

ÜNNEPI KÖTET PAPP KLÁRA 70. SZÜLETÉSNAJÁRA

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 35.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

*Ünnepi kötet Papp Klára
70. születésnapjára*

Szerkesztette:

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA, TÓTH ORSOLYA és BÁRÁNY ATTILA

Debrecen, 2022

KIADJA A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A kötetet lektorálta:

HORN ILDIKÓ

intézetigazgató egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelmi Intézet

Technikai szerkesztő:

LOVAS ANETT CSILLA

A borítót tervezte

GYARMATI IMRE

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,
és a Debreceni Egyetem Tématerületi Kiválósági Program Lendület
„Magyarország a középkori Európában kutatócsoportja”

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-490-464-9

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete 2022

© Szerzők 2022

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

TABULA GRATULATORIA	10
OROSZ ISTVÁN: Papp Klára professzor köszöntése.....	13
IFJ. BARTA JÁNOS: Csáky birtokok Zemplén megyében a 18. század utolsó harmadában	19
BÁRÁNY ATTILA: Magyarország, Anglia és a Cambrai-i Liga (1508–1511)	41
BOGDÁNDI ZSOLT: A Czibak örökség és a Csákiak	69
BUZA JÁNOS: Cívisből lett végvári vitéz. Benke Pál útja Nagykőröstől Érsekújvárig	81
CSATÁRY GYÖRGY: II. Rákóczi Ferenc irathagyatéka Kárpátalján.....	97
DRASKÓCZY ISTVÁN: A selmecbányai Bányászati Akadémia diáksága 1770–1809	113
EGYED ÁKOS: Székelyföld az ostromállapot idején (1849–1854).....	137
EGYED EMESE: Udvarló levelek gróf széki Teleki Katához.....	147
FÜREDER BALÁZS: A bevezető fogások (levesek, előételek, halételek) szerepe a magyar asztali kultúrában a 19. század második felében a korabeli menülapok alapján	167
GÁLFI EMŐKE: Két fehérvári főbíró a Bethlen-korszakban: Debreceni Szabó János és Szatmári Sziójgyártó János	185
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Adalék néhány székelyföldi birtokos karrierjéhez a Rákócziak udvartartásában (1630–1657).....	199
KÓNYA ANNAMÁRIA: Református papfeleségek az egyházi iratok tükrében	211
KÓNYA PÉTER: Sztropkó a 16. században.....	221
KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA: Városunk „díszei”. Nyíregyháza első díszpolgárai	233

OBORNI TERÉZ: <i>Novae constitutiones</i> – Izabella királyné uralkodói hatalmának törvényi keretei a keleti Magyar Királyságban (1556–1558)	255
OROSZ ISTVÁN: Limitált árak Debrecenben a 19. század első felében	273
PÁL JUDIT: Adalékok a „kihelyezett” miniszteri hivatalnokok életmódjához a dualizmus idején: két főispáni titkár karrierje	287
PÁLFFY GÉZA: Fordulópont vagy katalizátor? Az 1620. évi fehérhegyi csata és Magyarország.....	303
PAPP RITA: Debreceni „fassiók”, örökvallások a 17–18. század fordulóján	321
PAPP SÁNDOR: Készülődve az ináncsi találkozóra: Nagy András levele Homonnai Drugeth Bálintnak és a hajdúk előterjesztése (1607)	337
PÓSÁN LÁSZLÓ: A Német Lovagrend részvétele a török elleni háborúkban (16–18. század)	351
PÜSKI LEVENTE: A harcos legitimista politika útjai a Horthy-korszak második felében: Pallavicini György	377
SÍPOS GÁBOR: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület kapcsolatáról	393
TÓTH ORSOLYA: Pozsony és az Árpád-házi királyok Bél Mátyás <i>Notitia Hungariae novae</i> című munkájában.....	399
TÓZSA-RIGÓ ATTILA: A Partiumtól Morvaországig. Kelet-magyarországi kereskedők szerepe a nyugati irányú kereskedelemben a 16. század végén.....	409
TÖRÖK PÉTER: Kovács Jancsi titkos küldetése(i). Egy kém vallomása, avagy egy nagyotmondó fiú esete az igazsággal.....	427
ULRICH ATTILA: Egy testvérpár külön utakon.....	437
VERES TÜNDE: A kassai fürdős-chirurgus viszály	447
A kötet szerzői.....	465

TABULA GRATULATORIA

Árvai Tünde	G. Etényi Nóra
Balogh Judit	Gaál Botond
Barta Róbert	Gaál István
Bartha Elek	Gebei Sándor
Bazsa György	Gecsényi Lajos
Becs Katalin	Gesztelyi Tamás
Beke Katalin	Goretity József
Beregszászi Zsolt	Gorun Blanka
Bessenyei Valéria	Gorun-Kovács György
Bihari-Horváth László	Gyáni Gábor
Bitay Enikő	Gyarmati Imre
Bitskey István	Györkös Attila
Bocskor Andrea	Gyulai Éva
Bodnár Erzsébet	Lubica Harbulova
Bodo Edith	Hegyi Géza
Botos Máté	Herczné Tóth Emese
Bozzay Réka	Hermán Zsuzsa
Bujalos István	Horn Ildikó
Czövek István	Horváth Zita
Csáky Móric	Hunyadi László
Csatár Péter	H. Németh István
Csoba Judit	Imre László
Csúry István	J. Újváry Zsuzsanna
Dáné Veronka	Jakab Melinda
Demeter Gábor	Cvetanka Janákijeva
Estók János	Jakó Klára
Fábián István	Juhász Judit
Fazekas Csaba	Kaposi Zoltán
Fazekas István	Kármán Gábor
Fedeles Tamás	Katona Csaba
Fehér Andrea	Katona Csete
Fehér György	Kattein-Pornói Rita
Flóra Ágnes	Keményfi Róbert
Fodor Pál	Kerepeszki Róbert
Forisek Péter	Kovács Ábrahám

Kovács Ágnes
Kovács András
Kovács Kiss Gyöngy
Kovács Teofil
Köpösi Judit
Kövér György
Lengyel Tünde
Lévai Csaba
Lupescuné Makó Mária
Lupescu Radu
Makrai Zsuzsa
Máté László
Maticsák Sándor
Mátyás-Rausch Petra
Mészáros Kálmán
Miru György
Mohácsi Endre
Molnár Antal
Molnár D. Erzsébet
Nagy Mihály Zoltán
Nagy Szabolcs
Nemes Zoltán
Nemes Zoltánné
Kiséry Pálné dr. Némedi Eszter
Németh György
Novák Ádám
Orosz Istvánné
Őri Borbála
Ősz Előd Sándor
Pallai László
Pornói Imre
Pornóiné Orosz Éva
Pozsony Ferenc
Prepuk Anikó
Pusztai Gábor
Rác György

Rác István
Rémiás Tibor
Rezes-Simkó Judit
Rófi Mónika
Rüsz-Fogarasi Enikő
Sallai József
Dr. Krajczárné Sándor Mária
Schrek Katalin
Solymosi László
Somogyi Krisztina
Szabadi István
Szabó András
Szabó Edit
Szabó Jolán
Szakál Imre
Szász Anikó
Szendiné Orvos Erzsébet
Szendrei Ákos
Szilágyi Imre
Szögi László
Timár Lajos
Tringli István
Újvárosi Andrea
V. Balogh Judit
Vajda Mária
Váradai Natália
Varga J. János
Varga Szabolcs
Varga Zsuzsa
Velkey Ferenc
Vinkler Bálint
Viskolcz Noémi
W. Kovács András
Wutsh Anna
Zsoldos Ildikó

OROSZ ISTVÁN

PAPP KLÁRA PROFESSZOR KÖSZÖNTÉSE

Papp Klára a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történelmi Intézetének egyetemi tanára 70. születésnapját ünnepli. Ebből az alkalomból született meg ez a kötet, amelyet barátai, munkatársai, tisztelői írtak köszöntésére. Ez teremt lehetőséget arra, hogy életművéről, tudósi, vezetői kvalitásairól, emberi kapcsolatairól rövid összefoglalást írjunk, ezzel is tisztelegve az ünnepelt előbből a kiváló alkalomból.

A kötet szerkesztőinek jóvoltából engem ért az a megtiszteltetés, hogy a professzor asszonyt köszöntsem, nemcsak koromnál fogva, hanem azért is, mert tanítványom volt, és sokan tudják, történetírói munkásságunk is közel áll egymáshoz, barátságunk is sok évtizedre tekinthet vissza.

Ismeretségünk az 1970-es évek elején kezdődött, akkor, amikor az egyetemi felvételi vizsga írásbeli és szóbeli részből állt. Klára annál a bizottságnál szóbelizett, amelynek én voltam az elnöke és történelemből kérdezője. Történelem-országokon – mondanom sem kell – kiválóan felvételizett. Egyetemistaként a legtöbb nyelvszakostól különbözött: az állandó szótározás nem fordította el másik tárgyától, jelen esetben a történelemtől. A Rákóczi-szabadságharcról szóló szakdolgozatát, bár tudományos kapcsolatunk folyamatos volt, nálam nem írhatta, mert én az Egyetemes Történelmi Tanszék munkatársa, majd vezetője voltam, noha tudományos tevékenységem döntő hányada magyar történelmi jellegű volt. Levelező aspiránsnak történő jelentkezése után, bár a Középkori Magyar Történelmi Tanszék tagja volt, engem bízott meg vezetésével az MTA Történettudományi Bizottsága. Szakmai kapcsolataink azóta folyamatos és töretlen. Módom volt örömmel tapasztalni, hogyan vált Papp Klára a kora újkori, 16–18. századi magyar történelem egyik legjelesebb kutatójává, tudósává. Titkát is próbáltam kutatni. A legfontosabb persze a tehetség, de önmagában nem elég. Szükséges hozzá az a konok céltudatosság, éjszakákat nappallá tevő szorgalom, amely Klárát mindig is jellemezte. Hat évtizedes egyetemi pályám alatt sok tehetséges tanítványom volt. Lettek közöttük akadémikusok is, többen debreceni, budapesti professzor társaim, de sokan elkallódtak, mert a tehetség mellől hiányzott belőlük a céltudatos

akarát. Jellemző, hogy amikor a Csákyakkal kezdett foglalkozni, addig járt utána, míg nem fogadta a család kései leszármazottja, Csáky Móric „osztrák” történész, hogy tájékozódjék a család esetleges irathagyatékáról.

Klára esetében a jövőjét tekintve kedvező volt a nyelvszakkal való párosítás. A nyelv egy nagy kultúra hívévé is tette, írásokat is tett közé az orosz-magyar kapcsolatokról (II. Rákóczi Ferenc és Nagy Péter cár), de nem lett szlavista, csak az orosz kultúra elkötelezettje, viszont megerősödött céltudatossága a magyar történeti problémák felkutatásában és megoldásában.

Tudományos pályája az 1970-es évektől fogva a szokásos mederben haladt előre. Előbb egyetemi doktori fokozatot szerzett, majd sikeres védéssel befejezte a levelező aspirantúráját is, és 1992-ben kandidátus lett „Biharország jobbágynépe” c. értekezésével. A disszertáció, amely 1998-ban könyv formájában is megjelent, társadalomtörténet, a Bihar vármegyei magánbirtokokon élő jobbágyok története. Az országnyi vármegyében hatalmas egyházi és állami birtokok voltak, így teljesen jogosult a magánbirtokok külön kezelése. Ez a könyv rögtön kijelölte Papp Klára helyét az agrártörténészek és a regionális kutatók között. Az agrártörténet azóta is fontos része a professzor asszony kutatási területének, aktív tagja az akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Komplex Bizottságának, szerkesztőbizottsági tagja a nemzetközi hírű *Agrártörténeti Szemlének*. Kutatási témái közül azóta sem hiányzik sem az agrártörténet, sem a regionális, illetve helytörténeti kutatás. Tanulmányokat írt a Bihar megyei úrbérrendezés forrásairól, a bihari hajdú telepek küzdelméről privilégiumaik megőrzéséért. Írásai születtek a bihari jobbágyok konfliktusforrásairól a gyakorlati életben, a robot forrásairól a 18. századi Károlyi birtokokon, a bihari nemesség és Mária Terézia kapcsolatáról, a mezővárosban élő nemesekről, több település (Konyár, Berettyóújfalú, Bihar-nagybajom, Tokaj) településtörténetéről, Debrecen és a hajdúk kapcsolatáról, az érmelléki szőlőművelésről és számos olyan kérdéstről, amelyek felsorolására e rövid köszöntő nem lenne elegendő.

Papp Klára kutatásának horizontja azonban már nagyon korán kiszélesedett és nem maradt meg az agrártörténet és a regionális kutatások szintjén. A Bihar megyével szomszédos Erdély a maga sajátos társadalmával nagyon hamar felkeltette a professzor asszony figyelmét. A Biharban is tekintélyes birtokos Csákyak múltja, akiknek birtokigazgatásáról már az 1990-es évek végén tanulmányt írt, később a legfontosabb kutatási területévé vált. Egyre több tanulmánya jelent meg Erdély történetéről is, köztük az erdélyi nemesi társadalomról.

A kiszélesedést mutatja, hogy megnövekedtek Papp Klára Debrecennel kapcsolatos írásai. Azt szinte természetesnek vehetjük, hogy a sokáig legnépesebb magyar város múltja felkelti a helyi egyetem oktatóinak figyelmét. A 16. századtól három ország határán lévő város nemcsak a kultúra és az iskoláztatás bázisa volt, de a „kálvinista Róma” is, a magyarországi reformátusság legfontosabb

helye. Papp Klára foglalkozott Méliusz Juhász Péterrel, a református egyház és a kollégium szerepével a 17. században, de több írása is szól Debrecen szabad királyi városának országgyűlési becikkelyezéséről, amelynek feltétele volt a katolikus vallás ismételt elterjedésének engedélyezése. Ebben lényeges szerepet játszott Csáky Imre bíboros, váradi püspök, majd kalocsai érsek, annak a Csáky családnak a tagja, amely ekkor már a professzor asszony kutatásainak legfőbb terrénuma volt. Fontos szerepe volt a katolikusok évfordulós ünnepeinek szervezésében, a tudományos ülésszak lebonyolításában, s e sorok írójával együtt a tanulmánykötet (Katolikus újjászületés Debrecenben) szerkesztésében és kiadásában. Számára sem volt azonban kétséges, hogy a reformátusok és a katolikusok problémái Debrecenben 1715 után sem oldódtak meg. Tanulmányban foglalta össze a reformátusok sérelmeit a 18. századi Debrecenben, nemcsak magyarul, németül is. A katolikus újjászületéstől azonban még vissza kell térnünk a Csáky családhoz. Már 2006-ban külön kötetet jelentetett meg „Tanulmányok a Csáky-család 17–19. századi történetéből” címmel és ugyanebben az évben megjelent Csáky Kata levelezése is: „Minden örömöm elegyes volt bánattal”. 2010-ben az „Erdélyi Csákyak” címmel megvédte akadémiai doktori címét. A 444 oldalas elemző tanulmány Erdélyben jelent meg.

Az egyre szélesedő tudományos munka mellett volt ideje arra is, hogy vendégtanárként közreműködjen a szomszédos országok (Szlovákia, Románia) felsőoktatásában.

A 2010-ben kezdődő és két ciklusra is kiterjedő dékáni megbízása sem akadályozta meg abban, hogy a 17–19. század újabb és újabb területeit vonja be kutatásai körébe. Azt is mondhatnám, hogy a kiterjedt Csáky család tagjai „személyes” ismerőseivé váltak. Külön tanulmányokban is vizsgálta azokat, akik szerepét valamilyen szempontból fontosnak érezte, így Csáky Anna Bethlen Miklósné erdélyi gazdaságát, Csáky Rozália cukormanufaktúráját stb. Nem feledkezett meg a jelentősnek tartott források publikálásáról sem. A családi kapcsolatok révén egyre tájékozottabb lett az erdélyi családi politika szövevényes rendszerében. A gazdaság- és társadalomtörténet mellett, egyre több írása foglalkozott a művelődéssel is. Ebbe nemcsak azok az írásai férnek bele, amelyek a vallások helyzetét elemzik (Méliusz püspök és Debrecen, A reformáció kezdetei Erdélyben és a Partiumban, Az erdélyi fejedelmek egyházpolitikája a 30 éves háború idején, A váradi püspökség hatása a vallásszabadság érvényesülésére Biharban, Csáky Imre püspök szerepe a debreceni katolikusok erősödésében, A magyarországi prédikátor-per és társadalmi háttere stb.), de olyanok is, amelyek a debreceni tanárok oktatási elképzeléseit elemezték (Kegyesség tesz Debrecen és bölcsésé), vagy arról szólnak milyen tervet készített Jósika Antal főispán az erdélyi katolikus ifjúság oktatására (Jósika Antal kolozsi főispán tevékenysége és írásai).

A 2010-es években publikált tanulmányai között megjelennek a Csákyak mellett más erdélyi és magyarországi arisztokratakról szóló írásai is. Tanulmányt írt a kolozsvári arisztokrata hétköznapokról, az erdélyi arisztokrata hölgyek és a közügyek kapcsolatáról. Mindez nem volt véletlen. A vezetése alatt álló Történelmi Intézetben Szabó István óta hagyomány volt a parasztság múltjával való foglalkozás. Papp Klára teljesen jogosan gondolta úgy, hogy a hagyományos társadalmak történetében a parasztság és az arisztokrácia története elválaszthatatlanul összefonódott. A magyar történettudomány történetében az 1940-es években jelent meg ez a felfogás először, amikor tanulmánykötet született az úr és paraszt egységről a magyar társadalomban. E nézet ellen vívta legádázabb harcát a marxista történetírás. Papp Klárának volt bátorsága elővenni a kérdést és tudományos alapossgal vizsgálni a parasztság mellett az arisztokrácia történetét és más társadalmi csoportokhoz való viszonyát is. Három országra is kiterjedő tudományos kutatócsoportot szervezett, Kolozsváron bemutathatták a szerzők eredményeiket, majd kötetbe rendezve meg is jelentethették Papp Klára és Püski Levente szerkesztésében (*A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*, Debrecen, 2013). Ma is érvényes az akkori megállapításom: egy új horizont bontakozott ki, „amikor a kutatók a debreceni, egri, nyíregyházi kollégákkal, erdélyi és szlovákiai barátainkkal arra vállalkoztak, hogy különböző tanulmányokban mutassák be a magyar arisztokrácia történetének sokszínűségét, életviszonyainak változásait, viszonyát más társadalmi csoportokhoz.”

A kötet egy olyan sorozat részeként vált publikussá, amelyről Papp Klára életműve kapcsán feltétlenül szólni kell, ez a *Speculum Historiae Debrecenien-se*. 2009 óta a sorozatban megjelent kötetek száma elérte a harmincat. Ezek a kötetek teljesítették ki az arisztokráciára vonatkozó kutatásokat is. Az említett tanulmánykötet mellett még három foglalkozott az arisztokráciával. Életpályákat elemzett, az arisztokrácia változó társadalmi szerepével foglalkozott, közéleti szerepvállalását vizsgálta. Maga a sorozat egyébként tükrözi azt a sokoldalú kutatómunkát, ami a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében és a hozzá kapcsolódó kisebb műhelyekben folyik: Mátyás királytól Debrecen történetén keresztül Széchenyi politikai kapcsolataiig, Zemplén megye múltjának forrásaitól Bibó István közösségi moralizmusáig sok „történelmi problémát oldottak meg” a sorozat kötetei. A magyarországi historiográfia egyik legjelesebb gyűjteménye volt a Domanovszky Sándor által szerkesztett *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, ebből összesen tizenhat jelent meg. A *Speculum* jelenleg harmincnál tart és reméljük ez még nem végső szám.

Az itt elmondottak is utalnak rá, hogy Papp Klára szervezőkészsége minden elvárhatót meghalad. Ez jellemezte dékánként és a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetőjeként, de a nappali képzés megreformálójaként is. Tapasztalta, hogy a történelem szakos képzésben milyen fontos szerepe van a levéltári ismer-

reteknek, amelyek bevezetéséhez Debrecenben meg voltak a feltételek. Ezeket nem habozott megvalósítani. Sokat fáradozott a doktori képzés színvonalának emelésén is. A doktoranduszok képzése mindig megfelelt a követelményeknek, ugyanúgy, mint a hallgatóké is. Kötelességtudására jellemző, hogy dékánságának két ciklusa alatt, miközben ellátta a Kari Tanács, az Egyetemi Szenátus és a különböző szakmai és társadalmi testületek által rá rótt feladatokat, az egyetemi tanárookra kötelező maximális óraszámiban tanított. Mikor megkérdeztem, hogy miért csinálja ezt, nagyon röviden válaszolt: „mert szeretek oktatni”. Ez a „szeretek oktatni” határozza meg a hallgatósághoz való viszonyát. Magas színvonalon, szigorúan, de kellő empátiával oktatja a kezdőket ugyanúgy, mint a doktoranduszokat. A hallgatóság reagálásának egyik jele volt, hogy kétszer is megválasztották a dékáni tisztségre abban a kari tanácsban, amelyben nem lehet dönteni a hallgatói képviselők egyetértése nélkül.

Papp Klára előrehaladását a tudományos munkában ösztöndíjak is segítették, így a Klebelsberg ösztöndíj és a Széchenyi professzori ösztöndíj mellett városi és egyetemi ösztöndíjak is. Ugyanakkor debreceni tevékenysége mellett segítette a fiatal kelet-magyarországi egyetemek munkáját is. Éveken keresztül oktatott Miskolcon és Nyíregyházán is, amíg ott meg nem erősödtek a történelem tanszékek. A professzor asszony évtizedek óta tevékenyen jelen van a szakmai közéletben. Az akadémia köztestületének tagja, a debreceni területi bizottság történeti szakbizottságának elnökeként is tevékenykedett. Már említettem az Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságot, amelynek jelenleg is igen aktív tagja. Választott tagja volt az MTA Történettudományi Bizottságának, azon belül a 18. századi szakbizottságnak és a gazdaságtörténeti albizottságnak. Amint utaltunk rá, jelenleg is tagja az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőbizottságának és az ugyancsak nemzetközi hírű *Századok* szerkesztőségének.

Ő az egyik legfontosabb építője az Intézet erdélyi és szlovákiai nemzetközi kapcsolatainak. Erdélyben a legfőbb partnerünk az Erdélyi Múzeum Egyesület, Szlovákiában pedig az Eperjesi Egyetem. Papp Klára közreműködésével és részben szervezésében rendszeresen a közös tudományos konferenciák és a közös kiadványok is.

A megfeszített munka elismeréséről is beszélhetünk, legalább részben. Az ösztöndíjak mellett Papp Klára megkapta Hajdú-Bihar megye legnagyobb kitüntetését a Bocskai István-díjat (2008). Korábban már kapott miniszteri dicséretet, a Bölcsészettudományi Kartól elismerő oklevelet, Magyar Felsőoktatásért Emlékplakettet, a Notitia Hungariae Honismereti Szövetségtől Bél Mátyás Emlékplakettet, legmagasabb szintű elismerése munkájának azonban külföldről származik. Az eperjesi egyetem „honoris causa” doktorává avatta, legutóbb pedig az Erdélyi Múzeum Egyesület tüntette ki azzal, hogy tiszteleti tagjává fogadta. Az egyetemi és a Debrecen városi kitüntetések azonban még váratnak magukra.

Az elmondottak után nem csak én csodálkozom, hogyan szakít időt arra, hogy kedvtelésének is éljen. Nem tudom, mennyien ismerik, hogy Papp Klára nagyon szép tűzzománc képeket készít. Ajándékai lakásom megbecsült tárgyai. A művészet része családi életüknek, hiszen mamája a népművészet mestere, így volt kitől eltanulni nemcsak a művészetek szeretetét, de művelését is.

A 70. év jelentős határkő kedves professzor társunk életében. De életútját ismerve nem a pihenés, hanem még számos munkás év vár rá. Egyszer egy vele készített riport során azt tanácsolta az ifjúságnak: „legyetek következetesek és kitartóak a kutatásban”, azt már én teszem hozzá, ahogyan Papp Klára kitartó és következetes volt eddig is, és következetes lesz a még reá váró években. Ezt kívánom nemcsak a saját, de gondolom, mindannyiunk nevében, akik ezt a kötetet neki ajánlják.

IFJ. BARTA JÁNOS

CSÁKY BIRTOKOK ZEMPLÉN MEGYÉBEN A 18. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

A 17. században magyarországi és erdélyi ágra szakadt Csáky család igen tehetséges, vállalkozó kedvű, de ugyanakkor erősen ambiciózus erdélyi hölgy-tagjában, Csáky Katában született meg az az elképzelés, hogy az erdélyi leányág örökösödési igényeit az anyaországi ág valamely tagjával való házassággal erősítsék meg.¹ Területileg ezek az igények nem estek távol az erdélyi birtokoktól, hiszen a család első jelentős adományait Zsigmond királytól Bihar megyében kapta (Adorján várát, Körösszeget), amit majd követtek a 16. században az Erdélyi Fejedelemségben szerzett, az anyaországi határtól ugyancsak nem túl messze eső, Doboka, Belső-Szolnok stb. megyei birtokadományok, és a politikai befolyásra irányuló – egyébként nem eredménytelen – törekvések. A Csákyak további, jelentősebb anyaországi birtokszerzései részben párhuzamosak ezzel. A család 16. század végén élt tagja, Csáky István – felesége, Wesselényi Anna révén – jutott felvidéki (Sáros megyei) birtokokhoz, míg fia, ugyancsak István, a Bethlen Gábor özvegyéhez, Brandenburgi Katalinhoz való „közeledése” miatt arra kényszerült, hogy – ígéretes erdélyi politikai karrierjét feladva – az anyaországban keressen és találjon katonai-politika elismerést. Befolyását a Thurzók birtokvagyonra jelentős részének megszerzésével alapozta meg.²

Felmerülhet a kérdés, hogy mekkora is volt az az anyaországi Csáky vagyon, amely annyira szemet szűrt az erdélyi rokonnak, hogy elengedni nem, hanem családi kapcsolatok révén magához láncolni igencsak szeretne volna.

¹ Papp Klára: „Minden öröömöm elegyes volt bánattal”. *Csáky Kata levelezése*. Debrecen, 2006. 31. – A család erdélyi férfiága az 1742-ben pestisben elhunyt Csáky Imrével halt ki. Papp Klára: Az erdélyi Csáky László leszármazottai és birtokaik. In: Papp Klára: „*Esze, kardja, s házassága után boldogul az ember*”. *Tanulmányok a Csáky család 17–19. századi történetéből*. Debrecen, 2006. 47–64. A hivatkozott hely a 64. lapon.

² Papp Klára: Csáky István és a Bocskai felkelés, illetve uő. A Csákyak és a Rákóczi szabadságharc. Mindkettő in: Papp 2006. „*Esze, kardja...*” c. kötetben a 11–23. és a 25–40. lapon, a hivatkozott helyek a 11. és 25. lapokon. – Egyébként Papp Klára használja a tapintatos „közeledés” kifejezést is a főúrnak és a fiatal özvegynek a korban szigorúbban megítélt kapcsolatára.

Mivel a nemességnek Magyarországon – adómentessége védelmében – évszázadokig sikerült megakadályoznia, hogy birtokait és jövedelmeit összeírják, a Csáky vagyon nagyságára leginkább a családi iratok fényében lehet következtetni. Kétségtelen, hogy ezek – levelezés, családtagok közötti egyezségek, zálogosítások, periratok – alapos betekintést nyújtanak a meglehetősen szövevényes, ígéretekkel, ideiglenes használatokkal tarkított birtokviszonyokba, a birtokok teljességét azonban nem feltétlenül tudják bemutatni. Erre először a 18. században, a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés tabelláiban találhatunk olyan támpontot, amely – meghatározott időpontban, az 1767-et követő években – összesítette a Csákyak anyaországi úrbéres földjeit és népességét.³

Az egész anyaországra kiterjedő *Adattárban* Csáky névvel hatan szerepelnek,⁴ közülük öten (egyikük özvegy) grófi címmel, tehető birtokokkal, a hatodik (Csáky Pálné) az arisztokrata cím nélkül, mindössze egyetlen Gömör megyei faluban (Darnya) birtokolt 2 $\frac{1}{8}$ telekkel, és a hozzá tartozó hat úrbéressel (négy jobbágygyal, egy-egy zsellérral és házatlan zsellérral). Az öt grófi összeírtnak tekintélyes számú – 16–42 településen elhelyezkedő – és kiterjedésű – 210–538 ezer jobbágytelket magába foglaló – birtoka volt. Az *Adattárat* szemlélve azonban meglepődhetünk azon, hogy ezek közül egyet sem találunk Bihar megyében. A korábbi családi szerzemények, mint Berekböszörmény, Margitta, Nagytótfalu, Sitér, Szalárd, az összeírás idején zálogbirtokosok – részben Haller György (Csáky Borbálának, Csáky Kata nővérének férje), többnyire azonban Kornis Mihály gróf – nevéen szerepeltek, akiktől majd csak 1785-ben váltották vissza őket.⁵ Az úrbérrendezési *Adattárban* még szereplő – távolabbi rokon – Csáky György grófnak Zala megyében 20 településen 209 $\frac{7}{8}$ teleknyi birtoka volt, 5403 hold földdel,

³ Zemplén megyei anyaga: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, Urbarialia C 3250–C 3265. A rendelet végrehajtására a megyében 1772–1774 között került sor, ekkor készültek a tabellákat és az úrbéresok vallomásait megőrkítő dokumentumok. Az úrbéresok vallomásait kiadta Takács Péter–Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I–III*. Nyíregyháza 1995–1998. Sajnos a kötetek nem tartalmazzák a tabellák adatait. A kutatónak ebben segítséget nyújthat Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2013., amely a tabellák alapján két vetületben (a megyék, azon belül a települések rendjében, ill. a birtokosok szerint, ABC sorrendben) országos kiterjesztésben adja közre a tabellák legfontosabb adatait.

⁴ Fónagy 2013. II. 843–846.

⁵ A zálogbirtokosok nevéen szerepelnek mind a Bársony István–Papp Klára–Takács Péter által szerkesztett *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében c. I–III*. kiadványban. Debrecen, 2001–2004., mind Fónagy 2013-ban (Bihar megye anyaga: I. 275–291.). Adorján és Keresztszeg (Körösszeg) ugyanakkor Fónagy Zoltán 2013-as művéből teljesen kimaradt. Előzőnél, amiből az évszázadok folyamán egy várom maradt fenn, ez még érthető is lenne, Keresztszeg esetében (amelynek adatait a Bársony–Papp–Takács kötet közli), és amely szintén Kornis gróf záloga, ez nem egészen érthető.

697 jobbággal, 356 zsellérral és 178 házatlan zsellérral. Távoli birtoka aligha kelthette fel az erdélyi rokonok figyelmét.

Annál inkább felkelthették az összeírásban szereplő további négy Csáky gróf birtokai, amelyek felvidéki, főleg annak is keleti megyéiben voltak találhatóak. Csáky Antalnénak – az 1764-ben elhunyt Abaúj megyei főispán özvegyének, Csáky Kata leánya leendő anyósának –, Abaúj, Borsod, Gömör, Szepes és Torna megyében volt 21 településen 383³/₄ telke, 14044 holddal és 1372 úrbérese, János gróf országbírónak Szepes megyében 16 településen 219³/₄ telke, 8137 holdja és 435 úrbérese. Az úrbérrendezéskor összeírt Csákyak közül azonban a legjelentősebb birtokaik Imre és István grófoknak voltak. Településeik meglehetősen koncentráltan helyezkedtek el a Felvidéken. Imre gróf Nyitra (9 településen), Szepes (11 településen) és Zemplén megyében (22 településen) összesen 538¹/₈ telekkel, azon 17535 holddal rendelkezett, amin 1850 úrbérese élt. István grófnak Zemplénnel (25 településen) kívül csak Szepes megyében voltak birtokai (6 településen), amellyel együtt a meglévő 30 birtokán 525³/₄ telekkel, 17789 holddal és 1410 úrbéréssel rendelkezett.

Kétségtelen, hogy ezek a birtokok messzebb helyezkedtek el Erdélytől, mint a bihari jószágok, és a rokonság távolabbi foka miatt az erdélyiek érdeklődési körében sem feltétlenül töltötték be elsődleges helyet. A szerteágazó Csáky család gazdagságát, legvagyonosabbjainak jövedelmeit mégis ezek a birtokok tudják megmutatni. Ezt annyival is inkább igazolni tudjuk, mivel a Zemplén megyei birtokviszonyokra a 18. század utolsó harmadából nem ez az egyetlen forrásunk, s az úrbérrendezés tabelláit kiegészíthetjük további adatokkal is.

A Mária Terézia korabeli úrbéri felmérés során a Csáky testvérek, Imre és István grófok Zemplén megyei birtokainak jelentős részét egyébként a Zemplén megye 52 települését magába foglaló Homonnai Uradalomhoz sorolták. Az ország határvidékén szerveződött uradalom a 18. század elején került a Csákyak, és egyidejűleg a németalföldi eredetű Vandernáthok tulajdonába. Ehhez kétszer is leányágon kellett örökíteni. A Thököly Imre fejedelem által 1684-ben kivégeztetett Homonnai Drugeth Zsigmondtól a birtokot leánya, Drugeth Klára (gróf Zichy Péter felesége), tőle Zichy Anna Mária (gróf Csáky Ferenc [1699–1764] felesége) és Zichy Terézia (az 1715-ben honfiúsított Vandernáth Gothard gróf [1695–1759] felesége) örökölte. A két leány 1728-ban megosztozott az uradalmon, majd néhány évvel később, 1734-ben Vandernáthné a homonnai kastélyt és az uradalom harmadát minden jövedelmével (valamint más, nem az uradalomhoz tartozó birtokokkal) 12 évre elzálogosította a Csáky házaspárnak.⁶ Az úrbérrendezés idején a Csáky rész 27 faluja közül 22-t Zichy Anna Mária fiai, Csáky Imre (1728–1805)

⁶ Papp Klára: Csáky Tamás és leszármazottai, a homonnai uradalom megszerzése a 18. században. In: *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. Papp Imre–Angi János–Pallai László. Debrecen, 2010. 173–183.

és Csáky István (1747–1810) grófok birtokoltak. A Csákyaknak általában sikerült megőrizniük földesuraságukat falvaikban egészen az 1800-i nemesi jövedelem összeírásig, sőt Fényes Eleknek az 1840-es években keletkezett leírása szerint gyakorlatilag a 19. század közepéig.⁷

A két Csáky grófnak Zemplén megyében a Homonnai Uradalmon kívül is voltak birtokai, ezekkel összességében a megye két legtehetősebb birtokosának számítottak. A képzeletbeli rangsorban Imre gróf 22 településen $356\frac{3}{8}$ telekkel az első, István gróf 25 településen $318\frac{3}{4}$ telekkel a második helyre került.

⁷ Fényes Elek: *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota*. Pesten, 1844. A Zemplén megyére vonatkozó részek a III. kötet 382–455. lapjain találhatóak.

1. táblázat: Csáky Imre birtokainak legfontosabb adatai az úrbérendezési tabellák szerint.⁸

Helység	Osztály	Telekszám	Belső telek p.m.	Számtó m.h.	Rét kaszás	Kiegészítés	Jobbágy	Zsellér	Házatlan zsellér
1 Céke	I.	0	1	0	0	0	0	1	0
2 Dargó	I.	¼	2	4¾	1	0	1	0	0
3 Dedasóc	III.	9	16	217	72	1	14	3	0
4 Detrik	III.	6½	13	211	9	0	55	13	0
5 Fekete Patak	III.	55⅝	11¾	155¼	21	26	8	2	0
6 Habura	III.	27⅞	121	666	273¼	3	103	11	0
7 Hermány	II.	16½	66	423½	88	60½	27	4	8
8 Lomna	II.	5⅝	8¼	141½	40	17½	15	6	0
9 Mező Laborc	III.	25½	76	612	255	0	94	2	1
10 Miglész	I.	3½	7	70	21	0	7	2	0
11 Mogyoróska	II.	9½	20	262	41½	0	19	4	6
12 Nagy Ruzska	I.	29	58	580	180	0	29	5	12
13 Palota	IV.	14¼	30½	370	142	¼	47	6	3
14 Paris ⁹	I.	0	11	0	0	0	0	22	7

⁸ Mivel Fónagy *Adattárában* – nyilván helytakarékosság okán – összevont bizonyos adatokat (a belső telek-szántó-rét-kiegészítés nagyságát, továbbá a házas és házatlan zsellérek számát), ezeket a rovatokat – az eredeti forrás alapján – szétválasztottam. Kiegészítésnek tekintették „a belső ház-hely és rétek fogyatkozásának helyrehozását], melyből kilenced nem adatik”.

⁹ Paris adatai nem szerepelnek sem a Takács–Udvari által készített kötetben, sem saját korábbi feldolgozásaimban, aminek oka az, hogy kimaradt azokból az Országos Levéltártól kapott mikrofilm felvételekből, amelyek alapján ők dolgoztak, és amelyeket munkámhoz Takács Péter nekem is rendelkezésemre bocsátott. Adatait Fónagy *Zoltán Adattárából* pótoltam. A helységet egyébként Fényes Elek Töke Terebeshez sorolja, mivel „Terebesel összefügg, s nevét vette hasonló nevű váráról, melyet bizonyos Paris nevű nemzetség épített”, s amelyet a császáriak és Thököly 17. századvégi harcai során „az utóbbinak seregei felgyújtván, elrontották, s többé fel sem épüle”. Fényes III. 420.

Helység	Osztály	Telekszám	Belső telek p.m.	Szántó m.h.	Rét kaszás	Kiegészítés	Jobbág	Zsellér	Házatlan zsellér
15 Remenye	II.	12 ³ / ₈	39 ¹ / ₄	347 ¹ / ₂	44	74 ⁷ / ₈	18	4	0
16 Roskóc	III.	13 ³ / ₈	23	332 ¹ / ₄	137 ¹ / ₂	2 ¹ / ₄	34	1	0
17 Szécs Keresztúr	I.	3 ⁴ / ₄	1 ¹ / ₂	15	4 ¹ / ₂	0	2	0	0
18 Tőke Terebes	I.	80 ¹ / ₂	161	1610	805	0	107	31	46
19 Vásárhely	I.	22	44	484	132	0	44	24	12
20 Vidrány	IV.	12 ³ / ₈	24 ³ / ₄	321 ³ / ₄	123 ³ / ₄	0	33	2	2
21 Világ	III.	45 ³ / ₄	130	1099 ¹ / ₄	457 ¹ / ₂	1 ¹ / ₄	124	5	6
22 Zemplén	I.	16	32	320	128	0	32	0	0
Összesen		356 ³ / ₈	897	8242 ³ / ₄	2976	240 ³ / ₈	813	148	103

2. táblázat: Csáky István birtokainak legfontosabb adatai az úrbérrendezési tabellák szerint.¹⁰

Helység	Osztály	Telekszám	Belső telek- pm.	Szántó mh.	Rét kaszás	Kiegészítés	Jobbág	Zsellér	Házatlan zsellér
1 Agyidóc	II.	8 ¹ / ₂	17	187	85	0	18	0	0
2 Barkó	I.	16 ¹ / ₈	43	392 ³ / ₈	86	69 ⁵ / ₈	48	3	2
3 Csukalóc	III.	26	52	676	208	52	59	5	3
4 Felső Körtvélyes	II.	21 ¹ / ₄	42 ¹ / ₂	467 ¹ / ₂	170	0	44	3	10
5 Hankóc	II.	18 ¹ / ₄	32 ¹ / ₂	415 ¹ / ₂	170 ¹ / ₂	14	33	3	0
6 Homonna	I.	0	25 ¹ / ₂	102	0	0	0	67	1
7 Hosztovica	III.	31 ³ / ₄	63 ¹ / ₂	762	317 ¹ / ₂	0	83	18	7

¹⁰ Csáky István adataira ugyancsak az Imre gróf adatairól mondtak érvényesek. Ebben az esetben viszont saját céduláimból kellett pótolnom Orosz Patak adatait, amelyek Fónagy *Adattár*ából hiányoznak.

Helység	Osztály	Telekszám	Belső telek- pm.	Szántó mh.	Rét kaszás	Kiegészítés	Jobbágy	Zsellér	Házatlan zsellér
8 Kis Kemence	II.	12 $\frac{1}{4}$	25 $\frac{1}{4}$	275	100	0	34	1	0
9 Kohanóc	II.	17	19 $\frac{1}{4}$	450 $\frac{1}{2}$	102	76 $\frac{3}{4}$	34	6	2
10 Koskóc	II.	10 $\frac{1}{4}$	41	225 $\frac{1}{2}$	102 $\frac{1}{2}$	0	41	4	0
11 Kudlóc	I.	0	8 $\frac{1}{2}$	0	0	0	0	17	6
12 LácfaIva	II.	11 $\frac{1}{2}$	23	276	69	23	21	0	0
13 Lyubise	II.	10 $\frac{1}{2}$	10 $\frac{1}{2}$	257 $\frac{5}{8}$	84	26 $\frac{1}{4}$	21	0	0
14 Maskóc	III.	6 $\frac{1}{2}$	13	169	52	13	20	2	2
15 Orosz Kázmér	III.	2 $\frac{1}{4}$	3	543 $\frac{3}{4}$	18	$\frac{3}{4}$	3	2	0
16 Orosz Patak	IV.	4	8	104	40	0	16	0	2
17 Pesolima	III.	28 $\frac{1}{4}$	56	678 $\frac{1}{4}$	282 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	98	8	4
18 Peticse	II.	18 $\frac{3}{4}$	37 $\frac{1}{2}$	412 $\frac{3}{4}$	150	0	41	2	2
19 Porubka	IV.	4 $\frac{3}{4}$	9 $\frac{1}{2}$	123 $\frac{1}{2}$	47 $\frac{1}{2}$	0	19	0	1
20 Rovna	II.	19 $\frac{1}{2}$	39	429	156	0	38	5	5
21 Sókút	I.	4 $\frac{1}{2}$	9	96	21	6	6	0	0
22 Szedlicke	II.	7 $\frac{1}{2}$	13 $\frac{1}{2}$	165 $\frac{3}{4}$	60	1 $\frac{1}{8}$	15	3	1
23 Udva	II.	22 $\frac{1}{8}$	44 $\frac{1}{4}$	590	118	103 $\frac{1}{4}$	59	5	6
24 Velopolje	II.	10 $\frac{1}{2}$	21	210	126	0	32	3	0
25 Zboj	III.	6 $\frac{3}{4}$	11 $\frac{1}{2}$	162	67 $\frac{1}{2}$	1	23	1	3
Összesen		318 $\frac{3}{4}$	668 $\frac{3}{4}$	7682 $\frac{3}{8}$	2633	387	806	158	58

Az úrlapok fejlécén egyébként feltüntették, hogy – földje minősége alapján – melyik települést melyik földosztályba sorolták. Az I. kategóriába került helységekben azok minősültek egész telkeseknek, akiknek 20, a II. kategóriában, akiknek 22, a III. kategóriában, akiknek 24, a IV. kategóriában, akiknek 26 magyar hold szántójuk volt. A rétnagyság az I. osztályban 6–8 kaszás (a forrás megfogalmazása szerint ember-vágó), a II–IV. földosztályban egységesen 10 kaszás volt. Egész telek után 52 nap ígás (marhás), vagy 104 nap gyalog robot (kézi szolgálat) járt. A töredéktelkesek ennek arányos részével tartoztak. A zsellérek 18 nap, a házatlan zsellérek 12 gyalogrobotot teljesítettek. A kilencedet – a lent és a kendert kivéve – természetben írták elő. Minden jobbágy (teleknagyságtól függetlenül) és minden házas zsellér 1 forint „esztendőbeli” árendát is adott. Tűzre való fából egész telek után egy öl, fonásból hat font járt, kifőzött vajból egy icce, továbbá két kappan, két csirke és 12 tojás tartozott a kötelezettségekhez. A töredéktelkesek kötelezettsége ezekben a kategóriákban is arányosan kevesebb volt.

A telekszámok után Csáky Imre grófnak jobbágyaitól évente nagyjából 18500 nap ígás-, vagy valamivel több, mint 37 ezer nap gyalog-, Csáky Istvánnak 16500 nap ígás- vagy több, mint 33 ezer nap gyalogrobot járt, amihez házas és házatlan zsellérektől további 3900, ill. 3540 gyalognap járult. Árendaként jobbágyaiktól és zsellérektől 961, ill. 964 forintot kaptak. Telkenként járt nekik egy-egy öl fa (356³/₈, ill. 318³/₄ öl), hat-hat font fonal (2138¹/₄, ill. 19125 font), valamint konyhai ajándékként egy-egy icce vaj, két-két kappan és csirke (712³/₄ és 637¹/₂), valamint 12 tojás (4272¹/₂, ill. 3825 darab).¹¹

A megyék többsége esetében egyébként vizsgálatunkat a leggazdagabb birtokosokat illetően az úrbérrendezés tabelláival be is fejezhetnénk. Zemplén megyében azonban – mint jeleztem – erre további forrásaink is vannak, amelyek többek között a leggazdagabbnak hitt Csáky grófok esetében némi meglepetéssel is szolgálhatnak. 1800-ban, abból a célból, hogy a francia háborúk terheiből a nemesség is részt vállaljon, a megyében nemesi jövedelem-összeírást készítettek, amely már nem őket mutatja a megyei birtokukról a legtöbb jövedelmet élvező földesuraknak.¹² Az összeírásban 24 rajnai forint jövedelmet virtuálisan egy teleknek (sessionának) tekintve írták össze minden nemes, de rajtuk kívül minden

¹¹ A tabellákon pontosan kiszámolták a töredéktelkesek kötelezettségeit, ami mind a baromfi, mind a tojás esetében groteszk következményekhez vezetett. A háromnegyedtelkesek így például másfél, a hétnyolcadosok egy egész háromnegyed kappannal és ugyanennyi csirkével tartoztak. Még groteszkebb lehet, amikor utóbbiak tojáskötelezettségét 10 és fél darabra tették.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára. (A továbbiakban MNL ZmL) IV. A 2005/e. Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos iratok 3. d. Conscriptio Individualis pro Insurrectione Militari Anni 1800. Exmissos Tabulae Intrince Assessores sub fide. – Adatai feldolgozva megtalálhatók ifj. Barta János: „*Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja...*” III. Adattár II. Zemplén megye 1800. évi összeírása. Debrecen, 2020. – A Csáky család tagjainak adatai a 103–105. lapokon.

más – nem földesúri függésben élő – lakos (egyháziak, tisztviselők, uradalmi alkalmazottak, mesteremberek) jövedelmeit, hogy azután annak alapján kivethessék a sessiónkénti 5 rénes forint 20 krajcár hozzájárulást. Ez az összeírás pedig Aspremont János Gobert grófnak juttatta a megyében az első helyet 1564 sessióra becsült jövedelemmel (ami az átszámítás szerint 37536 forintnak felelt meg), míg Csáky Imre 1110½ sessióval (26652 Rft) a második, Csáky István 852¾ sessióval (20457 Rft) a harmadik helyre szorult.

Az igen aprólékos munkával készült összeírásban ezen jövedelem forrásait részletesen is kimutatták. A földesúri jövedelmeket 17 kategóriába sorolták, táblázatomban ennek alapján mutatom be a két Csáky gróf jövedelmeit.¹³

¹³ Öt kategóriába sorolták az úrbéresektől (jobbágyok, zsellérek, házatlan zsellérek, zsellérek birtoka, telken felüli földek), egybe a földesúri saját kezelésű majorságokról, nyolcra a kisebb királyi haszonvételekből (borkimérés, mézszárszék, vám, rév, halászat, erdő, malom, vásártartás), háromra a szőlőbirtokból (szabad-, dézsmás-szőlő, hegyjog) származó jövedelmeket. Táblázataimban – az egyszerűség kedvéért – ezúttal én vontam össze a 17 féle jövedelmet négy nagyobb csoportba

3. Csáky Imre gróf jövedelmei sessióban az 1800-i nemesi jövedelem összeírás szerint¹⁴

	Település neve	Úrbéresektől	Saját kezelésű majorságból	Kisebb haszonvé- telekből	Ebből borkimé- résből	Szőlőből	Összesen
1	Céke, Kis Falu puszta) [8]	$\frac{1}{8}$	0	0	0	0	$\frac{1}{8}$
2	Dargó [7]	$\frac{1}{4}$	0	0	0	0	$\frac{1}{4}$
3	Dedasóc [14]	11	0	$2\frac{3}{8}$	$2\frac{1}{8}$	0	$13\frac{3}{8}$
4	Detrik [11]	$8\frac{3}{4}$	0	3	$2\frac{1}{2}$	0	$11\frac{3}{4}$
5	Dobra [11]	$47\frac{1}{2}$	16	$19\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	0	$83\frac{1}{4}$
6	Fekete Patak [9]	$7\frac{3}{8}$	0	$2\frac{1}{8}$	$2\frac{1}{8}$	0	$9\frac{1}{2}$
7	Habura [13]	40	0	$9\frac{5}{8}$	$6\frac{5}{8}$	0	$49\frac{5}{8}$
8	Hardicsa [8]	$41\frac{1}{2}$	$15\frac{1}{8}$	$18\frac{7}{8}$	$18\frac{1}{2}$	0	$75\frac{3}{4}$
9	Hermány [9]	$17\frac{1}{8}$	0	$4\frac{5}{8}$	$\frac{1}{2}$	0	$21\frac{3}{4}$
10	Lomna [11]	$10\frac{1}{4}$	0	0	0	0	$10\frac{1}{4}$
11	Mező Laborc [13]	38	0	$6\frac{1}{8}$	$4\frac{1}{8}$	0	$44\frac{1}{8}$
12	Miglész [8]	$11\frac{3}{4}$	$15\frac{3}{8}$	$4\frac{1}{8}$	$4\frac{1}{8}$	0	$31\frac{1}{4}$
13	Mihálkó [11]	$30\frac{1}{2}$	$25\frac{3}{4}$	$6\frac{1}{4}$	4	0	$47\frac{1}{2}$
14	Mogyoróska [11]	$18\frac{3}{4}$	5	$6\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{4}$	0	$30\frac{1}{2}$
15	Morva [10]	0	0	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	0	$\frac{1}{4}$
16	Nagy Ruzska [8]	$40\frac{1}{2}$	0	$11\frac{1}{8}$	$8\frac{1}{8}$	0	$51\frac{1}{4}$
17	Palota [14]	30	0	$7\frac{3}{8}$	$5\frac{5}{8}$	0	$37\frac{3}{8}$
18	Remenye [11]	$22\frac{1}{2}$	0	$3\frac{5}{8}$	$1\frac{3}{4}$	0	$26\frac{1}{8}$
19	Szécs Keresztúr [7]	$1\frac{1}{2}$	0	6	5	0	$7\frac{1}{2}$
20	Szöllőske [6]	0	0	$2\frac{3}{4}$	0	0	$2\frac{3}{4}$
21	Tállya [2]	0	$\frac{1}{8}$	0	0	$4\frac{1}{8}$	$4\frac{1}{8}$
22	Tőke Terebes [8]	$154\frac{3}{8}$	64	$50\frac{3}{4}$	$36\frac{1}{2}$	0	$269\frac{1}{8}$
23	Vásárhely [10]	$32\frac{3}{4}$	$6\frac{1}{2}$	29	8	0	$68\frac{1}{4}$
24	Velejte [8]	$24\frac{3}{8}$	$10\frac{1}{2}$	$21\frac{3}{8}$	$15\frac{3}{8}$	0	$56\frac{1}{4}$
25	Vidrány [13]	13	0	$4\frac{1}{8}$	$3\frac{1}{8}$	0	$17\frac{1}{8}$
26	Világ [14]	$62\frac{1}{8}$	0	$25\frac{7}{8}$	$23\frac{3}{4}$	0	88
27	Zemplén [5]	$23\frac{3}{8}$	6	$16\frac{3}{4}$	12	$6\frac{3}{4}$	$53\frac{1}{8}$
	Összesen	$687\frac{3}{5}$	$149\frac{5}{8}$	$262\frac{3}{8}$	$175\frac{1}{8}$	$10\frac{7}{8}$	$1110\frac{1}{2}$
	Százalékban	61,92%	13,47%	23,63%	15,77%	0,98%	100%

¹⁴ A településnevet követő, szögletes zárójelbe tett szám azt a kerületet jelzi (vö. a következő lapokon található térképekkel), amelyben az illető település elhelyezkedett.

4. Csáky István gróf jövedelmei sessióban az 1800-i nemesi jövedelem összeírás szerint

	Település neve	Úrbéresektől	Saját kezelésű majorságból	Kisebb haszonvé- telekből	Ebből borkimé- résből	Szőlőből	Összesen
1	Agyidóc [14]	13%	2	11½	2½	0	26¾
2	Barkó [10]	20%	2	12	11¾	10	44%
3	Felső Körtvélyes [14]	24%		9¾	6¼	0	33¾
4	Göröginye [13]	34%	4	3¾	3¾	0	42½
5	Hankóc [14]	18		8½	6¼	0	26½
6	Hazsina [15]	17%	4¾	13	8¾	0	34%
7	Homonna [10]	10½	36	79¼	50	0	125¾
8	Hosztovica [14]	32¼		40%	36	0	72%
9	Kis Kemence [15]	15		12½	6¼	0	27½
10	Kohanóc [14]	20%		4½	4½	0	24%
11	Koskóc [14]	13¼		4¾	4¼	0	18
12	Kudlóc [10]	11		1	1	0	12
13	Lácfalva [15]	15¼		2½	2½	0	17¾
14	Ljubise [14]	24%		5	4¼	0	29%
15	Lukacsóc [13]	15½		2	2	0	17½
16	Maskóc [14]	7		3½	3½	0	10%
17	Pesolina [15]	35		58¾	54½	0	93¾
18	Peticse [15]	21¼		5¼	4¼	0	26½
19	Porubka [15]	7¼		4½	2½	0	11¾
20	Rovna [14]	26%	6½	8½	6¼	0	41½
21	Udva [14]	29%	6½	19¼	12½	0	55%
22	Velopolje [14]	5%		2¼	2½	0	7½
23	Vitizóc puszta [13], Göröginye [13]	0	6	4½	4½	0	10½
24	Zboj [15]	25¼		15	7	0	40¼
	Összesen	443¼	67%	331¼	246¼	10	852¾
	Százalékban	52,00%	7,96%	38,86%	28,89%	1,17%	100%

Imre és István grófon kívül az 1800-i Zemplén megyei összeírásban még két Csákyt találhatunk: a kassai lakos Antal grófnak Gesztelyen volt 2 sessionyi telken felüli földből, Tarcalon pedig 4 sessionyi szabad szőlőből származó, összesen 6 sessionyi (144 rénes forint) jövedelme. Szerepel továbbá – Mádról $4\frac{3}{4}$ sessionyi szőlőjövedelemmel – egy másik Csáky Imre is, akit az összeírás a néhai bíboros-érsek örökösének nevez (a bíboros 1732-ben hunyt el), és római lakosként szerepeltet, s akinek személyében minden bizonnyal a család egy további egyházi tagját kell keresnünk.¹⁵

A Zemplénben oly tehetős két Csáky gróf jövedelmeinek arányában ugyan találhatunk eltérést, szerkezetükben azonban hasonlítanak egymáshoz. Mindketten jövedelmük több mint felét szerezték úrbéreseiktől, majorságaik jövedelme (felülről vagy alulról) közel állt a tíz százalékhoz. Egymáshoz hasonló arányúak a szőlőből származó – egyébként igen csekély – jövedelmeik, Imre gróf jövedelmének kevesebb, István valamivel több mint egy százalékát szerezte ebből a forrásból. Ahol jelentősebb eltérést találunk, az a kisebb királyi haszonvételek területe, amelyben István gróf jövedelmei mind nagyságukban, mind arányukban ($331\frac{1}{4}$ session, 39%) jócskán meghaladták Imre gróf jövedelmeit ($262\frac{3}{8}$ session, 23,6%). Ez a haszonvételek között a legjelentősebb tételnek számító borkimérés tekintve István gróf esetében csaknem kétszer akkora arányt jelentett, mint Imre gróféban (28,9% ill. 15,8%).

Ha annak okát keressük, hogy mivel tudták a két Csáky gróf jövedelmeit felülmúlni annak az Aspremont János Gobertnek a jövedelmei, aki negyedszázaddal korábban, úrbéresei számát és telki állományát tekintve csak a 8. helyen állt a megyében, a Csákyakénál kevesebb mint felényi telekszámával ($152\frac{1}{8}$ telek), és azokénak felét alig meghaladó úrbéres népességgel (535 fő), akkor érdemes jövedelmeinek összetételét összevetni a Csáky grófok jövedelemszerkezetével.¹⁶

¹⁵ Kilétére fényt derít Papp Klára: Csáky Mihály feleségének, Klobusitzky Évának és gyermekeinek sorsa a török földről való hazatérés után. In. *„Az ifjak tanítása oly nagy jó”*, *Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére* Szerkesztette: Fogarassy Zoltán–Mészáros Kálmán–Török Péter. Debrecen 2021. 357. – Eszerint a bíboros örökösének a Rómában lakó, a rokonok által „rómainak” nevezett Csáky Imre apátot tekinthetjük, aki 1800 körül maga is meghalt. Az összeírásból – amely végül csak közvetve vesz tudomást személyéről – nem derül ki egyértelműen, hogy az összeírók tudtak-e az ő haláláról.

¹⁶ A válaszhoz Aspremont gróf esetében elegendőnek vélem a településenkénti felsorolás helyett a négy jövedelmi kategória összesített számait bemutatni.

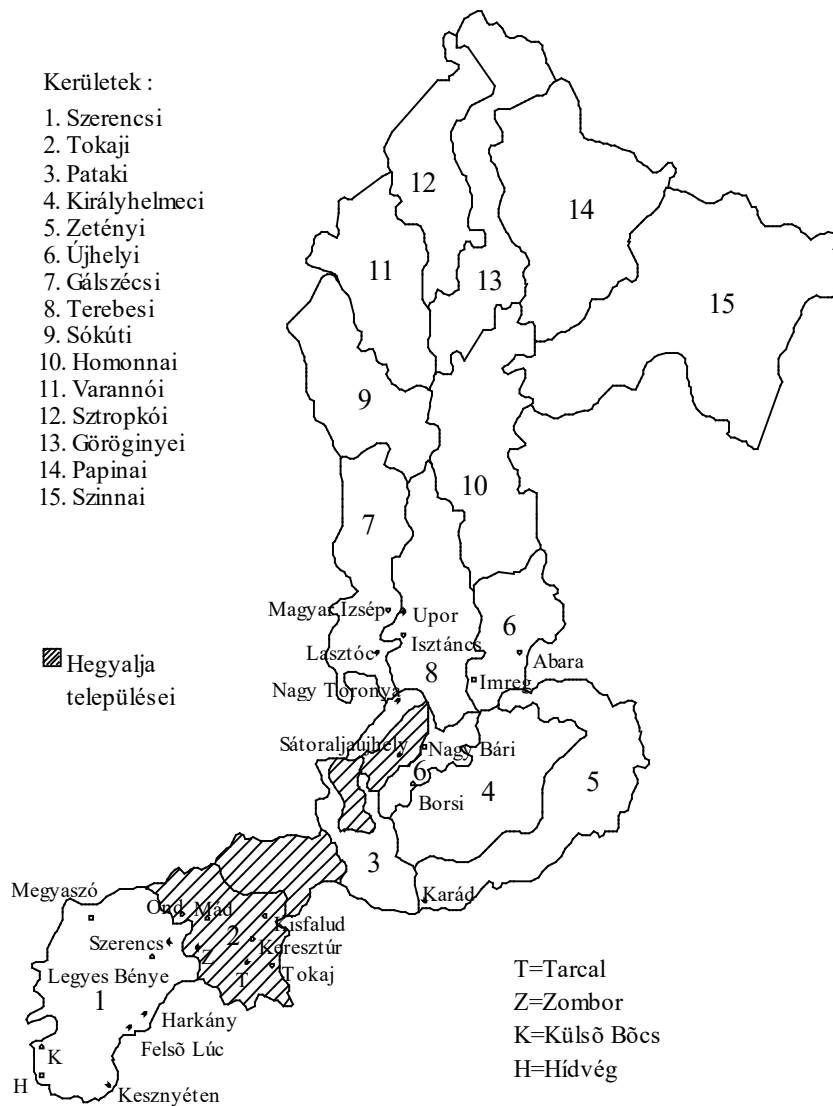
5. Aspremont János Gobert gróf jövedelmei sessióban az 1800-i nemesi jövedelem összeírás szerint

	Úrbéresektől	Saját kezelésű majorságból	Kisebb haszonvételekből	Ebből borkimérésből	Szőlőből	Összesen
A jövedelem forrása (24 településről)	567¼	214⅞	495¾	373¾	286⅞	1564
Százalékuk	36,27%	13,74%	31,7%	23,9%	18,29%	100%

Az összehasonlítás során az is kiderül, hogy a Rákóczi Julianna örökségét bíró Aspremont gróf – bár egyetlen kivételtől eltekintve minden kategóriában magasabb volt a jövedelme, mint a Csáky grófoknak (kivétel a jobbágyi járadékok csoportja, amelyben Csáky Imrétől maradt el) – nagyságrendi előnye elsősorban a szőlőből származó jövedelmek területén mutatkozott. Ez összegszerűen a két gróf szőlőbeli jövedelmeinek közel harmincszorosát, arányában közel húszszorosát tette ki. Ellenoldalán persze az úrbéresektől származó jövedelmeinek aránya volt mérsékeltebb, mint a Csáky grófoké. A majorságok jövedelméből Csáky Imre és Aspremont gróf – összjövedelmükhöz képest – nagyjából hasonló arányban részesültek (István gróf ebben a kategóriában szerényebb jövedelmet élvezett), összegszerűen azonban Aspremont gróf majorságai lényegesen jövedelmezőbbek voltak. Utóbbinak nagyságrendileg a kisebb királyi haszonvételekből (és ezen belül a borkimérésből) származó jövedelmei is meghaladták mindkét Csáky gróf bevételeit, arányaiban pedig utóbbiak – egymásétól is eléggé eltérő arányú – jövedelmei között helyezkedtek el.

A mutatózó – a szőlőjövedelmek esetében nagyságrendi – különbségek legfőbb okát a Csáky grófok és Aspremont gróf birtokainak eltérő földrajzi helyzetében találhatjuk meg. Az Aspremont birtokok javarészét a megye déli, szőlőt jól termő, a Hegyalját is magába foglaló területén találhatjuk, míg a Csáky grófoknak a középső és az északi részen, a Zempléni dombvidék szőlőtermesztésre már nem alkalmas területeiből és a Keleti-Beszkidék természetileg zord hegyvonulatai közé szorult kis falvakból jutott. Elhelyezkedésüket legjobban térképre vetítésükkel tudjuk bemutatni.

1. térkép: Települések Aspremont birtokokkal Zemplén megyében (1790–1800)

2. térkép: Települések Csáky Imre birtokaival Zemplén megyében (1790–1800)¹⁷

¹⁷ A Csáky grófok birtokainak elhelyezkedésére elegendőnek láttam Csáky Imre birtokainak bemutatását. István gróf birtokainak elhelyezkedése hasonló volt. – A két térképet Barta Imre készítette.

Az eltérő földrajzi körülmények a két vidék lakosságának eltérő gazdasági lehetőségeihez vezettek, amit az úrbérrendezéskor felvett paraszti vallomások is jól tükröznek. A rendeletben megállapított – földminőség szerinti – osztályozáskor a megyében a tág határu alföldi településeknél jóval kevesebb szántót számítottak egy telekre, a falvak többségében azonban még ebből sem tudtak elegendő mennyiséget az úrbéresek rendelkezésére bocsátani. Számos faluban jelezték, hogy lakosai között egész telkes nincs is, hanem többnyire fél-, vagy annál is kisebb töredéktelkesek lakják. Nem feltétlenül élt a birtokos sem azzal a lehetőséggel, hogy sajátkezelésű majorságot alakítson ki. Zemplén megyében egyébként arra is rendelkezünk forrással, hogy az egyes településeken mekkora volt az urasági saját kezelésű szántóterület.¹⁸ A II. József által elrendelt kataszteri összeírás fennmaradt adatai alkalmasak arra, hogy a Csáky grófok majorságainak nagyságát is megmutassuk.

6. táblázat: Csáky Imre és István allodiális birtokainak nagysága Zemplénben (1788–1790)

Csáky Imre	kat. hold	négyszögöl	Csáky István	kat. hold	négyszögöl
Dobra [11]	511	1257	Agyidóc [14]	34	515
Lomna [11]	1	468	Felső Körtvélyes [14]	29	1576
Mogyoróska [11]	183	445	Göröginye [13]	299	752
Nagy Ruzska [8]	44	475	Hazsina [15]	45	268
Tőke Terebes [8]	1173	656	Homonna [10]	423	198
Vásárhely [10]	76	952	Kis Kemence [15]	22	117
Zemplén [6]	102	578	Kohanóc [14]	9	80
			Lácfalva [15]	7	1274
			Porubka [15]	24	1030
			Rovna [14]	128	318
Összesen	2093	31	Összesen	1023	1328

A majorságok nagysága alapján a két Csáky gróf a megyei birtokosok között még annál is hátrább került, mint amilyen helyet az 1800. évi jövedelem összeírás

¹⁸ MNL ZmL IV. A 2003/b. Zemplén vármegye II. József-féle közigazgatásának iratai 1786–1790. Nemesi ingatlanok felmérése terményadózás céljaira 1789/1790. 97. kötet [valójában csomó].

alapján elfoglalhattak. Csáky Imrét ugyan az 5. helyen találjuk Aspremont gróf, az Almássy család, Andrássy István, valamint Andrássy Károly mögött, Csáky Istvánnak azonban mindössze a 13. hely jutott. A listavezető Aspremont grófnak a megye 18 településén 5531 kataszteri hold majorsága volt, Csáky Imrének a fenti táblázatban látható hét faluban 2093 a Csáky Istvánnak tíz faluban található 1024 holdjával szemben. A majorságok viszonylag korlátozott elterjedését erősítheti, hogy a birtokosok sem feltétlenül ragaszkodtak hozzájuk. Csáky Imre éppen hat évvel az úrbéri vallomások felvétele előtt kötött Zemplén mezővárosban lakó jobbágyaival egyezséget ottani majorsága – „gyarlósága miatti” – felszámolásáról és a robot pénzjáradékkal való felváltásáról.¹⁹

Az úrbérrendezési tabellák alapján a megye első két helyét elfoglaló, de másik két listánkon hátrébb szoruló Csáky grófok majorságainak szerényebb kiterjedése, valamint jövedelmeik előnytelenebb szerkezete nemcsak Aspremont gróf hasonló adataitól tért el, hanem a megyei arányoktól is. Közelítettek viszont azoknak a kerületeknek az arányaihoz, amelyekben birtokaik elhelyezkedtek. Mivel Imre gróf birtokainak számottevő része a talán lankásabb Varannói [11.], István grófnak pedig a hegyesebb Papinai kerületben [14.] volt (ld. a 2. térképet), jövedelmeiket a 7. sz. táblázatban e két kerület adataival vettem össze. (A két kerületből a megyei összes jövedelmeknek mindössze 5, ill. 5,14%-a származott, így megoszlásuk a megyei átlagra nem játszott érdemleges szerepet.)

7. sz. táblázat: Csáky Imre és István grófok jövedelmeinek összehasonlítása Aspremont gróféval és a megyei jövedelmekkel

Birtokos / ill. kerület neve	Csáky Imre	Csáky István	Aspremont János Gobert	Varannói kerület	Papinai kerület	Megyei összes
Úrbéres munkájából	687 $\frac{3}{4}$	443 $\frac{1}{4}$	567 $\frac{1}{4}$	920 $\frac{3}{8}$	902 $\frac{1}{4}$	11192 $\frac{1}{2}$
<i>Százaléka</i>	<i>61,92</i>	<i>52,00</i>	<i>36,27</i>	<i>71,91</i>	<i>68,70</i>	<i>43,75</i>
Saját kezelésű majorságból	149 $\frac{5}{8}$	67 $\frac{7}{8}$	214 $\frac{7}{8}$	5 $\frac{1}{8}$	0	3988 $\frac{3}{8}$
<i>Százaléka</i>	<i>13,47</i>	<i>7,96</i>	<i>13,74</i>	<i>0,40</i>	<i>0</i>	<i>15,59</i>

¹⁹ Takács–Udvari 1996. II. k. 123–125. – A kataszteri összeírás adatainak némiképp mégiscsak ellentmondanak az évtizeddel később készített 1800-i jövedelem összeírás bizonyos számai, amelyek a jövedelmek között nem tüntetik fel Csáky István grófnak a papinai kerületben [14.] bírt több – a 6. táblázatban látható – sajátkezelésű majorsága jövedelmét. Persze az is lehetséges, hogy István gróf ezeket az eltelt bő évtized során felszámolta.

Kisebb haszonvételekből	262 $\frac{3}{8}$	331 $\frac{1}{4}$	495 $\frac{3}{4}$	354	411 $\frac{1}{4}$	6643 $\frac{3}{4}$
Százaléka	23,63	38,86	31,7	27,64	31,28	25,96
Ebből bor-kimérésből	175 $\frac{1}{8}$	246 $\frac{1}{4}$	373 $\frac{3}{4}$	214 $\frac{3}{8}$	343	4699 $\frac{3}{8}$
Százaléka	15,77	28,89	23,9	16,74	26,09	18,37
Szőlőből	10 $\frac{7}{8}$	10	286 $\frac{1}{8}$	0	0	3764 $\frac{3}{8}$
Százaléka	0,98	1,17	18,29	0	0	14,71
Összesen	1110 $\frac{1}{2}$	852 $\frac{3}{8}$	1564	1280 $\frac{1}{4}$	1314 $\frac{1}{2}$	25589

A táblázat számai egyértelműen igazolják, hogy az összehasonlításra kiválasztott két északabbi kerületben – a Csáky grófok adataihoz hasonlóan – az úrbéres népességtől közvetlenül származó jövedelmek a megyei átlagnál magasabbak voltak, ami más bevételek csökkenő arányában térült meg. Részben meghaladta a megyei arányokat a kisebb királyi haszonvételekből nyert jövedelem is, ezen belül az italmérésnek a jobbágyok pénzállományát megcsapoló jövedelme, amelynek magas aránya azért is lehangoló, mert nem helyben termelt szőlőből készült bort adtak el. Két grófunk sajátkezelésű gazdaságaiból származó jövedelmeinek átlaga a megyei arálynak nagyjából megfelelt, de messze meghaladta a két kiválasztott kerület arányait. Esetükben ezt a többletet a megye középső harmadában található birtokaik biztosították, akárcsak a szőlőből származó, összességében jelentéktelen jövedelemét is. Táblázatomban külön nem tüntettem fel, de meglepő, hogy a földesurak bevételei között jelentéktelen maradt a jobbágyok megélhetésében kiegészítő forrást biztosító erdőélés. Igaz, a birtokos az erdőben nem a vadon termő gyümölcsöket vagy a gombát gyűjtötte, mint parasztjai, hanem a fát igyekezett hasznosítani, amelynek viszont – a vidéknek a forgalomból kieső, távoli fekvése miatt – szállítása nehezítette meg értékesítését.

Az úrbérrendezéskor felvett parasztvallomások megerősítik, hogy a megye északi részén fekvő települések nem tudták azokat a jövedelemforrásokat felkínálni, amelyek birtokosaik számára a legjelentősebb bevételeket biztosíthatták volna, hanem elsősorban a jövedelmek hagyományosabb csoportjai felé kellett fordulniuk.²⁰ Bár urbáriummal a vallomások idején a falvak lakói általában nem rendelkeztek (sok faluban „hallottak arról”, hogy a birtokosnál van, de előírásait nem ismerték), szolgáltatásaik pontosítására azonban számos település lakosai kötöttek a birtokossal szerződést (kontraktust), ami alapján pénzjáradékot

²⁰ A Csáky birtokok jelentős részét magába foglaló Homonnai Uradalom jobbágyainak helyzetére ld. Takács Péter: Jobbágy-hétköznapiak a Homonnai Uradalomban a Mária Terézia-féle úrbér-

(árendát) fizettek.²¹ A megelőző évek esetenként csökkenő robotkötelezettségével szemben gyakran panasztak az árenda növekedését (Barkó, Porubka, Rovna, Udva), ami Palotán úgy következett be, hogy hét évvel az összeírást megelőzően a 100 (50 krajcárt kitevő) magyar forint árendát 100 (60 krajcárt kitevő) rajnai forintra emelték.²² Szinte kivétel nélkül maradt a robot kötelezettség, ha nem is feltétlenül általános formájában, hanem a térségben jobban felhasználható munkaalkalmakhoz igazítva. A majorságokban végzendő szántóföldi munka helyett kaszálás, szénagyűjtés és behordás, különféle fuvarok, favágás, az ölfának az urasághoz való beszállítása került előtérbe. Utóbbi meglehetősen idő- és energia igényes tevékenység volt, Hankóc falu lakosai úgy vallottak, hogy egy öl fa (amivel minden negyedtelkes tartozott) feldolgozása (kivágása, feldarabolása, beszállítása) öt-hat napba is beletelik.²³ Lácfalva lakói pedig arra panaszkodtak, hogy „tizenegy évvel ezelőtt [tehát 1761-ben], mikor Homonna leégett, az úrdolgát másra fordították, az okból, hogy a tűzkár után sürgős munkák voltak..., amit mindmáig végzünk”.²⁴ Csáky István homonnai úrbéresei hasonlóképpen a robot növekedésére panaszkodtak. „Mi pedig gróf Csáky jobbágyok minden robotot, amit a Vandernath-jobbágyok végeznek 1770-ig tettük, ettől az 1770-ik évtől kezdve pedig ... nappal gyalogszerben többet dolgozunk.” (A vallomásban a növekedés napjainak megadásánál üres hely maradt. Talán a vallomástevők mégsem tudtak megegyezni a napok számában, ami az összeírókat is elbizonytalanította.)²⁵ A robotszolgáltatások felsorolásában még szőlő-, ill. szüreti munka is előfordult. Barkó esetében, ahonnan Csáky István tíz sessionyi szőlőjövedelme származott, ez még érthető is. A településen az úr a szőlőmunka ellensúlyozására bizonyos években „jóindulatúan” elengedte az ún. „ajándékok” egy részét.²⁶ Kevésbé logikus, hogy a legtávolabbi északon, a Felső-Laborc folyócska mellett fekvő Mező Laborc lakosainak szüretre 40 embert és 15 szekeret kellett biztosítaniuk földesuruknak, Csáky Imrének, akinek csak a hegyaljai Tállyáról és a Sátoraljaújhely közeli Zemplén településről volt némi szőlőjövedelme.²⁷ Úgy látszik azonban, hogy a robotmunka olcsósága azt is racionálissá tette, hogy jobbágyaikat e nagy távolság megtételére kényszerítsék.

rendezéskor (Vázlat) In: *Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században (Tanulmányok)*
Szerk. ifj. Barta János. Debrecen, 1997. 75–97.

²¹ A következő esetekben általában csak egy-két falut nevezek meg, a példák sora természetesen szép számmal növelhető lenne.

²² Takács–Udvari 1998. I. 246.

²³ Uo. I. 229.

²⁴ Uo. I. 239.

²⁵ Uo. I. 231.

²⁶ Uo. I. 226.

²⁷ Uo. I. 152.

Több jel mutat arra, hogy a zempléni Csáky grófok más jogosultságoknak jobbagyaik részére való biztosítása terén megengedőbbek lehettek, hiszen lehetővé tették nekik, hogy jószágaitak esetenként saját legelőjükön kívül is legeltethessék, disznaikat erdeikben makkoltathassák (Dedasóc), vagy ott fát gyűjthessenek. Tűzifát többnyire engedély nélkül, épületfát engedéllyel gyűjthettek.

A zord vidéken élő gazdák – köztük a Csáky grófok úrbéresei is – ellenszegülés és engedetlenség nélkül túrték nehéz sorsukat, amelynek megítélésében nem feltétlenül voltak következetesek. Vallomásaik szerint ugyanis néha helyzetüket sem igazán tudták értelmezni. Míg az általános részekben többnyire elegendő és jó rétről valamint legelőről vallottak, addig ugyanazon településen a károknál kiderülhetett, hogy mindkettő vizenyős, a közeli folyó vagy akár patakocska is veszeléyzteteti, sokszor elborítja (Felső-Körtvélyes). A vízkár még a többnyire nem dicsért szántót is érinthette, amelynek talaja amúgy is kövecses, silány, nehezen művelhető volt, és trágyázás után is csak keveset termett. Több faluban jelezték, hogy a mezei munkát csak négyökrös fogattal tudták ellátni (Hankóc, Roskóc). Rétjeiken csak egyszer tudtak kaszálni, sarjút sehol sem kaszálhattak.

A remény persze nehéz helyzetükben sem halt ki belőlük. Haszonnak tekintették, ha valamely közeli város (Homonna, Nagymihály, Sztropkó) piacán el tudták adni termékeiket, vagy fuvar lehetőségük kínálkozott (a kohanóciak például sőt szállítottak Sóvárról Homonnára), s a károk között említették, ha csak adódott volna fuvarlehetőségük só, vagy bor szállítására, de a közelükben nem volt piac hely (Habura, Hosztovica), esetleg a kínálkozó fuvarhoz nem rendelkeztek elegendő igásállattal (Dedasóc).

Ha végül a Zemplénben birtokos két tehetős Csáky gróf – Csáky Kata élettörténetének Papp Klára műveiből visszatükröződő gazdag forrásanyagát ismerve – nem is került a rokon (másodfokú unokatestvér) – erdélyi grófnő érdeklődési körébe – úgy vélhetjük –, birtokaik és jövedelmeik elegendő okot szolgáltathattak volna a házassági tervezgetéseknek.

Csáky Kata grófnő elképzelése, hogy az erdélyi ág birtokigényeit leánya, Bethlen Rozália (1754–1826), és a magyarországi ág leszármazottja, a szintén másodfokú unokatestvér, Csáky Antal (1703–1764) abaúji főispán fia, Csáky János (†1806) házasságával erősítse meg, végül nem vezetett a várt eredményre. Bár a házasságot 1776-ban megkötötték, s az a magyarországi ág elégedettségét is kiváltotta és reménységét keltette – idősebb Csáky János országbíró, az ifjú férj nagybátyja, 1776. december 28-án Csáky Katának írt levelében fejezte ki örömét s reményét, hogy a házasság „nem szerezhetné-e meg az óhajtott végét azon villongásoknak, melyek közöttünk olly sokáig és olly régen fönn forognak? Én azt tartom, hogy az könnyen meglehetne...”²⁸ – s a vő, erdélyi közszerelő-

²⁸ Idősbik Csáky János levele Csáky Katának. Hely jelölése nélkül, 1776. december 28. In: Papp 2006. „Minden örööm...” 130.

sét megalapozva, 1778-tól Kolozs megye főispánja lett, felesége – aki három gyermeket is szült neki – végül megelégtelt a köteléket, elvált, s a válóperben nem mulasztotta el hangoztatni, hogy házasságát édesanyja kényszerítette rá.²⁹ A család két ága közötti viszálykodásnak tehát az anya próbálkozása nem tudott véget vetni, sőt ifjabb Antal, Csáky Kata vejének, János grófnak a fivére – a rokoni kapcsolatok megszakadása után – egyik irányítója lett az erdélyieket fenyegető, a 19. századba átnyúló birtokpereknek.³⁰

²⁹ Uo. 34. Érvelését alátámaszthatja az anyának a házasságkötést megelőző kijelentése: „Ha most Rozália nem szereti is Csákyt, de idővel edgyüvé szoknak...”

³⁰ Papp 2010. 183.

BÁRÁNY ATTILA

MAGYARORSZÁG, ANGLIA ÉS A CAMBRAI-I LIGA (1508–1511)

Az angol-magyar kapcsolatok terén végzett korábbi kutatásaim során a 16. századi Magyar Királyság Anglia-irányú külpolitikáját is vizsgáltam. A Jagelló-kori magyar külpolitika megítélésében, annak árnyalásában segíthet nyugati külkapcsolataink kutatása. Ehhez járul hozzá jelen írás, amely a két királyságnak az európai hatalmi szintéren elfoglalt párhuzamos helyét vizsgálja. Először az 1270-es évekbeli angol és a magyar külpolitikai orientáció párhuzamos voltát tekintetem fő irányvonalnak. A 16. század elejének politikai konstellációjában több alkalommal is azonos oldalon állt a két ország. Sok esetben a birodalmi-francia-pápai viszonyok megítélése, a különböző ligákhoz való csatlakozás határozta meg a királyságok külpolitikai alapállását. Arra keresem a választ, hogy milyen szerepet játszott a Magyar Királyság és Anglia a 16. század első éveinek meghatározó összeütközésében.

1508-ban a Pápaság, Franciaország, a Német-Római Császárság és Aragónia szövetséget kötött Cambrai-ban Velence ellen. Magyarország és Anglia szerepe párhuzamos volt a konfliktus első szakaszában: ők voltak azok, akikre a Köztársaság számíthatott. Közösek voltak az érdekeik: nem kívánták, hogy a Habsburgok és a Valois-k felosszák egymás között Lombardiát és a *terra fermát*. A diplomáciai szintéren úgy ítélték meg, hogy Velence legyűréséhez e két hatalom megnyerésén át vezet az út, s ha őket is csatlakozásra bírják, új hatalmi helyzet állna elő. Ez volt azonban, amit sem VIII. Henrik, sem Ulászló nem akart. Anglia a saját érdekeit látta veszélyeztetve, ha az egyensúly potenciális fenntartójának, Velence letűnésével a francia grandeur egész Itáliát bekebelezheti. Magyarországnak szembe kellett néznie azzal, hogy egy, a régóta rendszeres segélypénzeket utaló Köztársaság elleni fellépés esetén a török természetszerűleg aktivizálódhat. A Birodalom egyre erősödött és más hadszíntereken terjeszkedett. Nem lehetett tudni mit hoz az oszmán trónöröklés, hiszen a békepárti II. Bajazid bármikor eltávozhatott az élők sorából. Fiai már évek óta harcot vívtak az utódlásért.¹ Félő volt,

¹ Lakatos Bálint: A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: *A diplomácia választóján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Szerk. László János, Tata, 2010. 29–65. 30.

hogy egyetlen valós s a védelemért áldozni is hajlandó szövetségesét is elveszíti a Jagelló-kormányzat, hiszen a Liga Dalmácia visszaszerzésének mézesmadzagját is lebegtette. A magyar politikai vezetés tisztában volt azzal, hogy Dalmácia inkább nyűgöt jelentene, a töröktől való megvédése meghaladná a királyság erőforrásait. Senki sem akarhatta, hogy több száz kilométerrel és többtucatnyi erővel megnövekedjék a végvonal – ezt jelentette volna a velenceiek által fenntartott dalmát várak visszaszerzése. A Liga vezető hatalmai pedig éppen le akarták beszélni Magyarországot arról, hogy újra békét kössön a törökkel.² Cambrai szövetkezése ugyanis névlegesen az oszmánok ellen szólt – s a Köztársaság pedig éppen ennek a keresztes háború kerékkötője!³

AZ EURÓPAI DIPLOMÁCIAI HELYZET 1508-BAN

Már Cambrai előtt pattanásig feszültek az indulatok Miksa és Velence között. A császár meg is támadta a Köztársaságot, de kénytelen volt visszavonulni.⁴ A császár Velencét egyedül képtelen térdre kényszeríteni, s ennek érdekében Angliát és Magyarországot is a Köztársaság ellen akarta fordítani.⁵ Az 1508-as fegyverszünetben együtt sorolta fel szövetségesei között Angliát és Magyarországot.⁶ Cambrai-ben, igaz, csupán „megfigyelőként” ott voltak a Tudor követek is.⁷ Angliának az egyensúly fenntartása volt az érdeke. Mindig is Franciaországot tartotta legfőbb ellenfelének és szét akarta választani Aragóniai Ferdinándot, XII. Lajost

² Fodor Pál–Dávid Géza: Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. = *Történelmi Szemle*, 1994/3–4. 193–225. 199.

³ Györkös Attila: Francia–magyar diplomáciai kapcsolatok (1499–1529). = *Világtörténet*, 2021/4. 517–530. 517.

⁴ Hermann Wiesflecker: *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I–V.* München, 1971–86. IV. 15–18.; Pálosfalvi Tamás: Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk. Neumann Tibor–Rác György, Bp.–Piliscsaba, 2009. 251–300. 262.

⁵ *Frankfurts Reichs-correspondenz 1376–1549. I–II.* Hrsg. Johann Janssen. Freiburg, 1863–72. II. n. 949.

⁶ Francesco Guicciardini: *Storia d'Italia. I–VI.* Bari, 1929–31. II. Lib. VII. cap. XIII. p. 241.

⁷ *Letters and Papers illustrative of the Reigns of Richard III and Henry VII. I–II.* Ed. James Gairdner. London, 1861–63. [a továbbiakban LP Henry VII] II. 365.; *Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche [...]* publiée par André Joseph Ghislain le Glay. I–II. Paris, 1845. [a továbbiakban Le Glay, Négociations] I. n. 65. p. 219.

és Miksát.⁸ VII. Henrik ezért Velence védelmében kívánt fellépni.⁹ Azon dolgozott, hogy Velence és a császár kiegyezzenek, s kifogja a szelet a francia király hálójából.¹⁰ A cambrai-i szerződésben Miksa és XII. Lajos Ulászlót és Angliát is csatlakozásra kívánták bírni, s úgy számoltak, hogy a két királyság a Liga mellé áll.¹¹ Azonban mindketten kivárára játszottak, és nem álltak volna tevőlegesen egy Velence-ellenes szövetkezés mögé.

Már Cambrai előtt Miksa is és XII. Lajos is megkereste II. Ulászlót egy Velence-ellenes összefogás tervével.¹² A császár követei felvetették Dalmácia visszaszerzésének a lehetőségét is. Tudunk arról is, hogy Magyarország 1507-ben követet küldött a Valois-khoz, illetve 1508 elején a Birodalomba.¹³ Lajos koronázására – 1508. június 4. – a birodalmi mellett francia követ is érkezett.¹⁴ Az általa hozott hírekből a Valois-uralkodó arra következtetett, hogy Ulászló hajlik a koalícióra. A cambrai-i szerződés említi is, hogy a francia király írt Magyarországot uralkodójának, hogy álljon hadba a velenceiek ellen.¹⁵ Velencével nem volt zökkenőmentes a kapcsolat: két, az 1504-es egyezség szerint évente járó hadisegély aktuális részletének kifizetését sürgető követség érkezett a Signoriá-

⁸ *Lettres du Roy Louis XII et du Cardinal G. d'Amboise. I–IV.* par J. Godefroy. Bruxelles, 1712. [a továbbiakban Amboise] I. 124–30.; *Calendar of Letters, Despatches and State Papers relating to the Negotiations between England and Spain. I–III/1., Supplement I–II. 1485–1526.* Ed. G. A. Bergenroth–Pascual de Gayangos. London, 1862–73. [a továbbiakban CSP Spain] I. n. 600.; LP Henry VII, II. 365–67.

⁹ J. M. Currin: English international relations 1485–1509: Continuities amidst Change. In: *Tudor England and its Neighbours.* Ed. Susan Doran–Glenn Richardson, Basingstoke, 2005. 14–43. 27.

¹⁰ Currin 2005. 27.; *Calendar to the English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy. I–III. 1202–1526.* Ed. Rawdon Brown, London, 1864–69. [a továbbiakban Cal. Ven.] I. n. 915–16., 918–23., 926–30., 936., 941.

¹¹ „[...] deux parties ont nommez pour leurs amys et confederez [...] le pape et les roys d'Angleterre, d'Ongrie”: Le Glay, Négociations, I. n. 69. p. 225.

¹² Wiesflecker 1971–1986. IV. 24., 157.; Lakatos 2010. 30.; Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban DL] 46 862.

¹³ Lakatos Bálint: A király diplomatái. II. rész. Adattár. = *Történelmi Szemle*, 2020/2. 281–362. 89., 90. sz.

¹⁴ Louis d'Hallewin / Ludovicus Helianus. Lakatos 2010. 33.; Uó.: Haag, Mrales, Cuspinianus és Helianus. A német és francia követek tárgyalásai a magyar elittel az 1510-es tatai országgyűlés idején. = *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 2011/223–238. 225.; E. Kovács Péter: Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére.* Szerk. Krász Lilla–Oborni Teréz, Bp., 2008. 171–186. 177.; Györkös 2021. 521.

¹⁵ „[...] roy de France, envoyent et escrivent [...] au roy de Hongrie, pour l'esmouvoir, attirer et induyre qu'il se vueille adjoindre en ceste ligue [...] pour le recouvrement de ce que lesdits Veneciens luy [...] occupent induement, et afin qu'il se prepare á leur fere guerre environ ledit premier jour d'avril.” Le Glay, Négociations, I. n. 70. pp. 237–43. 241., 243.; Amboise, I. 136.

hoz 1508-ban, de sok kézzelfogható eredménnyel nem jártak, legfeljebb szóbeli ígéretet kaptak.¹⁶

A koalíciós felek Anglia csatlakozásában is reménykedtek. Azzal is megbízták, hogy a felek között járjon el az esetleges vitás kérdésekben.¹⁷ A Tudorok és a Habsburgok viszonya baráti volt ebben az évtizedben.¹⁸ A Rózsák Háborúját már kiheverő Angliának „több pénze volt, mint az összes keresztény fejedelemnek együttvéve”.¹⁹ Kölcsönökkel is képesek voltak segíteni a pénzbeli gondokkal küszködő Miksát.²⁰ VII. Henrik azonban élete végéig a Köztársaság pártján állott, s semmi esetre sem kívánta a Valois-kat erősíteni. Halálos ágyán érte a lesújtó hír, hogy 1509 áprilisában XII. Lajos elindult Velence ellen. A velencei követ szerint írt Miksának, hogy próbáljon meg hatni a franciákra, hogy kössenek békét Velencével. Mi több, Anglia befogadta a francia kikötőkben horgonyzó, vagy francia vizeken hajózó velencei hajókat.²¹ VII. Henrik „öröksége” a Habsburgokkal való jó viszony volt. A király megérezte az itáliai sikerektől megerősödött Franciaország potenciáljának növekedését, egyensúlyi politikára törekedett, s még inkább Miksa felé hajlott. A leendő V. Károlyt eljegyezte leányával, Máriával. Várható volt azonban, hogy sokkal „forróbb fejű” fia, a hadi sikerekre éhes ifjú VIII. Henrik nem fogja tétlenül nézni, hogy XII. Lajos újabb babérokat arasson le Itáliában.

¹⁶ Lakatos 2020. [92.] 96.; sz.; Lakatos Bálint: A király diplomatái. I. rész. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526). Kutatási vázlat. = *Történelmi Szemle*, 2019/4. 593–616. 613.; Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István. Bp., 1996. 119–134. 124.; *A veszprémi püspökség római oklevéltára*. Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis. 1103–1526. Közrebocsátja Fraknói Vilmos–Lukcsics József. I–IV. Bp., 1896–1907. [a továbbiakban Mon. Vesp.] IV. n. 146.; Csulai Móré Fülöp királyi titkár, egri prépost 1508-tól 1510-ig volt Velencében. Fedeles Tamás: Egy Jagelló-kori humanista pályaképe. Csulai Móré Fülöp (1476/1477–1526). = *Levéltári Közlemények*, 2007/2. 35–84. 60.

¹⁷ „[...] accordé que [...] les roys d’Angleterre [...] soient conservateurs et pleisges de ceste presente paix [...] et de tout leur povoir assistent celle des parties qui l’observera”: Le Glay, Négociations, I. n. 69. p. 235.

¹⁸ Thomas Rymer: *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae. I–XX*. London, 1704–35. [a továbbiakban *Foedera*] XIII. 171., 212., 230., 236.

¹⁹ Cal. Ven. I. n. 942.

²⁰ *Foedera*, XIII. 234.

²¹ *I diarii di Marino Sanuto. Diarii 1496–1533*. per cura di Rinaldo Fulin–Federico Stefani–Niccolò Barozzi–Guglielmo Berchet–Marco Allegri. I–LVIII. Venezia. 1879–1902. [a továbbiakban Sanuto] VIII. 281.; *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII. I–XXI. I/1–2: Appendix., Addenda I–II*. Ed. J. S. Brewer–James Gairdner–R. H. Brodie, London, 1867–1932. [a továbbiakban LP] I/1. n. 5.; Sanuto, VIII. 281.

A CAMBRAI-I LIGA ÉS MAGYARORSZÁG

A Liga rögvest 1509 elején követeket menesztett Ulászlóhoz.²² A mindenható miniszter, Georges d’Amboise roueni érsek, bíboros Bakóc Tamásnak is írt.²³ A királyt folyamatosan szövetségi ajánlatokkal ostromolták.²⁴ Fraknói szerint 1509 tavaszán három ízben járt császári és egyszer francia követség a Csehországban időző királynál.²⁵ Ezekről a követségekről bővebbet nem tudunk, de gyaníthatjuk, hogy Ulászló egyelőre elzárkózott, hiszen az áprilisban megnyíló wormszi birodalmi gyűlésben a rendek nem támogatták a császár itáliai hadjáratát, köztük a cseh választó Jagelló uralkodó sem.²⁶ A franciák Velence felett aratott agnadellói győzelme (május 14.) után újabb császári követség érkezett Prágába.²⁷ Az ütközet híre június 6-án már ismert volt Kanizsai György horvát-dalmát-szlavón bán előtt is, s a magyar kormányzat jólétesültségét mutatja, hogy Kanizsai arról is tudott, hogy spanyol csapatok is harcoltak Velence ellen Itáliában.²⁸ A királyt egyidejűleg a pápa is csatlakozásra buzdította. A Liga fejei azzal érveltek, hogy Velence legyőzésével megindulhatnak a koalíciós seregek a török ellen.²⁹ Egyelőre azonban Ulászló nem kötelezte el magát. A velenceiek sem tétlenkedtek, Vincenzo Guidoto titkár megpróbálta foggal-körömmel fenntartani a magyar szövetséget.³⁰ Azt is kérelmezte, hogy az ország területén katonákat toborozhasson.³¹ Jóllehet voltak kormányzati erők, mint Perényi Imre nádor – a király távollétében helytartó –, akik a Velence elleni fellépést szorgalmazták, olyannyira nem volt még biztos az ország belépése a Ligába, hogy a Signoria képviselője 1509. május eleji jelentésében azt is felvethette, hogy Magyarország a Köztársaság segítségére is

²² Fraknói Vilmos: Magyarország és a cambrayi liga, 1509–1511. 1–4. közl. = *Századok*, 1882/3: 177–201.; 5/366–387.; 9/705–727.; 10/793–811., 178.

²³ E. Kovács 2008. 177.; Fraknói 1882. 184.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban DF] 245 688., C. Tóth N.: Az út Tatáig. Országgyűlések 1510-ben. In. *A diplomácia válaszüjtán*, 9–28., 11.

²⁵ Fraknói 1882. 178. Ulászló Csehországban: 1509. jan.-1510. márc. 21.: C. Tóth Norbert: *A magyar királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. Bp., 2020. 209–210.

²⁶ Wiesflecker 1971–1986. IV. 259–264.; Frankfurts Reichs-correspondenz, II. 748–779.

²⁷ C. Tóth 2010. 12.

²⁸ DL 25 516.

²⁹ Lakatos 2010. 31.; Wenzel Gusztáv: Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. 1–3. közl. = *Magyar Történelmi Tár*, 1869/2/14: 1–282.; 1877/12/24: 3–300.; 1878/13/25: 3–390. itt 1877. 158.; Pálosfalvi 2009. 268.

³⁰ Lakatos 2010. 32.; Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526*. Szeged 1929. LXIX. sz.

³¹ Pálosfalvi 2009. 262.; Fraknói 1882. 182., 199.; 376.

jöhetne.³² Az ország vezetőinek tisztában kellett lenniük azzal, mekkora veszélyel jár, ha Velencét elidegenítik, és megtámadják Dalmáciát. Ez esetben joggal tarthattak attól, hogy a Köztársaság „átengedi” a térséget a töröknek.³³ A Liga követei ezzel szemben azzal próbálták nyomás alá helyezni a magyar kormányzatot, hogy ha a magyarok nem támadják meg Dalmáciát, az úgylis a török hatalmába kerül, és mindörökre elveszik.³⁴

A CAMBRAI-I LIGA ÉS ANGLIA

Hasonló koreográfia zajlott le Anglia tekintetében is. 1509 elején Ferdinánd aragón király megpróbálta kieroszakolni, hogy kössék meg VIII. Henrik és Aragóniai Katalin házasságát – ugyanis több éve csupán jegyesek voltak.³⁵ A pápa 1509 áprilisában sürgette az angol követet, adjon hírt, mi királya álláspontja.³⁶ A francia király sem örült volna, ha megindul Velence ellen, s a hátában, Velencét támogató, angol erők támadnak országára. Egyikük sem kapott azonban választ. VIII. Henrik egyelőre az apja által kiépített úton haladt, de nem újíttotta meg a szerződést húga és Habsburg Károly eljegyzéséről,³⁷ pedig még maga az Itáliában hadakozó Miksa is írt Ferdinándnak e tárgyban.³⁸ Csupán egy semmitmondó szándéknyilatkozatot tett. Itt már olvasnia kellett a sorok között, hogy Anglia nem a Liga pártján áll, hanem távolodik a Birodalom érdekeitől. Ez utóbbi azt is jelentette, hogy ha a franciák „étvágya” annyira megnő, hogy a pénzügyi gondokkal küzdő császár nem tud határt szabni „mohóságuknak” Itáliában, immár Angliára sem számíthat.

Velence minden követ megmozgatott, hogy megtartsa szövetségében az angol királyt. Az udvari káplánon, Pietro Carmelianón keresztül „üzente” a nagybeteg VII. Henriknek, hogy vesse eszébe, a Köztársaság „a kereszténység egyedüli védőpajzsa és mindig szeretettel volt a király iránt”.³⁹ Halálos ágyáról Henrik

³² Wenzel 1877. 157.; Fraknoi 1882. 181., 183

³³ Fraknoi 1882. 185.

³⁴ C. Tóth 2010. 15.

³⁵ British Library [a továbbiakban BL] Cotton MS Vespasian C. I f. 36.; The National Archives [a továbbiakban TNA] Exchequer Treasury of Receipt: Diplomatic Documents [E] 30/726.; CSP Spain, II. n. 3–4.; LP I/1. n. 4–5., 21–22.

³⁶ BL Cotton MS Cleopatra E III f. 81.; LP I/1. n. 9.

³⁷ TNA Chancery Treaty Rolls, French Roll C 76/192. m 2.; Foedera, XIII. 259.; BL Add. MS 48000 (Yelverton MS 1) 30. f. 275–281b.

³⁸ *Correspondance de l'Empereur Maximilien Ier et de Marguerite d'Autriche ... de 1507 à 1519*, publiée par A. J. Ghislain le Glay. I–II. Paris, 1839. [a továbbiakban Le Glay, Correspondance] I. n. 120. p. 145.

³⁹ Cal. Ven. I. n. 915., 919.

ügy válaszolt, hogy mindent megtesz békéért.⁴⁰ Andrea Badoer követ arra is figyelmeztette, hogy Franciaország a teljes Itália előzönlésére törekszik, beleértve a pápaságot is – ami fontos érv lesz a Magyarországgal folytatott tárgyalásokon is. A tiarát Amboise bíboros akarja megszerezni, XII. Lajos a „világ királya akar lenni”.⁴¹ Ez utóbbival a császárra is hatni kívántak. A Köztársaság azzal is próbálkozott, hogy leválassza Miksát a francia szövetségesétől. 200 ezer rajnai forintot ajánlott, s azt, hogy teljes haderejével segédkezik a császárnak Milánó elfoglalásában, ha felbontja egyezségét XII. Lajossal.⁴² VII. Henrik még az utolsó órájában is levelet írt a francia királynak és a császárnak, álljanak el a háborútól.⁴³ A király, mondhatni, a legrosszabbkor halt meg, amikor Liga megindult Velence ellen.⁴⁴ A Serenissima egyedül a Jagellókban bízhatott, ezért újabb követséget indított Ulászlóhoz 1509 május végén.

MAGYARORSZÁG, ANGLIA ÉS A LIGA HÁBORÚI

Agnadello felborította Európa rendjét. A franciák tönkreverték a velenceieket és egészen Bresciáig hatoltak előre.⁴⁵ Vicenza, Padova és Verona megnyitotta kapuit a császáriak előtt.⁴⁶ A Signoria megmaradt erői szinte Szent Márk városáig hátráltak. A birodalmi angol követ arról tudósított, hogy Velence elveszítette szinte a teljes *terra fermát*.⁴⁷ A pápa délről tört előre, és elfoglalta Ravennát. A Liga az ifjú angol királyt arról akarta meggyőzni, hogy még mindig veszélyes Velence túlsúlya: nem maradhatott potenciális erő, aki a Köztársaság mellé állhat. II. Gyula és maga XII. Lajos is Anglia csatlakozását kívánta.⁴⁸ A Valois-uralkodónak megvolt erre az oka: úgy értesült, hogy az új király kész megtámadni a francia királyságot, hajóhadat állít fel, amihez a Signoria fel is ajánlotta a szigetország kikötőiben a francia blokádnak veszteglő gályáit.⁴⁹ Velence valóban minden erejével azon volt, hogy megnyerje magának Angliát. A londoni követ figyelmeztette VIII. Henriket, hogy Franciaország hatalma minden eddiginél jobban megnövekedett,

⁴⁰ Cal. Ven. I. n. 918.

⁴¹ Sanuto, VIII. 17.; Cal. Ven. I. n. 922., 944.

⁴² Cal. Ven. I. n. 923.; 928.

⁴³ Sanuto, VIII. 110., 219.; Cal. Ven. I. n. 939., 945.

⁴⁴ Sanuto, VIII. 63., 113.; Cal. Ven. I. n. 933., 940.

⁴⁵ Cal. Ven. I. n. 944.

⁴⁶ Wiesflecker 1971–1986. IV. 47.

⁴⁷ LP I/1. n. 83.

⁴⁸ LP I/1. n. 8., 11.

⁴⁹ Sanuto, VIII. 182.; Cal. Ven. II. n. 16.

ami veszélyt jelenthet Angliára is.⁵⁰ 1509 folyamán a Signoria lázasan próbálta rávenni az angol kormányzatot, nyújtsanak segítséget, ne engedjék, hogy „a Köztársaság semmivé legyen”, mert Franciaország királya nem fog megállni, nem nyugszik, amíg „egész Itália”, mi több, „az egész világ” ura nem lesz.⁵¹ Velence a pápát és a császárt is az angol királyon keresztül kísérelte meg visszatartani. Henrik magatartását jól jelzi, hogy már a kiközösítő bullát sem engedte kihirdettetni.⁵² Augusztus végén, amikor a terra fermán igazán kritikussá vált a helyzet, a velencei követ egészen odáig ment, hogy arra kérte a királyt, támadja hátba a franciákat ő maga.⁵³

A harcra éhes ifjú uralkodó akár rögvest hadba szállt volna.⁵⁴ Egy lovagi tornán megszegyenítette a francia követet – nem maradt neki üres szék, s állva kellett maradnia.⁵⁵ Henrik fel is vázolt egy tervet Aragóniai Ferdinándnak, hogy közösen indítsanak hadat a franciák ellen.⁵⁶ Egyelőre azonban apja tekintélyes tanácsadói még képesek voltak befolyással lenni VIII. Henrikre. Apja úgy látta, hogy egyedül a Köztársaság képes meggátolni Franciaország Mediterráneum-beli előretörését, ezért is hagyta fiára azt „örökül”, hogy ápolja a Velencével való barátságot. Azt azonban sosem vállalta volna, hogy háborúba bonyolódjék a kontinensen. Leonardo Loredan doge ugyan úgy fogalmazott, „sosem felejtjük el” Anglia támogatását, de a király hirtelen felbuzdulását követően a kormányzat mégiscsak a kivárára játszott.⁵⁷

Miksa és a pápa 1509 nyarán lázasan buzdították II. Ulászlót a csatlakozásra. 1509 június végén, miközben zajlottak a hadi események a terra fermán, a Signoria követei azt jelentették, hogy a Liga Anglia és Magyarország együttes bevonásán ügködik.⁵⁸ A velencei titkár próbált hatni a magyar kormányzatra – a király Csehországban volt – de nem sok jóra számíthatott, hiszen az urak „a Köztársasággal szemben állnak, különösen a nádor”. A pápa pedig mindent megtett,

⁵⁰ LP I/1. n. 53, Cal. Ven. II. n. 2.

⁵¹ Cal. Ven. II. n. 8–9.; CSP Spain, II. n. 31.

⁵² Cal. Ven. II. n. 5; Sanuto, VIII. 306.

⁵³ Cal. Ven. II. n. 10.; „[...] come debbi andar dal re et dirli come vanno le cosse, et debbi romper a Franza, e si 'l vol liga o ajuto di la Signoria e l'armada, se li offerisse”. Sanuto, IX. 106.; LP I/1. n. 154.

⁵⁴ Sanuto, VIII. 169., 213.; Cal. Ven. I. n. 943.

⁵⁵ LP I/1. n. 156.; Cal. Ven. II. n. 11.

⁵⁶ LP I/1 n. 162.

⁵⁷ TNA E 30/722.; E 30/731; Foedera, XIII. 294.; Cal. Ven. II. n. 24.; LP I/1. n. 278.

⁵⁸ LP I/1. n. 90., Cal. Ven. II. n. 6.

hogy Velence ellen fordítsa a királyt, aki egyelőre nem is fogadta a Serenissima követének leveleit.⁵⁹

1507 óta tartott egy konfliktus a leváltott s pozícióját visszaadni nem hajlandó horvát-szlavón bán, Bajnai Bot(h) András és Perényi nádor között. A bán Velencéhez húzott, s még arra is hajlandó lett volna, hogy a bánság várait a Köztársaságnak adja át.⁶⁰ Az itáliai hadműveletek idején, 1509 tavaszán Both felajánlkozott Velencének. Néhány híve, akik korábban közel álltak hozzá, hadba is álltak a Liga erői ellen.⁶¹ Bonyolította a helyzetet, hogy Both Velence ellenében a Ligának is, egészen pontosan Miksának is felajánlkozott 1509 áprilisában.⁶² Az agnadellói vereséget követően csakugyan Miksa zsoldjába szegődött és dúlni kezdte a velencei területeket. Ezzel, ha nem is Magyarország, hanem egy „önjáró báró” belépett a Cambrai-i Ligába.⁶³ A taktikai kivárára építő magyar kormánynak nagy gondot okozott Both saját szakállára történő akciója, mi több, ő ketős játékot játszva még Velence felé is folyamatosan puhatolózott.⁶⁴

Azonban az 1509. év folyamán VIII. Henrik legfeljebb diplomáciai eszközöket vetett be. Mérsékletre intette a francia királyt Velencével szemben, kérte Miksa és Aragóniai Ferdinánd közbenjárását a békéért, majd a pápát kísérelte meg rávenni, hogy oldja fel a kiközösítő bullát.⁶⁵ Nyomatékosan közölte a szentatyával, „csakúgy lép szövetségre bárkivel is, ha abban Velence is benne van”.⁶⁶ Állandó követet küldött Rómába, Christopher Bainbridge yorki érseket, aki az Itáliát elárasztó francia veszedelemről suttogott II. Gyula fülébe.⁶⁷ A király velencei követ előtt kijelentette, ő „Franciaország ellensége”, „a francia követet igen kevésbé kedveli”, de igen nagy barátsággal viseltetik Velence iránt.⁶⁸ Olyan hírek is szárnyra kaptak, hogy kiutasította a francia követet.⁶⁹ A velencei követek arra figyelmeztették Henriket, hogy véglegesen elszigetelődik, mivel Magyarországot is azzal ostromolják, hogy mondja fel velencei szövetségét: „a magyar királyt a pápa arra ösztökéli, hogy támadja meg a Signoria területeit, nincs más

⁵⁹ Sanuto, IX. 99.; Wenzel 1877. 159.

⁶⁰ Pálosfalvi 2009. 260.; Wenzel 1877. 150.; C. Tóth 2010. 9.

⁶¹ Wenzel 1877. 156–157.; Pálosfalvi 2009. 266.

⁶² DL 68 152. Pálosfalvi 2009. 267.

⁶³ Wenzel 1877. 157–158.; Pálosfalvi 2009. 269.

⁶⁴ Pálosfalvi 2009. 270. Wenzel 1877. 158.

⁶⁵ Cal. Ven. II. n. 17., 22., 39.; CSP Spain, II. n. 23., 25., 26.

⁶⁶ Cal. Ven. II. n. 39. 40.

⁶⁷ D. S. Chambers: *Cardinal Bainbridge in the court of Rome, 1509 to 1514*. Oxford, 1965. 22.; LP I/1. n. 262.

⁶⁸ Sanuto. IX. 163.; Cal. Ven. II. n. 13., 14.

⁶⁹ Cal. Ven. II. n. 18.

keresztény fejedelem, akiben bízhatnának”.⁷⁰ Egyelőre azonban Anglia kivárt.⁷¹ A katonai helyzet azonban Henriket – s a már mögötte álló Thomas Wolsey tehetőségét – igazolta. Még évekig részt vett a politika irányításában a VII. Henriktől „örökölt” garnitúra, de a király egyre inkább a francia háborút pártoló lincolni esperesre hallgatott, akit a Titkos Tanács tagjává is megtett. Hiába vette Miksa ostrom alá a francia erőkkkel közösen Padovát 1509 augusztusában, vissza kellett vonulniuk.⁷² Sőt, a velenceiek ellentámadásba mentek át és területeket foglaltak vissza. Novemberben a pápai erőkre is vereségeket mértek. A Liga tétre kifulladás. VIII. Henrik örömmel fogadta a velencei sikerek hírért és úgy tűnt, küszöbön áll a belépése a konfliktusba.⁷³ Decemberben kijelentette, hadat indít Franciaország ellen, januárra hadbaszállást rendelt el és 100 ágyút öntetett.⁷⁴ A Köztársaság azzal buzdította Henriket, hogy „olyan nagy dicsőséget szerezhet országának, mint soha más uralkodó”.⁷⁵ S azért, hogy elidegenítsék a pápát és a császárt Franciaországtól, Rómában már együtt dolgozott Bainbridge a Serenissima követeivel.⁷⁶

Amikor ellentét támadt Miksa és Lajos között, s a francia király el is távozott a harcterről,⁷⁷ az éles eszű Aragóniai Ferdinánd már azzal környékezte meg az angol uralkodót, hogy az itáliai francia katonai túlsúlytól idegenkedő Miksával együtt bevonja immár egy titkos, Velencét támogató szerződésbe.⁷⁸ Henrik pozitív választ adott, amiben azt is kifejtette, hogy „ha Velencét elpusztítják, senki sem tud majd ellenállni” Franciaország ambícióinak, és Aragónia is veszélybe kerül.⁷⁹ Henrik Miksa felé is nyitott: „jóllehet a római király nem viselkedett mindig bölcsen”, Spanyolország és Anglia egy közös szövetséget köthetne vele. Az angol kormányzat is megkezdte az itáliai kudarcok miatt kiábrándult császár leválasztását XII. Lajostól: egy külön, angol-aragón-birodalmi szövetség tervét ajánlotta,⁸⁰ amitől II. Gyula sem idegenkedett.⁸¹ Attól is tartott minden fél, hogy

⁷⁰ Cal. Ven. II. n. 12.

⁷¹ Cal. Ven. II. n. 2., 9., 10., 12., 17.

⁷² Cal. Ven. II. n. 15.; LP I/1. n. 192.; Wiesflecker 1971–1986. IV. 57–58.

⁷³ LP I/1. n. 264.

⁷⁴ Sanuto, IX. 506.; Cal. Ven. II. n. 22.; LP I/1. n. 205., 230., 264., 287., 324–25.; BL Cotton MS Galba B III f. 3–4.

⁷⁵ Cal. Ven. II. n. 24.; LP I/1. n. 209., 278.

⁷⁶ Cal. Ven. II. n. 45.; LP I/1. n. 262., 286., 383.

⁷⁷ Sanuto, IX. 80.; Cal. Ven. II. n. 8.

⁷⁸ BL Egerton MS 616 f. 35., 43.; Cotton MS Galba B. III f. 4–5.; CSP Spain, II. n. 22., 27.; LP I/1. n. 119., 167. 325.

⁷⁹ CSP Spain, II. n. 23.

⁸⁰ BL Add. MS 21404. f 10.; LP I/1. n. 83–84.;

⁸¹ LP I/1. n. 345.

a francia király ráteszi a kezét Nápolyra is.⁸² Velence is közeledett Aragónia és a Birodalom felé, az angol udvart használva ki közvetítőként. Kész volt Miksa egyes területi igényeit elismeri.⁸³ 1509 végére formálódni látszott egy birodalmi-aragón-pápai-angol kiegyezés. A Signoria nem szigetelődött el. A Ligának sem Angliát, sem Magyarországot nem sikerült bevonnia. Az év végén útnak indult Angliába Miksa követe.⁸⁴ A pápa is Anglia felé tekintett.⁸⁵ Úgy remélték, maga a szövetség már arra fogja készíteni Franciaországot, hogy felhagyjon a Velence elleni háborúval.⁸⁶

Eközben Magyarország óvatosan figyelte a fejleményeket. A kormányzat Velencét sem kívánta elidegeníteni, de nem adhattak konkrét választ a Ligába való belépéssel a Jagellókat ostromló francia és birodalmi követeknek sem. Egyelőre a kivárás talajára helyezkedtek, ezért is várhatták olyan sokáig a velencei követet, Pietro Pasqualigót a határon.⁸⁷ 1509-ben nem lehetett tudni, lesz-e újabb hadjárat, vagy a Liga végképp kifulladásra kerül, s ha így van, az ország nem áldozhatja fel értékes velencei szövetségét. Rómára, Aragóniára és Angliára tekintettek, ott zajlottak ugyanis a meghatározó tárgyalások, ahol kiderülhet, egyedül marad-e Franciaország vagy sem? Egyelőre a magyar király annyit tett, hogy 1509 júliusára összehívta a királyi tanácsot, hogy vitassák meg egy Dalmácia elleni hadjárat elvi lehetőségét, de nem tért haza Prágából.⁸⁸ Ezzel is időt nyert. Egy magyar követ járt a pápánál 1509 októberében, s II. Gyula az iránt érdeklődött, vállalja-e a király a Dalmácia elleni háborút.⁸⁹ Tudunk arról is, hogy Aragóniában is járt egy követ ez évben, s csak 1510-re ért vissza.⁹⁰ A tanács csak 1509 augusztusára ült össze, amikor már tudták, az agnadellói győzelem nem kényszerítette térdre Velencét. Perényi helytartó a Ligába történő belépés egyik fő szószólója volt Szatmári György pécsi püspök, kancellár mellett. Velence oldalán Bakóc Tamás érsek állt.⁹¹ A háborús „párt” és a Velence-párti érdekcsoport nem tudott megállapodni. Miksával szemben is voltak fenntartásaik: az országgyűlés 1508-ban kiadatott egy kötelezvényt Ulászlóval, hogy mivel Miksa szándékai „gyanúsak”, meg kell

⁸² BL Cotton MS Vespasian C. I 45.; LP I/1. n. 329

⁸³ CSP Spain, II. n. 25.

⁸⁴ LP I/1. n. 266.; Le Glay, *Négociations*, I. n. 81. p. 292.

⁸⁵ Le Glay, *Négociations*, I. n. 79. p. 276.; Cal. Ven. II. n. 54.; LP I/1. n. 413., 418., 493.

⁸⁶ CSP Spain, II. n. 27.

⁸⁷ Lakatos 2010. 32.

⁸⁸ Fraknoi 1882. 183.; C. Tóth 2020. 213.

⁸⁹ Sanuto, IX. 296.

⁹⁰ Dávid Géza–Lakatos Bálint: Felix Petancius és a török szultánokról készített első európai családfa. = *Keletkutatás*, 2020/Tavaszi. 47–88. 52.

⁹¹ C. Tóth 2020. 214.

ígérnie, hogy fiát nem fogja a kezébe adni.⁹² A gyűlésen megjelentek a francia király, a császár és a pápa követei is, mindhiába.⁹³ Mindenkinek megfelelt az a megoldás, hogy a döntéshez hazahívják Ulászlót.⁹⁴ Nem siették el: a király csak 1510 márciusára hívott össze országgyűlést, valamint követeket menesztettek a francia, a spanyol, a német uralkodóhoz, illetve a pápához, hogy megtudakolják, a Liga végső célja tényleg az oszmánok elleni háború-e.⁹⁵ Ez is csak az időhúzásnak kedvezett. A Ligának, kénytelen-kelletlen, várnia kellett.

Magyarországnak arra is fel kellett készülnie, hogy Velence vereséget szenved, éppen ezért elviekben egy 6000 fős sereg felállítását határozták el, hogy készen álljanak Dalmácia megszállására.⁹⁶ Az ország azonban nem bírt akkora anyagi erővel, hogy a tengerparti erődöket a siker bármilyen esélyével ostrom alá tudta volna venni. Voltak ugyan egyes horvát bárók, akik sereget szerveztek, hogy „bevonuljanak Zára és Nona területére”, ha Padova elesne az ősz folyamán,⁹⁷ se senki nem gondolhatta komolyan egy-egy velencei vár ostromát. A kormányzat eleve reménytelennek ítéltetett egy Dalmácia elleni fellépést, hiszen a török rögtön becsapott horvát területekre és Bihácson ütött rajta.⁹⁸ Velence ellenfelei, azaz a ligához való csatlakozást sürgetők Szatmári György püspök székhelyére, Pécsre szerveztek gyűlést, ahol a hangadó a püspök mellett ismét Perényi helytartó volt. A novemberi pécsi tanácsülésre azonban már nekik is tisztában kellett lenniük azzal, hogy a Liga offenzívája kifulladt, Aragónia kilépett, a pápa készül kilépni.⁹⁹ Szatmári és Perényi nádor is le kellett tegyen a dalmáciai tervekről, legfeljebb azt a látszatot igyekeztek sugallni, hogy az ország háborúra készül.¹⁰⁰ Ezzel csak fel akarták srófolni azt az összeget, amit a Signoria majd „meggyőzésükre” fizetni fog. Kellett egy köztes megoldás, hogy a Liga fejei is megkapják, amit akarnak, és Velence se idegenkedjen, attól, hogy „további előnyöket” jutasson Magyarországnak és urainak. A Signoria sem gondolta komolyan, hogy tartania kell egy magyar támadástól. Az is aggodalomra adott okot, hogy mi lesz,

⁹² DL 39 337., 88 982.; 46 861.

⁹³ Fraknói 1882. 185.; Pálosfalvi 2009. 270.

⁹⁴ C. Tóth 2020. 214.

⁹⁵ Wenzel 1877. 159–160.; Fraknói 1882. 185.; C. Tóth 2020. 214.

⁹⁶ E. Kovács Péter: I dispacci dell’ambasciatore di Venezia Pietro Paulo Pasqualigo dall’Ungheria (1509–1512). In: *Annuario dell’Accademia d’Ungheria in Roma*. A cura di József Pál. Roma, 1997. 183–200., 193.; Lakatos 2010. 32., 37.

⁹⁷ E. Kovács 1997. 187.

⁹⁸ Pasqualigo: 1509. okt. 25.: *Commissiones et relationes venetae*. Tom. I. 1433–1527. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, VI.) Coll. Simeon Ljubić. Zagrabiae 1876. 108.; Pálosfalvi 2009. 271–272. 276.

⁹⁹ Pálosfalvi 2009. 275.; C. Tóth 2020. 214.

¹⁰⁰ Ljubić 1876. 111.

ha a következő évben lejáró fegyverszünetet a török nem kívánja meghosszabbítani. Bajazid szultán is tisztában volt azzal, hogy egy dalmáciai területszerzés olyannyira felborítaná a status quo-t, hogy azt ő sem nézhetné tétlenül, hiszen az ő boszniai pozíciói is meggyengülnének. Nem lehetett tudni, az idősödő és fiai belharca miatt meggyengült szultán meddig képes ellenállni a portai háborús párt nyomásának. Both András „akciója”, majd a Miksa vagy Velence zsoldjába álló délvidéki urak meggyengítették a központi hatalom befolyását a horvát-szlavón térség felett. Így senki nem mert volna egy dalmát háborúra vállalkozni. A Liga közelgő bukása miatt a kérdés már az lesz, meg tudják-e őrizni a velencei szövetséget. A hónapokig váratott Pasqualigót egyszerre csak bebocsátották, sőt, Ulászló még követet is szándékozott küldeni Velencébe, hogy szabadkozzon amiatt, hogy Both András károkat okozott.¹⁰¹

1510 januárjában a császár és a Signoria megbízottai tárgyalásokat kezdtek. A Köztársaság újfent felajánlotta, hogy segédkezik Milánó elfoglalásában, ha felbontja egyezségét XII. Lajossal.¹⁰² A császár ugyan még nem kötelezte el magát, de Franciaország számára a magyar király felértékelődött. XII. Lajos okkal tarthatott attól, szövetségesei egyedül hagyják. Velence már arra készült, hogy ha VIII. Henrik, Miksa és Aragóniai Ferdinánd között egyezség jön létre, ő is csatlakozik ahhoz.¹⁰³ A pápa is tárgyalásokat kezdett a Köztársasággal. A felek kibékítésében Anglia is szerepet játszott.¹⁰⁴ 1510 januárjában Bainbridge bíboros már egy Velencét támogató szövetségbe való belépésről tárgyalt II. Gyulával.¹⁰⁵ VIII. Henrik arra kérte, járjon közben egy Habsburg-velencei békéért is.¹⁰⁶ 1510-ben Tatán a császári követek már bizonyára tudnak egy ilyen lehetőségről is, s nem mindenben ligabeli szövetségeseik, a franciák kedve szerint cselekszenek. II. Gyula 1510 februárjában feloldotta Velencét a pápai átok alól, majd létrehozta a Szent Ligát Franciaország ellenében, s márciusban már hadat is indított korábbi szövetségesei ellen. A katonai helyzet Gyulát igazolta, hiszen Miksa nem volt képes katonailag segíteni XII. Lajost, hiszen a márciusi augsburgi birodalmi gyűlés nem volt hajlandó elégséges sereg kiállítását vállalni.¹⁰⁷ Nyilvánvalóvá vált, hogy ez már nem egy kiátkozott állam elleni háború. Mi több, zsinatot hívott össze XII. Lajossal szemben, majd szervezni kezdte a katonai akciót az itáliai francia

¹⁰¹ Ljubić 1876. 120.; Pálosfalvi 2009. 279.; Lakatos 2010. 37.

¹⁰² Cal. Ven. I. n. 923.; 928.; II. n. 28.; LP I/1. n. 319., 323.

¹⁰³ Cal. Ven. II. n. 29–30.; LP I/1. n. 320.

¹⁰⁴ Cal. Ven. II. n. 39.

¹⁰⁵ Cal. Ven. II. 33.; LP I/1. n. 330.

¹⁰⁶ *State Papers published under the authority of his Majesty's Commission: King Henry the Eighth.* I–XI. London, 1831–52. [a továbbiakban SP] VI. 173.

¹⁰⁷ Wiesflecker 1971–1986. IV. 69–70.; Lakatos 2010. 33.

erők ellen, Velence támogatásával. A francia király erre ellenzsinatot hívott össze Pisába, s nem tett le Magyarországot kegyének megnyeréséről.

A pápa az új koalícióban már a franciák megtámadására áhítózó Henrikre is számított.¹⁰⁸ A király már rögtön a pápai-velencei kiegyezés után kijelentette, kész a szövetségre Velencével.¹⁰⁹ Három héttel ezt követően viszont mégis megállapodott a franciákkal. Ennek az oka az lehetett, hogy 1510 tavaszán a pápa átállása ellenére sem változott meg az itáliai hadszíntéren a patthelyzet, a franciák és a császáriak sem tudtak újabb offenzívát indítani.¹¹⁰ Velence sem tudta az előző év sikereit megismételni. Kötöttek ugyan egy angol-velencei egyezményt, de ez még nem jelentett katonai kötelezettségvállalást.¹¹¹ (Döntő elmozdulást csak az hoz majd 1511 májusától, amikor a pápa és a velenceiek bevonják a svájciakat a franciák ellenében.¹¹²) A franciák helyzete a fronton, Miksa tehetetlensége miatt is, egyre kritikusabb lett. Anglia az állóháború mellett nem kívánt tevékenyen csatlakozni a konfliktushoz, így kapóra jött, hogy a Valois-k kezdeményezésére márciusban „baráti egyezményt” kötöttek,¹¹³ igaz, a spanyol követ úgy látta, magának a királynak nem fűlt hozzá a foga.¹¹⁴ A franciák a bretagne-i háború óta járó kárpótlás soron következő részletét is kifizették.¹¹⁵ A francia király addig nem akart új hadjáratot indítani Itáliában, amíg meg nem egyezik Angliával.¹¹⁶ Amíg újra nem indultak meg a francia seregek, Henrik sem akart lépni, vagy, a jó realitásérzékkel megáldott Wolsey le tudta erről beszélni. Az francia-angol egyezmény azonban jóformán csak a kárpótlásról szólt, szó sem esett a Ligáról vagy Velencéről. Sőt, csupán egy évre kötötték, így valójában inkább a kivárást szolgálta. Magyarországot viszont mind a két fél részéről kezességet vállalt a békéért, s mind Anglia, mind Franciaország szövetségeseiként belefoglalták a szerződésbe. A velenceiek viszont megrémültek, a Signoria kijelentette, ha Anglia nem ad segítséget, minden remény elveszett. Ekkor értékelődött fel igazán Magyarország.

¹⁰⁸ Cal. Ven. II. n. 56.

¹⁰⁹ Cal. Ven. II. n. 39

¹¹⁰ Wiesflecker 1971–1986. IV. 71–72.

¹¹¹ Le Glay, Correspondance, I. n. 238. p. 316.

¹¹² Cal. Ven. II. n. 157., 161., 169.; Wiesflecker 1971–1986. IV. 73.

¹¹³ TNA E 30/722; 724.; Foedera, XIII. 270.; CSP Spain, II. n. 36.

¹¹⁴ CSP Spain, II. n. 44.; LP I/1. n. 476.

¹¹⁵ BL Add. MS 48002 (Yelverton MS 3) 4. f. 57–64b., 69–79b.; 48003 (Yelverton 4) 1. f. 2–12b.; Foedera, XIII. 277., 280., 286., 287.

¹¹⁶ BL Cotton MS Galba B. III f. 4.; LP I/1. n. 325.

Ezidőtájt, áprilisban kapott bebocsátást Magyarországra Pasqualigo.¹¹⁷ Elképzelhető, ennek az is volt az oka, hogy a politikai helyzetben változás állt be, a konfliktusban álló felek úgy tudták, Anglia letett Velence támogatásáról, és Franciaország mellé állt. Továbbá, a birodalmi gyűlés megszavazta egy 10 ezer fős haderő felállítását és 500 ezer rajnai forint segélyt a császár következő hadjáratára.¹¹⁸ Velence számára az egyedüli menetséget Magyarország jelenthette, s a királyságnak, ha nem akarta, hogy a Serenissima térdre kényszerüljön, végre fogadnia kellett a követet. A Signoria nem mondott le Angliáról sem, s áprilisban sietett tudatni Henrikkel, hogy „a Liga követet küld Magyarország királyához, hogy csatlakozásra bírja”, Dalmáciát kínálva cserébe. Mielőtt az újabb hadjáratra elszánta volna magát, XII. Lajos is egy *újabb* követet küldött, „azon kívül, aki már ott van”. (E szerint egy francia követ már a Tatára igyekvő Ludovicus Helianus előtt is Magyarországon tartózkodott, akiről mindezidáig nem tudtunk semmit.) A pápa egy kirohanást intézett Magyarország ellen, mondván, ha a Liga köveivel egyezkednek, s nem segítik Velencét, akkor „tőlem sem segélyt, sem katonát nem kapnak”. Ugyanakkor a színtalpak mögött már azt mondta a római követnek, hogy reméli, a Signoria meg tud egyezni Magyarországgal, és segítséget is kap tőle. A pápa így lényegében tudatta VIII. Henrikkel, bízik abban, hogy Magyarország is a Szentszék és Velence oldalára áll.¹¹⁹ Velence és II. Gyula is „megnyugodott” ugyanis, miután látták az angol-francia szerződés semmitmondó cikkelyei nem sértik Velence érdekeit. Nem volt kétséges, Anglia nem a franciák szekerét tolja. Az angoloknak csupán egy okuk volt, hogy időlegesen kiegyezzenek: a pénz. Csak a Titkos Tanács tagjainak a megvesztegetésére 50 ezer dukátot költött XII. Lajos.¹²⁰ A szerződés Anglia gazdasági érdekeit szolgálta, a tengeri kereskedelem szabadságát teremtette meg. Genova, Firenze, Velence újra szabadon hajózhattak Anglia és Németalföld felé. Még Velencét is kedvezően érintette, hiszen a veszteglő gályák kifuthattak Angliából.¹²¹ Néhány héttel a szerződés után VIII. Henrik már el is mismásolta azt, mondván, nem ratifikálhatja, mert még nincs 21 éves.¹²² Sőt, azt is állította, a franciák megtévesztették, mert megígérték, a Liga harcaiban Velence ellen nem vesznek részt, csak segéderőket küldenek Miksának.¹²³ Anglia gyorsan kihátrált az egyezményből, május végén, júniusban már a franciák is tisztában voltak azzal, Henrik újfent a pápai-velen-

¹¹⁷ Lakatos 2010. 32.

¹¹⁸ Wiesflecker 1971–1986. IV. 69–70.

¹¹⁹ Sanuto, X. 115.; Cal. Ven. II. n. 56.

¹²⁰ Cal. Ven. II. n. 57., 59., 60., 61.

¹²¹ Cal. Ven. II. n. 63.; LP I/1. n. 434.

¹²² Cal. Ven. II. n. 61., 67.

¹²³ Cal. Ven. II. n. 67.

cei szövetség mögött áll.¹²⁴ Mi több, immár kézzelfogható módon is támogatta a Köztársaságot, 150 ezer dukáttal.¹²⁵ Velence, a jó híreknek is köszönhetően – Pasqualigo sem jelentett még olyat, hogy Magyarországon veszve lenne a helyzet, és Dalmácia ellen készülének – újra erőre kapott, megerősítette Padova és Treviso védelmét, s arra készült, hogy Genovában egy franciaellenes lázadást robbant ki, és seregeket küld a genovaiak városvédelmére.¹²⁶ Ezért a Tatára igyekvő francia követ is tudhatta, mekkora értéke lehet Magyarországnak a Cambrai-i Ligához való csatlakozásának. Velence az itáliai fronton erősödött, a dicső francia seregeknek nyoma sem volt, a pápa folyamatosan fogadta fel a svájciakat. A Liga követeinek mindennél fontosabb lett Magyarország magatartása. A Serenissima azonban nem dőlhetett hátra, hiszen időközben a franciák bevették Legnanót, tehát nem hagyhatta figyelmen kívül, hogy Magyarország beáll-e a Ligába. Követe azon dolgozott, hogy ezt meghiúsítsa.¹²⁷

A velencei követekek mindent megtettek, hogy Anglia királyának figyelmét felhívják arra, mit tesz Magyarország. 1510 áprilisában és májusában maga Henrik is érdeklődött arról, hogyan viszonyul Velence Magyarországhoz. Andrea Badoer több alkalommal is azt válaszolta, hogy a magyar király a Signoria „barátja”, és küldött is követet Velencébe.¹²⁸ Nem tudjuk, milyen követségről lehet szó, de június 4-én a londoni velencei követ már ismerte azt a jelentést, amit a magyarországi követ, Pasqualigo május 17-én küldött. (Ebben sincs szó ugyan a Köztársasághoz küldendő magyar követről, lehet, erről Badoer máshonnan értesült.) Pasqualigo arról ír, hogy az esztergomi érsek nehéz helyzetben van, mert úgy értesült – Helianus francia követ Ulászlónak küldött leveléből –, hogy Franciaország szövetséget kötött Angliával, és egy titkos ligához is csatlakozott Velence ellen, amelynek a pápa és a császár is a tagja, s a céljuk az, hogy elpusztítsák a Köztársaságot.¹²⁹ A francia követ szorgalmazta, hogy Magyarország támadja meg Dalmáciát. Lehetséges, hogy Bakóchoz még nem értek el hírek az angol-francia egyezmény valódi tartalmáról, ezért hihette, hogy Anglia francia szövetsége a

¹²⁴ Cal. Ven. II. n. 68–69., 79.

¹²⁵ Cal. Ven. II. n. 86.

¹²⁶ Cal. Ven. II. n. 71.

¹²⁷ Cal. Ven. II. n. 74., 81.

¹²⁸ 1510. ápr. 30.: „il re di Hongaria è amico di la Signoria”: Sanuto, X. 458.; Cal. Ven. II. n. 66.; máj. 15.: „[...] andò dal re et li disse questo, qual dimandò come steva la Signoria con il Re di Hongaria; rispose e compare di la Signoria et a manda uno suo orator a Veniexia”: Sanuto, X. 412.; Cal. Ven. II. n. 64.

¹²⁹ „Poi disse di vna lettera li a scritto il Re di Franza a quel Re, e come manda vno suo orator [...] Eliano [...], e dila pace a fato con il Re di Ingaltera, e secreta liga, et il Papa, e Imperador, et Spagna e vniti con lui a minar Venitiani e reintegrar lo Imperator di quanto li tocha dil stato teniua diti Venetiani.”: Sanuto, X. 504.; LP I/1. n. 463.

Signoria ellen szólt volna. A Tatára érkező francia követ tudhatta ugyan, hogy Henrik ki akar hátrálni a Valois-kkal kötött szerződésből, de így akarhatta a magyarokat jobb belátásra bírni.¹³⁰ A császár április 25-én – a tatai gyűlésre indított küldöttséget megelőzően – írott levele azzal kecsegtetett, hogy Velence önként hajlandó lesz Dalmáciát átadni, ha Magyarország csatlakozik a Ligához.¹³¹ Ha nem foglalja el, akkor fennáll a veszélye, hogy a török hódítja meg. Ezt vette azután át a hazai Habsburg-párt is.¹³² A szentszéki követ, Achille Grassi bíboros legátus, Città di Castello püspöke azzal kívánt a magyarokra hatni, hogy a pápa bírja Anglia, Spanyolország, a Birodalom és Portugália uralkodói ígérését, hogy részt vesznek egy keresztes háborúban, ami azonban a franciák miatt késedelmet szenved.¹³³

Május 24-én VIII. Henrik már kifejezetten franciaellenes éllel kötött szövetséget Aragóniával.¹³⁴ Az egyezményt minden bizonnyal a Magyarországra tartó francia követ is ismerte, ezért is ösztökölte a magyar királyt a Ligához való csatlakozásra. Még inkább felértékelődött Magyarország szerepe, ugyanis, ha Anglia tevőlegesen Franciaország ellen fordul, a Valois-knak is be kell vonniuk az egyetlen szóba jöhető szövetségest, a Jagellókat, hogy be tudják fejezni a háborút Velence ellen. Ha Anglia megindul Franciaország ellen, akkor a franciáknak el kell hagyniuk Itáliát, s egy, a hódításait a kezükön hagyó szerződés megkötésére is csak akkor van esélyük, ha a magyarok megtámadják Dalmáciát. Ily módon a tatai országgyűlésen is folyamatosan kellett a francia és a német követeknek is tájékozódniuk, mi történik Angliában.

Miksa egyelőre vonakodott megegyezésre jutni Velencével, hiába próbálták jobb belátásra bírni spanyol és angol követek.¹³⁵ A császár, a francia királyhoz hasonlóan abban bízhatott, hogy a mérleg nyelve akkor tolódik el újra a Liga irányába, ha sikerül Magyarországot bevonni. Ulászló szava kétszeresen is nyomott a latban, hiszen cseh választóként a háborúra igen szűkösen pénzt megszavazó Reichstagban is ott ült. Lehetséges, hogy Miksa a birodalmi gyűlés által megszavazott 10 ezres sereggel sokat nem remélhetett Itáliában, így Ulászló szerepvállalásától tette függővé, hogy újra akcióba lépjen az immár a pápa által is támogatott Signoriával szemben.

¹³⁰ Lakatos 2010. 33–34.

¹³¹ Pasqualigo: 1510. máj. 17.: Ljubić 1876. 120.; Lakatos 2011. 223–224.

¹³² Fraknói 1882. 189., 381.

¹³³ Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal*. I–III. Bp., 1901–1903. II. 370.; Antonín Kalous: *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku*. Brno, 2010. 366–368.

¹³⁴ TNA E 30/732.; CSP Spain, II. n. 39., 40.

¹³⁵ BL Cotton MS Galba B. III f. 6.; Cal. Ven. II. n. 45.

A Signoria ágensei folyamatosan tájékoztatták VIII. Henriket, hogy a Liga hogyan akarja Ulászlót is Velence ellen fordítani. Ha Magyarország Dalmáciában hadba lép, a Serenissimát kivéreztetetik, a Valois-k hatalma csak tovább nő, s VIII. Henrik lemondhat arról, hogy hadat vezet a franciák ellen. XII. Lajosnak az állóháború elhúzódása ellenére is volt még ereje, 1510 májusában új sereggel tért vissza, s immár Firenze is az oldalán harcolt.¹³⁶ „Saját” zsinatával, „saját” kardinálisok kinevezésével akarta letaszítani a pápát. Ehhez meg kívánta nyerni a császárt: azt ígérte, segédkezik abban, hogy megkoronáztathassa magát Rómában. A szentszéki haderő nem volt képes ellenállni, II. Gyula fegyverszünetet kötött Lajossal.¹³⁷ A helyzet kulcsa Magyarország kezében volt: ha nem lépnek be a Cambrai-i Ligába, a francia offenzíva megáll, s Velence és Róma is megmenekül. Magyarországon a Kúria követe mindent megtett, hogy Velence oldalán tartsa Magyarországot. A magyar vezetésnek Firenzével is számolnia kellett, ami már 1511-ben megkörnyékezte az oszmánokat, hogy szálljanak hadba Velence ellen. Fennállt a veszély, hogy Velence lekötöttségének a török fogja a hasznát, s így vagy úgy Magyarország pedig a kárát látni.¹³⁸

Az angol király már arról beszélt, hogy Franciaország „romlásba taszítja a kereszténységet”.¹³⁹ Az angol diplomácia folyamatosan aztért dolgozott, hogy Miksát arra bírja, egyezzen ki Velencével és a pápával. Egy angol követ is indult Miksához 1510. május 29-én, azzal a céllal, hogy eltántorítsák a további háborútól, és Magyarország bevonásától.¹⁴⁰ Miksának egyre sürgősebb lett Ulászló bevonása, mert időközben újfent szembekerült a pápával, sőt, a Birodalmon belül sem állt jól a szénája, mert két választó – a szász herceg és a kölni érsek – is a Szentszék oldalára állt vele szemben.¹⁴¹

A TATAI ORSZÁGGYŰLÉS

1510. március 12-re országgyűlést hívtak össze Esztergomba.¹⁴² A király ugyan csak március végére érkezett meg,¹⁴³ s máris császári követeket – előbb Leonhard zum von Frauenberg, Haag grófját és Johann Mrakes von Noskaut, majd Cuspini-

¹³⁶ CSP Spain, II. n. 47., 48.

¹³⁷ CSP Spain, II. n. 50.

¹³⁸ Cal. Ven. II. n. 100.

¹³⁹ „E à mandato a protestar a Franza ch'è ruina di la cristianità.”: Sanuto, X. 458.; Cal. Ven. II. n. 66.

¹⁴⁰ CSP Spain, II. n. 46.

¹⁴¹ Wiesflecker 1971–1986. IV. 266.; Lakatos 2010. 36.

¹⁴² C. Tóth 2010. 11., 14.

¹⁴³ C. Tóth 2020. 214.

anust – fogadhatott, akik a Velence elleni háború megkezdésére buzdítottak.¹⁴⁴ A Szentszék egy keresztes felhívást hirdtetett ki, ami burkoltan magában foglalta, hogy Magyarország a másik törökellenes hatalommal, Velencével nem kerülhet konfliktusba.¹⁴⁵ Mivel április elején török követek is érkeztek Budára, hogy az évben lejáró fegyverszünetet meghosszabbítsák, a Liga ügye háttérbe szorult, s azt a következő, június 24-ére halasztott gyűlésen tervezték megvitatni.¹⁴⁶ Az oszmánokkal csak egy évig hosszabbították meg a fegyverszünetet.¹⁴⁷ A török veszélye a „levegőben volt”. Éppen ezért sor kerülhetett arra, hogy már az újabb országgyűlés előtt, május derekán fogadják Pasqualigót.¹⁴⁸

A következő napok tárgyalásait részletesen elemezte Pasqualigo követjelentései alapján Lakatos Bálint.¹⁴⁹ A Cambrai-i Ligának az egyetlen értékelhető siker, Vicenza bevétele ellenére sem volt túl sok öröme oka, így Magyarországra nagyobb szükség volt, mint valaha. A birodalmi és francia követek folytonosan győzködtek Ulászlót – de meg kellett mérkőzniük az Anglia és Aragónia támogatásával érvelő pápai és velencei követtel is. Aragóniai Ferdinánd levelet is küldött Ulászlónak az új, pápai-velencei ligát támogatandó.¹⁵⁰ Fögel és Fraknoi szerint megfordultak itt angol követek is.¹⁵¹ Ennek bizonyítékát nem találtunk, de tagadhatatlan, hogy mind a két fél azzal akart nyomást gyakorolni Ulászlóra, hogy azt hangoztatták, az ő oldalukon áll Anglia királya, így VIII. Henrik neve gyakorta elhangozhatott Tatán. A császári követ azt írta a pápának a tatai gyűlés után, hogy Magyarország mellett Anglia is benne van immár a Cambrai-i Ligában.¹⁵² Ehhez a csúsztatáshoz hasonló nemtelen eszközöket a francia követ is bevetett. Nemcsak május eleji levelében, hanem megérkezte után személyesen is terjesztette, hogy Franciaország, Anglia, Spanyolország, a Szentszék, Firenze is a Velence-ellenes ligához csatlakozott.¹⁵³ Helianus még egy, a magyarok segítségére küldendő

¹⁴⁴ Kubinyi 1996. 124.; Lakatos 2011. 226.; Hans Ankwicz-Kleehoven: *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian. Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I.* Graz–Köln, 1959. 48–49.

¹⁴⁵ Wenzel 1877. II. 166.; Lakatos 2010. 36.

¹⁴⁶ C. Tóth 2010. 14–15.

¹⁴⁷ Fodor Pál–Dávid Géza 1994. 199.

¹⁴⁸ Lakatos 2010. 37.

¹⁴⁹ Lakatos 2010. 40–43.

¹⁵⁰ Wenzel 1877. 181.

¹⁵¹ Fögel József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Bp., 1913. 106.; Fraknoi 1882. 177. Angol követek Ulászló korában: Benisch Arthur: *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*. Bp., 1903. 85.

¹⁵² Wenzel 1877. 207.

¹⁵³ „Poi disse di vna lettera li a scritto il Re di Franza a quel Re [...] e dila pace a fato con il Re di Ingaltera [...] a minar Venitiani.”: Sanuto, X. 504.; LP I/1. n. 463.

flottáról sem áttalott ígéretet tenni.¹⁵⁴ A „tervek” szerint a Liga 34 gályát állít ki őszig, amiből hatot az angol király fog kiállítani.¹⁵⁵ Maga VIII. Henrik lepődött volna meg ezen a legjobban, ha hallotta volna. Ott volt azonban Bakóc, a velencei és a pápai követ, akik ennek az ellenkezőjét bizonygatták. Maga a király igen epés megjegyzéssel utasította el a „fatuus” francia vádaskodásait.¹⁵⁶ Helianus egy hírhedt „filippikát” is előadott, amelyben „bestiáknak és csőcseléknek” nevezte a velenceieket.¹⁵⁷ Azzal áltatta a királyt, hogy XII. Lajos addig nem hagyja abba a háborút, amíg Dalmáciát el nem vették Velencétől.¹⁵⁸

Még inkább elbizonytalanította a francia és a három birodalmi követet egy másik pápai követ, a korbáviai (modrusi) püspök (Simon de Begno/a vagy Begnius, eredeti nevén Šimun Kožičić Benja) – megalapozatlan – híre, hogy a pápa kész tárgyalni arról, hogy Dalmáciát Ulászló rendelkezésére bocsássák.¹⁵⁹ Ez zavart okozott, mivel ezt úgy értelmezték, hogy II. Gyula vagyis nem támogatja Velencét, amivel Grassi legátus sem értett egyet. (Pasqualigo jelentése alapján a Signoria be is panaszolta a hatáskörét túllépő püspököt Rómában.)¹⁶⁰ A Liga ehhez képest annyit ajánlott, hogy fegyverrel szerezhetik meg Dalmáciát.

A magyar kormányzat vezetői nem utasították el a velencei ajánlatot, de azt, hogy melyik „párt” kerekedik felül, nem lehetett tudni. Szatmárral szemben végül Bakócnak sikerült kivívnia, hogy a végén a Köztársaságnak és a pápának kedvező döntés szülessen. A meghirdetendő keresztes háborút használta fel, hogy meggyőzze az urakat a béke fenntartásának szükségességéről. Nem akarván a másik oldal felhívását visszautasítani, az az indítványt tette, hogy indítsanak követeket a pápához, a német, francia és spanyol uralkodókhoz, mivel követeik nem rendelkeznek megfelelő jogosítványokkal, hogy ilyen horderejű kérdésben döntsenek. A magyar csűrés-csavarás elbizonytalanította a franciákat és a németeket.¹⁶¹

¹⁵⁴ E. Kovács 2008. 177.

¹⁵⁵ Lakatos 2010. 44.; Pasqualigo: júl. 2-i 2. jelentésének Ljubić általi kiadásában az Anglia általi hozzájárulás nem szerepel. Ljubić 1876. 121.

¹⁵⁶ Pasqualigo: jún. 26.: E. Kovács 2008. 178.

¹⁵⁷ Pasqualigo: jún. 25–26.: Lakatos 2011. 227.; E. Kovács 2008. 177.

¹⁵⁸ Lakatos 2010. 45.; Fraknoi 1882. 373. Hasonló stílusban fogant a birodalmi gyűlésen 1510-ben mondott beszéde. Kubinyi 1996. 124.; Röpiratként megjelent: *De bello suscipiendo adversus Venetianos et Turcas oratio* [...]. Augusta Vindelicorum 1510. OSzK Röplapok 14.

¹⁵⁹ Sanuto, X. 851.; Kalous 2010. 368.; Hans Ankwicz-Kleehoven: *Das Tagebuch Cuspinians. Nach dem Original herausgegeben und mit Erläuterungen versehen. = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1909. 280–326. 304.

¹⁶⁰ Pasqualigo: júl. 10-i 4. jelentése: Wenzel 1877. 202.; Lakatos 2010. 49.; Kubinyi 1996. 124.

¹⁶¹ Lakatos 2011. 228.

Egyelőre „hivatalosan” a Liga álláspontja győzedelmeskedett, hiszen július elején határozatot fogadtak el, hogy hadat indítanak Velence ellen. A követeknek ennek megerősítéséhez újabb megbízólevelekre volt szükségük, de ennek megérkeztét az országgyűlés már nem várta meg. Bakóc nyíltan ki is jelentette, a határozat csak formális. A resolutio – amelyben Kosáry szerint ugyan az volt, hogy 6000 embert állítanak ki, valójában azonban ezt csak a fent említett, korábbi országos gyűlési határozatban találjuk, a király által kiadottban nem¹⁶² – a királyt nem kötelezte semmire.¹⁶³ Ulászló maga is Bakóc és Velence felé hajlott, s úgy nyilatkozott, a Velencétől kapott előnyöket nem kellene feláldozni. A velencei követ azzal is érvelt, hogy kívánatos-e a francia terjeszkedés Itáliában – ami a magyar udvar Velence-ellenes tagjaira is hatással lehetett, hiszen a Habsburgok sem kívánták, hogy túlságosan erőre kapjanak a Valois-k. Ulászló nem akart belebonyolódni egy háborúba. Dalmácia visszaszerzése számára nem volt elsődleges, mi több, ahogy – az udvarral együtt maradó – Pasqualigo megjegyezte, hat hónapig sem tudta volna azt megtartani.¹⁶⁴ Ulászló egy dolgot remélt, hogy Velence továbbra is folyósítja a segélypénzeket.¹⁶⁵ Velence korábban is lebegtette azt, hogy szívesen kötne szorosabb szövetséget. A magyar fél is tisztában volt azzal, lehet még pénzt kisajtolni a Köztársaságból.¹⁶⁶

Elvileg, „hivatalosan” Magyarország szövetségre kellett lépjen a Cambrai-i Liga tagjaival, ezért követeket küldtek Miksához, Franciaországba és a Szent-székhez. A Valois-khoz indított követet azonban már két héttel később visszahívták.¹⁶⁷ Ulászló viszont nem küldött újabbat, s nem úgy tűnt, mintha nagyon akarózna XII. Lajossal szerződést kötni. Rómába sem indult el a kijelölt követ.¹⁶⁸ A császárhoz delegált követek elindultak ugyan, de már október elején született egy újabb határozat, egy „pótutasítás” (az ún. „nyitrai levél”), amely az ő követségüket visszahívta és épp ellenkezőleg, az egyezmény megkötését nem engedélyezte. Ez azonban nem érkezett hozzájuk időben, így végül is aláírtak

¹⁶² Pasqualigo július 15-én szól 4000 gyalogosról és 2000 lovasról: E. Kovács 2008. 178.; Uő. 1997. 193.

¹⁶³ Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Bp., 1978. 99. Igaz, adatát az eredeti – Haus, Hof-, und Staatsarchiv Reichskanzlei, Maximiliana 39 (alt 32b) I/10. f. 22v. – nem alapozza meg, legfeljebb azt, hogy a király háború indítását vállalja: Lakatos 2011. 230. 54. j.

¹⁶⁴ Fraknoi 1882. 367–368.

¹⁶⁵ Lakatos 2011. 231.

¹⁶⁶ Fraknoi 1901–1903. II. 378.

¹⁶⁷ Sanuto, XI. 148.; Lakatos 2020. 158. sz.

¹⁶⁸ Fraknoi 1882. 721.

egy egyezményt Konstanzban.¹⁶⁹ Maga II. Ulászló azonban soha nem ratifikálta azt.¹⁷⁰

Felmerül a kérdés, mennyire vette komolyan a Liga Magyarország részvételét? Az egyezmény ugyan rögzítette, hogy Magyarország 1511. április 1-én megtámadja Velencét, de kevésbé volt valószínű, hogy ez meg is valósul. Arra, hogy Ulászló ki akar hátrálni a szerződésből, Miksa nagyon gyorsan rájött, a hadakozással elfoglalt XII. Lajos talán kevésbé gyorsan. A velenceiek, Aragónia és a pápa is tisztában volt azzal, hogy kevés az esélye bármilyen Dalmácia-ellenes vállalkozásnak. A politikai élet főszereplői úgymond elkönnyvelték, hogy a Liga ugyan névleg maga mellé vonta Magyarországot, de a Jagelló király Velencét nem fogja megtámadni. A Liga nem számíthatott újabb szövetségesekre, s a pápai, angol és aragón erők jövődő szerepvállalásával csak idő kérdése volt, mikor vethetik vissza az egyedül maradt franciákat. A pápa már a tatai gyűlés idején felújította tárgyalásait az aragón és az angol királlyal. Felszólította Henriket egy Franciaország elleni háborúra és megerősítette Ferdinándot a Nápoly hűbérében.¹⁷¹ A magyar kormányzat mindenesetre a Habsburgok felé sem zárkózott el, inkább lavírozott a Köztársaság és a császár között. A Valois-któl azonban markánsan elfordult – a Köztársaság követe folytonosan ágált ellenük, mondván, „soha Magyarországra Franciaországból nem háramlott előny”.¹⁷² Augusztus-szeptember folyamán egyre inkább kézzelfogható volt, az ország semmi esetre sem kíván háborút. Korbáviai (Torquatus) János, majdani vicebán, akit a dalmáciai hadjárat egyik vezérévé jelöltek ki, kijelentette, a tisztet nem fogadja el, és híven ragaszkodik a Köztársasághoz.¹⁷³ A törökkel megkötött béke ellenére nem szűntek meg a határszéli portyák.¹⁷⁴ A kormányzat „értett” mindebből, és ezért sem adhatta fel velencei kapcsolatát.

Már a tatai találkozót megelőzően a császár nyilatkozataiból ki lehetett olvasni, hogy egyre távolodik a Ligától, és örömet megegyezne a pápával és az angolokkal, szinte be sem várva, mi lesz Magyarország válasza. A Tudor követ állandóan azt sugdosta a fülébe, hogy egyezzen ki Velencével, s akkor Aragónia

¹⁶⁹ 1510. okt. 1.: DF 287 415.; Pasqualigo: szept. 20.: Fraknoi 1882. 714., 719.; Lakatos 2020. 110. sz.; Lakatos 2019. 614.

¹⁷⁰ A császártól való távolodást szolgálhatta a bajor kapcsolat: követ indult IV. Vilmos bajor herceghez, hogy tárgyaljon Ulászló leánytestvérének házasságáról. Péterfi Bence: A Magyar Királyság és a Bajor Hercegség diplomáciai-politikai kapcsolatai a 15–16. században. Hungarikakutatások a müncheni levél- és kéziratárakban. = *Világtörténet*, 2015. 113–144. 126.; Lakatos 2020. 108., 113. sz.

¹⁷¹ Pasqualigo: 1510. júl. 19., 22., 26.: Fraknoi 1882. 712.; Ljubić 1876. 122–123.

¹⁷² Pasqualigo: 1510. szept. 19.: Fraknoi 1882. 717.

¹⁷³ Pasqualigo: 1510. aug. 14.: Fraknoi 1882. 713.; Ljubić 1876. 123.

¹⁷⁴ Ljubić 1876. 125.

és Anglia is támogatja majd unokáját, Károly infánst, hogy a franciáktól viszszerelje Burgundia örökségét.¹⁷⁵ Miksa ősszel tárgyalásokat kezdeményezett, hogy kiegyezzen Angliával.¹⁷⁶

A konstanzi egyezményt Miksa sem vette komolyan. Ezzel párhuzamosan próbálkozott kitörni XII. Lajos nyomása alól. A császár számára egyre kínosabb volt, hogy Itáliában tétlenül kénytelen nézni, ahogyan berendezkednek a franciák, nem elégedve meg Milánó hűbérével. Úgy tűnt, hogy a Magyarország, Aragónia és Anglia által követett út lesz a járható. 1510. novemberében újabb küldöttséget indított Ulászlóhoz – aki időközben már újfent távozott, s Magyarbrodban tartózkodott (1510. nov. 8.–1511. jan. 6.).¹⁷⁷ A császár immár egy Franciaország kizárásával kötendő Velence-ellenes szövetséget javasolt.¹⁷⁸ Mi több, követeinek megbízatása szerint a két uralkodó gyermekei között kötendő házasság ügyében kellett (volna) határozott választ kapniuk.¹⁷⁹ A király nem tért haza, de az év végén a Veszprémben összehívott bárói gyűlés nem támogatta az ajánlatot.¹⁸⁰ A tanácskozás azt tanácsolták Ulászlónak, hogy a házasságkötésről azért folytasson tárgyalásokat. A király azonban a szövetségkötés tárgyában kitért a konkrét válaszadás elől.¹⁸¹

1511 februárjában újabb – elviekben a császár és a francia király által közösen delegált – követ érkezett. A Liga azzal fenyegetett, hogy ha a magyarok nem sietnek Dalmácia elfoglalására, ők fogják megszállni és „Anglia részére adják át”.¹⁸² Nos, ebből a magyar kormányzat sem hihetett el egy szót sem. Fraknoi úgy vélte, hogy a franciák Velencét akarták az angol királlyal „ijesztgetni”. A Serenissima naponta akár többször is váltott üzenetet londoni követével, így kevésbé hihető, hogy ilyen tervről ne tudtak volna.

A CAMBRAI-I LIGA HÁBORÚI 1510-1513-BAN

Anglia és Aragónia 1510 novemberében megerősítette katonai szövetségét és a franciák elleni háborúra készült.¹⁸³ VIII. Henrik a pápával már közös, Velencét

¹⁷⁵ CSP Spain, II. n. 51.; LP I/1. n. 557.

¹⁷⁶ Le Glay, Correspondance, I. n. 250., 252., 265.; p. 335., 336–38., 350.

¹⁷⁷ C. Tóth 2020. 217.

¹⁷⁸ Cuspinianus is a követség tagja: Ankwicz-Kleehoven 1909. 305.; Ankwicz-Kleehoven 1959. 52–53.; Fraknoi 1882. 724.

¹⁷⁹ C. Tóth 2020. 218.

¹⁸⁰ Pálosfalvi 2009. 281.

¹⁸¹ C. Tóth 2020. 218.

¹⁸² Pasqualigo: 1511. febr. 25., márc. 7.: Fraknoi 1882. 794.

¹⁸³ TNA E 30/733., 736., 738.; CSP Spain, II. n. 59., 60., 61.

támogatandó katonai akciókról tárgyalt. Azt tervezte, „az Alpokon túl” támadja meg XII. Lajost.¹⁸⁴ Mi több, Anglia nem csekély pénzzel segítette a Serenissimát, 1510 végén például 100 ezer dukátot küldött.¹⁸⁵ A tervezett, franciaellenes háborúhoz Velence szállított az angoloknak fegyvereket és küldött hajókat a La Manche-csatornán való átkeléshez.¹⁸⁶ 1511 tavaszán Bainbridge bíboros személyesen harcolt a pápai offenzívában.¹⁸⁷ Az év folyamán VIII. Henrik hadjáratának előkészületei ugyan elhúzódtak, de csak azért, mert a király egyre nagyobb szabású akciót akart – személyesen – vezetni.¹⁸⁸ Általános hadbaszállást rendelt el, sorra hajózták be a seregeket.¹⁸⁹ Látható riadalmat váltott ki, amint az angol herold az itáliai francia főhadiszálláson hadat üzent.¹⁹⁰

A császár immár legfeljebb csak formálisan volt a Liga tagja. Formálódott a szövetség Angliával.¹⁹¹ 1511 augusztusában a Signoria úgy látta, hogy Miksára hatottak a pápa, Anglia és Spanyolország tervei, és immár ő is „Itália békéjét” tartotta szem előtt.¹⁹² A franciák ugyan elfoglalták Bolognát, de ez még inkább közelítette egymáshoz a Liga ellenfeleit. A pápa újult erővel sürgette Angliát a hadbalépésre.¹⁹³

Miksa kétségbeesetten keresett kiutat és ismét Magyarországra próbált nyomást gyakorolni. A magyar udvar továbbra is kitérő választ adott a Velence elleni háborút illetően, igaz, megújították az örökösödési szerződést.¹⁹⁴ A császárral ugyan rendeződni látszott a viszony, de ez nem jelentette a Ligához való aktív csatlakozást. A császár 1511 őszén újabb követeket küldött, de a készülőben lévő Franciaország elleni többfrontos háború, amit Ferdinánd, VIII. Henrik, valamint a Velence szövetségében álló svájciak terveztek, teljesen elbizonytalanították, és már azért fordult Magyarországhoz, hátha közvetítésével kiegyezhet a pápával.¹⁹⁵ Időközben Magyarország és Velence között tárgyalásokra került sor, és az év végére a jó viszony helyreállt.¹⁹⁶ Az év elején még a kormányzat ragaszkodott

¹⁸⁴ Cal. Ven. II. n. 90., 110., 113.; LP I/1. n. 617., 812.ii.; II. n. 624.

¹⁸⁵ Sanuto, XIV. 155.; Cal. Ven. II. n. 88.

¹⁸⁶ Cal. Ven. II. n. 132., 146., 960.; LP I/1. n. 757., 1074.

¹⁸⁷ Sanuto, XII. 173.; Cal. Ven. II. n. 104.

¹⁸⁸ Sanuto, XIV. 113.; Cal. Ven. II. n. 125. 139., 140., 145.

¹⁸⁹ Sanuto, XII. 36.; Cal. Ven. II. n. 97., 152.

¹⁹⁰ Cal. Ven. II. n. 149.; LP I/1. n. 1102.

¹⁹¹ Cal. Ven. II. n. 106., 117.; LP I/1. n. 759., 851.

¹⁹² Cal. Ven. II. n. 117.; LP I/1. n. 851.

¹⁹³ Cal. Ven. II. 109.; LP I/1. n. 829.

¹⁹⁴ DL 30 073.

¹⁹⁵ Pálosfalvi 2009. 285.

¹⁹⁶ DF 290 612.

az évdíj felemeléséhez,¹⁹⁷ de mivel a Köztársaság számára egyre kedvezőbben alakult a katonai helyzet, ezért a Signoria könnyedén vissza tudta verni a követeléseket.¹⁹⁸ Magyarország fegyverszünetet kérve indított követet a Portához, majd – mivel szerencsére még élt II. Bajazid – 1511 szeptemberében újra öt éves békét kötöttek, amelybe Velencét is belefoglalták.¹⁹⁹

A továbbiakban már a pápai-velencei sikerek határozták meg a külpolitikai konstellációt. A velencei sereg átkelt a Pón, Modenánál egyesült a pápai hadsereggel, s a franciák ellen indult. A pápa egyházi átokkal sújtotta a francia királyt a szakadár pisai zsinat összehívása miatt. A magyar kormányzat, jelentős részben Bakóc nyomására eleve nemet mondott a pisai meghívóra.²⁰⁰ II. Gyula is számított Magyarországra, és követet küldött Ulászlóhoz, meghívva képviselőit a *saját* római zsinatára.²⁰¹ A magyar kormányzat követe, Beriszló Péter fehérvári prépost útján kívánta kifejezni a szándékát, hogy támogatja a Szentszékét és Velencét.²⁰² A vezetés számára a Miksával való viszony is fontos volt, ezért a követnek az is a feladata volt, hogy a császárnál is tegyen lépéseket azért, hogy a pápával és Velencével is kibékítse.²⁰³ Ugyanezen munkálkodtak a birodalmi és szentszéki angol követek is.²⁰⁴ Az augusztusában Miksa újfent követet küldött Ulászlóhoz, de már azt kérte, járjon közbe a Kúriában a már általa is illegitimnek tekintett pisai zsinatnak a rómaival való egyesítéséért.²⁰⁵ Beriszlót előbb visszafordították, majd csak ez után indult útnak Rómába, s vitte ezen tárgyalások friss eredményeit.²⁰⁶ Új helyzetet teremtett, hogy az ősszel Bakóc maga is Rómába távozott. Onnan is irányítása alatt tudta tartani a magyar diplomácia bizonyos részét, sőt, élénken, aktívan közrejátszott az európai hatalmi politikában, úgy is, mint önálló, szuverén személyiség.²⁰⁷

¹⁹⁷ Pasqualigo: 1511. márc. 19., máj. 26., jún. 1.: Fraknoi 1882. 796–799.; Ljubić 1876. 125.

¹⁹⁸ Pasqualigo: 1511. jún. 25., júl. 2.: Fraknoi 1882. 799.

¹⁹⁹ Pasqualigo: 1511. szept. 15., okt. 20.: Wenzel 1877. 220.; Ljubić 1876. 126–127.; Fraknoi 1882. 807–808.; Fodor Pál–Dávid Géza 1994. 199.

²⁰⁰ Pasqualigo: 1511. aug. 8., 15.: Fraknoi 1882. 805.

²⁰¹ Pasqualigo: 1511. szept. 7.: Ljubić 1876. 126; Fraknoi 1882. 806.

²⁰² Mon. Vesp. IV. n. 159–160.; Kubinyi 1999. 86.

²⁰³ Pasqualigo szept. 15., 17.: Mon. Vesp. IV. n. 162., 163. Ljubić 1876. 127.; Lakatos 2020. [114.], 117. sz.; Kubinyi: Diplomáciai érintkezések, 125.

²⁰⁴ Cal. Ven. II. n. 184.; LP I/1. n. 1345.

²⁰⁵ Pasqualigo: 1511. aug. 28.: Mon. Vesp. IV. n. 161.; Fraknoi 1882. 808.

²⁰⁶ Pasqualigo: 1511. szept. 24.: Mon. Vesp. IV. n. 167.; Pasqualigo: 1511. dec. 6.: Mon. Vesp. IV. n. 171.; Ljubić 1876. 128.

²⁰⁷ Pasqualigo: aug. 30., szept. 7.: Fraknoi 1882. 805.; Ljubić 1876. 126.; Bakóc nov. 25-i levele Pasqualigóhoz: Mon. Vesp. IV. n. 170.

1511 októberében II. Gyula megkötötte a Szent Ligát Velencével és Aragóniával, amihez utóbb Anglia is csatlakozott.²⁰⁸ A császár nevének a helyét kihagyták. Ulászlót is felszólították a csatlakozásra. A király a pápának írott levelében újfent elítélte a pisai zsinatot.²⁰⁹ A Szentszéknél tárgyaló Beriszló Péter már új megbízászként kapta, hogy a Szent Ligába való belépésről tárgyaljon 1511 decemberében.²¹⁰ Ehhez az ország csatlakozott is. Magyarország számára szabad volt az út a pápai-velencei szövetség felé, oly módon, hogy közben a Habsburgokkal való kapcsolatot sem adták fel. Ebben a konstellációban újra egymás mellé kerültek Magyarország és Anglia érdekei. Franciaország is e két királyság belépésétől tartott leginkább. XII. Lajos úgy fogalmazott, hogy mindent meg kell tenni, ne csatlakozhassanak ehhez a „gonosz, áruló és aljas” ligához.²¹¹ VIII. Henrik ígéretet tett, hogy Szent Liga Bologna elleni hadjáratát sereggel támogatja,²¹² mi több, a pápai erők zsoldjának a felét is állja.²¹³ Az európai porondra újra belépő Tudor Angliának immár volt pénze. 1512-ben Franciaország vereséget szenvedett, XII. Lajos visszavonult.²¹⁴ A császár VIII. Henrik közvetítéséért apellált, hogy kiegyezhessen a pápával is.²¹⁵ Egy, a Habsburg-területeket is érintő török betörés is a Szent Liga irányába mozdította ki.²¹⁶ A konfliktus végső momentuma volt, hogy 1513 júniusában Velence szövetségesei, a svájciak megsemmisítő vereséget mértek a franciákra, és a guinegate-i, ún. „sarkantyúk csatájában” (augusztus 16.) VIII. Henrik erői is fényes diadalt arattak a Valois-k felett. A Valois-k térdre kényszerültek. Ulászló megelégedett azzal, hogy nem kellett belépnie a konfliktusba, szilárd maradt a szövetség Velencével. Mindazonáltal 1513-ban a pápa és Magyarország is másfelé tekintett: a keresztes háború felé.

Érdekes színfolt két bíboros, Bakóc és Bainbridge ténykedése a konzisztóriumban. Bainbridge franciaellenes magatartása okán könnyen szót értett a Velence-párti magyar bíborossal. Bakóc jelen volt, amikor a pápa elé tárták VIII. Henrik 1512 májusi levelét, amelyben megerősítette a Szentszékkal való szövet-

²⁰⁸ BL Cotton MS Vitellius B. II 13.; Add. 48000 66. f. 596–613b.; Foedera, XIII. 305. 311., 323.; Cal. Ven. II. n. 128., 131., 133.; Pasqualigo: nov. 19.: Mon. Vesp. IV. n. 168.; Ljubić 1876. 128.

²⁰⁹ DL 30 991.; Iványi Béla: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban. 1–3. közl. = *Történelmi Tár*, 1906/1. 139–151.; 2. 161–197.; 3. 321–367. 2. közl. 189–192.

²¹⁰ Pasqualigo: 1511. dec. 17.: Mon. Vesp. IV. n. 172.

²¹¹ „omni studio laboret, ne Rex Angliae, nec Rex Hungariae [...] ingrediantur hoc foedus tam turpe et perfidum et malum”: Fraknói 1882. 811.

²¹² Foedera, XIII. 341.

²¹³ Sanuto, XIV. 299., XV. 9.; Cal. Ven. II. n. 172., 192.; LP I/1. n. 1223., 1361.

²¹⁴ Cal. Ven. II. n. 165.; 169.; LP I/1. n. 1182.

²¹⁵ Sanuto, XIV. 423–25.; Cal. Ven. II. n. 176., 177., 179.

²¹⁶ TNA SP 1/229 f. 103.; LP I/1. n. 1534.

kezését.²¹⁷ 1512 áprilisában együtt ügyködtek azért, hogy a Szentszék megegyezzen a franciákkal, hogy vonuljanak ki az egyházi állam területéről.²¹⁸ A Köztársaság kettőjüknek köszöni meg, hogy „jó szolgálatot tesznek” számára.²¹⁹

A Cambrai-i Liga időszakában Magyarország és Anglia ugyanazon érdekek mentén politizáltak, az európai konstelláción belül elfoglalt szerepük párhuzamos volt: mondhatni, ők alkották a mérleg nyelvét. A magyar vezetés azonban meg kívánta őrizni a status quo-t, és egyik oldaltól – sem a Habsburgoktól, sem Velencétől, sem a Szentszéktől – sem akart eltávolodni. Fraknói Vilmos szégyenteljes játéknak nevezte, ahogyan a tatai országgyűlés a Liga és Velence között lavírozott.²²⁰ Valóban, szinte annyit tárgyaltak Dalmáciáról, hogy úgy érezhetjük, arról „a gyermekek is fecsegték”, mégsem történt semmi.²²¹ Az ország vezetői a lehetőségekhez mérten megpróbálták Magyarország érdekeit, ha kellett pragmatikusan is, védeni, és megőrizni az ország mozgásterét a hatalmas erővé váló Valois-monarchia, a Habsburgok, a még mindig jelentős tekintéllyel és anyagi erővel bíró Velence és a szisztematikus hódítás korszakát lassanként megkezdő Oszmán Birodalom között.²²² A Liga a magyar politika irányítói számára nagy kihívást jelentett, de sikerült megoldást találni. Eközben arra is figyelni kellett, a Rózsák Háborúja után az újult erővel „felébredő” Anglia milyen pozíciót foglal el. A Tudor-diplomácia is figyelemmel kísérte, mi történik Magyarországon, és a török határvidékén. Az egyensúly megőrzését szolgálta, hogy Magyarország maradjon meg a velencei szövetségben, ne álljon az önmagában is roppant erős Valois-k mellé.

²¹⁷ „[...] el cardinal de Ystrigonia ha cantala la messa [...] dopo lo facto uno breve de tal tenore, che habiando el Papa ricevuto la volontá del re de Anglia di esser con lui [...] intrato in la liga.”: Sanuto, XIV. 242., Cal. Ven. II. n. 165.

²¹⁸ „[...] il Papa [...] al re di Franza exortandolo a la paxe, [...] il cardinal Ystrigonia hongaro e il cardinal de Ingalterra exortavano il Papa ad acordarsi con Franza”: Sanuto, XIV. 158.

²¹⁹ Cal. Ven. II. n. 207.; LP I/1. n. 1490.

²²⁰ Fraknói 1882. 795.

²²¹ Lakatos 2010. 56.; C. Tóth 2020. 327.

²²² C. Tóth 2010. 9–10.; Györkös 2021. 527.

BOGDÁNDI ZSOLT

A CZIBAK ÖRÖKSÉG ÉS A CSÁKIAK*

Jakó Zsigmond kutatásai nyomán ismeretes, hogy János Zsigmond nagyhatalmú kancellárjának, Csáki Mihálynak bihari származtatása és román eredete megalapozatlan feltételezés, ő ugyanis nem a Csákiak adorjáni és körösszegi ágából, hanem a kiskirály Csák Máté miatt is nevezetes Csák nemzetség mihályi előnevű ágából, Vas megyéből származott Erdélybe.¹ Ezt a tényállást a körösszegi Csákyak erdélyi ágának 17–18. századi történetét feldolgozó Ünnepeztünk is megemlíti,² de az azonos nevű két család tagjainak esetleges kapcsolataira nem tért ki, minthogy ez a feldolgozásának nem is volt a feladata. Az alábbiakban e két, azonos nevű, de eltérő származású család korántsem felhőtlen 16. századi bihari együttélésének egy fejezetéről lesz szó, amely jobbára az e vármegyei Czibak-örökséghez, illetve a miatta folyt per(ek)hez kapcsolódik.

A népes Hontpázmány nemzetségből származó,³ Bihar vármegyében viszonylag kiterjedt birtokokkal rendelkező Czibakok közül bizonyára a Gulácsy Irén *Fekete völgyének* című regényének tragikus sorsú főszereplője, Szapolyai János király váradi püspöke, Imre a legismertebb. Az ő 1534-ben történt meggyilkolásával azonban a családnak még nem szakadt magva. Az 1534-ben Bihar vármegye alispánjaként, gyéresi előnévvel szereplő Czibak András⁴ nagy valószínűséggel azonosítható a palotai Czibak Andrással, aki 1546-ban a Fráter György váradi püspök familiájából való nagymihályi Ödönffy Lászlóval kötött egyezséget egy olyan perben, amely a település nevét is adó palotai kastély teljes lerombolása („ratione et pretextu distraccionis et abolicionis cuiusdam castelli eius-

* A tanulmány az NKFIH 139281 azonosító számú projekt keretében készült.

¹ Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Szerk. Zombori István, Bp., 1997. 91–96.

² Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Erdélyi Tudományos Füzetek 273. Kolozsvár, 2011. 21–22.

³ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. – Középkori magyar genealógia*. (Magyar Középkori Adattár). CD-ROM. Bp., 2001.

⁴ Bunyitay Vincze: *A váradi püspökség története alapítástól a jelenkorig. Első kötet. A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig*. Nagyvárad, 1883. 386.

dem Andree Czybak in possessione Palotha”) okán folyt.⁵ Ennek talán testvére lehetett az 1552-ben még élőként említett palotai Czibak Péter,⁶ aki a középkori oklevelek román adatbázisában fellelhető kivonatban tévesen Lászlóként szerepel, és 1555 márciusában már halott,⁷ vele pedig fiágon nemzetségének is magva szakadt. Ez az említett kivonatról is kikövetkeztethető, ekkor ugyanis a váradelő-hegyi káptalan előtt Massai Imre, illetve Toldi Miklós és Tamás a Czibak László (!) azaz Péter halála után maradt jószágok, nevezetesen Gyéres, Palota, Mindszent, Cécke, Kőalja, Serges, Fancsika, Gaura, Tanko, Verceselő vagy mai nevén Vércsorog és Körtvélyes felosztása felől egyezkedtek. Eszerint Massai megkapta volna a felsorolt jószágok felét, amiért cserében a László (!) gyermeke, Czibak Anna feletti gyámságot a Toldiaknak engedte át, a birtokok másik felével együtt.

Források hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy a fenti egyezségből megvalósult-e valami, de a következő, már az árva leány halála után kelt adatunk inkább az ellenkezőjére utal és a mihályi Csákiak, nevezetesen a nagyhatalmú Csáki Mihály kancellár színrelépéséről szól. 1561. március 23-án Berethalomban kelt oklevelével János Zsigmond tanácsosának, secretariusának és kancellárjának, általa testvérének, Istvánnak és annak fiainak, Jánosnak, Boldizsárnak és Gábornak adományozta néhai Czibak Péter leánya, néhai Anna birtokait, úgymint Palotát az ottani nemesi udvarházzal, továbbá a Mindszent, Gyéres és Sáránd birtokbeli részeket, valamint Serges, Gaura, Vacsarog (Vércsorog), Körtvélyes és Fancsika egészbirtokokat, illetve a Kőalja, Cécke és Angyalháza birtokbeli részeket, amelyek mind Bihar vármegyében fekszenek.⁸ Az adománylevelet, a kancelláriai ügyintézés szabályait megszegve, maga a kedvezményezett Csáki Mihály ellenjegyezte kancellárként, emellett van még néhány érdekes tartalmi vonása is az oklevélnek. Egyrészt az 1555-ös birtoknévsor nem azonos az ebben levővel, a rejtélyes és azonosíthatatlan, akár elírásnak is minősíthető Tanko kikerült ebből, bekerült viszont Sáránd és Angyalháza, amely – mint utóbb kiderült – nem is Bihar vármegyei település. Másrészt – és ez a későbbi perrel lehet összefüggésben – lényegében azonos szöveggel 1561 júliusában is kelt egy adománylevél, de ab-

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) P 644. (Sztáray levéltár) 1., No. 40. (levéltár a későbbiekben lt.-ként rövidítve). Valamilyen nagyobb szabású, tekintélyesebb épület állhatott tehát itt, amelyről a falu is a nevéet kapta vö. Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp., 1940. 82–83., 314.

⁶ Bunyitay 1883. 386.

⁷ Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban RNL BMLt), Családi levéltárak gyűjteménye, I. sorozat, Ugray-Böölöny lt., nr. 13., f. 16. Lásd: arhivamedievala.ro, BH-F-00067-1-13(16) – a kép sajnos hiányzik, így a kivonat nem ellenőrizhető.

⁸ MNL OL P 71. (Csáky cs. központi lt.) Fasc. 22. No. 4.

ból már hiányzik Czibak Anna említése, csak apjának magszakadásáról van szó,⁹ az iktatást pedig ez utóbbi, a leány nevét kihagyó parancslevél alapján hajtották végre 1561 szeptemberében, bizonyára azért, hogy a leányági jogon fellépők jogigényeinek elejét vegyék.

A váradelőhegyi Szent István káptalan ekkor kelt jelentése szerint a birtokbaiktatás végrehajtására egyedüli, különleges („per nos ad id specialiter transmissus”) királyi emberként Spanics János kancelláriai jegyzőt, tehát Csáki kancellár beosztottját rendelték, aki a káptalani tanúbizonyosság jelenlétében kiszállt a birtokközpontba Palotára, hogy bevezesse a kancellárt és általa testvérét, Csáki Istvánt és annak fiait, Jánost, Boldizsárt és Gábort a magvaszakadt néhai Czibak Péter jószágába, de a helyszínen ellentmondást tettek a leányági örökösök, utóbb pedig a káptalannál tiltást tett körösszegi Csáky Miklós is, Nagy Pál nevű servitora útján.¹⁰ A tiltakozóknak a kúriába való megidézésével kezdetét vette az a per, amelynek során az alperes ellentmondóknak az iktatáskor tett ellentmondásuk jogosságát kellett igazolniuk, az adományozott Csákinak pedig azt, hogy az adományozás jogszerűen történt, a jószág birtokosa kihalt és így törvényesen szállott az adományozó uralkodó birtokába.¹¹

Csáki Mihály nagy birtokszerző hírében állt, és hosszú ideig viselt kancellári tisztsége is nagyban hozzájárulhatott gyarapodásához.¹² Bihari terjeszkedését, amely magától értetődően kiváltotta a helyi birtokosság, mások mellett a törzsökös Csákiak ellenkezését, meglehetősen korán elkezdte, elsősorban a szekularizációval „felszabadult” egyházi javak megszerzésével. Izabella királynétól már 1557 októberében adományul kapta a váradi Szent Mihály plébánia Vadkert utcai kőházát,¹³ majd 1560 augusztusában II. Jánostól az Ilosvai István¹⁴ halálával megüresedett váradi nagyobb prépostságot, a prépostság váradi házával, szőlőjével valamint a többi tartozékával együtt.¹⁵ Ezzel Csáki valójában megszerezte a székeskáptalani préposti címet és javadalmat, neki tartozott engedelmességgel az

⁹ Uo. no. 5.

¹⁰ RNL BMLt, Oklevelek gyűjteménye, 2. sorozat, nr. 3., f. 2. Lásd arhivamedievala.ro: BH-F-00033-2-3(2). Másodpéldánya: MNL OL P 72. (Csáky cs. kassai lt.) Fasc. 339. No. 5.

¹¹ Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány. Az erdélyhoni magyar magánjogtan harmadik része. Erdélyhoni magyar pertan.* Kolozsvár, 1861. 193.

¹² A birtokában levő több mint hetven falu viszont egyértelmű túlzás vö. Horn Ildikó: *Tündérország útvesszői. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bp., 2005. 31.

¹³ MNL OL P 71. Fasc. 15. No. 18.

¹⁴ Róla lásd Mikó Gábor: *A középkori Magyar Királyság törvényei és a Corpus Juris Hungarici.* Bp., 2021. 77–78.

¹⁵ MNL OL P 71. Fasc. 15. No. 19.

1566-ig még helyben maradt kanonoki testület maradáka.¹⁶ Egy 1568-as keletű új adományból az is kiderül, hogy a prépost váradi háza a város piacterén helyezkedett el, a kancellárnak adományozott egykori egyházi jószágokhoz pedig Várad határában hét szőlő, Újlak határában egy szőlő és a Kisürögd nevű egészbirtok is hozzátartozott.¹⁷

Az egykori egyházi birtokokat 1569-ben világi kézből származó bihari jószágokkal sikerült kiegészíteni. Ezen év februárjában rendelte el János Zsigmond kedvelt kancellárja és annak unokaöccse, Csáki Gábor udvari familiáris iktatását a hűtlenség vétkébe esett néhai Büdi Mihály és Farkas Piski és Szakál nevű részbirtokaiba.¹⁸ Habár az iktatáskor többen is tiltást tettek, e jószágok rövidesen a kedvezményezettek kezére juthattak, ugyanis már az 1569-es gyulaféhevári törvényszakon elmarasztalták az ellentmondásuk okán megidézett és meg nem jelent Geszti Jánost, Dancs Jánost, Ugray Sándorné Geszti Klárát, Margitot, Forgách Gáspár özvegyét, Orsolyát és Horvát Jánost, elrendelve a bírság behajtását és a jószágoknak a Csákiak részére való iktatását.¹⁹ Egy szintén 1569-ben kelt levélből az is kiderült, hogy az ország dolgaival elfoglalt kancellár bihari birtokszerzéseinek ügyeit a váradi Vadkert utcai házában, az egykori plébánián lakó servitora, Nagylaki Oszvald vagy Oszvald deák intézte, aki részletesen beszámolt a peres ügyek állásáról, az idézésekről és a fenti, Piskiben történt statutióról is.²⁰

¹⁶ Bogdándi Zsolt: *A váradi hiteleshelyek a 16. század második felében*. In: „Várad, Erdély kapuja...” *Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában*. Tanulmányok Biharország történetéről 2. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2015. 40.

¹⁷ MNL OL P 71. Fasc. 15. No. 20.

¹⁸ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára (a továbbiakban RNL KMLt), Jósika cs. hitbizományi lt., Középkori oklevelek gyűjteménye, nr. 121.

¹⁹ KNLt, Vécsey cs. lt., I. csomókba rendezett iratok, nr. 45., f. 21.

²⁰ Reverendissime domine mihi semper observandissime atque confidentissime (?). Post fidelium servitorum meorum humillimam ac perpetuam commendationem ante omnia a Deo optimo maximo vestrae reverendo sanitatem bonam et omnium rerum prosperum opto successum. Mykeppen wrasagod meg paronchyolta wala, azonkeppen az Captalannal Thelegdy Mykloshoz mentem, ew hon nem lywin emberit az cotwen forintal megkynaltwk de fel nem wiwe intettewk azért ewtet tyzeneoteodnapra az relatoriaiat es be kewltewk wrasagodnak. Elementewnk wala Piskybe es mykoron magwnkat statwaltwk wolna, Wgray Sandor ew maga es attiaffyay zemyliben az iozagnak ellene monda, Horat Janos jobagia es wra kypiben ellene monda az relatoriaiat meg nem irhattwk, mert tyzeneoteodnapig nem lehet, tyzeneoteodnap betelwyn wrasagodnak be kewlgyewk, az kyk pedig ellene mondottanak azokat es intettewk tyzeneoteodnapra. Ennek eleotte es megirtam wala wrasagodnak, hogy wasyon meg egy predium az iozaghoz kyt Bibanak hynak, onnan sok io zena takarodyk azthys Horwat Janos biria.... Datum Waradini die dominica Oculi, anno domini 1569. Eiusdem vestrae reverendae pauperimus servitor Oswaldus Nagylaky. Lásd KNLt, Vécsey cs. lt., II. csomókba rendezett iratok, nr. 7., f. 86–87.

A fentiekhez képest a Czibak örökség megszerzése nem történt egyszerűen, és jóval hosszabb folyamatnak bizonyult. Egyrészt a kancellár nem volt egyedüli jelölt e birtokokra, minthogy Miksa cseh király 1562 januárjában azokat – 25 jobbágy értékig – királyi jogával együtt Vízkeleti Jakab²¹ nagyobb kancelláriai íródeáknak, az imént említett Büdi Farkasnak és gyulai Gáll Bertalannak adományozta,²² majd ugyanazon év novemberében Ferdinánd is a kihalt Czibakok, úgymint László, András, Péter, György és Anna kezén volt minden bihari és zarándi birtokot Forgách Simonnak, Berzeviczy Mártonnak, Csemiczky Györgynek²³ és ugyanazon Vízkeleti Jakabnak adta.²⁴ Akár azt is gondolhatnánk, hogy a jószágoktól távoli kedvezményezetteknek nem állt módjukban az ellenséges joghatóság alatt levő javakat kézhez venni, de egy 1573 táján kelt adat arról vall, hogy jogigényeiket mindenképpen megpróbálták érvényesíteni. Ekkor az említett Forgách Simon az országbíró előtt bevallást tett arról, hogy az elmúlt években kieszközölte a maga és családja részére a magvaszakadt Czibakok Palota nevű egészbirtokát, de amikor a királyi ember és az egri káptalan tanúbizonysága által be akarta magát abba vezetetni, akkor a Csáki Mihály iktatása ellen is tiltást tevő Massai Ferenc tiltakozott, amiért a királyi kúriában per indult, melyet beszűntet és az ügyben kelt okleveleket semmisnek nyilvánítja.²⁵

Csáki Mihálynak az iktatáskor ellentmondást tevőket sem sikerült olyan egyszerűen leszerelni, mint a Büdi-birtokok esetében történt, így a mihályi Csákiak még viszonylag hosszú ideig nem juthattak a Czibak örökség tényleges birtokába. Az adományozás és a sikertelen iktatás évében, 1561 novemberében kelt II. János Báthory István váradi kapitányhoz és a vármegye hatóságához intézett parancslevele, melyből kiderül, hogy mi történt Czibak Péter árvájának halála után és hogy miért nem került még a jószág a kancellár kezéhez.²⁶ Az oklevél előbb összefoglalja az eseményeket: a Czibak-jószágok kieszközölését, illetve a kancellár, testvére és annak fiai sikertelen iktatását, amely a Massaiak,²⁷ Olcsárdi Istvánné Kendeffy Fruzsina, Tompa Istvánné Emerenciána és Nadányi Mihály

²¹ Róla lásd Fazekas István: *A magyar udvari kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Bp., 2021. 495–497.

²² MNL OL Magyar kancelláriai lt. (A 57), Libri regii, III. fol. 732.

²³ Lásd Fazekas 2021. 332.

²⁴ Berzeviczy Egyed: Berzeviczy Mártonra vonatkozó okmányok a Berzeviczy családi levéltárból Lomniczon 1550–1613. = *Történelmi Tár*, 1899. 47–48.

²⁵ Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Levéltára, Árkosi Szentkereszty cs. lt., nr. 79., f. 1.

²⁶ MNL OL P 1821. (Becsky cs. lt.), 56. tétel, No. 1. (<https://adatbazisokononline.hu/imgview/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570/4190/1>, letöltés dátuma: 2022. június 2.)

²⁷ A leányági Czibak-örökös Massaiak részleges családfáját lásd Kanász Viktor: Pázmány Péter családjának történetéről. In. *A Magyarországtudató Intézet évkönyve 2019*. Szerk. Berta Péter, Vizi László Tamás, Bp., 2020. III. és IV. tábla.

ellentmondásába ütközött, és amiért őket a kúriába idézték. Ugyanakkor arról is tudomást szerzünk, hogy a birtokok Czibak Péter és árvája halála után gyámság címén körösszegi Csáky Miklós kezelésében maradtak, a gyámsági jogcím megszűnése és az iktatás elleni ellentmondással kezdődött per ellenére és mindamellett, hogy kérdéssé vált, hogy a jószágokat a király eladományozhatja-e vagy pedig azok az ellentmondó leányági atyafiakat illetik meg. Minthogy az ilyen vitatott javakat és birtokjogokat a Dekrétum értelmében – addig ameddig azokról a királyi kúriában ítélet nem születik – egy erre alkalmas nemesre kellett bízni („*homo communis nobilis et idoneus eligi debet*”), elrendelték, hogy e javakat tartozékaikkal és haszonvételeikkel együtt vegyék ki Csáky Miklós kezéből és válasszanak ki egy alkalmas nemeset azok felügyeletére úgy, hogy Csáky tiltakozását ne vegyék figyelembe.

Azt, hogy a váradi kapitány kötelességéhez híven teljesítette a fenti parancsot és a jószágok lefoglalása megtörtént, egy jóval későbbi forrásból tudjuk, amelyből az is kiderült, hogy e lépés miatt a kancellár a birtokhoz ugyan még nem jutott, de egy újabb perbe bonyolódott. 1566 márciusában kelt II. Jánosnak a váradelőhegyi káptalanhoz intézett parancsa, amely körösszegi Csáky Miklós szemszögéből mutatta be a történeteket.²⁸ Állítása szerint ő Czibak Péter halálát követően annak testamentuma értelmében vette kezébe gyámként a Czibak-örökséget és Péter árváját, Anna életében azokat bírta, majd a halála után is nála maradtak. Miután Csáki Mihály a maga és atyafiai részére kieszközölte azokat, az iktatáskor ő és a nevezett Czibak Péter leányági rokonsága ellentmondtak, de a jószágok ezután még egy évig békében a kezénél maradtak. Ezt követően a kancellár az ellentmondásokkal és Csáky Miklós jogaival mit sem törődve kieszközölte magának egy parancslevelet Báthory István váradi kapitányhoz és bihari ispánhoz, amelyben arra utasították, hogy a jószágokat vegyék ki az exponens kezéből. A kapitány pedig 1562. július 2. táján el is küldte a váradi várnagy Keceli Illés deákot, Bakó Gergelyt valamint több servitorát és familiárisait Palota birtokához és onnan fegyveres kézzel fogságba hurcolták Csáky Miklós familiárisát, Balog Mátyást, a jószágokat pedig törvénytelenül és hatalmaskodva elragadták tőle, amivel neki 2000 forintos kárt okoztak. Mindezekért az uralkodó elrendelte, hogy kancellárját, Illés deákot és Bakó Gergelyt tizenötödnapra idézzék meg a kúriába, mely idézést Babocsai György kanonok március 31-én Várad városában, Csáki Mihály Vadkert utcai házánál Oszvald deák útján, illetve Illés deák Péntekhelyi utcai és Bakó Gergely Szombathelyi utcai házánál véghez is vitte.²⁹ A következő év októberében, a Lukács-napi gyulafehérvári törvényszakon tárgyalták e pert, de ekkor a felperes Csáky Gábor, akire apja, Miklós halálával háramlott a per, nem

²⁸ MNL OL P 72. Fasc. 339. No. 8.

²⁹ Uo.

jelent meg, ezért Csáki Mihályt a kereset alól felmentették, a nevezett Gábort pedig távolmaradása miatt hat királyi márkán marasztalták el.³⁰ Ennek az ítéletnek a végrehajtását Csáky Gábor természetesen betiltotta és Csáki Mihályt tizenötöd napra a váradelőhegyi káptalannal újra törvénybe idéztette, de a per további folyásáról nem tudunk.³¹

Csáky Miklós 1566 márciusában indított keresetére Csáki Mihály is hasonló válaszlépést tett, pert indított Miklós ellen a Czibak jószágok pusztítása és jogtalan felélése okán. János Zsigmondnak 1566 áprilisában kelt parancsára Bihar vármegye alispánjai és szolgabírái jelenlétében tartottak tanúvallatást Váradon, Sárosi János Péntekhely utcai házánál arról, hogy Csáky Miklós milyen rettentő hatalmaskodásokat követett el miután a jószágokat a váradi kapitány lefoglaltatta.³² Az ekkor tanúskodó Pázmány Farkas szerint a palotai és mindszei lakosok közül mintegy 18 jobbágyot elfogatott, a körösszegi várba vitetett és csak váltságdíj árán engedte el őket, az egyik jobbágy szabadon engedése után egy héttel meg is halt. A Mindszenten lakó Nagy Andrásnak minden javát jogtalanul elvette, az egész Czibak jószágot pedig felemészttette és elpusztította, pedig azok korábban nem közönséges, hanem hírneves birtokok („non vulgata sed laudabilia bona”) voltak. Ezenfelül a tanú még azt is tudta, hogy Csáky szolgáit a Váradon tartott pünkösdi vásárba küldte, tudva azt, hogy a Czibak jószágok románjai akkor Váradra mennek és azokat a városon kívül „vulgo megh lessette es az uthon reyayok rohanwan” néhányat megölték, néhányat megsebesítettek, négyet közülük pedig fogságba vetettek. A részletes tanúvallatás során a Czibak birtokokon lakó 52 román jobbágy vallomásait is felvették, az ő beszámolóikat céckei Vajda Péter eskü alatt tett fordításából ismerhetjük meg. A Fancsikán lakó Kopasz Mihály szerint a foglalás és iktatás után Csáky Miklós szolgálai elfogták apját lovával együtt, és az a fogságban meg is halt, úgyszintén elvitték Koman Dumitru két lovát. Alpár birtok mellett, a váradi vásárból való visszatértükkor Balasy Ilie nevű körtvélyesi jobbágyot és a gavorai Baran Simiont megölték, Jowas Stripont pedig annyira megverték, hogy egy év alatt sem jött helyre. Ugyanakkor Craciun Prasza sergesi jobbágyot elfogták és a körösszegi várba vitték, ahol az a hídról a vízbe vetette magát és megfulladt. Többet közülük több mint egy évig tartották fogságban a körösszegi várban.

A kihallgatott tanúk beszámolóai alapján nyilvánvaló, hogy a Czibak-birtokok bírói zárlat alá vétele nem biztosította azok védelmét. A Csáki Mihály részére való adományozást követően a perbeli döntésig a jószágok őrzésével és adminisztrálásával megbízott neves ügyvéd és ítélszéki ülnök Dobszai János, talán

³⁰ Uo. No. 10.

³¹ Uo. No. 11.

³² Uo. No. 9.

éppen az őt az udvarhoz kötő hivatali elfoglaltságai miatt nem tudta elejét venni a Csáky Miklós által okozott pusztításoknak.³³ Az 1566 februárjától őt váltó Dobzai István udvari familiáris már nem sokáig volt e hálátlan és teljesíthetetlennek tűnő feladat megbízottja, az ellentmondási per hamarosan lezárult, és Csáki Mihály végül kézhez vehette a birtokokat. 1567 novemberében előbb a kancellár és kedvezményezett atyafiai szüntetik be, és teszik le a leányági örökösök, illetve Csáky Miklós, Pázmány Miklós, Komlói Ferenc és Komlódi Kálmán leánya, Margit ellentmondása okán kezdett pert az ilyenkor szokásos teher mellett,³⁴ majd a következő év júniusában a peres felek fogott bírák útján egyezsége is léptek.³⁵ Ebből kiderül, hogy a pert – nem meglepő módon – Csáki Mihály nyerte meg, de ennek ellenére a leányági örökösök bizonyára jogos igényeinek kielégítése végett engedményekre kényszerült. Először is elengedte mindazokat a bírói terheket, amelyekkel a király visszaiktatást elrendelő parancslevele és az erre kelt jelentés értelmében a leányágot az erőszakos visszaűzés okán sújtották, cserében Massai Krisztina és Borbála, Felfalusi Margit, Kendeffy Anna és Bethlen Anna ellentmondásukat visszavonták és lemondtak minden jogukról, amelyeket a jószágokban reméltek, azokat átruházva Csáki Mihályra, Jánosra, Gáborra és Katalinra továbbá kötelezték magukat arra is, hogy a jószágokra vonatkozó okleveleiket a váradi requisitorok előtt átadják. A kancellár tekintettel lévén atyafiságukra, az asszonyok özvegyi állapotára és leánynegyedi jogaikra átengedte nekik Cécke és Kőalja birtokokat és vállalta, hogy Telegdi Miklós kezéből visszaváltja a valamelyik Czibak ős által lekötött Kér nevű birtokot, és azt is az asszonyoknak adja.

A most már ténylegesen is birtokba vett jószágokon, vagy inkább azok Csáky Miklós pusztításai és a leányág kielégítése után maradt részein a mihályi Csákiak elkezdhatték az építkezést. A kancellár először az egykor elidegenített Czibak örökségek visszaszerzéséről és a jogi kiváltságok megerősítéséről gondoskodott, 1569 augusztusában János Zsigmonddal jóváhagyatta Zsigmond király 1389-es levelét a Czibak László részére tett pallosjog-adományozásról, azokban a jószágokban, amelyek most őt és Csáki Gábort illetik meg.³⁶ Ezzel Csáki Mihály és Gábor engedélyt nyertek arra, hogy e birtokokon akasztófát állítsanak fel és a határaikon belül elfogott gonosztevőket szabadon megbüntethessék. 1569 októberében Pázmány Miklóshoz és Farkashoz intézett levelében a kancellár maga fejt ki, hogy mi cselekedetei célja: „Én igen nagy zeretettel es emberséggel akartam, akarok ezután is chelekedny, és az kegyelmetek kárát semmibe

³³ MNL OL P 72. Fasc. 339. No. 7.

³⁴ Uo. No. 12.

³⁵ MNL OL P 71. Fasc. 22. No. 10. Lásd még KNLt, Vécsey cs. It., I. csomókba rendezett iratok, nr. 43., f. 208.

³⁶ [Bártfai Szabó László:] *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I. köt. 2. rész. Bp., 1919. 590–592.

nem kywánom, de az Chybak jószágot igyekezem takorosan egybe zedny, kit énnekem az én kegyelmes uram taarházából engedett...”, ezért vegyék át az Osvát deák útján küldött 50 forintos zálogösszeget, bocsássák ki a jószágot per nélkül, ellenkező esetben „ninch mit tennem, reá kell gondolnom.”³⁷

A kancellár, úgy tűnik Gábor nevű unokaöccsének szánta a bihari szerzeményeket, és arra is törekedett, hogy az betagolódjon a helyi birtokosság körébe. 1570 legelején már meghívókat küldött a szászokhoz Csáki Gábornak köröszezi néhai Csáky Imre leányával, Annával Váradon, február 5-én tartandó menyegzőjére.³⁸ Ezen túlmenően Csáki Gábor palotai birtoklásáról még egy adattal rendelkezünk, amely eseménytörténeti szempontból is jelentős. 1572 májusában, tehát bizonyára már a kancellár halála után az erdélyi jogügyigazgató perbe fogta palotai Csáki Gábort, mivel az március 23. táján – megsértve az országgyűlés rendelkezéseit – némely servitorait felfegyverezve a törökök ellen küldte, azok pedig a római császár katonáival szövetkezve a Békés megyei Simánd mezővárosára rontottak és az ország nyugalmanak sérelmére több törököt levágtak vagy elűzték.³⁹ A Csákit képviselő fondorlatos ügyvéd, Pistaky Lukács természetesen tagadta a vádak az állítva, hogy a servitorokat nem Simánd ostromához, hanem saját ügyében az Angyalháza nevű prédiához küldte, néhányuk viszont akaratán és tudtán kívül a németekhez csatlakozott, azokból a törökök egyeseket levágtak, vagy utóbb elbujdostak. Mivel Csáki nem tagadta, hogy servitorai közül néhányan részt vettek a csatában, az ítélszék a váradi requisitorok előtti ártatlansági eskü letételére kötelezte, a német hadhoz csatlakozott szolgáknak pedig elrendelte a megbüntetését. A Simánd elleni támadás összehangolt akció lehetett, ugyanis több bihari birtokos is részt vállalt a portyában. A török földre csatázókat, „hazánknak közönséges állapotjának megháborítóit” a director idézte a kúriába, és azokat „kik contra statum publicum et principis erigálják magokat” a Decretum szerint hűtlenség vétkén marasztalhatták el.⁴⁰ Ehhez képest Csákit és az ostromban részt vett Ártándi Kelemen is meglehetősen enyhe bánásmódban részesítette a tábla,⁴¹ mindkettőjüket ugyanarra a harmadmagukkal való eskütételre kötelezte.

³⁷ A levelet közli Tusor Péter: *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről. Családja, katolizálása, misszionálása (A Pázmány-Tholdy archívum irataival. Collectanea Vaticana Hungariae. Classis II. Tom. 6. Bp.-Róma, 2017. 350–351.*

³⁸ Román Nemzeti Levéltár Széchenyi Megyei Hivatala, A beszercei káptalan lt., nr. 125. Lásd arhivamedievala.ro: SB-F-00008-125.

³⁹ MNL OL P 71. Fasc. 22. No. 12.

⁴⁰ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II (1556–1576).* Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik osztály. Magyar Országgyűlési Emlékek. Bp., 1876. 498–499.

⁴¹ Ártándi Kelemen ügyét lásd MNL OL F 4. Cista Capituli. Com. Bihar. Cista Bihar., Fasc. 3. no. 34.

De térjünk vissza az egykori Czibak jószágok további sorsához. A két különböző ágából való Csáki, a palotai birtokos Gábor és körösszegi Csáky Anna házasságából forrásaink szerint csak egy gyermek született, a tizenöt éves háborúban elesett Zsigmond.⁴² A kancellár által szerzett jószágokon, köztük a bihari szerzeményeken Csáki Gábor halála után, 1590. június 3-án osztottak meg az említett Zsigmond, illetve Csáki Gábor második felesége, Bánffy Klára és attól született gyermekei, István és Krisztina.⁴³ Az ingóságokat már korábban felosztották a kancellár Dunántúlon maradt rokonaival, István fiával, Jánossal és leányával, Pető Tamásné Katalinnal, akik részesültek a Fehér vármegyei Krakkó mezővárosban, a bihari Palotán, illetve a marosszéki Sámsondon és Madarason levő allodiumokból.⁴⁴ Csáki Mihály ez utóbbi birtokokon levő egykori székelyföldi szerzeményeiről és a szintén marosszéki Fekete nevű prédiurnról a távoli Zala megyében birtokos gersei Pető Tamásné Csáki Katalin még 1588-ban lemondott a palotai udvarházában betegen fekvő Csáki Gábor javára 800 magyar forinton, neki és örököseinek kötve le azokat.⁴⁵

Az egykori Czibak jószágot bizonyára Zsigmond bírta 1596-ban bekövetkezett haláláig. Az ezt követő zavaros időkben az egyre inkább pusztásodó birtoktest további sorsáról iktári Bethlen István és felesége, Csáki Gábor leánya, Krisztina 1609-ben tett tiltakozásából van tudomásunk. Krisztina ekkor tiltotta apjának özvegyét Bánffy Klárát, aki ekkor már szalontai Toldi István özvegye volt, attól, hogy az őt örökség jogán megillető javakat, köztük a már prédiurnnak nevezett Palotát az ottani udvarházhellyel és az ahhoz tartozó jószágokkal saját fiának, Toldi Györgynek vallja.⁴⁶ Krisztina tiltakozása a jelek szerint eredménytelen maradt. Bánffy Klára 1613-ban tett végrendeletével a Csáki Mihály kancellártól származó jószágokat, úgymint a váradi Vadkert utcai házat, a Palotához tartozó bihari részeket, továbbá Madarast és Sámsondot egyetlen fiára, Toldi Györgyre hagyta, 2000 magyar forinton neki inskribálva azokat.⁴⁷ Vélhetően e testamentumtételre válaszként kelt a következő év áprilisában Bethlen Gábor adományle-

⁴² Itt jegyezzük meg, hogy a Csáky család Sváby Frigyes által közölt családfáján egy mellékággként tévesen a mihályi Csákiakat, tehát a kancellárt és testvérének, Istvánnak a gyermekeit is szerepelteti. Lásd Sváby Frigyes: A körösszeghi és adorjáni gróf Csáky-család genealógiája. = *Turul*, 1891. 36.

⁴³ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Kolozsvár, 2006. 725. sz.

⁴⁴ Uo. 727. sz.

⁴⁵ MNL OL P 72. Fasc. 368. No. 9.

⁴⁶ MNL OL Teleki cs. marosvásárhelyi lt. (P 657) no. 4680.

⁴⁷ MNL OL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A kolozsmonostori konvent lt., Protocolla (F 15), XIII. fol. 35v–36r.

vele, mellyel testvéröccsének, iktári Bethlen István Hunyad vármegyei ispánnak és feleségének, Csáki Krisztinának adományozta a kancellár által szerzett Fehér vármegyei birtokok mellett, a bihari, többnyire egykori Czibak jószágokat, amelyek közül Céckén, Kőalján, Fancsikán, Varcsorogon, Körtvélyesen, Gaurán és Sergesen még voltak lakott jobbágytelkek, de az egykori birtokközpont Palota mellett, Mindszent, Gyéres és Angyalháza már puszták.⁴⁸

Azt, hogy mikor kerültek az egykori Czibak-örökség pusztává lett területei újfent a körösszegi Csákyak kezére, nem tudtuk megállapítani, de tény, hogy a Csáki Mihály kancellár szerzeményeire vonatkozó iratanyagot zömében a Csákyak központi és kassai levéltárai őrizték meg, csupán kisebb töredékük került az említett Bethlen István és Csáki Krisztina házasságából született Bethlen Katalin frigyével Zólyomi Dávid, illetve a Zólyomiak kihaltával a Vécsey levéltárba.⁴⁹

⁴⁸ MNL OL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A gyulafehérvári káptalan lt., Erdélyi fejedelmi kancellária, Libri regii (F 1), XI., 162–164.

⁴⁹ Jakó 1997. 95.

BUZA JÁNOS

**CÍVISBŐL LETT VÉGVÁRI VITÉZ
BENKE PÁL ÚTJA NAGYKÖRÖSTŐL ÉRSEKÚJVÁRIG**

BENKE PÁL LAKHELYE

A magyarországi török hódoltság korai kutatásának eredményeként megjelent „Okmánytár” – Szilády Áron és Szilágyi Sándor két kötetes forráskiadványa¹ – mérföldkövévé vált történettudományunkban. Bevezető írása a szakmai előzményeket vette számba, az igényes és roppant méretű válogatás pedig a maga korában kivételesen gondos – tematikus és egyetemes – tárgymutatóval látott napvilágot. Az utóbbiban a személynevek között *Benke Pál* nevét kifejezetten gyakran, 18 oldalszámra történő utalással² láthatjuk. Szövegben azonban sokkal többször szerepel a neve, mert például a 148. oldalon ötször olvasható, hogy „*Benke Pál végett*” gondoljai támadtak Nagykőrös elöljáróságának.

Nyilván nem véletlen, hogy idővel *Benke Pál* neve méretes kötetekben és hosszabb tanulmányban is helyet kapott. Lakhelyét és személyét illetően azonban nem egyezik a szerzők álláspontja. Makkai László nagy ívű bevezetőjében³ „érsekújvári katona”, újabban pedig Novák László két kötetes munkájában „Érsekújváron élő ember”⁴ volt Benke Pál, aki „Nagykőrös ágenseként”⁵ megbízást is kapott a cívis-város elöljáróságától, de később a „város miatt keveredett bajba”, illetve ebből származott Nagykőrös elképesztő kártérítési⁶ kötelezettsége.

¹ *Török-magyar-kori történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytár. Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon.* Nagykőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból. Összegegyűjték Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Pest, 1863.

² Szilády – Szilágyi, 1863. I. 442.

³ Makkai László: Pest megye története. In. *Pest megye műemlékei.* Szerk. Dercsényi Dezső, Bp., 1958. I. 118.

⁴ Novák László: *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig.* Nagykőrös, 1994. I. 104.

⁵ Novák, 1994. 107.

⁶ Novák, 1994. 105.

Szakály Ferenc post mortem megjelent művében nagykőrösi lakosként⁷ említette Benke Pált egy 1642. évi eset kapcsán, s magam is cívis-városi illetőségét hangsúlyoztam azon egyszerű oknál fogva, hogy Benke Pál éveken át Nagykőrösön⁸ adózott, miként azt a helyi számadáskönyv bejegyzései tanúsítják.

BENKE PÁL ADÓZÁSA ÉS ÁLLATTARTÁSA

Nagykőrös kivételes értékű számadáskönyveiben részben az ún. 'marhaszám' szerint⁹ vetették ki az adókat. Az egyéni terhek sorában gazdaságtörténeti jelentőségű Benke Pál példája, ugyanis az 1645. évi adólajstromban egyedül az ő neve mellett olvashatók azok a bejegyzések, amelyekből kitűnik, hogy a szarvasmarhák mellett a juh- és a lóállomány is beletartozott az – archaikus számosállat nyomán gyakorolt – adókiivetésbe. Elődje, Benke Máté¹⁰ 1635-ben még marhátlan beköltözőnek tűnt, 1636-ban azonban már 23 marhaszám¹¹ után teljesítette köztartozását. Az 1637. és az 1638. évi – erősen sérült és hiányos – források után pedig 1639-től Benke Pál adózása¹² követhető nyomon, aki nem megörökölte, hanem vélhetően átvette¹³ a családi gazdaság irányítását:

⁷ Szakály Ferenc: A hódolt megye története. In: *Pest megye monográfiája I. kötet második rész. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. Zsoldos Attila, közreműködő Torma István. Bp., 2001. 494.

⁸ Buza János: Török kori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. = *Századok*, 1984. 31–32. E tanulmány németül is megjelent: János Buza: Die großbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert. = *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 1984. 175.

⁹ A 'marhaszám', illetve 'vadszám' szerinti adózásra l. Hornyik János: *Kecskemét város története okmánytárral. II. Kecskemét, 1861. 190.* Történeti visszapillantással: Buza, 1984. (Török kori) 52–53.

¹⁰ Kézpénz adója 2 forint volt. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Nagykőrös város számadáskönyve 1635. 45. 41. (Továbbiakban: MNL PML Nagykőrös szk. évszám, oldalszám.) [A számadáskötetéről készült mikrofilm másolatok a MNL Országos Levéltára Filmtárában is elérhetőek.]

¹¹ MNL PML Nagykőrös szk. 1636. 41.

¹² MNL PML Nagykőrös szk. 1639. 75; 1640. 75; 1641. 71; 1642, 76; 1643. 60; 1644. 26; 1645. 59/94; 1647. 59.

¹³ Későbbi bejegyzésből lehet erre következtetni: „Az apia adaia f. 1 d. 30.” MNL PML Nagykőrös szk. 1644. 252/285.

Év	Marhaszám	Adója készpénzben		Az adó teljesítésére utaló megjegyzések
		forint	dénár	
1639	33	9	44	bor ára
1640	32	12	90	búza, köles, cirok
1641	42,5	13	80	készpénz + szekérbér
1642	42,5	15	92,5*	készpénz + kések [sérült forrás]
1643	45	17	35*	szolgája helyett is fizetett!
1644	45	18	15	készpénz + szekérbér
1645	17 (ménés!) [?] (juh) 15 (csak „m”)	15	39	készpénz + bor ára
1647	49,5			

Benke Pál adókivetési tételei vagyoni helyzetének gyarodását mutatják, 1639–1647 között 50%-kal nőtt a marhaszáma, felmenőjének 1636. évi szintjéhez, a 23 marhaszámhoz képest egy évtized alatt több mint kétszeresére emelkedett az állatállomány összevont mutatója. Gabonaneműekből a családi önellátás valószínűsíthető, 1640-ben 2 fertály búza, 3 negyed köles és 2 negyed cirok¹⁴ olvasható a nevéket követően, e tételek rendeltetése nem tűnik ki az adólajstromból; lehetséges, hogy a dézsmagabonáról¹⁵ fennmaradt töredékek.

Állattartására a juhok, a lovak és a szarvasmarhák együttese volt jellemző, 1645-ben 17 marhaszámúra becsült ménese legkevesebb húszon felüli lóból állhatott, mert a csikókat – korabeli szóhasználat szerint a ’gyermeklovakat’¹⁶ – egész számúra kerekítették. Feltételezhető, hogy Benke Pál változó méretű és összetételű lóállománnyal rendelkezett, a ménesbeliek mellett voltak hámos lovak, ez utóbbiakat a szerémségi borok 1641. évi fuvarozásáért kapott szekérbér¹⁷ valószínűsíti.

¹⁴ Az úrmértékül szolgáló fertály és a negyed nem szinonima, 1 fertály 4 negyeddal volt egyenlő, vö. Buza János: Gabonaárak és áruforgalom a török uralom alatt (Nagykörös 1626–1682). = *Agrártörténeti Szemle* XXVII (1985) 3.

¹⁵ A korábbi kutatás szerint „a dézsma nem egészen tisztázható elem Körös adórendszerében.” Majlát Jolán: *Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykovácsos gazdaság- és társadalomtörténet a megtelepedéstől a XVIII. század végéig*. Bp., 1943. 116–117.; Buza. 1985. 2–5.

¹⁶ Buza, 1984. (Török kori) 37.

¹⁷ A fuvardíj egy részét adójára fordította: „A karomy szekér bériből hajol [adójára] f. 2 d. 80.” MNL PML Nagykovácsos szk. 1641. 71. „... az karomy borok árában” Szegedre küldött 100 tallért a cívis-város. MNL PML Nagykovácsos szk. 1641. 200. Karom mezőváros – a későbbi Karlóca – bora ismert volt Csongrádon, Szegeden, illetve Kecskeméten és Nagykovácsoson is. János Buza: *Beitrag zur Geschichte des Weinhandels Syrmien im XVII. Jahrhundert*. In: *Egyetemes történeti tanulmányok XIX*. Szerk. Orosz István. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica XLI. Debrecen, 1988. 145–154. Erősen

Az adóztatás mértékét látva arra lehet következtetni, hogy szarvasmarha-állománya szám szerint közel állhatott a lovaiéhoz; egy részük kezes jószág lehetett, ugyanis a korabeli konyha jócskán igényelt tejtermékekből a túron és a sajton felül vaját is. A vaj az adózásban ugyancsak helyet kapott, mivel a török urak bizonyos mennyiségű vajra is igényt tartottak, Benke Pál beadási kötelezettsége 1642-ben 1 icce és 1 meszely volt, 1643-tól pedig 1 pintre emelkedett, amit – bár pénzben is meg lehetett váltani – természetben teljesített. Juhállományának marhaszám szerinti mértékét nem tüntették fel, ennek ellenére értékelhető jelek maradtak ránk arról, hogy Benke Pál tekintélyes juhállománnyal rendelkezett. A szakirodalomban több ízben említett kártérítési igényében akkurátusan követelt 200 fias juh¹⁸ ugyancsak juhos gazda mivoltát erősíti meg. 1641-ben juhdézsmá címén 20 bárányt adott be, s ezzel 21 dézsmaköteles gazda között a 4. helyet¹⁹ foglalta el. A báránydezsma megváltásának módja ez idő szerint ismeretlen, de nem volt példa nélküli, Benke Pál is élt ezzel a lehetőséggel, 1645-ben két dézsma-báránnyal maradt adós, helyettük 1 forintot²⁰ fizetett. Említett 20 dézsmabárányát látva nem kétséges, hogy juhászt kellett fogadnia, emberéről tudjuk, hogy 1644-ben megbírságotlák a gondatlan legeltetésért, ugyanis a rábizott jószág a tilalmasba²¹ tévedt. Gyarapodó gazdasága 1643-ban már – vélhetően – éves szolga²² tartását is megkövetelte.

Benke Pál sertés- és a baromfitartásáról nem maradtak fenn adózási elemek, a családi szükséglet nyilván megkívánta mindkettőt, jövedelemszerzési szempontból azonban szerény szerepet²³ játszhattak a cívís-gazdálkodásban.

rövidített változata: Buza János: A szerémségi borok török kori nyomai. = *Rubicon*, 29. 2018. 2. Különszám 14–16. A ”karomi bor” szerémi bor volta helyet kapott az újabb közismereti irodalomban: Hetzmann Róbert: *Elesett bástya. Szerémségi utazás magyar szemmel*. Budapest, 2022. 58–59.

¹⁸ Szilády – Szilágyi, 1863. I. 176, illetve „...a juh harmad és negyed fűből álljon és mindenik alatt bárány legyen ...” – részlet Benke Pál leveléből; Érsekújvár, 1653. március 22. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 177.

¹⁹ Három gazda adott több – 43, 26, illetve 21 – dézsmabárányt. Megjegyzendő, hogy a jegyzékben elírás folytán Benke helyett Beke Pál olvasható. MNL PML Nagykőrös szk. 1641. 17. Az elírás miatt, mivel Beke Pál nevű adózót nem találtam az adólajstromban, Benke Pál neve és juhdézsmája hiányzik korábbi munkámból. Buza. (Török kori) 1984. 42.

²⁰ MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 221/301.

²¹ „Az ihászátul a’ tilalmasért 1 tallért” fizetett Benke Pál. MNL PML Nagykőrös szk. 1644. 252/285.

²² Az adókönyvi bejegyzés nem tartalmaz szegődési utalást.

²³ A városi piacon tojást és baromfit is lehetett kapni. Benke Máté, Benke Pál elődje pedig egy malac árával, 36 dénárral mérsékelte adóját. MNL PML Nagykőrös szk. 1636. 41., 119.

BENKE PÁL KERESKEDÉSE

Közismert, hogy a borkereskedelem a 17. században is haszonnal kecsegtető tevékenységnek bizonyult. Benke Pál 1639-ben élt ezzel a lehetőséggel, ugyanis ekkor adott el a városnak egy hordó bort 22 forintért. Eredete ismeretlen, de jó minőségű bor lehetett, mert kimérve 12 forint hasznot²⁴ hajtott a mezővárosnak. 1644-ben már nagyobb mennyiséget, három hordó bort²⁵ vett tőle a város 69 forintért. A következő esztendőben pedig a szerényebb anyagi helyzetű Kövér Istvánnal²⁶ társas vállalkozóként, mezővárosi szinten kifejezetten tekintélyes szállítmánnyal érkezett Nagykőrösre. A 11,5 tere, tehát legkevesebb 23 hordó bor²⁷ ára 828 forint volt. A csinos summát több részletben fizette meg az előljáróság, az aranyforintok és a tallérok mellett váltópénzeket is kaptak az eladók.

Ennyi bor megvásárlása, fel- és lerakata,²⁸ elszállíttatása már szervező készségre, gyakorlott kereskedelmi ismeretekre vall. Megkövetelte a termőterülettel kapcsolatos tájékozottságot, hitelképesnek kellett lennie a térségben, ismernie kellett a vámhelyeket, s kölcsönös bizalomra volt szükség a szállíttató kereskedők, illetve a fuvarvállaló szekeresek²⁹ között. Benke Pál a bor – az igencsak kelendő árucikk – viszonteladója volt, semmi jele sincs annak, hogy szőleje, illetve a dézsmakötelezettség mértékét elérő bortermése lett volna. Szűkebb környezetével együtt azonban jelentős borfogyasztónak bizonyult, 1645-ben, tekintélyes borszállításának és kimérésének idején a helybeli „boritalja” 45 forint 81 dénárra rúgott, mely összeg jócskán meghaladta egy hordó bor árát.

Azok a cívisek, akik belekóstoltak, mert a főként pénzben teljesítendő adóterhek súlya alatt bele is kényszerültek a kalmárkodásba, nemcsak a mezőgazdasági termékek, hanem az iparcikkek forgalmazásába ugyancsak bekapcsolódtak.

²⁴ „Benke Páltul vettünk egy karikafa bort, f. 22.” MNL PML Nagykőrös szk. 1639. 216.

²⁵ „Benke Páltul másfél terő borokat. Terhet f. 46. Az ára summatim f. 69.” MNL PML Nagykőrös szk. 1644. 285/252.

²⁶ Nevezett 4 marhaszám után adózott. MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 86/50.

²⁷ „Kövér Istvántul és Benke Páltul vettünk tizenkettődfél terőh borokat. Terhét vettük f. 72. Summatim f. 828.” MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 221/301.

²⁸ A borral telt hordókat nem gurították; pincéből, esetenként vízi járműből való felhozataluk, szekerre rakásuk a korcsolyások, kőrösi szóhasználat szerint a „borvonyók” feladata volt. Képi ábrázolásukra l. Berlász Jenő: A magyar ipar és kereskedelem a XVI-XVII. században. In: *Magyar művelődéstörténet. III.* Szerk. Domanovszky Sándor, III. kötet. Bp., 1941. 206.

²⁹ Benke Pál „borait” helybeli szekeresek, illetve *szolgáik fuvarozták a cívis-városba. *Kicsi a valószínűsége annak, hogy a 64 marhaszám után adózó Csapó Lőrinc, illetve Kovács András (70 marhaszám) maga hajtotta volna fogatos jószágát. MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 60/95. 64/99.

Benke Pálra szintén áll ez, 1642-ben 14 pár „aranyos” kést³⁰ vett tőle a város 16 forint 80 dénárért. Ezek a – törökök és magyarok által egyaránt – keresett „klaszikus tömegáruk”³¹ többnyire a délnémet³² térségből, jelesen a „török késeket” is előállító Nürnbergből³³ származtak, s Benke Pál – a tözsérkedő nagygazdákhoz³⁴ hasonlóan – elsősorban Győrben³⁵ tehetett rájuk szert.

Adózásához hasonlóan Benke Pál áruforgalmi tevékenysége csupán néhány évig követhető nyomon, ennek ellenére bizonyítható, hogy textiliával is kereskedett. Csév puszta bérlete kapcsán Nagykőrös 1643-ban Benke Páltól vett 6 tallérért egy vég patyolatot,³⁶ amit Ráday Andrásnak, Pest vármegye egyik szolgabírájának³⁷ továbbítottak. A Felföldön szintén szívesen vett kelme³⁸ Budán ugyancsak beszerezhető volt, egyúttal példa arra, hogy Benke Pál a budai és pesti zsidók boltjaiban megvehető török árukkal³⁹ is kereskedhetett.

Kalmárkodásának közvetett elemét jelzi továbbá az, hogy 1640-ben Benke Pál egyike volt azoknak, akik pénzt bocsátottak a város rendelkezésére. A 4

³⁰ MNL PML Nagykőrös szk. 1642. 203. Az adólajstrom nehezen olvasható szövegében 10 pár kés látszik. (Szk. ua. 76.)

³¹ Gecsényi Lajos: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In. Gecsényi Lajos: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Szerk. Katona Csaba, Győr, 2008. 234.

³² A kiterjedt irodalomból csupán ízelítőül álljon itt néhány: Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Bp., 1988. Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Bp., 1970. Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bukarest–Kolozsvár, 2000.

³³ A birodalmi városban készült „türkische Messer” készítésére lásd. Kurt Keller: Das messer- und schwerteherstellende Gewerbe in Nürnberg von den Anfängen bis zum Ende der reichsstädtischen Zeit. *Nürnberger Werkstücke zur Stadt- und Landesgeschichte*. Hrsg. von Rudolf Endres-Gerhard Hirschmann-Gerhard Pfeiffer. = Schriftenreihe des Stadtarchivs Nürnberg, 31. Nürnberg, 1981. 106.

³⁴ Az igencsak tehetős Szarka János kereskedése kapcsán több gazdag cívis áruforgalmi tevékenységére hoztam példákat: Buza János: Egy nagykőrösi nemes győri kapcsolatai a 17. század közepén. In. *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal, Bp.,– Győr, 2012. 77–93.

³⁵ Gecsényi Lajos: Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. In. Gecsényi 2008. 265, et passim.

³⁶ MNL PML Nagykőrös szk. 1643/44. 166.

³⁷ Szilády – Szilágyi, 1863. I. 196.

³⁸ Wesselényi Ferenc jóindulatát 1648-ban nemcsak könyörgéssel igyekezett megnyerni az előljáróság, hanem „Veseléyniné számára” (sic!) is hozatott Budáról egy vég patyolatot. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 148.

³⁹ Volt rá példa, hogy e keleti gyapotárut „török patyolatnak” nevezték. Gecsényi Lajos: „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16-17. századi királyi Magyarországon. In. Gecsényi 2008. 386-387.

forintnyi poltura⁴⁰ igen csekély összegnek tűnik, de ekkor a kisebb tételeket is meg kellett becsülni, mert az 1640-es évek első felében ismét⁴¹ kuszává váltak a pénzértékek a hódoltságban. Az Oszmán Birodalom monetáris zavarai⁴² következtében ugyanis a váltópénzekből komoly hiány keletkezett. Zaránd és Bihar vármegyétől Heves, illetve Győr vármegyéig bizonyítható, hogy polturákat és krajcárértékű váltópénzeket⁴³ követeltek a megszállók, miközben kényszerárfolyammal⁴⁴ is igyekeztek növelni bevételeiket. Helyi pénzforrások hiányában Nagykőrös előjárósága felárral, illetve kamatköteles kölcsönök⁴⁵ felvételével juthatott olyan pénznekhez, amilyeneket az adóztatók megköveteltek. Számos példa van arra, hogy a tehetős, kereskedelemben is érdekelt cívisek maguk is kölcsönöztek a mezővárosnak, illetve adójuk egy részét, ritkábban az egészét a keresett pénznekkel egyenlítették ki.

Elképzelhetetlen, hogy Benke Pál ne kereskedett volna juhái gyapjával, illetve szarvasmarhákkal és lovakkal, az utóbbira csupán egy – igaz, nem éppen kedvező – példa maradt fenn, ugyanis Benke Pált 1642-ben a győri törvényszék 10 tallér kártérítésre kötelezte⁴⁶ azért, mert egy beteg lovat adott el.

BENKE PÁL MEGBÍZATÁSAI

Híre ment-e a fenti esetnek Nagykőrösön? – nem ismert, az azonban kétségtelen, hogy Benke Pál nem vált hiteltelen emberré a cívisek világában. Ebben az esztendőben, s még utána is teljesítette az előjáróság megbízásait: a „város há-

⁴⁰ „Benke Pál adott poturát f. 4.” — az adójegyzékbe is bevezették. MNL PML Nagykőrös szk. 1640. 298, ill. 70. Későbbi példa van arra, hogy bor árában Benke Pálnak a cívis-város fizetett polturával 18 forint értékben. MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 221/301.

⁴¹ Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján.* Bp., 2006. 55–74.

⁴² Buza János: *Magyarországi és erdélyi pénzértékek a 16–17. században. Közép-európai kitekintéssel.* Bp., 2021. 118, 141–142.

⁴³ Balázs László: Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640-1657. = *Egyháztörténet (Új folyam)* I (1958) 308. vö.: Buza János: Tiroli tíz krajcárosok hódoltsági sikere Batthyány I. Ádám idején. In. *„A magyar múltat kutatni, írni és láttatni - ez által szolgálni a hazát.” Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. pázmányos oktatói éve előtt.* Szerk.: Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta. Bp.–Piliscsaba, 2020. 241–250.

⁴⁴ Buza János: Bihar és Zaránd vármegyei települések az adóprés szorításában. Az Oszmán Birodalom monetáris válságához, 1645. = *Századok* 151 (2017) 119–146. vö. Hegyi Klára: Török kori viszontagságok Bihar vármegyében. = *Korunk* 29. évf. 6. sz. (2018. június) 84–93.

⁴⁵ Nagykőrös előjárósága „Oroszlán Sidotul poturát” vett kölcsön 141 forint értékben havi 3 %-os kamatra. MNL PML Nagykőrös szk. 1640. 176.

⁴⁶ Szakály 2001. 494.

zátul” Kátay Györgynek⁴⁷ egy csizmaért 3 forintot, egy másikért pedig 1 forint 50 dénárt⁴⁸ fizetett. Magyar és török részre egyaránt vezetett az útja 1643-ban; Szécsénybe 10 forintot küldött⁴⁹ a mezőváros „Benke Pál által”, aki később Baltha Mátéval együtt ment Lajos puszta⁵⁰ miatt a szolnoki vajdához. Benke Pál nagykőrösi napjai már megszámláltattak akkor, amikor a cívis-város vele vitetett „egy pár karmasin csizmát” Kátay Ferenc földesuruknak⁵¹ 2 forint 35 dénár értékben, erre 1647. augusztus 22-e után⁵² került sor.

BENKE PÁL ÉS A TÖRÖKÖK

Mint fentebb láttuk, Benke Pál 1647-ben már nem adózott, igen valószínű, hogy elmenekült Nagykőrösről. Ismeretlen, de nyomós és sürgető okai lehettek távozásának, jószágát is hátra hagyta, lovait a budai pasa csausza és katonái hajtották el.⁵³

Korábban, már 1638-ban gondot okozott Benke Pál a cívis-városi előljárásnak, vétségéről mit sem tudunk, az azonban bizonyos, hogy kiváltotta a törökök rosszallását, amiért főbírájának Budán egy tallért⁵⁴ kellett fizetnie. Súlyosabb eset történt 1643-ban, amikor „Benke Pált az késsel általütötték,” s a véres testi sértés⁵⁵ miatt megjelentek Nagykőrösön a szubasák, ellátásuk és az ajándék⁵⁶ a cívis-várost terhelte.

Csekély összeg volt ez az 1647. évi tételekhez képest, amikor Benke Pál végett Nagykőrös bírása a „Nazurnak” nevezett budai kincstartónak 150 forintot, „Mihály deáknak” 6 forint 40 dénárt fizetett, költsége pedig 9 forint 15 dénár volt, a három tétel összesen 164 forint 55 dénárt tett ki. Nem sokkal később Benke Pál felett – távollétében⁵⁷ – a török bíró hozott ítéletet Budán, ekkor a kádinak és

⁴⁷ Szilády – Szilágyi, 1863. I. 1863. 101.

⁴⁸ MNL PML Nagykőrös szk. 1642. 195.

⁴⁹ Szilády – Szilágyi, 1863. I. 107.

⁵⁰ MNL PML Nagykőrös szk. 1643. 182.

⁵¹ Kátay földesúrra ld. Majlát. 1943. 30–31.; Novák 1994. 107.; Szakály 2001. 488. 499. 502.

⁵² Nagykőrös szk. 1647. 185.

⁵³ „Az mely vezér csauza Benke Pál lovait elhajtotta, fizettünk annak f. 8.” MNL PML Nagykőrös szk. 1647. 180. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 138.

⁵⁴ „Benke Pál végett 1 tallér.” Szilády – Szilágyi, 1863. I. 63.

⁵⁵ Aki veszekedés közben „*megh sertette volt az kessel*” a másikat, az büntetést fizetett. 1591–1601 közötti példa Kecskemét jegyzőkönyve nyomán. Schwáb Mária: *Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban*. Bp., 1939. 92–93.

⁵⁶ „15 hivel kést” vettek nekik. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 104.

⁵⁷ Nem tartható az az állítás, hogy a nagykőrösiek „Benke Pált prédálásaiért elfogták és török kézre adták.” Makkai 1958. 118.

tolmácsának zömmel tallérban fizettek 23 forint 60 dénárt, amihez még a korábbi bíró,⁵⁸ Csökér Mátyás 7 forintnyi személyes költsége⁵⁹ járult.

Az 1647. évi tételek, csak a nyitányát jelentették azoknak a befizetéseknek, amelyeket az Oszmán Birodalom helyi képviselői követeltek. Nagykőrös bírival szemben „Benke Pál miatt” még 1653-ban is fizetési igényt támasztott a „Nagyságos Nazur” úr, s természetesen a környezetében lévők⁶⁰ jóindulatát is meg kellett nyerni. Török részről igényt tartottak továbbá Benke Pál esetleges követeléseire⁶¹ is, illetve törökökkel szembeni tartozásainak kiegyenlítését⁶² ugyancsak szorgalmazták.

BENKE PÁL MIATT ELADÓSODOTT NAGYKÖRÖS

Bármennyire jelentősnek is tűnik a Benke Pál miatti török igény, eltörpül amellett, amelyet a Magyar Királyságból, közelebbről a Felföldről zúdítottak Nagykőrösre. A kiadások sora 1647-ben kezdődött, amikor kétszer járták meg Füleket a cívis-város küldöttei, s az ajándékokkal együtt 192 forint 45 dénárt⁶³ költöttek. Godán Dömötör és Darin István pedig az erdélyi fejedelemhez ment „Benke Pál végett” szerényebb költséggel⁶⁴ és ajándékkal. Majd „Oláh Mihály és Csapó Lőrinc által” küldtek „Rákóczi György urunknak” egy szőnyeget 16 forint valamint egy pár csizmát 7 forint 20 dénár⁶⁵ értékben. Ez utóbbi, az útiköltséggel együtt 28 forint 65 dénárnyi költség morzsányi volt csupán az 1648-tól ismertté vált összegekhez és ajándékokhoz képest.

⁵⁸ Nevezett 1631-ben volt főbíró. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 21. Számításom szerint 1630–1640 közötti átlagos marhaszáma 58 volt.

⁵⁹ Mindkét tételre l. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 140.

⁶⁰ A nagykőrösiek mellett „fáradozó csausznak” 10 tallért, Huszein csusznak 3 tallért és egy juhot 1 forint 10 dénár értékben, az említett „Nazur” magyar deákjának 1 tallért, ... tömlőcstartójának 4½ tallért, Nazur csauszának 2 tallért fizettek. MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 159.

⁶¹ „Farkas István és Jó Márton urainknak útiköltségre adtam Szécsénbe való menéskor Benke Pál pénze végett, melyért nazur bék háborgatott 1 f.-ot.” Szilády – Szilágyi, 1863. I. 185.

⁶² Az 1653. szept. 4-i feljegyzés szerint az Érsekújvárba küldött Szarka Jánosra és Szabó Mihályra hárult „Benke Pál pesti Eyup odabasának való adossaghanak elszerzése”, amelyre 18 tallért kaptak, s 2 forint 78 dénárt hoztak vissza. MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 268.

⁶³ „Az füleki két útban bíró uram az uraknak való róka béléssel, szőnyeggel, csizmákkal, papucsokkal, patyolattal együtt költött Benke Pál végett 192 ft. 45.” Szilády – Szilágyi, 1863. I. 141.

⁶⁴ Késpénz 22 ft. 20 d. és egy pár „karmasin csizma” 2 ft. 35 d. értékben. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 141.

⁶⁵ Szilády Áron – Szilágyi Sándor 1863. I. 141.

Benke Pál miatt – Oláh Mihály bíró⁶⁶ vezetésével – Nagykőrös hat tagú küldöttsége indult alkudni Fülek várába 500 tallér készpénzzel és ajándékokkal, 35 tallér értékű aranyos paplannal; neves földesuruknak, Kátay Ferencnek 14 tallért érő szőnyeggel, 3 pár csizmával, 2 papuccsal; ez utóbbi bőrárúkból a későbbiekben is szép számmal küldtek ajándékokat. A törvényszéki tárgyalást szeptember 10-re tűzték ki, de előtte, még a nyár közepén⁶⁷ megrázó események rettentették meg a lakosságot: először elhajtatták a dúsgazdag Boldizsár Márton lovait, amelyek váltságára 100 tallért adott a cívis-város elöljárósága, majd magát Boldizsár Mártont „marhástul” és a tehetős helyi nemes Fekete András katonákkal vitette el Wesselényi Ferenc Fülek várának főkapitánya. A durva erőszak indítékait nem jegyezték fel, de nem téveszthetjük szem elől, hogy 1647-ben, amikor Benke Pál lovait a budai pasa hajtatta el, Boldizsár Márton fő-, Fekete András pedig másodbíró⁶⁸ volt a cívis-városban.

Nagykőrös korábbi első embereiért a hivatalban lévő főbíró több esküdt társával indult Fülek várába, az első 500 tallért, majd 100 aranyat újabb összegek követték, s természetbeniek is, így 500 magyar forint ára gyöngyösi bor „Veselényi Ferenc urunk ö nagysága számára”, s az sem lehetett véletlen, hogy a Felföldre küldött 15 szőnyegből 13 – köztük 8 „persiai” – Wesselényi Ferenc ingóságait gyarapította 132 tallér értékben. A korábbi kisebb ajándékok (csizmák, papucskok kapcástól) – bár ez idő tájt is küldték őket – vesztettek jelentőségükből. A részösszegek és kisebb tételek rendeltetése nem választható el pontosan a „Benke Pál végetti” költségektől, a „rekord összeg”⁶⁹ a kortársi összesítésben 3663 forint 48 dénár⁷⁰ rúgott, azonban a 3763 forint⁷¹ s néhány dénár a valószínűbb.

A törvényszéki tárgyalásról – sem a vádpontokról, sem a védelem érveléséről – nincs tudomásunk. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy 1652 őszén a nádor írt⁷² Pest megyének „Benke Pál és Körös városában lakozók dolgában”, s a

⁶⁶ Útiköltségük 5 forint 65 dénár volt. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 148.

⁶⁷ Az akció keltezetlen, de az aprólékos költségek között feljegyezték, hogy meggyet vettek a katonáknak, amikor Boldizsár Mártont elvitték, amiből június-júliusi napokra lehet következtetni. MNL PML Nagykőrös szk. 1648. 223.

⁶⁸ Szilády – Szilágyi, 1863. I. 136.

⁶⁹ Novák 1994. 104.

⁷⁰ „(eddig teszön 3663 ft. 48 dénárt). Szilády – Szilágyi, 1863. I. 149.

⁷¹ Más olvasatban 3704 forint 37 dénár. Novák 1994. 104.

⁷² „Palatínus urunk ö nga mit írt legyen Benke Pál és Körös városában lakozók dolgában az nemes vármegyékre, kegyelmed bőségesen megértheti az ö nagyságának levelének az levelünkben includált másából, kihez képest hogy valami negligentiainak mi is ne arguáltassunk, és hogy azonban az *szegény Körös városa lakossok is meg ne károsodjanak, requiráltatván kegyelmedet akarunk ezen dolgot delegálnunk kegyelmekek tudv . . . azt leszen kegyelmekeknek is dolga, ugy mint Körös városának egyik földes urának, hogy az *szegény község valami módon meg ne károsodjék.” Részlet Pest megye közgyűlés alkalmával megfogalmazott, Kátay

feltételezett felperes, mint „nömös és vitézlő Benke Pál palatinus urunk ő nagysága szolgája” küldte sürgető levelét⁷³ Nagykőrös bírájának és tanácsának, akkor aligha kétséges, hogy a cívis-városnak nem volt esélye a sikeres védekezésre. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a megyegyűlés résztvevői között lehettek, s voltak is olyanok, akik aggódtak „szegény Kőrös városa” lakosságáért; azt azonban a címzett földesúr, Kátay Ferenc sem érthette el, „hogy az szegény község valami módon meg ne károsodjék.”

Síros János nagykőrösi főbíró és népes kísérete az „Érsekújvárbán lakó Benke Pállal minden kárait kétezör tallérokban és kétszáz fias juhokban” egyezett meg Szécsényben, 1653. február 21-én, amikor 300 tallért helyben adtak át, 700-at Szent Iván, 1000-et pedig Szent Mihály napjára ígérték, s teljesítették⁷⁴ is.

Lehetséges, hogy a 2000 tallér már mérsékelt összeg volt, de a részletfizetés is kedvezménynek tekinthető; bármiként történt is, a nagykőrösiek hálásak voltak a jóindulatú megyeiek segítségéért, „Miklós diáknak” és Hanvay⁷⁵ Ferencnek⁷⁶ „Benke Pál dolgaiban városunk mellett való törekedéséért” 2 gyermeklovat⁷⁷ vettek 31 tallérért.

Nagykőröst minden jel szerint törökösséggel vádolták, s mivel a tetemes költségeken kívül változatlanul kellett adózniuk, kölcsönökre szorultak annak ellenére, hogy ismeretlen mértékű „pótadót” is kivetettek a lakosságra.

„Városunk feje váltságára az pesthi uraktul interessre való pénz felkérése” cím alatt az alábbi tételek olvashatók: „Pesti Memhet iszpájától” 700 tallér, Murtezán odabasától 200 tallér, Amhat iszpájától 200 tallér, Memhet iszpájától 100 tallér, „Tószoghi” iszpájától 104 tallér, „Csömbördzsi” urunktól 130 tallér, Ali csausztól 100 tallér. Majd az évente Budán esedékes adóra Oszmán agától 50 aranyat, Pesti „Mihály Deáknétól” 280 tallért⁷⁸ vettek fel, havi 1½%-os kamatra. Hagyományos hitelezőiktől, a pesti és a budai zsidó kereskedőktől – „Eörögh

Ferencnek írt leveléből. Szécsény, 1652. nov. 14. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 174. *Kiemelés nincs az eredetiben.

⁷³ Érsekújvár, 1653. márc. 22. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 177.

⁷⁴ Nagykőrös főbírája 1653. szept. 22-én indult Újvárbá „Benke Pál rendire utolbani ezer tallér summa pénz” felvitelére. Ajándékokkal együtt 36 forint 55 dénár volt a költsége. MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 268.

⁷⁵ A Hanvay (Hamvay) családnak háza volt Füleken. Szakály 2001. 444.

⁷⁶ Hanvay Ferenc tekintélyes birtokos nemes volt Pest megyében, szerepet játszott a megyei közéletben, 1667. július 28-án helyettes alispánná, 1668. augusztus 30-án esküdt ülnökké választották, s több bizottságban is helyet kapott. Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. II.* 1666–1680. Bp., 1984. 38. 60. et passim.

⁷⁷ Szilády – Szilágyi, 1863. I. 195.

⁷⁸ Az említettek 1653. május 13–1654. július 17. közötti tételek. MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 204.

Moses"-tól, Jakabtól és Kis Jakabtól – 1654-ben összesen 600 tallért kölcsönöztek havi 3%-os kamattal; ez utóbbi tartozásoktól 1655. február, illetve március havában⁷⁹ szabadultak meg.

A kényszerkölcsönök törlesztése és a kamatok fizetése jócskán hozzájárult ahhoz, hogy a cívis-város pótadót rótt a lakosságra. Mértékét és ütemezésének mékénjtét nem őrizték meg forrásaink. Csupán elszórt adatok maradtak az utókorra, így például Borbély István, aki 18 marhaszám után adózott, hagyományos adóját 10 forint 43 dénárral egyenlítette ki, majd „Benke Pál adaja” címén még 3 forint 50 dénárt⁸⁰ szedtek tőle. Dabis János neve után 4 marhaszám áll, ő Benke Pál adójára 60 dénárt⁸¹ fizetett. Az 1654 tavaszán kelt feljegyzés szerint 10 helyi lakos összesen 36 forint 19 dénárt tett le, 40 dénártól 8 forint 64 dénárig⁸² terjedően.

A pótadót „Benke Pál bírái” utcáról utcára, házról házra járva gyűjtötték be. Nem ítélező, hanem adószedő bírák voltak, akik érhetően nem számíthattak arra, hogy a lakosság szívesen fogadja őket, az ellenkezőjére annál inkább. Minden valószínűség szerint Vince Tamás mutatta ki a leghatározottabban az ellenszenvét, ugyanis „Benke Pál bíráit fejszével való fenyegetésért” 1 tallér bírsággal⁸³ sújtották. Az esetleges gyanú elkerüléséért említendő, hogy nevezett nem az elkeseredett szegénysorú helyi lakosok, hanem az anyagilag gyarapodó tehetősebbek egyike volt, 1653-ban 60, 1654-ben már 90 marhaszám után⁸⁴ adózott.

Bármekkora lehetett is az elégedetlenség és a pótadó miatti felháborodás, kicsi a valószínűsége annak, hogy a lakosság komoly ellenállást tanúsított volna. Boldizsár Márton és Fekete András katonákkal történt elvitetése önmagában is intó példa volt, de nem az egyetlen. Hasonló eset magánföldesúri kezdeményezésre is bekövetkezett. Nagykőrös főbíráját, Godán Dömötört tisztségének lejárt előtt néhány nappal, 1649. április 20-án⁸⁵ „Vámosi Istvánné asszonyunk elvitette hatalmasul az katonákkal” Fülekre. Az elvitetés indítékát nem jegyezték fel, azonban a „hatalmasul” megfogalmazás egyértelműen jelzi, hogy az akciót jogtalanak tartották a

⁷⁹ Jakabnak február 12-én „9 holnapí usorát, 49 tallért” fizettek. uo.

⁸⁰ MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 27.

⁸¹ MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 93.

⁸² „Anno 1654. 24 Ápr. Benke Pál adajából percipiáltam fel készpénzül” cím alatt. A 8 forint 64 dénárt 2 adózó fizette be, részesedésükről nincs adat. MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 274.

⁸³ MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 263.

⁸⁴ MNL PML Nagykőrös szk. 1653. 109. szk. 1654. 97.

⁸⁵ „... bíró uramat Szent György nap előtt negyed nappal Vámosi Istvánné asszonyunk elvitette hatalmasul az katonákkal...” Szilády Áron – Szilágyi Sándor 1863. I. 147. Pontosabban MNL PML Nagykőrös szk. 1649. 218.

cívis-városban. Vámosyné, a tehetős⁸⁶ és megyei szinten neves földesúr felesége⁸⁷ törvénytelenül járt el, ennek ellenére Nagykőrösnek két alkalommal kettő-kettő rangos és jól álló lakosát kellett felküldenie „Godán Dömötör uram kiszabadítása⁸⁸ végett.”

A kétszer is főbíróvá választott Godán Dömötör elhurcolása nem függött össze Benke Pál ügyével, az előző magánföldesúri kezdeményezésre történt, az utóbbi végül nádori utasítást követő perrel ért véget, a katonai beavatkozás azonban közös vonásuk volt.

Benke Pál ügyének jogszerű lezárása hatalmas anyagi megterhelést zúdított Nagykőrösre, ami érthetően felháborodást váltott ki, s haraggal gondolhattak vissza az immár Érsekújváron élő cívisből lett „vitézlő nömösre”, aki jó lakhelyet választott magának. Érsekújvár mellett hagyományos⁸⁹ állatkiviteli út⁹⁰ vezetett, maga a vár pedig falakkal és bástyákkal védett korabeli hírközpont⁹¹ volt.

Néhány esetből arra következtethetünk, hogy Benke Pál 1647 előtt sem örvendhetett közszeretnek a cívis-városban. Fentebb láttuk, hogy 1643-ban Benke Pál valamilyen helyi összetűzésből eredően súlyos sérülést szenvedett, 1645-ben – a jelentős borvásárlást követően – összeverekedett⁹² Pál Mihálllyal, amiért 2 tallér bírságot szabtak ki rá, ugyanebben az évben feleségét – Darin Gergelyné⁹³ szidalmazása miatt – 6 forint bírsággal⁹⁴ sújtották. Messzemenő következtetések levonására nem jögszitanak fel az iménti esetek, azt azonban kétségtelenné te-

⁸⁶ „dominus Stephanus Vamossy de Kürtös” Pest megye előkelő birtokosai közé tartozott. Szakály 2001. 499.

⁸⁷ Vámosy Heves és Külső-Szolnok alispánjaként is ismert. Füleken volt házuk, javainak jelentős részét nejeire, szül. Aszalay Erzsébetre hagyta. Mocsáry István: Vámosy István végrendelete. (1661). = *Családtörténeti Jegyzetek. Genealógiai Folyóirat*, 1914, 157–158.

⁸⁸ Először Síros János és Fekete András, másodsor Katona Benedek és Dús János ment fel Fülekre. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 154.

⁸⁹ Kocsis Gyula: Az érsekújvári hídvámjegyzék (Adatok a 16. század végi élőállat kiviteléről). In: *Bács-Kiskun megye múltjából XII.* Szerk. Iványosi-Szabó Tibor, Kecskemét, 1993. 284–359.

⁹⁰ A győri főirány mellett a 17. század közepén is fontos volt az északabbi útvonal. Szakály 2001. 495.

⁹¹ Jelentések, levelek, szóbeli hírek ugyancsak érkeztek Érsekújvárba, illetve a kapitány törökül tudó kémjeit is elküldte Budára. Merényi Lajos: Eszterházy Pál újvári kapitány levelei a nádorhoz 1641–1644. = *Történelmi Tár*, 1907. 568–613. Idéztem korábban is. Buza, 2017. 136.

⁹² Pál Mihály 10 marhaszám után adózott. MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 13.

⁹³ Darin Gergely dúsgazdag cívis volt, 1641-től utóda, Darin István neve ismert, aki 1641–1647 között 6 év átlagában 138 marhaszám után adózott, 1645-ben 150 marhaszámot vallott be. MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 52/88.

⁹⁴ Benke Pál és felesége bírságára l. MNL PML Nagykőrös szk. 1645. 221/301.

szik, hogy Benke Pálnak nemcsak alkalmi segítői⁹⁵ és üzlettársai, hanem haragosai is akadtak Nagykőrösön.

Anyagi helyzetét tekintve Benke Pál nem tartozott a kifejezetten tehetősek közé, kereskedelmi tevékenysége azonban széleskörűnek mondható, kapcsolatai pedig jóval átlagon felülieknek tűnnek. Elgondolkoztató, hogy lovait a budai pasa parancsára hajtották el, az sem lehetett véletlen, hogy ügyében nádori levél nyomán vizsgálódott és bírászkodott a megyei törvényszék. A cívis-város tanácsa nem ok nélkül döntött úgy, hogy „Benke Pál végett” rangos emberei járuljanak az erdélyi fejedelem elé. S a Wesselényi Ferenc, füleki főkapitány parancsát követő katonai beavatkozás – Boldizsár Márton lovainak elhajtatása, majd Boldizsár, mint volt főbíró és a másodbíró, Fekete András elvitele – is nyomatékos fellépésre vall. Egy az átlagnál nem sokkal jobban álló nagykőrösi cívisért aligha mozdultak volna meg a királyi Magyarországon élő főrangúak, köztudott, hogy Pálffy Pál és Wesselényi Ferenc is gróf volt. Benke Pál tett, illetve tudott valami olyasmit, számunkra ismeretlent, ami indokoltá tette pártfogását, ugyanakkor a cívis-városra rótt kemény büntetés alkalmas volt példa statuálására.

Benke Pál ügyének lezárása bizonyította, hogy a királyi Magyarország politikai és katonai erői továbbra is éreztethették hatalmukat a hódoltságban. Adóztathatták, törvény elé citáltathatták, s vallatás, illetve tárgyalás céljából a hódoltsági terület elhagyására kényszeríthették azokat, akik valójában „pasák és bégek uralma alatt”⁹⁶ éltek, dolgoztak és adóztak.

KITEKINTÉS

További vizsgálatot igényel annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a hatóságok vajon nem lóttek-e túl a célon Nagykőrös Benke Pál miatti megleckéztetésével? Elgondolkoztató, hogy Nagykőrös írástudó⁹⁷ és köztisztviselőben álló⁹⁸ főbírája, Godán Dömötör vélhetően már 1649-ben Kecskemétre költözött; 1655-ben, mint „Kecskemét várossában lakó Nömös Godan Dömötör” volt convocatus

⁹⁵ Egy ízben Boldizsár Márton vállalt kezességet Benke Pálért 1 tallér erejéig. MNL PML Nagykőrös szk. 1640. 148.

⁹⁶ Dávid Géza kötetének címét kölcsönözve: *Pasák és bégek uralma alatt*. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok Bp., 2005.

⁹⁷ Ránk maradt sajátkezű – segítő szándékát bizonyító – bejegyzése: „En Godan Dömötör adtam az magam penzebol az daykanak az arva gyermek tartasert fl. 12 d. 40” MNL PML Nagykőrös szk. 1644. 257/291.

⁹⁸ Kétszer, 1643-ban és 1648-ban, választották főbíróvá. Szilády – Szilágyi, 1863. I. 102, 142.

bíró⁹⁹ Nagykőrösön, s kecskeméti lakosként¹⁰⁰ okkal tanúskodott 1663-ban egy nagykőrösi nemes ügyében. Véletlen-e, hogy a dúsgazdag Darin István 1648-ban már nem adózott Nagykőrösön, illetve a „Benke Pál bírait” fejszével fenyegető Vince Tamás pedig 1655-ben fizetett utoljára adót a cívis-városban?

Az 1640-es években másutt is előfordulhattak Benke Páléhoz hasonló esetek, hódoltsági történetekről tanúskodó hódoltsági források azonban igencsak gyéren maradtak ránk. Kortársakra és részben sorstársakra utalva említhető, hogy a Laskai Sándor nagybajomi¹⁰¹ prédikátor kereskedelmi tevékenységét és viszontagságait tanúsító levelek¹⁰² a Batthyány-család levéltárában vártak közlőre. A Kecskemétről 1639-ben Alsó-Magyarország egyetemi városába szökött Latos István viselt dolgai pedig Nagyszombat levéltárában¹⁰³ váltak követhetőkké. Mindhárom példa tanúsítja, hogy a jogi normák, a jogszolgáltatás kettőssége és kibékíthetetlen ellentéte¹⁰⁴ az Oszmán Birodalom igája alá kényszerített adózó népet sújtotta igazán.

NÉV- ÉS SZÓMAGYARÁZAT

aga	parancsnok, tiszt, illetve azok címe
Amhat	Ahmed
bég	tartományi alkormányzó, azaz szandzsákbégek címe
csausz	csavusz; futár, hírnök
csömbördzsi	talán a csorbadi torzult alakja; alacsonyabb rangú janicsár tiszt
defterdár	kincstárnok

⁹⁹ Kis Dus János Csapóné ellen indított perében bíraskodtak 1655. nov. 30-án. MNL Pest Megyei Levéltár, Nagykőrös város levéltára. Városi tanácsülési jegyzőkönyv 32. A convocatus – azaz fogott bírákra – több példával l. Schwáb. 1939. 26-30.

¹⁰⁰ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp., 1981. 224–225.

¹⁰¹ Solymosi László: *Nagybajom és pusztáinak története. A kora középkortól a jobbágyfelszabadításig*. Kaposvár. 1979. 102–104.

¹⁰² Balázs László: Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640-1657. = 1958) *Egyháztörténet*. Új folyam 1958, 303–340.; J. Újváry Zsuzsanna: Egy hódoltsági református lelkesz viszontagságai. In. J. Újváry Zsuzsanna: *Reformáció és katolikus megújulás*. Tanulmányok a reformáció kezdetének 500. évfordulójára. Vác, 2017. 112–140.

¹⁰³ Buza János–Alžbeta Hološová: Egy kecskeméti cívis nagyszombati évei (1639–1660). = *Századok*, 1990, 109–125.

¹⁰⁴ Salamon Ferenc megállapítása igencsak ide kívánkozik. „*A két úrnak szolgálás már magában kivételes tünemény, s a kétféle köz- és magánjog uralkodása annyiképpen összeütközött, hogy se magyar, se török részről nem voltak szabatosan meghatározható jogi állapotok.*” Előszó a török-magyar-kori emlékek első osztályához. In. Szilády – Szilágyi 1863, I. XXII.

Eyup	Ejüb
Huszejn	Hüszejn
iszpája	szpáhi, törökösen szipáhi
kádi	bíró, aki jogi hatásköre mellett számos más feladatot is elláthat
Memhet	Mehmed
Murtezán	Murteza
nazur, nazir	pénzügyi felügyelő
nazur bég	nazir bég; itt budai defterdár
oda	várórségek tíz katonából álló egysége
odabasa	odabasi, altiszt, tizedes
pasa	tartományi kormányzók, azaz beglerbégek címe
szpáhi	szipáhi, lovas katona, javadalombirtokos, pl. Tószeg falu török ura
szubasa	szubasi, katonai rang, rendfenntartó, foglár
vajda	vojvoda, állami alkalmazott, szandzsákbég alárendeltje, a városok adóügyeinek, illetve bírósági ítéletek felügyelője

A jegyzék Szilády Áron „Török szavak magyarázata” (Szilády – Szilágyi, 1863. II. 463–480), illetve Hegyi Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Bp., 1976. 287–289; Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp., 1995. 203–204. kötetei nyomán készült.

A felelősség áthárításának szándéka nélkül mondok köszönetet Dávid Géza és Gecsényi Lajos kedves barátaimnak értékes észrevételeikért és javaslataikért.

II. RÁKÓCZI FERENC IRATHAGYATÉKA KÁRPÁTALJÁN

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc (1703–1711) a leghosszabb olyan háborúként vonult be az európai történelembe, amelynek célja a független magyar állam létrehozása volt. Ennek érdekében a fejedelem jelentős erőfeszítéseket tett, hogy az ország népeit meggyőzze küldetése fontosságáról. Két nép – a magyar és a ruszin – összefogásának példája épp itt valósulhatott meg, a mai Kárpátalja területén. Számos tudományos munka bizonyította már, hogy a felszabadító harc ezen a vidéken a zászlóbontásokkal kezdődött, és a munkácsi vár feladásával, vagy az utolsó salánki országgyűlésen itt is végződött. Kevésen múlt, hogy magát a békekötést is nem – a jelenlegi kárpátaljai – Huszton írták alá, hanem Szatmáron. Jellemző, hogy magának a Habsburg-ellenes mozgalomnak a terve éppen egy a ma Ukrajnához tartozó városban fogalmazódott meg. A berezsani vár (akkor Lengyelország) adott menedéket a bécsi fogságból menekült II. Rákóczi Ferencnek és az elfogatás elől szökött Bercsényi Miklósnak, akik Sieniewski Ádám lengyel nagyhetman¹ és felesége, Elisabeta² pártfogoltjaiként inkognitóban tartózkodhattak Berezsaniban. Ebbe a várba érkeztek a magyarországi Bereg vármegyéből azok a titkos parasztküldöttségek, amelyeknek célja a fejedelem megnyerése volt a szabadságharc ügyének.³ A szabadságharc első okmánya, a berezsáni pátens⁴ is a mai ukrajnai területen kelt 1703. május 6-án, amelyben II. Rákóczi Ferenc fegyverbe hívta Magyarország soknemzetiségű lakosságát a Habsburg uralkodói ház ellen. A fejedelem kis létszámú kíséretével 1703. június 16-án lépte át a lengyel-magyar határt, ahol már a felkelők fogadták. Rákóczi em-

¹ Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a Sieniawski-házaspár. In: *A hazáért és a szabadságért.* (Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről) Szerk. Miklós Péter, Szeged, 2013. 147–162.

² Елезович Далибор Милорадович: Письма Ференца II. Ракоци из Мукачево Елжбете Сеньявской 1709 и 1710 гг. Русин. 2019. № 55. 60–65.

³ R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735.* Vaja, 2004. 40.

⁴ Йозеф Духонь, Дариус Гашай та інші. *Місяцями слави Ракоці.* Мукачево, 2015. 64–65.; Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. = *Századok*, 1954. 285–316.

lékirataiban megemlékeznek az ebben az időben őt körülvevő ukrán/ruszin népről, akik támogatásukról biztosították a Kárpátok hegyvonulatai között.⁵ Ezeknek az eseményeknek a tanulmányozása főleg a levéltári források hiányos volta és feldolgozottsága miatt ma is aktuális lehet a kutatók számára. Ugyanis a fejedelem által aláírt rendelkezések, amelyeket a Kárpátaljai Állami Levéltárban (KTÁL) őriznek, összességében még nem lettek megfelelően értékelve.

A fejedelem Kárpátalján őrzött iratanyaga két részre osztható: a szabadságharc előtti időszakból származó dokumentumok, illetőleg a szabadságharc idején született források. A Kárpátaljai Állami Levéltár (KTÁL) beregszászi részlegén a Rákóczi-korra vonatkozó iratok a következő öt fondban oszlanak meg: 1) Ung vármegye főispánjának iratai, F. 4, Ungvár; 2) Bereg vármegye főispánjának iratai, F. 10, Beregszász; 3) Ugocsa vármegye főispánjának iratai, F. 674, Nagyszőlős; 4) A máramarosi öt koronaváros (Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Máramarossziget) levéltára, F. 61, Técső; 5) A munkácsi görögkatolikus püspökség levéltára, F. 151, Ungvár. Az említett vármegyék jegyzőkönyveiben is találkozhatunk a fejedelem másolt leveleivel. Levéltári gyűjteményünkön kívül is őriznek fejedelmi iratokat a Kárpátaljai Honismereti Múzeum kéziratárában, ahol másolat formájában szintén találhatunk korabeli forrásokat Rákóczitól. A fejedelem levelei az Ung megyei jegyzőkönyvek másolataként maradtak ránk Mészáros Károly (1821–1890) ungvári jogász-történész-kutató irathagyatékában. Az itt fellelhető Rákóczi-iratok azért is értékesek, mivel Mészáros a vármegyei jegyzőkönyvekből írta át azokat, amelyek eredetije már nem maradhatott az utókorra.

Jellemző, hogy a KTÁL-ban II. Rákóczi Ferenc dokumentum-öröksége az összes erdélyi fejedelem közül a legjelentősebb. A fejedelem által szignált levelek, rendeletek, körlevelek teljes egészében reprezentálják a szabadságharc éveiben kialakult helyzetet. Az általunk vizsgált levelek jelentős része természetesen a szabadságharc idején íródott. A Rákóczi által aláírt levelek száma a jelenlegi kutatásaink állása szerint 132 eredeti és 17 másolat. Az alábbiakban a fejedelem aláírásával ellátott írásokat vizsgáljuk a könnyebb áttekinthetőség céljából a levéltárban ránk maradt fondok (gyűjtemények) szerint.

A fejedelem életútjának részleteit jól ismerjük, ezért csupán utalások formájában elevenítjük fel azt. II. Rákóczi Ferenc 1694-ben ausztriai neveltetése és Sáros vármegyei főispánná való kinevezése után érkezett ismét Magyarországra. I. Lipót királyi rendeletben szabályozta Rákóczinak és húgának, Júliának a tulajdon-

⁵ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* Ford. Vas István; a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla; Szerk. Varga Katalin. Bp., 1979. 18–19.

jogát,⁶ amivel biztosíthatta helyét a főnemesség körében. Ettől kezdve hozzálatott Bereg megyei birtokainak rendezéséhez és fejlesztéséhez is, ami itteni leveleiben is tükröződik. 1695. október 1-jén Bereg megyének írt rendeletében a közrend megszilárdítására utasít,⁷ 1697. január 9-én megerősítette Munkács kereskedőinek kiváltságait, amelyeket még elődei adományoztak a városnak, egy évvel később⁸ pedig nemességet adományozott gazdasági intézőjének.⁹ Kinevezte bizalmasát a Bereg vármegyei gazdasági ügyekkel kapcsolatosan.¹⁰ Az 1703–1711. évi szabadságharc során Rákóczi rendeleteiből kitűnik, hogy Beregszász város lakosainak az adósságukról és a papság jövedelméről megfogalmazott kérelmét rendezte.¹¹ 1708-ban Bereg megyébe is eljutottak Rákóczi körlevelei, például a rézpenz értékének megőrzéséről.¹² A szabadságharc utolsó évében Bereg megyébe megküldték a fejedelem főparancsnoka, Károlyi Sándor és az osztrák főparancsnok, Pálffy János közötti tárgyalások egyes iratait, valamint a II. Rákóczi Ferenc amnesztiájára vonatkozó dokumentumokat.¹³

Ugocsa vármegyében maradt ránk a legtöbb forrás e korból, itt maradtak meg leginkább az iratok. Az északkeleti országrész vármegyéire nézve a szatmári vár ostroma számított hadi és gazdasági szempontból jelentős erőfeszítést igénylő eseménynek. A szabadságharc első két évében a hadállítás és az ellátmányok ebből a térségből nagymértékben ide irányultak.¹⁴ A szatmári vár ostromának körülményeit nagyrészt ismerjük, ezért jelenleg a Kárpátalján őrzött iratokkal bővítjük ismereteinket. Rákóczi augusztus közepén érkezett Gencsre, ekkortól számíthatjuk az ostrom kezdetét is, és október 8-ig itt tartózkodott. Leginkább a szomszédos vármegyéket mozgósította a vár ostromára. Szükség is volt erre, mivel a vár védői, gróf Löwenburg Frigyes és báró Glöckelsperg Dietrich császári generálisok, képzett katonák lévén, jól ismerték a térség gazdasági-katonai és terepviszonyait is.

Rákóczi 1703. szeptember 7-ei rendeletében fordult Ugocsához először az ostrom támogatása ügyében. Írásának elején kiderül, hogy megkapta a várme-

⁶ KTÁL (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár) F. 10. (Bereg vármegye főispánjának iratai) op. 1, od. zb. 324, ark. 1.

⁷ KTÁL F. 10. op. 1, od. zb. 313, ark. 1–2.

⁸ KTÁL F. 1589. (Munkács város főbírójának iratai) op. 1, od. zb. 57, ark. 1.

⁹ KTÁL F. 10. op. 1, od. zb. 328, ark. 1–2.

¹⁰ KTÁL F. 10. op. 1, od. zb. 337, ark. 1. Ugyanott: od. zb. 338, ark. 1–2.

¹¹ KTÁL F. 10. op. 1, od. zb. 366, ark. 1.; od. zb. 368, ark. 1–2; od. zb. 375, ark. 1–4.

¹² KTÁL F. 10. op. 1, od. zb. 372, ark. 1–2

¹³ KTÁL F. 10. op. 1, od. zb. 380, ark. 1; od. zb. 381, ark. 1–2; 382, od. zb. ark. 1–12.

¹⁴ Erről elsősorban Ugocsa- és Ung megyei kimutatásaink tanúskodnak. Lásd: F. 674. op. 1, od. zb. 411, ark. 4–5; Ugyanott: od. zb. 409, ark. 1–10.

gye levelét, és az abban említett szegénységnek a védelmét Rákóczi biztosította. Kijelentette, hogy a hírekkel ellentétben nem hagy fel a várostrommal, nem csoportosítja át ezredeit, csak kissé távolabb vonul Szatmártól. Az ostrom folytatása érdekében kérte, hogy „a Nemes Vármegye is mentül felesebben Táborunkba jöjjön be”. Rákóczi ez alkalommal is sürgeti az élelem beszállítását, amiben Ugocsa, mint ahogy számos iratból kitűnik, eredményesen kivette részét. A rendelet szerint „Amely élés felől Pap János hívünk a Nemes Vármegyét requirálta [megkereste], mi is parancsoljuk azon Lengyelországból jövő hadaink számára Naményhoz szállíttassa az Nemes Vármegye.” Hangsúlyozta, hogy a szállításokról Pap Mihálynak¹⁵ számoljanak be: „valamint hogy confusio [zavar] vagy egyéb fogyatkozás Hadaink a Tisza parthoz érkezvén ne lehessen.”¹⁶ A fejedelem erőfeszítései a jobb hadellátás és a katonai fegyelem megszilárdítása érdekében csak részben valósultak meg. Az ostromot Sennyei István generálisra bízta, aki 1704. február 13-ig maradt ebben a beosztásban. Rákóczi a tokaji táborba távozott, ahonnan számos levelet írt Ugocsának az ostrom ellátásával kapcsolatosan. 1703. november 6-ai levelében elismeri ugyan, hogy Ugocsából ezelőtt is számos újonc jött táborába, de az utóbbi időben, ahogy írja, otthon akarnak maradni: „azon Zászlók alól és Ezerekből ki akarják magukat venni ...” Továbbá emlékeztet arra a levelére, amelyet a vármegye korábban elfogadott. Ennek értelmében, akik ezerek és zászlók alá adták magukat, tömegesen nem hagyhatják el azokat. Itt azokról a kurucokról van szó, akik az első felhívásra táborba szálltak, és némelyük már sokallta a hadakozást. Rákóczi felszólította a vármegyét, hogy ha azon előző helyekre és csapatokhoz csakugyan tovább menni nem akarnának, „kemény utakon és módokon is az oda menetelre kényszerítse őket.”¹⁷ Még ugyanezen év december 3-án közli az említett vármegyével, hogy a szatmári blokádban részt vevő hadak élelmezési főhadbiztosául Gyulai Ferencet¹⁸ nevezte ki, így ezentúl a megye neki tartozott elszámolással. Utasít, hogy a megye a visszaélések elkerülése végett küldjön az élelmiszer-szállító szekerekkel két komisszáriust, akik közül az egyik az ostromtáborban marad, a másik pedig szervezze az élelem begyűjtését és a táborba való fuvaroztatását. Az olykor zűrzavaros állapotok miatt a fejedelem csak így látta biztosítottnak az élelem beszállítását. Mindemellett kiemeli, hogy a hadaknak szállítandó élelmiszerek mennyisége semmiképp sem lehet a vármegye kárára.¹⁹

¹⁵ Papp Mihály: a tiszaháti felkelés egyik szervezője, lovas ezereskapitány, nagybányai commendáns, végül huszti vicekapitány.

¹⁶ KTÁL F. 674. (Ugocsa vármegye főispánjának iratai) op. 1, od. zb. 408, ark. 7.

¹⁷ KTÁL F. 674. op. 1, od. zb. 408, ark. 3

¹⁸ Gyulai Ferenc a Szatmárt ostromló csapatok fő- és albiztosa is volt. 1707-től átállt az ellenség oldalára.

¹⁹ KTÁL F. 674. op. 1, od. zb. 408, ark. 9.

Az Ugocsa vármegyében kialakult helyzetet mutatja be a fejedelemhez címzett jelentés, amelynek margóján a felvetett gondok orvoslására ad utasítást Rákóczi titkára, Pápai János. A környező vármegyék ügyei Sennyei Istvánhoz tartoztak ugyan, de Rákóczi nem zárta ki annak lehetőségét, hogy egyenesen hozzá forduljanak, ha szükségét látták a megye tisztviselői. Az 1704. január 31-én kelt helyzetjelentésben Újhelyi István, az ugocsai meghatalmazott követ megjegyzi, hogy a szökések és a hazatérések azért vannak, mert amikor elfogy az élelem, olyankor a gyalogosok és a lovasok is megszöknek. A fejedelmi parancs szerint a két járással rendelkező vármegyének egyik járása a munkácsi vár alá küldte az élelmet, a másiktól pedig a szatmári blokádot látták el. Az Újhelyi által fogalmazott jelentésben szóba kerültek a visszaélések is: „Nagyságod kegyelmes parancsolattyal a commissarialis lista szerint tölünk a szatmári táborra nyolcz hetelő szekér limitáltatott (meghatározott), kicsiny propertiokhoz képest, de élés hordó szereinkben tizenhatot is megtartanak a hadak, s oda tartják vesztegetik marhájakat szegény embereinknek.” Rákóczi resolútiójából kitűnik, hogy a megállapított szekereken kívül ne adjanak többet, a váltások során pedig az illetékes komisszárius adja vissza az oda maradtakat.²⁰ Ezenkívül számos beszo-
gáltatást teljesített a megye, például Budai István szigorú (1704. június 21-én kelt) parancsára.²¹

A Rákóczi-levelek alapvetően a katonaság kiállításáról és annak élelmezéséről szólnak, ami egyértelműen bizonyítja a lakosság szerepvállalását a hadak megszervezésében és azok ellátásában.²² A megyei vezetőkön és a katonai parancsnokokon kéri számon a fejedelem a takarmány és az igavonó állatok beszo-
gáltatását,²³ a várak restaurálásának vagy éppen rombolásának²⁴ a teljesítését is. Rákóczi elsődleges hadicélja a hadállításon kívül a régióban lévő erődítmények (Huszt, Munkács, Ungvár, Szatmár) elfoglalása volt, amely hosszú hónapokat vett igénybe.²⁵

A fejedelmi levelezés jelentős része a vesztes csaták után a felbomlott ezredek sorainak rendezésére irányult. A megyei hatóságok kapták meg az erre vonatkozó rendeleteket, utasításokat. Megfogalmazódott a katonák elleni eljárás,

²⁰ KTÁL F. 674. op. 1, od. zb. 412, ark. 1–2.

²¹ KTÁL F. 674. op. 1, od. zb. 420, ark. 3.

²² Csatóry György: *Ugocsa vármegye II. Rákóczi Ferenc államában*. Ungvár-Beregszász, 2008. 276.

²³ KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 408, ark. 9.

²⁴ KTÁL F. 674. op. 13, od. zb. 135, ark. 1; op. 8, od. zb. 459, ark. 1, 3; op. 8, od. zb. 459, ark. 4–5; F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 11–12; F. 4, op. 16, od. zb. 122, ark. 1.

²⁵ KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 417, ark. 5, 9; od. zb. 418, ark. 5; Várad Sternberg János: *Az ungvári vár ostroma 1703–1704-ben*. In: *Századok öröksége*. Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról. Bp.–Uzsgorod, 1981. 129–138.

a hadsereghez való visszatérés megtagadása esetén. Rákóczi mindenáron meg akarta erősíteni a katonai fegyelmet. A megyékbe külön megbízottakat küldött a rendbontás, a jogsértések és a visszaélések megfékezése érdekében.²⁶

A fejedelem rendszeresen tájékoztatta a vármegyét a nemzetközi politikai helyzetről, hogy mennyire lettek eredményesek erőfeszítései az európai szinten, például a francia királlyal vagy az angol és holland uralkodóval, a Habsburg-házzal szemben. Rendszerint kikérte a vármegye véleményét a politikai-katonai és gazdasági ügyekről.²⁷ Rákóczi evvel is biztosította rendeleteinek támogatottságát és építette az általa elképzelt rendi államot. Visszatérő tematika a fejedelmi levelekben a tájékoztatás a béketárgyalásokról, amelyek már 1704-ben elkezdődtek és kisebb-nagyobb intenzitással évekig folytatódtak a császári megbízottakkal.²⁸

A Rákóczi által veretett rézpénz bevezetése eleinte az ország javát szolgálta, de ahogy 1705 körül értéktelenedni kezdett, teherré vált a pénzügyi elszámolásoknál, és számos visszaélésre adott okot. A rézpénzen kívül más fizetőeszköz, pl. a rénes forint is forgalomban volt. A fejedelem rendeleteivel meg akarta akadályozni a leértékelődést, azonban ez a gazdasági hanyatlás miatt szinte lehetetlenné vált. A nagybányai pénzverdét biztonságos helyre, Munkácsra helyezte át. 1706 januárjától már a munkácsi várban működött a pénzverde.²⁹ Szigorú korlátozásokat vezetett be a fejedelem a külföldi kereskedőkkel szemben, akik kivásárolták az országból az értékes pénzt, gyengítve evvel is Rákóczi gazdaságát.³⁰

A szabadságharc idején fontosak voltak az összekötő pontok, a hírközlés és a postaforgalom akadálytalan működése. Ez adta az alapot, hogy az ilyen kérdésekben a katonai parancsnokokon kívül maga a fejedelem rendelkezzen.³¹

Az iratok rámutatnak Rákóczi szociálpolitikájára is, mivel többször védelmébe vette a hadiözvegyeket, árvákat, akiknek anyagi helyzetén igyekezett se-

²⁶ KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 408, ark. 3; F.4, op. 2, od. zb. 1531, ark. 3; op. 16, od. zb. 127, ark. 10.

²⁷ KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 436, ark. 5-6, 14-15; od. zb. 416, ark. 1.

²⁸ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 21; F. 674. op. 8, od. zb. 499, ark. 1-2; od. zb. 416, ark. 1.

²⁹ Lehoczky Tivadar: *Munkács város új monografiája*. Munkács, 1907. 288-293.

³⁰ KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. 127, ark. 1; F. 10. op. 1, od. zb. 372, ark. 1; F. 4. op. 16, od. zb. 167, ark. 1; F. 674. op. 8, od. zb. 463, ark. 1; (II. Rákóczi Ferenc rendelete Ung vármegyéhez a külföldi kereskedők ellenőrzéséről a vármegye területén. 1710. május 9. Radvány. KTÁL, F. 4. op. 17, od. zb. 108, ark. 3.)

³¹ KTÁL F. 674. op. 6, od. zb. 17, ark. 1-2.; F. 4, op. 16, od. zb. 96, ark. 1; 1707. augusztus 5. Munkács. KTÁL. F. 4. op. 16, od. zb. 96, ark. 1. „Hazánk köz javát illető dolgok között, az Posták állapottyais, melly nagy zürzavarban vala, alkalmas személyeket meg nevezett Director Hivünk reqvisitíójához képpest, Postamesterségre, olly subjectumok állításával subveniállyon az Nemes Vármegye, az kik azon terhes szolgálatnak, egészen meg felelhessenek, és alkalmasoknak tapasztaltassanak is.”

gíteni.³² Rendeleteiben a szegénység igazságos teherviselését szorgalmazta, amit fokozatosan kiterjesztett a nemességre is.³³

A Kárpátaljai Állami Levéltárban is fellelhetők a fejedelem nyelvi toleranciájára vonatkozó feljegyzések. Az írott örökség között található egy rendelet, amelyben Rákóczi arra hívja fel Ung megye vezetőjét, hogy a lakosság nyelvén is publikálja a rendeleteket: „késsedelem nélkül szolgálóitól által in gremi Comitatus tulajdon azon Nemes Vármegyében usuált nyelven publicáltatni el ne mulassa.”³⁴ Az iratok időrendi rendszerezésével nem hiánytalan, de reális képet kapunk a hadszíntéri eseményekről, azok következményeiről. A címzésekből és datálásból megállapíthatóak a fejedelem tartózkodási helyei, részben a kuruc táborhelyek mozgása is.

Az ungi iratgyűjteménybe is bekerültek azok a rendeletek, amelyeket Rákóczi több alkalommal megküldött más megyéknek is. Ilyen tartalmú levelet 1705. július 17-én Kéméndről írt, amelyben utasítást ad a szökött és szolgálatukat nem teljesítő katonák hadba állítására.³⁵ Néhány hónap múlva az Ung vármegyéhez érkező seregének ellátásáról és száz szekér rendelkezésére állításáról írt: „...tegyen olly dispositiot,[rendelkezést] hogy mellettünk lévő hadaknak Intertentiojárul [élelmezéséről] való Provisio [ellátása] iránt fogjatkozás ne legjen. E mellett pedig legyen készen legaláb száz szekereket a mellyek vármegjékrül vármegyékere, a mire kívántatnak velünk edgyüt jöhessenek.”³⁶ A szekerekre szükség volt a szállítások lebonyolításához, valamint az ungvári vár megerősítéséhez. Az ungvári várban folytatott munkálatokhoz harminc munkásember és ökrös szekerek kiállításáról részletesen is értekeznek. „Nemzetséges meg maradásunkat illetve a Váraknak és más erősségeknek is Törvényes jó rend szerint ... Nemzetes Vitézlő Sréter János Artilleriánk Fő Inspectorára, hogy elsőben is azon erősségeket meg járván, a fogyatkozásokat jól ki tanulván a megfelelő rendelkezéseket megállapítsa.” A levélben hangsúlyozza: „a Nemes Vármegye oly módot követ el, hogy az említett Vár körül szükséges munka tételnek meg csökkenésére s az által okvetetlen következő Hazánk közönséges kárára nem hogy valamely ok szolgáltatik, hanem inkább annak prosperáltatásával [sikerességével] más Nemes Vármegyéknek is jó példa mutattatik”.³⁷

³² KTÁL F. 674. op. 13, od. zb. 135, ark. 1; F. 674. op. 8, od. zb. 482, ark. 5.

³³ KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 482, ark. 21; Továbbá: II. Rákóczi Ferenc rendelete a parasztság terhének enyhítéséről, a nemesség nagyobb szerepvállalásáról a beadások terén. 1707. szeptember 25. Sárospatak, KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. 101, ark. 7.

³⁴ KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. 128, ark. 2.

³⁵ KTÁL F. 4, op. 2, od. zb. 1532, ark. 1.

³⁶ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1510, ark. 13.

³⁷ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 11–12. Az ungvári vár megerősítéséről a későbbi években is olvashatunk a rendeletekben: KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. ark. 1. (1708. május 4. Szerencs)

1706 elejéről rendelkezünk két Rákóczi-levéllal, melyekben a fent említett feladatok elvégzésére szólít fel. Az elsőt Tokajból írta, és a porták utáni katonaság kiállítását sürgette. A következő, Miskolcra írt levele harminc lovat rendel beszolgáltatásra 25 forint áron, és siettet a porták utáni katonaság megszervezését: „hogy az Haza Szolgálatya is véghez mennyen adgya értésére az Nemes Vármegye azon Hajduk Insurgáltatása [felkelése, kiállítása] iránt ki küldendő Tisztnek, mellyik Falu mennyivel tartozik, ki is a szegénység Földes Ura emberének jelen létében akit alkalmazatosnak itél, egyező akarattal a mennyiben lehet, azt hozhassa a szolgálóban köntös és puska nélkül.”³⁸

Ung megyéhez írt leveléből kitűnik, hogy a fejedelem gondoskodott Ibrányi László³⁹ árváinak neveltetéséről és azok helyzetének javításáról. Evvel Ramocsaházy Györgyöt⁴⁰ bízta meg. Ibrányi a fejedelem ezereskapitánya volt, 1705-ben a jánosházi ütközetben kapott halálos sebet, és fogságban hunyt el. Ezért is tartotta fontosnak a fejedelem a gondoskodást az elhunyt árváiról.⁴¹

A rendeletek végrehajtása mindegyik vármegyében gondokat okozott, Ung vármegyében az ügyintézés gyorsítása és további szervezése céljából a fejedelem Kazinczy Andrásnak,⁴² Ung vármegye alispánjának adott terjedelmes, öt pontból álló utasítást. Azért is érdemes részleteiben kitérni erre az írásra, mert éppen az Ung megyei állapotokat jeleníti meg, és a helyi problémákra ad választ. Az öt pont mindegyike más témát hangsúlyoz. Az első leginkább a haza szolgálatára buzdít: „...nemzetséges ügyünknek előmozdítására célozó egyenes szándékunkat ki-ki láthassa Nemes Ung Vármegye vice ispánjánál bejelenvén, és generális gyűlést hirdettvén kegyelmed proponálja [ajánlja] nevünkkel, hogy jóllehet eleitől fogva buzgó szeretetünket tett szíves és hasznos fáradozásainkkal megbizonyítottuk a Nemzet szabadságának helyre állítására eltökélett teljes igyekezetünket, mindazonáltal méltán panaszképen terjesztethetjük positionkat a Nemes

”Ungvár Várának, hogy az bloquadalása miatt, tudva vagyon Nállunk, s a Nemes Vármegye is kárával tapasztalta Ellenségünknek tartózkodását, melyet Isten fegyverünk alá haitván szükségesnek láttuk az Haza szolgálattára, a mennyire kívántatik fortificaltassék... Nemes Vármegyének bizonyos számu szekereket, és gyalog munkásokat azon Vár fortificatiójának kívántató munkájához administralni; mindazonáltal azt el mulatván a Nemes Vármegye akkor nagy károsan a munkának nem continualásával, nem kétlyuk szivébe vévén rendelvén maga mostani állapottyahoz képpeszt, annyi szekeret, és kézi munkást a Commendanssal egyet értvén.”

³⁸ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 1–2.

³⁹ Ibrányi László Thököly ezredese volt és az 1701. évi Rákóczi-összeesküvésben is részt vett.

⁴⁰ Ramocsaházy György, szabolcsi szolgabíró, a nagybányai pénzverőház kuruc inspektora, gazdasági prefektus, a partiumi fiskalitások direktora, a nagykállói salétromfőző inspektora. A szabadságharc után Szabolcs vármegye első alispánja.

⁴¹ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 3.

⁴² Kazinczy András, Zemplén vármegye közjegyzője, számvevője, 1704–1706 között Ung megye alispánja.

Vármegye eleibe.” A továbbiakban a már meghatározott élelmiszer-beadásokat sürgeti: „...mind a gazdagnak mint a szegénynek és akármely rendbeli ország rendjeinek egyenlő boldogulására és hasznára szolgálván mostani hadakozásnak célját annak hasonlóképen terhét és súlyát mindnyájunknak közfáradsággal és erővel kellének viselnünk.” A második pontban többek között a szécsényi országgyűlés határozatainak a betartására int, valamint a rézpénzfizetés megtartását kötelezi: „hogy ezen rézmonetának folyamata legyen egész Hadakozásunknak fundamentuma.” A harmadik pontban a szabadságért hozandó áldozatokról ír: „... hogy annak elviselhetetlen ígája alól felszabadulhassanak és a kívánatos szabadságnak arany gyapját elnyerhessék.” A negyedik pontban a tisztek és a katonaság kiállításáról van szó. Figyelmezteti a vármegyét, hogy az alaptalan hadihíreket ne higgyék el. Végül az utolsó pontban rögzíti, hogy „...kényszerítse kegyelmed a Nemes Vármegyét hazájához való szeretetekre és régen óhajtvá várt magok boldogulásának meg gondolására hogy a midőn annak elnyerésére az istentől adatott jó alkalmatosságot, kinek elmulatásával talán soha másszor elméjében nem remélhet”, ami azt jelenthette, hogy kényszerítő eszközökkel is élhet az utasítások végrehajtása ügyében. Az utasítás jó példája a vármegyékre nehezedő elvárásoknak.⁴³ Ezen utasításban szereplő kérdések Rákóczi későbbi rendeleteiben is megfogalmazódnak.⁴⁴

Az eredeti levelekből kitűnik, hogy a fejedelem fontosnak tartotta a külföldi áruk igazságos forgalmazását, többek között a vármegyei tisztek általi marhavásárlás szabályozásait és az evvel kapcsolatos visszaélések kiküszöbölését.⁴⁵ A vármegyét az üzérkedők elleni fellépésre ösztönözte a török és más külföldi árusok mozgását korlátozva a megállapított árak betartását indítványozta.⁴⁶ Továbbá a fejedelem Ung vármegyével kapcsolatban a városi kereskedelem feléléskítéséről, az árszabályok betartásáról, a városok területén állomásozó katonaság ellátásának biztosításáról és a tűzifaellátásról rendelkezett.⁴⁷

A hadsereg feltöltése újonccal folyamatosan napirenden volt, az ezzel kapcsolatos rendeletek csupán abban különböztek, hogy melyik ezredhez hány újonc

⁴³ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 7. Továbbá: II. Rákóczi Ferenc rendelete Ung vármegyéhez a haza szolgálatának teljesítéséről. KTÁL. F. 4. op. 16, od. zb. 121, ark. 3.

⁴⁴ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 13–14.

⁴⁵ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 15–16.

⁴⁶ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 17–18. Továbbá: 1707. szeptember 10. Terebes KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. 102, ark.1. „Aranyoknak valorát ött magjar forintokban s négy pénzben vegyék és circuláltassák azon kívül penigh az kis garast hat magyar pénzével számláltassak mind Nemes Vármegyék mind az Harminczadossok.”

⁴⁷ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 31–32.

vagy visszatérő katona csatlakozzon. Amikor a fejedelem Sennyei Pongrác⁴⁸ ezredének a feltöltésére utasított, engedélyezte az újoncok erőszakkal való besorozását is: „Tekintetes Nagyságos Sennyei Pongrácz Colonellusunk Ezerébül, igyekezzen azokat hova hamarébb a Nemes Vármegye ki állítani s meg nevezett Fő Colonellusunk a végre ki küldendő Tiszteinek kezekhez assignálni [kijelöl-ni]...”⁴⁹ Következő rendeletében ebben a kérdésben már a nemességet is megszó-lította: „...parancsolyuk a Nemes Vármegyében lévő Armások és föld népe által compelláltassa[kényszerítse] elhagyott ezerekbe való vissza menetelre és a kiket elő szerezhet külgye Generális Károlyi Sándor Úr után.”⁵⁰

A Rákóczi-szabadságharc egyik súlyos problémája volt az Erdélyből Ugo-csába és a szomszédos vármegyékbe menekültek ügye. Amikor a báró Ludwig Herbeville tábornagy vezette császári csapatok visszafoglalták Erdélyt, a kuruc csapatok az ellenség nyomására visszavonultak. Az Erdélyben maradt rendek egy része a segesvári országgyűlésen 1705. december 15-én hűséget esküdött I. Jó-zsefnek. Ugyanakkor a Magyarországra menekült erdélyi rendek 1706. március 8. és 20. között a huszti országgyűlésen szövetséget kötöttek a magyarországi rendek konföderációjával.⁵¹ Az erdélyi területekről az otthonukat hátra hagyó emberek, parasztok és nemesek elszállásolása a fejedelem vállára nehezedett. A lehetőségekhez képest szállással, legelővel és állatokkal látta el őket. Emberek ezrei szorultak a mai Kárpátalja területére várva a kedvező hadi helyzetre.⁵²

A fejedelemtől gyors törvényerejű rendeleteket vártak a menekültek ügyében érdekelt északkeleti vármegyék. Az ellátásukat természetesen a vármegyéknek kellett biztosítani. Rákóczi a bujdosók eltartását vállaló vármegyéket avval nyug-tatta, hogy a hamarosan Egerbe összehívandó gyűlésen megfelelő rendeleteket tesznek a menekültek sorsára vonatkozóan, addig pedig arra kéri a vármegyét, hogy háborgatni vagy elköltözni ne hagyja őket.⁵³ Dönteni kellett, milyen támo-gatásban részesülnek a menekültek immár nem csak a téli időszakra, hanem mi illeti meg őket a nyári hadjáratok idején.

⁴⁸ Sennyei Pongrác 1703-ban az ungvári blokáda parancsnoka, az insurrectio főkapitánya Zemplénben, később a portális hajduk kapitánya.

⁴⁹ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 29.

⁵⁰ KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. 97, ark. 1.

⁵¹ Lásd: Kis Domokos, Az Erdélyből Magyarországra menekült bujdosók élete a Rákóczi-szabadságharc idején Szaniszló Zsigmond naplója alapján (1707–1711). *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár kiadványai I. Évkönyvek 7.* Szerk. Dr. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1989. 375.

⁵² KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 530, ark. 3; F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 23; F. 4. op. 16, od. zb. 95, ark.1; F. 674. op. 8, od. zb. 505, ark. 2.

⁵³ KÁL F. 674. op. 8. od. zb. 505, ark. 2.

Az erdélyi menekültek érdekében Ung vármegyéhez is érkeztek levelek Rákóczitól, amelyek közül két rendeletet emelünk ki. 1707 decemberében az ungiakat is elhelyezésükre kötelezi: „Erdély országunkbéli Nemes Fejér Vármegye Felső, közép és alsó rendei Tekintetes Nemezetes Nagy Barcsay Mihály⁵⁴ azon Nemes Vármegyei, edgyik Feő Ispány, és belső Tanácsos Uri Hivünk, Cselédgyekkel, s marhájokkal egyetembe, rendelvén közükbe.”⁵⁵

A „kárpátaljai megyék” közül a legtöbb Rákóczi-levél a menekültek elszállásolása dolgában Ugocsa megyéhez köthető. A menekültek befogadása itt 1706 nyarán kezdődött az elnéptelenedett falvak épületeinek és a jobbágytelkeken álló istállóknak az igénybevételével. A szabadságharc utolsó éveiben létszámuk növekedése következtében az erdőkben, a szabad ég alatt is éltek. A későbbiekben, mint ahogy iratanyagunkból is látszik, az ellátás hol a rossz termőév, hol az ellenség térhódítása, utóbb pedig a pestis terjedése miatt fokozatosan csökkent. Rákóczi az 1709-ben címzett rendeletéből a pestis terjedésének következményeire figyelmeztette a vármegyét: „de mint hogy Istennek látogatásábul némely része hazánknak annyira inficialtatott, [elfertőződött] a döghleletességh által, hogy telyességgel lehetetlennek látnok lenni...”⁵⁶

Bíró János kapitány családjával és udvarházával együtt az ugocsai Nevetlenfaluban telepedett le. Károlyi utasította is a vármegyei vezetést azok ellátására.⁵⁷ A menekültek tömeges fogadását illetően csak jóval később – az 1706. év novemberében – áll rendelkezésünkre egy levél a régió katonai vezetőjétől, Károlyi Sándortól.

Rákóczi közben a vármegye területére követeket küldött, hogy tényszerűen vizsgálják meg a menekültek helyzetét és elvárásait. 1708 novemberében a vizsgálatok összesítése és azok megbeszélése céljából Ugocsa alispánját Szatmárra rendelte. Előre figyelmeztetett azonban, hogy csak mind a két fél érdekeit szem előtt tartva tehetik meg javasolataikat a kérdéssel kapcsolatban.⁵⁸ A megbeszélés után Rákóczitól olyan rendeletek jelentek meg, amelyek lehetővé tették a vármegye adóterheinek enyhítését a menekültek elszállásolása és eltartása fejében: „ami azok által absorbeáltak [lefoglal] az jövendőbeli computusokon acceptáltak [számadásokon méltányoltatik] ...”⁵⁹

⁵⁴ Barcsay Mihály: Fejér vármegye főispánja, az erdélyi Consilium tagja, a huszti országgyűlés praesidense, aláírja a szatmári békét.

⁵⁵ KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. 95, ark. 2.

⁵⁶ KTÁL F. 4. op. 2, od. zb. 1527, ark. 25.

⁵⁷ Komáromy András: Kurucz világi emlékek Ugocsa vármegye levéltárában. = *Történelmi Tár*, 1901. 404. (Továbbiakban: Komáromy 1901.)

⁵⁸ KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 505, ark. 4. Az irat tartalmi kivonatát közölte: Komáromy 1902 1901. 407.

⁵⁹ KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 499, ark. 14–15.

Az 1710. évi ugocsai iratanyagban már csak néhány irat utal a menekültek problémáira. Rákóczi utolsó, az erdélyi menekültek kérdésével foglalkozó levelét kérésként is értelmezhetjük. Az erdélyiek ezúttal is jelentették neki, hogy Ugocsa vármegye a nyári tartásukra a törvényesen kiutalt élelmet nem adta ki. A fejedelem ezúttal mértékletességet tanúsított, mivel az előző évi termés nagyon gyenge volt. Egyidejűleg szorgalmazta, hogy a folyó évi bő termésből egyenlítsék ki a felhalmozódott adósságot.⁶⁰ A kérést a vármegyének valószínűleg nem volt lehetősége teljesíteni, mivel ekkor már a pestisjárvány bénító hatásával is szembe kellett nézni. Az Erdélyből elbujdosottak sorsát csupán a szatmári béke enyhítette. Igazolásuk és a hűségeskü letétele után lehetőséget biztosítottak számukra a hazatéréshez.

A Rákóczi-szabadságharcot nem vallásháborúként tartják számon, de az egyházi viszonyok rendezése központi téma volt Rákóczi állama létrehozása idején. A régióban nemcsak a római katolikus-református konfliktussal, hanem a ruszin/ukrán lakosság vallására, a görög- és görög-keleti katolikusok⁶¹ igényeire is figyelmet kellett fordítani a fejedelemnek. A görög hitvallásúaknak címzett levelei ez irányú erőfeszítéseit igazolják. Külön rendeleteket bocsátott ki az ún. orosz papok védelmére,⁶² és más vallású egyházi személyek érdekében, Rákóczi azt vallotta, hogy a papság is a nemességhez tartozik.⁶³ Erről mind az ungi és ugocsai iratanyagban maradtak fenn források. A három vallás képviselői sérelmezték a sokféle adó fizetését, miután a természetbeni adózásra is kényszeríthették őket a megyei vezetők. Rákóczi az egyházi személyekkel kapcsolatosan kijelentette, hogy ők is a nemesi rendhez tartoznak és „semminémű Naturálékbéli Contributiokra, ne concurraltassanak.”⁶⁴ Bár ezután hangsúlyozta, hogy azok a parókiák, amelyek rendelkeznek rendszeres jövedelemmel, kötelesek adózni.

⁶⁰ Komáromy 1901. 411. (1710. szeptember 12. Szerencs)

⁶¹ Lásd: Bendász István: Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből. Ungvár, 1999.; Csatóry György: Katolikusok és protestánsok II. Rákóczi Ferenc államában. In. Mercurius Veridicus Novus I. Beregszász-Ungvár, 2015. 61–75.

⁶² KTÁL F. 674. op. 8, od. zb. 531, ark. 1, 8; Továbbá: II. Rákóczi Ferenc rendelete az orosz, vagyis görög valláson lévő papok adózásának módjáról. 1708. április 25. Szerencs. KÁL F. 4. op. 16, od. zb. 125, ark. 1.

⁶³ KTÁL F. 4. op. 16, od. zb. 101, ark. 7; Lásd: Esze Tamás: Rákóczi valláspolitikája. In. *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1980. 285–296.

⁶⁴ KÁL F. 674. op. 8, od. zb. 482, ark. 23.

Rákóczi a görögkatolikus püspökség levéltárában⁶⁵ tárolt levelében elrendelte, hogy a birtokán élő görögkatolikus papok De Camelis József⁶⁶ püspöknek engedelmességedjenek.⁶⁷ De Camelis pápai kinevezéssel munkácsi apostoli vikárius volt, akit I. Lipót császár az egri püspöknek rendelt alá.⁶⁸ Az említett papok oltalma érdekében többször is rendelkezik. 1705. április 9-én oltalomlevelet adott ki a munkácsi görög papok vagyonának védelméről.⁶⁹ Rákóczi oltalmába fogadta a hadai zaklatása ellen panaszt emelt Bizánczi György kállói parochust.⁷⁰ József császár és király viszont ellenlépéseket tett, 1707. augusztus 20-án dekrétumot adott ki, amelyben előjogokat biztosított az ruszinoknak/ukránoknak az iránta tanúsított hűségükért.⁷¹ Ismeretes, hogy ezeket az előjogokat a császár nem „váltotta be”.

De Camelis halála után, 1707-ben II. Rákóczi Ferenc főkegyúri jogánál fogva Kaminszki Pétert⁷² nevezte ki a munkácsi görögkatolikusok püspökévé. Ő volt az a Kaminszki, akiről az Emlékirataiban is megemlékezik.⁷³ Kaminszki kinevezésével, gazdasági hatalmának megerősítésével megakadályozta Hodermarszki

⁶⁵ Az első forrásunk a szabadságharc idejéből, amelyet Rákóczi saját kezű aláírásával ellátott egy adománylevél, amelyben Komorzány (ma Románia) lakosságának adómentességet és védelmi jogot biztosított. A kiváltság lényege: „Lovas és Gyalog, Tiszteinknek és Hadainknak közönségesen parantsollyuk, sem jószágokban, sem személyekben, házokban, házokon kívül, erdőn avagy mezőn lévőekben, Templomokban, Parochiájokban, Scholájokban, egy szóval semmi nével nevezendő Jóságokban meg ne károsítsák, kárositassák...” Forrás: KÁL F. 151. op.1, od. zb. 179, ark. 1;

⁶⁶ De Camelis József életei (1641–1706), 1690-től püspök. Életét és tevékenységét lásd: Udvari István: A XVIII. századi ruszin művelődéstörténet kimagasló alakjai. De Camelis József püspök (1641–1690–1706) In: Udvari István, *Ruszinok a XVIII. században*. Nyíregyháza, 1994. 175–177; Továbbá: Жаткович Ю. Иоанн Йосиф де Камелис. *Месяцослов*, 1893. 111–119.

⁶⁷ KÁL F. 151. (Munkácsi Görög Katolikus Püspökség iratai) op.1, od. zb. 182, ark. 1; (1704. szeptember 11. Gyöngyös) Közölve: Hodinka Antal: A Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára. Ungvár, 1911. 420–421.

⁶⁸ Misóczki Lajos: *Vallás – és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején*. Gyöngyös, 2009. 143.

⁶⁹ KTÁL. F. 151. op. 1, od. zb. 190, ark. 1;

⁷⁰ KTÁL. F. 151. op. 1, od. zb. 186, ark. 1;

⁷¹ KTÁL F. 151. op. 1, od. zb. 202, ark. 1;

⁷² Kaminszki Péter (?–1710 szeptember) A munkácsi kolostor elöljárója volt. Rákóczi diplomáciai küldetésekkel bízta meg Lengyel- és Oroszországba. 1707. február 28-án nevezte ki Rákóczi püspökké, de kinevezését sem a pápa, sem a király nem ismerte el. Ettől függetlenül a fejedelem államában püspökként tevékenykedett. A pápa ekkor Kaminszki ellensúlyaként Vinniczki György, przemysli püspököt nevezte ki a munkácsi püspöki székbe.

⁷³ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*. Az utószót Vas István, a jegyzeteket Köpeczi Béla írta. Bp., 1979. 18.

József⁷⁴ püspöki tevékenységét, akit I. József király elismert.⁷⁵ XI. Kelemen pápa azonban nem erősítette meg ezeket a püspöki kinevezéseket. Inkább Vinniczky György przemysli püspökre bízta 1707. április 7-ei értesítésével a munkácsi püspökség irányítását, aki Filipovics Polikarpot tette meg helynökévé.⁷⁶

II. Rákóczi Ferenc a vármegyékkel párhuzamosan kapcsolatban állt a különleges státuszú városokkal, így a máramarosi öt koronavárossal (Técső, Visk, Huszt, Hosszúmező Máramarossziget), amelyeknek közigazgatási központja Técső volt. Ezek a városok a só kitermelésének köszönhetően már 1329-ben is kiváltságokkal rendelkeztek. A városok szervezetten léptek fel a szabadságharc idején saját privilégiumaik védelme érdekében. Hivatkozva a „régí királyok” adta oklevelekre, a törvénytelennek vélt kötelező beszolgáltatást vagy katonakiállítást számos esetben megtagadták. Ettől függetlenül a fejedelemnek sikerült a szabadságharc idején a városokat saját oldalára állítani, és megvédeni azokat például a huszti várkapitány túlkapásaitól. Az öt koronaváros adta sókitermelés jelentős anyagi bázisává vált a szabadságharcnak, ezért a fejedelem minden lehetőt megtett a sóbányák zavartalan működéséért.

A koronavárosok lakossága több alkalommal fordult a fejedelemhez, előjogaik védelmében.⁷⁷ Az igazságos teherviselés kérdése és a sérelmek mindvégig jelen voltak az öt koronaváros és a fejedelem közötti levelezésben.⁷⁸ Hasonló problémaként szerepel a levelekben a katonaállítás kérdése, ugyanis a szabadságharc ezredeinek folyamatos feltöltése érdekében a fejedelem a városokkal sem tehetett kivételt.⁷⁹ A városok folyamodványaira írt rövid válaszaiban a fejedelem mindig a kompromisszumot kereste, figyelembe vette a városok teherbírását. A szabadságharc utolsó éveiben a két fél közötti párbeszédben az Erdélyből menekültek kérdése is szóba kerül, akik ellepték Máramarost a szerencsétlen kimenelelű csaták miatt.⁸⁰ A levelezésekben megjelennek az öt koronavárosban kitermelt

⁷⁴ Hodermarszki József (?–1716) Nagyszombati képzése után 1701-ben szentelik fel, miután a bazilita rend tagja lett. Az 1707. évi munkácsi püspöki kinevezését az egri püspök sem ismerte el, ami számos konfliktushoz vezetett. 1715. december 15-én hivatalosan is leváltják, de csak 1716-ban, immár súlyos betegen mond le Bizánczi György (1637–1733) püspök javára.

⁷⁵ Fabiny Tibor: Rákóczi és az evangélikusok. In. *Rákóczi tanulmányok*. Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1980. 379.

⁷⁶ Hodermarszkit a császár azzal a szándékkal nevezte ki püspökké, hogy fellázítja a ruszinokat a kurucok ellen. Lásd: Esze Tamás: Rákóczi valláspolitikája. In. *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. Benda Kálmán, Budapest, 1980. 291.; Lásd: Misóczki Lajos: *Vallás- és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején*. Gyöngyös, 2009. 103–119.

⁷⁷ KTÁL F. 61. (Máramarosi öt koronaváros iratai) op. 1, od. zb. 125, ark. 1–2.

⁷⁸ KTÁL F. 61. op. 1, od. zb. 126, ark. 1–4; od.zb. 136, ark. 1–2; od.zb. 131, ark. 1; od.zb. 135, ark. 1–2.

⁷⁹ KTÁL F. 61. op. 1, od. zb. 128, ark. 1–2.

⁸⁰ KTÁL F. 61. op. 1, od. zb. 138, ark. 1–2.

só szállításainak nehézségei is.⁸¹ A városok érvényesíteni szerették volna kiváltásukat olyan kritikus időszakban is, mint a Rákóczi-szabadságharc. Ez az igény azonban – ahogy az iratokból is kitűnik – nem teljesülhetett.

A hosszan tartó hadiállapot, a hiányzó munkaerő miatt nehézkessé vált a katonaság részére követelt élelmiszer-ellátmányok beadása. Az ellátás számos nehézségbe ütközött, amelyeket a fejedelem és tábornokai részére többször is megfogalmaztak a városok és a megyék.⁸² Az adóbeszedés akadozott, a gazdaságilag és emberileg kimerült települések a szabadságharc végén már nem tudtak eleget tenni a nagy mennyiségű ellátmányt követelő parancsoknak.⁸³

Természetesen a Rákóczi-leveleken kívül számos, a szabadságharc szempontjából fontos, elsősorban helytörténeti iratot is tartalmaznak a fent említett levéltárak. Ezek közül kiemelendők a kurucok megyénkénti névsorai, folyamodványok a fejedelemhez, kimutatások, elszámolások a katonai vezetőkhez, jegyzőkönyvbe foglalt helyzetjelentések a hadviselés menetéről, a fejedelem diplomáciai tárgyalásaira vonatkozó anyagokról stb. A Rákóczi-szabadságharc korára vonatkozó irategyüttesek feldolgozása jelenleg is folyik. A későbbiekben tervezett iratok publikálása értékes adalékokkal szolgál a szabadságharc korának kutatói és a magyar tudományosság számára.

⁸¹ KTÁL F. 61. op. 1. od. zb. 140, ark. 1.

⁸² KTÁL F. 674., op. 8. od. zb. 436, ark. 20.

⁸³ KTÁL F. 4. op. 16. od. zb. 101, ark. 9; Lásd: Bánkúti Imre: *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái*. 1703–1711. Bp., 1991. 99–113.

DRASKÓCZY ISTVÁN¹

A SELMECBÁNYAI BÁNYÁSZATI AKADEMIA DIÁKSÁGA 1770–1809

A 18. században Európában több helyütt alapítottak bányászati akadémiát. Közülük kettő emelkedett ki. Az egyik a szászországi Freibergben, míg a másik a magyarországi Selmecebányán működött.²

Mint ismeretes, a Habsburg udvar igyekezett fejleszteni, modernizálni a gazdaságot, hogy ily módon sikerüljön növelni az állami bevételeket.³ A bányászat sem került el a döntéshozók figyelmét. Már csak azért sem, mert nem csekély jövedelem származott ebből a gazdasági ágazatból.⁴ Tisztában voltak az oktatás fontosságával, tudták, hogy a fejlődés érdekében jól képzett bányatisztek kellenek, amihez speciális oktatási intézményre van szükség.⁵

Mária Terézia 1762-ben alapította meg a felvidéki bányavárosban a felsőoktatási intézményt, amelynek előzménye az 1735-ben létesített bányászati iskola

¹ A szerző az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport tagja, tanulmánya a kutatócsoport támogatásával készült (213TKI738).

² Anna Guagnini: Technik. In: *Geschichte der Universität in Europa*. Hrsg. Walter Rüegg. III. Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800–1945). München, 2004. 490–491.

³ H. Balázs Éva: A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In: *Magyarország története 1686–1790*. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 839–842.; Újabbban: Andrea Komlosy: Handelskompanien, Industrieförderung und staatliche Wirtschaftspolitik. In: *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. I/2*. Hrsg. Michael Hochedlinger, Petr Mata, Thomas Winkelbauer. Wien, 2019. 991–1004. Vele szemben nem feledek meg a bányászatról: Heckenast Gusztáv: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a 18. században (1670–1790). = *Történelmi Szemle*, 1973/1–2. 188–207.

⁴ Peter George Muir Dickson: *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780. I–II*. Oxford, 1987. II. 382–383. 1749–1782 között a nettó bevételeken belül a sójövedelem aránya egy évet leszámítva 12,3 – 13,8 % között ingadozott, miközben a bányászat és a pénzverés haszna 2,7 – 5,1% között váltakozott (1763: 7,1 %).

⁵ Zsámboki László: *Selmeacról indultunk*. Miskolc, 1999. 6–13. Az Udvari Kamara bányászatot, kohászatot fejlesztő magyarországi intézkedéseire adatok: Zsámboki László: Bányászat a szatmári béke és a kiegyezés között. In: *A magyar bányászat évezredes története I*. Szerk. Faller Gusztáv, Kun Béla, Zsámboki László. Bp., 1997. 198–234.; Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Bp., 1991. 267–268.

volt. Selmezbányára azért esett a választás, mert ezen a vidéken fejlett volt a bányaművelés, vagyis elméleti stúdiumok mellett gyakorlati ismereteket is elsajátíthattak a hallgatók. A királynő célja az volt, hogy a főiskola az egész Habsburg birodalom számára (elsősorban a kamarai apparátusba és a kincstári bányákhoz) képezzen korszerű bányászati, kohászati ismeretekkel rendelkező, illetve pénzveréshez értő szakembereket. Utóbb arra is hangsúlyt helyeztek, hogy a bányászati üzemek pénzügyeinek intézésében járatos tiszteket szintén képezzenek.

A tanítás 1764-ben indult meg. Az oktatási intézmény eleinte két évfolyamos volt. 1770-ben határozták meg a részletes tanulmányi programot, midőn Mária Terézia akadémia rangjára emelte az intézményt. A tanulmányi idő három év lett, s ettől az évtől számíthatjuk a teljes akadémiai képzést. A tanszékek száma a korábbi kettőről a Bányaműveléstan tanszékkel háromra emelkedett ekkor. A felvételhez megkövetelték a bányáknál eltöltött egy évnyi gyakorlatot, a philosophiai tanulmányok teljesítését (természettudományos ismeretek) más oktatási intézményben (pl. egyetemen), vagy felvételi vizsgát kellett tennie a jelentkezőnek. Hogy kit vettek fel, ki kapott ösztöndíjat, az Udvari Kamarában döntötték el. A tanév január 1-én kezdődött. Az oktatás német nyelven folyt.⁶

A különböző állami bányahivatalok küldték a gyakornokokat (praktikáns) tanulni, de az ösztöndíjas gyakornokok mellett önkéntes gyakornokok is tanultak saját költségükön. Utóbbiaknak szintén megvolt a lehetőségük arra, hogy a kamarai bányáknál kapjanak állást. Utóbb ezt a lehetőséget korlátozták. 1795-ben az uralkodó nyilvánossá nyilvánította a főiskolát, s ezután a hallgatóknak négy típusát különíthetjük el: magán hallgatók (lemondtak arról, hogy az állami bányáknál helyezkedjenek el), ösztöndíjas gyakornokok, fizetés nélküli gyakornokok és önkéntes tanulók. Utóbbiaktól nem várták el a philosophiai kurzust, csak bizonyos tárgyakat hallgattak, formális akadémiai képesítést nem kaptak, s ezért a magán bányáknál tudtak csupán elhelyezkedni. A diákok az elméleti stúdiumok tanulása mellett gyakorlatokon vettek részt.

Az uralkodó ösztöndíjakkal támogatta a hallgatókat. A 18. század végén 70–70 ösztöndíj járt a magyarországiaknak és az örökös tartományokból érkezetteknek, amihez 4–4 nemesi ösztöndíj társult. 1783-ban a bányaszámvevőségi gyakornokoknak tíz ösztöndíjas hely jutott.

A bányaműveléstan tanszéket 1777-ben megszüntették, és a tárgy oktatását a másik két tanárra bízta. Mivel ez a megoldás nem szolgálta a képzés színvonalát, a tanszéket 1791-ben visszaállították, de tanárt mégsem neveztek ki, hanem a matematika keretében tanították ezt a tárgyat. Csúpn 1812-ben lett ismét külön tanára ennek a diszciplínának.⁷

⁶ A német volt a bányászat szaknyelve.

⁷ *A selmecei M. K. Bányász- és Erdészakadémia évszázados fennállásának emlékkönyve 1770–1870.* Szerk. Faller Gusztáv. Selmec, 1871. 8–13., 19.; Mihalovits János: *A selmecei Bányászati*

Az akadémia a 18. században az oktatás színvonala, a neves tanárok, az általuk kidolgozott új módszerek miatt a kor Európája egyik legelismertebb intézményévé vált. Laboratóriumai, a kísérletekkel történő oktatás miatt követendő példának tekintették. A főiskola neves tanáiról, azok kutatási eredményeiről, nemzetközi hatásukról sokat lehet olvasni a szakirodalomban.⁸ Jelen tanulmány ezért a selmecebányai Bányászati Akadémiára felvett diákok létszámának az alakulását vizsgálja, illetve arra kíváncsi, hogy honnan érkeztek a tanulni szándékozók.

Az 1849-ig terjedő nyolcvan évnyi időszak az akadémia története első nagyobb korszakának tekinthető, amelyben az 1770-ben lefektetett elvek szerint folyt a tanítás. 1846-ban ugyan átfogó oktatási reformra került sor, ám gyakorlati bevezetése a forradalom utánra maradt. 1848-ban a magyar diákok a forradalom mellé álltak, a külföldiek (133 fő) eltávoztak. 1849-ben Ferenc József a csehországi Příbramban alapított bányászatot oktató intézményt, illetve ugyanebben az évben a stájerországi Leobenbe helyezték át a Vordernbergben működő bányászati-kohászati iskolát. A Selmecebányáról elment diákok már itt fejezték be tanulmányaikat. Így a magyarországi intézmény szerepe a következő években fokozatosan módosult. Ugyanakkor tény, hogy a stájerországi iskolát 1861-ben, a csehországit pedig 1865-ben emelte akadémiai rangra az uralkodó.⁹

Az 1770 utáni első 40 éves periódus az 1809. évvel zárul. Az 1809. záró év kiválasztását egyéb körülmények is indokolják. 1808-ban jött létre a városban az Erdészeti Tanintézet, amelyben 1809. februárjában kezdődött az oktatás. Mind a két intézet a selmecebányai főkamagróf alá tartozott. 1846-ban egyesítették a két intézményt.¹⁰ 1809-ben I. Ferenc az akadémián újabb tanszéket alapított, aminek az volt a célja, hogy előkészítő bölcsészeti kurzus révén a megfelelő gyakorlati tudással rendelkező fiatalok pótolhassák a hiányos matematikai, fizikai és logikai

Akadémia alapítása és fejlődése 1846-ig. Sopron, 1938. 7–8., 18–21.; *Selmectől Miskolcig 1735 – 1985. A magyar műszaki felsőoktatás megindulásának 250. évfordulójára.* Szerk. Zsámboki László. Miskolc, 1985. 65–66., 123.; Zsámboki 1999. 42–45., 78–80., 101–137.; Zsámboki László: Két és fél évszázad a bányamérnök képzés szolgálatában. In: *Emlékkönyv Selmecebánya 1762. – Gedenkbuch Schemnitz 1762. – Pamätnik Banská Štiavnica 1762.* Szerk. Zsámboki László. Miskolc – Košice, 2002. 33–39.; Peter Konečný, Die montanistische Ausbildung in der Habsburgermonarchie 1763–1848. In: *Staat, Bergbau und Bergakademie. Montanexperten im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* Hrsg. Hartmut Schleiff, Peter Konečný. Stuttgart, 2013. 96–124.

⁸ Vö. előző jegyzet. Összefoglalóan: Kosáry Domokos: *Művelődés a 18. századi Magyarországon.* 3. kiegészített kiadás. Bp., 1996. 492–495., 625–626., 629., 632.

⁹ Zsámboki 1985. 133. skk.; Zsámboki 1997. 248.; Helmut Engelbrecht: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. IV.* Wien, 1986. 263–264.

¹⁰ Mastalirné Zádor Mária: Erdészeti felsőoktatás története 2000-ig. In: *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv Selmecebánya 1808 – Sopron 2008. I.* Szerk. Albert Levente, Bartha Dénes, Faragó Sándor et al. Sopron, 2008. 15–20.

ismereteiket. A 19. század első felében újabb tanszékek jöttek létre, nőtt a tárgyak száma. Az 1810-es évektől különböző elképzelések merültek fel, amelyek meg akarták reformálni az ekkor már elégtelennek tartott selmecebányai képzést.¹¹

Selmecebánya ugyan nem feküdt központi helyen, jelentős kereskedelmi utak sem keresztezték itt egymást, távol volt a birodalom több bányavidékétől, ám ennek ellenére a Habsburg-monarchia különböző területein élő fiatalok közül igen sokan bővítették ismereteiket a bányaváros főiskoláján.

Vizsgálatunk forrását az a digitális adatbázis (továbbiakban *Adatbázis*) képezi, amelyet a Miskolci Egyetem Levéltára két munkatársa, Szendi Attila igazgató és Dr. Lóssné Ács Mária készített, s ami az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport rendelkezésére áll. Az *Adatbázis* azon hallgatók nevét tartalmazza, akik 1770–1849 közötti korszakban iratkoztak be az intézménybe.¹² Az adatbázis készítői nem feledkeztek meg az erdész hallgatókról sem.¹³ Munkánk során az 1809-ben megjelenő erdész hallgatókat nem vettük figyelembe.

Az *Adatbázis* évről-évre tartalmazza a felvett hallgató nevét és annak a tartományának, országnak a nevét (valamint a jelenlegi ország elnevezését), ahonnan a jelentkező az akadémiára érkezett. Ritkán találkozunk települések nevével. Megtudjuk, hogy mely tagozatra (bányászat-kohászat vagy erdészet) jelentkezett a diák. Amennyiben a források tartalmaztak utalást az illető társadalmi állására, édesapja foglalkozására, korábbi, illetve későbbi tanulmányaira, ezek az információk szintén bekerültek a digitális rendszerbe.

Az 1842 utáni időszakból már bővebb információk állnak a rendelkezésünkre. Így a hallgató vallása, életkora megállapítható, arról is tudomást szerezhetünk,

¹¹ Faller 1871. 17–19.; Zsámboki 1985. 115.; Peter Konečný: Reformbestrebungen im Bereich des montanistischen Hochschulwesens in der Habsburgermonarchie 1809–1849. = *Montánna historia*, 2011. 78–100.

¹² Ezúton köszönöm Szendi Attila és Lóssné Ács Mária önzetlen segítségét, akik részletesen felvilágosítottak az anyaggyűjtésről. Hallgatói névsor található: *Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben, I. rész 1635–1919*. Szerk., bev. Heilauf Zsuzsanna. Bp., 2006. 182–244. Az utóbbi könyv mindazokat külföldinek tekintette, akik a hajdani Magyar Királyság határain kívül születtek. A selmecebányai akadémiára vonatkozó anyaggyűjtést Acsai János végezte. Az 1770 előtti korszakból is rendelkezünk igen hiányos névlistákkal. Vö. Attila Szendi: Die Lehren von Quellenausgabe der Hauptkataloge der Berg- und Forstakademiker zu Schemnitz. In: *Vivat Akadémia Banská Štiavnica. Zborník z Konferencie Konanej pri Priležitosti 250. Storočia Založenia Baníckej Akadémie v Banskej Štiavnici*. Ed. Zuzana Denková, Miroslav Kamenický. Banská Štiavnica, 2013. 33–36.

¹³ Mastalirné 2008. 41. szerint az első két erdész hallgató a stájerországi Ignaz Rath és a salzburgi Johann Steiner voltak 1808-ban. Ők azonban még a bányászatra iratkoztak be ebben az esztendőben (vö. *Adatbázis*). 1809-ben az *Adatbázis* szerint 19, Mastalirné 2008. uo. szerint 20 erdészeti hallgatót vettek fel.

hogyan a diák mikor lett másodéves, harmadéves, mikor végezte a gyakorlati fél-évet (évet), s mikor szerzett diplomát.¹⁴

Korábban Faller Gusztáv készített listát az akadémiára beiratkozott hallgatókról (1771–1870). Ő a selmecebányai levéltárban fellelhető osztályzati táblákat, illetve névjegyzékeket használta fel, amelyeket saját kutatásaival egészített ki, ám hangsúlyozta, hogy a jegyzékek hiányosak, munkájába tévedések csúszhattak be. Faller szintén évről-évre publikálta a hallgatók nevét, közölte az országot vagy tartományt, ahonnan származtak, valamint több esetben azon munkahelyüket (lehetőleg a legmagasabb pozíciójukat), amit ki tudott deríteni. A jeles szakember elkészítette több volt diák életrajzát. Az *Adatbázis* készítői a levéltári anyag alapján javították elődjük tévedéseit. Kiderült, hogy Faller a valóságosnál egy évvel későbbre datálta a diákok beiratkozását.¹⁵

Az 1770–1809 közötti időszakban számításunk szerint 1048 tanulni vágyó fiatal iratkozott be az akadémia első évfolyamára. A számuk magasabb lehetett, ugyanis az 1800. évi beiratkozások hiányoznak az *Adatbázisból*. Továbbá nem szerepelnek azok a hazai és külföldi diákok, akik rövid időt töltöttek az intézményben, és csupán néhány tárgyat hallgattak.¹⁶

Az első 40, pontosabban 39 esztendőben kimutatható 1048 hallgató az 1770–1849 közötti időszakban első évfolyamára beiratkozott bányász hallgatószám (3589 fő) 29 %-a. Ha az erdész hallgatókat is figyelembe vesszük, az 1770–1809 közötti diákság létszáma 1067 lesz, míg a korszak egészére 4059 főnyi elsőévet kapunk, s az arány 26,3 %-ra módosul. Láthatóan a 19. században, a második 40 esztendei periódusban növekedett meg tetemesen a jelentkezők száma.¹⁷

Meglepő, hogy 1770-ben (Fallernál 1771) rögvest 49 első éves nevét olvasuk az *Adatbázisban*. Ebben az esztendőben kapta meg az akadémiai rangot az oktatási intézmény, és a rákövetkező 8 évben 20 fő alatt maradt az újonnan jelentkezők száma. 1771-ben a források szerint csupán 3 fő iratkozott be az első évfolyamra. Az 1770. évi 49 főből 38 személy a Szent Korona országai¹⁸ terüle-

¹⁴ Az *Adatbázisban* jelölték az illető feltehető nemzetiségét a szerzők, s természetesen feltüntették annak az iratnak a jelzetét, ahonnan az információ származott. A vonatkozó iratanyagokat a Selmecebányai Bányászati Levéltárban, Bécsben az Osztrák Állami Levéltárban és a Miskolci Egyetem Levéltárában őrzik. Vö. Szendi 2013. 35–36.

¹⁵ Faller 1871. 89–248. Fallernál 1771. évvel kezdődik a diákok listája, ám az ezévi lista megegyezik az *Adatbázis* 1770. éve névsorával.

¹⁶ Faller 1871. 90.

¹⁷ Ld. Draskóczy István: A selmecebányai Bányászati Akadémia hallgatói a 19. század első felében. In: *Museum super omnia. Tanulmányok E. Csorba Csilla születésnapjára*. Szerk. Kovács Ida, Sidó Anna. Bp., 2022. 215–219.

¹⁸ Szent Korona kifejezés helyett alkalmanként a Magyar Királyság fordulatot fogjuk használni összefoglalóan, ami alatt Magyarországot, Horvátországot, Erdélyt, a Bánságot, valamint Fiumét, illetve a Határőrvidéket értjük.

téről származott, 11 diák máshonnan érkezett Selmecbányára (2 – 2 fő a Német Birodalomból, illetve Csehországból, 7 fő osztrák területekről).¹⁹ Az 1770. évi magas számot magyarázhatja az új intézet iránt megnyilvánuló érdeklődés, de indokolhatja az a körülmény is, hogy korábbi évek hallgatói is ekkor kerültek nyilvántartásba.²⁰ Ugyanakkor óvatosnak kell lennünk, hisz megesett, hogy a beiratkozások száma másutt, pl. a freibergi akadémián is egyik évről a másikra változott nagyot.²¹

Az általunk vizsgált korszakban tíz diáknál kevesebbet összesen 4 évben vettek fel (1771:3, 1777:9, 1778:4, 1784:4), ami az évek számának 10 %-a.²² 10–19 személy 9 évben iratkozott be (23 %),²³ 20–29 hallgató 8 évben került be az intézménybe (20,5 %)²⁴. 30–39 fő 13 esztendőben lett elsőéves (33,33 %),²⁵ 40 vagy ennél több hallgató öt esztendőben kezdte meg az első évfolyamon a tanulmányait (1770: 49, 1783: 41, 1788: 58, 1792: 40), ami 12,8 %-nak felel meg.

Az adatokból az akadémia iránti érdeklődés élénkülését látjuk, ami mutatja az intézmény vonzerejét. A legtöbben 1788-ban iratkoztak be (58), a második helyre az 1770. év kerülne, míg a harmadik legtöbb elsőévest 1805-ben (46) vették nyilvántartásba.

Az akadémia megalapítása utáni első évtizedben a beiratkozások éves átlaga 20 fő alatt maradt. Ha az 1770. esztendei kiugróan magas számot nem vesszük figyelembe, kilenc esztendőre számolva az éves átlag 13-14 fő lenne ebben az évtizedben. A következő évtizedben nő a beiratkozók száma. A nyolcvanas évek második felében és a kilencvenes évek első felében az éves átlag 34–34 lesz. Ezt az értéket csak 1800–1804 között lehetett némileg felülmúlni. Ám ha ezen század első évtizede egészét vesszük figyelembe, szintén a 34-es értéket kapjuk. Azt mondhatjuk, hogy az intézmény alig másfél évtized alatt ért el gyors fejlődést, ami jelzi, hogy igény volt rá. Másrészt azonban az éves átlag alapján elérte azt a maximumot, amin túl már nem tudott számottevően növekedni, csupán 1825 után.

¹⁹ Faller szerint a magyarországiak nagy többsége (30 fő) a selmecbányai bányavidékről került ki. Faller 1871. 110–111.

²⁰ A kérdés további vizsgálatot érdemel.

²¹ Carl Gottlieb Gottschalk: Verzeichniss derer, welche seit Eröffnung der Bergakademie und bis Schluss des ersten Säculums auf ihr studiert haben. In: *Festschrift zum hundertjährigen Jubiläum der königl. Sächs. Bergakademie zu Freiberg am 30. Juli 1866*. Dresden, 1866. 293–294.

²² Előfordulhat, hogy csupán a nyilvántartás hiányosságáról van szó. Ugyanis pl. 1778-ban 4, 1779-ben 35 hallgatót láthatunk a listán.

²³ 1772, 1773, 1774, 1775, 1776, 1780, 1782, 1786, 1806.

²⁴ 1781, 1787, 1794, 1795, 1796, 1798, 1799, 1807.

²⁵ 1779, 1785, 1789, 1790, 1791, 1793, 1797, 1801, 1802, 1803, 1804, 1808, 1809.

Korszakunkban az akadémiára felvettek számát tekintve kiemelkedőnek az 1788 és 1793 közötti hat esztendő tekinthető, amikor is évente 30-nál több személyt anyakönyveztek, összesen 211 főt (éves átlag 35), ami kerekén ötöde azoknak, akik a 39 éves periódusban felvételt nyertek.²⁶

Az 1790 és 1809 közötti 19 évben (az 1800. év hiányzik) iratkozott be összeségében a diákoknak több mint a fele (611 fő, 58, 3%). A tény arra mutat, hogy az oktatási intézmény népszerűsége ebben a hosszabb időszakban nagyobb volt, mint az ezt megelőző 20 esztendőben. A változás közvetve utalhat a monarchia bányaiparának (bányaművelés, kohászat) a fejlődésére.

Az a körülmény, hogy periódusunk második felében több fiatal kezdett el tanulni Selmecbányán, a 18. század utolsó évtizedének köszönhető, amikor az előző évtizedhez képest (267 fő) emelkedett a létszám, mert a 19. század első 10 évében némileg kevesebb diákot anyakönyveztek (309-ről 301-re esett vissza a szám). A 19. század elején a képzés színvonala csökkent, kritikák érték az intézményt.²⁷ Nem feledkezhetünk meg a francia forradalom és a napóleoni háborúk hatásáról sem. A háború növekvő inflációval járt, úgyhogy 1811-ben komoly pénzleértékelés következett be.²⁸ Ezek a körülmények ugyan nem hagyhatók figyelmen kívül, azonban – úgy tűnik – alig szegték a diákok kedvét. Sőt! A diáklétszám az 1810-es években ismét emelkedett. A beiratkozott hallgatók számának a gyarapodása különösen 1820 után tapasztalható.²⁹

Amíg a beiratkozók számát meg tudjuk állapítani, az *Adatbázis* alapján már nem tudjuk megmondani, hogy valójában hányan fejezték be sikerrel a tanulmányaikat. Egy korábbi írásunkban arra következtettünk, hogy az 1840-es évek első felében az első évre beiratkozott hallgatók 77 %-a folytatta másodévből a tanulmányait, és a harmadik évet 60 % kezdte meg. A negyedik gyakorlati évet a diákok alig több mint a fele teljesítette a harmadév után rögtön.³⁰ Noha nem tudjuk, hogy az 1840-es évek első felének információja mennyire használható fel a 18. századra, mégis érdemes figyelembe vennünk, s csupán a nagyságrend érzékeltetésére alapul vennünk. Ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a 40 (39) esztendőnyi időszak alatt beiratkozott több mint 1000 elsőévesből legalább 600–700 bizonyosan eljuthatott tanulmányai során a harmadévre.³¹

²⁶ 1788: 58, 1789: 37, 1790: 39, 1791: 31, 1792: 40, 1793: 36.

²⁷ Konečný 2011. 79–81.

²⁸ Roman Sandgruber: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte von Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien, 1995. 178., 222–223.

²⁹ Draskóczy 2022. 219. 1810–1819: 368, 1820–1829: 525.

³⁰ Draskóczy 2022. 219. A kutatás 25 %-os lemorzsolódással számol Freibergben. Hans Baumgärtel: *Aus der Geschichte der Bergakademie Freiberg*. Freiberg, 1964. 76.

³¹ A kérdés természetesen további forrásfeltárást igényel. Az 1840-es évek példája alapján úgy számolhatunk, hogy az 1770-es évek második felében legalább 30-40 között lehetett az akadé-

A diákok többsége, 545 fő a Szent Korona országai területéről jött. Ha leszámítjuk azokat az eseteket, amelyeknél a származás ismeretlen, az arány 56, 8 % lesz. Grafikonunk ennek megfelelően mutatja, hogy az akadémiára beiratkozók összlétszáma attól függött, hogy hány diákot anyakönyveztek a királyságból.

Néhány esetben a településnevek sem hiányoznak: Selmecebánya, Nagybánya, Szomolnok. Nem véletlenül tűntek fel ezek a nevek. Ugyanis Selmecebánya a főkamaragrófság székhelye, Nagybánya és Szomolnok pedig bányakerület (bánya felügyelőség) központja. Szomolnokhoz (Felső-magyarországi bányakerület) kell kapcsolni azt a diákot is, akinél az Adatbázis alapjául szolgáló forrás az *Oberungarn* nevet adta meg. Azon diákokat, praktikánsokat, akiknél feltűnik ezen helységek neve, az illetékes bányakerületből jöttek, illetve a főkamaragrófság, bányaigazgatóság küldhette Selmecebányára tanulni. Valószínűleg több selmecebányai, szomolnoki, nagybányai illetőségű tanulóval kell számolnunk, de általában csak az ország/tartomány nevét tüntették fel. A negyedik bányakerület a bánási volt, amelynek a központja Oravicán található a 18. század végén. A Bánás neve majd minden évben feltűnik az *Adatbázisban*.³² Erdélyből a székelyföldi Oszdola mellett Torda neve bukkan fel *Adatbázisunkban*. Torda a legjelentősebb erdélyi sóbányaváros volt.³³

A Magyar Királyságból származó hallgatók aránya kiemelkedően magas az 1770-es évek első felében, majd a következő öt esztendőben hirtelen csökken, amit az a körülmény magyaráz, hogy a beiratkozó diákok többségének a származását a forrásokból nem sikerült kideríteni. Ezután fokozatosan emelkedett a számuk, és az 1790–1794 közötti időszakban érte el a legmagasabb értéket. A Szent Korona országaiból érkező diákok 64 %-a (349) kezdte meg a tanulmányait az 1790 utáni 19 esztendőben, ami jelzi, mind többen tartották hasznosnak az itt megszerzett tudást. Noha az éves átlag 14, ám az említett 19 év átlaga 18,4 lesz.

Korszakunkban a legtöbben 1788-ban jelentkeztek (31 fő), a második helyen 28 személlyel az 1792. év helyezhető el, míg a harmadik helyre az 1809. esztendő kerül 24 beiratkozóval. A 19. században gyorsan emelkedett a Magyar Királyságból érkező hallgatók száma.³⁴

mián egy időben tanuló diákok létszáma, míg 1790-ben száznál jóval többen lehettek.

³² Nagy István: *A magyar kamara 1686–1848*. Bp., 1971. 129., 267., 296., 298–299.; Izsó István: *A bányaipar története Magyarországon*. Bp., 2019. 32–37.

³³ Torda jelentőségére: Johann Ehrenreich von Fichtel: *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen. II. Geschichte des Steinsalzes und der Steinsalzgruben im Großfürstenthum Siebenbürgen*. Nürnberg, 1780. 90–93. Erdélyben a sóbányák a Szebenben székelő sóügyi inspektor irányítása alá tartoztak. 1785-ben egyesítették egy ideig a nemesfembányák és a sóbányák igazgatását a nagyfejedelemségben. Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi központi bányaigazgatási szervezet története 1691–1848*. = *A Nehézipari Műszaki Egylet Közleményei*, 1962. 503., 507.

³⁴ Draskóczy 1922. *passim*.

A királyságból származó selmecebányai diákok nagy többsége (86 %, 469 személy) a korabeli Magyarországról származott.³⁵ Ők alkották az akadémia azon hallgatóinak 49 %-t, akiknek a származását ismerjük. Voltak évek, amikor igen kevesen jelentkeztek a főiskolára: 1–1 főt regisztrálhatunk 1776-ban, 1784-ben, míg 1771-ben 2 személyt anyakönyveztek, 1777-ben s 1786-ban 3–3 főt vettek fel. Legnagyobb számban magyarországi 1770-ben (35), majd 1788-ban (31) iratkozott be. Összességében az 1790–1794 közötti időszakban vették fel a legtöbb magyarországit (85) a főiskolára, s ebben az időszakban az éves átlag 17 diák volt. Vizsgált periódusunk második felében (1790–1809) 288 személy iratkozott be Magyarországról, ami 61 %-os arány, és megfelel annak az értéknek, ahogy nőtt az akadémiára felvett diákok száma. A nevek nagy része (300 – 64 %) német, ami azt sejteti, hogy a jelentkezők többsége német származású volt, míg a magyar és a szlovák nevet viselők kisebbségbe kerültek. Más anyanyelvűek igen kevesen lehettek.

Sajnos nem tudjuk megmondani, hogy az egyes bányakerületekből hányan érkeztek. Feltehetően a legtöbben a selmecebányai, illetve utána a szomolnoki kerületből kezdhették meg itteni tanulmányaikat. Nagybányán az arany s ezüst bányászata nehézségekkel küzdött ebben az időben,³⁶ így kevesebben tanultak az akadémián ebből a bányakerületből.

Az *Adatbázisban* sokszor találkozunk bánági hallgatókkal, összesen 47 alkalommal.³⁷ Ők alkották a királyságból származó diákság 8,6 %-t. Általában 1-3 került ki ebből a körzetből, s csupán két esztendőben nyertek felvételt többen (1795: 6, 1809:5). A bánági diákok 64 %-a (30 fő) az 1790 utáni 19 évben kezdte meg a tanulmányait. Két feltehetően magyar nemzetiségű hallgatót leszámítva mind német névvel rendelkeztek, ami jelzi, hogy a táj bányász gyakornokainak túlnyomó többsége ehhez a nemzethez tartozott.

Nem tudjuk azt sem, hogy Máramaros sóbányáitól hány tanulni vágyót vettek fel. II. József idején csatolták a máramarosi bányák igazgatását Nagybányához.³⁸

Az akadémiára felvett erdélyiek összlétszáma mindössze 71 főt tett ki (13 %). Ha a bánágiak számára gondolunk, akkor azt kell mondanunk, hogy viszonylag kevesen gondolták azt a nagy bányászati hagyományokkal rendelkező Erdélyben, hogy tudásukat Selmecebányán kellene bővíteniük. Eleinte alig vágott neki valaki a magyarországi útnak. 1790 utáni 19 évben azonban gyorsan nőtt a tanulók száma, így korszakunk második felében tanult az erdélyiek négyötöde

³⁵ Temesi Bánság területét ide számítottuk, mivel 1778-ban a királynő magyarországi közigazgatás alá helyezte. Zsámboki 1997. 205.

³⁶ Zsámboki 1997. 205.

³⁷ Ezt minimális számnak kell tekintenünk, hisz előfordulhatott, hogy bánági praktikánst magyarországiaként regisztráltak.

³⁸ Nagy István 1971. 267.

(57 fő) a felvidéki bányavárosban. Többségük, 34 diák (60 %) a 18. század utolsó évtizedében iratkozott be. A növekedés igen jelentős, nagyobb, mint amit másutt lehet tapasztalni. Volt olyan év, hogy egyszerre 6 (1793) vagy 5 (1795, 1798) erdélyit (a királyságból minden harmadik jelentkező) anyakönyveztek. A tény jelzi, hogy Erdélyben a korszerű ismeretekkel rendelkező szakemberek iránt mind nagyobb lett az igény a 18. század végén. A nevek jórésze (35) német hangzású, míg magyarnak tekinthető a név alapján 29-30 személy.

Összesen négy horvátországit (1782-ben, 1793-ban egy-egy személy, 1791-ben két fő) találunk az *Adatbázisban*, egy valaki pedig (1793) fiumei illetőségűnek lett feltüntetve.

Mint látjuk, a hallgatók többsége a Magyar Királyság lakója volt. A tényt magyarázhatjuk azzal, hogy a királynő az akadémiát Magyarországon alapította, illetve azzal, hogy a 18. században gyorsan gyarapodott az ország népessége, és 1787-re majd 10 millió lett.³⁹ Ám érdemes más szempontot is figyelembe vennünk.

A Habsburg-monarchia bányászatból és pénzverésből származó bevételei között a magyar korona országainak a részesedése 69 – 84 % között váltakozott az 1770-es években. 1772 előtt a birodalmi sóbevétel több mint 40 %-a magyar só eladásából származott, s a királyság adta a sómonopólium (bányászat, eladás) hasznának 31–36 %-t.⁴⁰ Az arányok közvetett módon jelzik a bányaművelésnek a jelentőségét, amit érdemes tovább fejleszteni.

Magyarország és Erdély gazdag volt ásványi kincsekben. A 18. században a bányászat, amit a bécsi udvar támogatott, fejlődésen ment keresztül. Az osztrák és cseh tartományokkal szemben Magyarországon még jelentős nemesfém és réz készletet rejtett a föld mélye.⁴¹ A nemesfém a pénzveréshez kellett, a réz fontos ipari alapanyag. Az 1750-60-as években 3500–4000 tonnára tehető az évi réztermelés. Kiemelkedett Selmecbánya, ahol gazdag ezüstérc telepeket fedeztek fel, amelyek kiaknázására új műszaki megoldásokat alkalmaztak. Az itteni bányagépek Európa szerte ismertek voltak. 1722-ben Újbányán, 1734-ben Selmecbányán helyezték üzembe az első gőzgépet. A 18. század végén kezdődött el a kőszén lelőhelyek kiaknázása.

Folyamatosan nőtt a vasgyártás, ami az 1780-as években már mintegy 170 ezer bécsi mázsára, azaz 8,5 ezer tonnára becsülhető. Ez a mennyiség azonban nem vetekedhetett Stájerország és Karintia vagy akár a cseh területek nyersvas termelésével. Az állam igyekezett fejleszteni az erdélyi és a bánági bányai part. A Bánágban rezet, vasat hoztak a felszínre.

³⁹ Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése. In. *Magyarország története* 1989. 77.

⁴⁰ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp., 1922. 345–346., 350.; Dickson 1987. II. 90., 97–98.

⁴¹ A magyarországi ezüst jelentőségéről a birodalom fennmaradásában: Heckenast 1973. 196.

A máramarosi sóbányáknál az 1780-as években kezdtek áttérni a korszerűbb kamrás (vagy csarnok) művelésre. 1791-ben az erdélyi Marosújváron új sóbányát nyitottak, ahol már az újabb rendszer szerint fejtették ezt az ásványt. A Székelyföldön a kősót a felszínhez közeli rétegekből vágták, ám a 18. század végén megkezdődött a mélyművelésre való áttérés. Egyre több szakemberre volt tehát szükség. Fichtel becslése szerint a Magyar Királyságban az 1770-es években 1,38 millió mázsa sót tudtak bányászni, ami mintegy 60 ezer tonnának felelne meg. A mennyiség vetekszik az örökös tartományok sótermelésével. 1782-ben 970 902 mázsa magyar sót hoztak a felszínre (54,4 ezer tonna).⁴²

1770 után a vajdahunyadi kamarai uradalomban mind több nyersvasat állítottak elő, megkezdődött a kaszagyártás, aminek a feltétele a jobb minőségű nyersanyag előállítása volt. A kamara modernizálta a termelést, új feldolgozási eljárásokat vezetett be, stájer *Floßofen* mintájú nagyolvasztót építtetett, osztrák munkásokat hozatott. Növekedett az aranybányászat volumene Erdélyben, új találmányokat vezettek be. Az erdélyi fejlődést jelzi, hogy nőtt a bányászként számontartott családok száma.⁴³

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a 18. század utolsó harmadában mind több természettudományi munka (köztük mérnökök művei) látott napvilágot a királyságban, ami jelzi ezen tudományterület iránti érdeklődés élénkülését. Fridvaldszky János 1767-ben Erdély ásványairól, Fichtel 1780-ban a tartomány sóbányászatáról jelentetett meg könyvet.⁴⁴

Ha a felvettek többsége a Magyar Királyságból származott is, a diákság 41,5%-a⁴⁵ (398) a birodalom más tartományaiból jött. Az arány jelzi, hogy Mária Terézia szándéka nem maradt holt betű.

Az osztrák örökös tartományok és a cseh területek népessége közel azonos volt, ám igen nagy a különbség közöttük abból a szempontból, hogy hányan is tanultak Selmecebányán.⁴⁶

⁴² Heckenast Gusztáv: Bányászat és ipar. In: *Magyarország története* 1989. 631–636.; Uő: Bányászat és ipar manufaktúra-korszakunk első szakaszában. In: Uo. 996–1004.; Zsámboki 1997. 198–234.; Fichtel 1780. 124., 128.; Dickson 1987. II. 97. (59.jegyz.).

⁴³ Trócsányi 1986. 1047–1049.; Heckenast 1991. 265–271.; Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest, 1980. 63.

⁴⁴ Kosáry 1996. 611–647.; Trócsányi Zsolt: Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830). In: *Erdély története II*. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1986. 1070–1072.

⁴⁵ Nem számoltunk azon személyekkel, akiknek a származása ismeretlen.

⁴⁶ Herbert Knittler: Die Donaumonarchie 1648–1848. In: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Hrsg. Ilja Miecz. (Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 4.) Stuttgart, 1993. 890.: az örökös tartományokban 4,3 millió, a cseh korona tartományaiban 4,1 millió lakos élt 1786-ban.

Az osztrák tartományokban a nemzetközi jelentőségű higanybányászatáról nevezetes krajnai Idrián jött létre bányászati iskola először, ami azonban nem volt akadémiai rangú, és 1769-ben megszűnt.⁴⁷ Nem véletlen, hogy 1770-ben három idriai tűnik fel a selmecebányai diákok között.

A birodalom osztrák országrészeiből beiratkozó első évesek száma 256 volt, és ezzel a hallgatók majd negyedét (24,4 %) tették ki ők, ami éves átlagban 6-7 új hallgatót jelent. A kezdeti időszak 6 esztendejét (1771, 1773–1775, 1777, 1778) leszámítva minden évben vettek fel ausztriai fiatal. Az osztrákok száma fokozatosan emelkedett. Az 1790–1809 közötti időszakban kezdte akadémiai tanulmányait az ausztriai diákok kétharmada (173). Ebből a periódusból az 1790-es évek első fele, valamint az 1805–1809 közötti 5 esztendő emelkedett ki. A legjobb éveknek 1783 és 1805 tekinthető 15-15 osztrák elsőévesével.⁴⁸

1810–1847 között tovább növekedett a selmeci akadémiára beiratkozó ausztriaiak száma. Ebben a 38 évben majd kétszer annyian (496) iratkoztak be, mint a megelőző időszakban, ám az arányuk 20 %-ra csökkent az összlétszámon belül. Tekintélyes az emelkedése, de a cseh-morva diákok száma jobban nőtt, hisz 335 százalékos lett. Hozzátehetjük, hogy a magyarországi hallgatók számának gyarapodásától (243 %), miként az akadémiára jelentkezettek számának a növekedésétől (240 %) szintén elmaradt az ausztriaiakra kimutatható érték.⁴⁹

Az esetek majd a felénél (46 %, 118 személy) az *Adatbázis* készítői a forrásokban a felvételt nyert személy származási helyeként az *Ausztria* bejegyzést találták. Alsó-Ausztria a birodalom legfejlettebb ipari tartománya ugyan a 18. században, de bányászata nem jelentős. Számottevő bányaművelés (só) folyt ezzel szemben Felső-Ausztriában. Oly magas azonban a szám, hogy feltételezhetően nem csupán Alsó- és Felső-Ausztriát jelentette a név, hanem a teljes osztrák birodalomrészt. Ugyanakkor 138 alkalommal (54 %) olvashatjuk az *Adatbázisban* annak a tartománynak a nevét, ahonnan a tanulni vágyó Selmecebányára érkezett. A rangsor elejére Tirol került (48 fő, 35 %), a második helyen Stájerország található (34 fő, 25 %), a harmadik hely pedig Karintiának jutott (24 diák, 17,5

⁴⁷ Konečný 2013. 99., 101–102.

⁴⁸ Ausztriához soroltuk Triesztet, valamint Salzburgot, noha a tartomány csak korszakunk végén, 1805-ben lett rövid időre a Habsburg birodalom része.

⁴⁹ Befolyásolhatták a diáklétszám 19. századi alakulását az ausztriai új oktatási intézmények. 1811-ben állították fel Joanneum műszaki szakiskolát Grazban. 1815-ben nyitotta meg kapuit a bécsi Műszaki Intézet, a későbbi egyetem elődje. 1840-ben a stájerországi Vordernbergben alapítottak a rendek bányászati-kohászati iskolát, ami azonban nem volt akadémiai rangú. Sandgruber 1995. 153. A bécsi intézmény tanárai féltékenyen néztek a selmeci akadémiára. Felmerült, hogy az elméleti képzést Bécsbe, a Műszaki Intézetbe kellene vinni, míg Selmecebányán csupán a gyakorlati oktatás maradna meg. Konečný 2011. 91–92.

%). Krajna (12 személy, 8,8 %) a negyedik helyet érte el.⁵⁰ A négy tartomány bocsátotta ki ezen csoport diákjainak a 85 %-t. Tirolban ezüst, réz, vas bányászata folyt, de a 18. században elsősorban a sójáról volt nevezetes. Stájerország és Karintia a vashányászatáról ismeretes, de Stájerországban több helyen bányásztak sót. Krajnában higanyt, vasat hoztak a felszínre, vasércet dolgoztak fel. Az utóbbi három tartományt összekötötte a vas bányászata, feldolgozása.

A bányák, a kohászat szakember igénye magyarázhatja, hogy milyen sok osztrák hallgató tanult Selmecebányán. Az ausztriai birodalomrészben a hajdan gazdag hozamú ezüst- és rézbányák jelentősége csekély a 18. században, 1800 táján ezüsből 1154 kg-t, rézből 530 tonnát hoztak a felszínre. Az osztrák sótermelés 1800-ban (a Salzburghoz tartozó Halleint nem számítva) 60 585 tonnát ért el (Halleinnel együtt 77 384 tonna).⁵¹ Mind nagyobb jelentőségre tett szert a vas. Stájerországban és Karintiában a vasgyártás európai jelentőségű volt. A század közepén Stájerország az évi 14 ezer tonnás nyersvas előállításával az európai vasgyártás 8 %-t adta. A gyártás bővülését mutatja, hogy amíg 1750-ben az osztrák területeken 20 ezer tonna nyersvasat állítottak elő, fél évszázad múlva már 30 ezer tonnát. Az Alpok vidéke adta a Habsburg monarchia vastermelésének a nagyobbik hányadát. Ugyanakkor a század második felében Anglia Stájerországot a második helyre szorította vissza Európában. A 19. század fejlődést hozott, hisz 1850-re már 94 820 tonna nyersvasat állítottak elő (az 1800. évi mennyiség háromszorosát) Ausztriában. A 18. században több helyütt nyitottak szénbányákat, de még az ipar ekkor kevés szenet használt fel. A 19. század első felében azonban nyolcszorosára nőtt a felszínre hozott szén mennyisége.⁵²

Ausztriában a 18. század utolsó harmadában gazdasági növekedés következett be, amit a napóleoni háborúk, illetve a pénzügyi válság szakított meg. Stájerország és Krajna vasiparát visszavetette a napóleoni időszak. A következő felfelé ívelő szakasz csak 1825 után indult be. A hallgatói létszám az 1810-es években visszaesett, ám az 1820-as évek gyors emelkedést hoztak.⁵³

Összesen 130 cseh- és morvaországi diák kezdte meg a tanulmányait, akik a hallgatók 12,4 %-t alkották az általunk vizsgált periódusban. A szám az ausztriai

⁵⁰ 4 alkalommal Alsó-Ausztria, 7 esetben Felső-Ausztria, egyszer Salzkammergut a megjelölés, 5 személynél Salzburg, 3 diáknál Trieszt név olvasható.

⁵¹ Roman Sandgruber: Österreich 1650–1850. In: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 1993. 664.; Igor Karaman: Die südslawischen Länder der Habsburger Monarchie 1650–1848. In: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 1993. 1041.

⁵² Ferdinand Tremel: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Von den Anfängen bis 1955*. Wien, 1969. 250., 255–260., 278.; Sandgruber 1993. 660–665.; Sandgruber 1995. 184–188. Heckenast 1973. 203–204.

⁵³ Tremel 1969. 290–291.; Sandgruber 1993. 687.; Draskóczy 2022. 219.

tanulók felének felel meg. Éves átlagban alig több, mint 3 főről (3,33) van szó.⁵⁴ Hat évet (1776, 1777, 1784, 1791, 1795, 1808) leszámítva minden esztendőben találunk cseh- és morvaországi diákot az *Adatbázisban*. A legtöbb diák 1788-ban érkezett (10). 8–8 személy hat esztendőben kezdte meg a tanulmányait Selmecbányán (1781, 1783, 1785, 1797, 1804, 1805). A legtöbben az 1780-as években jártak az akadémiára (52), s az összes cseh-morva bányásztanuló 40 %-a ebben a 10 évben iratkozott be. Ezután azonban csökkent a számuk. Így történt, hogy az 1790 előtti és utáni időszakban is egyformán 65–65 cseh- és morvaországi lett elsőéves. A szám azt jelzi, hogy a diákok létszáma nem emelkedett úgy az 1790 utáni periódusban, mint ahogy az Ausztriában vagy a Magyar Királyságban tapasztalható.

Az 1810–1847 közötti 38 évben gyökeres változást állapíthatunk meg, hisz több mint háromszor annyian (436) iratkoztak be, s ezzel arányuk 17,4 %-ra emelkedett az összhallgatóságon belül, amivel megközelítették az osztrák elsőévesek arányát. Ennek megfelelően az éves átlag szintén megháromszorozódott (11,47). A létszám bővülése különösen 1830 után figyelhető meg.

A bécsi udvar elismerte, hogy a cseh korona országai bányáiparának képzett szakemberekre van szüksége a fejlődéshez, így már 1726-ban bányászati iskolát létesítettek (Jachýmovban), 1762-ben pedig a prágai egyetemen bányászati-bányajogi tanszéket alapított a királynő. 1763-ban kezdte meg itt az oktatást a kiváló szakember, Johann Thaddeus Peithner, aki 1772-ben lett a selmecbányai akadémia tanára. Távozásával azonban megszűnt a tárgy oktatása Prágában. A jachýmovi iskola két évvel korábban, 1770-ben fejezte be működését. Miként Ausztriában, ebben a birodalomrészben sem lehetett bányászatot s kohászatot tanulni. A praktikánsoknak s másoknak, akik többet akartak tudni, Magyarországra kellett utazniuk.⁵⁵

⁵⁴ A Cseh Királyságból csak a csehországi és morvaországi eredetűeket vehetjük figyelembe, ugyanis a sziléziai származású diákok esetében nem tudjuk, hogy osztrák vagy porosz Sziléziából jöttek. Összesen hét főre akadunk az adatbázisban (1787, 1788, 1790, 1792, 1803, 1804) ebből a tartományból, ami az összes beiratkozások alig több, mint 1 %-a. Berlin Bányászati Akadémiája vagy a szászországi Freiberg főiskolája kínált tanulási lehetőséget porosz Szilézia fiataljainak, így nem lehetetlen, hogy a Selmecen tanuló sziléziaiak többsége az osztrák kézen maradt tartományrészről érkezett. Berlinre: Michel Engel: *Der Berg- und Hüttenmännische Unterricht in Berlin 1770 bis 1810, die sogenannte Bergakademie*. In: *Staat, Bergbau und Bergakademie* 2013. 161–192.

⁵⁵ Pavel Prokop – Pavel Zapletal – Martina Prokopová: *Stručná historie bánského školství na Slovensku a v Čechách*. In: *Vivat Akadémia* 2013. 137–138.; *A selmecbányai akadémia oktatóinak lexikona 1735–1918*. Miskolc, 1983. 273.; Zsámboki 2002. 15., 23–26. Cseh földön 1717 óta működött mérnöki iskola, amit 1803-ban a császár műegyetem rangjára emelt. Szögi László: *A mérnökképző intézet a Bölcsészeti Karon 1782–1850 (Institutum Geometrico – Hydrotechnicum)*. Bp., 1980. 124–125.

Véleményünk szerint az a körülmény, hogy a cseh- és morvaországi hallgatók létszáma az 1810 előtti évtizedekben elmaradt az osztrák tartományok vagy a magyar korona országai hallgatóinak a számától, jelzi ezen birodalomrész bányaiiparának a helyzetét.

A cseh területeken a textilipar fejlődött gyorsan, míg a bányászat kevésbé.⁵⁶ A hagyományos ércek (réz, ezüst) kitermelése szerény mértékű a 18. században, ugyanis a korábban gazdag ércelelőhelyek részben kimerültek. A vasbányászat jelentősége viszont megnövekedett, és a kohók kapacitása folyamatosan emelkedett, úgyhogy a vasgyártás az 1700 körüli 7700 tonnáról 1780 táján 13600 tonnára növekedett. 1700 körül 77, 1780 táján pedig 90 nagyolvasztó működött. Ám a termelés nem fedezte az igényeket, importra szorult az országrész. A később jelentős ostravai kőszéntelepet 1717-ben fedezték fel ugyan, s Csehországban korán felismerték ennek az energiaforrásnak a fontosságát, de a szénnek ekkor még csekély volt a gazdasági jelentősége. A cseh tartományokban nem működött sóbánya.⁵⁷ A cseh területekről érkező diákok létszámának a 19. századi emelkedését az ország iparának az e századi gyors fejlődése magyarázhatja.⁵⁸

A Habsburg birodalomnak 1772-ben lett része Galícia. A tartomány legfontosabb ásványi kincse a só volt.⁵⁹ Ebben az évben tűnt föl az első galíciai főiskolán. Sóbányáktól küldték, s neve alapján német lehetett. Összesen 10 galíciai diák felvételéről van tudomásunk, akik között egyaránt akadunk németre s lengyelre. 1797-ben került a Habsburg birodalomhoz először Velence. 1804-ben két velencei származású személy tűnik fel az akadémia diákjai között. A Habsburg kézen lévő Breisgauban⁶⁰ található Grossingenből származott egy tanuló (1779). Azt mondhatjuk, hogy az intézmény hallgatóinak döntő többsége a Habsburg uralkodó alattvalója volt.

Ismeretlen származásúakat figyelmen kívül hagyva, 56,8 % a Magyar Királyságból, 26,7 % az örökös tartományokból, 13,6 % a cseh területekről, 1 % Galíciából, 0,02 % Velencéből, Breisgauból 0,01 % érkezett.

⁵⁶ Heckenast 1973. 202–203.

⁵⁷ Heckenast 1973. 203.; *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder II.* Hrsg. Karl Bosl. Stuttgart, 1974. 482., 541.; Arnošt Klíma: *Die Länder der böhmischen Krone 1648–1850.* In: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 1993. 706–709.

⁵⁸ Klíma 1993. 708–709.; Draskóczy 2022. 216., 219. Az emelkedő diáklétszám jelzi, hogy szükség volt a jó szakemberekre. Nem véletlenül merült fel a 19. század első felében, hogy bányászati főiskolát kellene alapítani Csehországban. Konečný 2011. 92.

⁵⁹ Dickson 1987. II. 97. 1778-ban az itteni só egymillió forinttal gazdagította a Habsburg államot.

⁶⁰ Dickson 1987. II. 482.

Azon diákok közül, akikről tudjuk, hogy honnan származtak, mindössze 15 „külföldit” (nem Habsburg alattvalók) regisztrálhatunk az *Adatbázis* segítségével. Mindössze az ismert származású elsőéves 1,7 %-a.⁶¹

A „külföldiek” száma növelhető. II. Szaniszló Ágost lengyel királynak (1764–1795) bányákhoz értő képzett szakemberekre volt szüksége. Ezért küldött lengyeleket Freibergbe és Selmezbányára tanulni. Stanisław Okraszewski 1780-ben Freibergben kezdte a tanulmányait, majd az uralkodó Selmezbányára küldte Jan Mioszewszkivel együtt, hogy Bornnál tanuljanak. Okraszewski 1790-ben visszatért Lengyelországba, s a király környezetéhez tartozott. Mioszewski utóbb a Krakkói Tudós Társaság tagja lett. A harmadik lengyel, aki szintén 1788-ban kezdte a tanulmányait, 1818–1838 között a varsói pénzverde vezetője volt.⁶² Ők nem lelhetők fel az *Adatbázisban*. Ezen információkkal kiegészítve tehát 18 személyről állíthatjuk, hogy nem a Habsburg birodalomból származtatható. Megjegyezhetjük, hogy a kutatás alapján bizonyosan lehet még azonosítani újabb „külföldieket”, olyanokat, akik Selmezbányán bővítették ismereteiket egy-egy neves tanár mellett, s nem töltöttek hosszú időt az akadémián. Ahogy azok között is lehet „külföldi”, akiknek a származását eddig még nem sikerült tisztázni.

Az *Adatbázisban* mindössze 66 esetben (6,3 %) találunk utalást a társadalmi helyzetre. Grófi (20), bárói (33), lovagi (2) címet viselő személyekről van szó, illetve 11 alkalommal az illető társadalmi állását nemes szóval jelölték. A birodalom minden része képviselve van közöttük. A grófok között Andrassy, Pálffy, Ráday, Lázár, Teleki névre akadunk, a bárók közt említhető a Révay család két sarja, valamint Podmaniczky Károly, aki 1791-ben iratkozott be az akadémiára.⁶³ Ezek az adatok jelzik, hogy arisztokraták között akadtak olyanok, akik szívesen tanultak bányászatot.

Selmezbánya mellett a 18. század utolsó harmada és a 19. század eleje legnevesebb európai bányászati főiskolája Freibergben, a Habsburg birodalomnál jóval kisebb szász választófejedelemben működött. Miként a magyarországi település, ez a hely szintén a középkor óta jelentős bányaváros. Bányái adták a szászországi ezüsttermelés 83 %-t. Így nem véletlenül került ide a főiskola, hisz

⁶¹ Német Birodalomból (87%): egy-egy fő: Bajorország, Magdeburg, Pfalz, egy valakinél nem ismerjük a tartomány nevét, Szászországból két diák, 7 sziléziai, amennyiben nem Osztrák-Sziléziából valók; egy dán, egy svájci. (Dickson 1987. II. 482.).

⁶² Jerzy Szczepeński: Polish Students at the Mining Academy in Banská Štiavnica (Schemnitz) in the 18th and 19th centuries. In: *Vivat Akadémia* 2013. 95–96. A lengyelországi kutatás alapján 13 lengyelt ismer korszakunkból, akik közül 10 galíciai. Ám az általa jelzett évek nem mindig egyeznek meg az *Adatbázis* információival.

⁶³ Életéhez: Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/p/p20189.htm00> - a letöltés ideje 2022. augusztus 18.

a diákok gyakorlati ismeretekre tudtak szert tenni.⁶⁴ Selmecbányához hasonlóan a fejlett bányaművelés tette alkalmassá a települést arra, hogy az akadémia székhelye legyen. Közlekedésföldrajzi helyzete jobb volt a magyarországi helységénél, ugyanis Drezda közelében feküdt. Az intézményt a szász uralkodó alapította 1765-ben, s már alapításakor 3 évfolyamos akadémia létesült. Így Selmecbánya ugyan az alapítás évét tekintve korábbi, az oktatás megindításával sem késlekedtek, ám az akadémiai képzés a szász bányavárosban hamarabb indult meg (1766), és a tantárgyakat, a tantervet korábban (1767) állapították meg. Tananyaga szolgált mintául Selmecbánya számára. Tanárai révén elismert intézménnyé vált.⁶⁵

A diákok létszámát tekintve kisebb volt a freibergeri főiskola, mint selmecbányai társa. 1770–1809 között 671 (1766–1810: 741) diák felvételéről tudunk, ami megfelel a selmecbányai diákság 64 %-nak. A rendelkezésünkre álló lista nem teljes, ugyanis 1871 előtti nyilvántartások nem pontosak, és a beiratkozott hallgatókon kívül számos vendéghallgató látogatta az órákat, miként ez Selmecbányán is megtörtént.⁶⁶ Amíg Magyarországon a felvettek éves átlaga 27 fő lesz, addig Szászországban ez az érték csupán 17. A szász bányavárosban akadt ugyan olyan év, amikor csupán 4 hallgató iratkozott be (1767, 1779), de az évek többségében 10 – 20 főt vettek fel (11 esztendőben fordult elő, hogy 20 fölé emelkedett a szám). A legjobb esztendőnek az 1795. év számít 32 új diákkal. Szemben Selmecbányával, a jelentkezők számát tekintve nagy ingadozásokot nem tapasztalunk. Az 1791–1805 közötti 15 év-ben 317 diák kezdett itt tanulni, ami az általunk elemzett korszak diáklétszámának alig a fele (48 %). Azt mondhatjuk, hogy ugyan neves intézmény működött Freibergben, ám nem számított nagyra.⁶⁷

Freiberg főiskolája elsősorban a szászországi bányász szakemberek utánpótlását szolgálta az alapító szándéka szerint. Ennek megfelelően a legtöbb elsőéves diák, 467 (55,3 %) szász területről származott. Vagyis alig feleannyian voltak, mint a Habsburg alattvalók a felvidéki bányaközpontban. Ám Szászország nagyságára gondolva nem alacsony ez a szám. A freibergeri intézmény híre sok diákot vonzott ide Németországból⁶⁸ és Európa más részeiből, sőt a tengerentúlról is

⁶⁴ Hartmut Schleiff: *Aufstieg und Ausbildung im sächsischen Bergstaat zwischen 1765–1868*. In: *Staat, Bergbau und Bergakademie* 2013. 145.

⁶⁵ Baumgärtel 1964. 10–31. 48–60.; Reinhard Schmidt: *Bergakademie Freiberg. Geschichte – Tradition*. In: Leopold O. Knobloch – Peter Krause – Harald Lönnecker et al.: *Bergstudenten. Geschichte und Brauchum an den Montanhochschulen in Schemnitz, Clausthal, Freiberg und Leoben*. Köln, 2003. 11–13.; Schleiff 2013. 126–136.

⁶⁶ Gottschalk 1866. 293–294. alapján; Erwin Papperitz: *Gedenkschrift zum Hundertundfünfzigjährigen Jubiläum der Königlich Sächsischen Bergakademie zu Freiberg*. Freiberg, 1916. 93.; Baumgärtel 1964. 25.

⁶⁷ Baumgärtel 1964. 25–27.; Schleiff 2013. 136–143.

⁶⁸ Gottschalk 1866. passim.

– 1771-től kezdve. Számuk és arányuk fokozatosan emelkedett, különösen 1790 után, amikor előfordult, hogy többségbe kerültek. Összességében a nem szászor-szágiak 37 %-t (274 fő) képviselnek az 1810 előtti időszak hallgatói között. Ezen a csoporton belül a nem németországiak részesedése egyharmad, azaz az összes hallgató 12,7%-át tette ki. Azt mondhatjuk, hogy a freibergi oktatási intézmény az itt tanuló diákok száma alapján sokkal nemzetközibb volt, mint selmecebányai társa. A selmecebányai akadémiára felvett 2 nem németországi személlyel szemben áll a Freibergben tanuló 94. Jóval több ország lakói, nemzet fiai bővítették itt tudásukat, mint a magyarországi bányavárosban: a németországiakat nem számítva orosz, fehérorosz, lengyelországi (beleérve Galíciát), spanyol (köztük két mexikói), angol, norvég, dán, svéd, francia, portugál, olasz (Nápoly, Verona), svájci, észt, litván, magyarországi, osztrák.

Korszakunkban szakmai színvonalát, neves tanárai tudását tekintve a két oktatási intézmény között – véleményünk szerint – nehéz különbséget tenni. Tudományos és oktatási szempontból a selmeci akadémia legfontosabb időszaka a 18. század. Freiberg virágkora Abraham Gottlieb Werner, kora híres tudós tanárságának idejére esett (1775–1817). A szász intézmény mellett szólt, hogy épp a bányaművelést geognósiával egyetemben tanította Werner, miközben Magyarországon a bányaművelésnek nem volt külön tanszéke, illetve tanára (1777–1812). Werner sokat tett az akadémia presztízsének az emeléséért.⁶⁹

A külföldiek között találunk magyarországiakat is. Vizsgált korszakunkban mindössze négy főt anyakönyveztek, s mindegyiküket a bécsi kormányzat küldte a szász akadémiára.⁷⁰ Az 1748-ban született, s nemes Anton Ruprecht von Eggenberg selmeci diák volt. 1771-ben iratkozott be, 1772-ben lett másodéves, 1773-ban harmadéves, vagyis szorgalmasan teljesítette tanulmányi kötelezettségeit. 1777-ben kezdte meg a tanulmányait Freibergben.⁷¹ Megjegyezhető, hogy a freibergi diáklistán szintén csak elvétve akadunk hallgatóra a Habsburg birodalom más részeiből.⁷²

⁶⁹ Szögi 1980. 17.; Baumgärtel 1964. 25–29.

⁷⁰ Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Bp., 2004. 572.sz.; Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Bp., 2001. 10921–10923.sz. Életpályájukhoz: Walter Schellkas – Karl Fritz Zillmann: *Ungarische Studierende an der Bergakademie Freiberg bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. = *Arbeiten aus den Bibliotheken der Bergakademie Freiberg/DDR und der Technischen Universität Miskolc/VR. Ungarn*, 1977. 131–133.

⁷¹ Ő 1779–1792 között tanított a selmecebányai akadémián. Pályájára: *A selmecebányai akadémia oktatóinak lexikona*, 1983. 290–291.

⁷² 1798, 1801: egy – egy galíciai, 1803: egy osztrák, 1807: egy tiroli, 1780, 1803: két – két salzburgi. (Salzburg ekkor még nem tartozott Ausztriához). Selmecebányára sem iratkozott be sok salzburgi, mindössze 5 személy: 1773, 1781, 1791, 1806.

Tanulmányunkban a selmecebányai akadémiára története első 40 esztendejében beiratkozó diákok létszámára, származására voltunk kíváncsiak. Megállapítható, hogy Freiberg Akadémiája ugyan kisebb volt, ám több külföldi diákot vonzott, mint Selmecebánya, noha a magyarországi felsőoktatási intézmény szintén komoly nemzetközi hírnévnek örvendett.

Az akadémia a maga nemzetközi tanári gárdájával elsősorban a Habsburg birodalom számára képezett szakembereket. A birodalmon belül a magyar korona országaiból származók alkották ugyanakkor a diákság többségét, tehát tekinthetjük hazai oktatási intézménynek. Nem lehet eléggé becsülni az itt folyó oktatást. Ugyanis a jövőendő magyarországi műszaki értelmiség egy csoportja kapott nemzetközileg magas színvonalú képzést, miközben együtt tanult a birodalom más tartományainak a fiaival, s rajtuk keresztül megismerte a monarchia más részeinek a viszonyait. Az itt végzett szakemberek elősegítették a hazai bányászat s kohászat fejlődését. Ezen értelmiségiek hozzájárultak ahhoz, hogy mind szélesebb körben terjedjen a műszaki kultúra hazánkban. Megjegyezhető, hogy korszakunkban a beiratkozások száma alapján hasonló súlyt képviselt az 1782-ben alapított Institutum Geometrico-Hydrotechnicum a műszaki ismeretek hazai terjesztésében.⁷³

A selmecebányai akadémiának a birodalom bányász-kohász szakember igényét kellett kielégítenie. Az a tény, hogy a Magyar Királyságból származó diákok létszáma felülmúlta a monarchia más részeiből érkező hallgatók számát, véleményünk szerint nem csak azzal magyarázható, hogy az akadémia székhelye Magyarországon volt, a királyság nagy népességgel rendelkezett, hanem azzal is, hogy a birodalmon belül számottevően fejlődött a hazai bányaipar. A Habsburg-monarchia bányászatának áttekintése alapján elmondható, hogy a végzett hallgatók számára a birodalom nyugati részén a vas bányászata s kohászata, a sóbányászat bizton nyújtott megélhetést, míg Magyarországon és Erdélyben ezen kívül a nemesfém- és rézbányák kínáltak lehetőséget.⁷⁴

Tanulmányunkban a bányagazdaságra helyeztük a hangsúlyt. A főiskolán tanulók számának alakulása közvetett módon jelzi a bányaipar változását, gazdasági súlyát. Ugyanakkor azt, hogy mikor, hányan s honnan jöttek tanulni a selmecebányai akadémiára, nem magyarázhatjuk egy tényezővel természetesen. Végző soron Bécsben az Udvari Kamaránál döntötték el azt, hogy a jelöltek közül honnan és kik járhattak az intézménybe.⁷⁵

⁷³ Szögi 1980. 251.

⁷⁴ A diákok egy részéről tudjuk, hogy különböző bányahivatalokban vagy épp a kamaránál dolgozott később. Ugyanis összesen 411 főként magyarországi személy valamely hivatali pozícióját, foglalkozását sikerült kideríteni (Faller 1871. 91. skk.).

⁷⁵ Faller 1871. 9.

Az egyes bányakerületekben tevékenykedő praktikánsok nem mindegyike került be természetesen az akadémiára. A selmecbányai főkamagrófságnál különböző szakterületeken összesen 41 praktikáns tevékenykedett 1768-ban,⁷⁶ akik közül az 1770-es években mindössze 12 személy nevét fedezhetjük fel az Adatbázisban.

⁷⁶ Jozef Vozár: Praktikanti stredoslovenských kráľ'ovských bankských mestách roku 1768. = Zborník Slovenského Banského Múzea 2004. 79–88.

1/ A selmecebányai Bányászati Akadémiára beiratkozott első évesek száma (1770–1809)

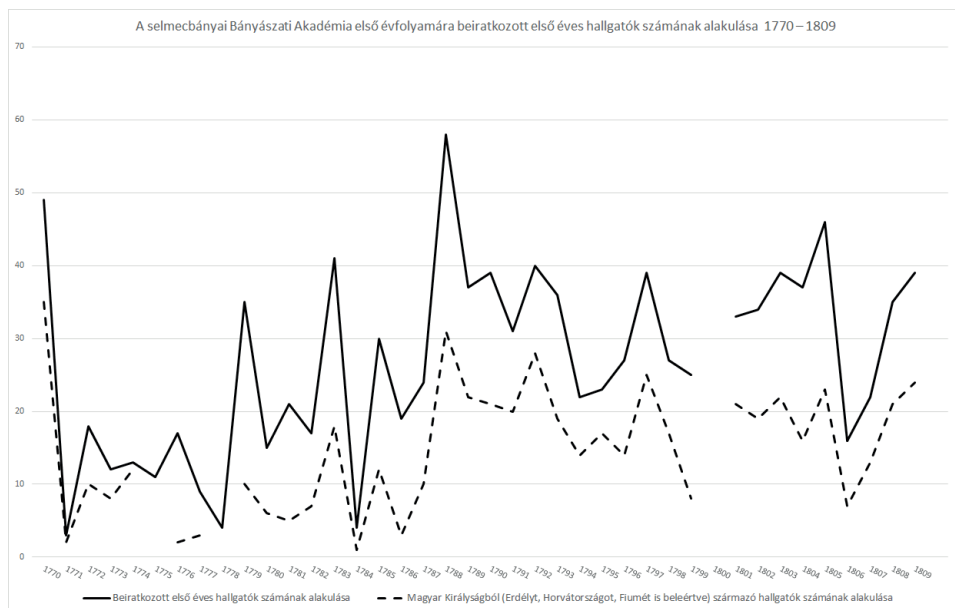
Időszak	Szent Korona országai	Osztrák tartományok Salzburggal és Triesttel	Cseh Korona országai	Egyéb	Származás nem ismert	Összesen 1.	Összesen 2.	Éves átlag
1770-1774	67 (70,5 %)	9 (9,5 %)	7 (7,4 %)	3 (3,2 %)	9 (9,5 %)	95	86	19
1775-1779	14 (18,4 %)	3 (4 %)	6 (7,9 %)	1 (1,3 %)	52 (68,4 %)	76 (80%)	24	15
1780-1784	37 (37,8 %)	34 (33,7 %)	25 (25,5 %)	-	3 (3 %)	99 (130 %)	96	20
1785-1789	78 (46,4 %)	37 (22 %)	27 (16 %)	6 (3,6 %)	20 (12 %)	168 (170 %)	148	34
1790-1794	102 (60,7 %)	46 (27,4 %)	16 (9,5 %)	4 (2,4 %)	0	168 (0%)	168	34
1795-1799	81 (57,4 %)	35 (24,8 %)	17 (12 %)	6 (4,3 %)	2 (1,4 %)	141 (84 %)	139	28
1801-1804	78 (54,5 %)	39 (27,3 %)	18 (12,6 %)	6 (4,2 %)	2 (1,4 %)	143 (101 %)	141	36
1805-1809	88 (55,3 %)	53 (34 %)	14 (8,8 %)	2 (1,3 %)	1 (0,6 %)	158 (110%)	157	32
Összes	545 (52 %)	256 (24,4 %)	130 (12,4 %)	28 (2,6 %)	89 (8,5 %)	1048	959	27

Megjegyzés: 1/Összesen 1. = összes első éves diák; 2/ Összesen 2 = azon diákok nélkül, akiknek a származása nem ismert; 3/ 1800. év hiányzik, így 1801–1804 közötti időszakot 4 évre számoltuk; 4/ az erdész hallgatókat (1809: 19 fő) nem vettünk figyelembe, hisz szervezettel nem tartozott a képzésük az akadémiához; 5/ Egyéb kategóriába a Habsburg-monarchia további tartományai, illetve a birodalom határain kívüli területekről érkezett diákok lettek beosztva; 6/ Az 1770–1774 közötti időszak hallgatói közül 49 fő (52 %) 1770-ben lett regisztrálva, 7/ 1770–1809 közötti periódus éves átlagát 39 évre (s nem 40-re) számoltuk ki. 8/ Az Összesen 1. rovatban található százaléktételek azt mutatják, hogy milyen arányban változott az előző öt éves periódushoz képest a diákok száma.

2/ A Freibergi Bányászati Akadémiára felvett első éves hallgatók száma (1766–1810)

Időszak	Szársország	Németország	Európa más része	Máshonnan a világból	Összesen	Éves átlag
1766-1770	57 (79,5%)	15 (20,5%)	-	-	73	14,6
1771-1775	68 (73,8%)	8 (10%)	5 (6,2%)	-	81	16,2
1776-1780	30 (65,4%)	7 (15%)	9 (19,6%)	-	46	9,2
1781-1785	61 (85,8%)	7 (10%)	3 (4,2%)	-	71	14,2
1786-1790	51 (63,4%)	19 (23%)	11 (13,6%)	-	81	16,2
1791-1795	57 (53,2%)	30 (28%)	18 (16,8%)	2 (2%)	107	21,4
1796-1800	44 (45,8%)	34 (35,4%)	18 (18,8%)	-	96	19,2
1801-1805	64 (56,2%)	33 (28,9%)	16 (14%)	1 (0,9%)	114	22,8
1806-1810	35 (48%)	27 (37%)	11 (15%)	-	73	14,6
Összes	467 (63%)	180 (24,3%)	91 (12,3%)	3 (0,4%)	741	16,5

A selmecbányai Bányászati Akadémia első évfolyamára beiratkozott hallgatók számának alakulása 1770–1809.

(A diagramot Durovics Alex készítette.)

EGYED ÁKOS

SZÉKELYFÖLD AZ OSTROMÁLLAPOT IDEJÉN (1849–1854)

Még nem ért véget a magyar szabadságharc, de a Habsburg-hatalom máris szervezni kezdte Erdély átalakítását. Ennek megvalósítását az erdélyi kormányzó feladatává tették. Ami nem késett, hiszen 1849. július 11-én Ferenc József császár kinevezte Erdély kormányzójává Ludwig Wohlgemuth altábornagyot: „Bízván belátására, és hivatalában tanúsított buzgóságára, ezennel Önt Erdély Nagyfejedelemségben polgári és katonai kormányzójává kinevezem. Jelenjék meg Ön kesedelem nélkül udvaromnál, hol az új hatásköréhez tartozó utasításokat kezéhez veendi.” Ugyanakkor Bach Eduárdot, az osztrák belügyminiszter közeli rokonát: „Elhatároztam Önt fenntartván eddigi szolgálatait az Erdélyi Nagyfejedelemség polgári kormányára teljes hatalmú császári biztos minőségében, ottani polgári és katonai kormányzóm, báró Wohlgemuth altábornagy mellé rendelni. Ön ezen küldetését haladék nélkül elkezdendi, és ebben azon utasítás szerint járand el, melyet Önhöz miniszterelnököm által fogok juttatni”.¹

Az uralkodó rendelkezése értelmében a kinevezettek, haladék nélkül meg kellett kezdjék működésüket Erdélyben, Bécs utasításai szerint.

A kormányzó augusztus 11-én érkezett meg Erdélybe, s még aznap felhívást intézett a lakossághoz, amelyben teljes engedelmességet kért a hozandó intézkedések iránt, és minden kihágásért szigorú büntetést helyezett kilátásba. Ugyanakkor tudomására hozta a népnek, hogy Erdélyt ostromállapotba helyezi.² Szeptember 16-án kihirdette a hadbíróóságok felállítását, aminek következtében hat erdélyi hadbíróóság kezdte meg működését. Mindezek az intézkedések együttesen szolgálták a magyar szabadságharc megtorlását, és Erdély beolvasztását a birodalomba.

Utóbbi érdekében a császári hatalom a birodalom összpontosítása céljából nagyszabású közigazgatási szervezésbe kezdett, ezt készítette elő *Az ausztriai császárság birodalmi alkotmánya*, amely meghatározta az osztrák és más ko-

¹ Kővári László: *Erdély 1848-1849-ben*. Bp., 2014. 402–403.

² Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár város iktatókönyve 1849–1850.

ronatartományokat, közéjük sorolva Magyarországot és Erdélyt. Az alkotmány első fejezete kijelenti: ezen koronatartományok képezik „a szabad, önálló, oszthatlan(!) és feloldhatlan(!) alkotmányos ausztriai örökös monarchiát”, amelynek Bécs a fővárosa s a birodalmi hatalom széke”.³ Ezzel tulajdonképpen a birodalom szerves részének nyilvánították Magyarországot és Erdélyt. De az alkotmány Erdély „belszerkezetét és alkotmányát a Magyarországtóli teljes függetlenség” alapján határozta meg kinyilvánítva az ott lakó nemzetiségek egyenjogúságát, a birodalmi alkotmánnyal összhangban, amit azonban később határoz majd meg egy „rendszer szabály”.⁴

Wohlgemuth sietett végrehajtani a Bécsből érkező utasításokat a megtorlásra vonatkozólag. Ne feledjük, hogy ő alárendeltje volt a bécsi belügyminiszternek, a hadsereg főparancsnokának, s természetesen a császári hatalomnak. Haynau tábornagy, teljhatalmú katonai főparancsnok a megtorlás általános elveit 1849. július 1-én tette közzé. Ennek értelmében a császári hadsereg és a magyar szabadságharc ellen behívott orosz haderő mellé kinevezett biztosok feladata volt a magyarok lefegyverzése. Az előírás szerint a „pártütők” érdekében cselekvő személyeket fel kell kutatni, s a legerősebben felelősségre vonni a vezetőket, és augusztus 21-én arra utasította Wohlgemuth erdélyi kormányzót, hogy „a lázadók minden főnökét” fel kell akasztani.⁵

A kormányzó az adott körülmények közt, amint Jancsó Benedek megállapította: „abszolút katonai diktatúrával” kormányzott.⁶ Következésképpen sietett kiépíteni a katonai diktatúra szerkezetét. Eltörölve a régi közigazgatást, Erdélyt hat kerületre, azaz katonai vidékre (Militar Districts) osztotta fel: szebeni, károlyfehérvári (gyulafehérvári), kolozsvári, rettegi, udvarhelyi és fogarasi kerületre. A kerületekben egy-egy nyomozó törvényszéket és igazoltató bizottságot szerveztek,⁷ amelyek tulajdonképpen haditörvényszékeként működtek. Emellett Szeben, Brassó, Marosvásárhely, Kolozsvár központokban négy rendőrkerületet alakítottak ki, amelyek a Szebenben működő országos rendőrigazgatásnak voltak alárendelve. A rendőrséget a császári csapatok támogatták, amelyeknek „a rendőri szolgálat gyors lebonyolítása volt a feladatuk”.⁸

A hadbíróságok nem késlekedtek működni: halálra ítélték Erdélyben 72 olyan honvédtisztet, akik előbb a császári hadseregben szolgáltak, és 25 polgári sze-

³ Kolozsvári Lap, 1849. november 16.

⁴ Kolozsvári Lap, 1849. november 20. 2. sz.

⁵ Szász Zoltán: Az összbírodalomtól a polgári Magyarorszáig. In. *Erdély rövid története*. Bp., 1993. 465.

⁶ Jancsó Benedek: *Erdély története*. Bp., 2001. 272.

⁷ Jancsó 2001. 273.

⁸ Jancsó 2001. 273

mélyt, akiknek jelentős szerepe volt a magyar szabadságharcban.⁹ Az ítéletet azonban nem hajtották végre, hanem 2–16 évig tartó várfogságra változtatták: 2–16 évi várfogságot kapott 13 honvédtiszt és 10 polgári személy, 2–3 évi fogságra ítélték további 50 személyt.¹⁰ Tamás András csíki ezredest halálra ítélték és a Kolozsvár melletti Szamosfalván kivégezték, halálbüntetés várt volna Sándor László alezredesre is, de végül büntetését két évi várfogságra cserélték fel.¹¹ Ezeken kívül halálra ítélték a kimenekülteket is, azonban őket nem büntethették közvetlenül, ezért nevüket bitófára függesztették fel.¹² Jancsó Benedek szerint a börtönre ítélték számát nem lehet pontosan tudni, mert az elfogatások éveken át tartottak.¹³

Itt van a helye, hogy megemlékezzek szülőfalum, a háromszéki Bodos lelkészének, Jákó Dánielnek a meghurcolásáról a szabadságharcban betöltött szerepe miatt. Őt 1849. szeptember 12-én fogták el, s a nagyszebeni haditörvényszéken pert indítottak ellene, de ezt megelőzően több hónapon át tartották a brassói Fellegvárbán. Jákó a bodosi anyakönyv félreeső helyére leírta röviden a vele történeteket. Eszerint megpróbálta: „1850. február 22-én megjelent a Cs. K. Albizottság Föderl nevű nyomozója, aki [...] hallatlan fenyegetések közt választott egyéneket ellenem tanúskodni.” Jellemző volt a megfélemlítésekre, hogy lehetőleg mindig olyan egyéneket próbáltak mások ellen felvonultatni tanúnak, akik maguk is részt vettek a szabadságharcban. Így például ifj. Józsa Andrást, aki harcolt annak idején a Tömösi szoros védelmében,¹⁴ Dávid Györgyöt és Fábíán Jánost, „e két rendíthetetlen lelkületű egyént”, de nem vallottak a papjuk ellen. Mi több: a bodosi egyházközség kérvényt juttatott el a császári nyomozó hatósághoz (amely azonban nem jutott el a rendeltetési helyére). A vádlevelet Daniel Imre, az orosz és osztrák hadsereg mellé kinevezett biztos írta meg, aki, amint később látni fogjuk, mindig buzgón teljesítette Heydte császári ezredesnek a magyar szabadságharc résztvevői elleni megtorló rendelkezéseit. Jákót végül Marosvásárhelyről engedték szabadon – 14 hónapi fogság után.¹⁵

Daniel Imre az orosz vezető tisztek mellett is tevékenykedett és mindent elkövetett, hogy a leghigorúbb végrehajtója legyen a parancsoknak. Moller orosz

⁹ Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből*. Temesvár, 1894. 24–25.

¹⁰ Jancsó 2001. 274.

¹¹ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban* (Harmadik, átdolgozott, javított kiadás) Bp., 2000. 613

¹² Ürmössy 1894. 28–29.

¹³ Jancsó 2001. 274.

¹⁴ Demeter Lajos–Demeter László: Bodosi szabadságharcosok. In: *Adalékok Székelyföld történetéhez*. Sepsiszentgyörgy-Barót, 2019. 187.

¹⁵ Egyed Ákos: Bodos. *Egy szabad székely szabad falu története*. Barót, 2013. 120–122., Lásd még Demeter Lajos–Demeter László 2019. 186.

altábornaggyal együtt rendeletet írt alá azt követelve, hogy a székelyek szolgál-tassák be a fegyvereiket, különben „azonnal porrá tétetnek”.¹⁶

Amint a különböző felszólításokból¹⁷ kiderül, mind a császári hadak veze-tői, mind az orosz hadparancsnokok a székelyek részéről nagy ellenállásra szá-mítottak. Paszkievics, az orosz csapatok parancsnoka, már 1849. május 23-án Varsóból felszólítást intézett Magyarország lakosaihoz, amelyben kifejtette, „Le-gitim Uralkodótok hívására, aki igénybe vette az én fenséges uram segítségét, a parancsnokságom alá helyezett csapatok egyesültek Ausztria harcosaival, hogy a törvényes rendet, mely hazátokban a lázadás fegyverei által erőszakosan meg-döntetett, ismét helyreállítsák [...] Ha ellenségként fogadjátok, akkor tapasztalni fogjátok elbizakodottságotok következményeit. Vigyenek bennetek intéseim a megbánás és a behódolás útjára, és ezáltal legyetek megkímélve egy véres háború sanyarúságaitól. Ez az én főméltóságú uram legbensőbb kívánsága.”¹⁸ Csakhogy a szabadságharc még folyt és az erdélyiek inkább hallgattak Bem tábornokra, mint Paszkievicsre. Ezzel kapcsolatban idézhetjük Lüders orosz tábornagy kiáltványából, amelyet Háromszék, Gyergyó és Kászsószék lakosaihoz cím-zett, a következőket: „Hozzátok intézett felszólításomnak hatása nem volt; nem adhatok hitelt ellenszegülések szomorú következményeinek és íme a büntetés elért. Ne kárhoztassatok senkit, mint azon gonosztevőket, kiknek bujtogatásaik és gonosz lázításaiknak ellenállni nem akartok, és még most is sokan közüle-tek, távol lakhelyeiktől felfegyverkezve bolyongnak és csoportosulnak.”¹⁹ Azt láthatjuk Clam-Gallasnak a császári hadak főparancsnokának felszólításában, amely Csíkszeredában 1849. augusztus 4-én kelt: ha „vakmerőségben, ha még merészelnétek fegyveresen ellenállani, ha ti házatokban fegyvert, lőport és egyéb akárminemű hadieszközöket eldugtok, vagy eltitkoltok, ha ti egyes portyázóknak ellenállatok, [...] akkor minden további kegyelmet félretéve, a legkeményebben fogok veletek bánni, és azon helységeket porrá tétetni, melyek csak a legkisebb ellenkezésben találtnának.”²⁰

Wohlgemuth végrehajtotta a Bécsből érkező utasításokat, de mégis elmarad-tak az olyan nagyméretű kivégzések, amelyeket Haynau előírt. Ebben – Hermann Róbert véleménye szerint – része lehetett az erdélyi kormányzónak, aki nem volt „annyira labilis lelki alkat”, mint Haynau, s mindent a katonai racionalitás szem-pontjából nézett.²¹

¹⁶ Kővári 214. 416.

¹⁷ Gróf Clam-Gallas, a császári haderő főparancsnoka is intézett felszólítást a székelyekhez.

¹⁸ *Az 1849-es cári intervenció Magyarországon*. Szerk. Vadász Sándor, Bp., 2001. 235.

¹⁹ Kővári 400.

²⁰ Kővári 414.

²¹ Hermann Róbert: *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*. Bp., 2018. 107.

A nagytömegű kivégzések elmaradása ellenére az erdélyi nemzetek tele voltak panasszal a megtorló rendszer miatt, amiről a külföldi közvélemény is tudomást szerzett. Az erdélyi kormányzat elleni vádakat a bécsi kormány sietett megcáfolni. Az erdélyi magyarokról szólva, írta a központi lap, a Reichszeitung: „A vádak sorát azon fontos szemrehányás kezdi meg, mintha Erdélyben a személy- és vagyonbátorság nem lenne biztosítva.” Erre vonatkozólag báró Kemény György közeli meggyilkolását hozták fel, valamint Zaránd megye állapotát, ahol „a román lakosok bosszúvágyának védtelenül kitéve vannak [...] s a románok büntetlen foglalják el a volt földesurak erdeit, földjeit, és házaikat.” A közlemény, amely „Erdélyi levelek” címen jelent meg és 1850. május végén az 1848–1849-i véres zalatnai eseményeket állítja szembe a magyar panaszokkal, megjegyzi: „Erdély kormánya mindazáltal, a pártühtől félre nem vezetve, tudta kötelességét teljesíteni, és a lakosság lefegyverzése után még dec.-5-én 1849-ben szoros vizsgálatot rendelt a történekről, csapatokat rendelt a netalán megújuló hasonló kitörések megelőzésére.”²²

A megtorlás általános irányelveit, amint már korábban említettük, Haynau 1849. július 1-én tette közzé. Ennek értelmében a császári hadsereg és a magyar szabadságharc leveréséért behívott orosz csapatok mellé kinevezett biztosok feladata volt a magyar lakosság lefegyverzése, amelynek végrehajtásáért a községeket tették felelőssé. Az előírás szerint a „pártütők” érdekében cselekvő személyeket fel kellett kutatni és felelősségre vonni. A magyar forradalom és szabadságharc során, 1848. október 18-a után kinevezett egyéneket el kellett minden vezető posztról távolítani, s ezek helyett az ellenforradalom szempontjából megbízható személyeket kellett alkalmazni. A magyar „pártütőkkel” együttműködő egyének haditörvények hatálya alá estek.²³ Röviden: a megbízottak intézték egy-egy vidék vagy körzet összes politikai ügyeit, mondhatnánk, rájuk volt bízva a megtorlás elindítása és ameddig megbízatásuk szólt, annak intézése is.

Székelyföldön a hadsereg melletti császári biztos Daniel Imre volt, aki már alig egy hónappal a Haynau által közölt megtorló intézkedések után, felhívást intézett a Székely nemzethez, amelyet így vezetett be: „Az egész ország ostromállapotba helyezve és hadi törvény alá vetve lévén, hogy ez ideiglenes rendkívüli állásba, a székelység minden lakói magokat tájékozni tudják, mellőzhetetlennek láttam a személy és vagyon, úgy a közrend és közcsend fenntartása érdekében, legfeljebb helyről nyert utasításomnál fogva szükséges tudásul és szoros ehhez való alkalmazásul, e következőket rendelni”²⁴

²² Kolozsvári Lap, 1850. július 4. 80. sz.

²³ Bővebben l. Hermann 2018. 20.

²⁴ A dokumentum a szerző tulajdonában.

A rendelet lényegét tekintve a következő pontokból állt:

1. Minden szék lakói születés és rangkülönbség nélkül, nemesek, papok, katonák és adózók, „az általam ideiglenesen helyezettett királybíró urak rendeleteinek határtalanul engedelmességet el ne mellőzzék, mivel az engedelmességet vonakodók először ugyan pénzzel, de ha ezzel jobbulások jeleit nem mutatnák, ezután mindég testileg, tetteles ellenszegülés esetében pedig rögtönítélőszékileg fognak büntettetni.”
2. Minden nemzet nyelve, nemzetisége, vallása I. Ferenc József „legkegyelmesebb felséges urunk által biztosítva lévén” abból következik:
 - a. „a magyar nyelv általános első és felsősége a többi nemzetek nyelve felett ezennel el van törölve;
 - b. hivatalos nyelv az, amelyet az illető vidéken a nép többsége beszél.
3. A volt úrbéres osztály többé úrbéri tartozásokat nem teljesít s az eddig nyert „engedményekben megtartatik, úgy másfelől kénytelen vagyok kimondani azt is, hogy mindezen kedvezmények életbe léptetése szorosan feltételezve van e veszélyes polgárháborúnak mentől előbbi bevégzésitől.”
4. „Azon alaptalan hiedelem megcáfolására, mintha a közrend és közcsend helyreállítására idejött egyesült csász. kir. ausztriai és csász.(!) orosz vitéz seregek, az itteni fiatal népet katonáskodásra kényszeríteni, vagy éppen Szibériába elküldeni akarnák, ezennel hivatalomnál fogva nyilvánítom, hogy senki is jelenleg katonának erőszakkal be nem soroztatik, kivéven azokat kik mint pártütők csata alkalmával fegyveresen elfogatnak; énnél fogva, aki eddig a pártütő táborba akarhatja ellenére mint katona szolgálni kényszerítetett, ha a táborot odahagyva, lovát, szerszámát és fegyvereit hozzám beadja, személyére nézve ezennel általam biztosítottatik, és nyugodtan hazamehet gazdasága folytatására.”
5. Aki magyar bankjegyeket, vagy Kossuth bankjegyet elfogad és forgalmaz, mint „pártütők cimborája, hadi törvényileg fog büntettetni.”
6. „Aki gyilkol, rabol vagy éget, egyszóval, aki a sérthetetlen személyes és vagyon bátorságot veszélyezi, rögtönítélő haditörvényileg kötél által fog kivégeztetni.”
7. Akik hazug híreket terjesztenek a pártütők érdekében, a pártütők élelmiszeireit vagy hadiszereit eldugják, és be nem adják, hadi törvényszék elé kerülnek, és testi büntetést kapnak.
8. Minthogy sok visszaélés történt a fegyverleadás dolgában, de reméli „hogy a nép fegyvereit „nem makacsságból, hanem valami nem létező véstől félve”, eddig be nem adta, „egyszer és utoljára rendeli”, hogy e szék minden helysége három nap alatt, akik 18 és 30 év közöttiek, akiket a „pártütők” felfegyvereztek, s fegyvereiket, a lovakat, szerszámokat adják be hozzá, különben „orosz

fedezettel ki fog szállni a falvakba”, s büntetésül egy szarvasmarhát kell adnia a tábor számára.

9. Ha valaki feljelenti a fegyverrejtegetőket, jutalomban fog részesülni.

10. A pártütő kormány maradványa, az úgynevezett falusi tanács megszűnik, s helyébe lép a hitesség, amelyet célszerűleg megváltoztathatnak az ideiglenesen kinevezett királybírók.

11. Minden helység köteles éjjel-nappal egy lovast a falusbíró házában tartani „a hivatalos rendeletek és levelezések gyors kézbesítése végett.”

12. E rendelet elterjesztéséért, amire a papok is felhasználhatók, a kerületi ideiglenes királybírók a felelősek.²⁵

Ki volt Daniel Imre, aki az előbbi rendeletet kiadta?

Elsősorban az elnyomó hatalom intézkedéseinek egyik leghűbb kiszolgálója, akit akkor és mindmáig a szabadságharc árulójának tartott a magyar, különösen a székely közvélemény és történetírás.²⁶ Ha végiggondoljuk a székelyekhez intézett rendeletét, kiderül, hogy főszerepe volt a székelység lefegyverzésében és elnyomásában, s nem utolsó sorban a megszálló orosz csapatok kiszolgálásában. Még az orosz tábor élelmezésére is kényszerítette a székely településeket. Olyan hatalmat ruházott rá Heydte császári katonai parancsnok, hogy királybírókat nevezhetett ki, tökéletes engedelmességet követelve ezektől és általában a tisztségviselőktől. Rendelete tele van hamis ígéretekkel: azt állítja, hogy azok a nyelvek hivatalosak, amelyeket az illető vidék lakosságának többsége beszél, holott a német nyelvet tették kötelezővé a hivatalnokok számára. Hogy nem sorozták be a császári haderőbe a székelyeket, illetve csak azokat, akiket harc közben fogtak el, ez sem felelt meg teljesen a valóságnak. Ami még nagyobb bűnül róható fel az az, hogy többeket hazug vádak bizonyítására próbált kötelezni az elfogott személyek vagy a szabadságharc mellett kiálló papok ellen. A fent említett bodosi református pap, Jákó Dániel elleni vádlevelet például Daniel Imre utasítására fogalmazták meg, amelynek súlyos következményei lettek a bevádolt lelkészre nézve: összesen 14 hónapot tartották fogva.²⁷ Az elnyomás olyan kemény volt, hogy Daniel Imre már 1849. szeptember 10-én azt jelentette, hogy Csíkban és Háromszéken helyreállította a rendet,²⁸ ami ugyancsak hazugság volt, mert mind-

²⁵ Daniel Imre hadsereg melletti csász. kir. biztos a Székely nemzethez.

²⁶ Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849.* Sepsiszentgyörgy, 1999.; Deák Ágnes: Birodalmi centralizáció és bürokratikus modernizáció szorításában. In: *Székelyföld története II.* Székelyudvarhely, 2016. 619–674. Daniel Imrere l. 621–622. (továbbiakban: Deák Ágnes 2016.)

²⁷ Egyed Ákos: *Székelyföld települései: Bodos.* Barót, 2013. 122.

²⁸ Deák Ágnes 2016. 621.

eközben Háromszéken és Marosszáéken erős szervezkedés történt a megszálló hatalom ellen. Gondolunk itt a Makk–Gál-féle összeesküvésre.

Mindezekről fontos adatokat közöl az *Emlékek Erdélyről* című kézirat, amelynek két példányát ismerjük: egyik a Magyar Nemzeti Levéltárban, a másik a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságán található. A Budapesten lévő példányon az emlékirat szerzőjeként b. Kemény Ferenc van feltüntetve. Bár a szerzőség kérdése még nem egészen tisztázott, de a kézirat használható, ugyanis több olyan kérdésre is kitér, amelyek kiegészítik – esetleg más információt tudunk meg – a hivatalos közlemények lakonikus bejelentéseit.

Érdekes, hogy ez a forrás nem ötödikként említi Udvarhely kerületet, mint a hivatalos közlés, hanem harmadikként. De ennél lényegesebb az, hogy az emlékirat szerint az Udvarhelyi Vidéket (districtus) székely kerületnek nevezi, s ezt már a hivatalos közlésből vesszük át: ez magába foglalta Marosszáéket, Udvarhelyszéket, Háromszéket, Csíkszéket, tehát Székelyföldet. Lakossága 350000 fő. De kifogásolja, hogy elszakították Székelyföldtől Aranyosszáéket, holott ez is „székely természetű föld, székely magánjogi viszonyok alatt”. Ha elfogadható is, hogy a Székelyföldtől való távolságot tekintik az elszakítás okának, kérdés, miért kerültek a szebeni kerülethez olyan távoli részek, mint Beszterce vidéke és Régen. Közigazgatási nyelv itt a magyar, német és román (oláh).

Vagyis mind a hivatalos közlemény, mind az emlékirat Székelyföldet a régi székely székeket együtt nevezte Székely Kerületnek, kiegészítve Felső-Fehér megye néhány helységével. Szerintem az *Emlékek Erdélyről* szerzője az átszervezés struktúráját valószínűleg már a hivatalos közlemény előtt megismerhette, azért közölhette kissé másként azt. A Kolozsvári Lapban Wohlgemuth kormányzó a következőket írta: „Erdély egy szabályozott ideiglenes igazgatás béhozatala végett, a jelenlegi hadi állapotra tekintőleg, hat katonai vidékre osztatik fel s ezek, igazgató hatóságai székelyei után: szebeni, károlyfehérvári, kolozsvári, rettegi, udvarhelyi és fogarasi katonai vidékeknek fognak nevezetni.”²⁹

Amint már említettük, közigazgatási szempontból a vidékek kerületekre, ezek alkerületekre oszlottak. Minden katonavidékre katonai vidékparancsnokot neveztek ki, akit vidéki biztos segített. Háromszéken a vidék közigazgatási főbiztosa Kovács István volt, a felső kerület albiztosa b. Apor József, a középsőnek Dálnoki István, aki mellé „a politikai szakmát illetőleg” Czirjék Zsigmondot osztották be, az alsó kerület algononoka Nagy András volt.³⁰ A közigazgatási főbiztos november 20-án összehívta a községi előljárókat és arról beszélt, hogy a vagyon- és személyi biztonság megőrzése legyen a legfőbb cél, december 23-án már Háromszéken gyűltek össze az újonnan választott „helységi biztosok, elől-

²⁹ Kolozsvári Lap, 1849. december 7.

³⁰ Kolozsvári Lap, 1849. december 14.

járók és esküdtek” mintegy 1200-an, hogy esküjüket letegyék, s hitet tegyenek a birodalmi alkotmányra. Nyilvánvalóan ebben kényszert alkalmaztak.

Tehát a vidéki katonaparancsnoknak és vidékbiztosnak általános feladata volt a közbiztonság, rend és csend helyreállítása és fenntartása, a személy és tulajdon oltalmazása, a törvények kihirdetése és szoros megtartatása, a kedélyek megnyugtatósa és kibékítése, „egy szabályozott ideiglenes igazgatás behozása, és az ország jövőjére új rendezésére szükséges rendszabályok előkészítése”.³¹

Mivel Wohlgemuth kormányzó 1851. április 18-án meghalt, helyébe Karl Schwarzenberg altábornagyot nevezte ki az uralkodó. Ezzel tulajdonképpen az ostromállapot első része befejeződött. De maradtak még bőven olyan kérdések, amelyeket az új kormányzónak fel kellett vállalnia. Az 1851. május 25-én közölt hirdetményében ezeket írta:

„Elismerem feladatom bajosságát; hanem jó szándék és egy vizsga (!) [vizsla] tekintett csakhamar megismertetnek az ország valódi szükségleteivel, hogy az egységes birodalom intézvényei (!) szerinti megoldás eszközöltessék. Bizalmatok, kész előzékenységek e munka sikerültét lényegesen fogják elősegíteni, s határaitokra való belépésem óta tanúsított barátságos fogadástok megerősítenk várakozásomban. Valódi fájdalommal kellett azonban e különben annyira áldott ország egy részén tett átutazásom alkalmával észrevennem, hogy a tulajdonnak még itt ott hiányzó tisztelete, szüntelen tartó bizalmatlanság s a különböző nemzetiségek iránt kölcsönösen támasztott ellenséges indulat miként terhesítik még súlyosbakká a forradalom és testvérháború következményeit s késeltetik a sebek begyógyulását. Első feladatom lesz azért, az adott általános törvényeknek megszeghetlen tiszteletet, az országnak az óhajtott békét s rendet, s minden egyesnek jogos igényei biztosságát megszerezni. A kormány őszintén törekszik valamenyny nemzetiiségnek lelkiismeretes tisztelése mellett e koronaország boldogságát az összes császári állam érdekében előmozdítani. Kérlelhetetlen szigorral kellene azért azok ellen eljárnom, kik a kormány rendelete ellen bizalmatlanságot merészkednének terjeszteni, vagy bárminemű ürügy alatt elégedetlenséget és rendetlenséget előidézni. Erdélyiek! Bizalomteljesen lépek körötökbe: fogadjatok hason őszinteséggel és jóakarattal. Örömmel s sikerbe vetett reménnyel kezdem el működésemet.”³²

Kétségtelen, hogy bizonyos reménységet táplált az erdélyi magyarság az új kormányzó személye iránt, amit talán e bemutatkozó, békülékenyebb hangvételű felhívása is segített.

A magyar reményeket így foglalta össze a kérdés jó ismerője, Ürmössy Lajos: „az új kormányzó fényes tulajdonairól, igazságszeretetében álló híre, nemes,

³¹ Uo. 42.

³² Uo. 1851. május 29.

lovagias jelleméről, magán- és újságlevelek jó eleve, egyhangúlag igen kedvező véleményt hoztak és beszélének oly teljhatalomról miszerint Erdély magyarsága, székelysége némi kecsgető reményekre érzé magát följosgositva. Nem is Schwarzenbergen múlt, hogy e remények hamar eltűntek. Elvégre ő kénytelen volt az osztrák kormány rendeleteihez tartani magát, amely a magyarságra kedvezően nem hangzott, és így minden finom modora mellet is, ő sem volt képes a nyomasztó helyzeten változtatni.³³ Igen, a valóságnak megfelelő helyzetet írt le Ürmössy, aki számos adatot hoz fel állítása alátámasztására. Erről szól az a szigor is, ahogyan a Makk–Gál-féle összeesküvést megtorolták.³⁴

Egyébként Schwarzenberg kormányzó működését éppen úgy meghatározta a bécsi belügyminisztérium, mint Wohlgemuthét korábban. Például 1851. május 12-én a következő utasítást közölte a birodalmi törvénylap a belügyminisztérium részéről Schwarzenberg kormányzóval: 1. Az ország politikai szervezetének élén a kormányzó áll, akinek székhelye Nagyszebenben van. 2. Közigazgatás tekintetben Erdély koronatartomány (Kronland Siebenbürger) öt területre vagy kerületre oszlik: Szászföld (Sachsenland) magában egy kerületet képez, amelynek elnöke a „szász nemzet grófja” (Grafen der sachsischen Nation), Nagyszeben főhellyel, a többi kerület: Károlyfehérvár, Kolozsvár, Dés és Marosvásárhely.

Vagyis nem hat, hanem öt kerülete volt Erdélynek az új beosztás szerint. A dési kerület a korábbi rettegi kerületet foglalta magába, a korábbi Udvarhely kerület székhelyét Marosvásárhelyre tették át, de Székelyföld továbbra is Marosszéket, Udvarhelyszéket, Háromszéket, valamint Csíkszéket ölelte fel.³⁵

A közigazgatás átszervezése következtében az 1848 előtti rendi, állami intézményrendszer helyébe modern állami bürokrácia épült ki: elválasztották az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, a régi nemesi állam negatív jelenségeit is kiiktatták és az ügyintézés szakszerűbbé vált. De, amint Deák Ágnes megállapítja, mégis a pozitívumokat is elégedetlenül fogadta a lakosság, mert „az 1848 előtti saját intézményrendszert most a birodalmi állami szervek expanziója váltotta fel [...] s az önkormányzatiság szinte minden korábbi elemét kiiktatta az igazgatási gyakorlatból”.³⁶

Vagyis idegen, elnyomó hatalom valósította meg a közigazgatási reformokat, amit a magyar lakosság eleve kedvezőtlenül fogadott. Ehhez az is hozzájárult, hogy a hatalom érezte: a teljes beolvasztás érdekében foganatosította intézkedéseit.

³³ Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből I.* Temesvár, 1894.78.

³⁴ *Székelyföld története II.* Szerk. Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz. Székelyudvarhely, 2016. 648–649.

³⁵ Kolozsvári Lap, 1851. június 1.

³⁶ Egyed Ákos–Hermann Gusztáv–Oborni Teréz 2016. 635.

EGYED EMESE

UDVARLÓ LEVELEK GRÓF SZÉKI TELEKI KATÁHOZ

„Bethlen Rozália első – elvált – férje¹ már 1806-ban, második férje, Wass Sámuel 1812-ben halt meg, ez utóbbi szomorú eseményt követően szentelte özvegye minden idejét a gyermeknevelésnek” – olvasható Papp Klára *Az erdélyi Csákyak* című, 2011-ben Kolozsvárt publikált könyvében.²

Végezzünk el egy helyettesítési retorikai műveletet. Neveket, évszámokat cseréljünk: Teleki Kata első – elvált – férje, Rhédey Farkas már 1773-ban, második férje, Alvinczi Gábor 1788-ban halt meg; ez utóbbi szomorú eseményt követően szentelte özvegye minden idejét a gyermeknevelésnek.

Meglepő lehet, de a nevek, évszámok cseréjével érvényes megállapítást kapunk. A retorikai játék után lássuk a női szerepvállalás egyszeri vagy elterjedt módját.

Honnan ez a képesség – honnan az a szándék, hogy a gazdálkodásnak a korban, ilyen állapotban elkerülhetetlen kötelessége mellett felelősséggel teljes módon figyeljen a nő a nevelés gondjaira? Gyermekkorában látta? Ránevelte saját élete tapasztalata?

A továbbiakban gróf Széki Teleki Katáról (1746–1809), a fentebb említett Bethlen Rozália kortársáról elmélkedünk, főként a hozzá intézett levelek értelmezésével keresve annak a magyarázatát is, hogyan voltak képesek megküzdni erdélyi birtokos nemesasszonyok az előttük tornyosuló akadályokkal, azt a kérdést is megfogalmazva óvatosan, lehet-e mindezek alapján egy sajátos embertípusról, vagy tipikus életútról beszélni.

¹ Bethlen Rozália első férje Csáky János volt.

² Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kolozsvár, 2011. 444.

UDVAROL A NEMES IFJÚ

„Édes öcsém! ezen az világon igaz, hogy esze, kardja, s házassága után boldogul az ember” – idézi emlékiratában ifj. Rettegi György (1718–1786) nagybátyja, Váradi Zsigmond (?–1757) szavait.³

Alkalmazva a mondást az alábbi levelek egyik feladójára, megállapíthatjuk, hogy Rhédey Farkas (1735–1775) – Teleki Kata első férje – kardja után próbált boldogulni, amikor a bécsi magyar testőrseregbe felvételét kérte, hiszen a testőrséget ugyan a császári udvarmester is felügyelte, de lényegileg/tulajdonképpen katonai egység volt. Rhédey Farkasnak inkább a kapcsolatai hozták meg az ügy – igaz nem sokáig tartó – sikerét. Nagybátyja, Rhédey János (1713–1768) császári tiszt 1760 júniusában került a Királyi Magyar Nemesi Testőrsereg első vezérkarába; 1767 szeptember 22-i lemondásakor altábornagyi rangja volt.⁴ Segíthette unokaöccse fölvetését a testőrségbe (Doboka megye javaslatára vették fel).⁵ A testőrseregben a kezdetektől ugyan sok mindent tanulhattak, de fegyelmi problémák sokasága nehezítette az új intézmény működését. Már az első év végén módosítani kellett a testőrségre vonatkozó szabályokat. Rhédey Farkast ugyan könnyelmű figurának tartja a kora nemességéről kritikusan vélekedő Rettegi György, de mentségéül jegyzi meg, hogy a fiú erkölcsének okát gyermekkorában kell keresni, apja korai halálában és az anyai kényeztetés okozta jövátéhetetlen éretlenségben: „az anyja felette igen kedvezvén neki, se nevelését, se tanulását nem volt aki számba vegye, melyre nézve rosszul tanult volt”.⁶ A testőri szolgálat négy évig tartott, utána többnyire a császári-királyi hivatalok valamelyikében helyezkedtek el a vármegyék itt képzett tagjai, hacsak korábban át nem helyeztették magukat a tényleges császári katonai alakulatokhoz, mint tette például Barcsay Ábrahám.

Abban a kéziratos magánlevél-gyűjteményben, amelyet a 19. században Rhédey Klára állított össze,⁷ több levél tanúsítja Rhédey Farkas hatalmas udvarlását

³ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*, bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond, Bukarest, 1970. 67.

⁴ Az adatokat lásd: A Magyar Királyi Testőrség összes elöljáróinak időrendi rang- és állománylajstroma a testőrség felállításától 1800-ig. A királyi magyar testőrség iratai 1760–1850. In: *A török kor, a kuruc kor, a nemesi felkelés, a királyi magyar nemesi testőrség iratainak levéltári segédlete*, összeállította Farkas Gyöngyi. Bp., 2000. 194–229; *Báróczy Sándor feljegyzései a Magyar Nemesi Testőrség életéből*. Összeállította Krudy Ferenc, magyarra fordította K. László József. Bp., 1936. 90. Rhédey Jánosról többek között Rettegi György is ír: Rettegi 1970. 110.

⁵ Rettegi 1970. 352.

⁶ Uo.

⁷ *Elegy atyafiságos levelek*. Román Nemzeti Levéltár (Bukarest), kézirattár (Külön jelzettel minden egyes levél esetében).

1764 tavaszán és nyarán, valamint széki gróf Teleki Katával kötött házassága néhány mozzanatát is.

Meglepőnek tűnik – ismerve a testőrsereg belső rendtartását, de Barcsay Ábrahám levelei alapján a testőrség hétköznapijait is⁸ –, hogy az 1764. évben Bécsből immár hazatért testőr-katona Rhédey Farkas mennyi szabadidővel rendelkezett. A szerelmeslevelek olykor más helyszínről, de főleg a szomszéd birtokról, a dobokai Rhédeyek házából is igen sűrűn érkeztek Kendilónára. Hadd jegyezzük meg, hogy Dobokán, ahol Rhédey Farkas szülői háza és birtoka volt és ahol anyja is lakott, Nalácz Józsefnek, a testőrírónak, fordítónak, Zaránd vármegye későbbi főispánjának⁹ is volt háza. Kendilónán nevelkedett Teleki Kata, gróf idősb széki Teleki Ádám (1703–1769) és az ekkor már néhai Thoroczkai Klára (?–1753) leánya. Teleki Ádám ekkorra már tisztázta magát, bár nehezen, a Rákóczi-pártiság (értsd Rákóczi József-pártiság) vádjá alól, de folyamatosan birtokperekkel és egészségügyi gondokkal küszködött. Újabb (immár a harmadik) felesége Horváth Zsuzsánna, édesanyja, vajai Vay Kata és a fiúgyermek, ifj. Teleki Ádám (1740–1792) szintén a kendilónai családi házban élt.

Rettegi György emlékiratában Rhédey Farkas neve az 1773-as följegyzésekben is előfordul. Olyan személyként hivatkozik rá Rettegi, akire lehetett számítani, ha a császári katonaság erdélyi alakulatát valami rendbontásról kellett értesíteni (főleg paraszti engedetlenség vagy szökött katonák felbukkanása) – azt mindenesetre elárulja, hogy jó viszonyban volt a Borsán állomásozó osztrák (császári) katonai alakulat vezetőivel.¹⁰ Mindenesetre az alább közlendő levelek közül az 1764. augusztus 5-i, „orosz teleki” (Olasztelek? Oroszhegy?) keltezésű levél – bár elvileg az udvarlás gesztusának (immár a kialakult kapcsolat fenntartásának) kifejezője, és a völegénynek anyja társaságában való fürdőkúrájáról ad hírt – arra utal, hogy szerzője figyelt a birodalom határai közelében zajló társadalmi eseményekre is. A székelyeknek a madéfalvi veszedelem következtében zajló, csoportos Moldvába településére vonatkozó, e levélben csak „fait divers”-ként megjelenő nagy hírét, az adózás eme csoportos elkerülésének hangsúlyozását különösen ajánlom a történetkutatók figyelmébe.

⁸ Ld. Egyed Emese (Szerk.): *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrincz 1771–1789*. Kolozsvár, 2001. 236.

⁹ Papp Klára: Egy arisztokrata család politikájának megalapozója: Jósika Antal kolozsi főispán tervezetei (Beszéde Hunyad- és Zaránd vármegye közgyűléséhez, levelezése a hadi segedelemmel, tervezete az adózással kapcsolatban. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: Arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint, Debrecen, 2014. 488.

¹⁰ Rettegi 1970. 305–308.

Rettegi is emlékeztet arra, hogy Rhédey Farkas igencsak kedvelte a hölgyeket.¹¹ Teleki Kata számára azonban mégsem ez a kapcsolat jelentette a biztonságot és gyermeke nevelésében a jövendőt. Kiterjedt családja több tagjára számíthatott, erre a későbbiekben visszatérünk. Az erdélyi törvények értelmében a fiúgyermek házasságkötése alkalmával jutott az öröksége birtokába, így némileg érthető az udvarlás hevessége.

KENDILÓNÁRÓL DOBOKÁRA

Az udvarlás tárgya gróf Teleki Kata (1746–1809) széki gróf Teleki Ádámnak Thoroczkay Klárától (?–1753) született gyermeke, ifj. Teleki Ádám húga volt. Teleki Kata is félárva volt, édesanyját korán elvesztette, nevelésével főleg nagyanyja foglalkozott. Nem volt kedvenc gyermek. Úgy tűnik, az apai korholásra gyakran adott okot. Rettegi György vele kapcsolatban is megfogalmazza kifogásait: „Alkalmos személyű, de se szépségre, se egyebekre nézve a kisujját sem éri fel az édesanyjának [Thoroczkay Klárának], még az erkölcsit is a mostani világhoz alkalmaztatta látván, hogy az ura is másfelé kapdosott.”¹² (Hogy a kifogásait Rettegi mire alapozta, azt most nem vizsgáljuk.)

Teleki Kata és Rhédey Farkas már 1762-ben aranyozott ezüst kelyhet ajándékozott a dobokai református egyházközségnek, felirata: „Grf Rhédey Farkas és grf Teleki Kata isten dicsőségére csináltatták a dobokai ref. szt ekklezsiának 1762”.¹³ Ebből következtetünk arra, hogy eljegyzésükre Dobokán kerülhetett sor. Az 1764. szeptember 17–18-án rendezett lakodalomra Berkeszi István készített prédikációt. Az eseményre Bod Pétert is meghívta az örömapa, Teleki Ádám. Itt jegyezzük meg, hogy ő a magyarigeni skólájában az 1750-es években nyaranta tanítójuk volt a széki Teleki unokatestvéreknek, köztük ifj. Teleki Ádámnak. *Magyar Athenasát* is e külföldi akadémiákra induló ifjakkak – Teleki Sámuelnek, Teleki Ádámnak, Teleki Józsefnek – ajánlotta.

A tudós lelkész ugyan levelében megáldotta az ifjú párt, de személyesen nem kívánt az örömnepen részt venni. Időszerűbbnek, sőt sürgetőbbnek tartotta a család fiúgyermeke, Teleki Ádám gróf házasságát. Mintha arra is utalt volna, hogy a fiú a külföldi tanulóidőt (1759–1762, Bazel, Leiden) inkább a hölgyekkel való ismerkedéssel töltötte, bár a család hagyománya a fiak korai házasságkötése: „Tudja Nagyságod jól a maga példájából is, hogy az méltóságos Teleki familiában való úrfiak véteknek tartották ifjú korokban meg nem házasulni és az ő ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje nagyságod, hogy ezek a Párisban

¹¹ Rettegi 1970. 326.

¹² Rettegi 1970. 353.

¹³ Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája III. köt.* <https://mek.oszk.hu/04700/04755/html/157.html> (Letöltés dátuma: 2022.07.31.)

tanult, Párisi Minervákat, belgyomi Diánákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos famíliába, hanem ha magok Ulissések voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar.”¹⁴

Teleki Kata Kendilónán nőtt fel, a település a mainál jelentősebb volt, tanult emberek sokasága lakta (hogy csak néhányat említsünk: Bodola Sámuel és Berkeszi Dániel református papok, Pataki Sámuel orvosdoktor). Maga Teleki Kata könyveket is gyűjtött, könyvei jegyzékét halála után készítették el.¹⁵ Szegedi Éva doktori kutatásai rámutatnak, hogy saját kora magyar nyelvű olvasmányait (könyveket, időszaki kiadványokat) sőt nyomtatott drámáit gyűjtötte.¹⁶

Rhédey Farkas udvarló levelei időben el is vezetnek a házasságkötésig. A testőrségbe való megyéenkénti „candidatiokról” Rettegi György is hírt ad, tőle azt is tudjuk, milyen díszes társaság gyűlt össze Rhédey Farkas és Teleki Kata lakodalmán:

„Ezek közül is [értsd a testőrsereg első rendben Bécsben szolgált erdélyi tagjai közül] Rhédei Farkas, Inczédi Samu, Haller Péter hazajöttek; Rhédei Farkas meg is házasodott 1764 esztendőben 18-dik Septembr(is), vette gróf Teleki Ádám úr leányát Katát, magam is ott voltam a lakodalomban, voltak ott: generalis Teleki Sámuel, más Teleki Sámuel, T(eleki) Sándornak Nagy Susánától fia, ez most jött le akadémiákról, Bécsben a királynéval olasz, francia, belga és deák nyelven perorált, Korda György Teleki Ádám veje, Bánf(f)i Ferenc és Boldizsár, a nász népével Wesselényi Ferenc úr, Székely László, Henter Pista s mások...”¹⁷

Erre a lakodalomra gróf Székely László is emlékszik, felesége révén a menyasszony meghívottai voltak: „Említett szegény Rhédey József atyám bátyám egyetlen egy Farkas nevű fia ezalatt felnevelkedvén, és az udvari felséges testőrzőségnek esztendeig való szolgálatjának tétele után hazatálepvedvén, mostani második házastársam, gróf Toroczkai Zsuzsánna testvérnénjének, Toroczkai Klárának méltóságos római szent birodalombeli gróf, generális széki Teleki Ádám úrtól származott Kata nevű hajadon leányát feleségül magának eljegyezvén, ennek lakadalmára is Dobokára, mint igen közel lévő vérgazdának el kellett mennem, s el is mentem. De óh, világi változandóság, alávettett állapot, ezen örömet csakhamar szomorúság

¹⁴ Bod Péter levele Teleki Ádámnak Magyarigen, 1764. szeptember 5. Bod Péter: *Magyar Athenas*, Válogatta, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta Torda István, Bp., 1982. 482–484.

¹⁵ Ez ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (Lucian Blaga központi Egyetemi Könyvtár) található (ms 263.)

¹⁶ Szegedi-Kiss Éva: *Gróf Mikó Imre, a könyvgyűjtő és könyvtáralapító* (doktori dolgozat). Kolozsvár, 2021. (a kolozsvári Lucian Blaga központi Egyetemi Könyvtárban). Mikó Imre gróf feleségének, Rhédey Máriának nagyanyja volt Teleki Kata.

¹⁷ Vö. Rettegi György Emlékiratai 1718–1767. Közreadja Torma Károly. = *Hazánk. Történelmi Közlöny*, 1884. I. sz. 374–375. Ezt a szövegrészt Jakó Zsigmond kihagyta Rettegi György emlékiratának általa sajtó alá rendezett kiadásából, de utalt meglétére.

követé, mert gróf Rhédey Ádám az én nagyatyámmal, ugyan Rhédey Pállal egy testvér volt, mint igen közel való vér gazdatársamnak, eljött ugyan ezen lakodalomra, is jóllehet fenn járt, de rosszul volt az disszenteriában. Fenn volt ugyan, még feleségemmel bundában egy pár táncot járt is, s ez is volt az utolsó táncolása. Mert az utolsó nap, mikor már a gazdák vendégsége lett volna, rosszabbul kezdett lenni, s eret kellett rajta vágatni, s doctort s borbélyt hozatni melléje.”¹⁸

A házastársak közti viszony megromlott, Rhédey Farkasnak Kendilónára címzett későbbi (immár fiához, Ádámhoz szóló) leveleiből az derül ki, hogy Teleki Kata, fiával együtt, visszaköltözött Kendilónára. A szomorú jelentést férje haláláról azonban ő írja alá mint Árva Teleki Kata.¹⁹

FÉRJHEZ MEGY AZ ÖZVEGYASSZONY

Rhédey Farkas halála után születtek Alvintzi Gábornak az özvegy Teleki Katához szóló, tartózkodóan gyöngéd, udvarló levelei. Teleki Kata rövidesen férjhez is ment hozzá. Az általunk vizsgált leveleskönyvben az 1778-ból keltezett utal a tekintélyes kérő közeledésére. Rhédey Farkas vizsgára való előkészületeikről alapos levélbeli leckét kapott mostohaapjától arra vonatkozóan, kinek adjon a nyomtatott vizsgadolgozatából, és kinek milyen megszólítás dukál.

Teleki Kata és Alvinczi Gábor páros élete 1788 nyarán ért véget, Teleki Kata adja hírül egyleveles gyászjelentőjében a rokonoknak, ismerősöknek a szomorú hírt: *Mint a' váratlan 's mindent fel-forgató sebes szélnek zugása, a' keserű halál az én házamba is bé-rohana, ... a' mindön az én...drága házastársomat, ... Alvintzi Gáboromat... ezen... folyó Szent Iván havának 6-dik napján ... életének mint egy 54-dik esztendejében... ki ragadá.* (Kolo'svár, 10-ik Junii 1788.) ... Árva Teleki Kata (Kolozsvar 1788) [a Református Kollégium betűivel.]

A Rhédey Farkas, illetőleg Alvinczy Gábor által küldötteken kívül azonban említünk kell más, a kor szóhasználatával élve *udvarló* leveleket is, amelyek a grófnőhöz szólnak.

Több Teleki Katához szóló levelet olvashatunk Teleki Sámuelről, a kancellártól. A családi jó viszonyoknak ifjúkori élményalapja is lehet: unokatestvérek voltak. De ezt a kapcsolatot a bécsi főhivatalnok rokon Rhédey Ádám gondos nevelésére

¹⁸ *Gróf Székely László Önéletírása.* Közzéteszi Fehér Andrea. Kolozsvar–Budapest 2019. Elbeszélő források: Magyar családtörténeti források 1. 418.

¹⁹ Lásd: Határt vetett a' mindeneken szabadon uralkodó Úr Isten minden ember életének. ... néhai kedves férjem, ... Rhédei Farkas úr. ... ezen folyó hónapnak tizenharmadik napján. ... é világi életből... el-költözék... Kolo'svár, 17dik Junii 1775. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/17121860viii-FC54/gyaszjelentések-100F5/rhedei-farkas-hatart-vetett-a-mindeneken-szabadon-uralkodo-ur-isten-minden-ember-eletenek-nehai-kedves-ferjem-rhedei-farkas-urezen-folyo-ho-103FE/> (Letöltés dátuma: 2022. július 31.)

való figyelése (főként a korábbi gyámok, Alvinczi Gábor és ifj. Teleki Ádám halála után) még szorosabbra fűzte: Rhédey Ádám Teleki Sámuel lányát, Máriát vette feleségül 1795-ben. Így aztán az 1803 és 1809 között Bécsből és Marosvásárhelyről keltezett, Kendilónára küldött levelek immár új rokoni köteléket is jelentettek.

Egyetérthetünk Papp Klárával, aki az erdélyi arisztokrata nők társadalmi-közéleti kapcsolatainak sajátosságait vizsgálva a következőket jelenti ki: „A nők sorsának alakulását természetesen szintén alapvetően a családi viszonyok határozták meg, de a női sorsok további alakulásában igen komoly szerepet kaphattak a személyes képességek és ambíciók is. Ismeretes, hogy a családi hagyomány, a szülők neveltetésének hatása, a lehetséges karrierek különbözősége és még sok más minden összetevő eleve eldöntötte, hogy egy nőnek más neveltetést, indítást kell/lehet kapnia, mint fiútestvérének, mert nem ugyanaz a szerep vár rá. Ez azt jelenti, hogy a várható szerep már a tanulási folyamatot is korlátozta, vagyis hogy a lányokat eleve csak korlátozott szerepvállalásra készítették fel.”²⁰

A Teleki Kata által írott levelek a fentebb említett levélgyűjteménybe nem kerültek be. A szerző női „posteritása”, gondossága a levelekből kirajzolódó címzett virtuális portréjához hozzájárul.

Általában a nemesi udvarokban rokon gyermekek is nevelkedtek. Itt most hadd említsük meg ifjú Korda Györgyöt, a fiatalon elhunyt fiút, akivel együtt a Korda család egyik ága is kihalt, és akinek Gyöngyössi János (1741–1818), a tordai református lelkész állított terjedelmes verses emléket.²¹ Teleki Ádám első feleségétől, gróf Wesselényi Zsuzsánától (1703–1739) született leánya, Zsuzsanna (1731–1778) 1748-ban Korda Györgyhöz ment feleségül, aki 1759-ben Kolozs vármegye főispánja lett. A szülők 1786-ban, egyazon évben bekövetkezett halála után Teleki Kata mint nagynénje nevelte a fiút, de a korabeli gyámügyi rendszer miatt férfi gyámot kellett kinevezni a számára, a távolabbi rokonságból gróf Bethlen Ádám, majd gróf Teleki Ádám, árvaszéki tutora Teleki László lett. Gyöngyössi János 1796-ban az elhunyt rokonsága kérésére írott poémáját a család nem közölte, ezért publikálta saját gyűjteményes kötetében maga a szerző évekkel később. A hosszú című költeménynek (nevezzük itt röviden *Marcellusnak*) a korabeli gyermekhalandóság és a temetési pompa antropológiai-retorikai szempontjain alapuló vizsgálatát Keszeg Anna végezte el példás módszertani

²⁰ Sajátosságok az erdélyi arisztokrata nők társadalmi-közéleti kapcsolataiban a 18–19. században. In. *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Szerk. Papp Klára–Püski Levente–Novák Ádám, Debrecen, 2019. 169–191.

²¹ Marcellus; idején el-hervadott reménységnek fia: avagy Néhai mltságos groff és boros-jenői báró Korda György úr-finak emlékezetére irtt versek. In. *Gyöngyössi János magyar verseinek második darabja*. Pest, 1803. 390–498.

következetességgel.²² Ebből az eposzokra emlékeztetően utalásos jellegű és képződző verses életrajzból is közlünk egy részletet, mert a közvetett udvarlás – az irodalommal való üzenés – formájának látjuk. A versben az „Im’ a’ groff Nevelő Anyának udvarol” megállapítás arra vonatkozik, hogy a házi nevelés rendszeréből az iskolaiba vitette át a tutor (gróf Teleki László) a növendéket: meggyőzte az árva rokongyereket nevelésével foglalkozó Teleki Katát, hogy a fiú helye a kolozsvári Református Kollégiumban van. (A korábbi gyakorlat a főnemes ifjakat inkább csak a vizsgák alkalmával irányította az iskolákba.) Ennek a skólának volt diákja ifjú Korda György, amikor halála 1795 telén bekövetkezett.

Idősb Teleki Ádám, Teleki Kata apja versekkel jelölte élete jeles napjait, versajándékokat készített édesanyja névnapjára, gyermekei házasságkötésére. Leányát korholja egyes korábbi verseiben, 1765 augusztusában mégis gyöngéd verssel üzen betegeskedő leányának: „Édes jó leányom, légy jó egészséggel...”²³ Ez a mostohaanya és nagyanya mellett felnőtt makrancos leány felnevelte a Dobokán 1768. július 22-én született Ádám fiát, aki aztán 1787 júniusában nyilvános vizsgát tett a kolozsvári Református Kollégiumban, 1788 júniusában jogból is vizsgázott, ugyanazon év decemberében Göttingába indult, tanulmányútról pedig, amely a régi típusú külország-járást is magában foglalta, 1792-ben érkezett vissza. 1793-ban esküdött fel az Erdélyi Udvari Kancelláriára, itt adhatta jelét tudásának, komolyságának. Dolgozott az Erdélyi Kincstartóságnál (1795-től létszámfeletti írnokként, 1797-től létszámfeletti titkárként), 1800-ban kamarás, Doboka vármegye főispáni tisztségét viselte 1806-tól 1837-ig, a Királyi Tábla, majd a Kincstartóság elnöke volt. A sokféle megbízatást, úgy tűnik, becsülettel viselte. Emlékiratában tényként rögzíti apja halála évét, helyét („1775 édes Atyám G. Rhédei Farkas Kolozsvárt meg holt”) majd mostohaapját hálával („1788. 6. Jun Jo mostoha Atyám B. Alvinczi Gábor Kolozsvárt meg holt). A szívfájdító emlékezés azonban édesanyjának szól. „1809. 2 oct. Áldott jó édes Anyám, G. Teleki Kata meg-holt!” – írja e följegyzésben, amely életrajzi emlékeztető és végrendelkező levél is „Clárinak és Máriskónak, szívből szeretett lányainak” címezve.²⁴ Teleki Kata gyászkönyvét feltehetően fia, Rhédey Ádám állította össze, ennek prédikációit és orációit Incze Sámuel kolozsvári református

²² Keszeg Anna: „Betsesb értz az arany rosda-fészek vasnál”. A rendiség retorikája Gyöngyössi János Korda György felett mondott halottbúcsúztatójában. = *Sic itur ad astra*, 2009. 59. sz. 99–116. A szöveg aztán könyvbe építve is megjelent: Keszeg Anna: *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*. Budapest, 2011.

²³ A verset lásd: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 2991/445.

²⁴ *Gróf Rhédey Ádám erdélyi kincstartó és gubernátor családi feljegyzései leányai számára*. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém megyei Levéltára, A verőczei és hidvégi Gróf Pejacsevich-Mikó család iratai, XIII/16, II/7.

lelkész, Szilágyi Sámuel, a város Református Kollégiumának tanára és K. B. S. – feltehetően K. Boér Sándor drámaszerző – jegyzi.

A továbbiakban leveleket adunk közre az *Elegy atyafiságos levelek* című kéziratos gyűjteményből, Rhédey Farkas, Alvinczi Gábor és Teleki Sámuel tollából (a címzés nem maradt fenn minden esetben!), továbbá egy részletet Gyöngyösi János Korda György emlékére készült *Marcellus*ából, amely Teleki Katának, mint nevelőanyának „udvarol” irodalmi gesztussal.

I. *A feladó: Rhédey Farkas*²⁵

1. Méltóságos Groff Kis Aszszony
Kedves édes Hugom Aszszonynak

Ez leveletem tsak azért küldtem Nagyságodnak, hogy meg mutassam valójában s néma postám által jelentsemis, hogy az Éttzakában jo nyugodalmat ohajtok az én édes Hugomnak.

Maradván
Nagyságodnak édes Szivem Hugomnak
Doboka 1ma Apr 1764

Hiv szivet viselő attyafia szolgája
G Rhédei Farkas

2. Szivem szerént valo Kedves vérem Hugomnak

Ez néma, mindazonáltal igaz postám tsak egyedül azért udvarol Lelkem Hugomnak, hogy meg mutassa aztat, melly állandó tisztelettel vagyon az, a' ki irta utolsó tsep véréig az Én

Édes Angyalom Hugomnak

Doboka 12ma Apr 1764

Álhatatossággal fel ruhásztatott
Örökös Szives attyafia és édes bátya
G Rhédei Farkas

Címzés: Méltóságos Groff Széki Teleki Kata Kis Aszszonynak, Kedves Szivem Hugomnak álhatatos szeretettel.

K. Lona

²⁵ Rhédey Farkas levelei gróf Teleki Katához: Román Nemzeti Könyvtár (Bukarest), kézirattár ms. 20907-20925.

3. Édes Angyalom Szívem és Mindenem!

Lelkem hozzám utasított igaz szivedből származot leveleidet vettem, melyért semmit egyebet nem kívánhatok, hanem csak esztet, hogy az a ki Teremtőd és Teremtőnk az áldgyon meg, hiveségben nem kételkedő szived ezt ohajtván álhatatos beretettel marad

Édes Gyönyörűségem

Doboka 5ta Máji 1764.

Utolso pihenéséig valo változhatatlan örökös szived szolgád
G Rhédei Farkas

4. Méltóságos Groff Teleki Kata Kis szszonynak nékem állandó s álhatatos szivemnek tökéletes szeretettel

K Lona

Édes Lelkem gyönyörűségem mindenem!

Szívem 4. levelet küldettem és ki hová bol utasítani meg lehet. Én pedig Angyalom tiszteletes Bodoki és Pataki Uraimékat köszöntvén kedves Szajkodat tsokolom és vagyok

Szívem Lelkem édgyetlen édgym

Doboka 15ta Máji 1764

Örökké örökös álhatatos Szived
G Rhédei Farkas

Édes vérem köszöntöm Simonné Aszszonyomat, ittam ma az egészségiért, jo gazda aszszony légyen, elég tyukot szaporítsan.

5. Méltóságos Groff Teleki Kata Kis Aszszonynak, Szivemnek, Lelkemnek, édgyetlen édgymnek, igaz szivel:

K. Lona

Édes Angyalom!

Soha jobb kedvem nem vala, mint mostan esik. Serkentse azért jo reggel fel az Isten Mgs Grofné Aszszonyomat Szívem veled édgyütt és ne késsenek hogy tovább juthassunk. Mi ugyan jo Reggel Lelkem meg akartunk indulni de így lévén az dolog 10 óráig várokozunk, hozza Isten Nagysádtokat. Maradván az alattis

Szivem Kedvesemnek
Doboka 15 Máj. 1764

Igaz változhatatlan Szive
G Rhédei Farkas

Az édes Anyám Szivem viszontogolja meg emlékezésetet és Mg's G[enerális]
né Aszszonyomatis tiszteli.

6. Édes édgyetlen édgym!

Holnapi napon lészen indulásunk, melly nékem elég nagy baj, édesemtől távoznom bizony nem kis jaj, de Angyalom talám érem rövid időn hogy viszont gyönyörködhetem édes Szivemben, mellyjet ohajtok sziv dobogva. Mlgs Groff uramat alázatosan tisztellem, ugy Mlgs Groffné Aszszonyom eö. Ngt. Lelkem ha levelet küld az Grofné én szivesen el viszem Karasznára. Már Kedves gyönyörűségem Isten légyen mind kettönkel. Ammen ezt kívánnya az ki maradis holtig

Édes édgyetlen édgymnek
Doboka 25ta Máji 1764.

igaz szerető szive
GRFarkas

7. Méltóságos Groff Széki Teleki Kata Kis Aszszonyinak, nékem Kedves édes Hugom Aszszonyinak, tiszta és Hiv Szeretettel.²⁶

K. Lona

Édes Kedves Lelkem Szépem!

Istennek hála már valaha haza érkeztünk az estve, és én ma Reggel udvarolni Nagysáktokhoz le mentem volna, de az sok eső akadályt vetett. Holnap ugyan édes Szivem ha élek tsokolom a Szádat s elig is várom, mert várakozásban szivem nagyban vagon. Mg's G Generalis Urat és Ngát és Mg's Grofné kedves Aßbonyom Anyámat alázatosan idvezlem, Néked pedig édes Szivem mint

Édgyetlen édgymnek marattam utolso tsep véremig
Doboka 3ia Juny, 1764

álhatatossággal fel ruháztatott igaz és hiv Szived
G Rhédei Farkas

²⁶ RNK Ms. 20914

8. Nyíl szerént jutott Szivem Öröksége!

Szerentsés és vidám kedved szerént valo friss Reggelt ohajt Szivem ki hozzád igaz és hiv, Ujságom Nagy vagyon én Lelkem, melly tsak ebből ál, hogy az Magyar Farkas ficko ma fél németnek öltözött és vaj ha szivem szerelme láthatnád mostan, mint illik a' Sárga csizma a' szegény Kaput mellett el hiszem, hogy ha fára volna fel vonva is nyilván meg nevetnéd, Mgs Grofné kedves Aszszonyom Anyámat álhatatos tištelettel, Mgs Grof Urammal és Mgs NagyAszszonnyal édgýütt alázatosan idvezlem, az édes Anyám eö Nagysága Kintsem tégedet mint Lonán maratt Kedves Zalogját köszönti Klárimis. Én pedig bizony Angyalom marattam holtomig tsak ez á mit tiszteletes Bodoki uram előtt el mondottam

Doboka 25 Juny 1764.

G Rhédei Farkas

9. Édes édgýetlen édgýem!

Itten lako Babosnak²⁷ lakodalmában találkozáván Csomafáji Urammal, bátor-kottam eö Kegyelmének mint harmadik rendben lévő Excellenciásnak alkalmatlankodni hogy az tiszta szivemet mutato s jelentő, és valósággal viselő leveletem vigye meg, mellyis hogy Angyalom igaz hivségű szeretetedben és vig oráidban tišteljen, ohajtya az, aki Lelkem ez világ kintsénel elébb betsül és szeret. Ádám uram eö Excellentiáját²⁸ érettem dupláson tsókold meg, tištelevén az ottan levő Uri Compániat, álhatatosan marattam

Mindennél drágább Kintsem

Doboka 18a July 1764.

Igazán szerető tökélett szíve

G Rhédei Farkas

10. Édes Szivem Lelkem!

Szerentsés és Vig Napot adgyon Isten Bémlelned Drága Kintsem. Angyalkám láttzik Lonán ki a Mátkás Léány, elfelejtette á kép irot á *Szívem* fel küldeni, de irtam most eö Excellentiájának íránta, ha az Uris el nem felejtí. De talán tsak ešekben jut reménlem. Méltoságos Grofné Kedves Aszszonyom Anyámat és Nagyságát alázatos kéz tsokolásommal idvezlem, Kedet pedig Lelkem az édes

²⁷ Babos – 1770 májusában Rettegi marchualis commissariusnak nevez egy Babost. Rettegi 1970. 232.

²⁸ Ádám uram ő excellenciája nem más, mint Teleki Kata bátyja (1740–1792), id. Teleki Ádám szintén Thoroczkai Klárától (–1753) született gyermeke.

Anyám Anyai szivel köszönti, Klári is köszöntet szívesen, én pedig marattam örökké

Édes Szivem

Doboka 28 Aug 1764.

Tiszteletes Bodoki Uramat köböntöm, á sinort vißbá küldöttem Julisnak. Lelkem tegnap á Karullyjom el ment ha Pálfi Gyuri réá akadna és meg fogná meg köszönném.

11. Édes Kedves Hugom Aszszony!

Semmi ujságom nintsen Lelkem mellyjel Nagyságod Kegyes tekinteti előtt udvarolhattam volna, hanem hogy szegény legény Farkas még él Nagyságod szolgálattára bizonyityta ez néma Postam s égyszersmind ajánlja magát Nagyságod Attyafiságoson termet Gyenge Mejjetskéjén természetesen üldögelő Dobotskájji közzé Mğs Grofné Aszszony Anyámat alázatosan idvezlem és marattam

Drága Szivem

Doboka 31ma Aug 1764

Igaz szived

G Rhédei Farkas

Komám Aszszonyt, Simonné Aszszonyomat érdeme szerint tisztelem.

12. Méltóságos Groff Teleki Kata Kis Aszszonynak Kedves és édes Hugom Aszszonynak igaz szeretettel

Kendi Lona

Édes Szivem Kedvesem Mindenem!

Angyalom régen nem láttalak, pedig az ablakon eleget nézek mindenfelé, azért már tovább lehetetlen szenvednem, hanem ez levelem Postán küldön édes Szüvem udvarlására, melly általis Szin méznél édesebb ajakidra innen is tsokokat hintek azzal pedig nem vétek. Mğs Grofot Mğs Grofnét alázatosan tisztelem, a' Sogort tsokolom, néked pedig Szivem, szivem ajánlóm és maradtam

Mindennél drágább Kintsemnek

Doboka 2da Septembris

Örökös szerető szive

G Rhédei Farkas

Az édes Anyám köszöntet, és ez kép iro, ha holnap fel jöhetne jól esnék, erről bizonyos tudositást szivem nékem tégy, hadd küldhessek az bagásiája után jókor.

13. Szerelmes édes Hugom!

Későn folly Lonán á Secretaria, és már szinte másuva akartam küldeni de így lévén az dolog már holnap jó Reggel utána küldök á Kép ironak s kérlek Lelkem hogy esmét tovább ne haladgyon, mert ha meg találtnám benne tsalatkozni igen sajnállanám.

A szőnyegek iránt most látom Berkeszi Uram jelen nem létele miatt egész választ nem lehetett tenni, arrolis Szivem talám holnap Nékem irsz bizonyosobban. Groff Ádám urfit és Excellentiáját, Sogor Uramat szivesen köszöntöm, magamat pedig tapasztalt szivességében ajánlott marattam.

Kedves Hugom Aszszonynak
Doboka 2dik Septembris 1764.

Tiszta szivet viselő Bátyja
G Rhédei Farkas

Az édes Anyám, mint néked is Szivem Kedves Anyád anyai szivel köszönt. Groff Kun Miklos Ur ö Nagysága mint kedves Bátyád, most Nállam vagyon és aszalomra lekönyökölvén azt parantsolá, hogy (tudniillik) köszöntse Bátyám Uram Kati Hugom Aszszonyt s ha nem sajnállyja, mellyet én is meg fogattam és im meg is tselekedtem ö Nagysága parantsolattyát, ez is az is szová úgy bizony Isten Teleki Ádám urfit az Aszszony és Nagyságát, Groff Teleki Ádám Urat, hát osztán még Tiszteletes Bodoki Uramat, már nintsen Korda nu sze dusz akolo tsej Kopasz Batel Dumnyezo²⁹, mi á kurvanyádat irtál hadd lássam ó ebatta mindent oda ir a' mit montam.³⁰

14. Lelkem Kedves Angyalom!

31dik Jul. Istennek hála minden baj nélkül ez áldott emlékezetű Bor vizre (: melly előttem és Klári előtt semmi betsületre nem kaphatott:) bé érkesztünk, az édes Anyám mind éhomra, mind étel után él velle, és mindennap kéttzer feredik, talán az Ur Isten meg szenteti, mi még ma itten lészünk, és holnapot ha az Ur Isten engedi érnünk, szándékozunk vissza indulni. Én ugyan MVásárhellynél az édes Anyámtól el válom és mégyek Pokában, de ottan nem késem, hanem mentül hamarább azon lészek, hogy ki mehessek hadd láthassam kedet édes Szivem

²⁹ Román nyelvű (részegemberi) szitkozódás magyar lejegyzésben. Jelentése: Korda nem oda ment – mit akarsz kopasz – az isten verje meg.

³⁰ Kun Miklóssal iddogáltak bizonyára. Nagy Iván szerint Kun Miklós ekkor már bárói címet viselt (felesége Szentkereszti Júlia). „Istvánnak Bethlen Zsuzsannától fiai Zsigmond, Farkas, Gergely, és Lászlónak Rhédey Krisztinától fia Miklós 1763-ban báróságra, utóbb grófságra emeltettek.”

Széki Kata Hugom Aszszonyt. Ujságul eztet irhatom, hogy Groff Mikes Antal valóságosan meg bolondult, és annyira vagon hogy más segítsége nélkül semmit sem tehet, az Irás és olvasást is nagyon elfelejtette. *Másod* Báro Bornemisza Pál nem jubillaltatott hanem maga el butszott az Tiszttségétől s ebben az Holnapban helyette Candidálnak mást. Commissarius lészen benne B. Daniel Lőrintz. *Har- madik* az Székellyjek mostanság tsak szöknek, és már annyi vagon Molduvában hogy éddig lett belöllek is 12 Tizenkét faluk három Esztendeig senkinek semmit sem adnak, magok Törvénynek szerént élnek s elől járojjokká tették nékiek ugyan innen el szökött égy Lázár nevű Székelly Nemes embert. *Negyedik* az Török Tsászár parantsolatott adott és botsátott ki hogy az eő fegyver foghatói mind édgben gyűljenek és már lassan lassan gyűlnek is, félő hogy valamit ne kezdgyen s alattomban fudogatis az hir az Szent Istenünk őrizzen meg mindnyájunkat mindenféle veszedelemtől. *Ötödik* a Székelly katonák vigan vadnak kinek mije vagon békét nem hagy néki mig meg nem iszsza, eztet Ádám eötsém meg láthattya Lelkem kit is tsokolok, de minden ember ne szivem, Mgs Groff uramat és Mgs Grofné Aszszönyom Anyámat és Nğkat alázasoson idvezlem, az Kis Ádámot és tiszteletes Bodoki Uramat köszöntvén álhatatoson marattam és vagyok

Kedvesemnek Gyönyörűségemnek

Orosz Telek 5ta Aug 1764

Holtig igaz szive
G Rhédei Farkas

II. *A feladó: Alvintzi Gábor*

1. Kedves Groffném!³¹

Eñye be ide felejtet, még egy levelet sem iratott a miolta el jöttem, tudja meg hogy satisfactiot kéretek a Birotol. Én magamrol irhatom hogy alig menekedhetem es catarústol, már ugyan tsak mégis jobb vagyok, de még egészen nem mondhatom üresnek lenni tölle magamat.

Gyeneralisné tegnap méne ki innen, csak kevesett szándékozván mullatni Teremibe, bé szándékozik Colosvárra. Gyulaiék még bé nem jöttek, még az ő Procurátorai által sem adták az feleleteiket, de talán ma meg kapjuk.

Mi gabonánk nagyon jo lészen mindenüt el tsépltetni, töltsék verembe mert az sok katonák adásával még gyutagatás is elég lészen.

A jövő szeredán lészen Katalin napja, kitis nem csakhogy job egészségben el érhessen, hanem sokatt szerentsésen valo számlálhatásávalis ditsekedhessék

³¹ RNK Kézirattár Ms 20927

szivemből kívánom. Ádámot köszöntöm, kérem édes lelkem ne huzza el a tanulástól, Vitatis mert ő is most tanul kiméllye a miből lehet. NB. német beszédre hajtsa réá Ádámot, meg kell ijeszteni, hogy ha nem beszél Enyedre küldi tanulni. Bezzeg ugyan láttzik hogy nintsen pénz, a vojtais ugyan tsendes, de még nemis igen játszodnak.

Az obristlieutenant köszönteti, most tambaskodik, rosszul volt.

Az obrister Roccas Urat as Aszszonynyal köszöntetem, mondja meg nékiek hogy ugyan meg untam itten.

Kérem édes Komám Aszszony ne felejtessen ugy ide hanem irjon vaj egyszer már mert ideje. Mellyel vagyok

Kedves Grofném

engedelmes hive örökösön

MVásárhelly 21 Jan 778

Allvintzi Gábor

2. Kedves Grofném!³²

Béérkezem as tegnapi napon magamis, de elég rosz útban, itten nagy tsendeséget találék, egy néhány töröket is láttam, szabadon járnak, kivált egyikkel beszéllgetvén, ugyan emberséges embernek találtam, itten as Aszszonyt miñyájon kérdezték, azt mondották, hogy tsak az nagy fősvénység nem hozza bé.

A gabona otsodik, tudja Isten mi az oka, újságot még semmit sem tudok, Szilvásit köszöntöm mellyel vagyok

Kedves Grofném

Igaz hive

Szeben 1788 2. Apr.

Allvintzi Gábor

P.S. Betlen Gergely Urakis it vadnak de szándékoznak B Miklosra³³ (jöjjen ki az Aszszony is)

III. A feladó: Teleki Sámuel

1. Méltóságos Groff aszszony!³⁴

Drága Kedves Hugom Aszszony!

³² RNK Kézirattár Ms 20928

³³ Értsd: Bethlen-Szentmiklóásra

³⁴ RNK Kézirattár Ms 20933 (Teleki Sámuel Teleki Katához szóló levelei)

Örömmel értettem kedves Vőmnek és Leányomnak leveleiből, hogy Kedves Hugom aszszony, hosszas betegeskedése után már, Istennek hála, jobban vagyon és Kolosvári teelő helyében bé-költözött. Kivánom pedig: hogy az Ur Isten, egészségét erősítse, és tarcsa meg hosszas időkre!

Viraszza Kedves Hugom Aszszonyt közelítő Neve napjára örvendetes állapotban, és engedgye azt, sok számos esztendőig kedveseivel együtt, kik az enyimek is, mindennemű áldások között el-érni, és el tölteni szerencsésen! Ezt kívánnya a fiam is, Kedves Hugom Aszszony kezeinek csokolása mellett. És pedig továbbrais atyafiságos indulataiban ajánlott igaz tisztelettel maradok:

Ml̄gos Kedves Hugom Aszszony

igaz szívü atyafia engedelmes. szolgálja

Bécs 13 Nov. 1804

G Teleki Samuel

2. Méltóságos Groff Aszszony!

Drága és igen kedves Hugom Aszszony!

El nem mulaszthatom, hogy az Esztendőnek ujjulásával, ne ujjítsam szives jó kívánásokat: hogy az Ur Isten ezen bé állott ujj esztendőben ujjítsa-meg M̄gs Kedves Hugom Aszszonynak gyengélkedő egészségét, tegye azt állandóvá sok számos esztendőig, és engedjen M̄gs Kedves Hugom Aszszonynak sok örvendetes esztendőket érni, és el-tölteni jó egészségben, mindennemű áldások között, kedveseivel együtt (a kik az enyéme is) Uri házának virágzásában!!! A fiam is hasonló jó-kívánással csokolya Kedves Hugom Aszszonynak kezeit. Istennek hála! Velem együtt egészséges, az Universitasban járja a letzkéket, és jól tanul. Én mint öreg ember a catarrhussal némelykor bajlodom, tegnapis az ujj esztendői sok visitával el kaptam, egyéb iránt semmi bajom nincsen. Alig várom hogy kitavaszdják, és le-mehetvén Erdélyben Kedves Gyermekeimet ölelhessem, Kedves Atyámfiat, és néhány jó Barátomat láthassam, s azok között különösön Kedves Hugom Aszszonyt tisztelhessem.

Az alatt is atyafiságos indulataiban ajánlom maradván Ml̄gos Kedves Hugom Aszszonynak.

Bécs 2. Jan. 1805.

Igaz szívü atyafia szolgálja

G. Teleki Samuel

IV. A szerző: Gyöngyössi János

E fő gond-viselő buzgó szerelmében
 Sugta volt Daniel Annának fülében,
 hogy kiseddjét, tölle szakadván végtére,
 kötné groff Teleki Katának szivére,
 Mondván: én a menyben indulni akarok,
 hol letett kintsemhez vonnak angyal-karok.
 ... Néked, vérség szerint leg-drágább Groff Nénnye!
 A mennyei kéztől ki jegyzett Reménnye!
 Szivednek menedék-rejtekében zárom,
 te légy néki kegyes kebeleddel párom.
 Te vagy gróff Teleki Susannával testvér,
 Kisded unokája nállad hát szállást kér.³⁵

(...)

Itt kezd a' kisded Groff új élet szakaszszát,
 de nem kezdí sirva az árvák panaszszát.
 Ugy van, a' természet szóllani meg-szünék,
 Az Atya s Anya Név pára volt, 's el-tünék;
 Melly helyett árva sors más nyelvet bé-hozat,
 Hallik Tutor, Dajka, Gondviselő szózat.
 De kit esmér Vérség nevéen fő Dajkának,
 Édes Anya szóll-ki tsókján ajakának:
 Anya-is, de munkás dajkálkodó kézzel;
 Dajka-is, anyai szive de foly mézzel.
 E' szó *Néném, Dajkám, Vérség s szokás szava,*
 E' buzgó szív pedig Édes Anyák' java.
 Mert a' hol szeretet unszol, nem egy más bér,
 Ott a Dajka már az Anyával egy test s vér.
 Ez egygyesült kettős név TELEKI KATA
 személyyeről páros sugárral el-hata
 Fiát ábrázoló szerelmes Öttsére,
 Hogy vigyázzon, mint-egy leg-féltőbb kintsére.
 Hajdon a' Görög Nép' szemesbb Okossai,
 Főképen Athenae' miveltt lakossai
 Nevelő dajkákat Spartából hozattak,
 Ezek voltak illy fő munkában bizottak.
 Im itt a' nevelő Spártabéli Dáma,
 Kivel nevelkedik régibbeknek száma.
 Kinek szive, szeme, karja és kebele

³⁵ Gyöngyössi 1803. 406–407.

Munkás volt, mint nőjön jobban szive'fele
 Magasztalják mesés pennák Amaltheát,
 Hirdessék Melissát, 's hív Adamanthaeát.³⁶
 Kiknek dajkálkodó kebelek s emlői
 Voltak, halhatatlan Hérok' nevelői.
 De légyenek s' szép színek tsak Groff Széki
 TELEKI KATÁnak eleven festéki,
 Kinek munkásságban meg nem fáradt szive
 Volt a szorgalmatos nevelésnek míve.
 Nem engedte, hogy tsak a környül-szolgálás
 Játéki között tréfát űzzön az ör-állás;
 Maga pedig légyen tsak távol szemlélő,
 Mert az inasi gond tsalfa míves, félő.
 Hanem mint a' drága gyöngynek ritkább nemét
 Két kezével fűzte, rajta tartván szemét.
 Mint az arany munkát az ötves egyedül
 Inasra nem bízza, maga műhelyben ül:
 Így ült a' miv körül az Ötves egyedül
 Inasra nem bízza, maga műhelyben ül:
 Így ült a miv körül itt a' nevelő kéz,
 Arany volt az edény, nem sár, fa, vas vagy réz.
 Nem tsak Testét féltő kezek között nevelte,
 De lelkét-is szentség' képére mivelte.
 Hogy kívül a' telyes kézből nem kéméltet
 Eszközöből folyjon friss egészség s élet!
 Belől Keresztyénség leg-első bé-vetett
 Magvaiból nőjön mind hit mind szeretet.
 Szent hely az anyai kebelek' környéke,
 Bizonyos oltalom' bátor menedéke,
 Mellynek tekintete mikor meg-rontatott
 Eget verő szentség-törésnek tartatott.³⁷

Marcellus; idején el-hervadott reménységnek fia: avagy Néhai mltságos groff és boros-jenői báró Korda György úr-finak emlékezetére irtt versek (részlet)

³⁶ E két első dajkái és szoptatói voltak Jupiternek a' Poéták szerint, kikhez az harmadikat-is hozzá tészik. (Gyöngyössi István jegyzete)

³⁷ Az anyáknak kebelek a' régieknél Asylum, vagy menedék hely gyanánt szolgált, hová a' ki futott, még az ellenség-is onnan ki-ragadni nagy vétéknek tartotta. Olvassuk a' régi historiákban, hogy még az Oroszlánok-is nem bántották azt, a' ki elöller az anyának ölébe futott. Mikor még is Lysimachus és Philippus testvéreket, annyoknak ölében ölette meg Ptolemoeus Caraunus, fenevadi kegyetlenségnek tartatott. (Gyöngyössi János jegyzete). Gyöngyössi 1803. 409–411.

FÜREDER BALÁZS

**A BEVEZETŐ FOGÁSOK (LEVESEK, ELŐÉTELEK, HALÉTELEK) SZEREPE
A MAGYAR ASZTALI KULTÚRÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
A KORABELI MENÜLAPOK ALAPJÁN**

BEVEZETÉS

A 18. század vége felé a magyar gasztronómiai kultúra elkezdett átalakulni. A középkorban kialakult, majd a kora újkorban tovább élt, erősen fűszerezett édes-savanyú ízvilágot lassan kezdte felváltani a fűszerpaprikára¹ és az egyéb, helyben termelt ízesítőkre épülő konyha. A változás a paraszti, polgári háztartásokat és a nemesi udvarokat ugyanúgy elérte, de más mértékben érintette. Az Amerikából behozott növényeket felhasználó konyhát a 19. század második felében – a társadalmi elit körében – egyre inkább a francia gasztronómia formálta és irányította.

Ez különösen jól megfigyelhető a menülapokon, bizonyos esetekben az étlapokon. A menülapok az étlapoktól abban különböznek, hogy egy „meghatározott étékrend szerinti evés”² alkalmára készülnek. Ezzel szemben az étlap – hasonlóan az itallaphoz – a vendéglő tükörképe, mivel elsődleges célja az árak közlése mellett az üzlet teljes választékának bemutatása.³

¹ Az étlapokon a 19. század első harmadától fogva megjelenhettek a választékban a paprikás ételek. Márkus Mihálynál (1834) a „Paprikás hús” mellett volt „Paprikás Tsirke” (Gundel Imre: Adalékok az étlap, menülap, árlap történetéhez. = A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1970. 228–229). Az 1835-ös mosonmagyaróvári étlapon a becsináltak (Eingemachte) közt találjuk a „Gulasch”-t, ami valószínűleg inkább pörkölt, mintsem leves (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Vendéglátóipar-történeti Dokumentációs Gyűjtemény (továbbiakban: MKVM VD DA) 1973.531). Kammer Ernő Vadászkiért Szállodájában a század második felében Borjúpörkölt tarhonyával („Kalbs Pörkölt Tarhonya”) szerepelt az étlapon (MKVM VD DA 1994.7). Kommer Ferenc pedig a századforduló környékén – az általános étlapjának végén – már külön „magyar eredeti ételeket” kínál a hét minden napjára egyet-egyet: „Vasárnap: Pörkölt csirke tarhonyával; Hétfőn: Alföldi gulyáshús; Kedden: Füstölt hús káposzta- és gombóczzsal; Szerdán: Magyar beefsteak; Csütörtökön: Széchenyi-rostélyos és kolozsvári káposzta; Pénteken: Reggel, délben és este halászlé; Szombaton: Foghagymás sült pörkölt káposztával, serpenyős rostélyos”. (MKVM VD DA 1970.33).

² Csapó Katalin: „Viharvert” gasztronómia-történeti dokumentumok. = *Magyar Múzeumok*, 1999. 5 (3). 14.

³ Gundel 1970. 221.

Gundel Imre szerint a menülapoknak 3 fő típusát különböztetjük meg. Az elsőbe sorolhatjuk a bankettekre, társasétkezesekre készülteket. A másodikba tartoznak a szilveszteri/báli vacsorák, illetve a különféle estélyek, állófogadások menülapjai, míg a harmadik fajtát az étlap kiegészítéseképpen, valamint a panziós étkezéseknél, az étlapot helyettesítő napi menülapként definiálhatjuk.⁴ Az első két csoportba tartozóknál megfigyelhetjük a nagyon erős francia hatást. A korszakban e menülapokat általában franciául írták és a felépítésük tekintetében sem tértek el az Európában általános alapoktól.

Tanulmányunkban a 19. század végén az ünnepi, azaz a bankettek, bálók, állófogadások alkalmával felszolgált, az étkezések elején kínált könnyedebb, bevezető fogásokat szeretnénk alaposabban megvizsgálni és bemutatni a menülapok segítségével. Ezekhez soroltuk a leveseket, a hideg és a meleg előételeket, valamint a halételeket, amelyek tartozhattak az előételekhez, a különálló halfogáshoz, de a *relevé* első terítékeként is szervírozhatták.

A FELHASZNÁLT FORRÁSOK BEMUTATÁSA

A menülapokban és az étlapokban rejlő lehetőségek kiaknázása még napjainkban sem teljesen természetes a táplálkozáskultúra kutatóinak. Ezek a források ugyanolyan nélkülözhetetlenek és egyben megkerülhetetlenek, mint a kéziratos vagy nyomtatott szakácskönyvek, uradalmi inventáriumok vagy a gasztronómiai utalásokat tartalmazó családi levelezések. A hazánkban található menülapok és étlapok feldolgozása terén Gundel Imrének a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum két korábbi évkönyvében megjelent egy-egy tanulmányát,⁵ illetve Csapó Katalinnak egy rövidebb terjedelmű munkáját tekinthetjük alapnak.⁶

A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban található az ország legnagyobb étlap- és menülapgyűjteménye. Ennek köszönhetően kaptunk évekkel korábban egy három CD-re kiírt menülapgyűjteményt a 19. század végéről,⁷ amelyek jelentős többségét francia nyelven írták, de mellette elvétve találhatunk magyar, német és olasz nyelvűt is. A tanulmányuk elkészítéséhez a következőket vizsgáltuk az 1863 és 1900 közötti évekből: 1863 (1 db), 1867 (1 db), 1870 (1 db), 1871 (3 db), 1872 (8 db), 1873 (2 db), 1874 (1 db), 1876 (1 db), 1877 (1 db), 1878 (2 db), 1879 (10 db), 1880 (4 db), 1881 (1 db), 1883 (11 db), 1885 (3 db), 1886 (1 db), 1887 (3 db), 1888 (1 db), 1889 (7 db), 1890 (7 db), 1891 (11 db),

⁴ Gundel Imre: A Múzeum menülapgyűjteménye. = *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*, 1976. 253.

⁵ Gundel 1970. 221–251.; Gundel 1976. 251–310.

⁶ Csapó 1999. 14–15.

⁷ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Vendéglátó Fotógyűjtemény, Adattár (továbbiakban: MKVM VF Adt) 28-2005; VF Adt 29-2005; VF Adt 2-2022

1892 (4 db), 1893 (3 db), 1894 (16 db), 1895 (29 db), 1896 (34 db), 1897 (37 db), 1898 (16 db), 1899 (26 db), 1900 (18 db) és 2 darab évszám nélkülit. Összesen tehát 265 darab menülapot veszünk górcső alá. A menülapok átírását követően az idegen nyelvű forrásokat lefordítottuk, majd megpróbáltuk beazonosítani a bennük szereplő ételeket.

AZ ÉTELEK SORRENDJE A 19. SZÁZADBAN

Magyarországon a kora újkorban még nem beszélhetünk arról, hogy az ételtípusokat egy előre meghatározott sorrend szerint tálalták volna és a fogások száma sem volt még kellőképpen meghatározva. Annyi fogást számoltak, ahányszor új ételleket tettek az asztalra, miután leszedték az előzőeket. Ezek száma udvaronként változott, lehetett három, de akár nyolc is. A főurak hétköznaponként 12-25 tál étket is rendelhettek az asztalukra, ünnepnapokon ezek száma még ennél is több lehetett.⁸

Ez a szokás a 17. század végéig Nyugat-Európában is megmaradt, ebből adódóan a korszakban általában még nem lehetett megállapítani a fogások pontos sorrendjét. A változás a következő században kezdődött és francia újításnak tartották, hasonlóan a desszertek megjelenéséhez.⁹ Az 19. század első feléig nyomtatásban megjelent bécsi szakácskönyvek is jól mutatják az akkoriban szokásos új divatot, tehát az *à la française* tálalási mód általános elterjedését a felsőbb körökben. Amely azt jelentette, hogy a lakoma ételeit két-három részre osztották (a konyhából történő felszolgálás szerint), és azokat egyszerre tálalták (például előételek és levesek; hideg és meleg húsételek salátákkal és zöldségekkel; sültetek, desszertek).¹⁰ A korszak meghatározó francia szakácsa Carême ragaszkodott a szimmetriához és a dekoratív asztaldíszekhez (*pièce montée*). Nála elsőnek a leves, az előétel és a *relevé* került az asztalra. Miután ezeket leszedték következett a sült és az *entremet*, majd utolsó terítékként fagylyaltot, bonbonokat, sós aprósüteményeket, sajtokat és gyümölcsöket szervíroztak. Franciaországban nagyon sokáig az *à la française* tálalást részesítették előnyben és csak az 1890-es években vált elfogadottá az *à la russe*. Máshol már a század közepén,¹¹ illetve első harmadában kezdtek áttérni az úgynevezett *à la russe*-ra, azaz az orosz mó-

⁸ Benda Borbála: Magyar konyha a gulyás előtt. Milyen ételek kerültek az asztalokra a XVI–XVII. században? = *Múlt-kor*, 2021. ősz. 116.

⁹ Brian Cowan: New Worlds, New Tastes. Food Fashions after the Renaissance. In: *Food. The History of Taste*. Ed. Paul Freedman. Berkeley, 2007. 205.

¹⁰ Ingrid Haslinger: Entwicklungsstationen einiger typischer Gerichte der Wiener Küche. In: „Heut' muß der Tisch sich völlig biege'n". *Wiener Küche und ihre Kochbücher*. Hg. Julia Danielczky–Isabella Wasner-Peter. Wien, 2007. 17.

¹¹ Roy Strong: *Lakoma: A dúsan terített asztal története*. Bp., 2005. 291.

dira. Ezt követően az ételeket nem csoportokban, hanem egymás után kínálták és tálakon szolgálták fel az egyes vendégeknek. Az éttermekben és vendéglőkben pedig kialakult a tányérszervíz, ahogyan az ma is szokás.¹² A fogások máig érvényben lévő sorrendjét Escoffier¹³ állapította meg: „előétel vagy leves, hal, hús zöldséggel, édesség,¹⁴ csemege (például sajt) és desszert”.¹⁵

Az étkezések – a klasszikus francia sorrend szerint – a 19. században levessel vagy hideg-meleg előételekkel kezdődtek.¹⁶ Ezt követően jöhetett a hal vagy az *új fogás*, azaz a relevé. A relevé mai értelemben a leves, illetve a hal (*poisson*) utáni teríték az ételsorban. A 19. században ugyanakkor ezen címszó alatt nem ritkán 2–4 fajta ételt is felszolgáltak, amely lehetett halétel, hentesáru (például sonka), szárnyas vagy vad, ritkán vadszárnyas. Ha ezek közül valamelyik húsféléből egy nagyobb darabot kínáltak, akkor a relevé helyett a *grosse pièce* azaz nagy, vastag, fontos darab kifejezést is használták (ez nem azonos a főétellel, pecsenyével, tehát a *rôt*-val vagy *rôti*-val).¹⁷ A tanulmány szempontjából fontos *leves – előétel – hal* kiemelés szerint a következő sorrendek fordulhattak elő (a relevé ekkor halételt is tartalmazott): potage – hors-d’oeuvre – relevé; potage – hors-d’oeuvre – poisson; potage – poisson, illetve potage – poisson – relevé.¹⁸ A leves előtt na-

¹² Haslinger 2007. 17.

¹³ Auguste Escoffier (1846–1935) francia szakács, a becsületrend birtokosa, egyike volt azon szakácsoknak, akik a legtöbbet tették a francia konyha hírnevének megteremtéséért világszerte. Balázs Éva (főszerk.): *Larousse gasztronómiai lexikon*. Bp., 2016. 240. (Továbbiakban: Balázs 2016.)

¹⁴ A különböző süteményeket, fagyaltokat, parfékat, pudingokat, krémeket, sajtokat, gyümölcsöket stb. legtöbbször a sültet követően egyszerűen nevükön nevezték, és csak beleírták az ételsorba. Ha ételkategóriák szerint ismertették a fogásokat, akkor általában az entremets-nél lettek megemlítve. A desszert szóval leginkább az aprósüteményeket, a sajtokat és a gyümölcsöket illették a korszakban, ezeket azonban a legritkább esetben mutatták be alaposan, hogy pontosan milyen aprósüteményeket, sajtokat vagy gyümölcsöket kínálnak a lakoma során. Azonban, ha esetleg nem volt teljesen világos a desszert jelentése a vendégeknek, akkor a menülapon található kínálat alapján azért viszonylag gyorsan rájöhettek, hogy a főszakács mire gondolt a desszert címszó alatt. Füreder Balázs: Mivel zárták az ünnepi étkezéseket a 19. század végén? A desszertek és az egyéb finomságok szerepe a magyar asztali kultúrában a korabeli menülapok alapján. = MKVM 55. *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*. Bp., 2022. 106.

¹⁵ Strong 2005. 292.

¹⁶ A sorrend a következő volt: Un potage; Les hors-d’oeuvre chauds; Les hors-d’oeuvre froids; Les relevés de poissons; Les relevés de boucherie, de volaille ou de gibier; Les entrées; Le sorbet; Le rôti; Le rôti froid; Les entremets; Les desserts. Gundel Imre tanulmánya. MKVM Itsz. 1972/649. 16.

¹⁷ Gundel MKVM Itsz. 1972/649. 17.

¹⁸ Gundel 1976. 256–257.

gyon ritkán kínáltak előételt, ha igen, akkor az többnyire osztriga, esetleg kaviár vagy csak szimplán *Hors-d'oeuvre* volt a források szerint.¹⁹

A LEVESEK

A leves „folyékony állagú étel, amelyet leggyakrabban forrón tálalnak mélytányérban, az étkezés elején.”²⁰ A francia konyha – ami esetünkben releváns – két nagyobb csoportra osztja a leveseket. Az elsőbe tartoznak a sűrítés nélküli fehérlevesek, például a húsból, szárnyasból, rákból vagy halból készült húslevesek, csontlevesek vagy erőlevesek. A másodikba az úgynevezett sűrített barnalevesek, azaz a pürélevesek, krémlevesek, becsináltak, illetve a zöldséglevesek.

Napjainkban a magyar gasztronómiakultúra szerves része a leves, legyen az egyszerű húsleves, gulyásleves, zöldség, krém- vagy gyümölcsleves. A kora újkorban azonban még nem szerepelt a leves a magyarok étlapján, legfeljebb a betegek vagy a korán útra indulók fogyasztották.²¹ Magyarországon a 17. század közepéig, végéig hiányzott ez a típusú étel a főúri asztalokról és feltehetően az alacsonyabb társadalmi rétegek körében terjedt el először. A jelenség az európai gyakorlattal összevetve egyedi és talán összefügghet azzal, hogy a korszakban minden húsos ételt bő mártással tálaltak.²² A 17–18. századi levesek alapanyagai közt leggyakrabban zöldségekkel, halakkal és tejtermékekkel találkozhatunk. Ezek mellett a különböző húsok, belsőségek, gyümölcsök, gabonák és egyéb alapanyagok, mint például a bor vagy a csokoládé is megjelentek. A levesbetétknél a legnépszerűbbnek a kenyér és a zsemle számított, amit szeletelve vagy felkockázva, időnként megpirítva használtak fel. Mellettük fel-feltűntek a lisztből vagy húsból főzve készített galuskák vagy a zsiradékban sütve előállított tésztaadarabkák is. A 18. században a magyar szakácskönyvek többségében találunk leveseket, de ezeket ekkor még nem sorolták a legfontosabb ételféleségek közé. A külön fejezetben való csoportosításra és ismertetésre csak elvétve találhatunk példát és csak a következő században terjedt el egységesen.²³

Ezzel szemben Nyugat- és Dél-Európában, illetve Ausztriában, valamint az észak- és dél-német területeken már a középkorban szívesen fogyasztották a különböző állagú és ízesítésű leveseket. Franciaországban a sűrű húsos zöldségle-

¹⁹ Például MKVM VDDA 1972.114.2; VDDA 1972.103; VDDA 1975.837; VDDA 1968.643.2.1

²⁰ Balázs 2016, 476.

²¹ Benda 2021. 116.

²² Benda Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Szombathely, 2014. 161.

²³ Füreder Balázs: *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*. PhD értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2009. 93.

veseket kedvelték és Angliában is inkább a tartalmasabb leveseket részesítették előnyben, amelyek a szigetországban általában minden fogásnál feltűntek. Bartolomeo Sacchi 1470-ben Rómában megjelent szakácskönyvében a halételek és a raguk mellett számtalan leves receptje is megtalálható, ellenben ezek lényegesen „könnyebbek”, mint az észak-európai társaik,²⁴ amit a kulturális különbségek mellett talán leginkább az eltérő éghajlatra lehet visszavezetni.

A 19. században a leves már alapnak számított az étkezések során. A szakácskönyvekben mindenféle nyersanyag felhasználásával ajánlják ezeket, nem elfelejtve a levesbetéteket sem.²⁵ A vendéglők, fogadók a század közepén általában három, a második felében nem ritkán öt-hat különböző levest kínáltak a vendégeknek. A jelenlegi ismereteink szerinti legkorábbi magyarországi étlapon Márkus Mihály nagy vendégfogadás 1834-ben csupán egy fajta levest (*Leves egy Portió*) ajánlott a hozzá betérőknek.²⁶ Az 1835-ös mosonmagyaróvári étlapon a fehér és barna leves mellett már van kenyérleves tojással is.²⁷ Ehhez hasonló a pesti Arany-Kéznél 1848-as étel és bor árjegyzéke.²⁸ Az 1847-es pesti Hótel zur Königin v. England étlapján a szokásos fehér, barna és kenyérleves mellett van még *Bäuschel-Suppe* (tüdőleves) *Ulmergerstel*²⁹ (árpagyöngyleves), és *Bouillon* (húsleves).³⁰ Kammer Ernő Vadászkiért Szállodájában³¹ a 19. század második felében már hat különböző leves volt terítéken.³² Popovits István (1893) Herkulesfürdőn a következő levesekkel várta a fürdőzésben megéhezett vendégeit: „Bouillon tojással; Kenyérleves tojással; Barna; Fehér; Metélt; Paradicsom”.³³ Gundel Jánosnak a korszak kiemelkedő szállodás és vendéglátós dinasztia alapítójának

²⁴ C. M. Woolgar: Feasting and Fasting. Food and Taste in Europe in the Middle Ages. In: *Food. The History of Taste*. Ed. Paul Freedman. Berkeley, 2007. 181–182, 192.

²⁵ Füreder Balázs: Zilahy Ágnes valódi magyar szakácskönyve. A magyar ízvilág átalakulása a 19. század végén. = *MKVM 50. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Jubileumi Évkönyve*. 2017. 131.; Körner András: *Kóstoló a múltból. Egy XIX. századi magyar zsidó háziasszony mindennapjai és konyhája*. Bp., 2005. 89.; Saly Noémi: *Hatszáz tojás, egy se görbe. Molnár Julia szakácskönyve 1854*. Bp., 2020. 52.

²⁶ Gundel 1970. 228–229.

²⁷ MKVM VD DA 1973.531

²⁸ MKVM VD DA 1970.30

²⁹ <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Gerstel> Letöltés dátuma: 2022. április 22.

³⁰ MKVM VD DA 1970.31

³¹ Kammer Ernő 1829-ben született Sziléziában, 1853-ban az István Főherceg Szállóban tanulta ki a szakmát és a kiegyezést követő években lett a Vadászkiért Szálló tulajdonosa. Gundel Imre–Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei. A pesti, budai és óbudai fogadók, vendéglők, korcsmák, serházak, kávéházak, mulatók, cukrászdák és egyéb szórakozóhelyek életéből*. Bp., 1979.70.

³² Fehérleves, barnaleves, tojásos kenyérleves, húsleves, zöldbaleves és még egy, amely sajnos olvashatatlan. MKVM VD DA 1994.7

³³ MKVM VD DA 1984.251

az István Főherceg Szállodájában³⁴ 1891-ben Fehér kocka, Barna májgaluska, Kenyérleves tojással, Bouillon és Vadleves volt az étlapján.³⁵ Mint láthatjuk a kínálat alapja a fehér, a barna és kenyérleves volt, amelyek mellett idővel megjelent a Bouillon. Az első kettőt marhahúslevesnek tekinthetjük, amit más-más levesbetéttel tálaltak. Kinézetre a fehérleves világos és áttetsző volt, amíg a barnaleves a színét a készítési technológiájának köszönhette, mivel az alapanyagokat (hús, szalonna, zöldségek) először lepirították, majd húslével felöntve főzték készre.³⁶ A kenyérleves egy zsiradékban lepirított kenyérből, hagymából marhahúslevessel felöntött leves (kolbással kiegészítve), amelybe tálalás előtt tojást ütöttek, de arra figyeltek, hogy ezt ne főzzék keményre.³⁷ A *bouillon* húsleves és nem egyenlő a *consommé*-val, ami az erőlevest jelöli.³⁸ Ennek ellenére elképzelhető, hogy a vendéglősök, mivel a fehér- és barnalevessel volt már húsleves alapú/jellegű leves a kínálatukban, bouillon-ként egy, a *consommé*-hoz hasonló, gazdagabb ízvilágú ételt kínáltak a vendégeknek.

A 19. század második felében született és általunk megvizsgált menülapokon, az előzőekkel szemben az erőlevest már *consommé*-nak vagy éltető, esetleg java levesnek nevezik és az abszolút dominanciáját figyelhetjük meg. A 265 menülap közül 46 nem tartalmaz levest, tehát a menük 83%-ban kínálták a fogást. A 219 menülap közül 97-ben (44%) találunk erőlevest, azonban, ha ennek a fajta levesnek a közeli „rokonait”, tehát a húslevest (17 db) és az *olio* levest³⁹ (24 db) is

³⁴ Gundel János 1857-ben 13 évesen jött Bajorországból Magyarországra szerencsét próbálni barátaival Kammer Ernővel, Kommer Ferencsel és Frohner Jánossal, akik mindhárman neves szállodások lettek. Pályájának virágkorát 1889 és 1904 között az István Főherceg Szálloda vetetése alatt élte. Csapó Katalin: Gundel Károly vendéglősmester. In: *Tisztelet a Gundeleknek. Gundel emlékkönyv*. Szerk. Csapó Katalin–Török Lajos. Bp., 2007. 13.

³⁵ MKVM VD DA 1988.171

³⁶ Ingrid Haslinger: *Die Wiener Küche. Kulturgeschichte und Rezepte*. Wien–Berlin, 2018. 123.

³⁷ Czifray [Czövek] István: *Magyar nemzeti szakácskönyve, magyar gazda aszszonyok szükségeihez alkalmaztatva*. Bp., 1985. [Pest, 1840], 14–15.; Németh Zsuzsána: *A legujabb és megpróbált magyar szakácskönyv*. Pest, 1858. 3–4.

³⁸ P. M. Blüher: *Blüher's Rechtschreibung der Speisen und Getränke. Alphabetisches Fachlexikon. Französisch-Deutsch-Englisch*. Leipzig, 1899. 88, 108.

³⁹ Az udvari bálók klasszikus leveise a francia, mások szerint spanyol gyökerekkel rendelkező *olio* leves volt, amely (szinte) egyetlen biedermeier szakácskönyvből sem hiányozhatott. Ezért nem véletlen, hogy a bécsi udvarban a nagykonyha, büfékonyha, tészakonyha mellett volt *olio*-konyha is. A szakácskönyvekben a felsorolt összetevők eltérőek voltak, de a szerzők egyetértettek abban, hogy a levest egyértelműen le kell szűrni és kávéscsészében kell tálalni (Draveczy Balázs: *Bagolyüdő és articsóka*. Bp., 2001. 62.; Hannes Etlzstorfer–Franz Karl Ruhm: *Tafeln mit dem Kaiser: Alltag und Geschichte rund um das Schönbrunner Menübuch von Mai 1913 bis Januar 1914*. Wien, 2014. 12–13.; Isabella Wasner-Peter: Mit Rosen, Veilchen und Levandel. Kochen im Biedermeier. In: „Heut' muß der Tisch sich völlig biege'n”. *Wiener Küche und ihre Kochbücher*. Hg. Julia Danielczyk–Isabella Wasner-Peter. Wien, 2007. 65.).

idevesszük (az olio nem összetévesztendő az *olla podridával!*),⁴⁰ akkor a levest tartalmazó menük 63%-ában (az összes menülapot nézve 52%-ában) szolgálták fel ezt az ételt. Ez azt jelentheti, hogy a vendégek kedvelték és általában a vendéglősök is számoltak vele a lakoma tervezésekor. Talán a legkülönlegesebb a „Fenyőrigó erőleves *Lucullus módra*”⁴¹ volt, de a legnépszerűbbnek a szárnyas erőleves (54 db) és mellette a klasszikus marhahúsból készülő erőleves⁴² tekinthetjük. A többi leves közül még a krémleveseket említették meg viszonylag nagyobb számban (27 db), amelyek közül a legtöbbször a rákrémlevest ajánlották (16 db), de készült még krémleves csirkéből (ezt időnként szárnyasnak írták), zöldségből, karfiolból, zöldborsóból, spárgából, és árpából. Ezek mellett persze találkozhatunk még egyéb levesekkel is, mint például: Saint-Germain leves,⁴³ Muligaton leves,⁴⁴ Windsor leves⁴⁵ vagy Germiny leves.⁴⁶ A hagyományos magyaros levesekre valószínűleg nem volt igény az ünnepi lakomákon, ezért számuk elenyésző. A Grand Hotel Hungaria (1876) egyik nyári menüjében szerepelt korhelyleves (*potage à la hongroise*), mellé tokaji bort ajánlottak.⁴⁷ Drechsler Béla Mintavendéglőjében (1897) szerepelt egyszer a kínálatban „*Bableves disznó kör-*

Több Magyarországon megjelent szakácskönyvnek a receptjeit átnézve teljesen egyetértünk az előző állítással. A szerzők általában mindenféle húst (például marha, borjú, ürü, kappan, fácán, fogoly stb.), zöldséget (például sárgarépa, petrezselyemgyökér, pasztinák, gomba, zeller stb.) fűszerekkel (szerecsendió-virág, feketebors), esetleg alaplével összefőznek, majd a kész levest szűrik és pohárban kínálják, ahogy „Czifray” írja: „szürd által kendőn vagy finom szőr szítán, ’s poharakban add inni”. Czifray 1985. 14–15.; Hofbauer Anna: *Minden háznál használható közönséges és legújabb nemzeti szakács-könyv*. Kassa, 1826. 17–18.; Németh 1858. 20.; Zelena Ferenc: *Minden háznál használható közönséges és legújabb nemzeti szakács-könyv*. Kassa, 1830. 33.

⁴⁰ Az *olla podrida* a kora újkori Európa egyik legnépszerűbb levese, amelyet mind az erdélyi fejedelmi szakácskönyv, mind a csáktornyai ismertet, de még a századfordulón is feltűnik Kugler Géza Budapesti szakácskönyvében „*Spanyol leves*”-ként. Eredetileg ez egy kasztíliai specialitás, amit napjainkban húsból, szárnyasból zöldségekkel, rizzsel és lencsével készítenek és több fogásként, ízletes mártásokkal tálalnak. Balázs 2016. 579.; Benda Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. PhD-értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2004. 22.; Kugler Géza: *A legújabb és legteljesebb budapesti szakácskönyv*. Bp., é.n. (Kalocsa, é. n.) 56.

⁴¹ MKVM VD DA 1972.114.2.

⁴² Nagyon sok menüben csak Erőleves vagy Erőleves csészében szerepel. Ezeknél feltételezhetjük, hogy marhahús felhasználásával készültek.

⁴³ MKVM VD DA 1974.448.

⁴⁴ MKVM VD DA 1975.1362.1.

⁴⁵ MKVM VD DA 1975.1361; DA 1975.1346; DA 1975.1348.

⁴⁶ MKVM VD DA 1974.1.

⁴⁷ MKVM VD DA 1970.123.

*mivel*⁴⁸ és egyszer Gundel Jánosnál az István Főhercegenben (1891) halászleves (*potage à la pêcheur*),⁴⁹ de például gulyáslevessel egyszer sem találkozhatunk.

AZ ELŐÉTELEK

Az előétel étkezésben betöltött szerepét talán Vánicsa István fogalmazta meg a legszórakoztatóbban: „Az előétel funkciójának felismeréséhez önvédelmi ösztöne vezette Wildschwein urat. Azért van – mármint az előétel –, hogy a vendég leültethető legyen az ebédlőasztal mellé, és ott is maradjon. Ne mászkáljon ki a konyhába, és ne akarja hülyeségekkel szórakoztatni az ott sürgölődő szakácsművészt, akinek ilyenkor akad ennél jobb dolga is. A főzés állandó összpontosítást igénylő, felelős munka, a szakácsművésztől tehát nem lehet elvárni, hogy például Szaján úrnak vagy bárki más futóbolondnak a zavaros törtéóriáihoz jó képet vágjon, vagy pláne reagáljon rájuk, sőt még azt se, hogy az ilyesmit egyáltalán elviselje. Az ínyesmester olyan, mint a sebész. Amikor fekszünk a műtőasztalon, és valaki a belső szerveink között matat a szikével, nem keresünk vele kontaktust, nem kívánjuk őt frappáns történetekkel mulattatni, már csak azért se, mert le vagyunk szedálva a talajvízig. Az altatás nem azt a célt szolgálja, hogy nekünk jobb legyen, hanem hogy a felcsert békén hagyjuk. Wildschwein úr szerint az előétel ugyanerre való, az egybegyűltek lenyugszanak tőle, békésen üldögélnek, majszolgatnak, isznak, tehát pontosan azt művelik, ami tőlük ily esetben elvárható.”⁵⁰

Az előétel (franciául *hors-d'oeuvre*, azaz „menü kívül”) az étkezés első fogása, ennek étvágygerjesztőnek, de nem túl tartalmasnak kell lennie. Megkülönböztetünk hideg és meleg előételeket. Az előbbieket gyakran készülnek füstölt, olajos, marinált, ecetes halakból vagy tenger gyümölcseiből, halikrából, különféle húskészítményekből, görögös zöldségekből, nyers alapanyagokból és lehűtött ételekből. A meleg előételekhez tartoznak többek közt például a fánkrok, falatkák, puffancsok, krocketek, rántott ételek, a melegen tálalt húsos táskák, és a töltött vajasztészta batyuk.⁵¹

Már az ókori görögöknél⁵² és Rómában is szokás volt, hogy a vacsorát könnyebb, étvágygerjesztő falatokkal kezdték, mint például saláták, zöldségek, pácolt halak, különböző kagylók, osztriga vagy tojás.⁵³ Ez a hagyomány tovább élt

⁴⁸ MKVM VF Adt/3-2022_1.

⁴⁹ MKVM VD DA 1975.1325.5.

⁵⁰ Vánicsa István: *Lakoma. A francia konyha legfinomabb ételeiből*. Bp., 2019. 19.

⁵¹ Balázs 2016. 228.

⁵² A görögöknél az igényes lakomát a legkülönbözőbb előételek, halak, osztrigák, csigák stb. nyitották meg, amelyet az ingyenc házigazda maga szerzett be. *Régi görög hétköznapiak*. Szerk. Ritoók Zsigmond. Bp., 1999. 82.

⁵³ Marcus Gavius Apicius: *Szakácskönyv a római korból*. Szerk. Orlovsky Géza, Bp., 1996. 28.

a Mediterráneumban, ellenben nálunk napjainkban sem mondható általánosnak, hogy a vendéglőkben vagy a családi asztaloknál kis falatkákkal indítsuk az étkezést.⁵⁴ A kora újkorban Ballabán Györgyöt, a lengyel követ kísérőjeként, Munkácson a várkapitány vendéglátta meg (1643), és ő kifejezetten nehéz ételekről tudósított: első fogásként faggyúval vagy tormával készített húst, sült libát és fokhagymás disznóhúst kapott. Bethlen Miklóstól tudjuk, hogy Erdélyben is – hasonlóan Angliához – az első fogásban tálalták fel a nehezebb étkeket és a másodikban a könnyebbeket, köztük a csemegének tartott különleges finomságokat. Az ismert magyar étrendekben nem különböztettek meg több fogást, az ételeket egymás után, szünet nélkül sorolták fel. Még a ma édességeknek tekintett (fánk, béles) is a többi étel közé volt felírva a Thurzó-féle főúri étrendben (1603), ebből adódóan nem lehet hitelesen⁵⁵ megmondani, hogy mivel kezdték és mivel folytatták a lakomát.⁵⁶ A 17–18. századból fennmaradt szakácskönyvek sem segítenek a téma alaposabb megismerésében, ugyanis még nem térnek ki külön fejezetben az előételekre és gyakran az étrendekhez hasonlóan ömlesztve közlik a recepteket.⁵⁷

Ellenben a következő évszázadban ez teljesen megváltozott. Korábban is jellemző volt a magyar szakácskönyvekre, hogy németből fordították őket, de a század első harmadában ez már szinte teljesen általánosnak mondható, így hozzánk Bécsen keresztül az elnémetesített francia ételek jutottak el. Czifray-tól (Czövek) kezdve⁵⁸ Hofbauer Anna, Zelena Ferenc, Németh Zsuzsanna szakácskönyvei eredetileg mind németül jelentek meg,⁵⁹ és már külön, a leveseket követően mu-

⁵⁴ A bécsi konyhában – a magyarhoz hasonlóan – szintén nem alakult ki olyan gazdag előételkínálat mint az olasz vagy a francia konyhakultúrában. Mindkét közép-európai konyhában az előétel szerepét leginkább a leves tölti be. Gerd Wolfgang Sievers: *Wiener Beisel Kochbuch*. Wien, 2012. 37.

⁵⁵ Ráadásul a fennmaradt források egy részéből csupán a konyhára kerülő nyersanyagok mennyiségét ismerhetjük meg. Például Báthory Gábor udvarában 1612-ben egy-egy étkezés során több mint 66 kg marhából, 10 tyúkból, 3 lúdból, 2 malacból, 1 fertály borjúhúsból, illetve 5 csukából készítették el a fogásokat. Ezekből az ételekre csak következtetni tudunk, azonban a felszolgálás menete teljesen ismeretlen marad. Jeney-Tóth Annamária: Báthory Gábor udvara 1612-ben Kolozsvárott. In: *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*. Szerk. Dám László, Nyírbátor, 2008. 150.

⁵⁶ Benda 2004. 195–197.

⁵⁷ Füreder Balázs: A XVIII. századi kéziratos magyar szakácskönyvek tartalomjegyzéke I. rész. = *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2008. 461–494.; Füreder Balázs: A XVIII. századi kéziratos magyar szakácskönyvek tartalomjegyzéke II. rész. = *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2009. 343–388.; Füreder 2009. 33–76.

⁵⁸ Fehér Béla: Ügyetlen kezekkel összefértzelt zavarékok. Czifray „nemzeti” szakácskönyvéről. In: *Ede a levesben. Gasztrokrimik*. Szerk. Cserna-Szabó András–Fehér Béla. Bp., 2011. 76–78.

⁵⁹ 1840-ben a „Czifray” Vasváry-féle bővített hatodik kiadásában található néhány tucat receptet, amely valóban a magyar konyháról ad hírt. Fehér Béla: Saint-Hilaire Jozefa és más

tatják be az előételeket. Érdekes, hogy a szakácskönyvekben és az étlapokon – a menükkel ellentétben⁶⁰ – az előételeket általában nem *hors-d'oeuvre*-ként,⁶¹ hanem *assietti*, *asziette*-ként (fr. *assiette*, azaz tányér) és különböző helyesírással írt változataiként,⁶² vagy magyarul „mellékételek”-ként említik. Hofbauer Annánál (1826) a „Leves után fel-adni szokott Ételek, vagy Aszetlik” fejezetben nem csak recepteket, hanem egy rövid bevezetőt is olvashatunk. Ebből megtudhatjuk, hogy a „Hideg Aszetlikkel még a’ leves feltétele előtt meg lehet az asztalt rakni, ha bár a’ Francia módit nem-is akarod követni; hogy mindent egyszerre az asztalra fel-rakj, hogy a’ felczifrázott ételekbe való szemed’ hizlását, a’ hideg ételektől való megcsömörléssel fizessd-meg.”⁶³ Az előételek fogyasztása egyre inkább részévé válhatott a polgári ebédeknek, vacsoráknak és erre reagálva megjelentek a piacon a kifejezetten erre fókuszáló könyvek.⁶⁴

Az első ismert étlapok még nem kínáltak előételeket. Először a pesti Hôtel zur Königin v. England (1847) étlapján fedeztük fel a leveseket követően, hogy bekerült ez a kategória. *Assiette*-ként hal- és jércemajonézt, strasbourgi pástétomot, galantint, ecetes-olajos szardellát, ½ holland heringet, angolnát, osztrigát vagy kaviárt citrommal, olasz salátát, szarvasgombát vörösborral, szardellás vajjal, sült kolbászt mustárral, sonkát aszpickban, pácolt nyelvet tormával, veronai szalámit, darálthúsos pástétomot és retket vajjal ajánlottak.⁶⁵ A század második felében már nem számított kuriózumnak az előételek megemlézése az étlapokon, a kínálat pedig közel azonos volt. Leginkább hideg halételek, osztriga, kaviár,

ködlovagok. Nemzeti konyhánk gót betűs irodalmáról. In: *Ede a levesben. Gasztrokrimik.* Cserna-Szabó András–Fehér Béla, Bp., 2011. 85–86.

⁶⁰ A menükben, ha feltüntették a hivatalos sorrendet és nem csak egymás után leírták a fogásokat, akkor a *hors-d'oeuvre* kifejezést használták az előételekre.

⁶¹ Természetesen arra is találunk példát, hogy mindhárom kifejezést egyszerre használják. A már említett Kammer Ernő Vadászkiált étlapja mellett ugyanezt megfigyelhetjük Glück Frigyesnél (1858–1931) is, aki 1884-től vezette a Pannonia Szállót. A szálloda egyik évszám nélküli étlapján (kb. 1910-es) megtalálhatjuk a Mellékételek, a *Hors d'oeuvres* és az *Assietten* elnevezést is. MKVM VD DA 1994.7; MKVM VD DA 1974.1007.1; Gundel Imre–Harmath Judit 1979. 91–93.

⁶² Draveczy 2001. 8.

⁶³ Hofbauer 1826. 42.

⁶⁴ Hegyesi József: *Előételek (Asietten)*. Bp., 1892.

⁶⁵ Az utolsó fogást kézzel írták az étlapra és olvashatatlan. MKVM VD DA 1970.31.

sonka, nyelv, szalámi, hideg sülték, pástétomok,⁶⁶ valamilyen galantin,⁶⁷ olasz saláta, amit *Wällischer Salat*-nak hívtak, vaj és retek vajjal került megemlítésre.⁶⁸ Gundel János István Főherceg Szállodájában ezek még tojásételekkel egészültek ki: rántotta, habart tojás szarvasgombával, habart tojás sonkával, 1 darab tojás, omlett zöldfűszerekkel és omlett sonkával.⁶⁹

A menülapokon az étlapokhoz képest – főleg a halételek esetében – sokkal nehezebb azt megállapítani, hogy a fogásnak milyen szerepet szántak az ételsorban. Mivel nem minden esetben tüntették fel, hogy az adott halat előételként vagy klasszikus halfogásként, esetleg a relevé egyik, halból készült részeként szervírozták.⁷⁰ A 265 vizsgált menülap közül 84 darab nem tartalmazott előételt (32%), a fennmaradó 181-ből viszont csak 52 (29%) mentes a haltól, tehát az előételt tartalmazó menülapok 71%-a ajánlott valamilyen halat vagy tenger gyümölcseit a vendégeknek.

Az előételeknél általában konkrétan megnevezték az ételeket és csak elvétve általánosítottak. Az „Előétel”,⁷¹ „Vegyes előételek”,⁷² „Előétel orosz módra”⁷³ vagy a „Finom falatkák”⁷⁴ megjelölés tehát egyáltalán nem volt gyakori. A halas előételeken kívül leginkább a különböző pástétomokat (például Libamájpástétom zselével, Vajaspástétom szalpikon,⁷⁵ Vajaspástétom királyi módra)⁷⁶ és apró tésztácskák/kosárcák (például Kis tésztácskák ínycenc módra, Tésztácskák Montglas módra, Apró vajaskosárcák Talleyrand módra)⁷⁷ részesítették előnyben, de

⁶⁶ Az „igazi” pástétom tésztakéregbe töltött, formában megsütött készítmény. Terrinről akkor beszélhetünk, amikor a pástétom agyag-, porcelán- vagy fémformában sül, szalonnával megtűzdelve. A pástétom elnevezés ezért valójában kétféle készítményt takar: a tésztakéregbe töltött meleg vagy hideg pástétomot és a hidegen szeletelendő terrint. A francia gasztronómiában a legismertebbek a vadhúsból, kacsahúsból, pacsirtahúsból, birkahúsból, szalonkából és a szarvasgombás libamájból készültek. Balázs 2016. 611.

⁶⁷ A galantin vad, nyúl, sertés, borjú vagy szárnyas sovány húsrészeiből, tojással, fűszerekkel és egyéb hozzávalókkal töltve készült étel. A galantint általában négyszögletes edényben gőzölik víz fölött (ha vászonba göngyölik, akkor ballottine a neve). Balázs 2016. 307.

⁶⁸ Például MKVM VD DA 1994.7; VD DA 1974.1007.1; VD DA 1984.251.

⁶⁹ MKVM VD DA 1988.171.

⁷⁰ A hallal készült előételek bővebb elemzését a „Halételek” című alfejezetben mutatjuk be.

⁷¹ MKVM VD DA 1968.643.2.1; VD DA 1974; VD DA 1968.61.1.

⁷² MKVM VD DA 1974.449.

⁷³ MKVM VD DA 1981.1051.

⁷⁴ MKVM VD DA 1973.751.

⁷⁵ A szalpikon kis kockákra összevágott, különféle összetevőkből álló készítmény. Zöldség, hús, szárnyas, vadhús, hal, rákfélék vagy tojás esetében mártással sűrítve, gyümölcsöknél pedig sziruppal vagy krémmel megkötve. Balázs 2016. 755.

⁷⁶ MKVM VD DA 1970.127; VD DA 1974.445; VD DA 1975.837.

⁷⁷ MKVM VD DA 1974.1391; VD DA 1970.138; VD DA 1972.91.

például galantinokat,⁷⁸ és krokettet⁷⁹ alig kínálták. A belsőségek közül egyértelműen a libamájat használták a szakácsok a leggyakrabban és csak egyszer-egyszer nyúltak más alapanyaghoz (például Agyvelő pástétom, Vese omlett).⁸⁰ Az éttermeknél általános előételnek tekinthető sonka a menükben is megjelent, de itt inkább relevé-ként került az asztalra,⁸¹ ellenben a marhanyelvvel, amelyre mondhatjuk még úgy sem. Az összes menülapon mindössze három alkalommal említették meg, ebből egyszer kiegészítőként (borjúhús szelet füstölt marhanyelvvel)⁸² kétszer pedig egy svédasztalos büfé kínálataként.⁸³

HALÉTELEK

Európában a 9–10. századtól válik általánosan megengedetté a hal fogyasztása a húshagyó napokon. A böjti étrendből egyedül a nagytestű tengeri állatokat zárták ki (például delfin, bálna), mert ezek húsa túlságosan hasonlatosnak tűnt a szárazföldi állatokéhoz.⁸⁴ A 11. századot követően egyre több mesterséges halastó épült a kontinensen. A folyókból és vadvizekből halászott pisztrángok, angolnák, lazacok, ingolnák és tokhalak mellett a mesterséges tavakban tenyésztett sügerek, pontyok, compók és csukák is közkedveltek voltak. Azonban a friss tengeri és édesvízi halak élvezete változatlanul az előkelők kiváltsága maradt⁸⁵ még hosszú évszázadokon keresztül Európában. A 15. század végétől egyre nagyobb szerepet kapott a fogyasztásban a tőkehal. A szárított és sózott tőkehal ettől kezdve gyakran került a szegényebb, főleg városi polgárság asztalára. A szárított vagy sózott halhoz a szegénység és társadalmi alárendeltség képzeete társult, amely egyben megakadályozta, hogy valóban széles körben váljon elfogadottá.⁸⁶

⁷⁸ Szarvasgomba-pástétom galantinnal (MKVM VD DA 1970.128); Szárnyas galantin szarvasgombával (MKVM VD DA 1975.1402); Szárnyas galantin szarvasgombával (MKVM VD DA 1988.178).

⁷⁹ Borjúkrokett gombával (MKVM VD DA 1971.80.6), Szárnyaskrokett Montmorency módra (MKVM VD DA 1975.1317); Csirkekrokett (MKVM VD DA 1984.330).

⁸⁰ MKVM VD DA 1971.135; VD DA 1972.105.

⁸¹ Például „Relevè Jambon braisé au Madeire” (Főtt sonka madeiramártással, MKVM VD DA 1974.1346) vagy „Relevè Jambon braisé au puré[e] de pois verts” (Párolt sonka zöldborsópürével, MKVM VD DA 1974.1447). Minden kétséget kizáróan egyszer találtunk példát arra, hogy a sonkát előételként tálalták: „Hors d’oeuvres. Jambonneaux à la Victoria; Saumon du Rhin à la moderne” azaz „Előétel. Sonka Viktória módra; Rajnai lazac modern módra” (MKVM VD DA 1975.1362.1).

⁸² MKVM VD DA 1971.134

⁸³ MKVM VD DA 1975.1402; VD DA 1988.178

⁸⁴ Massimo Montanari: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Bp., 1996. 96.

⁸⁵ Woolgar 2007. 171–172.

⁸⁶ Montanari 1996. 99–100.

Galeottótól tudjuk, hogy: „Nagy bőségben vannak viszont Magyarországon a remek halak: a Száván és Dráván meg a Dunán kívül is vannak halban gazdag folyói. A Tibiscus, melyet Tiszának hívnak, nem nagyon széles, de mély, s annyira tele van hallal, hogy az ott lakó nép szerint csak kétharmad része víz, egyharmad része hal. [...] Ezenkívül tavak, halastavak s más folyók is vannak ott, melyek bővelkednek a kiváló és egyebütt ismeretlen fajú halakban.”⁸⁷ A 16–17. században a főúri udvarokban élő különféle társadalmi rangú rétegek halfogyasztása minőségben és mennyiségben is különbözött egymástól. A főúr asztalára mindig jutott a friss halból és persze a legtöbb halfajtából (édesvízi és tengeri egyaránt). Ezeket a legváltozatosabb módokon készítették el, az alacsonyabb rangúak viszont csak ünnepnapokon élvezhették a nemesebb halételeket. A magyarországi halbőség évszázadokig megmaradt köszönhetően a mesterséges halastavaknak⁸⁸ is, majd a folyók szabályozásával kezdett szűkülni a halak élettere, és ezt csak tovább rontották a vizeket érő szennyezések, amelyek több halfajta hazai élővízekből való eltűnéséhez vezetett.⁸⁹

A magyar szakácskönyvek a kezdetektől fogva nagyon bőségesen ismertették a különböző halételeket⁹⁰ és ez a 19. század második felében, de még a 20. század elején sem volt ritka.⁹¹ A korszak magyar-német étlapjain a „Halak” közt inkább a hazai vizekben élő halak domináltak. Kedvelt volt a fogas (*Fogas/ch*), süllő (*Schill*), kecsge (*Stirl*), viza (*Hausen*), tok (*Tick/Dick*), csuka (*Hecht*), pisztráng

⁸⁷ Galeotto Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Ford. Kardos Tibor. Bp., 1977. 21–22.

⁸⁸ Gyulai Z. András Csáky Katának írt leveléből (1763) azt is megtudhatjuk, hogy milyen halakat telepítettek az elkészült tóba: „A halastónk elkészült a malommal által ellenben, melyekben szüntelen friss víz a malom árkából foly. Hoztam vala Erkedről 19 posárt és 20 kárászt...” Papp Klára: *„Minden öröömöm elegyes volt bánattal”*. Csáky Kata levelezése. Debrecen, 2006. 72.

⁸⁹ Benda Borbála: Halfogyasztás a főúri udvarokban a Királyi Magyarország és Erdély területén a 16. és 17. században. In. *ACTA Tanulmányok II. 1. kötet*. Szerk. Csurgai Horváth József–Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 2006. 110–111.

⁹⁰ Herman Ottó: *A magyar halászat könyve*. Bp., 1887. (Bp., 1991.) 118–137.

⁹¹ Például Szekula Teréznel (1892) a Halleves halászosan mellett, harcsára (8 recept), kecsgére (7 recept), pontyra (8 recept), süllőre (10 recept), csukára (8 recept), menyhalra (5 recept), pisztrángra (2 recept), és tokra (25 recept) kapunk leírásokat. Sárosi Bellánál a 20. század elején (1912) a tengeri és az édesvízi halételek száma figyelemreméltó (93 recept), de egy másik fejezetben a hidegvérű állatokból is szép számmal kínál fogásokat: a rákokra 10 receptet, a békákra, a csigákra, az osztrigára, és a szardellára pedig 20 receptet ajánlott. (A szardellát ízesítőként használja mind a halételeknél, mind a hidegvérű állatoknál, ezért kevésbé érthető, hogy a második címében külön kiemeli.) Füreder Balázs: Sárosi Bella második szegedi szakácskönyve. = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok/Studia Historica*, 8. 2005. 281.; Füreder Balázs: Szekula Teréz 1892-es szegedi új szakácskönyve. = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok/Studia Historica*, 11. 2008. 316.

(*Forelle*), szaibling (*Saibling*), ponty (*Karpfen*), de időnként előfordult a kínálatban a rajnai lazac (*Rheinlachs*), a nyelvhal (*Sole*), vagy a nagybárd hal, azaz a nagy rombuszhal (*Turbot/Turbeau*). A rákot darabra vagy egy porcióra adták, az osztrigát és a kaviárt azonban az előételeknél kellett keresniük a vendégeknek.⁹² Más források alapján a csiga nem számított kuriózumnak a tányérokon.⁹³ Ennek ellenére egyetlen menülapon sem találtuk a kínálatban és az átnézett étlapok között is csupán a pesti Hôtel zur Königin v. England (1947) ajánlatában fedeztük fel a *Schnecken mit Kren*-t (Csigák tormával).⁹⁴

A menülapok alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a hal és az egyéb vízi állatok szerepe az ételsorban megkérdőjelezhetetlen fontossággal bírt. A lakomák 97%-án szolgáltak fel belőlük készült ételeket és összesen csupán 7 darab⁹⁵ olyan menülapot találtunk, amely nem kínált halat/tenger gyümölcseit. A felhasznált halak tekintetében a vándorhalak: a lazac (47 étel) és a tok (79 étel), valamint az édesvízi fehér húsú fajták: a fogas (gyakran balatoni!) és a süllő⁹⁶ (88 és 16 étel), illetve a pisztráng és a lazacpisztráng⁹⁷ (13 és 5 étel) domináltak. Ezenkívül a fehér húsú tengeri nyelvhalat (12 étel) és az édesvízi barna húsú kecségét (10 étel) érdemes még kiemelniük.⁹⁸ A szinte „közönségesnek” mondható pontyot csak négy ételhez, a nemes csukát kettőhöz használták, harcsával pedig egyetlen egy fogást sem készítettek. Elvétve előfordult még a tőkehal, a rombuszhal, a farkassüger, a tengeri bárdhal,⁹⁹ és a szardella. Kaviárt ritkán (4 fogás) szolgáltak fel, ellenben homárral (12 fogás) és osztrigával (13 fogás, leggyakrabban ostendei¹⁰⁰ és whitstable-i¹⁰¹) viszonylag gyakran találkozhatunk. Ezek mellett

⁹² MKVM VD DA 1970.31; VD DA 1997.7; VD DA 1974.1017; VD DA 1974.1008; VD DA 1984.251; VD DA 1988.171.

⁹³ Papp 2006. 210, 222, 381.; Füreder 2009. 44, 126.

⁹⁴ MKVM VD DA 1970.31.

⁹⁵ MKVM VD DA 1972.91; VD DA 1975.1325.5; VD DA 1973.751; VD DA 1984.332; VF Adt/3-2022_1; VD DA 1972.105; VD DA 1975.1341.

⁹⁶ A konyhai felhasználás során a kisebb példányokat (800–1000 g-os) süllőnek, a nagyobbakat fogasnak nevezzük. Lukács István–Oriskó Ferenc–Sándor Dénes–Zsolnay Gábor: *Ételkészítési ismeretek*. Bp., 2014. 205. (Továbbiakban: Lukács–Oriskó–Sándor–Zsolnay 2014.)

⁹⁷ Ha a tenyésztett szivárványos pisztráng megfelelő táplálékot kap, akkor a húsa „lazac-rózsaszínűvé” válik, emiatt sok helyen lazacpisztráng néven kínálják. <https://myfish.hu/magazin/tudasbazis/pisztrangvagy-lazac-esetleg-mindketto> Letöltés dátuma: 2022. április 22.

⁹⁸ Lukács–Oriskó–Sándor–Zsolnay 2014. 203.

⁹⁹ A tengeri bárdhal (MKVM VD DA 1973.951) lehet, hogy azonos a mélytengeri ezüst bárdhallal. <https://mek.oszk.hu/03400/03408/html/2390.html> Letöltés dátuma: 2022. április 22.

¹⁰⁰ A flamand régióban található Ostende egy kikötő- és fürdőváros az Északi-tenger partján.

¹⁰¹ Whitstable egy angol tengerparti település Kent megye északi partján.

használtak még garnélát és egyéb, be nem azonosítható tengeri, valamint folyami rákokat és kagylókat a menükben.

Nagyjából az látható, hogy az osztrigára és a kaviárra előételként tekintettek. A hideg halételek, például a Fogas tartármártással¹⁰² lehetett előétel¹⁰³ és lehetett önálló „hal” is.¹⁰⁴ A meleg halételek, mint például a Fogas hollandi mártással¹⁰⁵ alapvetően egy (meleg) előétel, de tartozhatott a relevé-hez is. A Grand Hotel Hungaria 1880. április 22-én a levest követően a következőket kínálta vendégeinek: „Fogas à la Hollandaise, Filet de boeuf aux pommes julienne, Vin blanc de Tasnád” (Fogas hollandi mártással, Bélszín julienne burgonyával, Tasnád fehérbor). A menülapon nem szerepeltek a korabeli kategóriák az ételeknél, de mivel a hal és a hús egymás mellett található, illetve ugyanazt a bort ajánlják mellé, ezért szinte biztos, hogy az ételsorban ez a relevé kategóriába tartozott.¹⁰⁶ Ellenben a Royal nagy szálloda (1896. június 16.) menüjében a leves után külön sorban, külön borral írták fel a halételt:

„Potage purée d’asperge Erdélyi tüzes aszu” (SpárgakréMLEVES)

„Fogas sauce hollandaise Érmelléki” (Fogas hollandi mártással)

ebben az esetben ez egyértelműen (meleg) előétel.¹⁰⁷ A Tokhal Demidoff mártással¹⁰⁸ egy igazi főnyeremény lehetett a korabeli konyhákban, főleg a Grand Hotel Hungariánál. A szálló éttermének kínálatában feltűnik előételként, halételként és relevé-ként is. 1887. szeptember 28-án a menüt nem levessel, hanem „Esturgeon sauce Demidoff”-fal (Tokhal Demidoff mártással) nyitották, majd „Filet de boeuf à la Renaissance”¹⁰⁹ (Bélszín reneszánsz módra) következett.¹¹⁰ Pár évvel később (1892. április 24-én) a levest követően, a „nagy darab hús előtt” került felszolgálásra:

¹⁰² Hegyesi József: *Előételek (Asietten)*. Bp., 1892. 43–44. (Továbbiakban: Hegyesi 1892.)

¹⁰³ MKVM VD DA 1984.349.

¹⁰⁴ MKVM VD DA 1971.78.4.

¹⁰⁵ Hegyesi 1892. 51.

¹⁰⁶ MKVM VD DA 1971.134.

¹⁰⁷ MKVM VD DA 1971.82.

¹⁰⁸ Anatole Demidoff (Demidov) I. Napóleon unokahúgának, Mathilde hercegnőnek volt a férje. Híres életművész, a Maison Dorée (az „arany ház”) párizsi étterem törzsvendége, akiről többféle ételt neveztek el. Balázs 2016. 200.

¹⁰⁹ A reneszánsz módra készült húsokat változatos zöldségekkel körítik például sárgarépa, fehérrepa, csőben sült saláta, zöldbab, spárgafejek, karfiolrózsa. Balázs 2016. 658.; Peter W. L. Weber: *Schlemmerlexikon für Gourmets. Französisch-Deutsch Wörterbuch. Endlich essen können wie Gott in Frankreich*. Bielefeld, 2016. 182.

¹¹⁰ MKVM VD DA 1968.633.1.

„Potage Bisque d’écrevisses Printanier
 Relevé Esturgeon sauce Demidoff, Saumon du Rhin sauce Demidoff
 Grosse Pièce Filet de boeuf à la Richelieu”
 (Tavaszi rákkrémleves; Tokhal Demidoff mártással, Rajnai lazac Demidoff mártással; Bélszín Richelieu módra)¹¹¹

Majd 1895. május 11-én a menüben mint halétel szerepelt:

„Potage Bouillon en tasse
 Poisson Esturgeon sauce Demidoff Tétényi
 Relevé Filet de boeuf Bordelaise, garni de Légumes”
 (Húsleves csészében; Tokhal Demidoff mártással; Bélszín breton módon, zöldségekkel körítve).¹¹²

ÖSSZEFOGLALÁS

A 19. század második felére hazánk gasztrókultúrája már teljesen szakított korábbi hagyományával. A német szerzők által újragondolt francia alapokra épülő fogások mellett egyre inkább kezdett általánossá válni egy izgalmas és szerethető új magyar konyha. Az Európában egyeduralgónak tekintett francia kulinária a hétköznapi asztalokon ugyan kevésbé volt érzékelhető, de a jeles napok megülése – különösen, ha ehhez igénybe vették szakemberek segítségét – elképzelhetetlen volt ezen fogások nélkül.

A díszebédek, fogadások, bankettek lakomáit ekkor már egy meghatározott sorrend alapján komponálták meg. A bevezető ételek szerepe egyértelműen az volt, hogy a vendégek ellazuljanak és felkészüljenek egy izgalmas gasztronómiai élményre. A menülapok alapján az étkezések legtöbbször levestel kezdődhettek, majd következhetek az előételek és a halételek. Azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a sorrend nem volt „köbe vésve”, bármikor eltérhettek tőle a megrendelők. Ezért előfordulhatott, hogy nem volt leves, vagy elmaradt az előétel, esetleg az önálló halas fogás.

A leveseknél a vendégek leginkább a gazdagabb ízvilágú húsleves/erőleves jellegű leveseket igényelték, de kedveltek voltak még a különböző krémlevesek is, viszont a magyaros jellegű levesekre kevésbé volt igény. Az előételeket a menülapok nem igazán választották szét hideg és meleg előételekre. Azonban megfigyelhetjük, hogy az osztrigát és a kaviárt hideg előételként tálták, a halakból pedig hideg és meleg előételeket egyaránt készíthettek. A halak mellett kedveltek voltak még a libamájból, illetve szárnyasokból készült pástétomok és apró tésztácskák, valamint kosárcák. Az ünnepi étkezéseken a halételek szerepe

¹¹¹ MKVM VD DA 1975.324.

¹¹² MKVM VD DA 1975.1318.

az ételsorban kiemelkedő jelentőségű volt a menülapok alapján. Nem nagyon volt elképzelhető, hogy nem szolgáltak fel hallal vagy egyéb hidegvérű állat felhasználásával készült fogást. Leggyakrabban a vándorhalak (lazac, tok), illetve az édesvízi fehér húsú fogas/süllő és pisztráng került a tányérokba.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a vendégek ezeken az étkezéseken igényelték a luxust, amit leginkább a nemes és drága alapanyagok felhasználásával, a francia szakácsművészet alkotta divatos ételek által kaphattak meg. Talán ezért sem jelent meg érezhetően a korabeli igazi magyar konyha ezeken az összejöveteleken. Ellenben abban biztosak lehetünk, hogy a nagyon erős francia hatás nem elfojtotta, hanem inkább fejlődésre ösztönözte hazánk gasztronómiai kultúráját!

GÁLFI EMŐKE

**KÉT FEHÉRVÁRI FŐBÍRÓ A BETHLEN-KORSZAKBAN:
DEBRECENI SZABÓ JÁNOS ÉS SZATMÁRI SZÍJGYÁRTÓ JÁNOS**

Amikor Papp Klára professzor asszony köszöntésére készülve e sorok írója megfelelő téma után kutatott, a két bemutatandó fehérvári bíróról csupán annyi volt ismeretes, hogy 1614-ben Gyulafehérvár városát illető ügyben egymással pereskedtek.¹ Minthogy egyikük szülővárosa minden valószínűség szerint Debrecen volt, személyét alkalmasnak véltük ehelyütt bemutatni. Alaposabb utánajárás következtében azonban kiderült, hogy a Bethlen-korszak városbírójaként felváltva vezette a várost egy másik fehérvári polgárral együtt, aki ugyancsak Erdélyen kívüli, szatmári származású volt. Ők ketten mintegy húsz évig álltak a város élén, s ezek az esztendőök a tizenöt éves háborúban porig rombolt Gyulafehérvár újjáépítése szempontjából meghatározó fontosságúak voltak. E két bíró szerezte a város legfontosabb kiváltságait a nagy pusztítást eltörölni vágyó Bethlen-korszakban, ezért indokolt volt a két kiemelkedő személyiséget együtt tárgyalni, egyben megkísérelni a város fejlődésének e korszakát inkább a város és annak vezetése (jószerint ismeretlen), és kevésbé a központi hatalom (ismertebb) szempontjából láttatni.

A két városvezető közül a korábban bíróságot viselt Debreceni Szabó Jánossal kezdjük a sort, aki több elődjéhez hasonló módon, évekig szolgálta városát esküdt polgárként. Ismeretes, hogy Fehérváron a bírói hivatalt betöltő személyek esetében, ha nem is elvi, de gyakorlati szabály volt, hogy évekig tagjai voltak az esküdteket adó testületnek, ezalatt megtanulhatták a városvezetés csínját-bínját. Gyulafehérváron a 16. század második felében egy bíróságot viselt személynek átlagban 7,7 évnyi időt kellett esküdtként szolgálnia, míg bíróvá választották.² Forrásaink szűkössége miatt azonban feltételezhető, hogy még ennél is több időt tölthettek a város szolgálatában. Az 1604-ben bíróságot viselt Mészáros Mátyás,

¹ *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár várospolitikai jegyzőkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616.* (Erdélyi történelmi adatok. VI. 2.) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Kovács András, Kolozsvár, 1998. (A továbbiakban: GyfVJkv). 283–290, 298–300.

² Gálfi Emőke: *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 295.) Kolozsvár, 2021. (A továbbiakban: Gálfi 2021.) 51.

példának okáért, 19 évig mutatható ki kisebb-nagyobb megszakításokkal esküdtként,³ míg végül 1604-ben a várost kormányozhatta.⁴

Debreceni Szabó János bíróságát megelőzően mintegy öt évre visszamenően van adatunk esküdt polgári tisztségére, de nem kizárt, hogy korábban is a belső tanács tagja volt, azonban a város szabómesterei között Szabó János néven többen is előfordultak,⁵ így nehéz a személyazonosságot megállapítani.⁶ Bizonyosan tehát 1602-ben szerepel először a belső tanács tagjaként, s egy évre rá ugyanilyen minőségben bukkan fel.⁷ 1607-ben lett először a város főbírája,⁸ s bizonyára a városi tanácsban Bocskai fejedelem pártján bizonyított helytállása is hozzájárult megválasztásához. E vonatkozásban a források nem árulnak el sok mindent, csupán annyi bizonyos, hogy a leendő bíró Bocskai István híve volt, s szolgálatait a fejedelem 1605. március elején egy házhely adományozásával jutalmazta.⁹

1607-től kezdve húsz év leforgása alatt tíz alkalommal, tehát az időszak mintegy fele részében állt a város élén,¹⁰ és ő volt az a főbíró, akiről elsőként jelenthető

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 3. Centuriae (a továbbiakban: F 3.), D. 7.; *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, Kolozsvár, 2006. (A továbbiakban: ErdKÁPJKv VIII. 1.) 743. sz.; MNL OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 4. Cista comitatum (a továbbiakban F 4.), Comit. Alb. Cista 4. Fasc 5. Nr. 30.; GyfVJKv 29.

⁴ GyfVJKv 31.

⁵ Pl. Szilágyi Szabó/Nyíró János, aki 1601-ben viselt bíróságot, de esküdt polgár is volt. MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc 5. Nr. 29. és 30.; MNL OL F 3. Q. 59.; GyfVJKv 28.

⁶ A bíró személyazonosságának megállapítását az is nehezíti, hogy ugyanebben az időben tevékenykedett Gyulafehérváron az ugyancsak a cívisvárosból származó Debreceni János levélkereső is. Ily módon csak azokat az adatokat vettük figyelembe hősünk személyét illetően, amelyekről egyértelműen megállapítható volt, hogy Debreceni Szabó Jánosról van szó. Debreceni János requisitor személyére l. Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.) Kolozsvár, 2015. 89–100.

⁷ GyfVJKv 29, 31.

⁸ GyfVJKv 34, 200.; *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1613*. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 2.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Gálfi Emőke, Kolozsvár, 2016. (A továbbiakban: ErdKÁPJKv VIII. 2.) 97. sz.

⁹ GyfVJKv 180.

¹⁰ Ebből négy évet Bethlen Gábor trónra kerülése előtt (1607–1608, 1610, 1613), és hatot a fejedelem uralkodása alatt (1616, 1618, 1620, 1623, 1625, 1627). GyfVJKv 34, 36, 39, 200, 235, 240, 268.; ErdKÁPJKv VIII. 2., 97. sz.; MNL OL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 2. Protocolla (a továbbiakban F 2.), III. p. 177–182.; *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi királyi könyvek*. DVD-Rom, Szerk. Gyulai Éva, Miskolc–Bp., 2005. (A továbbiakban: ErdKirKv DVD) XV. 52–53; *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. 1617–1618*. Kézirat. (A továbbiakban: GyfVJKv Kézirat) Az

ki, hogy a 16. századi gyakorlattól eltérő módon,¹¹ közvetlenül mandátuma után, azaz két évben egymás után újraválasztották.¹² E változás okát nem ismerjük, de később, a Bethlen-korszakban is érvényben marad, és bírótársára, Szatmári Sziójgyártó Jánosra is ugyanúgy vonatkozik. Kevés adattal rendelkezünk a 17. század elejéről erre nézve, mégis úgy tűnik, hogy nem a bíróválasztás szabálya változott meg, hanem mindkét alkalommal az uralomváltás okozhatta. Utóbbi esetben (1614, 1615) azonban más körülmények is közbeszólhattak, ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk.

A rendelkezésünkre álló adatokból úgy tűnik, hogy Debreceni Szabó János több mandátumú bírói tevékenységének volt egy mélypontja és egy csúcspontja. A mélypontot éppen Bethlen Gábor trónra kerülésének éve jelentette, közvetlenül a fejedelmi udvar hazaköltözése előtti 1613-as esztendő. Ekkor történt, hogy a hadak járása miatt a város szőlője szedetlen maradt, és elpusztult. Miként a város törvénykezési jegyzőkönyvéből kitetszik: „mikor az megholt urunk, fejedelmünk¹³ tábora itt, Fejérvár mellett, Fejér vármegyében, az Maros mellett volt, úgymint tavaly esztendőben,¹⁴ [hogyan az] akkori állapot mint volt s hogy, minden ember tudja azt. Az szüretéről penigh akkor végezék volt, hogy valameddigh az tábor itt lészen, senkinek az szőlőszedés megh nem engettessék, valameddigh valamely felé az tábor ha el nem megyen.” Gyulafehérvárnak és a környékén fekvő mezővárosoknak és falvaknak (Boroskrakkó, Borosbocsárd) a bortermelelésben betöltött szerepe, és a székváros¹⁵ borral történő ellátása ismert, ily módon komoly érvágásnak számított, hogy az uralomváltás körüli nagy felbolydulásban a szüret elmaradása következtében mintegy 300 vedernyi bor ment veszendőbe, a városnak a borból származó évi haszna köddé vált, és tetemes kára keletkezett.¹⁶

Ekkora veszteség fölött nem lehetett szemet hunyni, és 1614-ben Debreceni Szabó Jánost az éppen funkcióban levő, tanulmányunk szempontjából is fontos főbíró, Szatmári Sziójgyártó János a város nevében felelősségre vonta, és beperelte. A perben elhangzott vád és Debreceni Szabó védekezése sokáig csupán a város

átírt jegyzőkönyvek kéziratát Kovács András bocsátotta rendelkezésemre, amelyet ezúton is köszönök. 45, 47, 150, 173.

¹¹ Gálfi 2021. 34.

¹² 1607-ben és 1608-ban.

¹³ Ti. Báthory Gábor fejedelem.

¹⁴ Azaz 1613. október 5. előtt. GyfVJkv 287.

¹⁵ 1613-ban Gyulafehérvár még nem volt székváros, ekkor a fejedelmi udvar, mint ismeretes, Szegedben volt, a következő évben, viszont már visszaköltözött Fehérvárra. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VI.* (Monumenta Hungariae Historica 3.) Szerk. Szilágyi Sándor. (A továbbiakban EOE), Budapest, 1880. 383–384.

¹⁶ GyfVJkv 283–286. Szőlőik pusztulására a hadak járása miatt maguk a polgárok is hivatkozhatnak az 1614. elején beadott *supplicatio*jukban. A *supplicatio* átírását ld. a függelékben.

vincellérének, Csiszár Mátyásnak a személye körül forgott. A volt bíró felfogásában ugyanis Csiszár lett volna az illetékes a szőlő műveltetésére, szüreteltetésére és a megfelelő mennyiségű hordó elkészíttetésére, míg a várost képviselő főbíró szerint „Debreceni Szabó János tehát az törvényre reávéttette, mert ő volt mind az városnak s mind az gotzmesternek feje és parancsolója.”¹⁷ Az csupán a per későbbi szakaszában derül ki, hogy a szőlő szüretelését központi rendelet akadályozta meg, és nem csupán a város, hanem a nemesség szőlője is odaveszett, mert Dési István akkori fejedelmi udvarbíró, „ki akkor fejedele[m] képe volt, de senkinek akkor szabadságot arra¹⁸ nem adott, sőt ő maga is az maga szőlője meghszedésével senkinek nem mutatott utat, hanem az deliberatióhoz tartotta magát.”¹⁹

Nem ismert Debreceni Szabó János büntetése, csupán annyi bizonyos, hogy mintegy két évig nem választották újból főbíróvá. A balul sikerült szüreten kívül a volt városvezető ellen szólt az is, hogy 1613 elején elérte Báthory Gábor fejedelemnél, hogy a nemesek zsellerei, akik a nemesek házáinál szolgáltak, és a városlakók, akik kötelezettségeik és szolgáltatásaik alól magukat kivonták, attól kezdve ezek alól nem voltak mentesítve, és a többi fehérvári városlakóval együtt kötelesek voltak a fejedelmet szolgálni. Az oklevél a nemesek említésekor külön kihangsúlyozza Bethlen Gábor későbbi fejedelem nevét.²⁰ Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy Debreceni Szabó személye emiatt Bethlen Gábor fejedelem előtt persona non grata lett bizonyos ideig.

Rátermettsége és a városnak tett előző szolgálatai mégis mellette szóltak, ezzel magyarázható, hogy 1616, 1618 és 1623 után, 1627-ben ismét a város élén állt.²¹ A rendelkezésünkre álló adatok alapján viszont úgy tűnik, hogy nem ekkor, hanem a karrierje utolsó előtti állomását jelentő 1625-ös esztendőben állt pályájának zenitjén. Ekkor nyerte ugyanis a város Bethlen Gábor fejedelemtől azt a privilégiumot, amely nem csupán előző kiváltságainak megerősítését jelentette, miként azt az 1614-ben ugyancsak a Bethlen Gábor által adományozott többrendbeli privilégiumok tették, hanem attól kezdve (ti. 1625-től) olyan alapvető jogok illették meg, amilyenekkel azelőtt nem rendelkezett. A kiváltságlevelet a fejedelem Debreceni Tamás prefektus²² és Debreceni Szabó János főbíró kérésére adományozta székvárosának. Mielőtt azonban a város szempontjából kétségkívül igen fontos kiváltságlevelet tüzetesebb elemzésnek vetnénk alá, meg kell vizsgál-

¹⁷ GyfVJkv 285.

¹⁸ Ti. a szüretelésre.

¹⁹ GyfVJkv 288.

²⁰ MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 17.

²¹ GyfVJkv 320.; GyfVJkv Kézirat. 45, 47, 150, 173.

²² Pályájáról l. *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez.* (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Bevezető tanulmánnyal közli Mátyás-Rausch Petra–Szalai Ágnes. Bp., 2021. 21–25.

nunk a már említett, 1614-ben kibocsátott kiváltságokat, hogy egymással összevethessük őket, és levonhassuk a megfelelő tanulságokat. Ehhez azonban rá kell térnünk dolgozatunk második főszereplőjére, a már sokszor emlegetett Szatmári Sziogyártó Jánosra.

Szatmári Sziogyártó János, amint a neve is mutatja, nagy valószínűséggel Szatmárról származott. 1598-ban választották először a belső tanácsot adó esküdtek testületébe.²³ 1601-ben a főbíró segédjeként működő kisbíró volt, majd 1612-ig több ízben is esküdtt polgár.²⁴ Első esküdtt polgári funkciójától számítva tizennégy év múlva, 1612-ben lett első ízben a város főbírája,²⁵ s ez alátámasztja az előzőek során tett megállapításunkat az esküdteknek, és a közülük kikerülő bíróknak a városvezetés gyakorlatát illető, hosszú időt igénylő elsajátításáról. Ettől kezdve hét ízben állt a város élén,²⁶ ebből hatszor Bethlen Gábor uralma alatt, ily módon bírói mandátumai többnyire a nagy fejedelem idejére esnek. Kijelenthető tehát, hogy a székváros kiváltságleveleinek megerősítése és újjáépítése az ő nevéhez fűződik, anélkül természetesen, hogy utóbbi tekintetében a fejedelem hathatós támogatását lebecsülnénk.

Bírósága első évének (1612) nem feltétlenül pozitív momentuma, hogy ekkor vitette el Báthory Gábor a fejedelmi hatalmat jelképező Farkas ágyút Szebenbe.²⁷ Ezt azonban feledtette második bírósága az 1614-es esztendőben, amikor nem csupán a szépséges és hatalmas ágyút hozták vissza Fehérvárra, hanem a fejedelmi udvar is visszaköltözött. Az udvar visszatérésének híre nem volt ismeretlen a városlakók előtt, s a város vezetése sem ült karba tett kézzel. Szatmári Sziogyártó János főbíró már az 1614-es esztendő legelső napján Szebenbe érkezett, ahol benyújtotta a város folyamodványát a fejedelmi kancellárián.²⁸ Az ügyben történő eljárása nyomán születtek a fejedelem első székvárosát illető kiváltságai, amelyeket a szakirodalom is ismer, s amelyek alapján az az egyöntetű vélemény, hogy

²³ GyfVJkv 37.; MNL OL F 3. C. 80.; MOL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 51.

²⁴ GyfVJkv 29, 31, 38. Itt jegyezzük meg, hogy nem csupán 1612 előtt, hanem azután is többször volt esküdtt polgár. Pl. 1625-ben, vagy 1630-ban. ErdKirKv DVD XV. 52–53., GyfVJkv 40.

²⁵ ErdKápJkv VIII. 2. 383. sz.; GyfVJkv 37.

²⁶ 1612, 1614, 1615, 1617, 1619, 1622, 1624. ErdKápJkv VIII. 2. 383. sz.; GyfVJkv 36–37.; MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 68.; F 4. Comit Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 66.; F 4. Comit Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 22.; GyfVJkv 37–39., 40.; MNL OL F 2. Prot. III. 1–2. és Prot. V. 315–323, 470.

²⁷ GyfVJkv 37. Az ágyúról ld. Kovács András: „Farkas az én nevem...” A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdeteinek történetéhez. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem-és Régiségtárából*. Új sorozat 2007. 2. sz. 157–172.

²⁸ GyfVJkv 37.

a fejedelem első intézkedései közé tartozott majdani székvárosának kiváltságait megerősíteni.²⁹

Királyi könyveinek tanúsága szerint Bethlen Gábor az 1614-es év elején (január 3. és 5. között) Gyulafehérvárra vonatkozóan négy kiváltságlevelet bocsátott ki.³⁰ Ezekben a székváros lakosait egy teljes évig felmentette az általuk nyújtandó szolgálatok alól, engedélyezte szántóföldjeik szabad használatát a város határában, és megerősítette azon jogukat, hogy felettük saját bírójuk ítélkezhesen. Új adomány címén a város közösségének adományozott egy malmot az Igenpatakán, amelyet azelőtt is birtokolt, de erről szóló oklevelei elvesztek. Ezekhez járult később egy ötödik oklevél, amelynek értelmében a fejedelem megengedte, hogy a város vásárbírósága a fejedelem távollétében a város joghatósága alá kerüljön.³¹ Az oklevelek tehát azt bizonyítják, hogy a fejedelem valóban megerősítette székvárosa kiváltságait.

A Batthyaneumban azonban fennmaradt a városi közösség *supplicatio*ja, amelyet, mint már láttuk, Szatmári Sziójgyártó János főbíró vitt el a fejedelemhez, és amely teljesen más megvilágításba állítja a városiak helyzetét.³² Ebből kiderül, hogy a kérvényt azért írták, mert az eredetileg őket illető vásárbíróság hasznát a fejedelmi udvarbíró el akarta tulajdonítani. Elpanaszolták továbbá, hogy malmukat, amelyet Szapolyai János királytól kaptak, Báthory István fejedelem elvette, és helyette egy másikat adott az Igenpatakán, ám az udvarbíró azt is el akarja kobozni tőlük. Arra hivatkozva, hogy a város elégett és szőlői is elpusztultak a hadak járása miatt, kéri, hogy a város határában levő földjeik birtokában a fejedelem oltalmazza meg őket a nemességgel szemben,³³ azt kívánták továbbá, hogy

²⁹ Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. (A továbbiakban: Kovács 1996.) 284.; „1614-ben először Gyulafehérvár, Várad és Kolozsvár kiváltságos helyzetét erősítette meg.” Papp Klára: Várad, Debrecen és Kassa szerepe Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár, 2014. 537. Gálfi Emőke: Miért maradt mezőváros a fejedelmek székvárosa? In: *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*. Szerk. Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára, Kolozsvár–Bp., 2021. 241–251.

³⁰ ErdKirKv DVD X. 65–69; MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 68.

³¹ MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 6.

³² Az Erdélyi Káptalan Levéltára a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca Batthyaneum) kezelésében (a továbbiakban Batthyaneum) LXXI. d. 52. sz. A *supplicatio* átírását ld. a függelékben.

³³ A nemesek és polgárok szembenállására az erdélyi városokban ld. még: Pakó László: Városi polgár – vármegyei nemes? Nemesek ingatlanszerzése Kolozsváron a fejedelemség korában. In: *A reneszánsz Kolozsvár*. Szerk. Kovács András–Kovács Kiss Gyöngy, Kolozsvár, 2008. 222–249.; Szász Anikó: Gesellschaftliche Konflikte im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts. Das Beispiel des Marktfleckens Desch (1541–1600). = *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie* 2018. 34. sz. 25–42.; Uő: Nemesek jogi helyzete az erdélyi városokban és

az uralkodó mentesítse őket a városnak biztosított szolgálatok alól, és dézsmájuk elengedését igényelték hat évre.

A *supplicatio* margójára a fejedelem saját kezűleg feljegyezte, hogy mi teljesíthető a kérések közül, s mi nem. Ebből az első kérést elutasította, azzal a megjegyzéssel, hogy „Az udvarbírónak nincs mivel élni”. A vásárbíróság hasznát csupán a városvezetés másodszeri kívánalmára adta meg 1614 szeptemberében,³⁴ és dézsmájukat sem engedte el nemhogy hat, de még egy évre sem.³⁵ Egyedül az általuk nyújtandó szolgálatok alól mentette fel őket egy évre. Látható tehát a kérés alapján, hogy a fejedelem megerősítette ugyan a város régi kiváltságait, de azokhoz nem tett semmit hozzá. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a városi közösség távol állt attól, hogy új kiváltságokat kérjen, hiszen a régieket is veszélyben látta.

A sok pusztítás után azonban az udvar visszaköltözése a romos város újjáépítésének kezdetét jelentette, s a polgárok ennek teljes mértékben tudatában voltak. A régi jogok és kiváltságok megerősítését ily módon jó kezdetnek vélték, s a főbíró igazi győzelmeként és nagy fegyvertényként értékelték, amely érdemes volt arra, hogy a városkönyvbe is lejegyzésre kerüljön: „Szakmári Szigyártó János bíró lévén és az szegény városnak kárát látván, munkálódott Szebenben kevés költséggel, kivel talám, ha az szénát pénzzel vették volna, csak szénára sem érték volna véle. Azt őkegyelme nem nézvén, a szegény városnak igasságát, látván hogy romol, öreg emlékezetért cselekette.”³⁶

Az 1614-es esztendő, mint rámutatunk, nem csupán a város kiváltságainak megerősítését hozta el. Ekkor építették újjá az egykori székesegyház délnyugati tornyának falkoronáját, és héjazták zöld mázas cserepekkel négy fiatornyos sisakját. Utóbbit 1615-ben fejezték be, amikor ugyancsak Szatmári Szijgyártó János volt a bíró.³⁷ A toronyban harangokat és csengettyűs órát helyeztek el, a to-

mezővárosokban Báthory Zsigmond korában. In: *A Báthoriak kora. (A Báthoriak és Európa)*. Főszerk. Dám László, Szerk. Ulrich Attila. (A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat 3.) Nyírbátor, 2008. 132.; Gálfi Emőke: „Az Köpeczi nemzetség ez városon becsületben volt”, avagy polgár–nemes szembenállás Marosvásárhelyen a 16. század második felében. In: *Székelly századok. Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára*. S.a.r. Berekméri Árpád-Róbert et al., Marosvásárhely, 2019. 191–199.

³⁴ GyfVJkv 37–38.; MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 6.

³⁵ “Esztendeigh ab oneribus civilibus eximáltuk de dézsmájukath nem engedhetjük.” Batthyaneum LXXI. d. 52. sz.

³⁶ GyfVJkv 37.

³⁷ GyfVJkv 38.; MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nro. 66.

ronycsúcsokat aranyozott gombokkal ékesítették. Itt jegyezzük meg, hogy 1618-tól kezdve építették újjá az 1603-ban elpusztult³⁸ északnyugati tornyot.³⁹

1615-ben, mint láttuk, ismét Szíjgyártó lett a város bírása, amely talán Debreceni Szabó János kegyvesztettségével, de egész biztosan a fejedelmi akarattal magyarázható. Ezalatt folytatódott a városi jogszabályok régi mederbe terelése: példának okáért Bethlen Gábor fejedelem elrendelte a város Majornak nevezett részén lakóknak, hogy marháikat és juhaikat ne legeltessék a város legelőjén, minthogy az ennek előtte sem volt nekik megengedve, s kijelentette, hogy ezután sem engedélyezi.⁴⁰ A rendelet háttérében igen valószínű, hogy a város középkorból származó különállása állott, amikor a püspöki mezőváros lakóit és a káptalani városrész (Major) jobbágyait nem illették meg ugyanazok a kiváltságok, s utóbbiak nem legeltethették állataikat a mezővárosiak legelőin. A rend a tizenöt éves háború során bomolhatott fel, s ezt volt hivatott helyreállítani a fejedelem rendelete, bizonyára Szatmári Szíjgyártó főbíró kérésére.

Amint a fentiekből kitetszik, maga a fejedelem a Bethlen-korszak elején arra törekedett, hogy a településnek a tizenöt éves háború előtt elért jogi és társadalmi vívmányait visszaszolgáltassa, a gyulafehérvári városvezetés pedig arra, hogy azokat újból elnyerje. Amennyiben a városi kiváltságot az uralkodó, mint kibocsátó és a város, mint kedvezményezett között létrejövő érdekegyeztetés eredményeként fogjuk fel,⁴¹ úgy tűnik, hogy 1625-ben jött el az a momentum, s egyben Debreceni Szabó János főbíró nagy pillanata is, amikor a városi kormányzat elérkezettnek látta az időt új kiváltságok szerzésére, az uralkodó pedig kedvezőnek tekintette a körülményeket annak kibocsátására.

Köztudott, hogy a városi kiváltságok kibocsátására az uralkodó kezdeményezésére, illetőleg a városi közösség kérésére egyaránt sor kerülhetett.⁴² Az 1625.

³⁸ „Könnyű költséggel az toronnak az alsó részét az bót felett meghéjazhatnánk. (...) Az koporsókat valamint felhánták, lovakat az mit bele kötöttek ez ideig mind ugy áll. Az fejedelem testének koporsója nitva áll. Az templom ajtaját csak tövissel sem verték be mind az óráig is. Az mi magunk költségén sokszor ajtaját az segestének becsináltattuk (...)” Írja Szamosközy 1604-ben. EOE V. Budapest, 1879. 269–270. A város 1603-as pusztulására ld. Szamosközy István: *Erdély története* [1598–1599, 1603]. Vál. Sinkovics István. Hn. 1977. 303–304, 317–319, 390–393.

³⁹ A gyulafehérvári építkezésekre a Bethlen korszakban ld. Kovács 1996. 276–294.; Uő: A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715). In: *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. 1. kötet. Tanulmányok. Bp., 2019. 335–336.

⁴⁰ MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 66.

⁴¹ Szende Katalin: Mennyit ér a kiváltság? Városprivilegiumok kibocsátása és rendelkezéseik tartása I. Károly alatt. In: *Pénz, posztó, piac*. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkoról. Bp., 2016. 285–286.

⁴² Példának okáért Izabella királyné árumegeállítási jogot megerősítő 1558-ban Kolozsvár számára kibocsátott privilegiuma az uralkodó kezdeményezésére jött létre, ezt azonban megelőzte 1556-

augusztus 19-én született fehérvári privilégium, úgy tűnik, e kettő kölcsönhatásából jött létre. Az oklevél a kiváltságok indoklásaként már a kezdet kezdetén kiemeli, hogy a város sokat szenvedett az előző időszak háborúitól és az ellenséges csapatok pusztításaitól,⁴³ ezért a fejedelem a város régi fényének megújítását szem előtt tartva adományozza azt. Mindjárt utána azonban hozzáteszi, hogy Debreczeni Tamás fejedelmi *praefectus* és a városvezetés kérésére hozta a benne foglalt intézkedéseket. A fejedelmi *praefectus*on kívül nevesíti Debreceni János főbíró, Szatmári János, Debreceni Gergely, Makay Ambrus és Thuri István esküdteket.

Mint már a fentiekben kiemeltük, az 1614-ben kibocsátott fejedelmi kiváltságleveléhez képest, amely csupán megerősítette a város régi kiváltságait, de azokhoz nem tett semmit hozzá, ez a kiváltság olyan többletjogokat biztosított, amelyekkel a város közössége addig nem rendelkezett. Bethlen Gábor fejedelem elengedte székvárosa lakói számára a rendes és rendkívüli adót, és vámmentesiséget adományozott nekik az egész ország területén, kivéve a váradi portus felé vezető hídon fizetendő vámot. Felmentette őket minden városi szolgálat alól, kivéve a Kendervárnak nevezett fegyvertár házában történő szolgálatot, továbbá, mivel a közkutak vizét az egész város használta, abban az esetben, ha a csatornák károsodnának, elrendelte, hogy újjáépítésükben vegyenek részt a polgárokon kívül a nemesek és a szabadosok is. Az oklevél kikötötte, hogy a postalovaknak élelmet kell biztosítaniuk. A bírság a bírót és az esküdteket, a hetivásárok adója vagy illetéke, amikor a fejedelem a városban tartózkodik, a gyalogpuskások kapitányát, amikor pedig eltávozik és a várostól távol tartózkodik, akkor (ti. a mondott jövedelem) fele a *praefectus*nak, fele pedig a város bíróját és esküdteit illesse.⁴⁴

Az oklevél a város előző kiváltságaihoz igen fontos gazdasági mentességeket is hoztatott, de megmaradtak azok a szolgáltatások, amelyek az udvar számára fontosak voltak. A fejedelem nem mondott le arról, hogy a városnak továbbra is földesura maradjon, s így az ebből az állapotból eredő egyetlen előnyéről sem. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a megerősödött fejedelmi hatalommal szemben ez volt a legtöbb, amit a város közössége elérhetett.

A két fehérvári főbíróról, akik a városi közösségért igen eredményesen munkálkodtak 1627-től⁴⁵ kezdve városvezetőkként nincs adatunk. 1630-ban azonban még a városi tanács tagjaiként – adataink alapján – utoljára mindketten felbuk-

ban egy jelentős, a kolozsváriak által nyújtott kölcsön. Flóra Ágnes: Kolozsvár és a központi hatalom kapcsolata a Mohács utáni évtizedekben. = *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. 2013. 8. sz. 32–33, 40.

⁴³ „civitas nostra Alba Iulia nuncupata in comitatu Albensis Transilvaniae situate variis bellorum motibus externarumque gentium irruptionibus vastata”. ErdKirKv DVD XV. 52.

⁴⁴ ErdKirKv DVD XV. 52–53; MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc 1. Nr. 5.

⁴⁵ GyfVJkv Kézirat. 173.

kannak.⁴⁶ Tevékenységüket, úgy tűnik, maguk a kortársak is értékelték, erre utal ugyanis a fehérvári belső és külső tanács határozata 1619-ből, amelynek értelmében a város érdekében tevékenykedő Debreceni Szabó János és Szatmári Szigyártó János feleségeit a nevezett városvezetők halála után semmilyen adóra vagy szolgálatra nem kényszerítik, ezzel hálálva meg a két főbírónak a város érdekében teljesített szolgálatait: „Debretzeni Zabó János és Zakmári Zígyártó János uraimnak az őkegyelmek mind félelmes s mint[!] pedig bódok[!] időkbén való szolgáltyokat meghtekintvén és meggondolván, azért [a feleségeiket] mindennemű szolgálattól és mindennemű szedő-vedéstől üresítettük és könnyebbítettük”.⁴⁷

Összegzőképpen elmondható, hogy Gyulafehérvárnak a Bethlen korszakban a városi kiváltságokat illetően két kimagaslóan eredményes esztendeje volt: 1614. és az 1625. E két dátum két városvezető személyéhez és tevékenységéhez kapcsolódik, akik a kedvező politikai helyzetet és a fejedelmi támogatást kihasználva elérték, hogy az uralkodó a székváros kiváltságait megerősítse, illetőleg újbakkal is megadományozza a városi közösséget. E fejleményeket próbáltuk bemutatni a rendelkezésünkre álló források alapján.

⁴⁶ GyfVJkv 40.

⁴⁷ GyfVJkv 39.

FÜGGELÉK

**Debreceni Szabó János és Szatmári Sziogyártó János
hivatalviselésének esztendei:**

1607. Debreceni Szabó János⁴⁸
1608. Debreceni Szabó János⁴⁹
1610. Debreceni Szabó János⁵⁰
1612. Szatmári Sziogyártó János⁵¹
1613. Debreceni Szabó János⁵²
1614. Szatmári Sziogyártó János⁵³
1615. Szatmári Sziogyártó János⁵⁴
1616. Debreceni Szabó János⁵⁵
1617. Szatmári Sziogyártó János⁵⁶
1618. Debreceni Szabó János⁵⁷
1619. Szatmári Sziogyártó János⁵⁸
1620. Debreceni Szabó János⁵⁹
1622. Szatmári Sziogyártó János⁶⁰
1623. Debreceni Szabó János⁶¹
1624. Szatmári Sziogyártó János⁶²
1625. Debreceni Szabó János⁶³
1627. Debreceni Szabó János⁶⁴

⁴⁸ ErdKápJkv VIII. 2. 97. sz.; GyfVJkv 34, 200.

⁴⁹ GyfVJkv 235, 240.

⁵⁰ GyfVJkv 253.

⁵¹ ErdKápJkv. VIII. 2. 383. sz.; GyfVJkv 37.

⁵² MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 17.; GyfVJkv 36, 268.

⁵³ Batthyaneum LXXI. 52.; MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 68. és Comit Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 6.; GyfVJkv 283–288.

⁵⁴ MNL OL F 4. Comit Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 66.

⁵⁵ GyfVJkv 320.

⁵⁶ GyfVJkv 37–39.

⁵⁷ GyfVJkv Kézirat. 45, 47.

⁵⁸ MNL OL F4. Cista comit Alb. Cista 4. Fasc. 5. Nr. 22.; MNL OL F 2. Prot. III. 1–2. és. Prot. V. 315–323.

⁵⁹ GyfVJkv 39.

⁶⁰ MNL OL F 2. Prot. V. 470. Itt jegyezzük meg, hogy 1621-ben kivételesen nem a két bíró egyike, hanem Debreceni Szabó Gergely volt a főbíró. MNL OL F 2. V. 410–411, VI. 13v–14v.

⁶¹ GyfVJkv Kézirat. 150.

⁶² GyfVJkv 40.

⁶³ ErdKirKv DVD. XV. 52–53.

⁶⁴ GyfVJkv Kézirat. 173.

A város *supplicatio*ja Bethlen Gábor fejedelemhez [1614. január 1. körül]⁶⁵

Humilima [!] supplicatio prudentium et circumsectorum iudicis caeterorumque civium civitatis Albensis ad illustrissimum dominationem vestram

Kegyelmes Fejedelmünk az nagy Zapoliay János király városunk alatt conferált volt az Ompay vizén egy molnot szegény városunknak, melyet az Lengyel István király el vevén tőlünk, vas hámost csináltatott vala belőle, kiért Igen Patakán adott volt más molnot, melyet az oráig is mi bírunk. Most udvarbiro uram fenyeget, hogy azt is el vönné, confiscálná tőlünk.

Nagyságodnak alázatosan könyörgünk mint kegyelmes urunknak, parancsoljon udvarbiro uramnak ne háborgasson benne, és ugyan azon molnot nagyságod nova donatioval conferálja minékünk. (E bekezdés mellet a fejedelem írásával: Informet pro visus.)⁶⁶

Annakfelette Fejérvár azelőtt jövevén szegény emberből épülvén egy nemes embernél több Fejérvárat nem lévén, azután keztek volt nemesülni. Ezt a városi ember eszében vevén, a város földétől interdicálták a nemes embert, minthogy anélkül is a határ igen szűk, most pedig a nemes ember majd több kezdett lenni a városi rendnél, és a földeket, minthogy erősbe, magoknak akarják usurpálni.

Nagyságodnak ezenis kegyelmes urunk alázatosan könyörgünk, Nagyságod kegyelmesen gondunkat viselvén, az határt hadgya kezünkben, holott kicsin erőnk szerint mi viseljük az nagyságod szolgálattját, nem a nemesség. Az mint a több fejedelmek is abban münköt a nemesség ellen megholtalmaztanak. (E bekezdés mellet a fejedelem írásával: Concessus.)⁶⁷

Az vásárbiroság fejedelem hon nem létében mind kin s mind penigh belől a várason, az város dispositioja alatt volt, kit a régi usus ellen a mostani udvarbiro meg kérvén Nagyságodtól magának akarja usurpálni.

Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak ezenis alázatosan könyörgünk, régi szokásunkban meg tartván, parancsoljon megh udvarbiro uramnak abban is benünket ne háborgasson, holott nagyságodnak talám így ö kegyelme eleiben nem atta. (E bekezdés mellet a fejedelem írásával: Az udvarbironak nincs mivel élni.)⁶⁸

Egész városul tűz miatt felette megh romlottunk, a had miatt penig szőlőhegyünk is igen dilapidáltatott,⁶⁹ melyből hogy megh épülhetnénk és Nagyságod szolgálattjára elégségesbe lehessünk nagyságod kegyelmesen ab oneribus

⁶⁵ Batthyaneum LXXI. 52. 1690-re keltezve az oklevél versójára írt évszám alapján.

⁶⁶ Vö ErdKirKv DVD X. 68–69

⁶⁷ Vö ErdKirKv DVD X. 66–68

⁶⁸ Vö. MNL OL F 4. Comit. Alb. Cista 5. Fasc. 1. Nr. 6.

⁶⁹ Vö. GyfVJkv 283–286.

civilibus eximálván,⁷⁰ dézmánkat is bizonyos ideig engedgje megh. Mely nagyságod kegyelmességét teljes életünkben hiven igyekezünk nagyságodnak mint kegyelmes fejedelmünknek megh szolgálni. Akárcsak hat esztedeig is lehetnék kegyelmes uram immunisok. N. K. V. (E bekezdés mellet a fejedelem írásával: Esztendeig ab oneribus civilibus eximáltuk de dézmajukath nem engedhetjük).

Az oklevél versóján egy harmadik kéz nem korabeli (jóval későbbi) írásával: Fejérvár városának könyörgő levele az iránt hogy bizonyos ideig a közterhek és dézma persolutiója alol vétessék ki. 1690.

⁷⁰ Vö ErdKirKv DVD X. 65–66.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

**ADALÉK NÉHÁNY SZÉKELYFÖLDI BIRTOKOS KARRIERJÉHEZ
A RÁKÓCZIAK UDVRTARTÁSÁBAN (1630–1657)**

Papp Klára tanárnővel először II. évesként koraújkori szemináriumokon találkoztam, később pedig szakdolgozati kutatásaimat irányította. Kutatási témaként a székelység érdekelt volna – gyermekoromban, ifjúként és fiatal felnőtt koromban sokat jártam családommal Erdélyben, különösképpen a Székelyföldön –, azonban ekkor kiderült, hogy a téma már foglalt. Ezt követően kezdtem el Kolozsvár városával és a céhekkal foglalkozni. Újabban, Báthory Gábor és Bethlen Gábor udvarát követően, immár a Rákócziak időszakának udvartartásait vizsgálom, a születésnap kiadványt lehetőséget nyújt arra, hogy a Rákóczi fejedelmek udvartartásbeli vizsgálatának néhány székelyföldi birtokos kerülhessen a fókuszpontjába.

*

A Rákócziak esete különlegesnek, egyedinek tekinthető: az apa életében megválasztott, nagykorúságot elért és főtisztséget betöltő fiúutód – aki földrajzilag is elkülönülő udvarral rendelkezik – létezése ugyanis páratlan volt az erdélyi állam történetében. Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, milyen udvari csoportokban vannak jelen székely vagy székelyföldi birtokosok a Rákócziak udvaraiban. Az egyes udvari csoportok kapcsán a kutató hol a források szűköségével, más udvari csoportoknál épp azok tömegével találkozhat, ami nehezíti a kutatást, éppen ezért igyekszem az egyes csoportok képviselői közül olyanokat felvonultatni, akiknél lehetséges a minél teljesebb udvari karrier felvázolása.

KORSZAKOLÁS

I. Rákóczi György fejedelem családjában kiskorú fiúk voltak 1630. évi megválasztása idején, kezdetben három, majd Ferkó fia halálát követően két fejedelemfi kísérete is az udvartartás része, később nekik önálló udvartartásuk lett. Az ifjabb fejedelem udvartartása mellett ráadásul ifjabb Rákóczi György testvérének, Rákóczi Zsigmondnak is saját udvartartása volt 1636/1637-től. Az ifjak mellett saját komornyik, titkár és familiárisok álltak a fejedelem fiainak szolgálatában. Az

istállóban, a konyhában is voltak hozzájuk tartozók, és a kíséretük létszáma akár száznál is több embert jelenthetett külön-külön. 1640-től ifjabb Rákóczi György udvara Váradon tartózkodott, ennek életében 1643-tól egy újabb változás következett be Rákóczi György és Báthori Zsófia házasságkötésével, hiszen házasmberként az ifjabb választott fejedelemnek saját teljes udvartartása lett.

1648 őszén, I. Rákóczi György halálát követően, II. Rákóczi Györgyé lett a gyulafehérvári udvartartás, anyja és testvére pedig 1650-ben kiköltözött Magyarországra. (A fejedelem anyósa, Báthoriné Zakreszka Anna is többször tartózkodott az udvarban kíséretének egy részével – akik nem tartoztak a fejedelmi udvartartáshoz – az özvegyet pedig gyakran unokája udvartartásával együtt említik meg).¹ 1652. február 18. a következő jelentős határpont, amikor I. Rákóczi Ferencet választják fejedelemmé nagy beteg apja helyett, és immár újra mind az idősebb, mind a fiatalabb fejedelemnek saját udvartartása volt. Lorántffy Zsuzsanna, valamint – 1652-ben bekövetkezett haláláig – Rákóczi Zsigmond is gyakran tesz utazásokat a fejedelemségben Patakról, vagy Fogarasról és természetesen udvaruk szolgálattevői is gyakran járnak Magyarországról Erdélybe.

UDVARMESTEREK²

Ha tehát udvari csoportonként vizsgáljuk meg, és keressük a székelyek jelenlétét az udvartartásban, akkor az udvar vezető személyiségeivel: az udvarmesterrel, a főlovászmesterrel, a rendvédelmi szervek vezetőivel kezdjük a vizsgálatot. Az udvarmester irányítása alatt az udvari iskolában udvari ifjak, közöttük az udvarlók, étkefogók, bejárók, inasok forgolódtak, közülük kerültek ki a későbbi familiárisok is. Ők itt nevelődtek, megtapasztalhatták az udvari életmódot, megértették az udvar működését. Idekerülésüket követően nagyon hamar besegítettek az udvar mindennapi működtetésébe, postálkodási feladatokat láttak el szerte az országban, később pedig akár diplomáciai feladatokat is „szerte a korabeli nagyvilágban”. A felelősséget az udvartartásért – a familiárisokon kívül – az udvar egészének feladataiért az udvarmester viselte. Az ő irányítása alá tartoztak még a konyhabeliek is élükön a konyhamesterrel, a mesteremberek és a zenészek is. A főlovászmester és az udvari rendvédelmi szervek tagjai kivételt jelentettek, ők nem tartoztak az udvarmester „palcája alá”.

Brandenburgi Katalin főudvarmestere volt vargyasi Daniel Mihály, a Rákócziak udvarában azonban már a felső-magyarországi gyökerekkel rendelkező

¹ Szabó András Péter: A besztercei levéltár jegyzékei az erdélyi fejedelmi udvarról (1636–1659). = *Lymbus. Magyarágtudományi forrásközlemények*, 2016. 67–122. 111.

² Jenei-Tóth Annamária: „...Urunk udvarnépe”: *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelem idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

Kékedy Zsigmond látta el ezt a tiszteket 1637-ben bekövetkezett haláláig. Daniel Mihálynak pedig más feladatokat találtak, így lett például a portai főkövetség vezetője. 1638 decemberében indulva a portai adót vitte be és más egyéb diplomáciai feladatokat kapott.³ A Rákócziak szerették a saját embereikkel betölteni az udvari pozíciókat, Daniel János pedig peregrinációval a háta mögött, valamint apja karrierjével a család megbízható udvari emberévé vált, aki bejáróként, kamarásként nagyon sok diplomáciai feladatot látott el. 1632-től Bécsben, később 1646–1649 folyamán Svédországban volt követ, máskor pedig nyelvtudását használva „egy német főemberrel és katonákkal együtt mennek Németország felé” – írta a sáfárpolgár Kolozsváron róla, 1649 áprilisában pedig Németországból tért haza.⁴ 1649 őszén ő a főkövet abban a küldöttségben, amely Rákóczi Zsigmond számára keresett Németországban megfelelő menyasszonyt, azonban ekkor még nem sikerült. Két évvel később a sáfárpolgári számadások lapjain olvasunk arról, hogy 1651. június 13-án „urunk bocsátotta haza, mivel az édesanyok urunkhoz való feljövetelek alatt megholt”, még ugyancsak ez év őszén jegyezte meg a sáfár Dániel János kapcsán 1651. október 20-án: „urunktól Magyarországból megyen haza jószágába”.⁵ 1653. június 15-e után – Bethlen Ferenc halálát követően tölthette be a főudvarmesteri tisztséget, ami egyfajta apai örökség is volt, de nem sokáig viselhette. Nemes János naplója szerint 1654 márciusában már a temetésére került sor,⁶ 1655-ben pedig a Királyi Könyvekben is néhaiként említik.⁷ A főudvarmesterségéről sem a kortárs városi források, sem Szalárdi krónikája nem tartalmaz részletesebb adatokat.

Utóda, Petki István már a moldvai hadjárat után, az 1655. februári országgyűlésen udvarmesterként vett részt, a tisztséget Kemény János növekvő befolyásá-

³ A vargyasi Daniel családról legutóbb igen részletes tanulmányt írt: Fehér János: Az olasztelki Daniel-udvarház és 17. századi falképei. = *Korunk*, III. folyam, 26., 2015, 1. szám 44–55. 52.

⁴ Uo. 53. valamint Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, Cluj) (továbbiakban: RNL KmIg) Kolozsvár város levéltára (KvLt), Számadáskönyvek (KvSzám) 18b/VI. 96. 1631; 18b/VII. 238. 1631; 24/XV. 109. 1646; 24/XV. 418. 1646; 26/VI. 227. 1649, 26/VI. 245. 1649; Róla részletesebben II. Rákóczi György székely-politikája kapcsán: Balogh Judit II. Rákóczi György és a székelyek c. tanulmányában In. *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Szerk. Kármán Gábor és Szabó Péter András. Budapest, 2009. 350–351.

⁵ KvSzám 27/II. 68. 70. 1651; 27/II. 122. 1651

⁶ Hidvégi id. Nemes János naplója 1651–1686. I. közl. Közli Tóth Ernő. = *Magyar Történelmi Tár*, 4. sorozat 3. k. 1902. 243.

⁷ Kolozsváron, 1655. március 9-én vargyasi Német Vencel nemesítésekor, aki neki szervitor volt és épp az ő ajánlására kapta meg a nemességet, már néhaiként említették. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek*. Szerk. Gyulai Éva, Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2005. (továbbiakban: ErdKirKv DVD) 29 k. 491.

nak köszönhető,⁸ azonban a kolozsvári számadáskönyvek alapján egyértelmű, hogy 1655 januárjában a tisztségében találjuk.⁹ Nemcsak 1655 februárjában van ott az országgyűlés idején a fejedelmi udvartartással „főhopmester”-ként Kolozsvár városában, hanem 1655 októberében Besztercén a terminuson is.¹⁰ A Rákócziak mellett mindvégig kitartó Petki főudvarmesterként részt vett a lengyelországi hadjáratban, onnan épp tisztsége jellegéből adódóan a fejedelem kíséretében jött haza, és elkerülte a kortársai sokaságát érintő tatár fogságot.¹¹ Feladata ezt követően a székelyek megszervezése volt Csíkban. Helytartóként és a székelyek egyik vezetőjeként vett részt az 1657. évet követő nehéz időszakban. Petkinek a széki tisztségei mellett a főudvarmesteri illetve a tanácsúri tisztsége volt karrierje egyik csúcsa. Ismeretes kitartása Rákóczi György mellett a fejedelemségből való letételét követően is.¹² 1659 januárjában és áprilisában is átutazott a városon.¹³ Vélhetően Rákóczi 1660. évi szászfenesi ütközetekor is itt lehetett környezetében. Ezután Kemény János pártján, később pedig Apafi mellett találjuk, 1662-re őt is rehabilitálták, azonban egyedül főudvarmesteri posztját nem kapta vissza.¹⁴

FAMILIÁRISOK

Az udvartartás jelentős részét a familiárisok és az udvari szolgák alkották, de csak az utóbbi csoport tartozhatott bizonyos esetekben az udvarmester irányítása alá. A familiárisokat „*aulae nostrae familiaris*”-ként – a magyar szövegekben urunk főember szolgálói – nevezték meg. (A forrásokban gyakran felbukkanó udvari szolgák, udvari szolgálattelvők nem biztos, hogy a familiárisok közé tartoztak, de sokféle tisztséget betölthettek, később a familiárisok közé is „emelkedhettek”.) A familiárisok csoportján belül az ún. elsőrendű familiárisok szűkebb csoportja volt a meghatározó. Az elsőrendűek között szárhegyi Lázár István¹⁵ kívül szinte alig találunk I. Rákóczi György fejedelemsége idején székelyeket, a másodrendűek között azonban igen. Ebbe a csoportba tartozott az öreg fejedelem udvarában mások mellett hídvégi Aradi Gergely konyhamester, homoródszentpáli Szentpáli

⁸ Mordovin Maxim: Petki István II. Rákóczi György udvarmestere. In: *Szerencsének egyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Szerk. Kármán Gábor és Szabó Péter András. Budapest, 2009. 373–424. (Továbbiakban: Mordovin 2009.)

⁹ KvSzám 28b/II. 19. 1655. január 20.; KvSzám 28b/IV. 78.

¹⁰ Szabó 2016. 103.

¹¹ Mordovin 2009. 395.

¹² Mordovin 2009. 398–399.

¹³ 1659. április 20. KvSzám 32/IV. 28.; 1659. április 30. KvSzám 32/IV. 120.

¹⁴ Mordovin 2009. 422.

¹⁵ Szárhegyi Lázár István csík-gyergyó-kászonszéki királybíró, 1633. november 8. ErdKirKv DVD 18. k. 150–151b.

István fejedelmi titkár és követ.¹⁶

Meglepő módon a Bethlen Gábor udvarából itt maradtak is fontos szerepet játszottak egy fontosabb bizalmi tisztségben: ez a konyhamesteri. A tisztség betöltői között székelyföldi birtokosokat is találunk. Egyik viselője 1637-ig Mikó Mihály, mellette pedig a Bethlen-kori udvari ifjak köréből konyhamesterként Aradi Gergely szerepelt, aki szintén a nagy fejedelem udvarában kezdte udvari karrierjét, udvari ifjúból főtálnok, szállásosztó lett, végül a Rákócziak udvarában említették konyhamesterként.¹⁷ 1625-től familiáris, élete utolsó évében 1631 májusában a konyhamesterek egyike.¹⁸ Egy 1632. január 24-i iratban már özvegyét említik.¹⁹ Házasságáról az 1630. szeptember 7-ére keltezett szerződésből alkotunk képet, Kelemen Veronikát – aki előbb Károlyi István majd utóbb Mátyus János özvegye – vette el, a házaspárnak eszerint Hídvégen Fehér vármegyében, Kézdiszékben Kézdiszentléleken és a Sárfalván voltak portiói.²⁰

A fent említett Mikó Mihályról tudjuk, hogy Baróton (Erdővidék, Sepsiszék), valamint Oltszemén szerepelt jobbagyartóként 1614-ben.²¹ Udvari karrierje főbb állomásai: főpohárnok, konyhaprefektus, majd konyhamester.²² Unokatestvére volt Bethlen Gábor tanácsurának, udvarmesterének Mikó Ferencnek, aminek fényében nem véletlen, hogy 1625-től familiáris lett, majd 1631 májusában a konyhamesterek egyike.²³ Az előbb említettek mellett Nemes Tamás is viselte a konyhamesteri tisztséget, akinek pedig a felesége Mikó lány volt (gyermekükről lásd alább). Mikó

¹⁶ Minderről részletesebben: Jeney-Tóth Annamária: Adalékok az udvari familiárisok karrierjéhez I. Rákóczy György udvarában, különös tekintettel 1630–1638 közötti évekre. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe.* Szerk. Bárány Attila–Orosz István–Papp Klára–Vinkler Bálint, Debrecen, 2014. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18) 319–332.

¹⁷ 1622. május 6. KvSzám 15b/XXII. 103.; 1625. november 21. KvSzám 16/XXXIV. 138. konyha; 1626. november 21. KvSzám 17b/VIII. 95. konyha; 1629. augusztus 20. KvSzám 18a/IV. 223. főtálnok; Aradi Gergely fejedelmi konyhamester ErdKirKv DVD 18. k. 78b–79.; 1631. KvSzám 18b/III. 71.; ErdKirKv DVD 2005. 19. k. 172–179.; Lázár Miklós: Adatok a Perkő alatti Várról és kastélyról Kézdiszentléleken. = *Századok*, 1870, 478.

¹⁸ Lázár 1870. 223.

¹⁹ Sándor Imre: A csíkszentsimoni Endes család levéltára. IV. közlemény. = *Geneológiai füzetek*, 1906. 42.

²⁰ ErdKirKv DVD 2005. 19. k. 172–179.; Lázár 1870. 478.

²¹ Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Kolozsvár, 2005., 174, 177. (A továbbiakban: Balogh 2005.) Demény Lajos: Gazdálkodás és társadalom Székelyföldön Bethlen Gábor korában. = *Századok*, 2001, 907–953. 930.

²² 1624. március 26. ErdKirKv DVD 13. k. 48b–49.

²³ 1631. december 2. „Miko Mihály konyhamester uram szállására az szolgálainak pro personae 16...”. KvSzám 18b/XI. 27.

Mihály 1624-ben Fogarasföldön kapott birtokot. Manumittálta Boda Pál nevű jobbagyát Köpecen, Sepsi széken 1630-ban.²⁴ 1634 szeptemberében Fogarasról utazott Kolozsvár városán át, amikor is kísérete 12 főt tett ki, novemberben pedig a számadáskönyvek szerint Zilah felől utazott Szebenbe kíséretével, vele volt felesége és gyermekei.²⁵ Ritkán volt távol a fejedelmi udvartól ezekben az években. Az unokaöccse által vezetett naplóból halálának pontos körülményei is kiderülnek: „Anno Domini 1637 die 21 Martii hala meg az szegény Mikó Mihály uram Meggyesen tíz és tizenegy óra közbe estve vagy éjjel. Az fejedelem konyhamestere vala. Országgyűlése vala akkor Meggyesen; az nap végeződék el az gyűlés. Haza hoztuk Ölczemire a testet; rakott sirt csináltatánk az templum előtt.”²⁶

A székelyföldi birtokosok aránya megnőtt II. Rákóczi György idején, a már említett Daniel János és Petki István mellett Béliak, Ugronok, Damakos Tamás, Basa Tamás és Mikes Mihály is az udvarban volt.²⁷ De 1649-ben ott találjuk Tholdalaghi II. Mihályt, Mikó Balázst, 1655-ben Mikes Mihályt, Daczó Zsigmondot²⁸ és másokat is. A háromszéki származású Daczó György, aki nem kerül tatár fogságba, ezért itthonról tudott segíteni a fogságban levőknek, ő 1661 és 1671 között Doboka vármegye főbírája lett, 1675-től kapitáni a fényes portán.²⁹ Mások Háromszékből, így Imecs Pál testvérével Tamással együtt, a lengyelorszá-

²⁴ 1624. március 26. donatio, nemesi kúria, Fogaras Malom patak utca. ErdKirKv DVD 13. k. 48b–49.; 1630. április 13. MNL OL F szekció Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára F 15 Protocolla, libri regii et stylonaria, Prot. 23. 129r.

²⁵ „1634 die 25 Septembris Érkezék Mikó Mihály Urunk konyhamestere Fogarasból tizenkettőd magával...”. KvSzám 19/III. 250.; „1634 13 Septembris Mikó Mihály Érkezék Zylah felől feleségestől, gyermekestől vagyon 13 magával Szebenben megyen Biró uram hagyásából ajándékot kültém neki [...]”. KvSzám 19/XIII. 175.

²⁶ Kelemen Lajos: Bodoki Mikó Miklós családi krónikája. II. közlemény. = *Genealogiai Füzetek*, 1906. 48.

²⁷ Balogh 2009. 353–356., Balogh Judit: Politikaformáló székely főemberek II. Rákóczi György Erdélyében. = *Századok* 2012. V. szám 1189–1226.

²⁸ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 12. 1658–1661. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1887. 1659. március 7. II. Rákóczi György levele 201.

²⁹ Daczó György tatár fogságba kerültekkel, például Putnoki Zsigmonddal levelezett és segített a váltságdíj előteremtésében. Deák Farkas: Adatok a török-tatár rabok történetéhez II. közl. = *Századok*, 1885, 656.; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 16. 1675–1679. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1893. 30. Apaffy Mihály fejedelem levele Radnótról Daczó Györgynek és a szerdárnak az érkezéséről. Deák Farkas (szerk.): *A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. (1883.)* II. rész. 217., Daczó György portai kapikihi esküje. Radnót 1674. október 15. Török-Magyarkori Állam-Okmánytár, Szerk. Szilágyi Áron–Szilágyi Sándor, Pest, 1871. V. k. 267.

gi hadjáratban fogságba estek el.³⁰ A további fogságba esetteket nem sorolom, de említésre méltó Nemes János esete, akinek sorsa 1657-ben igen különösen alakult. A naplójában leírtak szerint gyerekei halála miatt nem vett részt a lengyelországi hadjáratban, Béldi Pál ugyanis elintézte számára január 16-án, hogy a hadból hazatérhessen, így február 5-én már a temetésre érkezett Oltszemére. Innen Brassóba menekült a családjával. 1658. augusztus 3-án a székelyek képviseltében Bethlen Jánossal együtt volt Tasnádon II. Rákóczi Györggyel tárgyalni. 1658. október 17-én pedig Barcsai fejedelemre tett hűségesküt.³¹ Majd az Apaffi-korszaknak is meghatározó politikusa lett.

EGYÉB UDVARI CSOPORTOK

A familiárisok csoportján kívül az udvari rendvédelmi szervek, a gyalogos és lovas testőrök, természetesen ezek vezetői is az udvartartás szerves részét képezték, Mikes Mihály 1648 és 1654 között viselte az udvari alkapitányi tisztséget.³² Az udvari katonák között székelyföldiek is szolgáltak az 1635-ös lustra szerint, például gagyi János deák fia András (lófő), mátsfalvai László György lófő, nemes Kuti Márton Sepsiszentgyörgyről.³³ Az udvari testőrségnél, vagyis a „kékeknél szolgáló”-kat is írtak össze a lustrában.³⁴

A fentiek mellett még egy udvari csoportban találhatunk olyan székely vagy székelyföldi személyeket, akik hosszú és látványos karriert tudhattak magukénak az udvarban: a főlovászmester irányítása alatt tevékenykedő lovászmesterek között. Ők ténylegesen a lovászok, posták, szekeresek, kocsisok, főlegények, pecérek, madarászok munkáját irányították. A főlovászmester az egyik legrégebbi és legfontosabb reprezentációs feladatokat ellátó főtiszttség volt az erdélyi fejedelmi udvarban. Ahhoz, hogy az udvari és követségbeli feladatait megfelelően elláthassa, 4–5 lovászmester, vicelovászmester olykor egy-egy jäger/vadászmester segítette munkájában, amihez megfelelő szaktudás is szükségeltetett.

³⁰ Ivanics Mária: Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16–17. században (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez) = *Századok*, 2007, 1507.; Adatok Kemény János életéhez 1634–1660. Közli: Dr. Magyar Károly. = *Magyar Történelmi Tár*, 1905. 4. sorozat 6. k. Imecs Pál és Tamás „Kik Tatár országban vannak nótelenek” között vannak számon tartva. Nemes János említi a Bánffy Dénes kapcsán Imecs Pál halálát is 1675. december 15-én. Hidvégi id. Nemes János naplója 547.; Hatolykai Pótsa János: A háromszéki Imecs család története. = *Magyar Családtörténelmi Szemle*, 1938. 6–7. szám. 171.

³¹ Hidvégi id. Nemes János naplója 246, 247, 252.

³² Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata*. Budapest, 1980. 340.; Lásd részletesebben. Balogh 2012. 1203.

³³ *Székely Oklevéltár* V. Új sorozat 5. Székely népesség-összeírások, 1635. Bev. jegyzetekkel közzéteszi: Demény Lajos. Kolozsvár, 1999. 83, 146, 306.

³⁴ *Székely Oklevéltár* V. 27, 115, 166, 178–180, 183, 186–188, 426–427.

A háromszéki Páváról származók közül többen is karriert csináltak a Rákócziak udvarában. Közülük Pávai Dávidot 1638-ban asztalnokként említik, 1640-ben az udvarban 3 lóra kapja a 120 forint éves fizetését.³⁵ 1642 februárjában már a választott fejedelem udvartartásának tagjaként látjuk.³⁶ 1648-ban pedig ifjabb urunk lovászmestere lett, 1649-ben már II. Rákóczi György fejedelem allovászmestere,³⁷ 1653-ban, 1657-ben is ezt a tisztséget viseli, ez év szeptemberében itthon van és nem Lengyelországban sok kortársához hasonlóan. Köztudott róla, hogy a Rákócziak híve maradt. Dáné Veronka hivatalviselő nemességet érintő legújabb kutatásai alapján tudjuk, hogy 1659 januárjában már a sókamarai személyzethez tartozott: „praefectus, dési sókamara, harmincad administrator”-ként.³⁸ Birtokai voltak Belső-Szolnok megyében: Rettegen, Rohiban, háza Désen. Feladatairól, munkájáról és az udvarban elfoglalt szerepéről egész sor forrással rendelkezünk. Karrierje elején 1644-ben például a moldvai vajdánál volt követségben.³⁹ A beszercei tanácshoz küldött fejedelmi levelek alapján többszöri lóvásárlásról és eladásról tudunk, melyeket fejedelmi megbízásból teljesített,⁴⁰ 1657–1658-ban is lovászmesteri feladatokat látott el, a kolozsvári számadáskönyvek szerint 1657-ben feladatai közé tartozott: „urunk öngyámsága főparipáit viteti ki Székelyhídra”.⁴¹

³⁵ Szabó 2016. 86., Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a RNL Kmlg kezelésében, Törzsgyűjtemény nr. 757.

³⁶ KvSzám 23/X. 35.

³⁷ Pávai Dávid allovászmester, 1649. április 8. birtokadomány: Dész mezőváros, Kotor utca (Belső-Szolnok vm.) ErdKirKv DVD 27. k. 94b–95b.; Pávai Dávid allovászmester 1649. december 12. birtokadomány: Rehi (Belső-Szolnok vm.) ErdKirKv DVD 27. k. 239b–240b.; Pávai Dávid allovászmester, 1652. január 6. birtokzálogosítás: Oláhvásárhely (Belső-Szolnok vm.) ErdKirKv DVD 28. k. 547.

³⁸ Dáné Veronka: Hivatalviselő nemesség a Rákócziak korában (Kézirat) NKFIH pályázat jelentés, Debrecen, 2019.101, 117.

³⁹ 1644. június 29. Pávai Dávid levele a beszercei tanácsnak. MNL Mikrofilmtár X 1249. Beszerce város levéltára, Missiles, 460. tekeres 52/1644.

⁴⁰ Dész, 1649. február 26. Rákóczi György levele a beszercei tanácsnak, a fejedelem utasítja a tanácsot, legyen Pávai főlovászmester segítségére a lovak vásárlása esetén. MNL Mikrofilmtár X 1249. Beszerce város levéltára, Missiles, 463. tekeres 39/1649.; Gyulafehérvár 1653. február 17. A fejedelem levele a beszercei tanácsnak, saját maga számára való ló/paripa vásárlásra küldi „Pávai Dávid lovászmesterünket”. MNL Mikrofilmtár X 1249. Beszerce város levéltára, Missiles, 465. tekeres 8/1653.; 1657. szeptember 12. vicelovászmesterként szerepel Pávai, a fejedelem az udvari lóállomány, székszénás lovak megvételére küldi Besztercére, kiemelve a készpénzes fizetést. MNL Mikrofilmtár X 1249. Beszerce város levéltára, Missiles, 466. tekeres 93/1657.; Szamosújvár 1657. szeptember 23. Pávai Dávid levele a beszercei bírónak, (véltétően az előbbi lóvásárlás kivitelezése) hat visszaküldött ló maradt itt, 200 forintot küld, ebből 100 forint a görgényi és 100 forint a radnóti udvarbírótól származik. MNL Mikrofilmtár X 1249. Beszerce város levéltára, Missiles, 466. tekeres 96/1657.

⁴¹ 1649. november 25. KvSzám 26/V. 268.; 1657. szeptember 7.; 1657. szeptember 19. „urunk öngyámsága főparipáit vitetik ki Székelyhídra...” KvSzám 29/XII. 31–32.; 1658. június 16.

IFJAK

Utoljára hagytam, de nem utolsó sorban az udvari ifjakat. Az udvari élet megismerése itt kezdődött, nem véletlen, hogy magas számban voltak az udvarlók, étekgógók és inasok mind a fejedelmi, a fejedelemasszonyi és fiaik udvartartásában. Összesen legalább 136 nevet ismerünk, de jelen tanulmányban csak egy-egy karrier bemutatására van lehetőségem. Azt tudjuk, hogy az udvartartással Kolozsváron és Besztercén egyszerre összesen hány ifjú tartózkodott: 1637-ben Kolozsvárott 16–18 fő,⁴² 1638-ban Besztercén 15 étekgógó, 14 bejáró, 8 udvarló és 4 inas,⁴³ 1647-ben Kolozsváron novemberben összesen 39 udvari ifjú volt.⁴⁴ Ugyanezen év októberében Besztercén a választott fejedelem kíséretében 5 bejáró, 20 étekgógó és 9 inas ellátását oldották meg.⁴⁵ 1655. február 20-a táján Kolozsváron 11 udvarló és 13 étekgógó mellett ifjú urunk 5 inasa is ott volt az országgyűlés idején,⁴⁶ 1655 októberében pedig 11 udvarló és 13 étekgógó mellett ifjú urunk 5 inasa volt a fejedelmi udvartartásban Besztercén.⁴⁷ Az udvarmester „alá” tartozó ifjak közül tehát csak egy-egy vezető feladatot ellátó ifjú udvari pályáját vázoló fel alább.

Vásárhelyi vagy Borok Pál szállásosztó kézdiszéki, kézdivásárhelyi származású lehetett, 1631 és 1639 között a fejedelem főszállásosztója volt, a későbbiekben már nem találtam az udvari jelenlétére forrásokat, azt azonban tudjuk, hogy I. Rákóczi Györgytől 1638-ban kapott házhelyet Kézdivásárhelyen.⁴⁸ 1631-ben már a kolozsvári sáfárpolgárok főszállásosztónak nevezik.⁴⁹ Ha az udvartartás beérkezését készítette elő, akkor mindig napokkal hamarabb érkezett a városba.⁵⁰ 1637-ben, illetve 1638-ban Szamosújvárból illetve Besztercéről jött még az udvartartás megérkezése előtt 5–8 fős kíséretével a városba.⁵¹ 1638. január 22-én pedig „urunk után megyen” jellemezte a sáfár az utazását.⁵² A városi források

KvSzám 30/X. 38.; 1658. január 6. KvSzám 30/XIV. 10.

⁴² KvSzám 21b/II. 339–462.

⁴³ Szabó 2016. 71–72

⁴⁴ 1647. november 10. KvSzám 25a/I. 321–377.

⁴⁵ Szabó 2016. 105–106.

⁴⁶ 28b/IV. 82–100.

⁴⁷ Szabó 2016. 105–106.

⁴⁸ Kolozsvár, 1638. december 10. ErdKirKv DVD 22. k. 132.

⁴⁹ 1631. május 13. KvSzám 18b/VII. 150.

⁵⁰ 1631. november 27. KvSzám 18b/VII. 299.

⁵¹ 1637. december 21. Szamosújvárból KvSzám 21b/II. 330.; 1638. november 18. Vásárhelyi Pál, Keszi János – Besztercéről KvSzám 21b/V. 211.

⁵² 1638. január 22. KvSzám 21b/V. 109.

között 1634. december 18-án jegyezték fel, hogy „adattak egy nadrághnak való fájlondis posztót” 7 forint 50 dénárért számára.⁵³

A közismert Béli családból egyszerre többen is voltak itt az „udvari iskolában” akár egyszerre, uzoni Béli Jánost kell említenünk, aki 1638. október 1-én az összeírt 25 fő bejárók egyike.⁵⁴ 1641 júliusában említik a kolozsvári számadáskönyvek, hogy Magyarországról megy haza,⁵⁵ a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyvének lapjain között magister dapiferorumként – főasztalnok – említik 1642. november 2-án.⁵⁶ A későbbiekben, 1645-ben a két testvér, János és Pál megosztozott az őket illető birtokokon, 1647-ben Udvarhelyszék alkapitányaként, 1649-ben azonban már néhaiként említik Béli Pált.⁵⁷ Testvére Béli Pál 1646–1652 között asztalnokként szerepelt a forrásokban,⁵⁸ Trócsányi szerint 1649-től 1652-ig főasztalnok, más források azonban még 1653-ban is így említik,⁵⁹ amikor pedig nem az udvarban tartózkodik akkor például Székelyföld, Magyarország és az udvar között ingázott. 1655 elejétől Háromszék főkirálybírája. 1656–1658-ban kincstartó (főkomornik). Újabban Dáné Veronka kutatásai tisztázták, hogy „elődeihez képest visszalépés” kincstartói kinevezése, tisztségében a tatár fogásba eséséig maradt.⁶⁰ II. Rákóczi György lengyel hadjárata alatt a lovasság főparancsnoka. Feltehetően 1662-től Belső-Szolnok megye főispánja.⁶¹ 1663 és 1676 áprilisa között (elfogatásáig) főgenerális; ezt a tisztségét 1677. évi szabadon bocsátása után nem nyeri vissza.

Az Apafi rokonságba tartozó, sepsiszéki (sepsiszentiványi) származású Henter Ferenc 1655–1659 között inas, bejáró, komornyik tisztségekben tűnt fel a

⁵³ Kolozsvár város Levéltára, (RNL KmIlg) Fasciculus 26. Nro 5.

⁵⁴ Szabó 2016. 78–79.

⁵⁵ 1641. július 11-én „... sokadmagával Magyarországról urunk önagységához megyen...” KvSzám 23/IX. 112.

⁵⁶ MOL F szekció Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 2 Protocolla X. 127v.

⁵⁷ 1647. december 19. ErdKirKv DVD 26. k. 31–32. Utalás – többek között – uzoni Béli János Sepsi-, Kézdi-, Orbaiszéki alkapitányságára

⁵⁸ 1652. november 5. „Nógrádi Márton Zilahi Pál a Béli Pál uramnak urunk egyik fő asztalnokjának szolgálai érkeznek Tasnádról mennek Fejérvárra”. KvSzám 27/V. 43.; Trócsányi 1980. 394.

⁵⁹ 1653. március 3. birtokzálogosítás, Feketelak (Doboka vm.), ErdKirKv DVD 29. k. 166–167.

⁶⁰ Dáné Veronka: Hivatalviselő nemesség a Rákócziak korában (Kézirat Debrecen, 2019.) NKFIH pályázat jelentés 13–14.

⁶¹ Újabban Balogh Judit és Szalai Ágnes tanulmányai, például: Balogh Judit: Főúri küzdelmek Háromszéken Apafi Mihály korában. In. *A rendtartó történész Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulójára*. Szerk. Fejér Tamás, Gálffi Emőke, Kolozsvár, 2021. 69–88.; Szalai Ágnes: Béli Pál és Ébeni István jelentése a fejedelmi tanácsnak az erdélyi végvárak állapotáról (1665). = *Lybus. Magyarástudományi forrásközlemények*, 2021. 491–505.

Rákócziak udvarában. Inasként ellátott feladatairól a kolozsvári sáfárpolgári számadások lapjain olvassuk: „...mennek [Szamos]Újvárra egyik lovakért, az másik hol mi egymás lóra való szerszámokért”,⁶² bejáróként 1656 augusztusában „megyen Fejervarra németeket mustrálni”,⁶³ 1659. szeptemberében „Patakról arany szerszámú kardot hozván urunknak onnan küül”.⁶⁴ Ez év májusában már Báthory Zsófia komornyikjaként „Szeben alól Mikes uram hadaival” jött vissza.⁶⁵ Decemberben urunk főszolgájaként „Ecsedből asszonyunktól Radnótra önagységához” ment.⁶⁶ Henter Ferenc révén már részben betekintést nyerünk egy olyan udvari csoportba, amely tagjainak részletes vizsgálata kimarad a tanulmány keretei közül, ez pedig az udvar női oldala. Az erdélyi fejedelmi udvarok történetileg a „férfias” udvarok közé tartoznak, ahol a fejedelemszony szolgálói között többségben voltak a férfiak. A Rákócziak korszakában az idősebb és a fiatalabb fejedelemszonymnak: Lorántffy Zsuzsannának és Báthori Zsófiának egyaránt volt udvartartása. Közöttük persze lányok és asszonyok is voltak, így például oltszemei Mikó Györgyné Petrichevics Horváth Klára neve mindenképp említésre méltó de mellette pedig a székelyek közül Basa Péter, Ugron András, Vayna Zsigmond és más egyéb családok férfi tagjai is jelen voltak a fejedelemszonymok kíséretében. Ez már egy másik tanulmány témája lehet.

Összegzésként elmondható, hogy Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin fejedelemségét követően I. Rákóczi György idején az udvarban arányaiban csökkent a székelység jelenléte, ami nem véletlen, hiszen a Rákócziak szinte teljes udvarral érkeznek Gyulafehérvárra, ahol a felső-magyarországiak mellett már a partiumiak számára is kevésbé maradt hely, a székelyek pedig még hátrébb szorulhattak. Ez részben változni látszik II. Rákóczi György udvarában, azonban az a tendencia erősödött, hogy a jelentősebb székely nemesi családok mellett egyre inkább azon családok tagjait is ott voltak az udvari szolgálatban, akiket a fejedelem vagy édesapja nemesített (lófősített), így ők a Rákócziak kreatúráinak tekinthetőek. Később közülük többen szerepet kaptak az Apafiak udvarában is. A munkavégzésük/feladataik helyszínének földrajzi megoszlása alapján megfigyelhető az is, hogy az erdélyiek sok feladatot kaptak Magyarországon, így a székelyföldiek is, a magyarországiak és partiumiak pedig Erdély belső területein.

⁶² 1656. január 3-án mennek odafelé, 4-én érkeznek vissza. KvSzám 29/V. 72, 75.

⁶³ 1656. augusztus 4. KvSzám 29/VI. 72.

⁶⁴ 1659. szeptember 27. KvSzám 32/V. 91.

⁶⁵ 1659. május 19. KvSzám 33/I. 228.

⁶⁶ 1659. december 1. KvSzám 32/IV. 213.

KÓNYA ANNAMÁRIA

REFORMÁTUS PAPFELESÉGEK AZ EGYHÁZI IRATOK TÜKRÉBEN¹

Tagadhatatlan, hogy a reformáció a kora újkori történelem egyik legfontosabb eseményének számít, nemcsak azért, mert tartósan megváltoztatta a nyugati egyház addigi vallásos gyakorlatát és egyházi életét, hanem mert hatása a társadalmi, politikai és kulturális fejlődést is befolyásolta, sőt széles értelemben véve a mai napig is a modern (posztmodern) realitás érezhető része. A reformációnak köszönhetően olyan változások következtek be a mindennapi életben, amelyek hatására létrejötték a modern civilizáció egyes jellemző elemei, mint az individualizmus, az egyenlőség, a függetlenség, stb. A reformáció a társadalomtörténetnek is számos impulzust adott, amelyek közül az egyik legmarkánsabb a nőkhöz való viszonyulás (a nők helye a társadalomban, a női-férfi viszony, a nő szerepe a vallási életben és számos más téma) fokozatos megváltozása lett.²

Még ha a reformációnak átvitt értelemben nagy szerepe is volt a női emancipáció folyamatában, illetve annak elindításában, a *reformáció és a nő* problémakörhöz óvatosan kell közelíteni, és nem szabad sem alá-, sem túlbecsülni a dolog jelentőségét, de igyekezni kell annak objektív történelmi fontosságát, eredményét bemutatni. Jellemző és nagyon jó példa a nőekkel kapcsolatos új szemléletre a reformáció időszakában Luther Márton és Katharina von Bora jól ismert, egyértelműen pozitív viszonya, valamint Luther igen elismerő véleménye feleségéről. Luther férjként nagyra becsülte feleségét, elismerte gyakorlati képességeit a gazdaság vezetésében, de az élet és hit/vallás dolgait illető széleskörű tudását is méltatta. A női szerepek újfajta megközelítése, a nők kezdődő függetlensége vagy egyenlősége még messze állt attól, amit női emancipációnak nevezünk, de talán egy hosszú folyamat halványan pislákoló kezdetét lehet valahol megtalálni benne. A kezdetet leginkább a nőkép megváltozásában lehet tetten érni. A reformáció felszámolta a középkori nőfelfogást és új paradigmával váltotta fel. Elő-

¹ A tanulmány a *VEGA 1/0477/20 Pramene k dejinám cirkví na Slovensku v ranom novoveku* című projekt keretében készült.

² Kovács István: A reformáció és az újkor eszméi. = *Protestáns Szemle*, 1917, 534–554. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/ProtestansSzemle_1917/?query=kov%C3%A1ts%20istv%C3%A1n&pg=561&layout=s (A letöltés ideje: 2022. szeptember 11.)

ször eltörölte a nő apácaként (Jézus menyasszonya) jelenlevő ideálját és helyére a nő, mint feleség és anya képét állította. A másik fontos axióma ebben a kérdésben a nő Istenhez való viszonyát érintette: eszerint a nő egyenlő lényként áll az Isten előtt, tehát a vallási életben, hitében, a Biblia olvasásában/tanulmányozásában is egyenrangú a férfival. Ezt maga Kálvin János a nő és férfi biológiai egyenlőségével bizonyította és támasztotta alá. Kálvin szerint a férfi és nő egyaránt az Isteni teremtés eredményei, így testi, lelki és szellemi tekintetben is egyformák, ezáltal az isteni törvények előtt is egyenlők. A humanisták és a reformátorok elkezdtek fokozatosan felszámolni a nő tökéletlenségéről, illetve annak eleve bűnös voltáról szóló középkori elképzelést, amely számos irat vagy egyházi kánon tárgya is volt. Itt azonban azt meg kell jegyezni, hogy a protestantizmusban sem jelentett ez a szellemi egyenlőség egyházi egyenlőséget, ugyanis a prédikálás tevékenysége még sokáig a férfiak kiváltsága maradt, és más szférák is. A család például még igen sokáig őrizte patriarchális hagyományait, a társadalom pedig továbbra is erősen hierarchikus volt a férfinem javára.³ Tehát mindig nagyon óvatosan kell fogalmaznunk, ha a női emancipáció kezdeteiről akarunk beszélni a kora újkorban. Ekkoriban csak a nőfelfogás fokozatos és lassú megváltozásának kezdeteit lehet egyes személyek nézeteiben felfedezni és semmiképpen nem lehet ezekből általános következtetéseket levonni.

A cölibátus felszámolásával és a papok házassági lehetőségével, a protestáns egyházaknak több praktikus kérdésre is megoldást kellett találni. Megjelent egy újabb női szerep: a papfeleség szerepe. Talán a legismertebb papfeleség a már említett Katharina von Bora volt, akiről viszonylag sokat tud a történetírás. Ez nemcsak hosszú, és aktív életének köszönhető, hanem Luthernek is, aki sokat emlegette „Katáját” írásaiban, továbbá gyakori különlétük miatt számtalan levelet váltottak egymással.⁴

Ami a református papfeleségeket illeti, Idelette de Bure, Kálvin János felesége tekinthető valamiféle prototípusnak. A köztudat sem őt, sem életét nem ismeri, aminek oka valószínűleg abban rejlik, hogy más nőtípust képviselt, mint Bora Katalin, de azt is meg kell jegyeznünk, hogy Kálvinnal való együttélése is sokkal rövidebb ideig tartott.

Idelette de Bure⁵ Liège-ben született 1507-ben a kereskedő Lambert de Bure lányaként. Idelette a státuszának megfelelő, jó tanítást kapott, 1525-ben Jean Stordeur felesége lett. A család az anabaptista tanításhoz hajlott, és amikor egyre veszélyesebb lett számukra a városban a helyzet, 1533-ban Bázélbe, majd Genfbe költöztek át. Itt ismerkedtek meg Kálvin Jánossal. Mivel Genfben sem tűrték

³ Hans Küng: *Žena v kresťanstve*. Bratislava, 2014. 82–88.

⁴ Martin Wernisch: *Dopisy blížky*. Praha, 2017.

⁵ Idelette életével részletesebben foglalkozott például Marc-François Gonin: *Moi Idelette de Bure, épouse Calvin. Mémoires imaginaires*. Paris, 2000.

sokáig a radikális nézetek híveit, Idelette de Bure családjával Strassburgba ment. Nemsokára itt találkoztak újból Kálvin Jánossal és Guillaume Farellel, mivel őket is száműzték Genfből 1538-ban. Miután elkezdtek egymást látogatni, Kálvinnak köszönhetően elhagyták radikális teológiai meggyőződésüket. Valamikor 1539–1540 folyamán Idelette megözvegyült, Kálvin barátai pedig éppen házastársat kerestek a reformátornak. Maga Kálvin barátainak így nyilatkozott elvárásairól a leendő feleségével kapcsolatban: „*Ne gondoljátok, hogy azokhoz a bolondokhoz tartozok, akik mindentről elfeledkeznek, ha meglátnak egy szép arcot [...] Egyetlen szépség, aminek rám hatása van, az csakis olyan nő, aki szívélyes, erélyes, jó gazdaasszony, türelmes és csak férjének él. Nem tudom, hogy valaha találok ilyet. De ha megnősülök, akkor házasságom mindenképpen az Istenhez fog engem közelebb hozni. Soha nem a test miatt fogok házasodni.*”⁶ Tulajdonképpen Martin Bucernek – aki mindkettőjüket ismerte – volt köszönhető a házasság, amelyet rövid időn belül, 1540-ben meg is kötöttek. Amikor 1540-ben Kálvint visszahívták Genfbe, új családja természetesen követte őt. Annak ellenére, hogy bizonyosan nem szerelmi házasság volt, Kálvin Idelette-ben elvárásainak megfelelő feleséget talált. Idelette nemcsak inspirációt jelenthetett számára, de megszabadította sötét gondolataitól is, amelyek lelkét sanyargatták. Családi életüket nem lehet egyértelműen boldognak mondani, mivel 1542-ben megszületett ugyan a fiuk, Jacques, azonban nemsokára meg is halt. Idelette veszteségét azzal kompenzálta, hogy házukat megnyitotta a vallási menekültek előtt, 1545-ben például valdensek szálltak meg náluk.⁷ Az asszony ekkor már gyakran betegeskedett, nem tudni pontosan, milyen betegségben szenvedett, de 1549-ben. Kálvin akkor ezt írta barátjának, Pierre Viret-nek: „*Elvesztettem életem legjobb társát, akivel nemcsak szegénységemet, de a halált is osztottam. Élete során hű segítőtársam volt. Soha sem rótt fel nekem semmit.*”, Idelette halála után Kálvinra maradt a két mostoha-germeke felnevelése, akikről nincs semmilyen további adat.⁸

REFORMÁTUS PAPFELESÉG

A reformációs folyamat széles körű hatásai Magyarországot sem kerülték el, beleértve a nőekkel kapcsolatos megváltozott felfogás szemléletbeli hatásait sem. Sőt nemcsak a nőkről alkotott nézetek beáramlásáról volt szó egyes reformátorok, vagy egyházi személyek esetében, hanem a mindennapok szempontjából is érintette a kérdés a kialakuló református egyházat. Egyik ilyen fontos és aktuális

⁶ Joachim Conrad: Idelette de Bure. <http://www.2017.ekir.de/idelette-de-bure-637.php> (A letöltés ideje: 2022. szeptember 11.)

⁷ Joachim Conrad: Idelette de Bure <http://www.2017.ekir.de/idelette-de-bure-637.php> (A letöltés ideje: 2022. szeptember 11.)

⁸ Alister E. McGrath: *Kálvin*. Budapest, 1996. 120.

téma volt a papfeleségek státuszának kialakítása, a velük kapcsolatos magaviseleti és morális elvárások megfogalmazása, de szintén ide tartozott a nők taníttatása, vagy a fiatal lányok megfelelő viselkedésének kérdése is. Ezek elsősorban az egyházi kánonok, zsinati végzések cikkelyeiben szerepeltek és tulajdonképpen azt mutatták be, hogy milyennek kellene lennie az ideális helyzetnek. Már az első kánonok, zsinati végzések foglalkoztak a magatartásbeli, viselkedési normákkal, követelményekkel.

A második protestáns zsinaton, Erdődön elfogadott 1555. évi 9. cikkely a papok házasságáról így nyilatkozott: „...*Egyre vigyázzanak szorgalmasan azon papok, kik nőilenül élni nem képesek, hogy ne valamely becstelen személyt, hanem vagy szűzleányt, vagy tisztas özvegyet vegyenek feleségül. A szerfeletti fényűzést pedig mind önmagok, mind feleségeik vagy gyermekeik ruházatában kerüljék, s legyen mind magok, mind hitvestársaik öltözete tisztességes. Vigyázzanak, hogy nejeik ne legyenek szemtelenek, fecsegők, hazugok, haszontalan beszédűek vagy költekezők, hanem inkább legyenek olyanok, minőknek lenni kell a kegyeséget jótetteikben feltüntető asszonyoknak, és tanulják meg, hogy férjeiknek mind uraiknak, csendben és teljesen önmegadásukkal engedelmeskedjenek. Mert Szent Pál sem engedi meg a nőknek, az Isten parancsa szerint, hogy férjeik felett hatalmaszkodjanak.*”⁹

Az 1567-ben Debrecenben megtartott református zsinat rövid hitvallásának egy része foglalkozik a nőkkel. Ez az asszonyok lelkéről szól, és az szerepel benne, hogy a nőknek saját testük és lelkük van, és mivel a nők Ádámól lettek megteremtve, hozzá hasonló testük és lelkük van. Bibliai idézetekkel támasztották alá azt, hogy a nők is olyan lélekkel rendelkeznek, amely szintén elnyerheti az üdvösséget. Ugyanezen a zsinaton fogadtak el egy terjedelmesebb magyar nyelvű hitvallást is, amelyben az asszonyállatok feltámadásáról és az asszonyállatok lelkéről szólt részletes magyarázat. Bibliai példákkal igyekeztek bizonyítani, hogy ha a nőknek nem lenne lelkük, akkor nem tudnának lélekkel rendelkező fiúgyermekeket szülni.¹⁰ Mivel a nő és férfi az Isten előtt egyenlő, hűtlenség esetén egyformán kell őket megbüntetni, ahogyan azt az 1567-es Debrecen-Egervölgyi Hitvallás 181. cikkelyében is megfogalmazták: „*Az Írás megadja, hogy mindkét nemet, a férfit és a nőt is halállal kell büntetni. Jogtalanul cselekednek azok, akik a nőt megölik és a férfit megostorozzák, vagy pénzbüntetésre ítélik.*”¹¹

⁹ *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Kiss Áron (összeszedte, ford. és jegyz.) Magyarországi Protestánségylet, Bp., 1881. 38.

¹⁰ Kiss 1881. 519, 555, 557.

¹¹ Kiss 1881. 251.

Több nőkre vonatkozó részt tartalmaz az 1562-ben kiadott Debreceni Hitvallás is. Példaként lehet említeni a szüzességről,¹² a házasodó lányok életkoráról,¹³ a lányrabló büntetéséről,¹⁴ de a fiatal lányok és legények találkozását is taglaló részeket.¹⁵ A reformáció női ideálja a törődő anya, a hű és odaadó feleség, valamint a mélyen vallásos és szerény hívő asszony egyesítéséből alakult ki. Ezeknek az elvárásoknak természetesen elsősorban a papfeleségeknek kellett megfelelni, nekik illett példaképként állni a többi hívő asszony előtt. Hasonló szellemben írták meg 1595-ben a felső-magyarországi cikkeket is: az irat 43. cikkelye szerint a papok feleségeinek példaként kellett szolgálnia a többi asszony számára. Tartózkodniuk kellett a drága ruháktól, fényűzéstől, és külsőjük helyett inkább a belső tisztaságról illett gondoskodniuk. Öltözetüknek és viselkedésüknek is a státusukhoz illőnek kellett lennie.¹⁶

A magyarországi lelkészek, prédikátorok feleségeiről nagyon keveset tudunk, sőt sok reformátor, lelkész esetében nem is lehet tudni, hogy volt-e hitvestársuk, vagy nem. De vannak kivételek is, például Tiszántúl reformátoráról, Méliusz Juhász Péterről ismeretes, hogy valamikor 1561 körül kötött házasságot Kiss Erzsébettel. Jó családból származó feleségről volt szó, ugyanis apja, Kiss Jakab Bocskai György (Bocskai István fejedelem apja) jószágkormányzója volt. Két lányuk született, Anna és Dorottya. Miután Méliusz 1572-ben meghalt, családjának anyagi gondjai lettek, ezért felesége 1575-ben eladta növényekről szóló kéziratát, a *Herbáriumot* Heltai Gáspár kolozsvári nyomdatulajdonosnak, aki a művet 1578-ban meg is jelentette.¹⁷

¹² „...Mert lehetetlen, hogy bár ki nőtlenül, szűzen élhessen s megtartóztathassa magát Isten különös ajándéka nélkül. Mind mondatik senki nem lehet másképp mérsékletes önmegtartóztató, hanem ha az Isten engedi... Gonoszsgát cselekesznek tehát, a kik a szüzességi fogadást tesznek a magok ereje felett, noha égnek a szerelemtől s megvetik az Isteni kegyelmet...” Kiss 1881. 110.

¹³ „A férjesülni képes lányokat 13 éven felül férjhez adjuk, 12 éven alul nem adhatjuk, a férfiak házassága összeesketését a 18-ik éven felül prancsolják...” Kiss 1881. 171.

¹⁴ „Ha valakik összeegyezve elrabortatnak s felismertetnek, hogy a szülők akarata és nyilvános lakodalmi pompa vagy szertartás nélkül keltek egybe: ha a szülők beleegyeznek, eskettessenek össze, ha pedig nem, közösítessenek ki és büntettessenek meg a hatóságoktól, vagy eskedtesse-nek össze minden módon.” Kiss 1881. 172.

¹⁵ „Minden áron meg kell tiltani az ifjú férfiak és lányok esti találkozásait. Véget kell vetni a lányok esti kicsapongásainak, és mindenkit meg kell szigorúan büntetni, akik ellenszegülnek, ha akkor sem lesznek hajlandóak alávetni magukat, el kell őket tiltani az istentisztelettől.” Kiss 1881. 722.

¹⁶ Kiss 1881. 720.

¹⁷ Kapronczay Károly: Mélius Juhász Péter (1536 körül–1572), prédikátor, hitvitázó. In. *A reformáció kincsei II.* Tarsoly Kiadó, Budapest, 2017. 26–27.

A másik híres reformátor, akinek magánéletéről tudni lehet valamit: Szegedi Kis István. Neki összesen három felesége volt. Először Cegléden nősült meg 1548-ban, de három évvel azután Mezőtúron már eltemette Orsolya nevű feleségét. Második hitvestársát Erzsébetnek hívták, Bereményi János tolnai lelkész özvegye volt és a következőképpen jellemezték: „*Ez az Erzsébet úgy alakjára, mint példás életmódjára nézve is mindenki előtt méltán dicséretes és páratlan nő volt, s méltó élettársa, gondos felesége lett Szegedinek, kit gyöngéd szeretettel, figyelmes gondossággal vett körül és segített kegyes munkájában.*“¹⁸ Szegedi később Ráckeven lett pap és itt működött haláláig, itt temette el második feleségét 1570-ben. Ebből a házasságból kilenc gyermek született, de ekkor már csak három volt életben. A viszonylag idős Szegedi, hatvanöt éves korában harmadszorra is megnősült. Első feleségéhez hasonlóan ez a neje is az Orsolya nevet viselte – egy ráckevei polgár, Botach Jakab özvegye volt –, azonban csak rövid ideig élhettek együtt, mivel Szegedi 1572-ben elhunyt. A három házasságából 12 gyermeke született, azonban mindössze három vagy négy élte meg a felnőttkort.¹⁹

A későbbi időszakból is kevés adat maradt fenn a református papok feleségeiről. Például Szentgyörgyi Sámuelről, az első tiszáninneri püspökről, tudjuk, hogy feleségével, Nagy Erzsébettel Bécsben ismerkedett meg és 1714-ben kötöttek házasságot, a házasságból három fiú és két lány született.²⁰ Ismerjük a feleségét a második püspöknek, Csáji Mártonnak is. Ő a zempléni esperes, Pósházi István lánya és a híres sárospataki tanár, Pósházi János unokája volt. Az esetek többségében a reformátoroknak, a református egyház papjainak és tisztviselőinek feleségeiről semmilyen információk nincsenek, vagy csak apró, említésszerű adatok állnak rendelkezésre. Ezért ebben a kontextusban nagyon egyediek és értékesek Miskolci Csulyak István zempléni esperes magánfeljegyzései a 17. század elejéről, amelyekben szerepet kap első felesége, Szikszai Judit is, aki a tipikus papfeleség jegyeit mutatja.

Szikszai Judit a zempléni Zombor község református lelkészének volt a lánya, bizonyára ez lehetett az egyik oka annak, hogy Miskolci Csulyak István jóvendőbelijének választotta. Mint református lelkész lánya megfelelt a szigorú morális elvárásoknak. Az esküvő idején tizenhét éves volt, azonban nagyon érdekes, hogy annak ellenére, hogy lelkész családból származott, nem tudott sem írni, sem olvasni, erre majd csak a férje tanította meg. Ezt követően viszont Judit nagyon megszerette az olvasást, mivel sokszor betegeskedett, gyakran épp ezzel

¹⁸ Faragó Bálint: Szegedi Kis István 1505–1572. In: *Protestáns Szemle* 1909. 421–443. http://leporollak.hu/egyhtori/cikkek/PS09_421.htm (A letöltés ideje: 2022. szeptember 13.)

¹⁹ Dienes Dénes: Szegedi Kis István (1505–1572). In: *A reformáció kincsei II.* Budapest, 2017. Tarsoly Kiadó, 28–29.

²⁰ Dienes Dénes: *A Tiszáninneri református egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi rendeletheig.* Hernád Kiadó, Sárospatak, 2017. 464.

a tevékenységgel töltötte ki idejét. Sőt, a feljegyzések arról tanúskodnak, hogy maga is vett férjének könyvet. Ezenkívül a korabeli szokásoknak megfelelően ő is foglalkozott hímmel és munkáit a templomnak adományozta.²¹ Ahogyan azt Péter Katalin egyik tanulmányában megjegyezte, ebben a konkrét esetben az a fontos, hogy Csulyak Istvánnak bizonyára lényeges volt, hogy hitvesének legalább alapműveltsége legyen és ezért saját maga tanította. Csulyaknak, aki művelt ember volt, külföldön is tanult, és az országban is több helyen megfordult (Tállya, Liszka, Pozsony, Késmárk), sok ismerőse volt az egyházi, a politikai és társadalmi életben egyaránt, tehát bizonyára fontos volt számára, hogy nemcsak felesége, de két lánya is művelt legyen. Az esperes bejegyzéseiből az is kiderül, hogy lányai már nagyon fiatalon (öt-hat évesen) tudtak olvasni, sőt ez egyik lányának egy Heidelbergből ajándékba kapott kötete is volt.²² Miskolczi Csulyak István első felesége minden szempontból teljesítette azokat az elvárásokat, amelyeket a papfeleségekkel szemben támasztottak. Férje így írt róla naplójában: „*Ez a feleségem bővelkedett asszonyi erényekben, de leginkább szemérmességben jeleskedett elmondhatatlanul, annyira, hogy ez már hibába is fajult. Ugyanis ha távollétemben valaki olyan toppant be, akit nem ismert, azzal nem ült az asztalhoz, hanem a ház ajtajának közelében tette vele a beszélgetést. Kötelessége teljesítésében szorgalmas volt, a ház hűséges őre, kenyeret sütni, főzni, tűfestést készíteni, ruhát szabni, varrni, konyhát vezetni, lepényt készíteni úgy tudott, mintha nem is falun, de a fővárosban nevelkedett volna. Tanulékony volt, tudásszerető, ragaszkodó a maga dolgaihoz, nem pazarló, férjének gondozója, kötelességtudó, jámbor, derék, bőkezű.*” Judit gyakran betegeskedett és 1616-ban meghalt.

Mivel Csulyak István három kisgyerekekkel maradt egyedül, hamarosan újból megnősült. Második felesége egy debreceni születésű özvegyasszony, bizonyos Juhos Anna volt. Ez a felesége az előző teljes ellentéte volt: hat évig tartó házasságukról a prédikátor nagyon rossz emlékeket őrzött. Második feleségét nagyon rideg, kedvességgel nem rendelkező nőnek írta le, aki nemcsak férjéhez volt durva, de a gyerekek is szenvedtek hidegsége miatt. Sokszor viselkedett keményen és nagyon szigorúan, összetűzésbe került nemcsak Csulyak Istvánnal, de a hívekkel és más lelkész feleségekkel is. Amikor 1622-ben Anna meghalt, férje feljegyezte róla, hogy „*Ez a feleségem valódi Xantipé volt számomra, lányaim számára pedig tökéletes mostoha, vele hat évig és ugyanannyi hónapig gyermek nélkül, meddően éltünk, de sóhajokban gazdagon éltem, azt hiszem Istentől megintvén, hogy ne sopánkodjak sorsomon, hanem a házasság e keserves kötelékeiben meg-*

²¹ Péter Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete. Bp., 2013. 26–29.

²² Péter 2013. 26–29.

*kötözöttén maradjak a magam határai között, és tanuljam meg jól, mi az édes és mi a keserű.*²³

Csak néhány hónapig élt boldog házasságban harmadik feleségével, Seres Dorottyával, aki hirtelen hunyt el a pestis áldozataként. Miskolczi Csulyak István ezután még háromszor nősült, utoljára hatvanhárom éves korában, amikor Asztalos Katalint vette el feleségül, aki viszont túlélte az esperest. Házasságaiból tíz gyermeke született, közülük a felnőttkort csak fia, Gáspár élte meg.²⁴

Felsorolhatnánk még más lelkész-életrajzokat és azokban említett asszonyokat, további példákkal illusztrálva a papfeleségek magatartását, illetve életútját, azonban szót kell ejtenünk egy harmadik és egyben nagyon fontos forrástípusról, amelyben megjelennek – még ha sokszor csak egy mondat erejéig – a papfeleségek: az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Ezek azok a források, amelyek bemutatják a papok/lelkészek feleségeinek mindennapi, a hitközségekben való szerepvállalását éppúgy, mint a lelkészfeleség és a hívek közti viszonyt, vagy a pap és papné közötti házastársi kapcsolatot.

Az egyházlátogatások jegyzőkönyvei inkább negatív tájékoztatást adnak a papfeleségekről, ami főként annak az eredménye, hogy a gyülekezetek látogatása és vizsgálata elsősorban a problémák keresésére összpontosult, tehát csak azok a feljegyzések kerültek be, amelyek valamiféle kihágást, vagy nem megfelelő magatartást említenek. Ezért általában a papnékkal kapcsolatos feljegyzések negatív, vagy jobb esetben megmosolyogtató képet mutatnak. Példaként említhető Bodrogolasi prédikátorának, Komáromi Mihálynak a családi élete, amelyről az 1641-ben megtartott vizitáció során készítettek feljegyzést. A pappal szemben a hívek mértékfeletti borfogyasztását rótták fel, feleségére pedig durva viselkedése miatt nehezteltek. Állítólag néhányszor megverte férjét, szakállát is kitepte. Ugyanakkor, a forrás szerint, a gyülekezet előző két prédikátora, valamint feleségeik sem voltak jobbak. 1634-ben Bodrogolasziban Rozgonyi János végezte a lelkészi feladatokat, aki szintén részegeskedett, egy alkalommal magát a bírót riasztotta fel álmából, hogy keressék meg az eltűnt feleségét, a „*kurvát*”. Bodrogolasi gyülekezetének harmadszor sem sikerült jó papra és papnéra szert tenni. Flórián Mihályról, az 1638–1639. évben történt egyházlátogatás alkalmával panaszkodtak a hívek, hogy borosan áll a katedrára, a papnéról sem voltak jobb vélemények. Mikor a pap valahol mulatozott, felesége másutt szórakoztatta magát hasonló módon. Az a hír járta a papnéról, hogy ha „*valami Bodrogolasziba jön, akkor először a pap feleségére van gondja.*” Bejegyzésre került más ügy is a papnéval kapcsolatban: amikor Bátorba ment Erzsébet-napi vásárra, csak két nap elteltével jött haza, állítólag egész éjszaka paráznázkodott, sőt egy szolgálival is rajtakapták. Azonban

²³ Miskolczi Csulyak István élete. In: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 2.* (sajtó alá rendezte: Jenei Ferenc–Klaniczay Tibor–Kovács József–Stoll Béla). Budapest, 1962. 293–294.

²⁴ Uo. 296–297.

más gyülekezetekben is előfordultak a jó erkölcs elleni kihágások. Rossz házastársi viszonyra utaló panasz volt például Füzérkajátán, Gálszécs mezővárosában pedig a két papné nem szívelte egymást, ami gyakran veszekedéshez vezetett. Másik esetben Velejte zempléni faluban az 1629. évi egyházlátogatás alkalmával feljegyezték, hogy a papnénak a helyi asszonyokkal volt rossz viszonya, így írtak róla: „*az asszonyállatokkal gyakran egyenetlenkedik*”.²⁵

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a református papfeleségekről több egyházi iratanyag is tartalmaz érdekes adatokat. Az egyházi kánonok, zsinati végzések vagy hitvallások az ideális állapotot célozzák meg, amely szerint a reformátusok hitveseivel, a papok/lelkészek feleségeivel szemben igen nagy elvárások voltak viselkedés, morál, de akár öltözködés szempontjából is. Ezeket az elvárásokat az idő múlásával egyre pontosabban és aprólékosabban fejtették ki. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, amelyek elsősorban problémacentrikusak voltak, tehát a gyülekezetekben a problémákat, kihágásokat keresték és oldották meg, sokkal negatívabb képet vázolnak fel a református egyházi tisztviselőkről és családtagjaikról. Az említett példák inkább csak egyéni esetek, érdekességek, nem a teljes valóságot tükrözik. A református prédikátorok életrajzai vagy naplói betekintést nyújtanak egy-egy konkrét személy életébe, családi és házastársi kapcsolataiba. Ezek segítségével különböző életutakat, személyiségeket és házastársi viszonyokat lehet identifikálni. A református papfeleségek a kora újkori társadalmi fejlődés új eredményei, melyeknek lassan és fokozatosan alakult ki egy bizonyos prototípusa. Ez nemcsak a papfeleségek normájává vált, de a hívő református nő képét is formálta az elkövetkező századokban, ami tulajdonképpen a mai napig is tart.

²⁵ Dienes Dénes: *Zempléni vizitációk*. Sárospatak, 2008. 87, 103, 129, 132, 20, 252, 276.

KÓNYA PÉTER

SZTROPKÓ A 16. SZÁZADBAN

Sztropkó mezőváros Zemplén vármegye északi részén, majdnem közvetlenül a lengyel határon feküdt, a 15. századtól nemcsak vásárjoggal rendelkezett, hanem egy hatalmas, 28 falut magában foglaló uradalom központja is volt. A város, az uradalom és a sztropkói vár ura a 15. századtól a Perényi család lett.

A mohácsi csata után Sztropkó elkerülte ugyan a török pusztítást, de a következő évtizedre a hatalmi harcok középpontjába került, amit főleg urai, a Perényiek politikai tevékenységének köszönhetett. Perényi Péter még a század első felében, az oszmán hódítás nyomása alatt tette át családi székhelyét Zemplén vármegye területére, Sárospatak várába. E sárospataki domíniumba tartozott annak idején Sztropkó és uradalma is.¹

A dinasztikus harcok alatt Sztropkót gyakran veszélyeztették mind Ferdinánd, mind János király hadai, valamint az utóbbi a lengyel szövetségesei is. Már 1527 decemberében nagyszámú katonaság tartózkodott a város környékén. A városi tanács Bártfáról behozott fegyverekkel erősítette védelmi képességét, ennek ellenére a következő három év során, 1540-ig többször is elfoglalták Sztropkót Ferdinánd, János király és Hyeronimus Laski hadai vagy kassai katonák.²

Perényi Gábor halálát követően Sztropkó és uradalma is az uralkodó tulajdonába került. Miksa király azonban nem sokáig hagyta a kincstárnál a határmenti uradalmat. A többi, elkobzással vagy más úton szerzett vagyonhoz hasonlóan Sztropkót is továbbadományozta, és pedig egy kevésbé ismert, de az uralkodóhoz hű katolikus mágnásnak, Gersei Pethő Jánosnak, akinek egyébként még 1555-ben odaígérte.³ A sztropkói uradalmat I. Miksa király 20 000 forint befizetése ellenében ajándékozta a fent említett Pethő Jánosnak 1568. szeptember 28-án kelt adománylevelével. Ez ellen Perényi Gábor özvegye tiltakozott, néhány hónappal

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 156. a. Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Összeírások, Urbaria et Conscriptioes, Registrata (továbbiakban: MNL OL U et C) Fasc. 4. No. 48. A Perényi birtokok összeírása, 1557.

² Ján BEŇKO: Stropkov. Stropkov, 1994. 48. (Továbbiakban: Beňko 1994.)

³ Beňko 1994. 52.

később felemelte ezt az összeget 35 000 forintra.⁴ Az adomány Sztropkó városára és várára, s vele együtt 42 felső-zempléni falura vonatkozott.⁵

Így Sztropkó a következő két évszázadra a Pethő család birtokába került. Gersei Pethő János a századfordulón királyi tanácsos, kamarás és udvarmester volt. Unokája, János Ferdinánd szolgálatába lépett, harcolt a törökök és a német protestánsok ellen, amiért több uradalmat és tisztséget kapott. Kassai, zólyomi és lippai kapitány lett, ezen kívül királyi kamarás, pohárnok, soproni főispán, és végül 1558-tól felső-magyarországi főkapitány is. 1549-ben pedig megkapta a bárói rangot.⁶

1578-ban, Gersei Pethő János halála után, a sztropkói uradalmat fiai: István, Gáspár és Ferenc örökölték.⁷ A testvérek közötti számos birtokpernek 1595-ben végül a három testvér szerződése vetett véget.⁸ Mivel a viszályok továbbra is folytatódtak, három évvel később, 1598-ban Báthory István országbíró mandátummal megerősítette Pethő János örökösei között az uradalom felosztását.⁹

E mandátum szerint a testvéreknek közösen kellett volna használni a várat a lőszerkészletekkel, valamint a majorságot, a kutat, a malmot, és az erdőket. Az uradalom további részeit az egyes testvérek kapták meg. A városi új majorságot István, a csúrt Gáspár és a halastavat Ferenc kapta. A majorsági mezőket és réteket, ugyanúgy, mint a gabonakészleteket három részre osztották.¹⁰ Hasonlóan elosztották egymás között a mezővárosi háztartásokat is: István 31 lakott és két pusztatelket kapott, Gáspár 30 lakott és két pusztta (fél) telket, és Ferenc 32 lakott és egy pusztatelket.¹¹

Nem a három Pethő testvér volt azonban az egyedüli nemesi tulajdonos a városban a század végén. Saját házakkal, illetve kúriával rendelkezett Izdenczy Márton és Orle Miklós.¹² Egyikük sem birtokolt viszont jobbágy- vagy zsellértelket a városban. A Pethő család Zemplén vármegyében összesen 56 jobbágyportával bírt.¹³

⁴ Beňko 1994. 52; Stanislava Rovňáková: Rod Petheő. História a genealógia rodu. In. *Nové obzory* 35. Ed. Josef Kušnir, Prešov. 2019. 20–21. (Továbbiakban: Rovňáková 2019.)

⁵ Státny okresny archiv Presov (Eperjesi Állami Járasi Levéltár) (továbbiakban: SA Presov), Pethő Sztropkó gyűjtemény No. 88. A donáció leírása 1569-ből.

⁶ Rovňáková 2019. 20.

⁷ Beňko 1994. 58.

⁸ ŠA Prešov, Pethő. Sztropkó gyűjtemény No. 107.

⁹ ŠA Prešov, Pethő, Sztropkó gyűjtemény No. 112.

¹⁰ Beňko 1994. 58.; ŠA Prešov, Pethő, Sztropkó gyűjtemény No. 112.

¹¹ Uo.

¹² Beňko 1994. 59.

¹³ MNL OL Dikális összeírások, Zemplén megyei összeírások (E 158. a.) 57. k. 445.

A fentebb felvázolt birtokviszonyokat a dikális összeírások adataival is lehet igazolni. 1548-ban Perényi Péter volt az összes sztropkói telek tulajdonosa.¹⁴ Perényi birtokként szerepel Sztropkó még 1566-ban is.¹⁵ Azonban az 1570-es összeírásban már Pethő János báró szerepel,¹⁶ hasonlóképp 1575-ben,¹⁷ 1576-ban¹⁸ és 1578-ban is.¹⁹ A század utolsó évében már a három Pethő testvért együtt említi az összeírás. Így 1598-ban Pethő István báró 29 háztartást, Pethő Gábor báró 26-ot, és Pethő Ferenc báró 27-et bírt Sztropkón.²⁰

Gazdasági szempontból a mezőváros az egész 16. század alatt dinamikusan fejlődött, amit a jobbágyporták növekedése is bizonyít. Míg a század közepéig nőtt a porták száma, a század második felében átmenetileg csökkent, a század végén pedig stabil maradt. Míg 1548-ban a város 21 jobbágyportától adózott,²¹ 1549-ben már 27-től.²² Azonban 1567-ben csak 18 jobbágyportát tudtak a városban kimutatni, 36 zsellér- és 8 pusztatelek mellett. Valószínű, hogy több család zsellérré vált, elköltözött, vagy elpusztult a járványok idején.²³

Pethő János uralma alatt megállt a porták csökkenése. Amíg 1570-ben 20 jobbágyportát írtak össze Sztropkón,²⁴ 1572-ben már 21-et,²⁵ 1574-ben és 1576-ban pedig 20 és fél jobbágyportát,²⁶ azonban 1582-ig újból lecsökkent a porták száma 18-ra.²⁷

A 16. század végéről maradtak ránk a legkorábbi adatok a lakott házak számáról. Az 1600. évi összeírás Sztropkón 54 lakott házat említett.²⁸ Valójában azonban a városban több jobbágy-, illetve zsellérház volt – ezek nem lehettek megadóztatva –, ugyanis az 1598-as országos házösszeírás Sztropkón 82 jobbágyházat tartalmazott a három Pethő testvér birtokában.²⁹

¹⁴ MNL OL E 158. 56. k.

¹⁵ MNL OL E 158. 56. k. 237.

¹⁶ MNL OL E 158. 57 k. 1205. (1570)

¹⁷ MNL OL E 158. 57. k. 313.

¹⁸ MNL OL E 158. 57. k. 234.

¹⁹ MNL OL E 158. 57. k. 274.

²⁰ MNL OL E 158. 57. k. 568.

²¹ MNL OL E 158. 56. k. 87.

²² MNL OL E 158. 56. k. 116.

²³ MNL OL E 158. 57. k. 49.

²⁴ MNL OL E 158. 57. k. 1205.

²⁵ MNL OL E 158. 57. k. 597.

²⁶ MNL OL E 158. 57. k. 157, 234.

²⁷ MNL OL E 158. 57. k. 332.

²⁸ MNL OL E 158. 57. k. 663.

²⁹ Dávid Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, 2001. 620.

A városlakók által leginkább űzött foglalkozást akkortájt kétségkívül a mezőgazdaság jelentette. A 70 sztropkói háztartás közül 1554-ben, a felét kitevő jobbágyháztartások többsége, és valószínűleg a maradék 20 zsellérháztartás nagyobb része is mezőgazdasággal foglalkozott.³⁰ A jobbágyok túlnyomó részben gabonaféléket termeltek kétnyomásos gazdálkodás keretében.³¹ Csak kiegészítő jellegű volt a borsó, káposzta és zöldség termelése a kültelki kertekben.³² A gyümölcsöt és a diót rendszerint csak a helyi erdőből szerezhették.

A mezővárosban egy vízimalom állt, a század közepén még csak egy, később már két malomkövel.³³ A város lakói számára fontos bevételi forrást jelentő másodfoglalkozás volt a fuvarozás, mind az uraság, mind a lengyel kereskedők számára.³⁴ A lakosok gazdasági tevékenységét a halászat is kiegészíthette úgy az Ondava folyó, mint a helyi halastavak és patakok révén.³⁵ A korabeli urbárium szerint a lakosok elegendő szántófölddel és réttel rendelkeztek. Többnyire gabonaféléket és káposztát termeltek, nem használ(hatt)ák azonban az erdőt a disznók makkoltatására.³⁶

A jobbágygazdaságok mellett a lakosság nem kis része (főleg a zsellérek) dolgozott a földesúri majorságban. Az urasági gazdaságot, illetve földbirtokot a 16. század végén említik az iratok, amelyek egy régi és egy új majorságot jegyeztek fel. A harmadik, bizonyosan kisebb majorság a Hocsanka folyó partján, Orle Miklós tulajdonában volt. A jobbágyokhoz hasonlóan, az uraság is főleg gabonaféléket és borsót termeltetett, kertjeiben viszont vélhetően többfajta zöldséget is.

Az egész 16. század folyamán a sztropkóiak fontos foglalkozási ága maradt az ipar is. Ebben a korszakban, vagy legalábbis a kezdetén – még a céhek alapítása előtt – már utalnak a városban létező iparágakra az ún. foglalkozási vezetéknevek. Érdekes, hogy amíg a század közepén egy részük németül szerepel, a 60-as évektől csak a magyar változatban jelennek meg. Lehet, hogy a régi iparoscsaládok többsége a bizonytalan időkben elhagyta a várost és a szabad királyi városokban keresett menedéket (Bártfán, Eperjesen). Az is valószínű, hogy Perényi Péter saját iparosait hozta a városba, akik így „magyarosították” az addigi német iparosneveket.

³⁰ MNL OL Budapest, U et C Fasc. 45 No. 36.

³¹ MNL OL E 159. Zemplén vm., Dézsmáösszeírás 1554.

³² MNL OL U et C Fasc. 4. No. 48. Perényi birtokok összeírása, 1557.

³³ MNL OL U et C Fasc. 4. No. 48. Perényi birtokok összeírása, 1557.

³⁴ MNL OL U et C Fasc. 4 No. 48.; Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. Eds. Richard Marsina–Michal Kúšik. Bratislava, 1959. 238. (Továbbiakban: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II.)

³⁵ Mivel a birtokelosztásnál említett halastó az Ondava folyón volt, lehet, hogy több ilyen halastó létezett a város határán.

³⁶ Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. 238.

Az 1557-ik évi összeírás 25 olyan vezetéknevet tartalmaz, amelyek jelenléte arra utal, hogy a városban kovácsok, fazekasok, bodnárok, kőfaragók, cipészek, ácsok, olajosok, kerekesek és szabók működtek. Németül csak a kőfaragók (Steiner) szerepeltek, szlovákul a fazekasok és olajosok (Hartsar, Olejnyik), magyarul a bodnárok, kerekesek és kovácsok, a többiek pedig latinul (Sutor, Sartor, Lanio).³⁷ Tíz év múlva 1567-ben húszra csökkent az iparosnevek hordozóinak száma, és már mindegyik csak magyarul szerepelt: Kowacs, Varga, Fazekas, Szerkes, Bodnár és Olajgyártó.³⁸ Valószínűleg a többi iparág sem tűnt el, csak az iparosok már más nevet – nem kizárólag az iparos vezetéknevet – viseltek.

A helyi iparba tartozott egy vízimalom és a fűrészmalom is. A malom az Ondava folyón állt, és mivel semmilyen összeírás nem tartalmazott „Molnárt vagy Müllert”, feltételezhető, hogy a malomban urasági alkalmazott dolgozott.³⁹ A fűrészmalom deszkákat és más fatermékeket gyártott.⁴⁰

Rendkívül jelentős mérföldkő volt a sztropkói ipar fejlődésében az első, közös céh alapítása 1575-ben. Ezt a Magyarországon unikális közös céhprivilegiumot Pethő János báró Sztropkón adta ki 1575. május 31-én. Hatálya a közös céhbe tartozó iparosokra terjedt ki, vagyis a helyi aranyművesekre, bodnárookra, szabókra, szücsökre, mészárosokra, cipészekre, fazekasokra, kovácsokra, ácsokra, asztalosokra, nyeregjártókra, lakatosokra, szíjártókra, sörfőzőkre, sebészekre és a kereskedőkre.⁴¹ Az iparos céh szabályait tartalmazó privilegium számos a céh tagjaira vonatkozó kiváltságot, valamint védelmi, szociális és társadalmi intézkedéseket foglalt magába.⁴²

Érdekes, hogy az 1575-ös iparos céhprivilegiumot Pethő báró már másodszor adta ki, vagyis korábban is kiadhatott a sztropkói iparosok számára egy hasonlót. A privilegium jelentőségére utal, hogy Pethő János halála után a Pethő testvérek az uradalom új tulajdonosaiként megerősítették.⁴³

A sztropkói iparos privilegium több iparág működését bizonyíthatja (aranyművesek, bodnárok, szabók, szücsök, mészárosok, cipészek, fazekasok, kovácsok, ácsok, asztalosok, nyeregjártók, lakatosok, szíjártók, sörfőzők, sebészek), ugyanakkor a helyi ipar alacsony színvonalára is utal, mivel az iparágak többsége nem volt képes saját céh alapítására.

³⁷ MNL OL U et C Fasc. 4. No. 48.

³⁸ Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. 237.

³⁹ MNL OL U et C Fasc. 4 No. 48; Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. 238.

⁴⁰ Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. 238.

⁴¹ Ez is utal a helyi kereskedelem gyengeségére.

⁴² Beňko 1994. 55–56.

⁴³ Beňko 1994. 55–56.

A lakosság legkisebb csoportjainak egyike kereskedelemmel foglalkozott. Az említett úrbéri vagy dézsmajegyzékekben csak egy kereskedelemre utaló foglalkozási vezetéknev fordult elő: a Kalmár.⁴⁴ Természetesen feltételezhető, hogy több lakos foglalkozott kereskedelemmel, főleg azok az iparosok, akik saját ipartermékeket kínáltak a helyi piacokon. A század közepén a legjelentősebb sztropkói kereskedő a borral kereskedő Apostol György volt.⁴⁵ Családja egyértelműen a leggazdagabb volt a városban: Apostol Simon 1562-ben száz asztag gabonát termő mezővel rendelkezett.⁴⁶ További kereskedőként a Perényieket szolgáló Litterát Istvánt, említették 1550-ben.⁴⁷

Érdekes emlék maradt fenn 1570-ből, amikor is Báthory György varannói földesúr elkobozta a sztropkói és lengyel kereskedőktől a bort és más árukat, s eladta a varannói piacon. Csak Károly főherceg beavatkozása után adta vissza azt a sztropkóiaknak.⁴⁸ Kulesfontosságú volt a kereskedelem fejlődésében a vásár. A heti vásárt (piac) Sztropkón 1554-ben említették.⁴⁹ Országos vásárt a 16. században évente kétszer tartottak, Gyertyaszentelőn és Szent Margit napján.⁵⁰

Sztropkó lakosságának társadalmi helyzete jogilag nem különbözött a vidék jobbágy lakosaitól. A lakosok adófizetéssel, robottal és termékjárulékokkal tartoztak a város földesurának. Az 1548-as dikális összeírás szerint Sztropkón 21 jobbágy- és 23 zsellérháztartás volt, további öt szolgálháztartás mellett.⁵¹ A lakosság nagy részét azonban, legalábbis az iparos vezetéknevekkel rendelkező lakosokat, tulajdonképpen mezővárosi polgároknak tekinthetjük.⁵² Ők az összeírásban mind a zsellérek, mind pedig a jobbágyok között megtalálhatóak, jogilag nem különböztek a jobbágyoktól, azonban a földesuraknak főleg iparcikkokban vagy pénzben adóztak.

Az 1554-es uradalmi urbárium a városban 33 jobbágy- és 20 zsellérháztartást tartott nyilván, s ezeken kívül hét szabados családot.⁵³ Teljesen más helyzetet

⁴⁴ MNL OL Magyar kincstári levéltárak, E szekció, Magyar Kamara Archivuma, Regesta decimarum E 159. Filmtár 9867. tegercs Zemplén vármegye, dézsmajegyzékek. Zemplén vm. (1542–1563); Desiatkové súpisý Zemplínska stolica; Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. 237.

⁴⁵ Beňko 1994. 49.

⁴⁶ MNL OL E 159. Filmtár 9872. doboz, Zemplén (1573–1574)

⁴⁷ Beňko 1994. 50.

⁴⁸ ŠA Prešov, Pethő, Sztropkó gyűjtemény, No. 95.

⁴⁹ MNL OL U et C Fasc. 45 No. 36.

⁵⁰ Beňko 1994. 51.

⁵¹ MNL OL E 158. 56. 1548.

⁵² MNL OL E 159. mikrofilmen levő iratai: MNL OL X 10872 Nagysorozat MF 9867. tegercs Zemplén vármegye, dézsmajegyzékek. Zemplén vm. (1542–1563)

⁵³ MNL OL U et C Fasc. 4 No. 48. Perényi birtokok összeírása, 1557.

tükröz viszont az 1567-es urbárium, amely szerint a városban volt kilenc egésztelkes, 29 féltelkes és 34 negyedtelkes jobbágy-, és csak egy zsellérháztartás.⁵⁴ Természetesen a fél- és negyedtelkes jobbágyok között sok volt iparos és valódi zsellér. Teljesen más számokat tartalmaznak a dézsmaösszeírások. Az 1562-es összeírás szerint Sztropkón 65 jobbágy- és 22 zsellérháztartás volt, az 1571-es összeírásban viszont 86 jobbágy- és 13 zsellércsalád szerepelt.⁵⁵

Ezek a kevésbé pontos és egymástól eltérő adatok éppen arra mutatnak rá, hogy a 16. század második felében állandóan nőtt a jobbágyok száma, akik egyértelműen domináltak a város társadalmi összetételében, és számuk legalább két és félszer meghaladta a zsellérékét.

A sztropkói polgárok jobbágyi szolgáltatásairól szóló legrégebbi adatokat az 1554-es urbárium tartalmazza. Eszerint Perényi Péternek elsősorban pénzbeli cenzussal tartoztak, 100 Ft összegben, ebből 50 forintot fizettek Szent György, és 50 forintot Szent Mihály napján. Továbbá az első böjti vasárnapon adtak két hordó heringet, és a helyi kocsmákban ki kellett mérniük négy hordó urasági bort. Újévkor a városi tanács két ajándékot adott az uraságnak.⁵⁶ Bevétele származott a földesuraknak a helyi malomból és a fűrészmalomból is.⁵⁷ A tűzvész alatt kárt szenvedett háztartások kedvezményt kaptak.⁵⁸

Mindezen kötelességek mellett említi az 1567-es urbárium a fuvarozást és a tutajozást. A vámbevételt (kb. 30–50 forintot) az uradalmi tisztviselők kapták. Húsvétra, pünkösdre és karácsonyra a lakosok kötelesek voltak négy-négy hordó urasági bor kimérni.⁵⁹

További kötelességeik voltak a sztropkóiaknak az egyház felé. A dézsma 1548-ban összesen 48 asztag és 8 véka búzát, illetve rozst jelentett, amelyet az egri püspöknek adtak.⁶⁰ Az egyes háztartások viszont különböző mennyiségű dézsmával tartoztak, egy vékától négy asztagig, legtöbben azonban egy-két asztag gabonát adtak.⁶¹ 1562-ben a dézsmaszedők összesen 140½ asztag és öt véka gabonát (búzát és rozst), 3 asztag és 19 véka árpát, és 21 asztag és 19 véka zabot vittek el. Ebből a helyi plébános nyolcadát (oktávát) 17½ asztag, 3 véka gabona, 22 asztag árpa és 2½ asztag és 8 véka zab tette ki. E termékeken kívül a helyi

⁵⁴ Urbáre II. 237.

⁵⁵ MNL OL E 159. mikrofilmen (ld. 44. lábjegyzet) MF 9871. tekercs, Zemplén vm. (1572–1573), MF 9875. tekercs Zemplén vm. (1577–1578)

⁵⁶ MNL OL U et C Fasc. 45 No. 36.

⁵⁷ Beňko 1994. 50. Jelenleg ezek az oldalak hiányoznak az összeírásban.

⁵⁸ MNL OL U et C Fasc. 45 No. 36.

⁵⁹ Urbáre feudálnych panstiev II. 238.

⁶⁰ MNL OL E 159. Filmtár 9867. tekercs, Zemplén vm. (1542–1563)

⁶¹ MNL OL E 159. Filmtár 9867. tekercs, Zemplén vm. (1542–1563)

zsellérek 1 forintot és 96 dénárt fizettek, amiből a plébános 24½ dénárt kapott. Dézsmát pénzben fizettek a zsellérek, egyformán 6 dénárt telkenként.⁶² A városbírók mentességet élveztek a dézsmafizetéstől.

A jobbágylakosság mellett más társadalmi csoportok is laktak a várost. Legnagyobb számban a szabadosok (libertinusok) voltak. A legrégebbi urbáriumban adatai szerint 1554-ben hét szabados háztartás élt Sztropkón.⁶³ Mindegyikük mentességet élvezett a jobbágyi köteleességek alól, többségük hat évre, néhányuk azonban egész élethosszig.

Nemesek is éltek Sztropkón az egész 16. század folyamán. Amíg Pethő János báró nem tartotta székhelyét a városban, valószínűleg nemesek voltak a várkapitányok, a castellanusok és a helyi harmincados is, ez utóbbi 1558-ban Niszenszki Mátyás volt.⁶⁴ Rajtuk kívül még két nemes élt Sztropkón, a nemesi kúriát birtokló Izdenczy Márton és a város melletti majorsággal rendelkező Orle Miklós.

Az egyházi rendet a plébános és az iskolarektor képviselte. Az első sztropkói plébános a mohácsi csata utáni korszakban András volt, akit 1545-ben említettek.⁶⁵ A reformáció elfogadása után a lutheri, majd a református prédikátorok már nem tartoztak az egyházi rendhez, azonban személyi szabadságot élveztek.

Sztropkó az egész 16. században egyértelműen dinamikus demográfiai fejlődésen ment keresztül, amit bizonyíthatnak a jobbágyháztartások állandó növekedéséről szóló adatok. Amíg 1548-ban 21 jobbágy-, 23 zsellér- és 5 szolgálháztartás (összesen 49) volt a városban,⁶⁶ 1567-ig számuk 56-ra nőtt (18 jobbágy és 36 zsellér).⁶⁷ A sztropkói uradalom urbáriuma ugyanabban az évben viszont már 73 jobbágyháztartást mutatott ki (9 egész-, 29 fél-, 34 negyedtelkes, egy zsellér).⁶⁸ A dézsmaösszeírások szerint azonban magasabb volt a jobbágytelkek száma, mégpedig 1562-ben 89 (65 jobbágy és 24 zsellér),⁶⁹ 1571-ben már 99 (86 jobbágy és 13 zsellér) jobbágyháztartás volt.⁷⁰

Sztropkó felekezeti változására/fejlődésére – hasonlóan, az egész országéhoz – hatott a reformáció. A reformáció első hazai támogatói között Perényi Pétert, Sztropkó akkori urát is megtaláljuk. Halála után fia Perényi Gábor folytatta az új, akkor még lutheri egyház támogatását. Amíg Perényi Gábor halála után Zemplén

⁶² MNL OL E 159. Filmtár 9872. tekercs, Zemplén vm. (1573–1574)

⁶³ MNL OL U et C Fasc. 4 No. 48. Perényi birtokok összeírása, 1557.

⁶⁴ Beňko 1994. 51.

⁶⁵ Beňko 1994. 49.

⁶⁶ MNL OL E 158. 56. 1548.

⁶⁷ MNL OL, E 158. 57, 1567.

⁶⁸ Urbáre II. 237.

⁶⁹ MNL OL E 159. (ld. 52, lábjegyzet) Filmtár 9871. tekercs, Zemplén vm. (1572–1573)

⁷⁰ MNL OL E 159. Filmtár 9875. tekercs, Zemplén vm. (1577–1578)

vármegye területén győzött a helvét irányzat, és kiépült a református egyház, Sztropkón és az uradalomban jelentős fordulat következett be. Mivel Gersei Pethő János az egyik utolsó katolikus mágnás volt, a következő években a reformáció további fejlődése helyett a katolikus egyház helyreállítása következhetett.

A források hiányában nagyon nehéz rekonstruálni a sztropkói vallási/felekezeti életet a 16. század második felében. Biztos azonban, hogy a város lakosai legkésőbb a század közepén elfogadták a reformáció lutheri irányzatát, tekintettel a Perényiek szigorú lutheri nézeteire. Mivel a protestáns lelkészek Sztropkón maradtak a 17. század második évtizedéig, feltételezhető, hogy Pethő János báró nem avatkozott a lakosok vallási életébe. Ugyanúgy feltételezhető az is, hogy a helyi prédikátorok legkésőbb az 1560-as években csatlakozhattak a helvét irányzathoz, éppúgy, mint a közeli Homonnán vagy Varannón.

Egyedüli forrásoként a dézsmajegyzékek tartalmaznak adatokat a sztropkói protestáns lelkészekről. Ezek alapján két név szerint ismert protestáns prédikátor működött a városban: Szisz Bálint (1598-ban) és Polonus (Lengyel) Bálint (1601-ben).⁷¹ A város református felekezetére utal az a tény is, hogy már az 1580-as évektől nem fizetett dézsmát az egri püspöknek.⁷²

A protestánsokon (református) kívül a század második felében nem élt a városban más felekezetű lakosság. Csak feltételezni lehet ortodox vallású egyéneket, akik helyi földesurak szolgálatában állhattak, ugyanis semmilyen urbáriumi, dikális vagy dézsmá összeírás nem tartalmaz egyértelműen ruszin neveket.

Mivel a lakosság pontos nemzetiségi viszonyaira nem állnak rendelkezésünkre más források, segíthet a személynevek elemzése. Mindez három évtizeden át egyértelműen utal a város vegyes etnikai jellegére. A szlovák lakosok mellett magyar lakosok is éltek Sztropkón, akik a várkatonák, vagy az urasági iparosok (Perényiék székhelyeiről, pl. Sárospatakról betelepítettek) utódai voltak. A 16. század közepén még német telepések utódai is élhettek volna a városban, azonban hiányuk kihalásra, vagy a németajkú szabad királyi városokba való elköltözésre utal. Nagyon korlátozott számban élhettek Sztropkón ruszinok is, akik a szomszéd ruszin fálvákából költözhettek be.

A 16. században Sztropkó korlátozott hatáskörű önkormányzattal rendelkezett. Ezt a bíró és az esküdtek jelentették. A megmaradt összeírásokból ismertek a bírók nevei. 1541-ben Bandas György állt a város élén, a következő évtizedben Mohnath Pál (1554),⁷³ Pilatko Márton (1557),⁷⁴ Szaloka Mátyás (1562), Csernec-

⁷¹ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. In. *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XIII.* Budapest, 1928. 136.

⁷² Mivel a református egyház röviddel kialakulása után, már az 1560-as években teljesen megszüntette kapcsolatait a katolikus egyházigazgatási intézményekkel.

⁷³ MNL OL U et C. Fasc. 45. No. 36.

⁷⁴ MNL OL U et C. Fasc. 4. No. 48.

ky Jakab (1568,⁷⁵ 1569⁷⁶), Loksa János (1571), vagy Loos Péter (1582). Ezekből az adatokból világos, hogy a bírók viszonylag gyakran váltották egymást. A bírót nyolc esküdttel együtt, a lakosok választották minden évben. A bíró igazgatási hatáskörrel is rendelkezett. 1541-ből fennmaradt mind a nyolc esküdt neve: Apostol Bertalan, Jordán Péter, Dunnei János, Csernenszki Pál, Figulus Mátyás, Budai András, Mikuda Mihály és Bak György.⁷⁷ Különleges pozícióval rendelkezett a jegyző, aki a városi tanács tagja is lehetett. 1557-ben Literatus Gáspár volt a sztropkói jegyző,⁷⁸ hivatására és tanultságára vezetéknéve is utal.

A város a 16. században saját adminisztrációjában tovább használta középkori pecsétjét, amelyen Szűz Mária félholdon állva látható, ezt használták 1547-ben is. 1570-től viszont már koronával, kereszttel és egy csokor virággal a kezében ábrázolták Máriát.⁷⁹

A város építészeti fejlődésében a 16. század nem hozott semmilyen jelentősebb változást. A vár, a belső harcok és az oszmán pusztítások miatt több fontos átépítésen ment át. Maga a mezőváros a vár közvetlen szomszédságában feküdt, és a régi középkori négyszögletes térből valamint az országút mentén épült házakból állt. Az eredeti, német telepések által felépített város mezővárosi pozícióba süllyedését követően nem fejlődött tovább, és nem alakult ki az utcahálózat.

A század végéről maradtak fenn az első pontosabb adatok a házak számáról. Az 1600-as házösszeírás szerint Sztropkón 54 ház állt.⁸⁰ Ez az elsősorban adózási célokra készült összeírás azonban csak az egésztelkes gazdák vagy polgárok házeit mutatja ki, a zsellérházakkal együtt jelentősen több lakóház lehetett annakidején a városban. Az országos házösszeírás 1598-ból Sztropkón 82 jobbágyházat talált.⁸¹

A várost uraló vár a 16. században több átépítésen, kibővítésen és korszerűsítésen ment keresztül. Sztropkó várának védelmi rendszerét is kiegészítették az ágyúbástyák, és köztük új várudvarfokok jöttek létre. Egy bástya helyén épült fel később a máig álló kastély.

A 16. század folyamán több pusztítás és elemi csapás sújtotta Sztropkót. A különböző hadak rablása mellett főleg a tűzvészek okoztak óriási károkat a városban. Két nagy tűzvész közvetlenül 1554 előtt dühögött, mivel az akkori ur-

⁷⁵ MNL OL E 158. 57 k. 1578

⁷⁶ Urbáre feudálnych panstiev II. 237.

⁷⁷ Beňko 1994. 48.

⁷⁸ MNL OL U et C. Fasc. 4 No. 48.

⁷⁹ Beňko 1994. 46.

⁸⁰ MNL OL E 158. 57. k. 663.

⁸¹ Dávid 2001. 620.

báriumban a telkek nagy része, összesen 23, leégettként szerepelt. Hat telket a tűzkárok miatt lakosai el is hagyhattak.⁸²

Befejezésül elmondhatjuk, hogy Sztropkó mezővárosa a 16. század második felében egyre inkább magára talált, nőtt a háztartások száma, ugyanakkor lakosai vagyoni helyzete polarizálódott, a lakosok közül egyre többen a mezőgazdaság mellett iparral is foglalkoztak, az egyesített céhen belül egyre több mesterség üzői is jelen voltak. A város lakossága pedig részben elmagyarosodott és felekezetiileg a reformáció helvét irányzatához tartozott.

⁸² MNL OL U et C. Fasc. 45. No. 36.

KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

VÁROSUNK „DÍSZEI” NYÍREGYHÁZA ELSŐ DÍSZPOLGÁRAI

A 18. század közepén újratelepült Nyíregyháza lakói a 19. század első felében megváltották magukat földesuraiktól¹ és 1837-ben megkapták a szabad és privilegiált mezővárosi címet is. A folyamatosan gyarapodó közösség lakosai közé csak az kérhette felvételét, aki a városban házzal, a határban pedig szállásfölddel rendelkezett, megfelelő vagyonképeséggel vagy különleges szaktudással bírt. Az előjárók örömmel látták az olyan mesterséget űzőket, akikre a városlakóknak szüksége volt. Az értelmiségieket és a korabeli szolgáltató szektor képviselőit pedig egyenesen a közösség hívta a városba, eltekintve esetükben néha még a polgártaksáttól is. A „polgárság cél és megbecsült állapot” volt, hiszen csak a polgárok bírhatták szabadon javaikat, adhatták, vehették, örökíthették azokat, továbbá ők részesedhettek a közösségi haszonvételekből, illetve voltak választók és választhatók az előjáróságba. A privilégiumlevélért való folyamodás (1833) előtt ide érkezett, ún. honosított helybeliek mellett a később jöttek is kérhették a honosítást 10 évi helyben lakás után akkor, ha rendesen fizették a közterheket, erkölcsös életet éltek és nem merült fel viselkedésük ellen kifogás, továbbá tehetségükhöz mértén támogatták a város jótékony közintézeteit. Ha a kérelmező megfelelt a formai követelményeknek és elfogadta a város rendszabásait, akkor a polgármesternek letehetette az esküt és átvehette a város pecsétjével hitelesített polgárlevelet.²

A nyírségi homokon egyre előrébb lépő Nyíregyházán azonban vélhetően ekkor még nem is hallottak arról, hogy a 18. század vége felé több nagyvárosban már másfajta polgárok is lehettek annak köszönhetően, hogy a megbecsülésnek egy új formája kezdett divatba jönni: a díszpolgári cím adományozása. Bécsben az Ehrenbürgerek, azaz becsületbeli polgárok között voltak politikusok, főhiva-

¹ A Desseffyekkel 1803-ban, a Károlyiakkal 1824-ben kötötték meg a nyíregyháziak az örökváltás szerződését.

² Kujbusné Mecsei Éva: „Kegyeskedjenek Nyíregyháza városa kebelibe bévenni...” Lakos- és polgárjog Nyíregyházán (1753–1848). In: *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Szerk. Oborni Teréz–Á. Varga László, Eger, 2008. 315–325.

talnokok, katonatisztek – köztük három magyar is!³ Pesten a század közepén gróf Esterházy Ferenc főkancellár volt az első ún. grátiszpolgár, a reformkorban pedig már harmincegyen, Budán tizennyolcan lettek díszpolgárok. A Nyíregyháza közeli fekvő és mintának tekintett Debrecen 1835-ben négy tekintélyes politikust tisztelt meg polgárlevéllel, a reformkorban választott 12 díszpolgár között volt Deák Ferenc, Széchenyi István, 1848-ban pedig Kossuth Lajos is megkapta e címet. Nyíregyháza többnyire gazdákból és kézművesekből álló társadalma és választott előljárósága azonban ebben a kérdésben nem igyekezett utánozni a főként szabad királyi városokban formálódó gyakorlatot.

Az abszolutizmus időszakában a politika által „kikényszerített” díszpolgárok az állami adminisztráció és a katonaság potentátjai voltak.⁴ Nyíregyháza még nem lévén megyeszékhely, nem volt olyan fontos a központi adminisztrációnak, hogy ún. kényszer díszpolgárokat választassanak az előljárókkal. Az 1850-es évek passzív rezisztenciája⁵ után az alkotmányosság beköszöntének illúziójától áthatott tisztújító közgyűlésen, 1861. február 14–16-án azonban a belső tanács tisztségviselői, valamint a községi képviselő 102 rendes tagja mellett helybeli tiszteletbeli tagokat (lelkészeket, tanárokat, néptanítókat), valamint 50 „egyéb rendű” lakost, ún. „vidéki tiszteletbeli tag”-okat is választottak.⁶ Ez utóbbi listában olvasható a máshol is népszerű Bartakovics Béla rozsnyói püspök, majd egri érsek neve. Rajta kívül nagyabecsulésük jeleként a tiszteletbeliek közé került

³ Sok város díszpolgárságáról jelentek meg rövidebb-hosszabb írások, internetes bejegyzések. Közülük a tanulmányhoz leginkább forgatottak, amelyeket a továbbiakban külön nem jelzünk: Horváth J. András: Díszpolgárok Pest-Budán és Budapesten (1819–1947). In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25. Bp., 1995. 115–153.

http://epa.oszk.hu/02100/02120/00025/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_25_115.pdf, Letöltés dátuma: 2022. január 2.; Gazdag István: Debreceni díszpolgárok. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Évkönyv*, 20. Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1968. 57–69. (továbbiakban: Gazdag 1968.)

https://hu.wikipedia.org/wiki/Szeged_d%C3%ADszpolg%C3%A1rainak_list%C3%A1ja Letöltés dátuma: 2022. február 2.

⁴ A nagyvárosokhoz hasonlóan Debrecenben 1850 és 1861 februárja között 18 díszpolgári címet ítéltek oda. A kitüntetettek közt voltak miniszterek, katonák, ill. maga Alexander Bach belügyminiszter. 1903-ban budapesti egyetemisták mozgalmat indítottak az abszolutizmus éveiben díszpolgárnak kinevezettek címétől való megfosztása érdekében, sőt később is felülvizsgálták az akkor díszpolgárnak választottakat.

⁵ Galambos Sándor: Nyíregyháza a „forradalom és kiegyezés válaszutján” (1860–1861) In: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 13. Szerk. Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva–Jánosi Zoltán. Nyíregyháza, 1999. 63–73.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (továbbiakban MNL SzSzBML) V. 51. Nyíregyháza Mezőváros Közgyűlésének iratai 1848–1871 1866. 8/117. Debrecen és Szeged példája is mutatja, hogy korabeli díszpolgárai elsősorban országosan ismert politikusok és a szabadságharcban részt vett katonatisztek voltak. Debrecennek 1835–1937 között 88 díszpolgára lett.

Vinkler József nagyváradai kanonok, majd püspök, Perger János, aki Nagykállóban is szolgált, majd kassai püspök lett. A görögkatolikusokat Popovics Vazul munkácsi püspök képviselte, míg a nyíregyházi evangélikusok javaslatára lett tag Máday Károly korábbi nyíregyházi, majd miskolci lelkész és Czékus István, rozsnói lelkész, később a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspökei, valamint Nagy Mihály tállyai lelkész. A félszáz tiszteletbeli között egy tag volt, aki a városhoz szorosan kötődött: Szénfy Gusztáv zeneszerző, aki a helybeli evangélikus tanító fiaként született, részt vett a szabadságharcban, bujdosni kényszerült, dolgozott városi hivatalnokként, de ezekben az években már jogvégzettsége ellenére zenetanárként tevékenykedett itthon. 1848-as múltjukkal vívták ki a városi előjáróság tiszteletét a megyében élők közül az alábbiak is: Bónis Sámuel, a Dessewffyék (Ferenc, Dénes, Kálmán és Zsigmond), pazonyi Elek Ferenc, Mihály, illetve az idősebb és ifjabb Gábor, Kállay Emánuel, Mikecz Tamás, Pompéry János, Rakovszky Sámuel. A megyei közigazgatás első embereként került a nyíregyháziak tiszteletlistájára Jármay Imre szabolcsi főispán (1853–1860), Somossy Ignác ügyvéd, 1848–1849-ben országgyűlési képviselő, később kormánybiztos, aki ekkor első alispán volt és Degenfeld Imre, a nagykállói kerület képviselője. Dózsa Dániel is élt egy rövid ideig a megyében, mivel a fegyverletételt követően rokonánál, Jármay Imrénél bujdosott.⁷ Az inkább Debrecenhez kötődők közül beválasztották ’48-as múltja miatt Balogh Pétert, Könyves Tóth Mihály református lelkészt, valamint Révész Bálintot, aki nemzetőr parancsnokként harcolt és 1860-tól lett debreceni esperes, majd 1871-től a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. A ’48-as tiszteletreméltók közé sorolták még Rottenbiller Lipótot, Pest főpolgármesterét is.⁸ Külön tisztelet övezte az emigrációban őket, így a Törökországba menekült és ott tábornokká lett Kmetthy Györgyöt, akiről megjegyezték, hogy a visszatérési engedély reményében választották meg. Megtisztelték a címmel Toldy Ferenc irodalomtörténész egyetemi tanárt, a Kisfaludy Társaság igazgatóját, valamint Vandrák András evangélikus kollégiumi tanárt, pedagógiai szakírót, filozófust. Néhány író és hírlapíró is tiszteletbeli tag lett: Arany János költő, Falk Miksa, a Pesti Napló és a Budapesti Hírlap újságírója, Greguss Ágoston, akit 1849-ben börtönbüntetésre ítélték és szabadulása után a Pesti Napló munkatársa lett, a Pesti Hírlap újságírói közül a Világos után Szatmárban bujdosott Kemény Zsigmond, valamint Pákh Albert, aki 1854–1866 között a Nyíregyházán is kedvelt Vasárnapi Ujságot szerkesztette. Jókai Mórt mint író is nagyra becsülték, de ő tagja volt annak a csoportnak is, amelyet az 1861-es országgyűlés követői alkottak: Deák Ferenc, Eötvös József, Erős Lajos, Nyáry Pál, Palóczy

⁷ 1859-től a Kolozsvári Közlöny szerkesztője, 1860-ban Marosszék alkirálybírója.

⁸ 1848-ban a Közcsendi Bizottmány elnökeként dolgozott. Fogságának és száműzetésének elszenvéde után 1861-ben már újra főpolgármester volt.

László, Révész Imre, Sóhalmly János, Szalay László és Teleki László, valamint a megyebeliek: Dessewffy Emil és Lónyay Menyhért.

Bár jegyzőkönyvben is rögzítették,⁹ hogy értesítést kell küldeni a megválasztottaknak, de hogy ez megtörtént-e, arra a fennmaradt töredékes iratok nem adnak választ. A korszak forráshiányos volta és feldolgozatlansága miatt csak sejteni lehet, hogy a helyi lelkesedés csupán informális¹⁰ úton és néhány esetben jutott túl a városhatáron. Különösebb jelentősége nem volt a megtiszteltetésen túl a címnek, hiszen semmilyen jogot nem kaptak a tiszteletbeli tagok, nem kellett polgáresküdt sem tenniük, számukra külön polgárlevelet nem állítottak ki, nem adtak át, sőt legtöbbször a városban is csak ritkán járt – vagy nem is járt.¹¹

1867-ben újra felcsillant az alkotmányos kormányzás helyreállításának reménye, és a tisztújításon 45, immár díszpolgárnak nevezettet is választottak. A június 25-én tartott képviselő-testületi ülésen Riszdorfer János főjegyző kapta feladatul, hogy számukra igazolási jegyet készíttessen.¹² Az 1861-ben választottaknak már csak egyharmada szerepelt ekkor az új névsorban: Arany János, Balogh Péter, Bartakovics Béla, Bónis Sámuel, Deák Ferenc, Degenfeld Imre, Dessewffy Ferenc, a két Elek Gábor, Eötvös József, Jókai Mór, Kállay Emánuel, Kemény Zsigmond, Lónyay Menyhért,¹³ Máday Károly, Mikó Imre, Somossy Ignác és Szénfy Gyula. Több lett a nyíregyházi: tanítók, mérnökök, iparosok és gazdák is bekerültek,¹⁴ velük együtt már a tagok kétharmada kötődött a városhoz. Az eltelt hat évben a közéletben bekövetkezett változásokat tükrözi, hogy '48 emlékének prioritását felváltotta a jelenben való boldogulás útjának és az ezt elősegítőkné a keresése. Bár a 25. sorszám alatt először szerepelt Kossuth Lajos neve, akinek a tisztségeként a „hazafi” van feltüntetve, de ott vannak már az új díszpolgárok között a vezető politikusok is: gróf Andrássy Gyula miniszterelnök,

⁹ „A vidéki tisztviselési tagokul megválasztott hazafiak ezen körülmény iránt kellően értesítendőek lesznek.” Lásd MNL SzSzBML V. 51. 1861. február 16.

¹⁰ Ekkor vallás- és közoktatási miniszter.

¹¹ Kivételek is vannak, így Lónyay Menyhért, aki többször is megfordult Nyíregyházán, hiszen aktívan részt vett a Tisza-szabályozásban, mint a Felső-szabolcsi Társulat elnöke, illetve 1862-ben az ő elnöksége alatt hozták létre Nyíregyházán az első takarékpénztárat. Az első népképviselési országgyűlésen Vásárosnamény követe volt. Lónyay Menyhértről lásd Cieger András írásait.

¹² MNL SzSzBML V. 51. 4/113. 1867.

¹³ Ekkor pénzügyminiszter.

¹⁴ A nyíregyházi tagok közül tanítók: Lejtrik Sámuel, Mráz Károly, Nagy Sámuel, Nagy Lajos, Palánszky Sámuel, Parizsa János, Veisz Vilmos, Varga Antal, Zloczky Kornél, egyéb foglalkozású lakosok: Lehóczki Pál gazda, Mácsánszky József, ifj. Maurer Károly nyomdász, hírlapíró, Oláh Ferenc, Pintér István iparos, Szabó Endre, Sesztay János, Szabó Dávid, Szesztai Sándor iparos, Sípos András, Szeszich Lajos, a Nyírvíz Szabályozó Társulat első igazgató-főmérnöke, Sír Ignác, Spisák András és Sexty József mérnök.

gróf Festetics György, király személye körüli, Gorove István kereskedelemügyi, Horváth Boldizsár igazságügyi, Mikó Imre közmunka és közlekedésügyi miniszter, báró Wenckheim Béla belügyminiszter, Tisza Kálmán,¹⁵ továbbá Bánó József¹⁶, Böszörményi László,¹⁷ Ghyczy Kálmán országgyűlési képviselők, báró Vécsey József főispán, Bónis Barnabás első alispán, Kállay Adolf másodalispán, Pankovics István munkácsi görögkatolikus püspök. A megyebeli birtokosok (gróf Dessewffy Aurél, Graefl József, Kökényessy Imre) mellett Sesztina Lajos debreceni polgár is nyíregyházi „díszpolgár” lett.¹⁸

A díszpolgárság 1867-ben sem tekinthető lakosbefogadásnak.¹⁹ Írott forrással nem igazolható, hogy lett volna bármilyen különös kedvezmény vagy a cím átvételéhez kötött feltétel, pl. hogy a polgárlevelet helyben személyesen lehet átvenni, esküt kell tenni a polgármester előtt, vagy ha taxafizetési kötelezettség nincs is, de jótékonykodtak volna a megválasztottak. Még a nyíregyházaiakra vonatkozóan se hoztak olyan rendelkezést, amely különleges jogokat vagy lehetőségeket biztosított volna a díszpolgárrá fogadottnak. Ez a „szívből, szeretetből” választottak számára csupán erkölcsi elismerés volt, a távol élők esetében pedig egy olyan láthatatlan szál, amely leginkább a nyíregyháziak érzelmi húrján kötötte őket össze a várossal,²⁰ és táplálhatta azt a víziót, hogy ez bármiben segítheti a nyíregyháziakat az előrehaladás útján.²¹

Nyíregyházán nem nyitottak aranykönyvet a címmel megadományozottaknak, sőt a máshol már díszes formában kiállított oklevélről is csupán Lónyay Menyhért esetében maradt először információ. Miután a cím a mindennapi életben érvényesíthető előnnyel nem járt, megválasztásuk igazolásának az elkészítése is húzódozott. Ez akkor derült ki, amikor az 1870. január 20-i képviselő-testületi ülésen szóba jött a földhitelintézet felvett 200 ezer forintos kölcsön ügye. A képviselők abbéli örömeikben, hogy megkapták és ebből a pénzből végre megvá-

¹⁵ Ghyczy Kálmánnal egy évtizedig az ún. „balközép” vezére volt.

¹⁶ 1865-ben Nyíregyházán választották képviselővé.

¹⁷ Honvédszázados, központi választmányi tag, országgyűlési képviselő, 1861-től szabolcsi főjegyző. Lásd Galambos Sándor: Böszörményi László, a „Kis-Kossuth”. Párhuzamok és kapcsolódási pontok. In: *Pro patria*. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2004. 125–133.; Uő. A kiegyezés ellen. Böszörményi László harca eszményeiért. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv, II.* Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1995. 195–204.

¹⁸ Vasnagykereskedő, üzlete az egyik legnagyobbnak számított a Tiszántúlon. Róla és családjáról lásd Antal Tamás és Lovas Enikő Amália írásait.

¹⁹ Gazdag 1968. 58.

²⁰ Kezdetben városok adományozták a címet, a 20. század első felében azonban már több, polgársággal nem rendelkező, de díszpolgárt választó község is lett.

²¹ Dísztagokat nem csak a város, hanem pl. a helyi egyesületek is választottak. A városi dalárda 1898-ban Márk Endre debreceni ügyvédet ruházta fel ezzel a kitüntetéssel és adta át számára a bizonyító dísztagsági oklevelet. Lásd Nyírvidék, 19. évf. 31. sz. 1898. július 31.

sárolhatják a császárszállási pusztát, szerették volna köszönetüket kinyilvánítani azoknak, akik pártfogolták a várost, így főként Lónyay Menyhért pénzügy- és Rajner Pál belügyminiszternek. Lónyay esetében úgy vélték, hogy az akkor már mind divatosabbá vált díszpolgárság lehet a legszebb viszonzás.²² A kérdés kapcsán kiderült, hogy a „három évvel ezelőtt díszpolgárokul választott jeles hazánkfiak az oklevelet mindezideig meg nem kapták. Mire főjegyző úr kinyilatkoztatta, hogy biz annak egyedül a nyomdász úr az oka, aki különben igen derék és becsületes ember, de bizony az oklevelek kiállítását elhanyagolta...”²³ Lónyay Menyhért oklevele végül 1870-ben a nyíregyházi Dobay Sándor nyomdájában készült el 1867. június 25-i keltezéssel. Legalábbis az, amelyik a város iratai között fennmaradt. Ez a nem túl díszes és látványos oklevél lehet az eredetiről készült másolat is, de ez csak akkor derülne ki, ha az eredeti előkerülne, vagy valamilyen hitelt érdemlő forrás bukkanna fel róla. Bár a megyemonográfia szerzői szerint²⁴ az eredetit 1870. február 4-én átadták Lónyaynak, de az információ ellenőrizhetetlen, mivel nincs hivatkozás. A Tiszavidék újság 1872. évi február 11-i számában megjelent hír pedig arról számol be, hogy február 4-én a város és az evangélikus egyház küldöttsége tisztelgett a Korona vendéglőben tartózkodó Lónyay előtt, aki jövő nyári személyes látogatást és a város támogatását ígerte a delegációnak. Azonban Lónyayról szólva sem ebben a cikkben, sem később nem említik 1861-es, 1867-es, vagy 1870-es díszpolgárságát.²⁵ 1884. november 3-i haláláról és három nappal későbbi temetéséről is csak egy rövid hírt közölt az újság, amiben tudatják, hogy a „fáradtságot nem ismerő lélek” holttestét Tuzséron helyezték végső nyugalomra.²⁶ Lónyay emléket Nyíregyházán a megyeháza előtt 2000-ben felavatott mellszobra, 2017-től pedig emléktábla is őrzi – de ezek sem emlékeztetnek díszpolgárságára.²⁷ Csupán Margócsy József várostörténezsírásában olvashatunk róla, aki elragadtatással említi, hogy 1870-ben „Lónyay

²² Lónyay Menyhértet Pozsony is díszpolgárává választotta. Lásd Tiszavidék, 4. évf. 28. sz. 1870. július 11.

²³ Tiszavidék, 4. évf. 4. sz. 1870. január 24. Az is valószínűsíthető, hogy a 45 főből csupán neki készítettek oklevelet. Hogy a többieknek legalább az igazolás elkészült-e, arra nincs adat.

²⁴ A Borovszky Samu által szerkesztett Szabolcs vármegye monográfiájában a Leffler Samu által írt történeti áttekintőben ez olvasható: „Újra előtérbe lép a városi képviselő-testületben a megye áthelyezésének kérdése; az ez ügyben készült memorandumot, a Lónyay Menyhért pénzügyminiszter részére kiállított díszpolgári oklevéllel együtt viszi fel egy küldöttség febr. 4-én Budapestre.” In: Szabolcs vármegye monográfiája. Szerk. Borovszky Samu <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/8.html> Letöltés dátuma: 2022. január 2.

²⁵ Tiszavidék, 8. évf. 6. sz. 1872. február 11.

²⁶ Nyírvidék, 5. évf. 45. sz. 1884. november 9.

²⁷ Ilyés Gábor: *Amiről az utcák mesélnek – Lónyay 200!* <https://www.nyiregyhaza.hu/post/amiro-l-az-utcak-meselnek...-lonyay-200-2022-01-15> Letöltés dátuma: 2022. március 2.

Menyhértet a város – elsőként a történelmében – díszpolgárává választja²⁸ – bár az oklevél szerint ez a választás 1867-ben, a korabeli jegyzőkönyv szerint pedig akár már 1861-ben megtörtént!

MNL SzSzBML V. 64. 1867.

Lónyay Menyhért (1871-ben készült metszet)²⁹

²⁸ Margócsy József: *Nagykálló és Nyíregyháza vetélkedése. Adalékok a Szabolcs vármegyei közelet 1870-es évtizedéhez.* = *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 1999/4. 438–448. 444. Az is előfordulhat, hogy hasonló okok miatt lett ez a felemás-díszpolgárság, mint később Kossuthnál.

²⁹ https://www.wikiwand.com/hu/L%C3%B3nyay_Menyh%C3%A9rt. Letöltés dátuma: 2022. február 3.

Lónyay Menyhért mellszobra a megyeháza előtt³⁰

Lónyay-emléktábla

A kiegyezést követően a települések – nem csak a városok, hanem a községek is – mind több díszpolgárt választottak. A közéleti szereplők és az ún. érdekdíszpolgárok mellett megjelentek a „szív díszpolgárok”,³¹ akik általában helyben születtek, néha a településen is éltek és a kisebb-nagyobb közösségek érdekében végzett munkásságuk elismeréseként büszkéek voltak rájuk az otllakók. Nőtt az ún. hála díszpolgárok száma is. Ők voltak azok, akiknek a tevékenysége révén előbbre jutott az ország vagy a helyi közösség, és köszönetképpen kapták a kitüntető címet. A politikusokkal együtt így művészek, festők, írók, orvosok, mérnökök, korabeli vállalkozók kerültek be az aranykönyvekbe.

Az első díszpolgárság-lavinát az 1879. évi L. honossági törvény indította el. Ennek értelmében ugyanis minden külföldön élő magyar állampolgár tíz év elteltével elveszti állampolgárságát, ha nem jelenti be annak meghosszabbítását valamely osztrák–magyar külképviseleti szervnél. Ennek a törvénynek az alkalmazása azt jelentette, hogy az 1848 szimbólumává vált Kossuth Lajos elveszti magyar állampolgárságát, hiszen a kiegyezést elutasító Kossuth nem fordulhatott

³⁰ Györfy Sándor, 2000.

³¹ A kategorizálást lásd Ny. Nagy István: *Veszprém Város díszpolgárai, mint a dualizmuskor művészetpártolói és mecénásai*. In: Esztergom évlapjai. Annales Strigoniensis 1994. Balassa Bálint Társaság. Esztergom, 1994. 23–32. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/EsztergomKonyvek_104/?query=SZO%3D\(d%C3%ADszp*\)&pg=24&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/EsztergomKonyvek_104/?query=SZO%3D(d%C3%ADszp*)&pg=24&layout=s). Letöltés dátuma: 2022. március 2.

egyetlen császári-királyi konzulátushoz sem, így 1890. január 1-jén hontalanná vált. Tiltakozásul az 1880-as években a települések egymással is versengve választották Kossuth Lajost díszpolgárukká.

Nyíregyháza elöljáróságát Kunfélegyházának az az 1886. december 7-én tartott közgyűlésben felolvasott levele gondolkodtatta el, amelyben arról adtak tájékoztatást a félegyháziak, hogy Kossuthot ők is díszpolgárukká választották. A nyíregyházi városatyák szintén fellelkesültek, de eszükbe jutott, hogy – köztudomás szerint – itt Kossuthot már 20 évvel ezelőtt megválasztották. Mivel nem voltak benne biztosak, arról határoztak, hogy „a vonatkozó iratok kerestessenek ki a levéltárból.”³² A ma is meglévő jegyzőkönyv akkor is rendelkezésre állt, amelyben jól olvasható az 1867. június 25-i bejegyzésnél felsorolt díszpolgárok 25. sorában Kossuth neve. Ennek ellenére a Nyírvidék 1887. április 10-i számában az alábbi hír jelent meg: „Kossuth Lajost, hazánk száműzetésben élő nagy fiát, Nyíregyháza város képviselő testülete e hó 5-dikén³³ tartott ülésén egyhangúlag Nyíregyháza város díszpolgárává választotta,³⁴ s egy kiállítandó díszes oklevéllel fogja erről Kossuthot értesíteni. A képviselő e határozat által csak önmagát tisztelte meg. Kifejezője ez a határozat annak a tiszteletnek, hálának és szeretetnek, mellyel történelmünk e nagy alakja iránt minden magyar viseltetik, a derűnek egy sugarát viszi be a turini házba, hol Kossuth Lajos a hontalanság bánatos, szomorú napjait éli.”³⁵

1888-ban, amikor az egyik legagilisabb képviselő-testületi tag, Mikecz József a polgármestertől azt tudakolta, hogy „Kossuth Lajos nagy hazánkfíának Nyíregyháza díszpolgárává lett megválasztásáról ugyan ő egy díszoklevél mellett értesítve lett-e”, azt a választ kapta, hogy a díszpolgárrá választás már az 1860-as években megtörtént – „habár kutatások dacára erről meggyőződést szerezni nem sikerült”. Ezért döntöttek úgy, hogy mégiscsak készített a város tanácsa egy díszes oklevelet és elküldi neki. 1889 szeptemberében újra visszatértek a kérdésre, mert arról cikkezett a helyi újság, hogy Kossuth felsorolta azoknak a városoknak a nevét, amelyek a honossági törvény rá nézve fájdalmas rendelkezését azzal enyhítették, hogy díszpolgárul fogadták, de Nyíregyháza nincs közöttük. Az újságíró igyekezett kideríteni, hogy mi történt. Megtudta, hogy a képviselő-testület díszpolgárságról hozott döntése után vált bizonyossá az 1867-ben történt megválasztás, ezért az újabb határozatot nem közölték az érintettel. Végül az a döntés született, hogy a polgármester mégiscsak küldjön levelet Kossuthnak a

³² Nyírvidék, 1886. 7. évf. 50. sz. december 12.

³³ Ez a jegyzőkönyv nem található az 1887. évi kötetben.

³⁴ Az sem volt példa nélküli, hogy valakit újra megválasztottak. Kossuth esetében Debrecenben is előfordult ilyen.

³⁵ Nyírvidék, 1887. 8. évf. 15. sz. április 10.

határozatról.³⁶ Hogy a levél megíródott-e, arra vonatkozóan feljegyzések nem maradtak fenn. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött Kossuth-iratok között azonban nincs ilyen tartalmú, Nyíregyházáról küldött levél, és nincs díszpolgári oklevél sem.³⁷ Mindezek ellenére a város vezetése díszpolgáraként emlegette Kossuthot, akinek az országos mellett lassan formálódott a helyi kultusza is: névnapján rendezvényeket szerveztek, évfordulós születésnapjáról is nyilvánosan emlékeztek meg, március 15-én pedig üdvözlő táviratot küldtek az ünneplő nyíregyháziak Torinóba.³⁸ A köztéri névadás is elindult még a „nagy hazafi” életében. Az Orosz utcai lakosok kérésére utcájuk 1882-től Kossuth nevét viselte.³⁹ 1890-ben pedig, amikor a város az evangélikus főgimnáziumban emlékalapítványt létesített, Kossuth engedélyével róla nevezték el, sőt 1921-ben az iskola is felvette a nevét. Az 1898. április 29-i városi képviselő-testületi díszközgyűlésen Geduly Henrik javaslatára elfogadták, hogy az 1848-as események fél évszázados ünnepére festessék meg Ferenc József király arcképével együtt Kossuthét is.⁴⁰ Születésének 100. évfordulóján pedig az emlékére tartott istentisztelet utáni díszközgyűlésen elhatározták szobrának elkészíttetését. Betlen Gyulának a városháza előtti, ma is Kossuth nevét viselő főtéren álló alkotását 1912-ben avatták fel.⁴¹

Halálakor az egész város gyászolta elsőnek mondott díszpolgárát. A polgármester gyászközgyűlést hívott össze, amelyen emlékbeszédet tartott és kitűzték a gyászlobogót. A Kossuth családnak részvét táviratot küldtek, Torinónak pedig köszönőt azért, hogy befogadta a „nagy hazafit”. Intézkedtek arról, hogy a város koszorúja is ott legyen a ravatalon.⁴² A temetés ideje alatt minden üzlet és vendéglő bezárt, nem volt aznap se színi előadás, se zenés mulatság. A „nagy halottról” minden hitfelekezet gyászzászló alatt tartott istentiszteleten emlékezett meg. Dr.

³⁶ Nyírvidék, 1889. 10. évf. 35. sz. szeptember 1.

³⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára R 90. Kossuth-gyűjtemény 1819–1914

³⁸ Nyírvidék, 13. évf. 39. sz. 1892. szeptember 25., Uo. 19. évf. 10. sz. 1898. március 6.

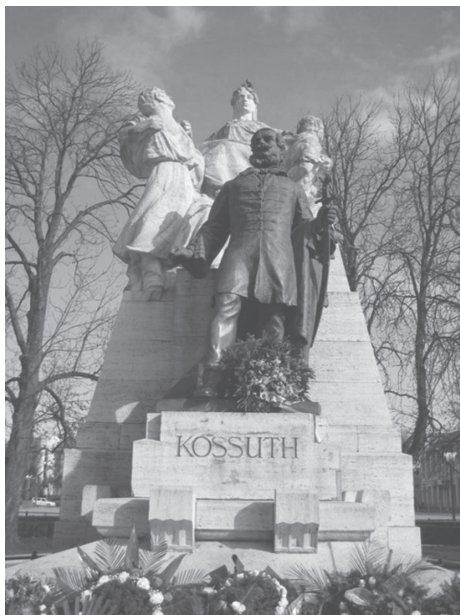
³⁹ Nyírvidék, 3. évf. 41. sz. 1882. október 8.

⁴⁰ Kujbusné Mecsei Éva: Lépések a városiasodás útján. Nyíregyháza épített környezete a 18–19. században In. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 19*. Szerk. Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, 2011. 233–253.

⁴¹ Kujbusné Mecsei Éva: Emléket a legnagyobbaknak! In. *Tanulmányok a 60 éves Fodor István tiszteletére*. Szerk. Á. Varga László, Katona Csaba. Bp., 2011. 53–72.

⁴² Beniczky Miksát, Nyíregyháza város országgyűlési képviselőjét kérték fel arra, hogy Torinóban a koszorút elhelyezze, de mivel a képviselő itthon volt, ezért a nyíregyházi születésű dr. Meskó László békési képviselő vitte el a város emlékvirágait. A budapesti temetésen Bencs László polgármester és Májerszky Béla főjegyző képviselte Nyíregyházát.

Jósa András főorvos javaslatára a gyászlobogó addig maradt kint, míg Kossuthot haza nem hozták.⁴³

Kossuth Lajos szobra Nyíregyházán⁴⁴

Nemcsak az országos trendbe illeszkedő Kossuth-díszpolgárságból, hanem a hasonló Wekerle-köszöntésből se akart Nyíregyháza kimaradni.⁴⁵ Már akkor, amikor megérkezett a hivatalos értesítés a pénzügy-, majd kereskedelmi miniszteriséget viselő Wekerle Sándor miniszterelnöki kinevezéséről és az új kormány

⁴³ Nyírvidék, 15. évf. 12. sz. 1894. március 25.

⁴⁴ Betlen Gyula, 1912.

⁴⁵ Wekerlét is számos település választotta díszpolgárának. 1895-ben Makfalvy Géza ügyvéd, somogyi képviselő a képviselőházban a belügyi adminisztráció során a főispáni hatalomgyakorlás és a városok képviselőválasztási stratégiája mellett kifejtette véleményét a korabeli díszpolgár-választásról is: „... milyen buján tenyészik a díszpolgári intézmény! (Derültség a bal- és szélső baloldalon.) Ma már a városok egész versenyt fejtenek ki, hogy legalább egy miniszter legyen díszpolgárunk, sokan eggyel meg sem elégszenek, két-három miniszterre éheznek. Én, t. ház, nagyon szép dolognak tartom azt, ha valaki a haza vagy egy vidék érdekei körül érdemeket szerez magának, s a városok elismerésüknek azzal adnak kifejezést, hogy az illetőt díszpolgárrá választják. De mikor díszpolgárrá választatnak olyanok, akiknek semmi érdemük, de nem is lehetett érdemük, akkor ezt a díszpolgárságot nem tekinthetem kitüntetésnek, és ha látom, hogy a díszpolgárság nem az egyén, hanem a hivatalos állásnak szól, akkor én ezt az eljárást tényérnyalásnak, szolgálalkúségnek bélyegezem.” Képviselőházi napló, 1892–1897. XXVI. köt. 1895. november 7. 215. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1892_26/?query=d%C3%ADszpolg%C3%A1r&pg=223&layout=s Letöltés dátuma: 2022. március 17.

megalakulásáról, azt latolgatták a nyíregyháziak, hogy „milyen mélyen” vegyék le a kalapot az üdvözlésére, vagyis milyen módon juttassák kifejezésre tiszteletüket, bizalmukat és támogatásukat.⁴⁶ Végül 1892. december 23-án a pár nappal korábban tartott népgyűlésből kiküldött 20 tagú végrehajtó bizottság indítványa alapján úgy döntöttek, hogy díszpolgárrá választják a miniszterelnököt. Az előterjesztésben méltatták pénzügyminiszterként elért sikereit, valamint a „haza üdvére irányuló nagy reformterveket célzó szándékát”.⁴⁷

A díszpolgári oklevelet Morzsányi József budapesti műintézetében készítették el.⁴⁸ A ma még ismeretlen helyen lévő oklevélről, amely egykor a polgármesteri hivatal szekrényében várta a személyes átadást, részletes leírást adott a Nyírvidék 1893. január 29-i számában megjelent cikk: „Az oklevél kutyabőrre van írva, kék és arany betűkkel s remek, színes emaillel,⁴⁹ aranyozással díszített, s Nyíregyháza város címerével ellátott sárga bőrkötésben van elhelyezve. A város pecsétjét aranyos tokban, nemzeti színű zsinór fűzi az oklevélhez, melynek szövege a következő: »Mi Nyíregyháza város közönsége kiadjuk ezen oklevelet arról, hogy dr. Wekerle Sándor m. kir. miniszterelnök urat a magyar államháztartás rendezéséért, a miniszterelnöki programjában kifejtett szabadelvű eszményekért, a személyében diadalra jutott, demokratikus elvek iránt érzett lelkesedéstől áthatva mint a munka emberét s mint a magyar nemzeti törekvések bátor előharcosát közfelkiáltással Nyíregyháza szab. kiv. és r. t. város díszpolgárának megválasztottuk. Bencs László polgármester, Májerszky Béla főjegyző.«” Úgy tervezték, hogy a szintén díszes kiállítású üdvözlő felirattal⁵⁰ együtt adják majd át az oklevelet a miniszterelnöknek. Erre a főispán közvetítésével végül 1893. február 6-án délután 5 órára kapott időpontot a két nyíregyházi küldöttség.⁵¹ A szakadatlan hóesés miatt 5-én még kétséges volt az utazás, de 6-án a gyorsvonattal elindulhattak Budapestre. A fogadást a főispán koordinálta. A nagy alkalomra beszéddel készült a polgármester és a főjegyző is.⁵² Wekerle viszontválaszában megkö-

⁴⁶ Nyírvidék, 13. évf. 50. sz. 1892. december 11.

⁴⁷ MNL SzSzBML V. 72. Nyíregyháza Rendezett Tanácsú Város (1929-től Megyei Város) Közgyűlésének és Képviselő-testületének iratai (1872–1950) 19/19. Kgy. 163/1892.; K. 10125/1892.

⁴⁸ Szohor Pál: Nyíregyháza város története. In: *Nyíregyháza az örökválság 100. évében*. Szerk. Szohor Pál, Nyíregyháza, 1924. 243. Morzsányi készítette 1889-ben az Orosháza által Kossuthnak megrendelt és 1902-ben a Hódmezővásárhely által Darányi Imrének ajándékozott oklevél mellett a Bethlen Istvánét és a Klebelsberg Kunóét is.

⁴⁹ Zománcozással.

⁵⁰ Budapesten Posner Károly és Fia Térképészeti Műintézetében készült.

⁵¹ A díszpolgári oklevelet átadó kis csoportot Kállay András főispán vezette.

⁵² A beszédek a Nyírvidék teljes terjedelmében közölte. Nyírvidék, 14. évf. 7. sz. 1893. február 12.

szönte a kitüntető címet, a küldöttség minden tagjával kezét fogott és meghívta a nyíregyháziakat másnapra a lakására ebédre. A Hungária szállóban éjszakázó nyíregyházi városatyák a következő nap a főispán közbenjárásával délelőtt az Országházban részt vettek egy rövid találkozón a kultuszminiszterrel is. Wekerléknél az asztali tósztok után meghívták a miniszterelnököt Nyíregyházára, „mit a miniszter »polgártárs« minőségben meg is ígért.” A hosszúra nyúlt program fél kilenckor ért véget. A küldöttség az 1893. március 10-i rendes képviselő-testületi ülésen számolt be megbízatásának eredményéről és arról, hogy a miniszterelnök „ígérte a város felvirágoztatása érdekében, mint annak polgára, közreműködik és a feltűnés mellőzésével meglátogatja majd a várost”.⁵³ Erre a látogatásra már szeptember végén sor került, mivel az ipartestület újonnan épített székháza védnökéül Wekerlét kérte fel, aki ezt elfogadta és személyesen jött el az avatóra.

Wekerlét 1917. augusztus 20-án harmadszor is megválasztották miniszterelnöknek. Ebből az alkalomból az előljárók dísztáviratban üdvözölték, a Nyírvidék pedig augusztus 23-i számában magasztalta, mint a város egyetlen díszpolgárát, akit az egyházpolitikai törvények tárgyalása után a polgári házasság törvénybe iktatása elismeréseként tisztelt meg a város polgársága „evvel a nálunk példátlan kitüntetéssel”. Wekerle Sándor 1921. augusztus 26-án hunyt el. A város úgy gyászolta díszpolgárát, hogy kitették a gyászlobogót a városházára, illetve gyásztáviratot küldtek a családnak.⁵⁴ A „zománcművű” díszpolgári oklevél három év múlva egy alkalomra visszatért Nyíregyházára és az 1924-es városi nagy kultúrtörténeti kiállítás egyik legmutatósabb darabja lett.

Wekerle Sándor ⁵⁵

⁵³ MNL SzSzBML V. 72. 19/19. K. 10125/1892., K. 103/1893

⁵⁴ Nyírvidék, 42. évf. 196. sz. 1921. augusztus 31.

⁵⁵ Benczúr Gyula, 1911. *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rácz Árpád, Bp., 1999. 258.

Bár Wekerle díszpolgárrá választása után történt arra bátortalan kísérlet, hogy másik új díszpolgára is legyen a városnak, de ez a próbálkozás nem járt sikerrel. Ugyanis 1893-ban, amikor Jókai Mór ötven éves írói jubileumának megünneplésére országszerte folytak az előkészületek, Nyíregyháza előljárósága nem gondolta úgy, hogy az 1861-es és 1867-es díszpolgárok névsorába hajdan felvett Jókai kitüntető címét megújítaná, megerősítené vagy újat szavazna meg a közkedvelt író számára. Hiába szorgalmazta ezt, az olvasók igényével egybehangzó kívánalmat a város minden rezdüléséről hírt adni igyekvő Nyírvidék.⁵⁶ Csupán a jubileumra kiadott Jókai-összesből rendeltek meg egy példányt az országos szervezőbizottság 1893. november 7-i felhívására.⁵⁷ Jókai levélben köszönte meg a polgármesternek, hogy Nyíregyháza előfizetője lett a sorozatnak. Egy arcképet is mellékel, amelyet bekeretezve a polgármesteri hivatalban függesztettek ki.⁵⁸ Az evangélikus tanítókörben Pazár István igazgató-tanító tartott egy előadást Jókairól, de más formában nem csatlakoztak az országos ünnephez.⁵⁹ Ez nem jelenti azt, hogy nem övezte volna nagy tisztelet az író és munkásságát. 1925. március 6-án, Jókai születésének 100. évfordulóján a város képviselő-testülete rendkívüli díszközgyűlést tartott,⁶⁰ amelyen méltatták érdemeit és úgy döntöttek, hogy a községi fiúiskola a nagy író nevét viselje.

Nyíregyháza következő díszpolgára egy ún. szív-díszpolgár lett.⁶¹ Egy olyan híresség, akire büszke volt a város, akit magáénak vallott, pedig csupán két évet töltött itt. A Wekerlét is megfestő Benczúr Gyula ugyanis 1844. január 28-án Nyíregyházán született, de családjával kisgyermekkorában Kassára költözött. Festészetet a müncheni akadémián tanult, ahova II. Lajos bajor király munkával is megbízva oktatónak nevezte ki. 1883-ban azonban Trefort Ágoston magyar kultuszminiszter ajánlatát elfogadva hazatért és megalapította Budapesten az első magyar művészképzőt, a Benczúr-mesteriskolát. Már elismert festőművész volt, amikor 1900-ban a párizsi világkiállításon első díjat nyert a Schlauch Lőrinc nagyváradi bíborosról készült portréjával. Önarcképei közül az egyik még életében a firenzei Uffizi képtár arcképcsarnokába került.

⁵⁶ „Ajánlom ezért a képviselőtestület figyelmébe Jókai Mór koszorús költőnknek Nyíregyháza város díszpolgárává leendő megválasztását!” Lásd Nyírvidék, 14. évf. 40. sz. 1893. október 1.

⁵⁷ MNL SzSzBML V. 72. 19/19. Kgy. 185/1893., K. 9591/1893. Hasonlóképpen tett a Szabolcsmegyei Takarékpénztár is.

⁵⁸ MNL SzSzBML V. 77. Nyíregyháza Rendezett Tanácsú Város (1929-től Megyei Város) Polgármesterének iratai (1872–1950) XIII. 1186/1893., K. 2132/1894., Kgy. 30/1894.

⁵⁹ A megyében csak a nagykállói Kaszinó Egylet szervezett 1894. január 6-án felolvasással egybekötött táncos rendezvényt és küldött üdvözlő táviratot az ünnepeltnek.

⁶⁰ MNL SzSzBML V. 72. 53/53. 1925. I. Kgy. 202./1925.

⁶¹ Kujbusné Mecsei Éva: Benczúr Gyula és Nyíregyháza. In. *Bessenyei Almanach*. Szerk. Csermely Tibor, Nyíregyháza, 2014. 70–82.

1901-ben újra a Nyírvidék volt a kezdeményező és vetette fel a kérdést, hogy miért nincs emléktábla a festőfejedelem szülőházán, miért nem neveztek el már régen utcát róla, és hogy a Bessenyei Kör miért nem gondoskodik a „világ által üdvözölt művésznak a szülőföldjén való megbecsüléséről,”⁶² amikor munkássága elismeréseként maga a király három érdemrenddel és főrendiházi örökös tagsággal jutalmazta. Nyíregyháza a 65. születésnapjára ünnepséget talált alkalmasnak arra, hogy megbecsülését és elismerését kifejezze. A képviselő-testület 1909. október 1-jei ülésén⁶³ Májerszky Béla polgármester terjesztette elő Benczúr Gyula festőművészt, a budapesti festészeti mesteriskola igazgatóját, az I. osztályú Ferenc József-rend és az Osztrák-Magyar Művészet és Tudomány díszjelvényének tulajdonosát, a müncheni és bécsi képzőművészeti akadémia tiszteletbeli és a magyar főrendi ház örökös tagját, a város szülöttét, „aki a festőművészet terén világhírű és örökbecsű művészeti alkotásaival nemcsak magának, hanem hazánk és szülővárosának is dicsőséget szerzett tiszteletünk és szeretetünk jeléül általunk adható legnagyobb kitüntetésképpen ötet városunk díszpolgárává megválasztani, s megválasztásáról egy díszpolgári oklevél kézbesítése mellett értesíttetni méltóztatik.”⁶⁴

Az oklevelet a debreceni Dávidházy Kálmán és társa könyvkötészete készítette el.⁶⁵ A barna bőrmappában lévő, színes virágokkal díszített pergamenen olvasható Nyíregyháza város képviselő-testületének határozata arról, hogy Benczúr Gyulát Nyíregyháza város díszpolgárává választja. A bőrmappán Nyíregyháza rendezett tanácsú város díszes címere és függőpecsétként fatokban, vörös viaszba nyomva a város 1902-es pecsétje látható.⁶⁶ A képviselő-testület határozata szerint az oklevelet kézbesíteni kellett volna, de ehelyett az átadását a város által 1909. október 17-ére szervezett születésnapjára időzítették, amin családjával együtt részt vett a mester is.⁶⁷ Fia, Gyula visszaemlékezése szerint apjának két, az egész ország szeretetét visszatükröző születésnapjára ünnepségszerűen volt része. Az egyik éppen ez a nyíregyházi volt, a másik pedig a 70. születésnapja, 50. művészi és 30. budapesti mesteroktatói jubileuma alkalmából a Múcsarnokban a Magyar Képzőművészeti Társulat által szervezett program.⁶⁸

⁶² Margócsy József: *Utcák, terek, emléktáblák, II.* Nyíregyháza, 1986. 81.

⁶³ MNL SzSzBML V. 72. 35/35. Kgy. 418. K 17787/1909.

⁶⁴ MNL SzSzBML V. 72. 35/35. K. 17787/1909. szeptember 28-i polgármesteri indítvány

⁶⁵ Benczúr 1909. november 2–5. között Dávidházy vendége volt Debrecenben. Lásd Gazdag István: Debrecen város történeti kronológiája VII. (1901–1911) In. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, 18.* Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1991. 217–240.

⁶⁶ Jósa András Múzeum, Helytörténeti gyűjtemény, ltsz. 57.14.159.

⁶⁷ MNL SzSzBML V. 72. 35/35. Kgy. 464/1909.

⁶⁸ Ifj. Benczúr Gyula: Benczúr Gyula festőművész életrajza. Benczúrfa, 1945. Dornay Béla Múzeum, Salgótarján Adattára ltsz. 38867.

A város vezetősége mindent elkövetett, hogy a vendég jól érezze magát. Az ünnepély megrendezésében közreműködött a Nemzeti Szalon és a helyi kulturális élet szervezője, a Bessenyei Kör is. A fővédnök gróf Vay Gábor főispán lett. A Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület XXXIX-ik vándorkiállításának előkészítésére Déry Béla festőművész, a Szalon főtáka, Rubovics Márk mütáros és Markó Ernő választmányi tag, festőművészek érkeztek Nyíregyházára. Benczúr mellett 150 neves művész háromszázat meghaladó alkotását mutatták be. A megnyitóra több megyéből és Budapestről is jöttek vendégek.⁶⁹

Az ünnepeltet a jeles napon gazdag programmal várták. 10 órakor a Bessenyei Kör alelnöke, dr. Popini Albert köszöntő szavai után Déry Béla hosszabb beszéd kíséretében felkérte a fővédnököt, hogy a tárlatot nyissa meg, „ki a fölhívásnak lelkes beszéd kíséretében tett eleget.” A megnyitás alkalmából Andrassy Gyula, Apponyi Albert, Meskó László, Molnár Viktor, Vay Gáborné, Korányi Frigyes mellett még számosan táviratban üdvözölték Benczúrt.

Az ebédet a főispán, a polgármester és a Bessenyei Kör vezetőségének, valamint művészbarátainak társaságában a Kis-Koronában fogyaszthatta el családjával az ünnepelt.

A díszpolgári oklevelet fél háromkor a városházán Bogár Lajos főjegyző lelkes beszéd kíséretében adta át a képviselő-testület és városi tisztikar nevében, amire a kitüntetett meghatottan válaszolt. Délután háromra sokan gyűltek össze a városháza előtti téren, ahol leleplezték a hajdani szülőház, akkor már Korona gyógyszertár épületének falán a Bessenyei Kör által elhelyezett, Kozák István evangélikus főgimnáziumi rajztanár által tervezett emléktáblát.⁷⁰ Este hatkor kezdődött a Bessenyei Kör művészi estélye. A kor szokása szerint a helyi poeta, dr. Vietórisz József tanár, mint „a város állandó költője”, előadta a „Strófák Benczúr Gyula ünnepére” című ódáját. Az ezt követő minihangversenyen a világhírű Sasha Alexander Culbertson hegedült és Weichart Aurora Gounod⁷¹-áriákat és operettrészleteket adott elő. A program második részét Kacziány Ödön festőművésznek a magyar történeti festőművészetről szóló előadása nyitotta, majd Dvořák, Csajkovszkij, Strauss, Paganini, Kálmán Imre dallamai csendültek fel. A hangversenyt bankett és tánc követte.⁷²

Benczúr 1920. július 16-án hunyt el. Nyíregyháza nem úgy gyászolta, mint Kossuthot, de a Nyírvidékben egy szép nekrológ jelent meg róla. 1921-ben az Országos Képzőművészeti Társulat Budapesten nagy emléktárlatot rendezett,

⁶⁹ Nyírvidék, 30. évf. 40. sz. 1909. október 3.

⁷⁰ Nyírvidék, 30. évf. 46. sz. 1909. november 14.

⁷¹ Charles Gounod (1818–1893) francia zeneszerző, híres áriái: Sapho, Faust, Rómeó és Júlia, ismert művei: Méditation vagy Ave Maria.

⁷² Az ünnepség másnapján a Benczúr család felkereste az evangélikus templomot, a főgimnáziumot és a vármegyei kórházat is. Nyírvidék, 41. évf. 164. sz. 1920. július 21.

ezen dr. Bencs Kálmán polgármester is részt vett. Nyíregyháza szintén igyekezett olyan emléknapot szervezni, amely országos figyelemre tarthat számot. A program kialakításában és lebonyolításában a város számíthatott a Képzőművészeti Társulatra, a Bessenyei Körre és a megyére is. A programban itt is szerepelt egy tárlat Benczúr és tanítványai munkáiból, továbbá az emléktáblánál egy köszöntőbeszéd és a mesterre emlékező irodalmi és társasági program.

Az érdeklődés rendkívül nagy volt. A Nyírvidék folyamatosan tudósított az előkészületekről. A június 19-i ünnepségen nyíló és egy hétig látogatható tárlat megtekintésére és a programon való részvételre a Ferenci-féle könyvesboltban lehetett jegyet váltani 20–30 koronáért.⁷³ A Bessenyei Kör külön kérte a lakosoktól, hogy ezen a napon lobogózzák fel a házaikat. A 34 Benczúr-képet már néhány nappal korábban múzeumi őr kíséretével hozták Nyíregyházára. A tárlatot, amelyen látható volt többek között a két Mátyás-kép, valamint a Millenniumi hódolat című kép vázlata is,⁷⁴ 30 millió koronára biztosították. A családot Benczúr fia, ifjabb Gyula képviselte, aki édesanyja kérésének megfelelően személyes ereklyét is átadott a városnak.⁷⁵ Június 18-án, szombaton este 6 órától fél 9-ig a nyíregyházi gyalogezred zenekara a Kossuth téren térzenét adott a városba érkező vendégek tiszteletére.⁷⁶

Az ünnepségen sokan vettek részt. Az emléktábla megkoszorúzása után átvonultak a megyeházára, ahol újabb ünnepi beszédekkel⁷⁷ nyitották meg a várva várt tárlatot. A program harmadik részét, a bankettet a Sóstón tartották, ahova a megyeháza előtti Bessenyei térről kisvonattal ment ki a népes sereg. Itt az est folyamán „Mikecz István alispán egy Benczúr szobor létesítését indítványozta és kilátásba helyezte a vármegye közönségének tekintélyes összeggel leendő hozzájárulását, amire dr. Bencs Kálmán polgármester kijelentette, hogy az áldozatkészségben Nyíregyháza város közönsége nemes versenyre fog kelni a vármegyével.”⁷⁸

A nagy felbuzdulás után végül 1928-ban alakult meg a szoborbizottság és a város 8 ezer pengőt különített el e célra. A fővárosi művészek is gyűjtési akciót kezdeményeztek az alap támogatására, de a szoborra összegyűjtött pénz az infláció miatt elértéktelenedve nem fedezte volna a költségeket. Nem csak a szoborállítás maradt el ekkor, hanem azt sem sikerült megvalósítani, hogy utca viselje a

⁷³ Azoknak, akik nem voltak tagjai a Körnek, 10 koronával többet kellett fizetniük.

⁷⁴ Ezt korábban vidéken még sehol nem állították ki.

⁷⁵ A Millenniumi hódolat kép vázlatát, a mester festőszékét, palettáját, ecseteit, több rajzát, szemüvegét. Nyírvidék, 42. évf. 137. sz. 1921. június 19.

⁷⁶ Nyírvidék, 42. évf. 135. sz. 1921. június 17.

⁷⁷ Nyírvidék, 42. évf. 137. sz. 1921. június 19. A beszédek a Nyírvidék teljes terjedelmükben adta közre.

⁷⁸ Nyírvidék, 42. évf. 138. sz. 1921. június 21.

mester nevét. 1931-ben azonban 25 taggal megalakult egy Benczúrról elnevezett kör azzal a szándékkal, hogy felkarolják a fiatal tehetségeket. 1936-ban pedig a város első állami elemi iskolája a mester nevét kapta „iparkodva a város ifjúságának lelkében állandóan emlékezetében tartani, hogy hazánk egyik legnagyobb képzőművésze itt látta meg a napvilágot.”⁷⁹ 1940-ben a művészeti hetek keretében illusztris Benczúr-kiállítást nyitottak.

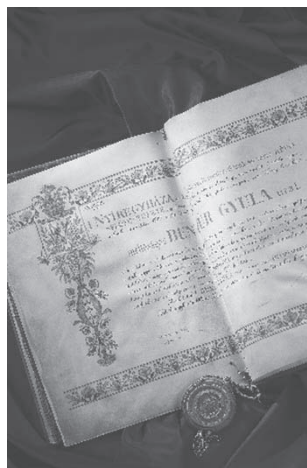
A szobor ügye 1939-ben került újra napirendre. Szohor Pál polgármester szorgalmazására 1942-ben bár a tervezettnél szerényebb kivitelben, de elkészült Galántai Fekete Géza kemény mészkőből faragott alkotása.⁸⁰ A szoboravatás alkalmával a Bessenyei Kör javasolta, hogy a Selyem utcát nevezzék el Benczúrról. Erre akkor nem került sor. 1962-ben azonban az a tér, ahol a szobra áll, és amelynek névadója korábban gróf Károlyi Ferenc, majd Sztálin volt, Benczúr nevét kapta.

A Benczúr család értékelte a város megbecsülését, nagy becsben tartotta a díszpolgári kitüntetést és a festő halála után is kapcsolatban maradt Nyíregyházával. A művész özvegye személyes tárgyak adományozásával járult hozzá a polgármesteri hivatalban kialakított emlékszoba berendezéséhez.⁸¹ 1928-ban azt a sapkát is a városnak ajándékozta, amelyet maga horgolt férjének, és amelyben a művész megjelenik azon az önarcképen, amely az Uffizi képtárban található. A gyűjtemény vásárlás révén is gazdagodott. Főként Szohor Pál polgármester járt élen a relikviák feltárásában és megvásárlásában, de pl. a Patrona Hungariae kép vételéhez adományaik révén hozzájárultak a nyíregyházi lakosok is. 1944 januárjában utoljára koszorúzhatták meg a nyíregyházi szülőház falán elhelyezett emléktáblát, fejet hajtva a 100 éve született mester előtt, mert a ház az év végi bombázás során leégett.

⁷⁹ Kujbusné 2014. 70–82.

⁸⁰ Mivel a szoboralapban csak 16 ezer pengő forint volt, 2 ezret a kormánytól kértek és kaptak segélyként. MNL SzSzBML V. 77. III. 385/1941. ; Kgy. 627/1941., K. 32764/1941.

⁸¹ Nyírvidék, 42. évf. 140. sz. 1921. június 23., Kujbusné 2014. 70–82.

Benczúr Gyula szobra Nyíregyházán és díszpolgári oklevele⁸²

1921-ben, miközben Nyíregyházán a Benczúr-emlékév júniusi programjára készülődtek, új díszpolgár jelölt neve merült fel. Szintén egy születésnap adott aktualitást a tisztelet ilyen módon való kifejezésének. Gróf Apponyi Albert díszpolgárságát⁸³ dr. Meskó László nyugalmazott államtitkár és dr. Prok Gyula kezdeményezésére május 13-án terjesztették a közgyűlés elé. Meskó, aki korábban munkatársa is volt, azzal kezdte indítványát, hogy a város el van zárva az országos politikába való véleményének megfogalmazásától, ezért kell megkeresni a megoldáshoz vezető utat. Ő ezt Apponyiban látta. Hosszasan, mindenre kitérve dicsérte, kiemelve a bel- és külpolitikában felmutatott politikusi erényeit, tudományos és irodalmi munkásságának eredményeit, szerénységét. A nagyszerű családfő, a rendezett tanácsú városok iránt is elkötelezett Apponyi díszpolgárságát, akinek, az előterjesztő szerint, nemcsak múltja, hanem jövője is van a politikában, a közel száztagú közgyűlés lelkesen szavazta meg. A beszédet a jegyzőkönyvben megörökítették és döntöttek arról, hogy a város a díszpolgárságról megfelelő díszoklevélben fogja értesíteni a kitüntetettet, sőt megszövegezték az oklevelet is.⁸⁴ A határozat elfogadását tett követte: a debreceni Dávidházy Kálmán könyvkötészetben 18 ezer koronáért elkészítették a város címerével díszített oklevelet, hogy azt a helyi társadalmat reprezentáló küldöttség vihesse Budapestre a május 28-i országos Apponyi-ünnepségre. A díszoklevelet átadó küldöttségbe beválasztották

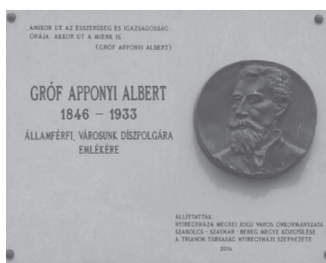
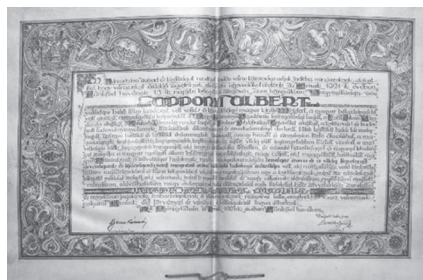
⁸² id. Fekete Géza, 1942.

⁸³ Részletesebben lásd Szécsényi András: Apponyi Albert kultusza a két világháború között = *Valóság*, 2013/9. 40–54.

⁸⁴ MNL SzSzBML V. 77. 1370/1921.; V. 72. 47/47. Kgy. 334. K. 13021–13582/1921.

dr. Bencs Kálmánt, dr. Meskó Lászlót, Geduly Henriket, a tiszai egyházkerület evangélikus püspökét, Énekes János katolikus plébánost, aki az iskolák és vallásos egyesületek létesítésében is jelentős szerepet vállalt, dr. Kovách Elek magyar királyi közjegyzőt, dr. Prok Gyula ügyvédet, Klár Gusztáv földbirtokost, Paulusz Mártont, a Nyíregyházi Gazdaszövetség díszelnökét és Zomborszky Dániel ipartestületi elnököt, szabómestert mint a város egyházi, kulturális és közéletének aktív tagjait.⁸⁵

Az országos Apponyi-ünnepséget rendező bizottság által szervezett program keretében május 28-án 8-kor a vendégek a Bazilikába vonultak, majd a Vigadóba mentek. A díszpolgári oklevelet a többi város polgármesterével együtt 29-én, vasárnap adta át dr. Bencs Kálmán polgármester az ünnepeltnek a pesti vármegegyházán. Az országos ünnepnapra 189 település választotta díszpolgárának Apponyit,⁸⁶ aki körlevélben köszönte meg a megtisztelést.

Gróf Apponyi Albert díszpolgári oklevele⁸⁷ és emléktáblája a városháza falán (Balogh Géza, 2014.)

⁸⁵ Nyírvidék, 42. évf. 109. sz. 1921. május 15.

⁸⁶ Magyarország, 28. évf. 116. sz. 1921. május 31.

⁸⁷ Az oklevelet az Országos Levéltár 1953 júniusában adta át az Iparművészeti Múzeumnak. (Itsz. 53.3120.) Köszönöm szépen Prékopa Ágnes PhD könyvtárvezető asszony szíves közlését. <https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/diszalbum-diszpolgari-oklevel-apponyi-albert-reszere-nyiregyhaza-1921/22316?nnp=1>

A díszoklevél albumának barna kecskebőr-kötésére olyan metszett és festett dísz került, amely a szűrhimzések motívumait idézi. A középső kerek mezőben Nyíregyháza domborított és festett címere látható. A hátlapot bőrmárványozás díszíti, a négy sarokban egy-egy bőrrel bevont csúsztató gomb van. A tulipános-gránátalmás indákkal keretelt pergamen oklevelet Toroczkai Oszvald festette. A kötés Dávidházy Kálmán debreceni műhelyében készült. Az oklevél jól ismert volt a városban, hiszen másolata sokáig díszítette Kardos István kultúrta-
nácsos szobájának falát.

A város előljárósága fontosnak tartotta, hogy figyelemmel kövesse díszpolgára tevékenységét és diplomáciai sikereit, sőt azt is, hogy családi eseményei alkalmából üdvözlje.⁸⁸ Amikor 1924-ben Nyíregyháza örökvltságnak 100 éves jubileumára készülve nagyszabású programsorozatot szerveztek és Szohor Pál főjegyző szerkesztésében megjelentették az elmúlt évszázad krónikáját is, a jubileumi kötethez – amelyben neves szerzők, köztük Krúdy Gyula – munkái jelentek meg, az előszó megírására a város díszpolgárát, Apponyit kérték fel.

Apponyi Albertet 1933. február 7-én bekövetkezett halálakor a Nyírvidék újságírója, mint a város egyetlen díszpolgárát siratja, aki megalapozója és biztosítója volt a társadalmi és felekezeti békének.⁸⁹ A város képviselő-testülete február 9-én tartott gyászközgyűlést,⁹⁰ ahol méltatták és jegyzőkönyvbe foglalták a nagy halott érdemeit, elrendelték a gyászlobogó kitűzését, arcképének megfestetését, a család számára részvétnyilvánítás küldését és a temetésen a város képviselét. Javasolták azt is, hogy a községi polgári leányiskola vegye fel Apponyi nevét.⁹¹ Ma az egykori díszpolgárnak egy emléktáblája található a városban.

Bár a két világháború között a díszpolgárválasztás mind nagyobb méreteket öltött, Nyíregyháza nem talált olyat, akit a címre méltónak ítélt volna. Ráadásul a kormányzat is igyekezett inteni a településeket arra, hogy a tömeges címadományozással lejárattják a kitüntetést – legalábbis a helyi újság cikke szerint – és azt kérték, hogy a települések a vezető állásban levők üdvözlését a hivatalba lépésük évfordulóján lehetőleg mellőzzék, illetve hasonlóképpen tegyenek a díszpolgárrá választásokkal is.⁹²

⁸⁸ Főként külföldi útjaihoz, illetve lánya eljegyzéséhez gratuláltak.

⁸⁹ Nyírvidék, 54. évf. 32. sz. 1933. február 9.

⁹⁰ MNL SzSzBML V. 72. 69/69. 1933. I. 1933. február 9.

⁹¹ Nyírvidék, 54. évf. 35. sz. 1933. február 12. A lányiskola 1933–1950 között viselte Apponyi nevét.

⁹² Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap 8. évf. 57. sz. 1940. március 9.

*

A helyi krónika öt díszpolgárt említ a város 18. század közepi újratelepítésétől a második világháborúig terjedő időszakból. Az 1861-ben választott 50 és 1867-ben már díszpolgárnak is nevezett 45 főről sehol nem esik szó. Talán azért, mert nem klasszikus értelemben voltak díszpolgárok. A kiválasztottak egyrészt a város előljáróságának emlékezetkultuszát, '48-hoz való viszonyát, értékítéletét tükrözték, másrészt a fő- és alispánok, képviselők mellett potentátoknak tartott miniszterek a jövő megalapozásába vetett hitét erősítették. Nem tekintették őket valódi nyíregyházi polgároknak, csak olyan „dísz”-eknek, akiket tiszteltek. A kiválasztás motivációi, a jelölésben és döntésben szerepet játszó tényezők és vélemények, a „korszak trendjének” érvényesülése, a címmel felruházottakkal tartott kapcsolat formái, a kölcsönös előnyök még nyitott kérdések, amelyekre a korszak forrásainak teljes feldolgozása adhat majd választ.

OBORNI TERÉZ

**NOVAE CONSTITUTIONES – IZABELLA KIRÁLYNÉ URALKODÓI HATALMÁNAK
TÖRVÉNYI KERETEI A KELETI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN (1556–1558)¹**

Az ünnepeltnek szeretettel

“Férfias és tanult szellemű leány, akit igen szeretetreméltónak tartanak olaszos bájáért és lengyel könnyedségéért...” – írta Jagelló Izabelláról Paolo Giovio a kor világtörténetének itáliai lejegyzője.² Giovio azonban csak hírből ismerhette a lengyel király leányát, majd I. János magyar király hitvesét, akinek jelleme valóban magában hordozhatta ezeket a tulajdonságokat. Izabella uralkodói személyisége akkor bontakozhatott ki igazán – noha alig három esztendőre –, amikor 1556 őszén, 16 éves fiával együtt visszatért Erdélybe. Az már a hazafelé vezető úton, majd az erdélyi rendek általi ünnepélyes fogadtatásból kiderült, hogy mind az ő személyes életében, mind pedig a keleti országrész történetében új korszak kezdődött.³

A királynék és királynők udvartartásával, uralkodói pozíciójával, a királyi hatalomból való részesedésük általános és konkrét lehetőségeivel kapcsolatos európai és hazai kutatások, kilépve a színes életrajzok fogságából, az utóbbi évtizedekben felélénkültek. Az új megközelítési szempontok a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyeztek a királyi feleségek közjogi-politikai szerepére, az udvari struktúrában elfoglalt helyére, és ezáltal a személyük köré szerveződő hatalmi központ jellegzetességeire.⁴ Nem új a megállapítás, miszerint a királyi felesé-

¹ Készült az NKFIH K 139281 projekt keretében. Megköszönöm Bárány Attila, Kasza Péter és Rác Balázs Viktor szíves tanácsait a témával kapcsolatban.

² “Isabella fanciulla di virile et erudito ingegno; ... amabilissima per vaghezza Italiana e per leggiadria Polonica.” Paolo Giovio: *La seconda parte Dell' Historie del suo tempo*. Tradotte per M. Lodovico Domenichi. Fiorenza, 1553. 771.

³ Az utazásról: Veress Endre: *Izabella királyné 1519–1559*. Bp., 1901. 421–423. További életrajzok a királynéről: Małgorzata Duczmal: *Izabela Jagiellonka królowa Węgier*. Warszawa, 2000.; Alicia McNary Forsey: *Queen Isabella Sforza Szapolyai of Transylvania and Sultan Süleiman of the Ottoman Empire: A Case of Sixteenth-Century Muslim-Christian Collaboration*. Lewiston, USA–Queenstone, CAN–Lampeter, UK, 2009.

⁴ Katarzyna Kosior: *Becoming a Queen in Early Modern Europe. East and West*. Palgrave Macmillan, 2019. 61–98. Különösen: 71–72. Attila Bárány: *Medieval Queens and Queenship: A Retrospective on Income and Power*. = *Annual of Medieval Studies at CEU* Vol. 2013. 149–200.

get rendszerint a koronázási aktus ruházza fel mindazokkal a jogokkal, amelyek rangjához hozzátartoznak. Így a megkoronázott királyné már nem csupán szimbolikus hatalommal rendelkezik, politikai befolyása és részvétele az uralkodásban kézzelfoghatóvá válik. Férjeik életében, vagy azok halála után is különféle feladatokat és funkciókat láthatnak el, a tanácsadótól a tényleges kormányzóig, vagy a régensig. Persze, ezek az uralkodói jogok és felhatalmazások, a külön udvartartással, kancellárral járó politikai hatalom az adott ország törvényeivel és szokásjogával körülhatárolt keretek között létesülhetnek és működhetnek. Ezeknek a kereteknek a tekintetbe vételével igyekszem bemutatni Izabella királyné 1556. évi visszatérését követően a keleti királyságban kialakított új hatalmi berendezkedést, koncentrálva a királyné uralkodói jogaira.

REGINA HUNGARIAE LEGITIME CORONATA

A királyné és fia nagy ünneplés közepette, 1556. október 22-én vonult be Kolozsvárra, és első országgyűlését Katalin napjára, november 25-ére hívta össze. A december 7-éig tartó országgyűlésen összesereglett rendeknek ekkor ismételten alapvető alkotmányos kérdéseket kellett megoldaniuk, és itt iktatták újból törvénybe a királyné és fia, Szapolyai II. János Zsigmond választott király uralmát. A Szapolyaiak fennhatósága alá visszakerülő keleti országrész immár megkérdőjelezhetetlenül új történelmi útra lépett, és az 1542–1544 között lezajlott gyűléseken meghozott törvényeket részben megerősítve, részben felülírva, Izabella özvegy magyar királyné és a keleti országrész rendjei már másodszer kényszerültek arra, hogy új országot teremtsenek a kényszerből elszakadt keleti területeken. Izabella a hazaérkezését követően mindenekelőtt arra törekedett, hogy uralkodói státusát tisztázza a keleti országrész országgyűlése előtt, ami uralkodásának első, az 1541–1551 közötti évtizedben kevésbé, vagy meglehetősen felemás módon sikerült, hiszen a tényleges hatalmat akkoriban helytartója, Fráter György gyakorolta helyette.

Ahhoz, hogy a királyné újonnan elfoglalt uralkodói pozícióját pontosabban meghatározzuk, vissza kell tekintenünk a koronázásának eseményére. Izabella esküvője és koronázása egyazon napon, 1539. március 2-án történt a székesfehérvári Szűz Mária bazilikában, de magáról az esemény rituáléjáról és részleteiről nem rendelkezünk pontos információkkal. Az esküvőt és a koronázást említő történetírók köréből egyedül Zermegh János feljegyzése lehet helytálló, aki jelen volt a városban, de a templomi szertartásnak nem lehetett tanúja, amire abból következtethetünk, hogy leírásában nagyobb hangsúlyt fektet az utcai zenés ünneplésre, mint magára a ceremóniára.⁵ Sem Istvánffy, sem – az őt és

⁵ A koronázás forrásai körüli problémákat Molnár Péter tisztázta: Péter Molnár: The Coronation of Queen Isabella – March 2, 1539. In: *Isabella Jagiellon Queen of Hungary 1539–1559*.

Zermeghet forrásul használó – Bethlen Farkas nem veszteget túl sok szót a koronázásra. Brutus (Gianmichèle Bruto) említ annyit a szertartásról, hogy az ifjú arát megtisztelték a felségjelvényekkel is, hogy ezzel is emeljék az ünnepség fényét.⁶ Az ünnepség fényét pedig ahhoz is kellett igazítani, hogy az újdonsült királyné nem csupán valamely rangos nemesi család, hanem a neves Jagelló-dinasztia sarja volt. Brutus rövidke megjegyzése arra enged következtetni, hogy a koronázás szertartásrendje minden bizonnyal igazodott a középkori Magyar Királyságban kialakult hagyományokhoz. Ami azt jelentette, hogy a szent olajjal történt felkenése után a Szent Koronával a királyné jobb vállát érintették meg, és fejére valamely korábbi, kifejezetten a királynék számára készült, olykor “házinak” is nevezett kisebb koronát helyeztek. Nem tudjuk, hogy Izabella esetében hogyan történt, vajon ő kapott-e valamilyen új királynéi koronát, de annyi bizonyos, hogy a Szent Korona jelen volt, és a vállhoz érintés megtörténhetett. A szertartást ezúttal Várday Pál esztergomi érsek celebrálta és nem a veszprémi püspök, Kecseti Mihály, aki nem volt felszentelve ekkoriban, tehát erre jogosultsága sem lett volna.⁷ Verancsics Antal elbeszélése szerint Izabellát „az magyarok nagy pompasággal vínék Székesfejérvárra. Ott megkoronázzák az királyné-asz szonyságra.”⁸

A királynék illetően formán történő megkoronázása a magyarországi hagyományok értelmében nem jelentette azt, hogy a királyi férj halálát követően az özvegy átvehette volna a királyi jogköröket. Említsük meg azonban rögtön, hogy a király halála után más-más jogi helyzetbe került a királyi hitves, ha volt gyermeke, vagy ha nem. Kissé leegyszerűsítve a kérdést, azt mondhatjuk, hogy gyermektelen özvegy királyné nem számíthatott semmilyen uralkodói jogosultságra, távoznia kellett a hatalomból. Ha azonban gyermeke volt, mint esetünkben Iza-

Eds. Máté, Ágnes–Oborni, Teréz, Bp., 2020. 23–42. Rakovszky István: A magyar királynék koronázásáról című munkája. = *Jogtudományi Közlöny* 1867/1. 3–4., /2. 7–8., /3. 14–16., /5. 2–24. Kollányi Ferenc: *A veszprémi püspök királyné koronázási jogának története*. Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez 1. Veszprém, 1901. 101–103. Csekey István: *A magyar trónöröklési jog*. Bp., 1927. 380.; Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Bp., 1919. 553, 565.

⁶ „Albae regali celebrati nuptiarum dies sollennes; cum eodem tempore sancta maioribus caeremonia nova nupta acceptis regni insignibus clariores nuptias insignioresque reddidisset.” *Brutus János Mihály m. kir. történetíró magyar históriája, 1490–1552. 3. 1537-től Egervár ostromáig, 1552-ig*. Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 14. Bp., 1866. 15. Az adatra Kasza Péter hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök!

⁷ Laczlavik György: *Kettős pecsét alatt. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483–1549)*. Pécs–Bp., 2014. 62–63.; Pálffy Géza: A magyar királynék koronázása a mohácsi csatát követő évszázadokban. = *Veszprémi Szemle* 2015/4. 3–25.

⁸ *1504–1566 Memoria Rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete* (Verancsics-évkönyv). Bibliotheca Historica, Sajtó alá rend. Bessenyei József, Bp., 1981. 49. Idézi: Pálffy 2015. 7.

bellának, anyakirálynéként igényt formálhatott gyermeke gyámságára, valamint helyette az uralkodói jogok átmeneti gyakorlását biztosító régensi pozícióra. A királyi özvegyek különféle jogi helyzeteire vonatkozóan a középkori magyar királynék életútja számos példával szolgál.⁹ Ezeken túlmenően, 1613-ból, Pálffy Géza közléséből, ismerünk egy a magyarországi szokásjogot világosan megfogalmazó kora újkori forrást: 1613. március végén Melith György jelentette haza Pozsonyból: „Már elvégezte az ország, hogy [II. Mátyás feleségét, Annát] megkoronázzák. Nem is úgy koronázzák pedig, hogy ha az ő urának holta történnék, hogy ő dirigálná az országot, hanem csak az tituluszért, annak pedig bizonyosságért nem az fejében teszik az koronát, hanem az vállára. Őmagának pedig vagyon más koronája, az kivel megkoronázzák.”¹⁰ Arra a tényre, hogy Izabellát a hagyományos módon koronázták királynévá, s ennek révén, legalábbis szimbolikusan, részesedett a királyi hatalomból, éppen az 1556. évi törvénycikknek adnak közvetett, de hitelt érdemlő bizonyítékot.

Visszatérését követően Izabella erélyesen kezdett hozzá uralma megszervezéséhez, azoknak a törvényeknek és intézkedéseknek a meghozatalához, amelyekkel saját uralkodói helyzetét és az új politikai-hatalmi berendezkedést felépítette. 1556. november 25-én nyílt meg Kolozsváron a nagy létszámban összegyűlt erdélyi és tiszántúli rendek diétája. Izabella mint *Regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.* nevezte meg saját magát, és uralkodói igénye felől kétséget sem hagyott, kifejezve, hogy saját országába (*in Regnum nostrum Hungariae et Transilvaniae*) tért most vissza fiával együtt.¹¹ Az országgyűlés súlyát jelezte, hogy Abaúj, Sáros és Szabolcs megye kivételével a felső-magyarországi vármegyék és a tiszántúli vármegyék nemessége is jelen volt. Ahogyan a preambulumban a királyné nevében fogalmaztak, Erdély három rendjének egyetemes közössége, valamint a „mi Magyarországunk Tiszán inneni és túli részeiből” érkező híveinek

⁹ A hatalmas szakirodalomból lásd: a királyi özvegyek helyzetéről: Orsolya Réthelyi: *Mary of Hungary in Court Context*. PhD Thesis, CEU, Bp., 2010. 29–34. Uő: Jagiellonian–Habsburg Marriage Policy and Cultural Transfer. The Question of Household and Court Ordinances. In: *Das Wiener Fürstentreffen Von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelverählung*. Hggs. Bogusław Dybaś–István Tringli. Bp., 2019. 349–368. *Queenship and Counsel in Early Modern Europe*. Eds. Helen Matheson-Pollock–Joanne Paul–Catherine Fletcher. Basingstoke, 2018. A középkori királynékról újabban: *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. Szerk. Szovák Kornél–Zsoldos Attila, Székesfehérvár, 2019. c. kötet tanulmányai. Lásd még: Kenyeres István: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. = *Századok* 2004/5. 1103–1148.

¹⁰ Pálffy 2015. 17.

¹¹ A királyné meghívója Eperjes városának, 1556. november 1. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II.* (1556. sept–1576 jan). Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae 1. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1876. (A továbbiakban: EOE II.) 53.

Karai és Rendjei jöttek most össze Kolozsváron.¹² Fontos megemlíteni, hogy a királyi családdal lengyel urak sokasága és nagyszámú kíséret érkezett, akiknek az volt a feladata, hogy segítsék Izabellát uralkodói hatalma újjáalakításában. Azt, hogy közülük jelen volt-e néhány rangosabb személy az országgyűlésen, egyelőre nem tudni.¹³

Izabella már a gyűlés elején ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy az ország ősi jogait és kiváltságait, valamint a régi és későbbiekben meghozandó törvényeit meg fogja tartani. A rendek hűségének és engedelmességének viszonzásaképpen a királyné a maga és fia aláírásával és pecsétjével ellátva egy olyan hitlevelet adott ki, amelyben megígérte, hogy a rendeket jogaikban és szabadságaikban megőrzi, és fia is, nagykorúsága elérését követően, mindezt meg fogja tartani. Az országgyűlés ezek után Izabella hatalmi pozícióját tisztázta, ami a királyné személyében megfogalmazva így hangzott: az erdélyi rendek teljes egyetértésével elhatározott, hogy „mi, mint törvényesen megkoronázott magyar királyné (*tamquam Regina Hungariae legitime coronata*), közös és oszthatatlan felhatalmazással, felséges fiunkat meghagyva gyámságunk alatt, uralkodjunk, és az ország minden ügyét, addig, amíg fiunk a törvényes kort eléri, és azokban [az ügyekben] a megfelelő módon kormányozni és helyesen uralkodni nem tud, igazgassuk.”¹⁴ Az újonnan elfogadott törvénycikk értelmében a királyné a főhatalmat fia gyámjaként, annak nagykorúságáig, elvileg öt esztendeig gyakorolhatta a rendek támogatásával. Ez a törvény lényegében véve gyámi és régensi felhatalmazást jelentett a királyné számára.¹⁵ Mindkettőt fontos hangsúlyozni, mert az előbbi elengedhetetlen feltétele volt az utóbbinak. Izabella férje halálát követően, már 1540-től János Zsigmond gyámja volt, de nem az egyedüli. A gyámságban akkor osztozott vele György barát, Petrovics Péter és Török Bálint is. Most azonban egyedüli gyámként jogosulttá vált a fia, mint választott király helyett az uralkodói hatalom gyakorlására, amire kétség nélkül használhatjuk a régens kifejezést, még akkor is, hogyha ezt konkrétan nem találjuk leírva a királyné uralkodói státusát meghatározó törvénycikkekben.

Ugyanezen a gyűlésen a Karok és Rendek kívánsága szerint törvénybe iktatták, hogy mindennemű uralkodói oklevél vagy irat (*universae literae*) a királyné

¹² EOE II. 55–56.

¹³ Horn Ildikó: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588). Akadémiai Doktori értekezés, Budapest, 2012. 85–90. [dc_105_10_doktori_mu.pdf](https://doi.org/10.105_10_doktori_mu.pdf) (mtak.hu) letöltés: 2022. július 26.

¹⁴ „...quod nos, tamquam Regina Hungariae legitime coronata, auctoritate conjuncta et indivisa, relicto Filio nostro Illustrissimo sub tutela nostra, imperemus, atque omnia regni negotia, usque ad aetatem legitimam, in qua bono modo praeesse, et rite imperare possit, administremus.” EOE II. 57.

¹⁵ Csekey István: *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány.* Bp., 1917. 391.

és fia nevében adassék ki, valamint, hogy a donációkat és a privilégiumokat mindketten írják alá és azokat a királyné pecsétjével pecsételjék meg.¹⁶ Ez utóbbi ígérvényt a királyné nem tartotta be. A privilegiális formában, függő- vagy rányomott papírfelzetes pecséttel kiadott jogbiztosító iratok ugyanis nagyrészt – ha csaknem teljességgel – egyedül az ő nevében keltek, és általában csak Izabella aláírásával lettek megerősítve, bár igaz, találni mindkettejük aláírásával ellátott dokumentumokat is.

Izabella királyné uralkodói pecsétje, 1546.¹⁷ A köriratban: ISABELLA REGIS POL[ONIAE] NATA REGINA HVNGAR[IAE] DAL[MATIAE] CROA[TIAE] SLA[VONIAE] ETC. A négyelt reneszánsz stílusú pajzs jobb oldali felső mezéjében, négyelt mezőben Magyarország és a Szapolyai-címer elemei láthatók (növekvő farkas, három halmon koronából emelkedő kettős kereszt, itt: hét ezüst/vörös pólya, oroszlán); a jobboldali alsó mezőben a hétszeresen tekeredő kígyó szájában almával (?) (lehetséges, hogy véseti hiba: a milánói Sforza család címerében ugyanis a koronás sárkánykígyó szájából egy derékből kinövő gyermek látható); a bal felső mezőben a Jagelló-sas, a bal alsó mezőben a Dalmáciát jelképező három koronás oroszlánfej látható.

¹⁶ „Placuit etiam ordinibus et statibus regni nostri, ut universae literae sub nominibus nostro, et simul Filii nostri Illustrissimi, ederentur, et emanarent. Quae autem donationum et privilegia chyrographis nostris et simul Filii nostri Illustrissimi muniantur, sigillum nostrum unicum apprimatur”. EOE II. 57.

¹⁷ A kép forrása: Szinvai Lázár: Beatrix és Izabella királynék pecsétjei. = *Turul* 1883/2. 67–69. A beemelt Szapolyai-címer elemeiről lásd: Gyulai Éva: A Szapolyai-címer változatai a 15–16. században. = *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 13. 2008. 125–163.

Az országgyűlés ezt követően elrendelte, hogy akik eddig nem tették le Izabella és fia nevére a hűségesküt a korábbi – még a Szapolyai család hazatérése előtt megtartott – szászsebesi gyűlésen, azok fej- és jószágvesztés terhe alatt itt és most kötelesek ezt megtenni; akik itt és most nincsenek jelen, azok közül az erdélyieknek egy hét leforgása alatt írásban kell a hűségesküt letenniük. A magyarországiak egy hónapot kapnak erre, a felső részeken lakóknak Perényi Gábor abaújházi ispán, főkapitány, a Tiszántúlon délebbre lakóknak az éppen Váradot ostromló Varkoch Tamás és a királyné más kapitányai előtt kell az esküt letenniük. Ezt a határozatot később azzal a szigorítással egészítették ki, amely kimondta, hogy ha valaki a Szapolyaiak uralta területeken Szent Miklós napjától számítva egy hónap leforgása alatt nem teszi le a hűségesküt, annak javait a kincstár számára lefoglalják.¹⁸ A hűségeskü letétele azonban nem mehetett végbe könnyen és gyorsan, 1557 februárjában még mindig voltak, elsősorban a székelyek és a szászok köreiben olyanok, akik ezt a kötelezettséget nem teljesítették, és ugyan Izabella haladékot adott számukra a következő generális gyűlésig, egyúttal azonban törvénybe foglalták, hogy az emiatt hűtlenség vétkében elmarasztalt székelyek is fő- és jószágvesztéssel lehetnek büntethetők.¹⁹

A visszatérő Izabella és fia birtokába kerülő területekről itt annyit érdemes megemlíteni, hogy ezekről már 1556 nyarán, Ferdinánd lemondása után megkezdődtek a tárgyalások, részben II. Zsigmond Ágost lengyel király, részben a Porta közbenjárásával, illetve rajtuk keresztül. Ferdinánd természetesen az Erdélyen kívüli területeket követelte, mondván, ezek mindig is a királysághoz tartoztak, Izabella azonban kitérő választ adott arra hivatkozva, hogy területi ügyekben a keleti országrész rendjeivel és a Portával kell egyeztetnie.²⁰ A határmenti területekért folytatott harcok egyébként Ferdinánd és a Szapolyaiak között a következő években is heves fegyveres összecsapásokat hoztak, nem véletlenül. A minél nagyobb terület birtoklása a hajdan volt királyságból ugyanis a nyertes félnek biztosította (volna) az erősebb jogot a magyar királyi cím egyedüli birtoklására és a másik végleges eltávolítására a hatalomból. 1556 őszén azonban a Magyar Királyság meglehetősen nagy területe ismerte el a visszatérő királyné és fia uralmát, miként az alábbi térkép mutatja.

¹⁸ EOE II. 60.

¹⁹ „In nota infidelitatis Siculi quoque perdunt caput et bona ac hereditates suas vniuersas, instar nobilium iuxta deliberacionem in Zazsebes et Coloswar in comicijs generalibus habitam.” EOE II. 75. V. ö. újabban: Rácz Balázs Viktor: A ius regium székelyföldi megjelenése: egy látszólagos tudományos konszenzus. = *Erdélyi Múzeum* 2021/1. 1–16.

²⁰ Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Bp., 1918. 82–83.

NOVAE CONSTITUTIONES

Az 1556–1558. évek országgyűlésein meghozott új törvények közjogi értelemben újjáalakították a keleti királyság politikai-hatalmi berendezkedését, és sok tekintetben módosították az 1542–1544. években megalkotott alaptörvényeket. A rendelkezések – Izabella gyámi és régensi rangjának biztosítása után – elsősorban azt a célt szolgálták, hogy a királyné hatalmát a lehető legnagyobb mértékben körül bátyázzák. Az alább sorra veendő országgyűlési végzések Izabella főhatalmát, általában véve a kormányzati, azon belül külön is az uralkodót megillető külügyi, pénzügyi, majd 1557-ben a hadügyi téren is biztosították. Ugyanekkor kinyilvánították: az igazságszolgáltatásban is övé a legfőbb hatalom. Ezekon felül minden téren gondoskodtak a királynét megillető magánbirtokokról, udvarának és egyúttal az országnak a székvárosáról, azoknak a kincstári bevételeknek a szigorú begyűjtéséről, amelyek a királyi családnak anyagi biztonságát, és magának az államháztartásnak is a bevételeit jelentették.

Ami az „új ország” kormányzatának alapjait illeti, az 1556. évben, Katalin napján kezdődő országgyűlés törvénybe iktatta, hogy a rendek egyetértésével Izabella királyné és fia birtokába került az általa uralt területen a fiscushoz tartozó és a későbbiekben arra háramló összes vár, erődítmény, és ezekbe saját döntése alapján helyezhet tiszttartókat és előljárókat. Ezzel összefüggésben a köz akaratából szentesítették, hogy bárminemű birtokadomány, méltóság és hivatal adományozásának jogával a királyné rendelkezék, valamint a maga és fia udvarába az ezen országból származókon kívül bármilyen nemzetből való személyt befogadhasson. E törvénycikk jól kivehető célja az volt, hogy Izabella a későbbiekben is tarthasson maga mellett Lengyelhonból érkezett tisztségviselőket, akik segíthetik uralmának fenntartását és a két ország politikai kapcsolatainak erősítését. 1556 után azoknak a lengyel nemeseknek egy része is a királyné szolgálatában maradt, akik 1552-től lengyelországi udvartartásának tagjai voltak, mint például Piotr Boratyński és Mikołaj Cikowski, akik követként érkeztek Erdélybe, utóbbi azonnal a királyné udvarmestere lett. További szolgálatokat teljesítettek a többi között: Stanisław Ligęza, Jan Maluski, Stanisław Nieżowski, Marcin Ostrzyński és Paweł Secygniowski is.²¹

²¹ Az Izabella tisztségviselőiként szolgáló lengyel urak tevékenységének feltárása további kutatásokat kíván. Lásd Orgona Angelika: Jan Zygmunt. János Zsigmond lengyelországi udvara. = *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Évkönyve* 1998–1999. [2000] 5–32.; Horn 2012. 89., Horn Ildikó: János Zsigmond lengyel tanácsosa, Stanisław Nieżowski (1520 k.–1573) In. „*Nem sülyed az emberiség!*”... *Album amicorum Szöreyi László LX. születésnapjára*. Főszerk. Jankovics József, Bp., 2007. 1387–1394. <https://iti.abtk.hu/hu/szorenyi-laszlo-honlapja/nem-sulyed-az-emberisege>, letöltés: 2022. július 26.

A hatalomváltást a reprezentáció terén is kinyilvánító pénzverésről való intézkedés sem váratt sokat magára. A királyné parancsára 1557 nyarán rendelte el az országgyűlés, hogy a szebeni pénzverőkamara olyan értékű és nagyságú pénzt verjen, mint Ferdinánd idejében volt.²² A királyné, bár a kancelláriáján kelt levelek esetében általában nem tartotta magát ahhoz, hogy az intulatiókban fia nevét is feltüntessék, a pénzverés terén nem ezt a gyakorlatot követte. Már 1557-ben veretett olyan aranyforintokat, amelyen mindkettejük neve és titulusa szerepelt.

Meg kell említeni, hogy noha a rendek az új államhatalmi berendezkedés törvénycikkeinek megalkotása idején – későbbi szokásukkal ellentétben – nem tettek esküt a közöttük meglévő szövetségre, az unióra. Mégis, az új ország egységének megeremtését szolgálta az az 1557 februárjában meghozott törvénycikk, amely elsősorban a székelyek megintését célozta, akik húzódoztak az adófizetéstől. A törvénycikk kimondta, hogy amiben két rend megegyezik, az a harmadikra nézve is kötelező legyen, miként ezt a régi szokásjog is bizonyítja. Ez az „egyetértési-kötelezettség” azonban még hosszú ideig nem ment át a politikai döntéshozás gyakorlatába, amiből a későbbi évtizedekben számos konfliktus keletkezett a rendek között.²³

Ami a külügyeket illeti, 1556 őszén a rendek azt kérték a királynétól, hogy mielőbb küldjön követeket a Portára és a francia királyhoz és más keresztény országok uralkodóihoz annak érdekében, hogy országának biztonságát ezúton is előmozdítsa, amit Izabella készségesen meg is ígért. Ez esetben is hangsúlyozza azonban a királyné nevében megfogalmazott törvénycikk, hogy diplomáciai szolgálatra csakis az általa kijelölt és kinevezett embereket küldi el, mivel az ezzel ellenkező gyakorlatból régebben sok zavar támadt. A külügyek intézését még határozottabban a királyné kezébe helyezte az az ugyancsak az 1556. őszi gyűlésen megfogalmazott törvénycikk, amely kimondta, hogy Izabella és fia alattvalói közül sem fő-, sem közép- sem alsóbbrendű személy a királyi felségek tudta és beleegyezése nélkül ne merészeljen külországok uralkodóival kapcsolatot létesíteni, sem levelek, sem személyes követek által. Ehhez kapcsolódóan törvénybe iktatták, hogy azokat a külországból a királyné és fia birtokában lévő területre érkező kereskedőket, akiknél esetleg ilyen külföldi fejedelmektől vagy főuraktól behozott leveleket találnak, fej- és jószágvesztéssel fogják büntetni.²⁴

Ahhoz, hogy ezúttal a hadügyek terén is Izabella rendelkezett a főhatalommal mint régens – ellentétben az 1540-es évekkel, amikor is György barát helytartóként állt a katonai irányítás élén –, kétség sem férhetett. Az 1557. évi februári országgyűlés rendelkezett erről, amikor is általánosságban törvénybe iktatta, hogy

²² EOE II. 82.

²³ EOE II. 73.

²⁴ EOE II. 59.

az ország szükséghelyzete esetén a királynéi felség parancsára és megkeresésére a rendek kötelesek katonaságot kiállítani, és az ország határain kívülre is mozgósítani, és a magyaroknak – azaz az Erdélyen kívüli magyar területeken élőknek – segítséget nyújtani. Mivel azonban azok is testvéreik (*illi fratres ipsorum sunt*) – mármint az erdélyi rendeknek –, viszonzásképpen a magyarországi – azaz a királyné és fia uralma alatti országrészből való – országlakosok is segítségként jönni tartoznak.²⁵ Általánosságban azt is meghatározták, hogy a királyi parancsra a nemeseknek személyesen kell felkelniük és minden 16 jobbágyuk után kötelesek egy katonát kiállítani, a székelyek pedig, a primorok és a lófők is, fejenként kötelesek hadba szállni. A szászok pedig, régi szokás szerint, kétezer puskás gyalogost, mellettük ágyúkat és más hadiszereket legyenek kötelesek szolgáltatni hadfelkelés idején. Az 1558. júniusi határozatok még szigorúbbak voltak, a fejenkénti hadbaszállást fej- és jószágvesztés terhe alatt tették kötelezővé.²⁶

A bíraskodási főhatalom rendezése már az első országgyűlésen kiemelt jelentőséget kapott. Az erről szóló 1556. évi törvénycikk kimondta, hogy mivel a hatalmat (*imperium*) egyrészt törvényekkel, másrészt fegyverekkel lehet megtartani, ezért elrendelik a következőket: először is bírák, protonotariusok, esküdtek és királyi jogügyigazgató választassék, hogy utóbbira a kincstár ügyeit azonnal rá lehessen bízni és a törvénykezés is azonnal megkezdődjön. Ezek a tisztségviselők pedig a továbbiakban ne a táblai bíraskodásért beszédett bírságpénzekből részesüljenek, hanem a királyné saját kezéből kapják majd fizetésüket; az oktavális terminusokon pedig az ország régi szokásjogai szerint ítélkezzenek (*juxta veterem regni consuetudinem adjudicabunt*).²⁷ A felső szintű bíraskodás folyamatának újraindítása és a megfelelő személyi állomány kinevezése a következő két esztendőben is egyik központi feladat volt az újonnan berendezkedő királyi hatalom számára, így országgyűléseken is többször napirendre került. Az 1557. évi februári gyűlésen számos törvénycikk igazította tovább a bíraskodás újonnan kialakított rendszerét. Meghatározták, hogy a jogi eljárások iratainak kiadásá-

²⁵ EOE II. 75.

²⁶ EOE II. 95.

²⁷ EOE II. 57. Az új országban kialakuló bíraskodási rendről ld. Dáné Veronka: „Minden birodalmak... törvénnyel is oltalmaztatnak.” Az Erdélyi Fejedelemség törvénykezése. = *Korunk* 2013/3. 52–56.; Bogdándi Zsolt: Az erdélyi központi bíraskodás kialakulása és főbb jellegzetességei (1541–1571). In: *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán*. Szerk. Máthé Gábor, Bp., 2014. 117–134.; Bogdándi Zsolt: Az Erdélyi Fejedelemség személyes jelenléti bírósága és a táblai elnökök a 16. század második felében. = *Erdélyi Múzeum* 2016/1. 47–55.; Zsolt Bogdándi: Establishing New Institutions During the Reign of Queen Isabella (1556–1559): The Royal Table and the Places of Authentication. In: *Isabella Jagiellon Queen of Hungary*, 235–246.; Zsolt Bogdándi: The Organization of the Central Court of Justice in Transylvania in the Second Half of the Sixteenth Century = *The Hungarian Historical Review* 2018/4. 718–738.

ért fizetendő díjakat úgy szabják meg, hogy Choronk Márton jogügyigazgató és Gáldi Benedek deák nézze át Mátyás és [II.] Ulászló királyok dekrétumait, készítsenek jegyzéket az iratokról, majd azt mutassák be a királynénak a későbbi döntésre. Kikötötték, hogy a kijelölendő tisztségviselők jogi ismerettel rendelkező személyek legyenek, továbbá, hogy a magyar nemesség számára ugyanazt az eljárást kövessék, amelyet Pozsonyban szokás, nem térve el az ősi szokásjogtól.²⁸ Az 1557. évi júniusi országgyűlésen pedig ismételten elrendelték, hogy a királyné alkalmas, képzett és jogban jártas protonotariusokat és esküdteket jelöljön ki, mert fontos, hogy a hatalomváltás után mielőbb meginduljon az igazságszolgáltatás.²⁹ 1558 márciusában külön törvénybe iktatták, hogy a felségek jelenléte előtti bírászkodás hogyan és mi módon folyjék, illetve, hogy ezen a fórumon Magyarország régi szokásjoga szerint kell igazságot szolgáltatni.³⁰

A királyné és új országa számára is nagy hangsúlyt kaptak a kincstár bevételei és általában a pénzügyek igazgatásának kérdései. Intő példa és elrettentő emlék lehetett számára a Fráter György kincstartói uralma alatt töltött évtized, amikor nem egyszer szűkölködni kellett, holott az országrész rendelkezett megfelelő jövedelemmel. A rendekkel egyetértésben ezért most nem jelöltek ki kincstartót, hanem az ország minden kincstári jövedelmét és az adókat a királyné rendelkezésére bocsátották, aki megígérte, hogy mindent a köz hasznára és szükségleteire fog fordítani. Ehhez hozzátették azt a döntést is, hogy a királyné a kincstárba fizetendő adók megfizetése alól senkinek nem fog felmentést adni, csak az elpusztult vagy felégetett birtokok mentesülhetnek, de azok is csak egy kis időre, amíg kissé fellélegeznek. Törvénybe iktatták, hogy semmilyen rendű-rangú ember, nemes vagy báró se merészelje a contributióból magának a legkisebb összeget is elvenni, hanem ha valamennyi követelése van, akkor a királyi felségekhez folyamodjon. A királyné kijelentette továbbá, hogy azoktól a váraktól, amelyeket hitbér és viszonthitbér címén (*in sortem dotis et contradotis*) címén elhunyt férjétől kapott, megválni nem akar. Ezek azonban jelenleg nincsenek az ő és fia hatalmában, ezért jegyajándék címén az erdélyi Görgény és Szamosújvár várak kerülnek a birtokába addig is, amíg az előbbieket vissza nem szerzik.³¹

Ami a kincstartóság ügyintézését illeti, úgy tűnik, Izabella nem állt a helyzet magaslatán, nem is az ő feladata lett volna egy ilyen komoly hivatal terheinek viselése, ezért a rendek hamarosan visszatértek erre az igazgatási kérdésre. Az

²⁸ EOE II. 74.

²⁹ EOE II. 82.

³⁰ EOE II. 89.

³¹ Görgény várát a királyné már 1557-ben a korábbi Ferdinánd-párti vajdának, szentiványi Kendy Ferencnek zálogosította el 9000 forintért. Jakab Elek: Görgényvár és a görgényi kastély a múltban. = *Századok* 1883. 333.; Szamosújvárról legújabbban: P. Kovács Klára: *A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16–19. században*. Bp., 2019.

1558. júniusi országgyűlésen arra kérték a királyi felségeket, hogy jelöljenek ki egy alkalmas személyt a királyi jövedelmek kezelésére. A közelebről itt meg nem nevezett tisztséget viselő, de nyilvánvalóan kincstartó személyének feladata az adó, a só- és aranybeváltó-kamaráknak, a váraknak, a [gyulafehérvári] püspökségnek és káptalannak, a karánsebesi kerület jövedelmeinek, a huszadoknak, harmincadoknak és egyéb magyarországi és erdélyi jövedelmeknek a gondos kezelése és igazgatása, a bevételekről és kiadásokról való számadás vezetése lesz. Hozzá tették azt is, hogy ez az ember egyszer vagy kétszer is egy évben szigorú elszámolásra legyen kötelezve, nehogy mint annak idején Fráter György, visszaéljen a királyi bizalommal.³² A kincstartói tisztséget végül Pókay Jakab, volt gyulafehérvári udvarbíró nyerte el, igaz, csak rövid időre, mert 1559-ben már Piotr Zawada viselte.³³

A szekularizáció kérdése az 1542. évi határozat után ismét napirendre került.³⁴ Az erdélyi püspöki szék nem volt betöltve, helyesebben szólva Ferdinánd kijelölt püspöke Bornemissza Pál volt, de az ő távozásával új helyzet alakult ki, nem állt egyházfő az erdélyi püspökség élén, így a püspökség birtokai is jórészt világi földesurak birtokában voltak.³⁵ A rendek javaslatát, miszerint a római katolikus egyházi birtokokat ne adják vissza az egyháznak, hanem a királyi család ellátására – az államháztartás költségeire – fordítsák azokat, Izabella egyelőre nem fogadta el, a kérdést további megfontolásra félretette. Annyit mindenesetre törvénybe foglaltak, hogy a marosvásárhelyi és a kolozsvári kolostorokban iskolákat fognak felállítani.³⁶ Törvénybe foglalták továbbá már ekkor, hogy a szászok tizedeiből bizonyos részt a királyi család szükségleteire tartsanak fenn, a többit azonban a szászok szabadon bérbe adhatják.³⁷ Érdemes megemlíteni a szekularizációval kapcsolatban, hogy a rendek már az 1556. márciusi szászsebesi országgyűlésen – amelyen deklarálták Ferdinándtól való elpártolásukat és a Szapolyai-örökösök visszahívását – úgy határoztak, hogy „minémű dézma búzák, borok és egyebek vagynak ez országban római király és püspök uram számára”,

³² EOE II. 97.

³³ Gálfi Emőke: A gyulafehérvári udvarbírák és az általuk igazgatott uradalom a 16. század közepén. In: *Certamen III. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában*. Szerk. Egyed Emese–Pakó László, Kolozsvár, 2016. 261–270.

³⁴ 1542-ben az erdélyi püspök birtokait a királyné és fia udvarának szükségleteire rendelték: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. (1540–1556)*. Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae 1. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875. (továbbiakban: EOE I.) 189.

³⁵ V. ö. Oborni Teréz: Bornemissza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556). In: *Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Szerk. Á. Varga László–Oborni Teréz, Eger, 2008. 349–362.

³⁶ EOE II. 64–65.

³⁷ EOE II. 60.

azokat mind Petrovics Péter helytartó kezéhez adják, aki ettől kezdve már II. János nevében gyakorolta a főhatalmat Erdélyben.³⁸ Ezt a rendelkezést követte az 1556. április 26–27-én megtartott, Petrovics által Kolozsvárra összehívott országgyűlés döntése, miszerint a monostorok birtokában lévő és általában az egyházi birtokok igazgatásának élére megbízható embereket állítsanak addig is, amíg a királyi felségek be nem érkeznek az országba és meghatározzák, hogy milyen célra fordítsák ezeknek a birtokoknak a jövedelmeit.³⁹ Ezek a szekularizációt mintegy előkészítő döntések azt jelentették, hogy a rendek már a királyi család visszatérése előtt készek voltak az egyházi birtokok jövedelmeit a királyné és fia rendelkezésére bocsátani.

A szekularizációval kapcsolatos országos döntések sorát egy 1558. január végén – február elején megtartott olyan országgyűlés határozatával folytathatjuk, amelyről csak Bethlen Farkas elbeszéléséből tudunk, a forrásai ugyanis egyelőre nincsenek meg. Eszerint a rendek közül a nemesség és a székelyek, belátva, hogy a kincstár meglévő jövedelmei annyira csekélyek, hogy a királyné és fia tiszteséges eltartására sem elegendőek, úgy határoztak, hogy a szász papokat illető jövedelmek háromnegyed részét a kincstárnak rendelik. A szászok tiltakozását követően, akik ősi privilégiumaikra hivatkoztak, végül a királyné úgy döntött, hogy bizonyos helyeken a negyedrészt, de a legtöbb helyen a háromnegyed részt meghagyja a szász papoknak.⁴⁰ Ugyanekkor határoztak arról, hogy a harmincadok a kincstár bevételei legyenek. A rendek az 1558. március-áprilisi gyűlésen a dézsmabérletek rendjéről hoztak végzéseket, egyúttal úgy döntöttek, hogy további dézsmákat mostantól ne adjanak bérbe senkinek, hanem a királyi felségek várainak és udvarának szükségleteire fordítsák, valamint a szászok dézsmáit csak szászoknak adják bérbe, kivéve azokat, amelyeket a királyné a saját szükségleteire tart meg.⁴¹ Ezekből az országgyűlési végzésekből kiderül, hogy az egyházi javak és bevételek szekularizációja nem köthető egyetlen konkrét törvénycikkhez – ezért is olvasható a szakirodalomban többféle dátum –, hanem inkább folyamatként, több törvénycikk együttes következményeként határozható meg.⁴²

³⁸ EOE I. 571.

³⁹ EOE I. 577.

⁴⁰ Bethlen Farkas: *Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). II–IV. könyv.* Fordította: Bodor András, A jegyzeteket írta: Kruppa Tamás, Bp.–Kolozsvár, 2002. 207–208.

⁴¹ „Constitutum autem est ne decime quibusvis deputentur, sed in vsum et necessitatem castrorum et curiarum Maiestatum suarum cumulentur. Decime vero inter Saxones non alijs sed Saxonibus arendentur, exceptis illis, quas Maiestas sua in proprium vsum conseruare vult.” EOE II. 92.

⁴² Gálfi Emőke: Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése. = *Erdélyi Múzeum* 2016/1. 26–35.

Izabella ugyancsak az 1556. őszi gyűlésen állapodott meg a rendekkel arról, hogy a kormányzás kérdéseiben meghallgatja az arra méltó és érdemes főurak tanácsait, és azok figyelembevételével fog dönteni. A tanácsosi testület tagjainak kijelöléséhez 1558 tavaszán tértek vissza a rendek. Miként Horn Ildikó megalapította, a tanács összetételéből – mellőzve itt a személyek felsorolását – arra lehet következtetni, hogy Izabella nem a hosszú évek óta mellette kitartó főurakból állította össze a testületet, inkább azokat a tiszántúli és felső-magyarországi birtokos urakat választotta, akiknek megbízhatósága kétséges volt, és akik elpartolásával jelentős területeket veszíthetett volna országából.⁴³ Azt azért említjük meg, hogy 1557 októberében bekövetkezett haláláig a királyné atyai pártfogója és leghívebb embere, Petrovics Péter volt a tanács legbiztosabb tagja.⁴⁴

Az 1556. november-decemberi gyűlésen a királyné főhatalmának körülírását követő végzéseikben a rendek az újra induló államkormányzat anyagi hátterének megeremtéséről gondoskodva részletekbe menő határozatokat hoztak az adókvetésről, a vámbevételekről és a közrend helyreállításáról.⁴⁵ A kincstár jövedelmének biztosítása érdekében a következő esztendőkből a bevételi források aktuális állapotának megfelelően rendezték a fiskális igazgatás kérdéseit. Ezekben az években az országgyűlések rendszeresen napirenden tartották a közrend biztosításának kérdését is. Folyamatosan újabb és újabb törvényeket hoztak a gonosztevők üldözésére, a közrend fenntartására vonatkozóan. Az 1557. júniusi gyűlésen hozott törvénycikkkel a rablók, tolvajok és gonosztevők elfogására a vármegyei ispánokat kötelezték, az 1558. évi április-májusi gyűlésen pedig megerősítették, hogy a nemesség, a székelyek és a szászok között, valamint az Erdélyen kívüli részeken elfogott bűnözőket, miután az ügyüket kivizsgálták, megbízható személyek esküt tettek az eljárás során, és ítéletet hoztak, megfelelően büntesék meg.⁴⁶ Hozzátehetjük, hogy a rendfenntartás állandó nehézséget okozott az államigazgatás számára Erdélyben is. Korszakunkban nem csupán a vármegyei részeken, de a királyi, valamint a kincstár tulajdonában lévő birtokokon is folyamatosan üldözték a rablókat, latrokat a cirkálásnak (*inquisitio malefactorum*) nevezett eljárás bevett módja szerint.⁴⁷

⁴³ Horn 2012. 90–95.

⁴⁴ Varga Szabolcs: A hűséges rokon: Petrovics Péter a Szapolyaiak szolgálatában. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*. Szerk. Fodor Pál–Varga Szabolcs. Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Bp., 2020. 145–170.; Varga Szabolcs: Péter Petrovics (1487–1557) in the Service of Queen Isabella. In: *Isabella Jagiellon Queen of Hungary*, 327–346.

⁴⁵ EOE II. 61–65.

⁴⁶ EOE II. 82, 92.

⁴⁷ Rácz Balázs Viktor: A cirkálás helye és szerepe az erdélyi büntető igazságszolgáltatás rendszerében. = *Erdélyi Múzeum* 2022/1. 72–90.

A rendek 1558 nyarán arra kérték a királynét, hogy telepedjen le ott, ahol neki tetszik, de mindenképp Erdélyen belül, Kolozsmonostoron, Kolozsváron, Tordán vagy Gyaluban, esetleg Váradon.⁴⁸ Ezzel a királyi székhely állandóságát is biztosítani szerették volna, ami hamarosan meg is történt, Izabella ugyanis ragaszkodott régi lakhelyéhez, a gyulafehérvári volt püspöki palotához.

ÖSSZEGZÉS

Az 1556–1558. évi törvények egyfelől a királyi hatalom és az új politikai-hatalmi berendezkedés biztos törvényi talapzatra helyezését szolgálták, újrafogalmazták azokat az alaptörvényeket, amelyekre a keleti királyság alkotmányos rendje és kormányzata mintegy másfél évtizeddel korábban felépült. A Habsburg I. Ferdinánd uralmában eltöltött öt esztendő némiképp visszahozta a korábbi, elszakadás előtti időket (pl. vajdai hatalom, igazságszolgáltatás régi módja stb.), de ez már szinte anakronisztikusnak tűnt, hiszen az ország közállapotai, az 1540-es évek elejéhez képest is, végérvényesen megváltoztak. A kétkedők számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a Habsburg magyar király uralmát a keleti országrészben nem lehet fenntartani, új országnak kell alakulnia a kiskorú Szapolyai II. János választott király és Izabella régens királyné uralma alatt, akiket maga a világbíró Szulejmán szultán parancsolt ebbe az országrészbe. Az 1542–1544-ben megtartott alkotmányozó országgyűlések törvényei, noha elismerték uralkodónak János király fiát és az anyakirálynét, az 1540-es évtizedben helyettük mégis György barát mint helytartó, gyakorolta az uralkodót megillető főhatalmat, aki a rendek beleegyezésével szerezte meg a helytartóság mellett kincstartóként a legfőbb pénzügyigazgatási, majd a bírói és a katonai főparancsnoki pozíciókat is. A külügyi levelezést és külkapcsolatokat is ő uralta, sőt a királyné mellett a gyermek János Zsigmond egyik gyámja is volt.⁴⁹ Az özvegy királyné ezekben az években, minden igyekezete ellenére, valóban ki volt zárva a királyi hatalomból.

Visszatérésüket követően azonban Izabella jól érzékelhetően a maga királyi hatalmának széleskörű megalapozására törekedett, a Magyar Királyság törvényeinek és történelmi hagyományainak keretében. Emellett célul tűzte ki – az őt erőteljesen támogató lengyel urak segítségével –, hogy a Magyar Királyság keleti területeiből kialakítandó új ország integritását megerősítse az újonnan meghozott törvények által. Éppen ezért az egyik legnagyobb hangsúlyt a tárgyalt évek törvényhozásában, a „Justitia est regnorum fundamentum” – elve alapján az igazságszolgáltatás rendjének kiépítésére, helyesebben a magyarországi törvénykezési hagyományokra épített újjászervezésére fektette.

⁴⁸ EOE II. 94–95.

⁴⁹ Vö. Oborni Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században*. Bp., 2018. 104–115, 119–129.

A Szapolyai-örökösök által uralt területre vonatkozóan, amelyet korábban leginkább a királyi felségek uralma alatti *ditio*-ként határoztak meg, az 1556-tól meghozott törvényekben már a *regnum* kifejezést használták. A *regnum/regnum nostrum* kétféle értelmezésben tűnik fel az országgyűlési iratokban: egyfelől Izabella Magyarország egészére vonatkoztatva használta az ünnepélyesebben megfogalmazott országgyűlési meghívókban, a törvényeket megelőző bevezető szakaszban, vagy olyan esetekben, amikor kifejezetten a magyarországi nemeségről határoztak valamit, ezzel is érzékeltetve, hogy magát egész Magyarország királynéjának tartja és titulálja. Másfelől a konkrét végzések megfogalmazása során a *regnum* ragozott alakjait az Izabella királyné és fia uralma alatt álló teljes – immár új országot alkotó – területre vonatkozóan használták. (Pl.: *omnia regni negotia, placuit etiam ordinibus et statibus regni nostri, necessitatibus regni, regni negotia, presentem statum regni, juxta constitutionem regni priorem, limites regni, nomine regni*, stb.) A *regnum* utóbbi értelmezései pedig azt jelzik, hogy a keleti területekből formálódóban lévő új ország rendjei és uralkodói immár különálló állami entitásként tekintettek az uralmuk alatt álló területre.

OROSZ ISTVÁN

LIMITÁLT ÁRAK DEBRECENBEN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A limitáció a latin *limes*, határ kifejezésből származik, s azt jelenti, hogy megszabják valaminek a határát. Az árak esetében a törvényhatóságoknak azt a jogát foglalta magában, amely szerint bizonyos termékek és szolgáltatások árát a megye illetve a szabad királyi város saját hatáskörében szabályozhatta. Debrecen szabad királyi város élt is ezzel a joggal: a tanácsülési határozatokban a legkülönbözőbb termékek árszabályozását olvashatjuk a marha-, disznó- és juhhústól kezdve a borokon és sörökön át a napszámosok munkabéréig.

A 19. század első felében semmi nem gátolta a várost a limitációk gyakorlásában. Ez a tanulmány – amely része egy hosszabb írásnak – három termék limitált árait kívánja bemutatni: a marhahúsét, a sós szalonnáét, valamint a kerti és hegyi borokét. Célkitűzései között szerepel annak megvizsgálása, hogy a limitált árak mennyiben követik a szabad forgalmi árakat, valóban helytálló-e az a vélemény, amely szerint a szabad piac működésének legfőbb akadályát a hatósági ármegállapítások jelentették.¹

Ehhez ismernünk kellene az árak alakulását az újkori Magyarországon. Hazánkban az árak alakulásának kutatása azonban még ma is a kezdet kezdetén tart. Hiányoznak az összefüggő adatsorok az árakról és a bérekről.² Az azonban kétségtelen, hogy az európai árak hullámozása a 16. századtól kezdve Magyarországon is hasonló volt, mint Európában. A felfedezésekkel árforradalom kezdődött, amelynek során átrendeződött az ipar és a mezőgazdaság egész középkort jellemző viszonya. Az iparcikkek ára sokkal kevésbé nőtt, mint a mezőgazdasági termékeké, így ipari olló alakult ki ugyanakkor, amikor a nemesfémekhez viszonyítva minden termék ára növekedett. Ez a konjunkturális szakasz, mint ismeretes, a 16. század 30-as 40-

¹ A gazdasági szabadság hívei a reformkorban úgy vélték, hogy a piac szabad működésének legfőbb akadályát a hatósági ármegállapítások jelentik. Wesselényi Miklós: *Ballitéletekről*. Bukarest, 1833. 85.; Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 94.

² Domonkos Ottó: *Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI–XIX. század)*. In: Domonkos Ottó–Kiss Mária–Nagybákay Péter (szerk.): *A magyarországi árszabások katasztrerei 1463–1848. I–II. köt.* Bp., 1986.; Flórián Márta: *Az Mester Emberek Műveinek árazása. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabása (1597–1821)* Bp. 1993.

es éveig tartott,³ majd a mezőgazdasági termékek áresésével, kb. száz évig dekonjunkktúra kezdődött. Ez a dekonjunkktúra 1750 táján már lassú áremelkedésbe ment át, amely a francia forradalom időszakában felgyorsult, és a napóleoni háborúk időszakában addig nem látott mértéket ért el. Az általunk vizsgált 19. század első fele az áralakulások tekintetében élesen kettéválk. A 10-es évek derekáig egyre nőnek az árak, 1815-től a 20-as évek végéig visszaesnek a napóleoni háborúk előtti színvonalra, majd lassan ismét emelkednek az 1840-es évek végéig.⁴

Az árak meglehetősen hullámzó mozgást írtak le a 19. század első felében. A kérdés az, hogy az agrárközpontnak számító Debrecen limitált árai követték-e ezt a mozgást, vagy a limitáció szerepének megfelelően igyekeztek megakadályozni azt.

Az európai árak az újkorban kétféle mozgást végeztek. Az áraknak volt egy szekuláris trendje, amely a középkorhoz képest állandó emelkedést mutat, és volt egy olyan mozgása, amely rövid időközben, a szekuláris trendhez képes növekedett, vagy csökkent.

Az elmondottakat visszaigazolják Debrecen limitált árai is. A városban az első limitációk az 1550 körüli években születtek, azaz már akkor, amikor a szabad törvényhatósági jellegnek nem volt jogi alapja. Ezekből az adatokból 1560 után évtizedes átlagokat is tudunk számolni. Az átlagok a marhahús esetében font/krajcár szerint az alábbiak szerint alakultak:⁵

1660–1700	1,44 krajcár
1700–1750	1,70 krajcár
1750–1800	2,43 krajcár.

³ Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschafts seit dem hohen Mittelalters*, Berlin, 1966.; Wilhelm Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühe Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1967. 182–189. Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Bp., 1976.; Orosz István: *Árforradalom, konjunktúrák és válságok*. In: Orosz István–ifj. Barta János–Angi János (szerk.): *Európa az újkorban (16–18. század)*. Debrecen, 2006. 28–34.

⁴ Orosz István: *Agrárkrízis Magyarországon és Nyugat-Európában a 19. század 20-as éveiben*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 1993. 197–208.

⁵ Az összesített adatok a készülő ártörténeti munkából valók. Vö. Orosz István: *Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig*. In: Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Debrecen, 2011. (továbbiakban: Orosz 2011.) 122–123. Az árakat mindenütt krajcárra számítottuk át. A váltópénzek alapja a dénár, amelyből kettő tett ki egy krajcárt. Használatos volt még a garas = 3 krajcár, illetve a poltura, amelyből kettő volt egy garas. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megye Levéltára (a továbbiakban MNL HBML) Debrecen város levéltára, IV. 1011/a. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocollum annorum 1706–1723) 27. köt. 1708/452. A későbbiekben az arányok nem változtak.

Ezek az átlagok is kétségtelenné teszik, hogy a 19. századot megelőző évtizedekben a limitált árak legfontosabbja, a marhahúsé követte a szekuláris trendet.

Ha az árak lassú emelkedését nem is vették észre, a hirtelen változásokra a kortársak is reagáltak. Az 1790-es évek elején a faggyú árának gyors megnövekedését még azzal magyarázták, hogy „azért drága, mert külföldi kereskedőknek adják el a mészárosok.⁶ Később azonban, „tapasztaltatván, hogy a napi számosok (betyárok), amidőn dologra mennek, a mindennapi eleségen kívül illy drágaság idején rendkívül való napi számot kívánnak a gazdaktól. Elvégeztetett, hogy ennekutánna a gazda a napszámosnak enni ad napjában egy máriásnál többet ne fizessen”.⁷ A napszámok limitációja a későbbiekben is fontos kérdés maradt, úgy tűnik, a tanács az ő követeléseiken mérte le a drágaság mértékét és nem szívesen emeli a limitált béreket. A korszak végén, 1849-ben is arra hivatkoznak a tanácsiak, hogy a napszámosok „felette magas bért követelnek”, nem vállalnak munkát, inkább „a piacon naplopóként ácsorognak.”⁸ Kivételt csak a városi alkalmazottak jelentenek, akiknek a fizetését 1807-ben „az élelemre és ruházatra meg kívánható eszközöknek szer felett való drágasága miatt” növelik meg. Közéjük tartoztak a „hajdúk, a vachterek és a toronybeli vigyázók”.⁹

A nagy áremelkedések idején a tanács is arra hivatkozik a limitált árak megállapításánál, hogy a „nagy drágaság miatt” kellett az árakat felemelni.¹⁰ Függetlenül a napszámosok követelésétől, 1807-ben azt is megállapították, hogy „a sertések ára nagyon fel ment” és ezért kellett a szalonna árát is növelni.¹¹

A város polgárai számára bizonyos termékek limitálása természetes volt, de voltak olyanok, akik szerint a város által meghatározott árak mindenki számára kötelezőek. Nekik üzent a tanács, hogy „minden limitációnak csak az a célja, hogy azon felül senki ne mérje a húst, ha valaki olcsóbban adja, az a limitáció ellen nem vét, sőt a publicumnak kedvez”.¹²

Az elmondottak azt igazolják, hogy a városi tanács a rövid távú árváltozásokat észlelte, a következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a limitált árak megállapításával hogyan reagált ezekre.

⁶ MNL HBMLL 1011/a. (Protocollum sessionale politico oeconomicum 1790–1811) 74. k. 1790/334.

⁷ Uo. 74. k. 1790/328. A máriás 17 krajcár. A tanácsi döntés szerint a napszámost és a gazdát egyaránt meg kellett büntetni.

⁸ HBML IV. 1109/a. Debrecen város tanácsának iratai, Jegyzőkönyvek (1847–1871) 1. k. 1849/178.

⁹ HBML IV. 1011/a. 80. k. 1807/164.

¹⁰ Uo. 78. k. 1802/53.

¹¹ Uo. 80. k. 1807/165.

¹² Uo. 76. k. 1794/283.

1802-ben a „nagy drágaság miatt”, a marhahús ára ½ krajcárral feljebb ment, így fontonként 5 krajcárra nőtt.¹³ Négy évvel később 1806-ban, amikor az árak növekedése egyáltalán nem állt meg, a sör iccájének árát azért emelték 6 krajcárra, mert az árpa ára is megdrágult.¹⁴ A marhahús árának csökkentését a dekonjunkktúra idején, az 1820-as évek elején az indokolta: „ámbár már a szöllő, tengeri kapáltatás, s más egyéb mezei munkák ideje is bejött, mégis a húsnak kellete nincsen”.¹⁵ A példák további felsorolása nélkül is nyilvánvaló, hogy a limitációk követték az árak piaci alakulását.

A marhahús árának szabályozását az elmondottakon túl még egy tényező befolyásolta, a limitált árat mindig próbavágások eredményeként állapították meg. A kiinduló pont az volt, hogy a limitált ár mellett haszonnal tudta-e kimérni a mészáros a levágott állatot. Ez természetesen a vágóállat piaci árától függött, így a piac a gyakorlatban meghatározta a limitáció mértékét. Ha az adott limitált ár mellett nem volt haszon, akkor felemelték a fontonkénti árat, ha túl sok volt, akkor csökkentették.¹⁶

Úgy tűnik, a próbavágások rendszere évtizedek alatt nem változott. A 18. század elején 1729-ben például a székbírák számadásai szerint, amikor 309 marhából levágtak 17-et, kiderült, hogy a kimérés két dénáron ráfizetéses, ezért felemelték a limitált árat 3 dénárra s a többi 289-et már ezen az áron értékesítették.¹⁷ 1850-ben ugyancsak azt tapasztalták, hogy a próbavágásra szánt két ökröt és egy tehenet 605 váltó forintért lehetett a szabad piacon megvásárolni, húsból azonban a limitált áron csak 535 forint volt a bevétel, ezért felemelték a fontonkénti árat.¹⁸ 1853-ban két ökör és két tehen volt a próbavágás alanya. Kimértek a négy állatból 1447 font színhúst, 144 font (mázsánként 50 váltó forint értékű) faggyút és értékesítették a marhabőrt is. A mérés végeredménye az volt, hogy a 7 pengő-krajcár limitált ár mellett is volt haszna a mészárosoknak, ezért nem változtattak rajta.¹⁹

A próbavágások egyébként számos olyan adatot is tartalmaznak, amelyek kívül esnek az árstatisztika körén. Megtudhatjuk, hogy mennyi az egy szarvas-marhából (ökör, tehen) kimérhető színhús átlaga. Az, hogy a 18. században ez 300,9 font volt, a 19. század első felében pedig 372,3 font, arra is utalhat, hogy a

¹³ Uo. 78. k. 1802/53.

¹⁴ Uo. 80. k. 1806/173.

¹⁵ Uo. 94. k. 1823/276.

¹⁶ Orosz 2011. 123.

¹⁷ MNL HBML Debrecen város levéltára, IV. 1012/b. Debrecen város Számvevőségének iratai, Királyi kisebb haszonvételek elszámolása, Székbírák számadásai 1717–1781. 24. k.

¹⁸ MNL HBML IV. 1109/a. 2. k. 1850/95.

¹⁹ MNL HBML IV. 1109/a. 14. köt. 1853/4408.

jobb tartási feltételeknek megfelelően növekedett a szarvasmarhák átlagos súlya. Nem a próbavágásokból, de a közgyűlési jegyzőkönyvek bejegyzéseiből azt is megtudhatjuk, hány állatot vágtak le évente Debrecenben. 1848-ban a mészáros céhnek 90 tagja volt s ezek mindegyike évente levágott 60, összesen 5400 állatot.²⁰ A mészárosok azonban a nekik nem tetsző limitációk ellen gyakran azal tiltakoztak, hogy nem vágtak elegendő állatot. Ez történt pl. 1806-ban. Ezért rendelkezett úgy a tanács, hogy „minden panaszoknak el távoztatása végett ... minden nap legalább 20 marhát vágjanak”²¹ és „12 este a székben legyen”. Ez évi 7300 levágott állatot jelentett. Mindenesetre a napi vágások száma elég nagy hullámzást mutat, a kimért hús mennyisége 1,8 és 2,5 millió font között ingadozott. A történeti kutatás ezekből az adatokból az egy főre eső marhahús-fogyasztást is meg tudja állapítani, ami 36,5 (1811) és 69,7 font (1806) között változott, azaz 20, illetve 36,8 kilogramm volt. Európai összehasonlításban ez igen magas arány, és azt is bizonyítja, hogy a hús-fogyasztásban a marhahús vezetett, mert nálunk marhahúsból többet fogyasztottak, mint másutt az összes húsfélékből.²² A marhákat feldolgozó mészárosok mellett a 18. század második felében jelentek meg a sertésvágó hentesek, akiknek foglalkozása – úgy tűnik – alantasabb volt a mészárosokénál.

A marhahús mellett sok birkahúst is ettek, ami a 19. század előtt olcsóbb volt a marhahúsnál is. Nem is fontonként állapították meg az árát, hanem a birka „címereként”, azaz az állat negyedrészenek volt limitált ára. A marhahús és juhhús árarányai a 18–19. század fordulójától kezdtek megváltozni, a juhhús egyre drágább lett és felzárkózott a marhahús mellé, sőt időnként meg is előzte.²³ Ez a helyzet az 1830-es években ismét visszafordult, aligha függetlenül a birkatelepszítés elterjedésétől. 1831-ben a 8 krajcáros, 1846-ban a 10 krajcáros marhahús mellett a juhhús ismét csak 6 krajcár volt.²⁴

A sertéshús a marhahúshoz viszonyítva ellenkező úton járt. A korábbi évtizedekben általában magasabb árra limitálták, mint a marhahúst.²⁵ Ennek nyomai időnként még a 19. század első felében is jelentkeznek. 1811-ben 21–30,

²⁰ MNL HBML IV. 1011/a. 118. k. 1848/37.

²¹ Uo. 80. k. 1806/59.

²² Ez az adat nem igazolja azt a véleményt sem, hogy a pásztorok eledele nem a húsok, hanem a tésztafélék voltak. Zoltai Lajos: Tejtermékek és húsfélék vetélkedése a régi debreceni háztartásban. Debrecen, 1935. 6.

²³ 1790-ben a marha- és juhhús egyaránt 4 krajcár volt. 1791-ben a marhahúst 4 krajcárra, a bárányhúst 5 krajcárra limitálták, 1818-ban a 10 krajcáros marhahús mellett a juhhús csak 1 krajcárral volt olcsóbb, 1817-ben és 1824-ben ugyanígy. MNL HBML IV. 1011/a. 74. k. 1790/300, 75. k. 1791/79., 88. k. 1817/410., 89. k. 1818/336–37, 95. k. 1824/284.

²⁴ Uo. 101. k. 1831/23, 116. k.

²⁵ 1715-ben pl. a marhahús fontja 4 dénár volt, a sertéshúsé 6 dénár. Uo. 28. k. 1715/581.

1812-ben 6–10, 1818-ban 15–24 váltó krajcár volt a marha- és sertéshús közötti arány.²⁶ Ugyanakkor már 1816-ban előfordult, hogy a marhahús és sertéshús árát azonos összegre, 24 váltó krajcárra limitálták,²⁷ sőt 1833-ban a sertéshús egy krajcárral olcsóbb volt, mint a marhahús.²⁸ Zoltai Lajos ezeket az eltolódásokat azzal magyarázta, hogy a kukorica elterjedésével a sertések száma nőtt. Így a sertéshús ára viszonylag csökkent.²⁹ A város vezetői érzékelték is, hogy a szarvasmarhák és a sertések már azonos súllyal szerepelnek a város életében, mert 1850-ben azt állapították meg nem kis büszkeséggel, hogy „Debrecen városában a szarvas marhával s sertésseli kereskedés nagy mennyiségben s az ezen vidékre mindenkor sinor mértékül szolgálható ár mellett” üzetik.³⁰ A város múltját kiválóan ismerő Balogh István is azt állapította meg, hogy „a sertéshizlalás, amely a 19. század második felében a debreceni civisek egyik fő jövedelmi forrása volt, a század elején még nem számottevő, csupán a házi szükséglet fedezésére szolgál. A jobb takarmányozás és a jobb sertésfajta találkozása révén vált Debrecen a Tiszántúl legnagyobb sertéshizlaló és feldolgozó központjává”.³¹

Nemcsak a húsfélék árainak egymáshoz való viszonya volt más, mint napjainkban, hiszen ma a sertéshúsnál jóval drágább a marha- és a juhhús is, de másként értékelték a minőséget is. Nem a sovány, hanem a zsíros húsnak volt nagyobb becsülete. A „jó kövér húst” már a 18. században is többre becsülték a soványnál, limitált ára is magasabb volt ez utóbbinál.³²

Sajátosan alakult a marhahús és a faggyú, illetve a sertéshús és a szalonna ára. A faggyú mindenkor értékesebb volt a színhúsnál, a szalonna pedig a disznóhúsnál. Ez a helyzet a körülményekkel megmagyarázható. A világítás legfőbb eszközei a gyertyák voltak. A legfinomabb gyertyákat ugyan méhviaszból öntötték, a többség azonban faggyúból készült. A faggyú mint nyersanyag volt fontos egészen a modern világító eszközök megszületéséig. A szalonna drágaságát a húshoz képest az okozhatta, hogy a napszámosokat többnyire úgy fogadták fel, hogy a gazda biztosította a napi ételmezését is. Ez az élelem többnyire szalonna volt.

A marhahús és a sertés szalonna limitált árainak egymáshoz viszonyított aránya elég nagy ingadozást mutat. Az általunk gyűjtött adatok között a legkisebb arányt 1821-ben tapasztaltunk, amikor a 9 illetve 8 váltó krajcáros hús árak mellett

²⁶ Uo. 82. k. 1811/229; 83. k. 1812/357.

²⁷ Uo. 87. k. 1816/416.

²⁸ Uo. 103. k. 1833/39.

²⁹ Zoltai 1935. 8. A sertések száma 1805-ben 1425 volt, 1851-ben 7400. Uo. 7.

³⁰ MNL HBML IV. 1109/a. 4. k. 1850/2567.

³¹ Balogh István: *A civisek világa*. Bp., 1973. 100.

³² MNL HBML IV. 1011/a. 29. k. 1719/679. A 4 krajcáros hússal szemben a kövér hús 5 krajcár volt.

az új sós szalonna 16 krajcár, 1,7-szeres, illetve kétszeres áru, az ó sós szalonna 18 krajcáros ára mellett kettő, illetve 2,25-szörös árat képviselt.³³ A legmagasabb árat 1817-ben tapasztaltunk, mikor a 16 váltó krajcáros húsárak mellett az új sós szalonna 54 váltó krajcár, (3,37-szeres), az ó szalonna pedig 1 forint 6 krajcár, azaz 66 krajcár (4,1-szeres) volt. Hasonló volt a helyzet a faggyú és a húsárak között is. 1818-ban 10 krajcáros húsárak mellett a faggyú fontjának árát 48 váltó krajcárra limitálták (4,8-szoros különbség),³⁴ 1822-ben viszont 8 krajcáros húsár mellett a faggyút csak 20 krajcárért lehetett árulni (2,5-szeres különbség).³⁵

A tanulmányban vizsgálendő harmadik limitált termék: a hegyi és kerti borok vizsgálata másféle sajátosságokat mutat. A húsfélék esetében a próbavágás volt az a piaci tényező, ami a limitáció mértékét megszabta, a boroknál a hegyi borok jelentették az etalont, amihez a kerti borokat viszonyítani lehetett. A kapcsolat meglehetősen erőszakos volt, a város italméréseiben hegyi bort addig nem lehetett mérni, amíg a kerti borok el nem fogytak.

Debrecen a 18. század elején azok közé az alföldi városok közé tartozott, amelyeket a néprajz tudomány szálláskertes városoknak nevez. A belterületi telkeket és lakóházakat a gazdasági udvar funkcióját betöltő kertek vették körül, ahová naponta visszatértek a kijáró marhák. Itt teleltek a pusztákon élő nyájak, itt gyűjtötték össze az állatok teletetéséhez szükséges takarmányt, nyomtatták és tárolták a gabonaféléket stb. A debreceni határ övszerű átalakulása a 18. században, az erdős puszták teletető helyé alakulása, a szállások, majd tanyák megjelenése funkcióvesztésre ítélte a város körüli kerteket.³⁶ Helyettük szőlőskertek alakultak ki. Az átalakulás nem volt gyors, sokáig volt olyan helyzet, hogy a terület egyszerre volt szérűskert és szőlőskert is. Ez a folyamat egybeesett a szőlők alföldi terjedésével. Ennek kapcsán minőségi bortermelő tájak is kialakultak az Alföldön. Debrecen azonban nem tartozott közéjük. A szálláskertek szőlőskertekké alakulása nem tette feleslegesé a hegyvidéki szőlők birtoklását és a hegyvidéki bor fogyasztását. A debrecenieknek már a 16. századtól kezdve voltak egy hagyományos hegyvidéki szőlőterületen, az Érmelléken birtokaik. Ezek megmaradtak a 18–19. században is. A kétféle tájon termett bor igen eltérő minőségű volt. A város kertségiben termett bor meg sem közelítette az Érmelléken termelteteket. A városi gazdálkodás racionalitását tükrözi, hogy addig nem lehetett a csapszéke-

³³ U o 92. k. 1821/110.

³⁴ Uo. 89. k. 1818/ 336.

³⁵ Uo. 93. k. 1822/9.

³⁶ Balogh 1973. 98–99.; Balásházy János: *Debrecen mint van, s jövődjöje*. Debrecen, 1844. 9.

ken hegyi, azaz érmelléki bort mérni, amíg a kerti borok el nem fogytak. Így nem váltak feleslegesé a várost övező szőlőskertek.³⁷

A hegyi és kerti borok árának egymáshoz viszonyítása nem egyszerű. Eleve különbséget tettek az újbor és az óbor között és az óbor eleve drágább volt, mint az újbor. A kerti borok között óbor megkülönböztetést nem találtam, aminek nyilván az volt az oka, hogy nem állt el egyik évről a másikra, mert alacsony szeszfoka miatt az idő melegedésekor „megvirágosodott”, így már korábban el kellett fogyasztani (ezért is lehetett hegyi bor mérését a kerti bor elfogyásához kapcsolni). A hegyi boroknál az óbor viszont értékesebb volt az újbornál, amit a limitációkor is figyelembe vettek. Különbséget jelentett az is, hogy a bort „seprős” formában vásárolták, amiből természetesen kevesebb színbort lehetett kimérni, vagy „levont” a seprőtől elválasztott „színelt” formában. Talán nem felesleges az 1800–1810 közötti bor limitációkat áttekinteni, hogy a limitált hegyi és kerti bor árarányait, de a limitáció nehézségeit is tapasztaljuk 1800-ban a kerti borok iccénkenti árát 8 dénárról (4 krajcár) 7 dénásra csökkentették. A második ármeghatározáskor a hegyi bor ára 4 poltúra (6 krajcár) a kerti boré 3,5 krajcár lett. Ebben az évben a következő limitációkor a kerti bor 7 dénáros árát megerősítették, a hegyi borokét 5 krajcárra csökkentették. Még kétszer szabályozták a borárakat, az új hegyi bort 6 poltúrára (9 krajcár) az új kerti bort pedig 3 poltúrára (4,5 krajcárra).³⁸ Az ingadozások attól függtek mennyiért lehetett bort az érmelléken vásárolni. A debreceni szabályok szerint a hegyi bor a kerti bornál „általában 1 poltúrával [volt] drágább”,³⁹ azaz másfél krajcárral.

A debreceni limitáció meghatározó elemét az érmelléki hegyi borok ára alkotta, ezek pedig piaci árak voltak, azaz ugyanolyan szerepet játszottak, mint a próbavágások a húsarak esetében. Ráadásul ezek az árak nagyon függtek a természeti feltételektől, a szőlő terméseredményeitől, és nemcsak az árak hullámzásaitól. Az általam gyűjtött adatok között a hegyi borok ára 1816-ban volt a legmagasabb, amikor az 1811. évi óbor iccójét 2 váltó forintért, azaz 120 váltó krajcárért, azaz 48 ezüst krajcárért mérték. Sajátos módon a kerti bor limitált ára ekkor nem másfél krajcárral volt olcsóbb, mert csak 7,2 ezüst krajcár volt.⁴⁰

Az általunk kiválasztott három termék, a marhahús, sós szalonna, valamint a kerti és hegyi bor mellett a limitációk olykor feltűnően sok termék árát szabályozták, akkor is, ha a munkabérek nem vesszük figyelembe, amelyek részletes

³⁷ Papp Klára: Az érmelléki szőlőművelés és szőlőbirtokok a 18. században. In. *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. Orosz István–Papp Klára, Debrecen 2009. 147–75. Uő: Az Érmellék az úrbérrendezés idején In. *Bocskai napok az Érmelléken*. Szerk. Pántya Júlia–Radványi Réka, Debrecen, 2004. 17–24.

³⁸ MNL HBML IV. 1011/a. 78. k. 1800/45, 1800/174, 1800/183, 1800/187, 1800/238, 1800/259.

³⁹ Uo. 78. k. 1801/ 381.

⁴⁰ Uo. 87. k. 1816/105.

szabályozása szintén nem hiányzott. Ennek bizonyosságául álljon itt egy részletes limitációs lista a vizsgált időszak végéről 1850-ből, amikor a limitációk napjai már meg voltak számlálva.

1850 márciusában:⁴¹

Száraz szalonna fontja	36 váltó krajcár
Friss szalonna fontja	30 váltó krajcár
Sós háj	40 váltó krajcár
Sótlan háj	36 váltó krajcár
Disznósír icce	42 váltó krajcár
Faggyú fontja	30 váltó krajcár
Gyertya öntött	50 váltó krajcár
Gyertya mártott	40 váltó krajcár
Aradi finom liszt mázsája	24 váltó forint
Zsemle lat	2 váltó krajcár
Vajas kifli	2 váltó krajcár
Sós pereg	1 váltó krajcár
Aradi finom liszt iccéje	10 váltó krajcár
Közönséges liszt	6 váltó krajcár
Köles kása	6 váltó krajcár
Köles kása köble	12 váltó forint 30 krajcár
Legjobb kenyér 9–10 font	2 váltó forint 15 krajcár
1 font kenyér	15 váltó krajcár
Közönséges piaci kenyér, 15 font	1 forint 30 váltó krajcár
Ó hegyi bor legjobb asztali	24 váltó krajcár
Közönséges ó hegyi bor	16 váltó krajcár
Kerti jó bor iccéje	12 váltó krajcár
Ó tiszta szilva pálinka	48 váltó krajcár
Gabona pálinka	36 váltó krajcár
Sör iccéje	10 váltó krajcár
Élesztő icce	1 váltó forint

Ilyen aprólékos árszabályozással természetesen nem túl gyakran találkozunk, de az árszabályozások kísérő jelenségei, a bérszabályozások gyakran szintén elég részletezők, 1812-ben pl. különbséget tettek az első, másod és harmadrendű ko-

⁴¹ MNL HBML Debrecen város levéltára, IV. 1009/a. 2. k. 1850/603.

csis között.⁴² Statisztikailag is elemezhetőek viszont a marhahús, a sós szalonna, valamint a kerti és a hegyi borokra vonatkozó adatok. Mind a próbavágások, mind a hegyi borok szabad forgalmi árának változásai olykor évente több ármeghatározást is szükségessé tettek s ezekből összesítés készíthető. Az alábbi táblázat ezt az összesítést tartalmazza.⁴³ Az árakat az összehasonlíthatóság érdekében azonos pénznemre (ezüst krajcár) és azonos mennyiségre (font illetve icce) számítottuk át. Ismeretes, hogy a francia forradalom és a Napóleon ellen vívott háborúk alatt kibocsátott fedezetlen papírpénzek miatt az osztrák államkincstár csődbe jutott és két ízben is, 1811-ben és 1816-ban devalválni kellett a forintot. A második devalváció eredményeként született meg az a pénzrendszer, amely különbséget tett az ún. váltó forint és az ezüst forint között. Az ezüst forint 2,5-ször ért többet, mint a váltó forint.⁴⁴ A napi forgalomban a váltópénzt sokkal inkább használták, mint az ezüst forintot, táblázatunk mégis nem váltó, hanem ezüst krajcárban számítja át a limitált árakat, azon egyszerű oknál fogva, mert csak így lehet összehasonlítni az 1816 előtti árakkal és az általunk gyűjtött 16–18 századi adatokkal.

Az 1850-es évek végén újabb pénzreform következett, amely bevezette az osztrák értékű forintot. Ez azonban a század eső felének árait nem befolyásolta.

Év	marhahús	sós szalonna	hegyi bor	kerti bor
1800–1810	3,93	14,30	8,08	5,43
1810–1820	4,16	13,56	8,38	5,48
1820–1830	2,81	7,60	4,54	2,46
1830–1840	3,58	9,40	5,12	3,10
1840–1850	4,40	9,20	?	?
50 éves átlag	3,79	10,87	6,53	4,11

10 éves limitált átlagárak Debrecenben 1800–1850 között⁴⁵

⁴² MNL HBML IV. 1011/a. 83. köt. 1812/373. A korábbi évtizedekben a szőlő és arató munkákban is hasonló részletezést tapasztalunk. Meg van szabva a metszők, a venyike szedők, a venyike hordók, a karózók, az örökség rakók(?) az első kötözők, a második kötözők, a harmadik kötözők, a nyitó, bevágók(?) és fedők, a keverők és harmadlók, puttonyosok, nyomók, aratáskor a boglyázók, kaszások, gyűjtők, férfi aratók, asszony aratók, kéveköttők és rostálók bére. Uo. IV. 1011/a. 67. k. 1775/206.

⁴³ 1812-ben ugyan elhatározzák, hogy a hegyi bor iccája 12 váltó krajcár marad, mégis néhány héttel később, már 14 váltó krajcárra emelik fel. Uo. IV. 1011/a. 83. k. 1812/50.; 83. k. 1812/152.

⁴⁴ Az átszámítás olykor a kortársaknak is okozott problémát ezért utaltak az átszámítás kulcsára. 1811-ben a bankó cédulák valamint a váltó cédulák és konvenciók pénzek arányát határozták meg az 1/5-re történő devalváció után. A 21 krajcáros font hús pl. 4,5 krajcárt ért konvenciók pénzben A szalonna 1 forint 9 krajcáros ára valójában csak 13 4/5 krajcárt ért konvenciók pénzben. Uo. 62. k. 1811/229. 1821-ben a váltó forintban 9 krajcárt érő hús ezüst krajcárban csak 3 3/5 volt. Uo. 92. k. 1821/110.

⁴⁵ Az árak font/krajcárban, illetve icce/ krajcárban.

A fél évszázados, illetve a borok esetében négy évtizedes átlagok sok tanulságot rejtenek.⁴⁶ Ha az összesített adatokat beillesztjük a szekuláris trendek közé, tapasztalható, hogy a marhahús árák tovább növekedtek és az előző 50 év fontonkénti 2,43 krajcáros átlagára ugyanúgy ezüst valutában számolva 3,79 krajcárra nőtt, azaz a korábbi fél évszázadokhoz képest fel is gyorsult. Míg 1700 és 1750 között az évi növekedés csak 0,52 volt, 1750 és 1800 között 1,46, 1800 és 1850 között 2,72. (A 19. század második felében még jobban felgyorsult.) De nagyon jól nyomon követhető a napóleoni háborúk inflációja is az 1790-es évekhez képest, amelyekben már elkezdődött az áremelkedés, a marhahús ára az 1800-as években átlagosan újabb 30%-kal, az 1810-es években 37 százalékkal növekedett. A sós szalonna esetében a növekedés 65,8 illetve 60,6%. A hegyi bornál a növekedés 49,1% illetve 54,6%, a kerti boroknál 52,2% illetve 52,6%. A különbség az egyes termékek között nem olyan mértékű, hogy azt gondolhatnók, a hús azért nőtt a legkevésbé, mert érvényesült valamiféle közösségi korlát, hiszen a szintén fontos élelmiszerforrás szalonna esetében ennek nyoma sincs. Az infláció idején a limitált árák ugyanúgy alakultak, mint a piaci árák.

Nem volt más a helyzet az 1820-as években, a defláció időszakában sem. A marhahús ára alacsonyabb volt, mint az 1770 és 1780 közötti évtizedben, amikor átlagosan 3 krajcár volt, a sós szalonna pedig az 1760–1770 közötti évek átlagánál is mélyebbre esett vissza (7,75 krajcár). A hegyi boroknál megközelítőleg hasonló árákat (4,50/icce) 1720 és 1730 között találhattunk. A kerti borokra a 18. első felére nincsenek adataink bizonyára azért, mert a szőlőskertek akkor még szérűskertek voltak. Nem lehet kétséges, hogy a limitált árák mozgása is a piaci szabályokat követte. Ez magyarázza, hogy a 30-as 40-es években elkezdődik az

⁴⁶ A táblázat forrásai a debreceni levéltár közgyűlési jegyzőkönyveiben találhatóak, idézésükre a szokásoktól eltérően rövidítve, nem teljesen szabályosan kerül sor. A jegyzőkönyvek két fondban találhatóak a IV. 1011/a és 1849-től a IV. 1109/a-ban. A jegyzőkönyvek száma 78-al kezdődik és 115-tel ér véget, illetve 1850-ig a másik fondban 2 kötet. Nem idézem a kötet számát csak az évet, amelyben az adat található és a kötet lapszámát. Ennek alapján az adat bármikor visszakereshető. 1800: 165,174, 183, 187, 263. 287, 305.; 1801: 331, 348, 436, 465.; 1802: 53, 129.; 1803: 7, 9, 125.; 1804: 47. 110, 147.; 1805: 7, 13, 63, 101, 104, 105, 139.; 1806: 11, 42, 43, 49, 58, 62, 73, 117, 122, 129, 140.; 1807: 159, 165, 177, 178, 196, 226, 293.; 1808: 222, 1809: 35, 135, 197, 208, 247, 289, 316.; 1811: 197, 270.; 1812: 50, 148, 152, 162, 357, 373.; 1813: 68, 87, 459, 645, 651, 659.; 1814: 30, 76, 85, 91, 142, 161, 164, 199, 222, 242, 243, 326, 645.; 1815: 246, 326, 372, 448.; 1816: 105, 130, 230, 246, 305, 325, 390, 391, 402, 482, 488.; 1817: 91, 229, 348, 408, 410.; 1818: 108, 161, 291, 338, 337, 371, 381.; 1819: 421.; 1820: 355, 383.; 1821: 7, 12, 60, 77, 110, 280.; 1823: 126, 406.; 1824: 71, 284.; 1825: 4, 69, 249, 277.; 1826: 45, 267, 354, 422, 655.; 1828: 100, 105, 177, 372, 401.; 1829: 47, 65, 134, 627.; 1830: 114, 184, 385, 469, 494.; 1831: 23, 46, 94, 124, 178, 345, 355, 366.; 1832: 114, 230, 317, 402, 516.; 1833: 21, 39, 384, 464.; 1834: 11, 123, 126, 354.; 1835: 112, 238.; 1836: 198, 378.; 1837: 86, 359.; 1838: 261.; 1839: 443.; 1844: 1032.; 1845: 54.; 1846: 276.; 1849: 480, 639, 1892.; 1850: 172.

az áremelkedés, amely a század második felében teljesen átalakítja az élelmiszer árakat. A sós szalonna átlagára ugyancsak az 1760–1770 közötti színvonalra süllyedt vissza.

Nincsenek ismereteink arról, hogy a városi előljáróság ismerte-e azokat a politikai írásokat, amelyek a limitációk káros voltát elemezték. Így azt sem tudjuk megmagyarázni, mi volt az oka, hogy alkalmanként felfüggesztették az árszabályozást. 1837-ben különösebb indoklás nélkül arról döntöttek, hogy három évi próbaidőre „szabad bormérés lesz a városban.”⁴⁷ Nincsenek ismereteink arról, hogy mit jelentett a szabad bormérés. 1843-ban a húsmérésben volt változás. Egy mészárszéket felszabadítottak, ott a mészáros határozta meg az árakat, nem kellett a limitációhoz igazodnia.⁴⁸

Természetesen, mint minden hivatali rendelkezést, a limitációt is próbálták egyesek megkerülni. A 19. századot megelőző évtizedben az óbor limitált ára 2 garas, azaz 6 krajcár volt, egyesek mégis drágábban, 8–10 krajcárért adták iccóját.⁴⁹ A limitáció megkerülésére többnyire ott volt lehetőség, ahol a városi tisztviselők nem nagyon fordultak meg. 1832-ben jelentették, hogy a tanyákon „vakbort” mértek, amely nem a limitáció szerint történt.⁵⁰

Ha össze akarjuk foglalni, milyen tanulságok vonhatók le Debrecen fél évszázados limitációs gyakorlatából, a legfontosabb annak megállapítása, hogy a vizsgált három termék esetében a limitált ár nem valamilyen voluntarizmus eredménye, hanem szigorú szabályok betartása útján jön létre. Ezek egyike a próbavágás, amely gyakorlatilag a piaci ártól teszi függővé a marhahús limitált árát, a másik a hegyi bor kimérésének lehetőségét a kerti borok eladásától teszi függővé, de a hegyi borok az Érmelléken piaci és nem limitált áron találnak gazdára.

A húsfélék ár- és értékviszonyai jelentősen eltérnek a maitól. A fogyasztásban a marhahús a legfontosabb és csak ebben a fél évszázadban kezd növekedni a sertéshús szerepe, összefüggésben a kukorica vetésterületének növekedésével. Ugyanakkor a szalonna fontosabb minden húsféle fogyasztásánál, ezért ára 50 év átlagában 1,86-szorosan meghaladja a marhahús árát. Ennek oka valószínűleg a napszámosok élelmezésében játszott szerepe. A marhahús árát meghaladja a marhafaggyú ára is, amelynek kiváltó oka, hogy a faggyú a gyertyagyártás alapanyaga.

A húsfogyasztás ízlésvilága is eltért a maitól. A kövér húsok fogyasztása ellen sok évtizedes harc folyik, a 19. század első felében azonban a kövér hús értéke-

⁴⁷ MNL HBML IV. 1011/a. 107. k. 1837/178.

⁴⁸ Uo. 113. k. 1843/566.

⁴⁹ Uo. 74. k. 1790/443.

⁵⁰ Uo. 102. k. 1832/481.

sebb volt a soványnál és ez a limitációban is megjelent. Ha a mészárosok csak sovány húst mértek az felháborodást okozott.

A húsvágás céhes háttere is tükrözte az elmondottakat. A marhát vágó mészárosok céhe a legelőkelőbbek közé tartozott, míg a disznóvágó hentesekről ezt egyáltalán nem lehetett állítani.

A Debrecen városi limitációk három évszázadon keresztül megmaradt iratanyaga nem egyszerű adathalmaz. Talán ez a rövid tanulmány is bizonyítja, hogy a mindennapi városi viszonyok számos elemét is vizsgálhatjuk általuk.

PÁL JUDIT

**ADALÉKOK A „KIHELYEZETT” MINISZTERI HIVATALNOKOK
ÉLETMÓDJÁHOZ A DUALIZMUS IDEJÉN:
KÉT FŐISPÁNI TITKÁR KARRIERJE**

A modern állam kiépítésében nagy szerep jutott a hivatalnoki karnak. A Habsburg, majd az Osztrák-Magyar Monarchia esetében a bürokráciát tartják a komplex állam egyik összetartó erejének.¹ Magyarországon a vármegyékben a korszak végéig megmaradt a legfontosabb tisztségekre nézve a tisztviselők választásának rendszere. A főispánok mellett azonban az 1886. évi XXI. törvény rendszeresítette a főispáni titkárokat, akik nem a vármegyei tisztikar részei, hanem a Belügyminisztérium alsóbb fokú hivatalnokai voltak, a kezdeti időszakban segédfogalmazói vagy fogalmazói beosztásban. Helyzetük azonban igencsak felemás volt, rekrutációjuk pedig nagyon változatos. A főispánok jórészt a helyi vármegyei tisztviselők közül szemelték ki őket – később esetenként a belügyminiszter „utalta ki” –, de ha nem tartoztak a vármegyei elithez, illetve nem léptek át rendes törvényhatósági állásra, akkor előmenetelük rendkívül nehéz volt, akárcsak a minisztériumba való (vissza) jutásuk. Sokan közülük „örökös” főispáni titkárok maradtak annak ellenére, hogy előljáróik meg voltak elégedve tevékenységükkel. Tanulmányomban két főispáni titkár példáján – akiknek életútja kereszteződött – ennek a hivatalnokcsoportnak életkörülményeit és karrierlehetőségeit mutatom be.

A dualizmus kori minisztériumi hivatalnokokat vizsgálva Benedek Gábor azt állapította meg, hogy számukra a tisztviselői pálya életreszóló hivatás volt. Túlnyomórészt jogvégzett emberek voltak, a szakigazgatásban ehhez gyakran még egy másik diploma is társult. Sok esetben egyetem után kerültek a minisztériumokba, és 30-40 év múlva onnan mentek nyugdíjba. A minisztériumok zárt világába – a minisztereken és felerészt az államtitkárokon kívül – csak a hierarchia alján volt bejutás, utána a tisztviselők a számléletrán araszolgattak fokozatosan előre. A politika határa felülről az államtitkári pozícióig terjedt.² 1867 után a ko-

¹ Lásd például Waltraud Heindl: *Josephische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich. 2. 1848 bis 1914.* Wien–Köln–Graz, Böhlau, 2013. 17–34; John Deak: *Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War.* Stanford, Stanford University Press, 2015. A bürokrácia szerepéről: 6–9.

² Benedek Gábor: *A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején.* In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1.* Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 391–396.

rabbi jogelőd intézményekből átvett tisztviselők – akiknek jelentős része már a Bach-korszakban is hivatalt viselt – még csak a hierarchia alsó fokain voltak többségben, 1873 után viszont az államtitkári pozíció kivételével minden szinten, és egészen az 1890-es évekig ők dominálták a minisztériumokat. A hivatásos tisztviselőkkel szemben a „dzsentri” aránya mindössze 10% körül mozgott.³ A minisztériumokban volt egy bizonyos fluktuáció, például megfigyelhető, hogy az egykori birtokos nemességből származó fiatal emberek néhány évig hivatalt vállaltak, fogalmazók, esetenként titkárok lettek, utána pedig „képviselővé választották őket, hogy alakjukat évtizedek múltán az államapparátus csúcán, például főispánként lássuk viszont.”⁴ A két vizsgált személy nem ehhez a kategóriához, hanem a többséghez, a szürke, névtelen hivatalnokokhoz tartozott,⁵ és mindketten az 1886. évi XXI. törvény nyomán kerültek a főispáni titkári pozícióba.

A két titkár életútja 1894-ben keresztezte egymást, amikor egy rövid időre helyet cseréltek. Steinkogler János előbb hét évig (1887–1894) Lónyay János – az egykori miniszterelnök, magyar és közös pénzügyminiszter, Lónyay Menyhért öccse – mellett volt főispáni titkár Máramaros vármegyében, majd 1894 májusától annak fia, Lónyay Sándor mellé helyezték át Bereg és Ugocsa vármegyébe.⁶ Helyette a Bereg vármegyei titkárnak kellett volna átmennie Máramaros vármegyébe. Láng Kálmán akkor már 15 éve látta el a hivatalt, 1879-től a királyi adóhivataltól kapott javadalmazást, az 1886. évi XXI. törvény nyomán hivatalosan is főispáni titkár lett.⁷

A Lónyay családnak hosszú időn át sikerült befolyását megőriznie Magyarország északkeleti régiójában: Bereg, Ugocsa, Ung, Zemplén és Máramaros vármegyékben. A család egyik őse, Lónyay Zsigmond már a 17. században betöltötte Bereg vármegye főispáni székét. Az anyai nagyapa, Lónyay Gábor zempléni alispán, majd Ung és Bereg vármegyék főispánja; az apai nagyapa, id. Lónyay Menyhért pedig Ugocsa megye követe volt. Lónyay Menyhért és János apja, az id. Lónyay János – egy közel harmincezer holdas uradalom gazdája – előbb Be-

³ Uo. 394.

⁴ Uo. 393.

⁵ A minisztériumi hivatalnokokról egy áttekintés a dualizmus kor végén és az első világháborút követően: Julia Bavouzet: Hungarian Ministry of the Interior and its Civil Servants in the Post-war Turmoil. In: Peter Becker et alii (eds.): Hofratsdämmerung? Verwaltung und ihr Personal in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie 1918 bis 1920. Wien, Böhlau, 2020. 113–136.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) K 148. Belügyminisztérium, Elnöki iratok, 1897-III-9; 1895-III-560. A Bereg megyei főispán a belügyminiszterhez, Beregszász, 1895. február 1.

⁷ MNL OL K 148. 1897-III-124. Láng Kálmán kérése a belügyminiszterhez, Beregszász, 1894. jan. 5.

reg vármegye alispánja, majd Bihar és Bereg megyék főispáni helytartója volt.⁸ A fiúk közül legismertebb Menyhért karrierje, Albert Ugocsa vármegye (1865–1873), ifj. János pedig előbb Bereg (1867–1872), majd Máramaros vármegye főispánja volt 1877–1894 között. János fia, Sándor pedig Bereg és Ugocsa vármegye főispáni tisztét viselte 1889–1896 között. A siker mögött tudatos családi stratégia állt. A család regionális befolyását mutatja az is, hogy a kiegyezés után a Lónyayt támogató ún. vacsorapárt tagjai között találjuk Bereg vármegyének mind a négy, Ugocsának mindkét, Ung megyének pedig a négyből három képviselőjét.⁹ S bár a dualizmus korának első éveire képest a család vagyoni és politikai ereje hanyatlott, de a dualizmus korában Máramaros főispáni pozícióját 17 évig, Beregét 13, Ugocsáért 12 évig töltötték be.¹⁰

A főispáni titkárok első generációjához tartozó Steinkogler János kinevezését Lónyay János Máramaros vármegyei főispán javasolta – amint erre a törvény lehetőségét biztosított –, kiemelve „kiváló tehetségét, képzettségét és ritka megbízhatóságát”.¹¹ Hősünk 1856-ban Huszton (Máramaros vármegye) született, apja Steinkogler József kincstári hivatalnok. A szatmári katolikus főgimnázium tanulójaként¹² a kitűnő érettségi vizsga után, úgy tűnik, technikai pályára készült,¹³ de végül a máramarosi jogakadémián végzett, ahol az államtudományi vizsgát kitüntetéssel tette le. Körülményeit viszont nagyban nehezítette a családi nexus hiánya, hogy „mint egy elhalt kincstári hivatalnok fia e megyében mi rokonsággal sem bír”, valamint „szegénysége dacára neki kellett anyjának és nővéreinek fenntartásáról gondoskodnia”.¹⁴

Pályafutása 1883-tól közigazgatási gyakornokként indult Máramaros vármegyében, 1886-ban Lónyay főispán tiszteletbeli szolgabírónak nevezte ki.¹⁵ Főispáni titkárként hivatali működését 1887 április elején mint belügyminisztériumi segédfogalmazó kezdte, de a következő év elején már három havi fizetését (azaz 150 forintot) kérte előlegül kiutalni, „hogy segélyezésemre utalt agg szülőim s

⁸ Cieger András: Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok. Budapest, Századvég, 2008. 25–27. (Továbbiakban: Cieger 2008.)

⁹ Uo. 381.

¹⁰ Uo. 518.

¹¹ MNL OL K 148. 1890-III-16-2142. Lónyay János Máramaros vármegye főispánjának felterjesztése a belügyminiszterhez, Máramarossziget, 1887. március 21.

¹² Steinkogler római katolikus vallású volt, 1871-ben az említett gimnázium VI. osztályos jeles rendű tanulója volt. A szatmári kath. királyi főgymnasium tudósítványa az 1871/72. tanévről. Szatmárott, 1872. 24.

¹³ A szatmári kath. királyi főgymnasium tudósítványa az 1873/74. tanévről. Szatmárott, 1874. 16.

¹⁴ MNL OL K 148. 1890-III-16-2142. Lónyay János Máramaros vármegye főispánjának felterjesztése a belügyminiszterhez, Máramarossziget, 1887. március 21.

¹⁵ Alispánválasztás Máramarosban. Budapesti Hírlap, 6. évf. (1886. okt. 7.) 278. sz. 4.

növéreim halaszthatatlan szükségleteiket” fedezze.¹⁶ Az is fényt vet anyagi viszonyaira, hogy ezt 20 havi törlesztőrészletre kérte, a minisztérium azonban 12 havi részletet hagyott jóvá. A főispán igen elégedett volt tevékenységével, így 1889 szeptemberében kérte miniszteri fogalmazóvá való előléptetését; kérését következő év tavaszán megújította.¹⁷ A kinevezésre az év szeptemberében került sor, ezután II. osztályú titkárként 900 forint fizetés és 300 forint lakpénz járt neki, és ezzel valószínűleg anyagi gondjai is enyhültek. Steinkogler szerencsésnek mondhatta magát, mert pályatársai közül sokan hosszú évekig várták a kinevezést, őt pedig alig két és fél év múlva előléptették. Ezzel azonban hosszú időre elérte karrierje csúcsát; a következőkben csak a helyszín változott, hivatali beosztása nem, és előbbit sem Steinkogler maga kezdeményezte. Mivel Máramaros vármegyéből származott és addigi pályafutása is oda kötötte, feltehetőleg nem szívesen hagyta ott szülőföldjét, még ha kezdetben csak a szomszéd vármegyébe kellett is átmennie. Az áthelyezés komoly anyagi terhet jelentett a titkárok számára, ahogy ezt Láng példáján látni fogjuk.

A csere nem ment egyszerűen. Lónyay János helyett ugyanis Roszner Ervin bárót, Hont vármegye főispánját nevezték ki 1894 áprilisában Máramaros vármegye főispánjává. Miután a főispáni titkári pozíció bizalmi állás volt, több olyan eset is előfordult, hogy a főispán áthelyezése esetén vitte magával a titkárt is. Most is ez történt. Roszner intézkedett, hogy addigi titkárát, Barényi Jenőt is áthelyezzék; a belügyminisztert is megsürgette, hogy az áthelyezés lehetőleg még beiktatása előtt megtörténjék,¹⁸ és erre ígéretet is kapott. Ezzel azonban egy kisebb lavinát indított el. A belügyminiszter 1893. december 29-én ugyanis úgy rendelkezett, hogy Láng Kálmán titkárt Bereg és Ugocsa vármegyék főispánja mellől áthelyezi Steinkogler helyett Máramaros vármegyébe. Apa és fia – Lónyay János és Sándor – tehát titkárokat cseréltek. Az áthelyezés indokaira az iratokból nem derül fény. Elképzelhető, hogy a korosodó apa, Lónyay János, aki nyugalmaszására készült, kipróbált és kiválóan bevált titkárát fiára akarta „örökíteni”. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy mindkét főispán kedvezően nyilatkozott saját titkáráról. Steinkoglerről már volt szó, de főnöke 1893. április 11-én kezdeményezte a belügyminiszternél Láng előléptetését is.¹⁹

¹⁶ MNL OL K 148. 1890-III-16-2142. Steinkogler János kérése a belügyminiszterhez, Máramarossziget, 1888. február 18.

¹⁷ Uo. Lónyay János Máramaros vármegye főispánjának felterjesztése a belügyminiszterhez, Máramarossziget, 1890. április 22.

¹⁸ MNL OL K 148. K 148, 1897-III-124. Máramaros vármegye kinevezett főispánja a belügyminiszterhez, Ipolyság, 1894. április 28.

¹⁹ Kérte a címzetes miniszteri segédtitkárrá való kinevezését „a megyei közélet minden ágában élénk és tevékeny részt vett, kifogástalan 15 évi hosszas és sokszor politikai szempontokból is

Egyelőre azonban Láng 1894 januárjában megjelent Máramaroszigeten, ott Lónyay János utasította, hogy február elsejével foglalja el állását. Ennek nyomán lakást bérelt. Lónyay Sándor azonban nem mentette még fel Lángot, így az kénytelen volt egyelőre Beregszászon maradni. Közben a bizonytalan helyzet egyre nyomasztóbbá vált, a párhuzamos lakásbérlés pedig anyagilag igen megterhelő. Mivel felmentése és áthelyezése hónapokig elhúzódott, ezért áprilisban Budapestre utazott, hogy a Belügyminisztériumban személyesen megérdeklődjék, „hogymi lesz velem”.²⁰ A belügyminiszter kihallgatáson fogadta. Valószínűleg a személyes találkozásnak köszönhető, hogy a „változott viszonyok folytán” 1894. május 1-én Nyitra vármegyébe helyezték át. Beregszászról májusban költözött át Nyitrára, ahol május 1-től szintén lakást bérelt. Közben azonban május 20-ig még egykori főispánja mellett kellett maradnia.²¹ Utána helyét a korábbi máramarosi titkár, Steinkogler János foglalta el.

Láng Kálmán 1846-ban Munkácson született, apja, Lang Ferenc Bereg megye főorvosa volt. Lángnak nem volt jogi vagy más felsőfokú végzettsége, az ungvári katolikus főgimnáziumban elvégzett hat osztályt, majd nagyobb kihagyás után 1873-ban Pesten egy felsőbb kereskedelmi iskolát.²² Közben katonai szolgálatot teljesített, illetve egy ideig a hadseregben szolgált.²³ 1875 és 1879 között a beregszászi járásbíróskáron volt díjnok, 1879. július 1-től Horváth István, akkori Bereg megyei főispán vette maga mellé titkárnak, tőle „örökölte meg” Perényi Zsigmond báró; 1882. február 19-től már mellette szolgált. Perényi tiszteletbeli megyei aljegyzővé is kinevezte.²⁴

1886-ban kilátás nyílt, hogy az újonnan rendszeresített titkári állásra nevezék ki. Ennek fő akadályja a hivatalnokok minősítését szabályozó 1883. évi I. törvény volt. Láng, aki ekkor már nyolc éve volt ténylegesen főispáni titkár, maga is tisztában volt hiányosságával. Kérvényében erre is kitért, és főleg gyakorlati jártasságát hangsúlyozta: hogy nyolc éven át majdnem minden törvényhatósági,

fontos szolgálataira tekintettel”. MNL OL K 148. 1897-III-124. Bereg megyei főispán a belügyminiszterhez, Beregszász, 1894. január 5.

²⁰ MNL OL, K 148. 1897-III-124. Láng Kálmán kérése a belügyminiszterhez, Nyitra, 1894. június 26.

²¹ Uo.

²² Láng 1846. október 7-én született, anyja Tóth Piroska, római katolikusnak keresztelték; keresztelőszülei Lang Vilmos Bereg megyei táblabíró és felesége voltak. A hatodik osztályos bizonyítványában sok az elégséges, többek között latinból és ógörögből, ez magyarázhatja, hogy iskoláit nem fejezte be. Anyakönyvi kivonat, iskolai bizonyítványok és más bizonylatok. MNL OL, K 148. 1898-III-51.

²³ 1880. január 1-én 12 év és nyolc hónap katonai szolgálat után lépett ki végleg a katonaság kötelékéből. Ekkor a beregi 35. honvéd zászlóaljnál volt szakaszvezető, korábban tíz évig a 65. gyalogezred kötelékében szerepelt. Végelbocsátási okmány, Munkács, 1880. január 1. Uo.

²⁴ Uo.

közigazgatási bizottsági és más albizottsági üléseken jelen volt, a törvényeket és rendeleteket ismeri, közreműködött az előadói tervezetknél, tehát a gyakorlat során szerinte az elméleti képzettséget is megszerezte. Magyarul és németül ír és olvas, „az úgynevezett rutén (orosz) nyelvet” is érti és beszéli. Ráadásul „Bereg és Ugocsa vármegyék társadalmi, közgazdasági és politikai viszonyait, úgy az itt bármely téren szereplő egyéneket s különösen az e megyei bizottsági tagokat személyesen, és legnagyobb részben azok viszonyait, családi összeköttetéseiket jól ösmerem”.²⁵ A törvény amúgy lehetővé tette, hogy a hivatalban levők esetében eltekintsenek a követelményektől; ez főképp annak fényében volt célszerű intézkedés, hogy a törvényjavaslat kidolgozásakor a vármegyei központi tisztviselők 63%-ának, a járási tisztviselők pedig mindössze 38%-ának volt meg az államvizsgálója; az önkormányzati tisztviselők negyedének pedig érettségije sem volt, akárcsak Lángnak.²⁶ A főispán támogatta Láng kinevezését, képzettségéről és jelleméről dicsérőleg nyilatkozott,²⁷ így végül eltekintettek a minősítéstől és őt nevezték ki, méghozzá a főispán kérésének megfelelően miniszteri fogalmazói rangban évi 900 forint fizetéssel.

Ahogy láttuk, 1893–1894-ben előbb Beregszászról Máramarosszigetre, utána pedig Nyitrára helyezték. Láng, akinek saját bevallása szerint „ingóságaimon és lakberendezésemén kívül más vagyonom nincs”, nem volt képes fedezni a költözés költségeit. Körülményeit a következőképpen ecsetelte: „Nekem, míg boldogult nőmmel 13 évig boldog házasságban éltem, rendes háztartásom volt és van ma is, de mert Bereg vármegye székhelyén a lakásviszonyok nagyon kedvezőtlenek, egy valamire való lakás csakis mint éves lakás kapható; ilyen az enyém is, melyért bár félreesőbb helyen van, 210 ft évi bért kell fizetnem. (Lakbérem lévén 200 ft.)”²⁸ Részletesen előadta, hogy az ötszobás (vagy egy másik adat szerint négyoszobás) lakását felmondta ugyan, de a bért április 24-ig még ki kell fizetnie, albérlőt három hónapra nem talál, ráadásul egy ideig Máramarosszigeten is lakást kellett bérelnie. A vasúti teherszállítás díja 21 forint, neki pedig két vagy három kocsi volt szüksége. Mindezekre és 15 éves szolgálatára hivatkozva 300-350

²⁵ MNL OL K 148. 1898-III-51. Láng Kálmán kérvénye a főispánhoz, Beregszász, 1886. december 23.

²⁶ A felmérés 1881-ben készült, nyilván a helyzet fokozatosan javult a törvény elfogadása nyomán. Benedek Gábor: Képesítési előírások a magyar közigazgatásban a 19. század második felében. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás–Szvák Gyula, Budapest, Pannonica, 2003. (36–41) 38.

²⁷ MNL OL K 148. 1898-III-51. Bereg és Ugocsa vármegye főispánja a belügyminiszterhez, Nagyszőlős, 1886. december 28.

²⁸ MNL OL K 148. 1897-III-124. Láng Kálmán kérése a belügyminiszterhez, Beregszász, 1894. január 5.

forint segélyt kért. A Belügyminisztérium a Pénzügyminisztérium előírásaira hivatkozva azonban mindössze 70 forint úti előleget utalványozott.²⁹

Láng özvegyember volt, aki nőtlen öccsével lakott egy háztartásban. A számvevőségnek benyújtott számlákból megismerhetjük az akkor 1100 forint évi fizetéssel és 200 forint lakbérpótlékkal rendelkező főispáni titkár lakásviszonyait. Bár az iratokban cselédről nincs szó, valószínűleg azt nem vitték magukkal Nyitrára, de egy polgári lakás minden kellékét megtaláljuk: a szalంగarnitúrától az aranykeretes képekig, a zongorától a dísznövényekig.³⁰

Ráadásul – mint láttuk – Lángot néhány hónap múlva Nyitrára helyezték át. A tetemes költségek fedezésére ezúttal is a belügyminiszterhez folyamodott. A részletes számlákkal indokolt lista 533 forintra rúgott. Kérésében előadta, hogy számlája nagyobb részét a lakbérek képezik, „azokat önhibámon kívül és a rendkívüli kényszerítő körülmények következtében voltam kénytelen fizetni”. Mivel Máramaroszigetre 1894. február 1-től kellett volna átköltöznie, „a Szigeten nem szokásos lakbérleti negyedben úgy és ott vettem fel lakást amennyiért és ahol lehetett”. Lónyay Sándor, Bereg és Ugocsa vármegyék főispánja, annak ellenére, hogy a belügyminiszter másodszor is felszólította, mégsem mentette fel, ezért május 20-ig Beregszászon kellett maradnia. Ottani lakása csak április 24-ig volt bérelve, „azon naptól, nem tudva még akkor mely időben és egyáltalán kell-e távoznom, bizonytalan időre ismét lakást kellett bérelnem”. Végül Nyitrán – „hol felette nehéz lakást kapni és azok igen drágák” – májusban szintén kénytelen volt lakást bérelni. Ott azonban a kétszobás lakás is drágább volt, mint Beregszászon az ötszobás. 1894-ben tehát már öt különböző házbért fizetett ki, összesen 355 forint összegben. Kérésében jelezte, ha nem utalják ki neki a plusz költségeket, „reám nézve egyenlő volna a bírsággal és fegyelmi ítélet nélküli pénzbüntetéssel, márpedig tudtommal bírságotokra okot eddigelé még nem szolgáltatam”, sőt főnökei meg voltak elégedve.³¹ Ezúttal a minisztérium is méltányosnak találta a kérést, és 177 forint 50 krajcár segélyt utaltak ki.

²⁹ MNL OL K 148. 1897-III-124. Belügyminisztérium számvevőség, 1894. január 20.

³⁰ A beregszászi Kovács testvérek asztalosüzlete által kiállított számla „5 szoba, konyha, spájz, kamara bútorzatának ládákba és gyékényekbe bepakolása és a vasúthoz kiszállítás s ott a vagonokba való bepakolásáról”, 1894. máj. 18. A számla 79 forintra rúgott és a következő tételeket sorolta fel: 1 fényezett sifon, 2 mosdószekrény, 3 éjjeliszekrény, 3 szövet divány, 6 fotel, 1 fényezett angolszekrény márványplattal, 1 szalonasztal, 1 francia kihúzó asztal, 1 álló etazsér, 8 hajlított nádfonatú karosszék, 1 álló szalontükör, 3 ágy, 1 plüss asztalka, 2 surkos vászonnal behúzott lapos asztal, 6 nagy aranykeretű kép, spájz szekrények és állványok, 3 nagy edénybe díszvirágok, 14 nagy láda finom porcelán és üvegedények, konyhafelszerelések, fehérnemű, asztalnemű, posztóruhák, függönyök, szőnyegek, házi apróságok, pléh ládák és dézsák, 1 darab fényezett zongora. MNL OL K 148 1897-III-124.

³¹ MNL OL K 148. 1897-III-124. Láng Kálmán min. fogalmazó főispáni titkár kérése a belügyminiszterhez, Nyitra, 1894. szeptember 8. A Nyitra megyei főispán a következőképpen vélekedett

Amint a fenti esetből is kiderült, a Belügyminisztérium nagyon takarékosan bánt a pénzzel. A pénzügyi fegyelem igen szorosnak mondható. Mérvadónak a Pénzügyminisztérium által kiadott Szolgálati szabályok gyűjteményét tekintették, ennek alapján számították ki a járandóságokat, és minden tételt igazolni kellett.³² Hosszas és aprólékos levelezés előzött meg minden kifizetést, a tételeket az Állami Számvevőszék is átvizsgálta, és még száz forint alatti összegek esetében is találunk példát arra, hogy az Állami Számvevőszék elnöke írt át a belügyminiszternek.³³

Láng még egyszer tűnik fel a Belügyminisztérium levelezésében, méghozzá halála kapcsán. Nyitrán halt meg rövid betegség után 1897. december 20-án, és miután sem ott, „sem a közelben hozzátartozói nem lévén, a vármegye központi tisztkára vállalta magára a temetés rendezését”. Thuróczy Vilmos főispán azonban a költségek (149 forint 20 krajcár) megtérítéséért a belügyminiszterhez fordult, mert ahogy írta: az összeg „sem a kollegiális kegyelettel gondoskodó tisztkart, sem pedig a vármegye pénztárát nem terhelheti”. Öccse már korábban meghalhatott. Az oldalági rokonok szintén nem gondoskodtak a temetésről. Vagyona nem volt, ingóságai tartozását sem fedezték. Csak egy törvénytelen leánygyermekéről volt hivatalnoktársainak tudomása, akiről addig a titkár gondoskodott, de aki apja halálával „a szó szoros értelmében embertársai könnyőületességére lett utalva”, és akit árvaházba kívántak elhelyezni. A főispán azt javasolta, hogy bár nincs jogosult családtag, de kegyelmi úton utalják ki a halotti negyedat, amelyből fedezik a temetés költségeit, a maradékot pedig lánya segélyezésére fordítják. Kérése nyomatékosítására a főispán melegen ecsetelte Láng érdemeit, szorgalmát, kötelességérzetét, és azt is hangsúlyozta, hogy „a közéletben mindenkor buzgó híve volt az uralkodó politikai eszmeiránynak és annak legjobb tehetségéhez képest szolgálatokat is tett.”³⁴ A Belügyminisztérium a számvevőség jelentése alapján kifizette ugyan a temetkezési költségeket, de a temetkezési járuléknak megfele-

Lángról: hivatali teendőiben „szakadatlan szorgalmat fejt ki, s a reabizottakat szakértelemmel és lelkiismeretes pontossággal végzi úgy, hogy magaviselete, ügybuzgalma és alkalmazkodása méltánylást érdemelnek”. Nyitra megye főispánja a belügyminiszterhez, Nyitra, 1894. szeptember 10. Uo.

³² A fenti esetben például a Pénzügyminisztérium által kiadott Szolgálati szabályok gyűjteménye I. rész 206, 207, 208, 210, 211, 212. paragrafusai alapján számolták ki Láng jogosultságát. Költség esetén a hivatalnokok jogosultak voltak: a) napidíjra maga és a vele átköltözött családtagjai részére a napidíj osztályzata szerinti szállítási bérre, b) a vele átköltözött szolgazemélyzet legalsóbb osztály szerinti szállítási bérére, c) nőtlen vagy özvegy egy, nős két gyermekkel két, több gyermekkel három havi fizetésre, mint bútorkárpótlásra és megfelelő poggyásztúlsúlyra. Belügyminisztérium keblbi számvevőség, 1894. augusztus 2. Uo.

³³ Például éppen az idézett esetben egy 70 forintos útielőleg elszámolásának az ügyében.

³⁴ MNL OL K 148. 1898-III-51. Nyitra vármegye főispánja a belügyminiszterhez, Nyitra, 1897. dec. 29.

lő összeget nem.³⁵ Az ügy végpontját az Állami Számvevőszék átirata képezte, amelyben felszólították a belügyminisztert, hogy miután a temetési költség „a nyugdíjtörvény rendelkezésein nem alapszik és költségvetésileg előirányozva nem volt”, az 1898. évi zárszámadás során azt indokolnia kell.³⁶

Az egy ideig Máramaros, majd Bereg és Ugocsa vármegyében működő Steinkogler János magánélete sem alakult szerencsésebben, de pályája hosszabbra nyúlt. Úgy tűnik, új helyén rövid idő alatt sikerült beilleszkednie. Szolgálatait a főispán és családja más téren is igénybe vették, így például Lónyay Gábor, a Bereg megyei ármentesítő társaság elnöke³⁷ mellett is titkári szolgálatokat teljesített némi mellékes jövedelemért.³⁸ A titkárnak nemcsak hivatali, hanem társadalmi kötelezettségei is voltak. Steinkogler 1894-ben például ott találjuk a Fehérkereszt egyesület beregszászi fiókegyületének alakuló ülésén, amelynek elnökévé a főispán második feleségét, Lónyay Sándorné Becsky Idát, az egyesület titkárává pedig őt választották meg. Pár nappal korábban a Beregmegyei Irodalmi és Műpártoló Egyesület szervezkedő közgyűlésén is részt vett, ezúttal valószínűleg saját érdeklődése okán.³⁹ Ugyancsak Steinkogler volt annak a háromtagú bizottságnak a tagja, amelyiknek feladata volt kijelölni azt a parasztházat, amelynek mintájára építették meg a millenniumi kiállítási faluba a rutén házat.⁴⁰ A helyi egyletek mellett tagja volt a Természettudományi Társulatnak is. Emellett a helyi lap, a *Bereg* munkatársa volt; Fráter álnév alatt humoros tárcákat közölt. Steinkoglernek ugyanis irodalmi ambíciói is voltak, elbeszéléseit kötetben is kiadta Huszthy János álnéven;⁴¹ 1897-ben pedig újabb kötetéhez gyűjtötte

³⁵ A belügyminisztériumi számvevőség véleménye, 1898. jan. 18. Uo.

³⁶ Az Állami Számvevőszék átirata a belügyminiszterhez, 1898. szept. 30. Uo. Következő évben a számvevőszék sürgetésére a belügyminiszter emberbaráti szempontokkal indokolta a kiadást, és kiemelte, hogy „nevezett után az államkincstár nyugellátással meg nem terheltetett”. MNL OL K 148. 1899-III-17. A belügyminiszter az Állami Számvevőszéknek, fogalmazvány, 1899. augusztus 3.

³⁷ A Tisza szabályozási munkálataiban a Lónyay család több tagja is részt vett: Lónyay Menyhért és nagybátyja, Gábor még 1848 előtt bizottmányi tagjai voltak a Széchenyi István által kezdeményezett Tiszavölgyi Társulatnak. Előbbi később a Felső-szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízlevezető Társulat elnökeként a társulat programját is kidolgozta. Lásd Cieger 2008. 77–78. Ezt a hagyományt folytatta tovább fia, az ifj. Lónyay Gábor is.

³⁸ MNL OL K 148-1900-III-2153. Szatmár vármegye főispánja a belügyminiszternek, Nagykároly, 1898. október 24.

³⁹ A Fehér Kereszt Egyesület beregszászi fiókjának szervezkedő közgyűlése. Bereg, 20. évf. (1894. december 2.) 49. sz. 3; A Beregmegyei Irodalmi és Műpártoló Egyesület szervezkedő közgyűlése. Uo. 2.

⁴⁰ A házat Vereckén jelölték ki. Helyi kiállítási ügyek. Bereg, 22. évf. (1895. július 7.) 27. sz. 2.

⁴¹ Huszthy János: Rügyek. Elbeszélések. M(áramaros)sziget, 1890. Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1896. 1471.

az előfizetőket.⁴² A 18 elbeszélést tartalmazó kötet *Tarlózatok* néven jelent meg, és a helyi lap a következőképpen ajánlotta: „a könyv nem csupán egy-két óra unalmának egyszerű elűzésére alkalmas, hanem állandóan érdekes olvasmányuk lesz azoknak, kik az egészséges, jóízű, játszi humor s pajzán jókedv szülte bölcs élettapasztalatok nyilvánulásai iránt fogékonysággal bírnak.” Az elbeszélések „a szerző otthonosságát árulják el a kedélyvilág tengerének magasabb hullámverései ismertetésében s jártasságát a külső és belső embervilág ismeretében.”⁴³ Az írással később sem hagyott fel, 1903-ban újabb kötete jelent meg válogatott írásaiból *Truby meséi* címmel, amelyet az egyik máramarosi lap így mutatott be: „tárcák, karcolatok, felolvasások gyűjteménye, melyekből egyaránt árad felénk a hamisítatlan máramarosi levegő és a dohos hivatalozag, fűszerezve a kávéházak és vendéglők vidámságtól csengő atmoszférájával, míg itt-ott komoly, családias hangok vegyülnek a tarka és mulattató egyveleg közé.”⁴⁴ Emellett alkalmilag a közigazgatás gyakorlati kérdéseit illetően is közölt cikkeket, amelyekből kitűnik, hogy pontos, lelkiismeretes tisztviselő volt, aki igyekezett a legújabb rendeleteket is értelmezni és célszerű gyakorlati megoldásokat keresni.⁴⁵

Lónyay Sándort 1896-ban előbb Ugocsa, majd Bereg vármegye főispáni pozíciójából is felmentették. Utóda Ugocsa megyében Vincz Gyula – aki azonban rövid idő múlva meghalt –, Beregszászon pedig következő év tavaszától Hagara Viktor lett. Steinkogler helyzete ezzel ismét bonyolulttá vált, hiszen két főnök mellett nyilvánvalóan nem tudott volna egyidejűleg tevékenykedni. Ezt követően egy ideig Hagara mellett maradt Beregszászon, Ugocsa megye pedig főispáni titkár nélkül maradt.

Rövidesen, 1898 januárjától előbb ideiglenesen, majd véglegesen Hugonnay Béla gróf, Szatmár vármegye főispánja mellé osztották be. A *Bereg* című lap a hírt úgy kommentálta: remélik, hogy hamarosan visszatér, „s itt folytatja működését, hol úgy a hivatalos, mint a társaséletben általános becsülésnek örvend.”⁴⁶ Hugonnay ragaszkodott Steinkogler végleges áthelyezéséhez Szatmár vármegyébe, és mind a hivatalos átiratban, mind félhivatalos levelében igyekezett rávenni a belügyminisztert, hogy titkára számára száz forint havi pótlékot engedélyezzen, mivel Bereg megyében „Lónyay Gábortól, aki az ármentesítő társaság elnöke, mellékkeresetben részesül, továbbá Lónyay Sándor volt főispántól, kinek ott háza van, berendezett lakást kap”. Hangsúlyozta, hogy anyagi gondjait nehéz

⁴² Bereg, 24. évf. 1897. július 11. 28. sz. 3.

⁴³ Uo. (1897. december 12.) 52. sz. 3.

⁴⁴ Felsőbányai Hirlap, 8. évf. 1903. október 14. 21. sz. 3.

⁴⁵ Steinkogler János: A közigazgatási bírósághoz intézett panasz felterjesztéséről. Magyar Közigazgatás 15. évf. 1897. március 7. 10. sz. 2–3.

⁴⁶ Bereg, 24. évf. 1897. december 19. 51. sz. 3.

családi viszonyai okozzák. Hugonnay hosszan ecsetelte a titkár bokros teendőit, a közgyűléseket, a közigazgatási bizottság üléseit és számtalan más alkalmat, ahol jelen kell lennie. Az ideiglenesen hozzá áthelyezett Steinkogler tudásával, szorgalmával, munkakedvével, meghízhatóságával, hűségével nagyon meg volt elégedve, és kijelentette, hogy „távozása rám nézve valóban pótolhatatlan veszteséget képezne”. Hangsúlyozta, hogy Steinkogler „középiskolai tanulmányait Szatmár-Németiben végezvén, a megyebeli számottevő családokkal, viszonyokkal s bajokkal régi idő óta és alaposan ismerős”, „előkelő baráti összeköttetésekkel bír, s az ezekből folyó bizalmas viszony őt különösen arra képesíti, hogy úgy az én nézeteimet, intentióimat, mint a közönség óhajait a közügy javára közvetítse.” Ezért is nélkülözhetetlen és semmilyen más, mégoly kiváló munkaerő nem tudná pótolni.⁴⁷

Egyidejűleg Hagara Viktor, beregi főispán is kérte a belügyminisztert, hogy ha Steinkoglerre igényt tartanak Szatmár vármegyében, akkor sürgősen nevezzenek ki melléje új titkárt, mert „az én munkámat s időmet a sok fogalmazás, sőt jó részben még a kezelés is leköti”, így nem tud hivatalvizsgálatokat sem megajteni.⁴⁸ Steinkoglert 1898. január elején helyezték át ideiglenesen, de Hagara már februárban jelezte, hogy nem akart ugyan az államkincstárnak költséget okozni, egy hónapig ellátta a titkári feladatokat egy vármegyei aljegyzővel, de ez a helyzet „a közigazgatás nagy kára nélkül nem folytatható”. Bereg megyében amúgy is régi gondok és hiányosságok vannak. A visszás állapotok rendbehozatala érdekében „oly intensive kell nekem a vármegyében az ellenőrzést gyakorolni, s a közigazgatási bizottság élén oly tevékenyen kell az ügyek vezetésébe befolyjni”, hogy a munkát az öt járással és két rendezett tanácsú várossal rendelkező megyében titkár nélkül nem lehet végezni. Ráadásul most kétszeres munkát ad „a ruthének felsegélésére tett földművelésügyi miniszteri intézkedések halmaza, s a most nagyobb erővel megindult szocialista agitáció ellensúlyozására szükséges munkálkodás is”.⁴⁹ Vagy Steinkogler visszahelyezését vagy új titkárt kért. A belügyminiszter végül beleegyezett, hogy a főispán jelöljön az állásra egy megyebeli egyént, de jelezte, hogy a „követett gyakorlat szerint főispáni titkárrá csak azok nevezhetők ki, akik a belügyminisztériumi szolgálatot ismerik”, tehát az illetőnek

⁴⁷ MNL OL K 148. 1900-III-2153. Szatmár vármegye főispánja a belügyminiszterhez, Nagykároly, 1898. október 24. Ugyanazzal a dátummal van egy hivatalos felterjesztés és egy félhivatalos levél. A miniszter azonban csak három hónapra engedélyezte a pótlékot, de azt is csak miután a főispán magánlevélben közölte, hogy sajátjából kifizetett 200 forintot, és kérte, hogy térítsék meg. Hugonnay Béla főispán a belügyminiszterhez, Kömlőd (Komárom vármegye), 1898. szeptember 24. A belügyminisztérium végzése: 1898. október 1.

⁴⁸ MNL OL K 148. 1900-III-2153. Bereg vármegye főispánja a belügyminiszterhez, Beregszász, 1898. szept. 26.

⁴⁹ Uo. Bereg vármegye főispánja a belügyminiszternek, Beregszász, 1898. február 4.

képesítettnek kell lenni és „előbb díjtalan fogalmazói gyakornoki minőségben kell, habár csak rövidebb ideig a belügyminisztériumban szolgálni, honnan, ha erre képességét beigazolja, rövid idő múlva lesz a kérdésben álló főispáni [ti. főispáni titkári] állásra kinevezhető”.⁵⁰

Hugonnay kérésére végül Steinkogler Szatmárnémetiben maradt – és ez ellen valószínűleg neki sem volt kifogása. Bár továbbra is kiváló munkaerő volt, családi és anyagi viszonyai egyre kedvezőtlenebbül alakultak. Segélykérését 1900 májusában Hugonnay főispán is támogatta. Steinkogler ekkor már tizenhárom éve, 1887 áprilisa óta működött főispáni titkárként az előléptetés kilátása nélkül. Mivel „csekély javadalmazása mellett vagyontalan szüleit s három nővérét volt kénytelen eltartani, igen szigorú körülmények közé jutott”. A főispán ecsetelte a 19. századi szomorújátékba illő körülményeket: hogy „(n)éhány év alatt eltemette két hűgát s atyját, fedezte a gyógyítási s temetési költségeket, s ekkor időközben megvakult anyjának s örült egyetlen hűgának ellátási gondjai szakadtak vállaira.” Ez a hűga is meghalt 1900. május 19-én, de ez újabb „tetemes és sürgős kiadásokat okozott, és most anyját kell jelentékeny költséggel gondoznia.” Ennek ellenére „egyenlő szorgalommal s munkakedvvel” látja el hivatali teendőit, és a temetések kivételével egyetlen nap szabadságot sem élvezett.⁵¹ A sorscsapások sorozata úgy látszik, a minisztériumi hivatalnokok szívét is megthotta, mert júniusban Steinkogler számára 400 korona segélyt utaltak ki.⁵²

Hamarosan elő is léptették: Barényi Jenővel, aki annak idején helyette került Máramaros vármegyébe, és néhány más főispáni titkárral együtt 1900 nyarán miniszteri segédtitkárrá nevezték ki.⁵³ Csak miután Hugonnayt 1904 lelegején felmentették és helyette Kristóffy Józsefet nevezték ki, került be most már ténylegesen is a Belügyminisztérium állományába.⁵⁴

Az 1905–1906. évi belpolitikai válság során újabb hálátlan feladat várt rá. Az ún. „darabontkormány” idejében a Bars vármegye élére kinevezett Sényi Kálmán mellé osztották be – akkor miniszteri segédtitkári rangban –, és 1906. január végén Sényivel Aranyosmarótra utazott a főispáni installációra, ahová előbb

⁵⁰ Belügyminiszter Bereg vármegye főispánjához, 1898. október 2. Uo.

⁵¹ Szatmár vármegye főispánja a belügyminiszterhez, Nagykároly, 1900. május 27. Uo.

⁵² Steinkoglert 1898-ban helyezték át véglegesen Bereg vármegyéből Szatmár megyébe, és ekkor 100 forintot utaltak ki a költözésre. A főispán ecsetelte, hogy apja „a halállal vívódott, s harmadnapra meghalt”. A hosszas gyógykezelés és a temetés költségeit csak kölcsönből tudta fedezni. Kérte, hogy a szeptember 19-i ideiglenes és a november 4-i végleges áthelyezés közti időszakra 150 forint pótlékot utaljanak ki. A 100 forintnyi összeget aztán a Belügyminisztériumnak az állami zárszámadásban indokolni kellett. Belügyminiszter az állami számvevőszék elnökének, 1899. június 8. Uo.

⁵³ Belügyi Közlöny, V. évf. 1900. július 1. 11. sz. 272.

⁵⁴ Bereg, 31. évf. 1904. február 21. 8. sz. 3.

többszáz főnyi katonaságot vezényeltek ki. Hivatalnokként nyilván engedelmessé kellene kellett, akármilyen kellemetlen is volt a feladat. Mivel a „nemzeti ellenállás” Bars vármegyében is meg akarta hiúsítani a főispán beiktatását, és lezárta a főispáni helyiségeket és a közgyűlési termet, szokásos módon ezeket katonai fegyverkovácsokkal erőszakkal nyitatták ki. Előbbiek azonban teljesen üresek voltak. A főispáni lakás berendezését a padláson is keresték, de hiába, mivel a vármegye dotációját megvonták, az egyik hitelező cserében lefoglalta a bútorokat. Szerencséjükre Bars vármegyében tettelegességre nem került sor. A rendkívüli közgyűlésen egyetlen törvényhatósági bizottmányi tag sem jelent meg, így Sényi Steinkogler nevezte ki tiszteletbeli jegyzővé, hogy le tudja tenni a hivatali esküt. Ezt követően Steinkoglerrel és a főispáni titkárral együtt elutazott Aranyosmarótról, miközben a vármegyeház előtt összegyűlt tömeg „hevesen abcugolta, s gazember és hazaáruló kiáltásokkal inzultálta”.⁵⁵

Steinkogler – mint láttuk – 1904 elején került be a Belügyminisztériumba, ahol előbb a IV. főosztály betegápolási alosztályán volt segédtitkár.⁵⁶ Már korábban is érdeklődött a terület iránt, 1894-ben például a *Magyar Közigazgatás* című lapban cikkezett a közegészségügyről.⁵⁷ A titkári címet és jelleget 1910 decemberében kapta meg.⁵⁸ Később a Közrendészeti és kihágási főosztályon belül a Betegápolási és gyógyszerészeti alosztály titkáráként működött.⁵⁹ Lakása a minisztérium közelében, az Úri utca 31. szám alatt volt.⁶⁰ További előléptetését hiába várta, csak 1913-ban, nyugdíjazásakor lett tényleges miniszteri titkár,⁶¹ egészen addig csak titkári címmel és jelleggel felruházott segédtitkárként szolgált a Belügyminisztériumban. Akkor viszont kedvező elbánásban részesült, mert 35 év szolgálat után az 1905-ben megállapított többlettel nyugdíjának összege magasabb volt évi fizetésénél.⁶² A több mint ötezer koronás nyugdíj kényelmes idős kort biztosított volna a sokat próbált hivatalnoknak, ha a következő évben nem tör ki a háború.

⁵⁵ A barsvármegyei kudarc. Magyarország 13. évf. (1906. január 26.) 22. sz. 5.

⁵⁶ Magyarország tiszti cím és névtára. XXIV. Budapest, Pesti Könyvnyomda rt, 1905. 69; Budapesti cím- és lakásjegyzék 18. évf. (1906–1907), Budapest, Franklin-Társulat, 1907. 238.

⁵⁷ Steinkogler János: Közegészségügy. I–II. Magyar Közigazgatás, 12. évf. 1894. március 11. és 18. 10. sz. 6–7; 11. sz. 7–8.

⁵⁸ A kinevezés 1910. december 18-án kelt. Budapesti Közlöny, 44. évf. 1910. dec. 23. 293. sz. 1.

⁵⁹ Budapesti cím- és lakásjegyzék 24. évf. Budapest, Franklin-Társulat, 1912. 284.

⁶⁰ Uo. 2013.

⁶¹ Belügyi Közlöny, (1913. márc. 23.) 12. sz. 85.

⁶² Nyugdíjazásakor évi 4800 korona fizetése volt, nyugdíjának összegét 5120 koronában állapították meg. Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, a kik az 1913. évben nyugalmazottak, továbbá azokról az özvegyekről és árvákról, a kik az említett évtől kezdve állami ellátást élveznek. Budapest, 1914. (Állami zárszámadás, 1913.) 52.

Steinkogler mint főispáni titkár agglagényként élt. Talán rá is talált, amit egyik novellájának hőisével mondatott: „Polgári szülőktől származtam; korán árvaságra jutottam; jó csillagzatom azonban kiemelt a porból, mi sem hiányzott már egyéb, mint egy jó feleség. Ám ez nem áru, mit pénzen vehetni; több utánjárást igényel, mint akár a diploma megszerzése. Komolyan hozzáláttam, hogy családot alapítsak, de nem volt eredménye. Abból a körből, melyben születtem, nem választhatam házastársat, azellen tiltakozott ambícióm, s az a kör, amelyből kedvem lett volna nőt vinni házi tűzhelyemhez, nem fogadott be annyira, hogy ezt tehettem volna, s így két szék közt a pad alatt maradtam.”⁶³ Jó ideig csekély fizetéséből nem is gondolhatott családalapításra, főleg hogy beteg családtagjait is neki kellett eltartania. Úgy tűnik, közel 50 évesen, közvetlenül Budapestre kerülése után mégis családalapításra szánta el magát; egy újsághír szerint 1904 tavaszán eljegyezte a színérváraljai Lengyel Máriát. Azt ma már nem tudjuk kideríteni, hogy a hír volt-e téves, vagy a menyasszony – esetleg annak családja – meggondolta magát, de 1904. április 19-én Lengyel Mária a helyi postamesterhez, Mártonffy Gyulához ment feleségül, aki csak pár évvel volt fiatalabb Steinkoglernél.⁶⁴

Steinkogler nyugdíjba vonulása után is aktív maradt, 1918-ban például egyik támogatója volt a külön közegészségügyi minisztérium felállítását célzó mozgalomnak. Az *Egészség* című lapban összefoglalta, hogy milyen ügyköröket kellene átvennie az új minisztériumnak a többi hatóságtól.⁶⁵ Az 1920-as évek elején még találkozunk nevével,⁶⁶ 1923 után viszont eltűnik a forrásokból. Halálának pontos idejét sem ismerjük.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a státus és a fizetés közti eltérést nagyon nehezen tudták kezelni az érintett tisztviselők. A költségvetésben hosszú ideig minimálisra voltak szabva a hivatalnokokra szánt összegek, és ennek legnagyobb kárát éppen az alsóbb fokú hivatalnokoknak ez a legkiszolgáltatottabb csoportja látta. A vidéki tisztviselők lakásviszonyairól nem állnak rendelkezésünkre átfogó adatok. A bő egy évtizeddel később készült budapesti ház- és lakásstatistika azt mutatja, hogy a különböző értelmiségi-alkalmazotti csoportok (köztisztviselők, magántisztviselők, tanárok, szabadfoglalkozású értelmiségiek és katonatisztek)

⁶³ Steinkogler János: Vasúti szerencsétlenség. Felsőbányai Hirlap, 8. évf. 1903. okt. 14. 21. sz. 1.

⁶⁴ Az eljegyzési hír így szól: „Steinkogler János belügyminiszteri segédtitkár, ki mint főispáni titkár városunkban is hosszabb időt töltött, s ez alatt lapunknak is szorgalmas munkatársa volt, eljegyezte Lengyel József színérváraljai földbirtokos leányát, Mariskát.” Bereg, 31. évf. 1904. ápr. 10. 15. sz. 4. Az esküvőről: Színérváralja 1. évf. 1904. ápr. 26. 17. sz. 2. 1907-ben Mártonffy Gyula 48 éves postamester halálhírét közölte a színérváraljai lap, akit felesége Lengyel Mária, kislánya Mariska és apósa, Lengyel József gyászolt. Színérváralja, 4. évf. 1907. augusztus 6. 32. sz. 2.

⁶⁵ A lapot szemlélte: Huszadik Század, 19. évf. 1918. 1. sz. 58.

⁶⁶ Budapesti czim- és lakásjegyzék 28. évf. Budapest, Franklin-Társulat, Budapest, 1922–23. 1254.

háromnegyede 4–10 helyiségből álló lakásban lakott. A köztisztviselők mintegy 60%-a háromszobásnál kisebb lakásban lakott, pedig elvileg a IX. fizetési osztály számára már három, a VII–VIII. osztály számára négyszobás lakás dukált volna.⁶⁷ A bérleti díjakat illetően a kategória több mint fele (56,3%-a) 401–1000 (azaz 201–500 forint) korona közti éves bérleti díjat fizetett, 400 korona (200 forint) alatt 16,2%, 1001–2000 korona (501–1000 forint) közti lakbért pedig 21,7%-uk.⁶⁸ Ez jól tükrözte ennek a rétegnek anyagi lehetőségeit, ugyanis 1893-ban a belügyminiszteri segédfogalmazókat a X., a fogalmazókat a IX., a segédtitkárokat a VIII., míg a miniszteri titkárokat a VII. fizetési osztályba sorolták be. Ez azt jelentette, hogy a X. osztályban a fizetések 800–1000, a lakáspénzek pedig a négy lakpénzosztály szerint 174–350 forint között; a IX. osztályban 1100–1300 forint, illetve 200–400 forint; a VIII. osztályban a fizetések 1400–1800, a lakáspénzek 250–500, míg a VII. osztályban 2000–2400, illetve 300–600 forint között mozogtak.⁶⁹

Amint Láng példájából is kitetszik, a lakásilletmény már az ország legszegényebb megyéihez tartozó Bereg székhelyén, Beregszászon sem fedezte teljes mértékben egy főispáni titkár társadalmi rangjához méltó lakás bérét, de a többi megyeszékhelyen már csak ennél lényegesen kisebb lakásra futotta. Az 1906. évi felmérés pedig azt mutatja, hogy míg a X–XI. fizetési osztályba soroltak az illetményből kétszobás lakást tudtak bérelni, háromszobás lakást Budapesten – kivéve Kőbányát és Óbudát – azonban a IX. fizetési osztály illetményeiből nem, csak a VII–VIII. osztályéból lehetett fedezni. Ahogy Benedek Gábor is megállapította, „a köztisztviselők lakáskörülményei nemcsak a szabad foglalkozású értelmiségtől és katonatisztektől, hanem attól az ideáltól is elmaradtak, amely az egykorú elvárások alapján rangjuk szerint megillette őket.”⁷⁰ Ezen próbált a kormány segíteni, amikor a 20. század elején, 1908-ban megemelte a lakásilletmé-

⁶⁷ A kérdést a Pénzügyi Szolgálati Szabályzat – amelynek hatálya 1902-től hivatalosan is kiterjedt az államigazgatás egészére, de a többi minisztérium, így a Belügyminisztérium is, már korábban is használta – a katonai beszállásokról szóló 1879. évi 36. törvény alapján szabályozta. A magyar királyi Pénzügyminisztérium ügykörére vonatkozó szolgálati szabályok gyűjteménye. 2. kiad. Budapest, 1896. 55. Lásd Benedek Gábor: A dualizmus kori tisztviselők lakásviszonyainak történetéhez. In: Halmos Károly et alii (szerk.): A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Budapest, Századvég, 2009. (181–191) 190. A szabályozás ugyan a természetbeni lakásokra vonatkozott, de mutatja, hogy az egyes rangfokozatok számára mit tartottak ranghoz illőnek.

⁶⁸ Uo. 184–188.

⁶⁹ 1893. évi VI. törvény az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmozásának felemeléséről. A. és B. melléklet. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89300004.TV&targetdate=&printTitle=1893.+%C3%A9vi+IV.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev> (2022. márc. 22.)

⁷⁰ Benedek 2009. 190.

nyeket. Erre azért is szükség volt, mert a lakbérek 20-30%-kal emelkedtek, míg a lakbérilletmények 1893 után változatlanok maradtak. Az 1912. évi 65. törvény nyomán pedig bevezették a lakbérnyugdíjat, amelynek révén közel negyedével emelkedtek a nyugdíjak.⁷¹ Ennek a szabályozásnak volt Steinkogler is haszonélvezője a következő évben.

Bars megye főispánja, amikor a 19. század legvégén titkára előléptetése iránt folyamodott, hangsúlyozta, hogy hét évi állami szolgálat után mindössze 600 forint fizetése van, ráadásul napi- és fuvardíjat sem számolhat el, „tekintettel továbbá arra, hogy nevezett ezen vármegyében teljesen idegen lévén, állásához és rangjához mért társadalmi pozíciót kellett magának kivívnia, ami tetemes és az alig számba vehető dotációt jóval meghaladó anyagi áldozatokat igényelt és igényel jelenleg is”.⁷² Mindezt súlyosbították az áthelyezések, valamint a titkárok kiszolgáltatott helyzete. Megfelelő származás és családi kapcsolatok hiányában sokan közülük hosszú ideig, akár hivatali karrierjük vagy életük végéig „örökös” titkárok maradtak, akárcsak Láng, aki 51 évesen főispáni titkárként halt meg. Az ő esetében megrekedésének egyik oka valószínűleg hiányos képzettségében rejlett, hiszen még érettségije sem volt, nemhogy az elvárt jogi végzettséggel rendelkezett volna, de a mindenki által dicsért és kiváló munkaerőnek tartott, jogvégzett Steinkoglernek is csak 50 évesen sikerült a fővárosba, a Belügyminisztériumba kerülnie. Ugyancsak jól illusztrálja a két életút ennek a tisztviselői rétegnek a családalapítási nehézségeit, szoros összefüggésben az anyagi nehézségekkel, kiszolgáltatott helyzetükkel, valamint a státus és javadalmazás közti szakadékkal.

⁷¹ Uo. 185, 189–191.

⁷² MNL OL K 148 1899-III-17. Bars megye főispánja a belügyminiszterhez, Aranyosmarót, 1892. április 11.

PÁLFFY GÉZA

FORDULÓPONT VAGY KATALIZÁTOR? AZ 1620. ÉVI FEHÉRHEGYI CSATA ÉS MAGYARORSZÁG

A 17. századi Európa történetében oly meghatározó nyomokat hagyó harmincéves háború (1618–1648) kezdetén nemcsak az események epicentrumának számító Cseh Királyságban, hanem Magyarországon is alapvető változások következtek be.¹ Míg a cseh felkelés ellenére 1619 nyaráig a Habsburg-dinasztia uralma a Lajtától keletre meglehetősen stabil volt, ez a helyzet egy esztendő alatt döntően megváltozott, különösen a Drávától északra fekvő, szűk értelemben vett magyarországi területeken. 1620 késő nyarán Csehországhoz hasonlóan a Magyar Királyságnak is már két uralkodója volt: az 1618 júliusában Pozsonyban megkoronázott II. Ferdinánd (1619–1637) és az 1620 augusztusában Besztercebányán királlyá választott erdélyi fejedelem (1613–1629), Bethlen Gábor. Ám, mint közismert, a cseh-erdélyi hadak 1619 novemberében már a bécsi császárváros is blokád alá vonták, ami a közép-európai Habsburg Monarchia egészét hozta komoly veszélybe.² A cseh felkelőket Bethlen az 1620. november 8-án megvívott fehérhegyi csatában végül csupán egy-két ezer főnyi magyar katonasággal támogatta.³ A magyar történetírásban nincs olyan munka, amely az 1620-as esztendőt

¹ Nemrég a Cseh Korona országaira összegző jelleggel: Petr Mařa: Epizentrum und Bebengebiet. Die böhmischen Länder im Dreißigjährigen Krieg. In: *Die Habsburgermonarchie und der Dreißigjährige Krieg*. Hrsg. Katrin Keller–Martin Scheutz. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 73. Wien, 2020. 53–74., ill. a Magyar Korona országaira: Géza Pálffy: Ein vergessenes Territorium des Dreißigjährigen Krieges? Die Länder der ungarischen Krone im großen Krieg Europas: Forschungsergebnisse und -desiderata. In: *Uo. 75–94.*, valamint frissen vö. *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*. Ed. Gábor Kármán. Central and Eastern Europe 10. Leiden-Paderborn, 2022.

² Peter Broucek: Der Krieg und die Habsburgerresidenz. In: *Wien im Dreißigjährigen Krieg. Bevölkerung – Gesellschaft – Kultur – Konfession*. Hrsg. Andreas Weigl. Kulturstudien: Bibliothek der Kulturgeschichte 32. Wien–Köln–Weimar, 2001. különösen 134–142.

³ A szakirodalom ellentmondó adatai általában 2–3000 (max. 5–6000) főre teszik az erdélyi segédcsoportok számát, ám az újabb kutatások a csatában ténylegesen részt vett magyarok létszámát 1500–2000 főben állapították meg. B. Szabó János: Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében. (2. rész) = *Hadtörténelmi Közlemények*, 2014/1. sz. 57–60.

fordulópontnak vagy cezúrának tartaná⁴ – ellentétben a cseh történetírás általánosan bevett narratívájával, amelyben az eseményt szinte kivétel nélkül sorsfordítóknak és korszakhatárnak tekintik.⁵

A fentiek ismeretében az alábbi összegző jellegű tanulmányban a következő kérdésekre keresem a választ: egyrészt mi ennek az egységes hazai vélekedésnek az oka; másrészt az 1620. évi események mennyiben jelentettek mégis cezúrát Magyarországon; harmadrészt a Prága melletti ütközet milyen szerepet játszott a magyarországi események alakulásában; végül milyen következményekkel járt és miként értékelendő a Magyar Korona országainak története és a Habsburg–magyar kapcsolatok szempontjából.⁶ Gondolatébresztőnek szánt írással egyúttal születésnapja alkalmából tisztelegni szeretnék Papp Klára professzor aszszony születésnapja és hosszú kutatói-oktatói pályája előtt.

FORDULÓPONTOK AZ ÚJABB KORI MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

Magyarország újabb kori történetét – Csehországhoz hasonlóan – a magyar és a nemzetközi kutatás hagyományosan az 1526. évi mohácsi csatától (II. Lajos magyar–cseh király halálától) az I. világháború végéig, 1918-ig számítja, amikor a Magyar Királyság a közép-európai Habsburg Monarchia része volt.⁷ Mindkét

⁴ A 17. századi magyar történelem legfontosabb összegzései (a teljesség igénye nélkül), amelyek közül egy sem tekinti 1620-at még alkorszak-határnak sem: Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. A magyar nemzet története 6. Bp., 1898.; Szekfü Gyula: *Magyar történet*. 2. kiad. Bp., 1935. 4. k.; *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. Pach Zsigmond Pál–R. Várkonyi Ágnes. 2. kiad. 2. köt. Magyarország története tíz kötetben 3/2. Bp., 1987.; R. Várkonyi Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Tudomány–Egyetem sorozat. Bp., 1999.; Ágoston Gábor–Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Magyar Századok 7. Bp., 2000.; Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. 2. kiad. Magyarok Európában 2. Bp., 2006.; Pálffy Géza: *Romlás és megújulás 1606–1703*. Magyarország története 10. Bp., 2009.; ill. frissen Uő.: *Hungary between Two Empires, 1526–1711*. Studies in Hungarian History 1. Bloomington, 2021.

⁵ Mintapéldaként a hatalmas cseh és nemzetközi irodalomból elegendő ehelyütt néhány újabb összegzést idéznünk, amelyek bőséges további irodalmat hoznak: Jiří Mikulec: *Česke země v letech 1620–1705: od velké války k dlouhému míru*. Praha, 2016.; *Habsburkové 1526–1740. Země Koruny české ve středoevropské monarchii*. Eds. Václav Bůžek–Rostislav Smíšek. Praha, 2017. passim.

⁶ A tanulmány a BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült.

⁷ Thomas Winkelbauer: 1526 – Die Entstehung der zusammengesetzten Monarchie der österreichischen Linie des Hauses Habsburg. In: *Von Lier nach Brüssel. Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496–1995)*. Hrsg. Martin Scheutz–Arno Strohmeyer. VGS Studententext. Innsbruck–Wien–Bozen, 2010. 59–78.; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Harmadik, szövegeiben változatlan kiad. Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések. Bp., 2022.

időpont teljes joggal tartható korszakhatárnak és fordulópontnak, hiszen alapvető politikai, hatalmi és államszervezeti változásokkal járt együtt, miközben tetemes területi veszteségeket is hozott. Mindezt 1526-ban még dinasztiaaváltás, török hadjáratok sora és polgárháború, majd különleges folytatásként 1541-ben a késő középkori magyar állam fővárosának (Budának) tartós oszmán uralom alá kerülése tetézte; nem beszélve az 1526-ot és 1918-at egyaránt követő számottevő migrációs folyamatokról és hosszabb távon bekövetkező társadalmi változásokról.⁸

Az 1526 és 1918 közötti említett közel négyszáz esztendőn belül még további két nagyobb és három kisebb korszakhatárt szoktunk elkülöníteni. A két markánsabb fordulópontot a Habsburgok ellen vezetett két függetlenségi küzdelem, nevezetesen az oszmánok kiűzését követő Rákóczi-szabadságharc (1703–1711), pontosabban az azt lezáró szatmári béke (1711),⁹ illetve az 1848/49-es forradalom és szabadságharc jelenti.¹⁰ Mindkettő véres háborúskodást és polgárháborút, valamint döntő államszervezeti és társadalmi változásokat hozott, sőt a Habsburg-dinasztia trónfosztásának kimondásával (1707: Ónod, 1849: Debrecen) is együtt járt. Emellett 1848-ban a forradalom mérföldkő volt Magyarország polgári átalakulásában és a magyar nemzetállami gondolkodás történetében. Mindeközben 1848–1849-ben a Szent Korona is a felkelt magyarok kezébe került és mindvégig ott is maradt. II. Rákóczi Ferencnek ugyanakkor nem volt esélye megszerzésére, hiszen hadai elől I. Lipót a magyar koronaörökkel már 1703 végén Bécsbe menekítette.¹¹ Ám Rákóczinak még a korabeli magyar főváros (Pozsony) és a középkori főváros (az 1686-ban felszabadított Buda) elfoglalása sem sikerült.

Végül a „rövid” 16. század (1526–1606/08) kivételével minden egyes évszázadban még egy-egy kisebb alkorszak-határt is szokás elkülöníteni. A 17. században 1606/08-at, azaz az 1606. évi bécsi és zsitvatoroki békéket, illetve az ezeket, valamint a nevezetes Habsburg-testvérvizsályt (*Bruderzwist*) követő – a II. Mátyás és a magyarok között pozsonyi koronázódiétán – 1608 végén létrejött

⁸ Pálffy 2021. passim.

⁹ A teljesség igénye nélkül lásd a téma legújabb bibliográfiáját: *Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel. Nemzet és emlékezet. Bp., 2004. 774–807.; *Rákóczi Emlékkönyv*. Szerk. Bódvai András. 2. átdolgozott kiad. Bp., 2021., ill. a szatmári békére friss szemléletben újabban lásd a *Századok* 2012/4. számának tanulmányait.

¹⁰ Az 1848/49-es szabadságharc könyvtárnyi magyar irodalmát helyütt nincs lehetőségünk felsorakoztatni.

¹¹ Hermann Róbert–Manhercz Orsolya: A magyar korona a szabadságharc idején és után – föld felett, majd föld alatt (1848–1853). In. *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Szerk. Pálffy Géza. 2. kiad. Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések. Bp., 2019. különösen 483–519.; ill. Hende Fanni: A Szent Korona a Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1712). In. *Uo.* 365–391.

kiegyezést.¹² Ez a kora újkorban a dinasztia és a magyar rendek első kompromisszumrendszere volt, amit még további négy (1622: Sopron, 1646/47: Pozsony, 1681: Sopron, 1711/12: Szatmár és Pozsony) követett a 18. század elejéig, miként erre nemrég több helyen felhívtuk a hazai és a nemzetközi kutatás figyelmét.¹³

A békés fejlődést hozó 18. században az 1790. évi pozsonyi koronázó országgyűlés tartható kisebb fordulópontnak és egyfajta újabb kiegyezésnek, amely lezárta II. József egy évtizednyi abszolutista kormányzását.¹⁴ A 19. században az 1867. évi kiegyezés kiemelkedő jelentőségét pedig nem szükséges külön magyaráznunk.¹⁵ Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés, hogy 1620 miért nem tartozik a fordulópontok sorába, azaz valóban nem jelentett komolyabb változást Magyarország történetében és a Habsburg–magyar viszonyban?

BETHLEN GÁBOR 1619–1620. ÉVI HADJÁRATA MINT ÁTMENETI CEZÚRA

Jóllehet a fehérhegyi csata joggal tartható európai jelentőségű eseménynek és a cseh történelem olyan kulcsfontosságú alkorszak-határának, mint Magyarországon az 1711. évi szatmári béke vagy 1848/49 voltak, komolyabb változást a Magyar Királyság történetében mégsem ez, hanem Bethlen Gábor 1619–1620. évi magyarországi hadjárata hozott.¹⁶ Az erdélyi fejedelem ezt a cseh felkelőkkel

¹² A teljesség igénye nélkül: Gustav Bayerle: *The Compromise at Zsitvatorok*. = *Archivum Ottomanicum*, 1980. 5–53.; Karl Nehring: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. Südosteuropäische Arbeiten 78. München, 1983.; „Frigy és békesség legyen...” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII. Debrecen, 2006.; Pálffy 2022. 387–403.

¹³ Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. = *Történelmi Szemle*, 2015/1. 51–65.; Uő.: Le siècle des ruptures et compromis: nouvelle approche de l’histoire du Royaume de Hongrie au cours du XVIIe siècle. = *Histoire, Economie et Société*, 2015/3. 78–89.; Uő.: Il secolo delle divisioni e dei compromessi: un nuovo approccio alla storia del Regno d’Ungheria nel corso del XVII secolo. = *Studia Historica Adriatica ac Danubiana*, 2015/1–2. 13–28; Uő.: Век разрывов и компромиссов: новый взгляд на историю Венгерского королевства XVII века. = *Славяноведение*, 2016/2. 41–50.; Uő.: Jahrhundert von Trennungen und Ausgleichen: Die Geschichte des Königreichs Ungarn im 17. Jahrhundert in einem neuen Licht. = *Historisches Jahrbuch*, 2017. 248–267.

¹⁴ Pajkossy Gábor: Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések. In. *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András, Bp., 2003. 125–137.

¹⁵ Mintapéldaként legújabban a magyar történetírás szemszögéből lásd: *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy. A Hungarian Perspective*. Ed. Gábor Gyáni. Routledge Studies in Modern European History. New York–London, 2022.

¹⁶ Részletesen lásd a hadi eseményekre: Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországerét*. Bp., 1969. 135–250.; valamint újabban friss szemléletben a hadjárat ideológiája kapcsán: Kármán Gábor: Bethlen Gábor soha meg nem írt manifesztuma: A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban. In. *Politikai nyelvek a 17. század első*

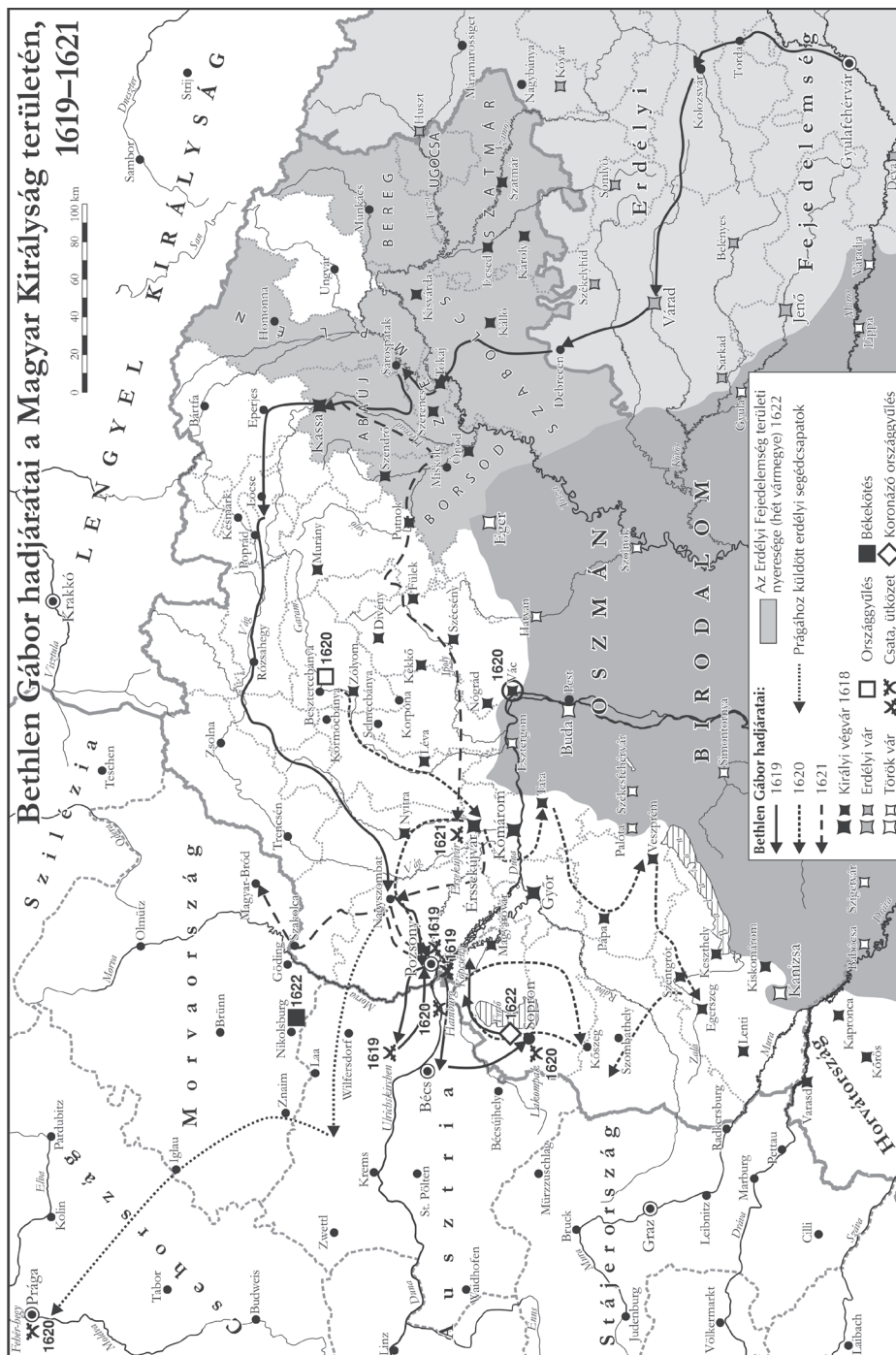
szövetségben és az oszmánok engedélyével 1619. augusztus végétől vezette II. Ferdinánd és magyar hívei ellen, mégpedig saját külpolitikai ambíciói mellett elsősorban a felső-magyarországi protestáns rendek hívására, majd katonai sikerei hatására a magyar rendek egyre szélesebb csoportjainak támogatásával.¹⁷

Ha a kora újkori fordulópontok és korszakhatárok fenti legfőbb kritériumait (döntő államszervezeti, politikai, területi és társadalmi változások, függetlenségi háború és trónfosztás stb.) vizsgáljuk, Bethlen 1619–1620. évi hadjárata egy ideig igen közel állt ahhoz, hogy a magyar történelemben valóban cezúrává válhasson. A Habsburg-dinasztia uralma és az 1608 végén kötött, említett Habsburg–magyar kompromisszumrendszer ugyanis a fejedelmi hadak sikeres előnyomulása közepette 1619 őszén néhány hónap alatt villámgyorsan összeomlott. A többségében protestáns Felső-Magyarországon ez érthető volt, hiszen az itteni rendek (nemesek és városok) nehezen fogadták el, hogy az 1608 őszén kimondott és törvénycikk által garantált vallásszabadság ténylegesen alig vált valóra. 1619 októberében ugyanakkor már a Pozsonytól a Garam folyóig fekvő Alsó-Magyarország várai és városai is sorban megnyitották kapuikat Bethlen hadai előtt: előbb a törökellenes határvédelmi rendszer egyik kulcsa, Érsekújvár (október 2.), majd a királysági katolicizmus központja, Nagyszombat (október 4.), végül a főváros, Pozsony (október 14.) került fejedelmi kézbe. Az erdélyi hadak hamarosan a nyugat-dunántúli Sopron városát, sőt 1620-ban a Balatontól északra fekvő végvárak egy részét (Pápa, Veszprém stb.) is elfoglalták – egyedül Komárom és Győr erődjei jelentettek fontos kivételt (lásd az 1. térképet).¹⁸

felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor–Zászkaliczky Márton. Bp., 2019. 155–196.; ill. a nemzetközi irodalomból vö. még Peter Broucek: *Kampf um Landeshoheit und Herrschaft im Osten Österreichs 1618 bis 1621.* Militärhistorische Schriftenreihe 65. Wien, 1992., ill. frissen Gábor Kármán: *Das Verhältnis der ungarischen Stände zum Böhmischem Ständeaufstand 1618–1620.* In: *Der Böhmischem Ständeaufstand 1681–1620. Akteure, Gegner und Verbündete.* Hrsg. Václav Bůžek, Münster, 2021. 286–311.

¹⁷ Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: *Bethlen Gábor képmása.* Szerk. Papp Klára–Balogh Judit. *Speculum Historiae Debreceniense* 15. Debrecen, 2013. 139–158.

¹⁸ A tanulmányban szereplő térképek Nagy Béla (BTK TTI) munkái.

1619. október közepétől, a pozsonyi vár megszerzésétől (október 15.) már a magyar államiság legfőbb jelképe és a koronázások nélkülözhetetlen kelléke, a Szent Korona is Bethlen kezébe került, ami különleges politikai adut jelentett számára.¹⁹ Mindezek (a főváros, Nagyszombat és a Szent Korona) együttes birtoklása a 16–18. század folyamán sem az oszmánoknak, sem 1604–1606-ban Bocskai Istvánnak,²⁰ de még II. Rákóczi Ferencnek sem sikerült. Egyedül a többségében katolikus horvát–szlavón területek jelentettek teljes kivételt, oda a fejedelem hadai nem jutottak el és híveket sem sikerült a Drávától délre érdemben szerezniük. A Magyar Korona e részeinek életében az 1619–1620. évi események nem hoztak számottevő változást.

Az erdélyi fejedelem politikai támogatottsága 1620 elejére a Drávától északra még tovább növekedett. Ehhez alapvetően hozzájárult, hogy a magyar rendek többsége (a protestáns Felső-Magyarországon nagyobb részben önként, másutt részben katonai nyomásra, részben pragmatikus okokból) a fejedelem pártjára állt, s igyekezett kihasználni kiváltságai védelmében a magyarországi hadjáratot. Aki komolyabban ellenállni szándékozott, az előbb-utóbb menekülésre és hosszabb-rövidebb ausztriai, horvát-szlavónországi vagy lengyelországi emigrációra kényszerült, mint a katolikus egyház vezetőinek nagy része. A másik alternatívát a fejedelem fogsága jelentette, miként ez számos Habsburg-hű végvári kapitány esetében történt.²¹

Bethlen közben a pártjára kényszerült nádor (1618–1621), Forgách Zsigmond segítségével 1619. november közepére országgyűlést hirdetett Pozsonyba, noha ezt II. Ferdinánd és a mellette kitartó (főként katolikus) rendek nem ismerték el legitimnek.²² Ezen a hozzá csatlakozott rendek 1620. január 8-án végül a magyar királyi címet is felajánlották Bethlennek, ám ő ekkor még csak a Magyarország fejedelme titulust fogadta el. Sőt, január 19-én Pozsonyban Bethlen és hívei aláírták a Cseh Korona országaival, valamint Alsó- és Felső-Ausztria felkelt protestáns rendjeivel a konföderációt.²³ A közép-európai Habsburg Monarchia ekkor

¹⁹ Pálffy Géza: A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622). Egy korona-itinerárium összeállításának lehetőségeiről. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai. 2013. november 27.* Szerk. Szijártó M. István, Bp., 2015. 75–107.

²⁰ Vö. Pálffy Géza: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királyi rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608).* Századok füzetek 3. Bp., 2009.; Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez.* Bp., 2014.

²¹ Pálffy 2013. 141–147.

²² Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve.* 2. köt. *A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig. 1608–1647.* Bp., 1891. 181–205.; ill. újabban Kármán 2019. 174.

²³ A régebbi irodalomból: Demkó Kálmán: A magyar–cseh confoederatio és a beszterczebányai országgyűlés 1620-ban. = *Századok*, 1886. 105–121., 209–228., 291–308.; új alap kutatásokra

története egyik legsúlyosabb krízisét élte át, amit jól jelzett, hogy január 16-án II. Ferdinánd a status quo alapján Bethlennek igen komoly engedményeket biztosító fegyverszünet kötésére kényszerült.²⁴

A dinasztia és megmaradt magyar hívei számára a mélypontot 1620 nyara jelentette. Az újabb, ezúttal Besztercebányán tartott diétán Bethlent hívei – Isztambul jóváhagyásával – augusztus 25-én magyar királlyá választották.²⁵ Így Csehországhoz hasonlóan ekkor Magyarországnak is már két uralkodója volt: az 1618 nyarán megkoronázott II. Ferdinánd és a frissen megválasztott erdélyi fejedelem. Valószínűleg Bethlen reálpolitikusi magatartásának köszönhető, hogy nem került fejére a Szent Korona, hiszen az a birtokában (bár Pozsonyban) volt. A fejedelem ugyanis tisztában volt azzal, hogy tényleges magyar királyságát a Porta kihasználhatja magyarországi terjeszkedéséhez. Így 1707-tel vagy 1849-cel ellentétben a Habsburg-uralkodó nyílt trónfosztására 1620-ban nem került sor, ám erre a résztvevők szerint nem is nagyon volt szükség, hiszen a dinasztia számára az örökös királyság ekkor még nem volt biztosítva – mint köztudott, erre majd csak 1687 végén került sor.²⁶

Bethlen 1619–1620. évi magyarországi hadjárata összességében így „csak” rendi felkeléssé vált, magyar függetlenségi mozgalommá nem. Ez annak ellenére is kijelenthető, hogy az elmúlt évszázadban a magyar történetírás több irányzata a fejedelem első királysági hadjáratát ennek tartotta.²⁷ Végül megjegyzendő, hogy

épitve: Kármán 2021. (Das Verhältnis) 298–300.; ill. szélesebb kontextusban Joachim Bahlcke: Durch „starke Konföderation wohl stabilisiert“. Ständische Defension und politisches Denken in der habsburgischen Ländergruppe am Anfang des 17. Jahrhunderts. In: *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*. Hrsg. Thomas Winkelbauer. Schriftenreihe des Waldviertler Heimatbundes 36. Horn–Waidhofen an der Thaya, 1993. 173–186.

²⁴ Roderich Gooss: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 9. Wien, 1911. 484–501.: Nr. 57/A–B.

²⁵ Újabban Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Bp., 2013. 275–310.; Kármán 2021. (Das Verhältnis) 301–305.; vö. még a besztercebányai eseményekre frissen Gábor Kármán: Not the Ruler, but the Land: Estates and Ceremonial Order at the Diet of Besztercebánya, 1620. In: *Power and Ceremony in European History. Rituals, Practices and Representative Bodies since the Late Middle Ages*. Eds. Anna Kalinowska–Jonathan Spangler–Paweł Tyszka. Cultures of Early Modern Europe sorozat. London, 2021. 143–156.

²⁶ Fraknói Vilmos: *A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen*. Bp., 1922.

²⁷ Lásd mindenekelőtt Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. 7. kiad. Bp., 1954.; Nagy 1969; ill. a nemzetközi tudományosság számára összegezve a magyar nézőpontot: Béla Köpeczi: The Hungarian Wars of Independence of the Seventeenth and Eighteenth Centuries in Their European Context. In: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late*

az sem zárható ki, hogy Bethlen 1620 nyarán egyszerűen felmérte, ha a Porta nem segíti és a cseh felkelés elbukik (aminek 1620 derekán már voltak bizonyos előjelei), koronázás nélkül könnyebben táncolhat ki egy szorított helyzetből. S miközben a vallásszabadság az 1620. nyári diétán újabb megerősített nyert, a protestáns rendek a katolikusok legfőbb vezetőit, mindenekelőtt Pázmány Péter esztergomi érseket (1616–1637) külön törvénycikkkel (24. artikulus) száműzték az országból.²⁸ Mindezek ismeretében kijelenthető, amennyiben ezek a folyamatok az elkövetkező hónapokban nem álltak volna meg, 1620 nyara akár sorsdöntő cezúrává is válhatott volna a Magyar Királyság, a Habsburg-dinasztia és a magyar katolikus egyház történetében.

A FEHÉRHEGYI CSATA KÖVETKEZMÉNYEI MAGYARORSZÁGON

Hogy a cezúra mégsem következett be, abban mindenekelőtt két tényező játszott kiemelkedő szerepet. Egyrészt Bethlen zseniális érzéke azzal kapcsolatban, hogy az oszmánok és a Habsburgok birodalmának határvidékén mind a szultán vazallusaként, mind Pfalzi Frigyes szövetségeseiként megálljt tudjon parancsolni nem csekély hatalmi ambícióinak. Másrészt a Csehországban történtek, amelyek rövid és hosszabb távon a magyarországi események alakulására is jelentős hatással voltak. 1620. november elején mindkét tényezőnek volt egy-egy szimbolikus jele.

Egyfelől november 4-én Bethlen magyarországi térnyerését kihasználva a budai pasa, Karakas Mehmed hadai elfoglalták a Pest közelében fekvő magyar kulcsvárat, Vácot, amelyet Bethlen hadai még 1619. október 20-án foglaltak el Habsburg-párti őrségétől, amely 1596-tól szolgált ott.²⁹ Ez világosan jelezte a fejedelemnek, hogy magyarországi uralmát az oszmánok akár további komolyabb területszerzésekre is fordíthatják, még ha ez esetben – s ezt érdemes ugyancsak kiemelnünk – a katonai akciót a budai beglerbég nem a Porta direkt utasítására hajtotta végre. Mind Bethlen, mind a Habsburgok szerencséjére azonban Isztambul nem kívánt újabb háborút Magyarországon, hiszen ezekben a hónapokban éppen Lengyelországgal került fegyveres konfliktusba.³⁰

Másfelől egy újabb tényező II. Ferdinánd császár és a Katolikus Liga egyesült seregeinek a protestáns konföderált rendek csapatai felett Prága mellett 1620.

Medieval and Early Modern Hungary. Eds. János M. Bak–Béla K. Király. War and Society in Eastern Central Europe 3. Brooklyn, 1982. 445–455.

²⁸ Frankl [Fraknói] Vilmos: *Pázmány Péter és kora.* 1. köt. Pest, 1868. 536–537.; Demkó 1886. 298–300.

²⁹ Jakus Lajos: A töröktől megszabadított Vác 1596–1622. In: *Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk. Farkas Rozália. Studia Comitatus 25. Szentendre, 1995. 1–75.

³⁰ Kármán 2021. (Das Verhältnis) 303–309.; Balázs Sudár: Ottoman Auxiliary Troops in Gábor Bethlen's Armies 1619–1626. In: Kármán 2022. 130–153.

A fehérhegyi vereség hosszabb távú következményei a választott magyar királyt újabb engedményekre kényszerítették. A Habsburg Monarchia protestáns rendjei által kötött konföderációnak a csehországi események néhány hónap alatt véget vetettek, hiába szorgalmazta Bethlen 1620 végén még kiáltványokkal is szövetségesei kitartását. A fejedelemnek ezután már elsősorban a Német-római Birodalomban és azon kívül kellett politikai és diplomáciai szövetségeseket keresnie. Ennél is jelentősebb volt, hogy a Habsburg-hadak csehországi győzelme hamarosan, nevezetesen 1621 tavaszán megnyitotta az utat a császári-királyi csapatok számára Bethlen hadainak Magyarországon történő fokozatos visszaszorítására; jóllehet a Katolikus Liga hadai nem léptek magyar földre, így a Habsburg katonai fölény Magyarországon nem vált nyomasztóvá.³² Érdemes ezzel kapcsolatban kiemelni: ezt megelőzően a fejedelem csapatai csupán egyetlen vereséget szenvedtek el, 1620. szeptember 30-án Lakompaknál (ma Lackenbach Burgenlandban, lásd újra az 1. térképet).³³ Sőt, 1620 októberében még Pozsonyt is képesek voltak megvédelmezni,³⁴ amelynek ostromában a francia származású neves császári generális, a lakompaki győző, Henri Duval de Dampierre (1580–1620) is elesett, akit végül a bécsi minoritáknál helyeztek örök nyugalomra.³⁵

1621 tavaszán csaknem minden olyan gyorsan visszarendeződött a Habsburgok és (elsősorban katolikus) magyar–horvát híveik javára, mint az kárukra 1619 őszén történt. E tekintetben is szimbolikusan tartható, hogy az erdélyi fejedelem 1621 áprilisának legvégén Zólyomból még keletebbre, előbb Kassára, majd július elején egészen a Tiszán túl fekvő Ecsedre vitette a Szent Koronát (lásd ismét a 2. térképet).³⁶ Nem véletlenül tette ezt. Április–május fordulóján ugyanis a Habsburg hadak előbb Pozsony városát, majd várát foglalták el, amit Nagyszombat, Nyitra és országszerte más erődítmények fokozatos visszaszerzése követett – csupán Érsekújvár jelentett fontos kivételt, melynek ostromában július 10-én a neves császári generális, Karl Bonaventura Graf von Buquoy (1571–1621) is elesett.³⁷ A Magyar Királyság fővárosa így bő másfél esztendő után újra Habsburg kézben volt. S noha Bethlen, aki még mindig képes volt egy újabb ellentámadásra, 1621

Slovenskú národnú galériu. 1370–1969. Ed. Mária Ľavodová. Bratislava, 2019. 36–59.

³² Nagy 1969. 262–282.

³³ Fried István: A lakompaki csata. = *Soproni Szemle*, 1966/3. 218–224.; Nagy 1969. 232–234.

³⁴ Vö. Lukinich Imre: Bethlen Gábor és Pozsony városa, 1619–1621. = *Századok*, 1921–1922. 1–31., 172–211.

³⁵ Pálffy Géza–Richard Perger: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század). = *Fons: Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok*, 1998. 220–222.

³⁶ Pálffy 2015. (A Szent Korona) 83–84.; ill. újabban Németh Péter–Zoltán–Borzován Eszter: *Ecsed vára*. A Rétközi Múzeum füzetek 16. Kisvárdá, 2021. 80–85.

³⁷ Olivier Chaline: Les Buquoy, d'Artois en Bohême. = *Revue des études slaves*, 2007. 431–450., különösen 434–436.

késő nyarán heteken át ismét próbálkozott visszafoglalásával, ez végül annak ellenére sem járt sikerrel, hogy hadait – 1619/20-szal ellentétben – ekkor már néhány ezer fős török segédcsapatok is támogatták Magyarországon.³⁸ Ez érdemi változást ugyan már nem hozott, az egyre inkább béketárgyalásra kész fejedelem pozícióit viszont javította.

Az áttörést végül az 1621. október közepétől december végéig tartó nikolsburgi béketárgyalások hozták meg, amelyek lezárták az 1619 őszétől tartó magyarországi háborút II. Ferdinánd és Bethlen Gábor között,³⁹ jóllehet ezeket a fejedelem jó ideig érthetően nem tárta a Porta elé. Ezek kapcsán is említhetünk egy beszédes fejleményt. A Habsburg-uralkodót a tárgyalásokon az országból kitiltott Pázmány Péter esztergomi érsek és Esterházy Miklós magyar királyi udvarmester (1618–1622), a fejedelem elleni fegyveres és politikai küzdelem legfőbb hívei képviselték, akik arra törekedtek, hogy az 1619 nyara előtti helyzet minél teljesebben helyreálljon, azaz Bethlen magyarországi uralmának a jövőben igen komoly akadályai legyenek. Az erdélyi fejedelem így végül lemondott magyar királyi címéről és megígérte a Szent Korona visszaadását, ami 1622 márciusában Kassán valósult meg.⁴⁰ Ez újra biztosította a dinasztia magyarországi uralmát és remélt utódlását. Mindennek azonban igen nagy ára volt: Bethlen életére megkapott hét megyét (Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocea) Északkelet-Magyarországon, valamint a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket, ugyanakkor Felső- és Alsó-Magyarország más területeit és várait (köztük a kulcsfontosságú Érsekújvárt is) visszaadta.⁴¹

A Habsburg Monarchia összességében tehát csak jelentős területi (a királyság területének mintegy ötöde) és jövedelemvesztés ellenében tudta 1620–1621-ben megtartani Magyarországot.⁴² Az utóbbira ugyanakkor törökellenes védelméhez és élelemmel való ellátásához továbbra is nagy szüksége volt, jóllehet a magyar és horvát területek a nagy háború közepette ekkor kétségkívül mellékhadszíntérré váltak.⁴³ A Habsburg-uralom magyarországi stabilizálása, ami a dinasztianak a harmincéves háború folytatása szempontjából létérdeke volt, tehát csak Bethlennek tett igen komoly engedmények árán volt lehetséges.

³⁸ Nagy 1969. 282–305.; Sudár 2022. 142–144.

³⁹ Gooss 1911. 515–562.: Nr. 61/A–F.

⁴⁰ Pálffy 2015. (A Szent Korona) 84–85.

⁴¹ Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Bp., 1918. 271–286., 311–315.

⁴² Kenyeres István: „Nekem pénzem nincsen, valami volt, Isten tudja mind hadra költöttem”. Állami jövedelmek és hadi kiadások Bethlen Gábor és II. Ferdinánd korában. In. *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Szerk. Dáné Veronka et al., Kolozsvár 2014. 473–486.

⁴³ Újabbán vö. Pálffy 2020. 78–80.

NYERTESEK ÉS VESZTESEK A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN 1620 UTÁN

Bécs súlyos engedményekre kényszerült a magyar rendek irányában is. A Cseh Korona országaiban a fehérhegyi csata után alkalmazott megtorlások, birtokelkobzások és egyéb keményebb módszerek helyett Magyarországon a dinasztia hatalmának 1620 utáni stabilizálása sokkal enyhébb módon zajlott. A kulcsszavak a béketeremtés, az amnesztia, a kiegyezés és az engedmények voltak. Ezekre a bécsi udvar persze rákényszerült, azaz nem önszántából vállalta azokat. Milyenerről nemrég idehaza és külföldön egyaránt szóltunk,⁴⁴ a II. Ferdinánd által 1622 nyarán Sopronba összehívott magyar koronázó országgyűlésen 1608 után újabb különleges kompromisszumrendszer született egyfelől a Habsburg-udvar és a magyar rendek között, másfelől a Bethlen hadjárata alatt két pártra szakadt magyar rendek között.

Mindennek előfeltétele külpolitikai szinten az említett nikolsburgi békeszerződés volt, amelynek 1622. január 12-ei ratifikációjakor II. Ferdinánd általános amnesztiát hirdetett a tőle elpártolt magyar rendeknek. A törökellenes magyar hadszíntér pacifikálása a dinasztianak létérdeke volt, ehhez pedig a Bethlennel való békekötés után kizárólag a rendekkel való megegyezésen át vezetett az út. Ezt csakis úgy lehetett létrehozni, hogy az 1619 őszen a fejedelem oldalára álltakat se ériék komolyabb retorziók, miközben a dinasztia oldalán kitartók minél több kárpótlásban részesüljenek. A Csehországban Fehérhegy után keményebb eszközökkel próbálkozó II. Ferdinánd tehát a magyarokkal szemben igazi kompromisszumkényszerben volt, ami számottevő engedményekkel járt, s több területen újbóli hatalomelosztást és hatalmi átrendeződést hozott.

Ennek jegyében 1622 nyarán, a soproni országgyűlésen a Magyar Királyság rendi berendezkedése és igazgatása szinte újjászületett. Ezt összességében szimbolikusan mutatta, hogy Magyarország történetében először iktatták törvénybe II. Ferdinánd 1618. évi koronázási hitlevelét (*diploma inaugurale*). Ez a rendi kiváltságokat és az 1608-ban kivívott eredményeket (köztük a vallásszabadságot) 17 pontban garantálta.⁴⁵ Ennek közjogi szempontból és hosszabb távon is kulcsfontosságú jelentősége lett, hiszen egészen a 19. századig bevett szokás maradt.

⁴⁴ *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés.* Szerk. Dominkovits Péter–Katona Csaba. *Annales Archivi Soproniensis* 1. Sopron–Bp., 2014., ill. szélesebb kontextusban vö. Pálffy 2015. (A szakítások és kiegyezések); valamint külföldi közönségnek: Géza Pálffy: Ein vergessener Ausgleich in der Geschichte der Habsburgermonarchie des 17. Jahrhunderts. *Der ungarische Krönungsreichstag in Ödenburg/Sopron, 1622.* In: *Adel und Religion in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. Annäherung an ein gesamtösterreichisches Thema.* Hrsg. Katrin Keller–Petr Mat’a–Martin Scheutz. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 68. Wien, 2017. 85–107.

⁴⁵ *Corpus Juris Hungarici. 1608–1657. törvénycikkek.* Magyarázó jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. 174–183.

Ám az engedményeket jelezte, hogy a magyar világi elit első embere, az 1621 júniusában elhunyt katolikus Forgách Zsigmond helyére újonnan választott nádor az az evangélikus Thurzó Szaniszló lett, aki nemrég még Bethlen egyik generálisa volt a Habsburgokkal szemben, ám utóbb konstruktív szerepet játszott a nikolsburgi béketárgyalásokon, majd az ország pacifikálásában. Thurzó nádorrá választása jól mutatta mind az udvar és a rendek kiegyezését, mind a Bethlen hadjáratát saját érdekeikre felhasználó rendek megerősödését.⁴⁶

Ez utóbbinak számos egyéb jele is volt. II. Ferdinánd és titkos tanácsosai más területeken is engedni kényszerültek a magyar politikai elit különféle csoportjainak. A teljesség igénye nélkül: a rendek például azt is elérték, hogy a magyarországi főpostamester fontos tiszttét, amelyet korábban az idegen Paar család tagjai töltöttek be, ettől kezdve évtizedeken át magyar nemesek láthassák el. Emellett a Magyarországon állomásoztatott német katonaság jelentős részének kivezénylését is elfogadtatták a császárral, ami a rendek többségének mindvégig az egyik legfőbb követelése volt. Mindezekon túl növelni próbálták még a Magyar Tanács, a Magyar Udvari Kancellária, a Magyar Kamara és a nádor hatáskörét, ami azonban csak részleges sikerrel járt. Összességében a Habsburg-dinasztia uralma úgy stabilizálódott Magyarországon, hogy az a rendek megerősödésével járt. Ez tetemes különbséget jelentett Csehországhoz képest, annak ellenére is, hogy a legújabb kutatások a cseh viszonyokat is számottevően árnyalták.⁴⁷

A legfőbb nyertesek a világi országos főméltóságok és végvári kapitányok, az emigrációból visszatérő prelátusok és kamarai hivatalnokok voltak, akiket lojalitásukért az udvar tisztségekkel, címekkel, javadalmakkal és kegydíjakkal kárpótolt.⁴⁸ A Bécs számára oly fontos magyarországi béke megteremtőit és a Habsburg-kormányzat oszlopait tehát 1622-ben a nehéz anyagi helyzet ellenére is igyekeztek megjutalmazni. Csehországgal ellentétben viszont a magyar(országi) főnemesség átrendeződésére egyáltalán nem került sor. A császár kompromisszumkényszerét ugyanakkor a rendek legkülönbözőbb csoportjai taktikusan igyekeztek kihasználni. E tekintetben a legszimbolikusabb példának a diéta helyszíne, Sopron tartható, amely ekkor kapott új, egészen a 20. századig használt,

⁴⁶ Vö. Lengyel Tünde: Thurzó Szaniszló, a Magyar Királyság nádora (1622–1625). In: Dominkovits–Katona 2014. 79–93.

⁴⁷ *Die Schlacht am Weißen Berg 1620 als Weichenstellung für Zentraleuropa: Akteure – Ereignisse – Entscheidungen – Folgen.* Hrsg. Katrin Keller–Petr Mat’á–Thomas Winkelbauer. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Wien, 2022. (megjelenés alatt) passim.

⁴⁸ Pálffy Géza: Egy elfelejtett kiegyezés a 17. századi magyar történelemben. Az 1622. évi koronázódiéta Sopronban. In: Dominkovits–Katona 2014. főként 62–70. és 76–82.

császári sasos címert⁴⁹ – mégpedig annak dacára, hogy 1619 novemberétől egészen 1621 májusáig Bethlen pártján állt.⁵⁰

A rebellis protestáns szabad királyi városból így lett 1622 nyarán a 17. század újabb meghatározó Habsburg–magyar politikai kiegyezésének színhelye és Gonzaga Eleonóra Anna császárné magyar királyné-koronázásának (júl. 26.) köszönhetően egyúttal Magyarország újabb (Esztergom, Székesfehérvár és Pozsony után immár negyedik) koronázóvárosa. Mivel pedig a bevett szokások szerint a szertartás során az új királyné jobb vállát (úgymond az uralkodó támaszát) a Szent Koronával érinteni kellett, ezért a Bethlentől visszaszerzett magyar felségjelvényt előbb Sopronba szállították (júl. 11.), és csak a ceremóniát követően került vissza bevett őrzési helyére a pozsonyi vár Koronatornyába (aug. 9.) – miézt ezt a 2. térkép ugyancsak bemutatja.⁵¹

A nikolsburgi békét követően a fejedelemhez csatlakozásért csupán a kisebb rangú végvári tisztek, nemesek és hivatalnokok egy részére várt hosszabb mellőzés. Míg Bethlen ugyanis főként kálvinista, addig a Habsburg-uralkodó érthetően katolikus személyeket preferált a kinevezések során. A vesztesek táborába így elsősorban a protestáns rendek, az ország társadalmából pedig azok tartoztak, akiknek 1619 ősztől két esztendőn át tartósan kellett elviselni előbb a fejedelmi, majd a császári-királyi hadak sorozatos támadásait, ellenakcióit és az ezekkel járó tetemes pusztításokat. Az 1620 végétől megkezdődő visszarendeződés 1622-re tehát olyan sikeres volt, hogy 1619–1620 nem válthatott fordulóponttá sem a Habsburg–magyar viszonyban, sem Magyarország kora újkori történetében, azaz csupán átmeneti cezúra volt.

Sőt, az 1625 végi újabb soproni koronázó országgyűlésen a rendek ismét megerősítették a Habsburg-dinasztia iránti lojalitásukat, miközben tovább szilárdították a katolikus világi főrendek és az egyházi elit pozícióit.⁵² Olyannyira, hogy friss kutatásaink szerint a diétán e két rendi csoportosulás vezetői, Esterházy Miklós, az újonnan megválasztott nádor (1625–1645) és Pázmány Péter

⁴⁹ Tóth Gergely: Az 1622. évi soproni címerbővítés. Előzmények, utóélet, szövegközlés és fordítás. In. Dominkovits–Katona 2014. 293–311.

⁵⁰ Dominkovits Péter–H. Németh István: Bethlen Gábor 1619–1621. évi hadjárata és Sopron. In. „Bethlen Gábor és kora“. *Katalógus a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Hajdú-Bihar Megyei Levéltára és Győr-Sopron Megyei Levéltárának Soproni Levéltára közös kiállításáról*. Szerk. Ólmosi Zoltán, Bp., 36–48, 71–79.

⁵¹ Pálffy Géza: *A Szent Korona Sopronban. Nemzeti kincsünk soproni emlékhelyei*. Sopron, 2014. 31–44.

⁵² Mark Hengerer: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 107. Wien–Köln–Weimar, 2012. 57–64., ill. frissen és részletesen: *Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter–Katona Csaba–Pálffy Géza. 2. kiad. Annales Archivi Soproniensis 2. Sopron–Bp. 2021.

érsek már egymással is komoly hatalmi harcot folytattak azért, hogy kinek legyen nagyobb hatásköre és befolyása a királyságban.⁵³ Az 1622. és 1625. évi megegyezések összességében tehát garantálták mind a magyar rendi állam megmaradását a közép-európai Habsburg államszövetségben, mind a dinasztia stabil uralmát Magyarországon.

A CSEH FELKELŐK VERESÉGÉNEK HOSSZÚ TÁVÚ HATÁSAI MAGYARORSZÁGON

Mindezek után joggal merül fel a kérdés, hogy a meghatározó cezúra elmaradása ellenére 1620 járt-e hosszabb távú következményekkel Magyarországon. Néhánnyal mindenképpen, ezek azonban fordulópontot vagy alkorszak-határt nem eredményeztek. Egyrészt a fehérhegyi vereséggel a Habsburg Monarchia cseh, osztrák és magyar protestáns rendjeinek konföderációs törekvései érdemben véget értek.⁵⁴ Másrészt viszont a Bethlennek tett jelentős magyarországi területi engedmények következtében az Erdélyi Fejedelemség pozíciója és külpolitikai mozgástere számottevően növekedett, így vele a harmincéves háborúban továbbra is számolni kellett, a királyság területéből megerősödő fejedelemség története pedig 17. századi aranykorába lépett.⁵⁵ A Királyhágón túl a korábban oly gyakori belháború megszűnt, jelentős gazdasági és kulturális virágzás kezdődött, Erdélyt pedig a Habsburgok ezután a század végéig kénytelenek voltak a kelet-közép-európai politikai játszmák teljes jogú részvevőjének elismerni.⁵⁶ Sőt, Bethlen súlyos magyarországi területszerzésével még Isztambulban is számottevően növekedett. Azaz királysági visszaszorulása és a Szent Korona kényszerű visszaadása ellenére 1620/22 után a fejedelem egyértelműen a legfőbb nyertesek közé tartozott.

Harmadrészt az említett hét megyének köszönhetően a Magyar Királyság, elsősorban Felső-Magyarország és Erdély sorsa speciális módon még a korábbiaknál is szorosabbra fonódott. Ezt a fejedelem 1629. évi halála után az is színesítette, hogy a Rákócziak személyében a királyság egyik legnagyobb birtokosai váltak évtizedekre a fejedelemség uralkodóivá, akik így elvileg személyesen

⁵³ Pálffy Géza: Megerősített lojalitás. A bécsi udvar és a magyar rendek az 1625. évi soproni koronázódiétán. In: Dominkovits–Katona–Pálffy 2021. különösen 42–54., ill. Uő.: Királyi helytartó vagy nádor? Pázmány Péter és Esterházy Miklós konfliktusának gyökereiről. In: *Pázmány 450: Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulóján*. Szerk. Ajkay Alinka–Hargittai Emil. Bp., 2022 (megjelenés alatt).

⁵⁴ Bűžek 2021. passim.

⁵⁵ A teljesség igénye nélkül bőséges irodalommal: Kármán–Teszelszky 2013.; Papp–Balogh 2013.; Dáné et al. 2014. passim.

⁵⁶ Nemzetközi kitekintéssel vö. Gerald Volkmer: *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699*. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 56. München, 2015.

(a valóságban képviselőik révén) megjelenhettek a magyar országgyűléseken is.⁵⁷ Negyedrészt, noha Bethlen 1623-ban és 1626-ban újra hadjáratot indított II. Ferdinánd ellen Magyarországon, amit ekkor már igen jelentős török katonai támogatással tett,⁵⁸ az 1622. nyári soproni kiegyezés miatt ezek már nem váltak rendi mozgalmakká. Ugyanakkor olyan újabb és újabb polgár- és vallásháborús állapotokat teremtettek,⁵⁹ amelyeknek hosszú távon igen súlyos következményei voltak. Bethlen 1619–1620. évi hadjárata ugyanis valójában egy kisebb megszakításokkal egészen 1711-ig tartó polgár- és vallásháborús időszak kezdetét jelentette, mindenekelőtt a királyság és a fejedelemség határán fekvő Felső-Magyarországon. Nem véletlenül vált utóbb e terület különféle társadalmi csoportok és katonaelemek felkeléseinek gyakori gócpontjává.⁶⁰

ÖSSZEGZÉS

A fentiek alapján összességében megállapítható: a cseh területekkel ellentétben az 1620. november 8-i fehérhegyi csata nem jelentett fordulópontot sem a Magyar Királyság történetében, sem a Habsburg–magyar kapcsolatban, sem a dinasztia magyarországi berendezkedésében. Átmeneti cezúrát Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619–1620. évi Habsburg-ellenes magyarországi hadjárata hozott, elsősorban a főváros (Pozsony) elfoglalásával, a Szent Korona megszerzésével, rendi országgyűlések tartásával és legfőképpen magyar királlyá választásával, hiszen a cseh felkelés és a felkelőkkel való konföderáció közepette mindezek alapjaiban ingatták meg a dinasztia uralmát Magyarországon. A Prága melletti győzelem ugyanakkor – Bethlen páratlan reálpolitizálása mellett – döntő szerepet játszott abban, hogy a Magyar Királyságban 1622 közepére a Habsburg-uralom, valamint a bécsi udvar és a rendek viszonya gyorsan helyreállhatott, mégpedig a dinasztia jelentős, ugyanakkor kényszerű engedményei révén a rendek pozícióinak számottevő erősödésével, illetve az erdélyi fejedelem felső-magyarországi tekintélyes területszerzésével.

Magyar szempontból a fehérhegyi csatát így az események meghatározó katalizátorának tarthatjuk, amely azonban korszakhatárt nem jelentett. Másként fogalmazva: Csehországgal ellentétben nem hozott cezúrát, sőt valójában az 1619

⁵⁷ Tatjana Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. = *Levéltári Közlemények*, 2005/2. 119. (1646/47), 124, 129. (1655) és Zsilinszky 1891. 351. (1634/35), 372. (1637/38), ill. Uo. III. köt. 1647–1687. Bp. 1893. 13. (1649), 97. (1655).

⁵⁸ Pálffy 2020. 84–90.; Sudár 2022. 145–152.

⁵⁹ Kármán Gábor: A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború. In. *Vallásháborúk és felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Szerk. Pósnán László–Veszprémy László–Isaszegi János, Bp., 2020. 295–323.

⁶⁰ Részletesen Pálffy 2009. passim; Pálffy 2021. különösen 167–194.

késő nyara előtti viszonyok régi vágányra történő visszaállítását jelentette Magyarországon. Paradox módon tehát a magyar rendeket éppen a fehérhegyi Habsburg-győzelem segítette 1620 végétől alapvetően abban, hogy sohase kelljen úgymond „cseh csizmában” járniuk. Mindezek egyúttal jól mutatják azt is, hogy a Habsburgok közép-európai összetett államában nemcsak az egyes országok és tartományok berendezkedése és szokásrendszere különbözött jelentősen egymástól, de még 1526-tól számított kora újkori közös történetük fordulópontjaiban és alkorszak-határaiban is számottevő eltérések mutatkoznak (Magyarországon: 1606/08 és 1711, a Cseh Korona országaiban: 1620 és 1740).

PAPP RITA

DEBRECENI „FASSIÓK”, ÖRÖKVALLÁSOK A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Tanulmányunkban, ahogyan az a címből is kiderül, a 17–18. század fordulóján keletkezett debreceni fassiókat, azaz örökvallásokat vizsgáljuk. Vizsgálatunk tárgyát elsősorban a város magisztrátusi jegyzőkönyveibe 1697 és 1701 között bejegyzett örökvallások képezik.¹ Ezek mellett az ingatlaneladásokat rögzítő bejegyzések mellett helyet kaptak még más, szorososan idekapcsolódó – például ingatlanok cseréjéről, adományozásáról szóló – szövegrészek is a kutatás során.

Már az általunk kiválasztott öt év anyagából is jól látszik, hogy e vizsgált bejegyzések nem csupán az egyes ingatlanok tulajdonosváltását rögzítették, de sok egyéb, a város és a lakosság életére vonatkozó információt is tartalmaznak. Ennek köszönhetően számos vizsgálati lehetőséget rejtnek magukban. Mi leginkább a forrásokban szereplő személyek felé fordítjuk a figyelmünket, pontosabban arra, milyen okok vezették a tulajdonosokat e házak, telkek, stb. eladásához. Gyakran az is kiderül a szövegből, hogyan kerültek az eladásra szánt ingatlanok eladók birtokába, s többször találkozhatunk az ingatlanokkal kapcsolatos pereskedésekkel is. Azonban érdemes arra is odafigyelnünk, milyen egyéb érdekességeket, a város történetére vonatkozó információkat rejtnek még ezek a bejegyzések.

Örökvallásnak (*fassio perennalis*) azt az aktust nevezzük, amely során valaki örökre eladta polgári ingatlanát. A bevallások – a többi királyi városhoz hasonlóan – Debrecenben is a városi tanács előtt történtek, a város pecsétje alatt.² Az általunk kiválasztott évek magisztrátusi jegyzőkönyveiben közel 350 idekapcsolódó bejegyzés található, amelyek elsősorban házak és telkek – vagy ezek egy részének – eladását rögzítik, de gyakoriak a kerti szőlőről szóló bevallások is, s találunk példát gyümölcsös kert és szárazmalmok eladására is.

Igen érdekes annak vizsgálata, milyen okok vezettek a jegyzőkönyvekben szereplő ingatlanok eladásához. Rögtön az első vizsgált bejegyzésben arról olvas-

¹ A magisztrátusi jegyzőkönyvekre, forrásértékükre l. bővebben Szendiné Orvos Erzsébet: *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1606–1610*. PhD értekezés, 2005. 16–19.

² Kállay István: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*. Bp., 1996. 391–398. Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme. III*. Debrecen, 1871. 873.

hatunk, hogy tulajdonosa „*Mester uczában [...] lévő házát öregségtől és szegénységtől viseltetvén atta*” el 40 forintért.³ Ez nem volt egyedi eset, számos hasonló indoklás került be a jegyzőkönyvekbe. Nyilas Mihály is „*öregsége, szegénysége és adósságának másképpen való meg ne[m] fizethetése miatt*” kényszerült eladni 40 forintot érő házát.⁴ Rosnyai Mihály és felesége pedig az asszony édesapja után örökölt kerti szőlő egy darabjától – vagy a megörökölt kerti szőlődarabtól – vált meg ugyancsak „*szegínségtől kényszerítettén*”, szintén 40 forintért.⁵

A rossz anyagi helyzetet okozhatta, vagy tovább ronthatta, ha valaki özvegyi sorsra jutott. A megözvegyült Hentes Pap Istvánné mostohafiának és családjának adta el „*házát, melly első urául, néhai Nagy Pálrul szállott volt reája, minthogy tovább megtartására tehetsége nincsen*”, azaz nem tudja már fenntartani.⁶ Özvegy Barcza Pálné és gyermekei, valamint unokája is kénytelen volt megválni 196 forintot érő házuktól, „*minthogy elszegényedtenek, sok adósságokban estenek, az ház elpusztult, romladozott, és csinálására elégtelenek*”.⁷ A megélhetést pedig még tovább nehezítette, ha az özvegynek el kellett tartania az árván maradt gyerekeket is. Özvegy Farkas Mihályné például „*feles neveletlen [értsd: kiskorú] árváival az szegénységtől viseltetvén*” adta el 6,12 forintot érő, üres telkét.⁸ Hasonló helyzetben volt özvegy Balla Jánosné is, akinek – árván maradt leányával közösen – 180 forintot kellett eladnia, „*minthogy a' leány is neveletlen [értsd: kiskorú], s szegénysége, s öregsége miatt sem magát, sem a' leánt ne[m] tarthattya különben*”.⁹

Egy fennálló adósság is többeket kényszerített az ingatlantól való megválásra, ahogyan arra már fentebb is történt utalás. Balla Jánosné Diószegi Kata és Diószegi János esetében nem saját adósságról volt szó. A testvérpár nagyapjuk és édesapjuk 97 forintos adóssága miatt vallotta a néhai nagyapa házának hátsó felét – „*melly ezen árvák számára hagyatott*” – a hitelezőnek, Balog Pálnénak.¹⁰ A fassióból az is kiderül, hogy a szóban forgó épület első részét már egy másik adósság miatt elbecsülték.¹¹ Balogné, mivel nagy valószínűség szerint nem volt

³ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1011/a. 24. k. 26. 1697. január 25.

⁴ Uo. 280. 1698. július 15.

⁵ Uo. 493. 1699. június 22. A bejegyzés alapján nem egyértelmű, hogy a megörökölt szőlő egy darabját adták-e el, vagy csupán a szőlő egy darabját örökölték meg, s ez a rész került eladásra.

⁶ Uo. 131. 1697. november 6.

⁷ Uo. 400. 1699. február 14.

⁸ Uo. 669–670. 1700. március 17.

⁹ Uo. 279. 1698. július 11.

¹⁰ Uo. 51. 1697. április 17.

¹¹ Uo.

szüksége a házrészre, öt nappal később el is adta azt 54,6 forintért.¹² Saját adósságról volt szó például Füleki János esetében, aki háza átengedésével egyenlített ki egy tartozást. A házat az elhunyt hitelező örökösének „*adta és vallotta [...] azon adósságban örököszen az obligatoria [kötelezvény] szerint*”, s a szövegből azt is megtudjuk, hogy a pénzt annakidején „*hat vég szűr fejében*” vette fel.¹³ Az örökös Villás Pál, csakúgy, mint Balogné, az épületet rögtön el is adta 20,74 forintért.¹⁴ A megözvegyült Csanálosi Istvánné leányával közösen adott egy kerti szőlőt Szőnyi Sámuelnek „*adósságban[an], mellyért az ipa említett Csanálosi Istvá[n] temetésére költött f. 150*”, azaz 150 forintot.¹⁵

Igen érdekes a Domján-házaspár esete is. Domján János és felesége ugyanis 1701 januárjában „*magok szerzette házokat nagy törvényes convictiób[an] esvén, s külömben ne[m] szabadulhatván kéntelenített[ne]k eladni*” 250 forintért.¹⁶ A házaspárt tehát a törvényszék kötelezte fizetésre, miután elvesztettek egy pereskedést. A jegyzőkönyveket vizsgálva több lehetséges pert is találunk, amelyek a házeladáshoz vezethettek.¹⁷ A legvalószínűbb azonban – s ebben említik a legmagasabb fizetendő összeget – egy 1700 februárjától az év decemberéig folyó pereskedés, amelyben Domján János vádlóként jelenik meg, azonban – perbeli ellenfelével ellentétben – nem sikerül bizonyítania igazát. A forrás szerint Domján egy 1697-es, szőlőben esett tűzkár miatt tartozott egy bizonyos Szőlősi Szabó Mihálynak 75 arannyal, azonban mégis ő volt az, aki a szóban forgó pert kezdeményezte. Azzal vádolta ugyanis az említett károsultat, hogy 1683-ban vagy 1684-ben „*ollyan parancsolatot hozott az akkori váradi passátul a' debreczeni tanácsra*”, hogy fizettesse ki a kárt Domjánnal, vagy küldje be Váradra, s neki „*a' rabságtul való féltiben kellett fizetni 75 aranyakat*”.¹⁸ Az alperes Szőlősi Szabó szerint azonban ez nem így történt. Elmondása szerint valóban hozott a pasától parancsolatot, amikor a kár miatt megkereste Domjánt. Ám abban csupán annyi szerepelt, hogy a debreceni magisztrátus „*igasságos törvént tegyen közöttök*”, így a férfi „*ne[m] az rabságtul, hane[m] a' törvény kimenetelítül való féltiben fizetett*”, Szőlősi Szabó szerint nem is 75, hanem 60 aranyat.¹⁹ Végül, mivel az alperesnek sikerült bizonyítania az állításait, Domjánnak viszont nem, ezért nem

¹² Uo. 51. 1697. április 22.

¹³ Uo. 244. 1698. május 12.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 399. 1699. február 10.

¹⁶ MNL HBML IV. A. 1011/a. 25. k. 49–50. 1701. január 31.

¹⁷ Az elsőre I. MNL HBML IV. A. 1011/a. 23. k. 137. 1694. július 1. A másodikra I. uo. 158. 1694. szeptember 20. A harmadikra I. MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 228. 1698. április 17.; 230–231. 1698. április 21.; 233–234. 1698. április 28.

¹⁸ Uo. 736–737. 1700. június 19.

¹⁹ Uo.

csupán a 75 aranyat kellett kifizetnie a tűzkárért – a határozatban nincs szó az elvileg már kifizetett 60 aranyról –, de további 200 forintot is fizetnie kellett „*p-ona indebitae vexa[t]ionis*”, vagyis a méltánytalan zaklatás, pereskedés büntetéseként.²⁰ Így ha tényleg az örökvallásban szereplő Domján Jánosról van szó, ez a büntetés már valóban indokolhatta az ingatlan eladását.

Találkozunk olyan személyekkel is, akik azért adták el ingatlanaikat, mert nem laktak a városban. Egy bizonyos Mező Sára, aki a szatmárnémeti prédikátor felesége volt, például apjáról reászállott házbeli részét adta el testvérének, „*minthogy maga távolyléte miatt ebb[en] a 'portiózó időben ne[m] bírhattya, s fizetni is érette ne[m] akar, s az árrára másképpen is szüksége vagyon*”.²¹ A házrész, amely az ingatlan középső része volt, 157 forintért adta el lánytestvérének és családjának, amelyből 100 forintot kellett letenni, a maradék 57 forint „*penig azon résznek négy esztendeig való portiójáért esik, mellyet is megírt Emptor [vevő] fizetett meg*”.²² De ugyanígy a Püspökiben lakó Szendrei István esetében is előkerül az indoklásban, hogy azért adja el „*feleségivel edgyütt keresett, pénzen szerzett házát*”, „*mivel itt ne[m] lakása miatt ne[m] bírhattya*”, valamint szüksége van a ház árára is.²³ A szóban forgó ház 160 forintot ért, amelyet két, összesen 70 forint értékű ökörben és 90 forint készpénzben fizettek ki.²⁴ A Somlyón lakó Száró Andrásné pedig édesanyja után örökölt kerti szőlőtől volt kénytelen megválni „*távol lakása miatt ne[m] bírhatván, és az árrát [ti. 118 forintot] hasznossabb helyre fordítani akarván*”.²⁵ Hasonló indoklásról más örökvallásokban is olvashatunk.

Friss költözéssel is találkozunk a választott forrásrészek vizsgálatakor. Nagy András például Cegléd utcában lévő házát tette pénzzé, „*minthogy maga a 'várasrul elment lakni, s ne[m] bírhattya*”.²⁶ De nem mindenki költözött másik településre. Péter Kovács például csupán „*más uczára ment lakni*”, ezért adta el 29 forintos házát.²⁷ Egy költözésnek számos oka lehetett. Olyan eset is előfordult, hogy valaki a városból való kitiltás miatt volt kénytelen megválni a tulajdonától. Varga Dávidné Szabó Anna is azért kényszerült eladni 60 forintot érő, „*attyáru álló jókon szerzett házát, minthogy ura proscriptiójáért [kitiltása miatt] várasb[an] lakása nem engedtetik*”.²⁸ Az említett férjet, Varga Dávidot 1693 decem-

²⁰ Uo. 820. 1700. december 2.

²¹ Uo. 41. 1697. március 12.

²² Uo.

²³ Uo. 621. 1700. január 12.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 482. 1699. június 8.

²⁶ Uo. 244. 1698. május 13.

²⁷ Uo. 550. 1699. szeptember 18.

²⁸ Uo. 87. 1697. június 25.

berében állították törvényszék elé, miután kiderült, hogy nagy szerepe volt egy a városban kirobbant zendülésben.²⁹ A zendülés, amelyet plebejus-felkelésként is szokás említeni, október 9-én robbant ki, majd egy hét múlva megismétlődött. Kiváltó oka az volt, hogy miután a tanács megtudta: tatár csapatok közelednek Debrecen felé, elrendelte a város kiürítését, ám ez sokaknak – különösen a szegényebbeknek – nem tetszett, és fegyverrel igyekeztek megakadályozni a menekülést. Elöljárókat választottak maguk közül, s feltörve a boltokat és az üresen maradt házakat, kifizették a tatárok által követelt sarcot, így azok elvonultak, békén hagyva a várost.³⁰ A vádak szerint Varga társával az utcákat járta és titkos, éjjeli gyűléseket is szervezett annak érdekében, hogy minél több embert hangoljon a városvezetés, s különösen a Debrecen elhagyásáról szóló rendelkezés ellen. Annak végrehajtásakor – „*magokat elöljáróknak tévénn*” – társaikkal együtt fegyverrel állták el a kapukat, és rátámadtak a menekülő lakosságra.³¹ Az ügyben hozott ítélet a következő év márciusában született meg. E szerint, bár Varga megérdemelné a halálbüntetést, figyelembe véve az eddigi szenvedéseit, gyermekeit és mások közbenjárását, megkegyelmeztek neki. Büntetése így is igen komoly volt. A hóhér kezébe került, aki szalmakoszorúval a fején hordozta végig az utcákban, majd kiverte a városból, ahonnan örökre kitiltották, mindemellett pedig a vagyonát is elkobozták.³² Feleségének, Szabó Annának 1695 februárjában adta vissza a magisztrátus az említett házat, amelyet „*őstül maradtott és reá legitime [törvényesen] szállott szőlőn cserélt*”, ám a beköltözést nem, csupán az ingatlan eladását engedélyezték számára.³³

Nem csak a távollét indokolhatta egy ház, házrész eladását. Többször előfordult, hogy valakinek más okból nem volt rá szüksége. Juhász Mihály például „*az attya telekjén akar magának házat építeni*”, ezért adta el a házat 34 forintért.³⁴ De már az adásvétel pillanatában is meglehetett a másik ház, ahogyan feltételezhetően a már említett Balog Pálnének és Villás Pálnak is megvolt, akik adósság miatt hozzájuk került ingatlanokat értékesítettek. Egyértelműen ez volt a helyzet annak a Váradi Szabó Mihálynak az esetében, aki igen drága, 200 forint értékű „*maga pénzen szerzett házát*” adta el, „*mivel [...] más jobb házat vett, s nincsen szüksége többre*”.³⁵ Az említett másik házat egy nyolc hónappal korábban bejegyzett fas-

²⁹ MNL HBML IV. A. 1011/a. 23. k. 76. 1693. december 14.

³⁰ Szendrey István: Debrecen a Rákóczi szabadságharcban. In. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. I.* Debrecen, 1974. 7–25. 10.

³¹ MNL HBML IV. A. 1011/a. 23. k. 77–78. 1693. december 14.

³² Uo. 109–110. 1694. március 29.

³³ Uo. 212. 1695. február 17.

³⁴ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 662. 1700. március 13.

³⁵ Uo. 462. 1699. május 6.

sióban találjuk meg. E szerint az ingatlan 600 forintba került, s tulajdonosa azért vált meg tőle, mert megörökölte, és sem ő, sem testvérei nem voltak képesek fenntartani azt.³⁶ Komáromi Istvánnál már nem írták le egyértelműen, hogy rendelkezett volna másik házzal, amikor megvált egy 25 forintos épülettől, csupán annyit rögzítettek a bejegyzésben, hogy „*magának szüksége ne[m] volt reája*”.³⁷ Azonban mivel Komáromi Debrecen egyik legbefolyásosabb polgára volt – az eladás évében is népszószóló (tribunus plebis), a nagytanács (electa iurata communitas) vezetője³⁸ – ennél jóval értékesebb házban élt, így erre a viszonylag csekély értékű ingatlanra valóban nem lehetett nagy szüksége. Hozzá hasonlóan Dobozi István főbíró is túladdott 20 forintért egy ház felén, „*melly adósságért ök[egye]lmére szállott*”.³⁹ Nádudvari Szabó János pedig az „*adósság[an] néki becsültetett házbeli részét [...] adta és engette vissza*” az adós feleségének és annak előző férjétől született fiának.⁴⁰ Az összesen 220 forintra becsült ház egy részét 139 forintért megvették az említett családtagok, míg a másik, 81 forintos részt „*adósság[an]*” kapták meg, s a szövegben azt is kiemelték, hogy az említett 139 forintot az asszony nem a mostani, hanem az előző férjével megkeresett pénzből, valamint a mostoha fiút illető javakból tette le.⁴¹

Nem csupán ház kerülhetett valaki birtokába adósság miatt. A vizsgált jegyzőkönyvekben találkozunk olyan erdélyi szekerekkel, akik egy felhatalmazott által a nekik becsült ház mellett egy igen értékes kerti szőlőn is túladtak. A szőlő 467 forintot ért, s – akárcsak a 60 forintos ház – Bernáth Jánostól becsültetett el „*bizonyos só vectura [szállítás] aránt való adósságért, törvényes úton*”.⁴² Az ügy további érdekessége, hogy az adósság miatti pereskedés évekig elhúzódott. Az adós Bernáth – aki nemesember, s Debrecen egyik leggazdagabb polgára volt, hitelezett is a városnak – nem tett eleget az 1692-es határozatban megállapított fizetési kötelezettségének, s az öt évvel későbbi, 1697-es terminuson sem jelent meg a törvényszék előtt. Olyannyira igyekezett menteni magát a végrehajtás alól, hogy Bihar vármegye szolgabírája, Tordai Ferenc és egy mellette lévő esküdt, Bagi Gergely közbenjárását is kérte az ügyben, akik által uralkodói oltalomlevélhez (salvus conductus) is jutott. Ám még ez sem volt elegendő, a debreceni szenátorok mindent egybevetve arra jutottak, hogy „*az executio csak continuáltassék*”,

³⁶ Uo. 308. 1698. szeptember 9.

³⁷ Uo. 41. 1697. március 13.

³⁸ Uo. 11. 1697. január 1.

³⁹ Uo. 54. 1697. április 22.

⁴⁰ Uo. 663. 1700. március 15.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 100–101. 1697. július 24.

vagyis folytatódjon az adósság behajtásának végrehajtása.⁴³ Az ügyben eljáró szenátorok el is mentek a férfi házához, hogy felmérjék az ingóságait, de nem találtak egyebet egy zselléraszszonynál, „*kit is megesküttetvén semmi olly mobile bonumit* [ingó javait, ingóságait] *Bernát Jánosnak az háznál lenni ne[m] fateálta* [vallotta]”.⁴⁴ A ház tehát üres volt, ezért kellett felbecsülni az említett szőlőskertet, valamint egy a férfinál zálogban lévő házat is, „*és úgy tölt ki a' p[rae]tendált summa*”, a követelt összeg.⁴⁵ A protocollumban a hiányzó ingóságokra is találunk magyarázatot. Ebben ugyanis azt jegyezték fel 1696 szeptemberében, hogy a férfi „*minden javaival felrakodván a' várasbul concivitasának* [polgárjogának] *rendes és helyes depositiója* [letétele] *nélkül elment*”.⁴⁶ Ehhez természetesen nem csupán a fent tárgyalt pereskedés vezetett, az eset ennél jóval összetettebb volt. Bernáth és a városvezetés között ugyanis igen komoly konfliktus alakult ki abból fakadóan, hogy a nemes igazságtalanul magasnak tartotta a rá kivetett adót, ezért nem volt hajlandó befizetni azt. Miután sor került ingatlanainak lefoglalására, dühében igen komoly vádakkal illette a város két meghatározó egyéniségét, Pósalaki Jánost és Komáromi Györgyöt, akik emiatt pert is indítottak ellene. Bernáth reverzálist adott a pert elkerülendő, amelyet később mégis visszavont, s a bírót és a szenátust is Pozsonyba, az országbíró elé idéztette. Bernáth végül törvényesen is lemondott polgárjogáról.⁴⁷ A férfinak és családjának egyébként több értékes ingatlana is volt a városban. 1698 áprilisában például eladták „*Czegléd uczában* [...] *lévő három száraz malmokat, hozzá tartozó pénzen vött telekivel edgyütt*”, összesen 600 forintért.⁴⁸

A fenti példák, amelyekben valaki egy adósság miatt hozzákerült, vagy egy megörökölt ingatlanon adott túl, átvezetnek minket a következő vizsgálandó kérdéshez, miszerint kiderül-e a bejegyzésekből, hogyan vagy mi célból jutott hozzá valaki a feljegyzett ingatlanokhoz. Ezzel kapcsolatos megjegyzéseket találunk nem csak arra vonatkozóan, hogy hogyan került az eladó birtokába a gazdát cse-

⁴³ Uo. 75. 1697. június 20.; 78. 1697. június 21.; 78. 1697. június 23.

⁴⁴ Uo. 84–86. 1697. június 25.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MNL HBML IV. A. 1011/a. 23. k. 443. 1696. szeptember 18.

⁴⁷ Pósalaki János: *Debrecen siralmas állapotának megvilágítása 1685–1696*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 17. Fordította és életrajzzal ellátta: Balogh István. Debrecen, 1987. 9. A pereskedésre l. MNL HBML IV. A. 1011/a. 23. k. 382. 1696. március 5.; 384. 1696. március 8.; 391. 1696. március 18., 393–394. 1696. március 19.; 394–401. 1696. március 21.; 402. 1696. március 21.; 443. 1696. szeptember 18.; 443. 1696. szeptember 30.; MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 186–187. 1698. január 30.; 187. 1698. január 31.; 189. 1698. február 1.; 189–190. 1698. február 2.; 191–202. 1698. február 4. A polgárjogról való lemondásról l. uo. 79–80. 1697. június 24.

⁴⁸ Uo. 226. 1698. április 10.

rélő ház, telek, stb., hanem arra nézve is miért, milyen céllal vásárolta meg azt az új tulajdonos. Előbbinél nem meglepő módon leggyakrabban szülőtől, esetleg nagyszülőtől megörökölt ingatlanokról olvashatunk. Ez a jelenlegi tulajdonoshoz végrendelet útján is kerülhetett, de ennek hiányában a törvényes öröklés következtében is. Ez a törvényes – lemenő, felmenő, oldalági vagy házastársi – öröklés ugyanis elsősorban a gyermekek örökösödését jelentette, még hozzá nemre való tekintet nélkül, azaz a fiú- és a leánygyermek is egyenlő részben örökölték.⁴⁹ Ennek következtében az általunk vizsgált örökvallások is számos nők és lányok által örökölt ingatlanról tesznek említést, amire már fentebb is láthattunk példákat. A mindössze tizennégy esztendőös Baranyi Kata is eladta „*nagyattjárul maradt, és osztás szerint néki jutott puszta házteleknek felét*” 6 forintért.⁵⁰

A megörökölték mellett – ahogyan azt szintén láthattuk fentebb – gyakoriak voltak az adósság miatt hitelezőhöz kerülő ingatlanok is. Ezen sem kell túlságosan meglepődnünk, hiszen a városokban gyakoriak voltak a pénzkölcsönök.⁵¹ A vizsgált jegyzőkönyveket lapozva is számos kölcsönrel, tartozással kapcsolatos bejegyzést és pereskedést találunk. Témánkhoz szorosan kapcsolódik a Deső János és édesanyja, Németh Mihályné ellen indított per, amelytől a szappanos céh remélte, hogy kifizetésre kerül az általa kölcsönzött 50 forint. A szenátorok azonban úgy határoztak az ügyben, hogy mivel a per során bemutatott írásbeli megállapodás szerint az asszony az említett összegért – „*mellyet még az ura vett volt fel a' céhtül*” – a házat kötötte le biztosítékul, ezért a céhnek „*ahhoz kellett volna [...] a' contractus [szerződés] ereje szerint nyúlni*”.⁵² Ez az eset is jól példázza, hogy bevett szokás volt a házat lekötni fedezetként, így ha az adós nem tudta rendezni a tartozását, a lekötött ingatlan a hitelezőhöz kerülhetett. Érdemes megjegyeznünk, hogy ugyan a pénzkölcsönök igen gyakoriak voltak, az uzsorát már tiltották és büntették.⁵³

A vallásokban szereplő ingatlanok beazonosítását elősegítendő, a körülírás-kor többször találkozunk azzal a megjegyzéssel is, hogy az adott házat, telket, szőlőt, stb. az illető – esetleg az illető házaspár – pénzért vette, maga szerezte, s

⁴⁹ Kállay 1996. 603. A végrendelezésről és a törvényes öröklésről l. bővebben uo. 596–607.

⁵⁰ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 250. 1698. május 30. Az osztásról nem találunk említést a jegyzőkönyvben, ez történhetett megegyezés, de akár pereskedés útján is. Erről bővebben l. Kállay 1996. 621–624.

⁵¹ Uo. 493. A pénzkölcsönről l. bővebben uo. 493–506.

⁵² MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 45. 1697. március 21. Érdemes megemlítenünk, hogy egy három nappal korábbi törvénykezési napon a szenátorok az összeg három napon belüli kifizetéséről határoztak. Minden bizonnyal ez után történt meg a contractus, azaz a szerződés bemutatása, s ezt figyelembe véve született meg az újabb határozat az ügyben. Uo. 43. 1697. március 18.

⁵³ Kállay 1996. 493. Az uzsora büntetésére jó példa a „*szegény kereskedőtársának*” hitelező Szabó János 1713. januári áristomba tétele. L. MNL HBML IV. A. 1011/a. 28. k. 168. 1713. január 16.

nem például örökölte vagy egyéb módon jutott hozzá. A 200 forintos házát eladó Váradi Szabó Mihálynál is ezt láthattuk fentebb, de rajta kívül még sok eladóval kapcsolatban jegyezték fel ugyanezt.⁵⁴

Az új tulajdonosok indítékait és szándékait tekintve elmondható, hogy ahogyan ma is, úgy a korabeli Debrecenben is bevett gyakorlatnak számított, hogy a szülői, nagyszülői ház megöröklése esetén valamelyik örökös kifizette testvéreit, s így megkapta a teljes ingatlant. Láthattuk, hogy a szatmárnémeti prédikátor felesége, Mező Sára is testvérének adta el házbeli jussát, igaz ebben az esetben a távol lakásnak volt meghatározó szerepe. De ezen kívül is számos hasonló esetet őriztek meg a vizsgált jegyzőkönyvek. A három fivér, Marton Szabó István, János és András például leánytestvérének adta el közösen „*Piacz uczáb[an] lévő [...] attyokrul álló házi részeket*” 240 forintért.⁵⁵ Szintén ebben az utcában került eladásra hasonló körülmények között egy még értékesebb ingatlan két része is. A házát a Domján-testvérek – Sámuel, István és Erzsébet – egyenlő részben örökölték meg, s István volt az, aki a másik két testvér kielégítésével megszerezte az épületet. A kivásárlás 720 forintjába került, amely igen magas összegnek számított akkoriban.⁵⁶

Esetenként azt is rögzítették az örökvallásban, hogy milyen célra adták el az ingatlant. Baranyi Mihályné például malomhelynek vett meg egy 16 forint értékű telekrészt a várostól.⁵⁷

A cél lehetett egy már meglévő telek vagy kert növelése, bővítése is. Ezt láthatjuk az egyik korabeli főbíró, a már említett Komáromi György esetében is. 1701 februárjából olvashatjuk, hogy Erdődi Pál „*Czegléd uczáb[an] [...] lévő kertyinnek hátullyát, melly lenyúl Komáromi György, mostani bíró ur[am] kertyihez, atta említett Komáromi György ur[amna]k*” 20,08 forintért.⁵⁸ De Leleszi Szabó András is olyan darab szőlőt vett meg 40 forintért, amely az eladó „*particulácska szőleje végibül*” az ő „*szőleje közzé bément*”.⁵⁹ Többek között Csókási János és Méhész András is megvette a szőlőik között lévő hat sor szőlőt – ennek értéke 20,6 forint volt – közös szomszédjaiktól.⁶⁰ Ezeket az ügyleteket a szomszédok elővásárlási joga is elősegítette, így nem meglepő, hogy hasonló terjeszkedésről

⁵⁴ L. pl. MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 670. 1700. március 17.; 717. 1700. május 17.; MNL HBML IV. A. 1011/a. 25. k. 124. 1701. május 4.

⁵⁵ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 72. 1697. június 14.

⁵⁶ Uo. 697. 1700. április 27.

⁵⁷ Uo. 54. 1697. április 22.

⁵⁸ MNL HBML IV. A. 1011/a. 25. k. 64. 1701. február 15.

⁵⁹ Uo. 72. 1701. február 23.

⁶⁰ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 26. 1697. január 25.

többször is olvashatunk.⁶¹ Olyan is előfordul, amikor a bejegyzésben szereplő információk azt sejtetik, hogy valamelyik szomszédban nagy valószínűséggel szintén felmerült e szándék. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlítenünk Barta Ferenc esetét, aki egy telekeladást támadott meg, korabeli kifejezéssel élve kontradikált. Az eladott pusztá, vagyis üres telek a férfi háza, valamint malmai mellett volt, s tulajdonosa – akinek volt egy másik telke is a szomszédban – „*bizonyos szükségétől viseltetvén adta*” el azt 14 forintért.⁶² A forrásból nem derül ki, mi készítette Bartát az ellenmondásra, de nem kizárt, hogy ő maga is szemet vetett a telekre, s szomszéd lévén rendelkezett elővásárlási joggal is az ingatlanra.⁶³ A *contradictio*, azaz az ellenmondás okát tehát nem tudjuk meg a bejegyzésből, azt azonban igen, hogy a férfi végül mégis belenyugodott az adásvételbe, és elállt a *contradictió*tól.⁶⁴

A telekbővítéssel járó terjeszkedés azonban más akadályba is ütközhetett. Egy házæladással kapcsolatban ugyanis kiemelték, hogy a városi gyakorlat szerint tilos volt két telek összeolvasztása. Mindazonáltal a szövegből az is kiderül, hogy esetenként mégis eltértek ettől a gyakorlattól. A városvezetés figyelembe vehette az egyedi körülményeket, jelen esetben az illető „*háza telekinek szűk voltát, s tehetségihez és fizetéséhez való meritumát [érdemét]*”, és engedélyezhette a telkek egyesítését.⁶⁵ Hasonlóra egy évvel korábbról is találunk példát, amikor is a magisztrátus 20 forintért Ormós Mihálynak adta egy üres telek „*egy darabját udvarához applicálni [hozzáilleszteni]*”.⁶⁶ Ebben az esetben a bejegyzésben nem tettek említést sem a városi gyakorlatról, sem az indoklásról, csupán annyi többletinformációt kapunk, hogy a telek másik darabját az utca kapta meg.

A város magisztrátusát rendszeresen megtaláljuk az eladók között a vizsgált jegyzőkönyvekben. Ennek egyik magyarázata, hogy a városlakók vagyona – nemesek és szabadosok esetében ez a polgári telket jelentette – végrendelet vagy örökös híján a városra szállt. Ez már a középkorban is fontos bevételi forrása volt a városoknak.⁶⁷ Számos így a városhoz került ingatlanról olvashatunk a

⁶¹ A szomszédok elővásárlási jogáról l. bővebben Degré Alajos: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása. In. *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Szerk. Degré Alajos, Bp., 2004. 299–311.

⁶² MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 398. 1699. február 7.

⁶³ Az ősi javakra vonatkozóan a rokonok elővásárlási joga volt érvényben. L. Kállay 1996. 590–596.

⁶⁴ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 398. 1699. február 7. Az ellenmondásról (*contradictio*) l. bővebben Kállay 1996. 399–401.

⁶⁵ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 760. 1700. július 8.

⁶⁶ Uo. 419. 1699. február

⁶⁷ Kállay 1996. 608. Szűcs 1871. 873.

forrásokban. Többek között Szücs János „*várasra szállott*” puszta háztelkét is a magisztrátus adta el 50 forintért.⁶⁸ De igen gyakran adóbeli elmaradás miatt is a városhoz kerülhetett egy ingatlan.⁶⁹ Így néhai Rimaszombathi Szabó István „*portióbeli adósságáért a ’várasra szállott*” házát is a „*Nemes Tanács*” adta el 41 forintért, csakúgy, mint például „*néhai Szatai Istvánné telekjét, melly a ’várasra szállott, portióért*”.⁷⁰ De akadt olyan házrész is, amely a tulajdonos „*csaplársági restantiájáb[an]* [elmaradás, adósság]” lett a városé.⁷¹ Nem csupán háramlás útján vagy adósság miatt szállhatott egy ház vagy telek a városra. A polgárok végrendeletükben is megemlékezhetek lakóhelyükről, ahogyan az egyháZRól, vagy külön az isptályról, valamint a kollégiumról is.⁷² Olyan is előfordult, hogy több fent említett körülmény egyszerre állt fenn. Néhai Farnadi István házának 200 forintot érő felét is a magisztrátus kínálta eladásra, mivel a férfi azt „*partim [részben] a ’várasnak tartozó adósság[ban], partim [részben] a ’váras javához való buzgóságábul jure testamentario [végrendeletileg]*” a városra hagyta.⁷³ Különösen érdekes Szabó Mihály egykori házának eladása, amely „*sokszori falopásáért tülle elvévén*” került a város birtokába.⁷⁴ Ez azért meglepő, mert a korszakban a tulajdon rendjét sértő bűntettek elkövetőinek többségére testi fenyítést szabtak ki, amelyhez párosulhatott valamilyen egyéb megszegyenítő büntetés vagy kitiltás is. Az olyan megszegyenítő büntetések, mint például a nyakvasba és a kalodába tétel egyedüli büntetesként is többször szerepelnek a magisztrátusi jegyzőkönyvekben.⁷⁵

A magisztrátus által eladott ingatlanokról szóló fassióknál a vételárral kapcsolatban gyakran olvashatjuk, hogy a kifizetett összeg „*felit az ucza vette fel*”, vagyis felét az utca kapta meg.⁷⁶ Ezt egyrészt magyarázhatja, hogy az ingatlanok a városra és az utcára is szállhattak egyszerre, amelyet két esetben ki is emeltek a vizsgált bejegyzésekben. Ezekben „*a ’várasra, s az uczára szállott*” telekrészek-

⁶⁸ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 775–776. 1700. augusztus 10.

⁶⁹ Ez sem debreceni sajátosság volt. A városok komolyan vették a köztartozásokat, s érthető módon minden eszközzel igyekeztek is behajtani azokat, akár az ingóságok vagy az ingatlanok elvételével is. L. Kállay 1996. 514–518.

⁷⁰ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 142. 1697. december 16.; 656. 1700. március 8.

⁷¹ Uo. 759. 1700. július 8.

⁷² Végrendeletekre I. „*A mindenható örök Isten nevében!*” *Debreceni végrendeletek gyűjteménye*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 44. A kötetet összeállította, szerkesztette, a bevezetőt és az életrajzokat írta: Kovács Ilona. Debrecen, 2018.

⁷³ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 290. 1698. augusztus 20.

⁷⁴ MNL HBML IV. A. 1011/a. 25. k. 137. 1701. június 3.

⁷⁵ Szücsné Papp Rita: *Debrecen bűnügyei és bíraskodása 1693 és 1715 között a magisztrátusi jegyzőkönyvek tükrében*. PhD értekezés, 2021. 136–141.

⁷⁶ L. pl. MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 674. 1700. március 20., 726. 1700. június 8.

ről írnak.⁷⁷ Másrészt a városvezetés szem előtt tarthatta az utcák szükségleteit is, ahogyan arra egy 6 forint értékű, „*várasra szállott*” telek eladásakor ki is tértek.⁷⁸ Ezt a 6 forintot ugyanis „*a' N[emes] Tanács az ucza szükségeire lovak vételére odaengette*”.⁷⁹ De rögtön a következő fassióban is azt olvashatjuk egy 3 forintos pusztá telek – amely „*maradott a' várasra*” – áráról, hogy „*ezt is odaengette a' N[emes] Tanács az uczának*”.⁸⁰ A város mellett az egyes utcák maguk is gyakran tették pénzzé a birtokukba jutott ingatlanokat. A Csapó utcai esküdtek például egy pusztá telket adtak el 6 forintért, „*melly Forgács Istvánrul, portióját az ucza tévén le érette, maratt az uczára*”.⁸¹

Igen érdekes annak vizsgálata is, hogy a vételár mellett milyen egyéb részleteket tüntettek fel az összeg kifizetésével, az anyagiak elintézésével kapcsolatban a vizsgált örökvallásokban. Amikor például Kállai Lakatos István örökösei eladták „*édesattyokrul reájok szállott [...] házokat*” 29 forintért, azt is feljegyezték, hogy a vevő kifizette az örökösök mostohaanyjának, azaz az elhunyt özvegyének járó ún. quartalitiumot, özvegyi negyedét is – ennek összege 30 forint volt –, valamint a magisztrátus is elengedte a néhai Kállai Lakatos 31 forintos adósságát.⁸² Nagyon érdekes – a munkánkban többször is említett – Pósalaki János telekvásárlása is. Két telekről volt szó, amelyek összesen 60 forintot értek, „*mellynek harminczán egyik teleket megvette volt, a' többit peniglen mindkét telek[ne]k egészen új sövényekkel való környülkerítésire és reáholdott sok ganajok[na]k kitisztítására költött*”.⁸³ S ahogyan a korábban előkerülő két, összesen 70 forint értékű ökor esetében is láthattuk, a vételár nem mindig készpénzben lett kifizetve. Többek között Murvai Jánosék is 11 forintért és „*egy pár késen*” vettek meg egy pusztá telket.⁸⁴

De az eladás feltételeit is rögzíthették az örökvallásban. Özvegy Urai Miklós-né például úgy adta el 80 forintot érő házáat, hogy kikötötte, „*a' melly kis házacska vagyon azon háznak végib[en], abban 12 esztendeig békességessen, minden házbér nélkül lakhassék*”.⁸⁵ Sőt, azt is belefoglalták a szövegbe, hogy abban az esetben, „*ha Isten valamelly szerencsét mutatna is házassága aránt*”, vagyis lehetősége lenne újra férjhez menni, s már nem akarna a házikóban lakni, szabadon

⁷⁷ Uo. 679. 1700. március 22.; 686. 1700. március 29.

⁷⁸ Uo. 572. 1699. október

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo. 562–563. 1699. október 5.

⁸² Uo. 83–84. 1697. június 25.

⁸³ Uo. 698. 1700. április 27.

⁸⁴ Uo. 654–655. 1700. március 6.

⁸⁵ Uo. 485. 1699. június 13.

fogadhasson bele lakót maga helyett, s a lakbér őt illesse.⁸⁶ A vevő érdekeit sem tévesztették szem elől. Az özvegynek vállalnia kellett, hogy a megírt tizenkét év letelte után, ha az új tulajdonos vagy annak leszármazottai úgy kívánják, „*minden perpatvar nélkül tartozzék az házbul kimenni, s magára gondot viselni* [értsd: magáról gondoskodni]”.⁸⁷ Özvegy Vincze Istvánné is hasonló feltételhez kötötte 132 forintos házának eladását. Az ő esetében feltételezhetően már nem sok esélye volt egy újabb házasságkötésnek – valószínűleg a korából adódóan –, ugyanis úgy döntött, hogy „*az udvaron lévő kis házát holtig maga számára megtartya, s benne lakik*”, halála után pedig a vevő és családja örökölje azt.⁸⁸ De például Dikó Péter is azzal a feltétellel vehette meg a háza szomszédságában lévő 100 forintos telket – „*melly a' portióért várasra szállott*” – elhunyt tulajdonosa után, hogy „*ha vér találkozik hozzá, vagy Isten a' váras lakosit szaporítván olly ember akarná reászállani, tartozzék a' teleket kezébül kibocsátani a' megírt summát felvén*”.⁸⁹ A férfi tehát köteles volt a megírt összeg fejében átadni a telket, ha arra az egykori tulajdonos rokona igényt tartana, valamint abban az esetben is, ha egy a városba újonnan beköltöző polgárnak lenne rá szüksége.

Sok izgalmas részlet kiderül özvegy Öreg Fekete Mihályné házneladásával kapcsolatban is. Az idős asszony lányának és vejének adta el házát „*elégtelen lévén bírására*”, azaz mivel képtelen volt fenntartani azt, s nem tudta fizetni a házzal járó adóterheket.⁹⁰ Az ingatlant 190 forintért vette meg a házaspár, akiknek azt is vállalniuk kellett, hogy haláláig eltartják az asszonyt „*magok ételén, italán*”, majd miután ez bekövetkezik, tisztességesen el is temettetik, „*addig penig a' szappanfőző házat bírassa*”.⁹¹ További adalék az ügygel kapcsolatban, hogy az örökvallásban szereplő házat – amelyet férjével közösen szerzett – Feketené egy évvel korábban elcserélte az unokája, Fekete Mihály házára „*anyai indulattýabul viseltetvén, és mostani öregségéb[en], gyámoltalanságátul és sok adósságának megfizetésitül is kénszerítettvén*” úgy mindazáltal, hogy a férfi köteles volt további 100 forintot is fizetni a ház mellé.⁹² Az asszony a cserélt házat rögtön el is adta „*nagy szükségeitül viseltetvén*”.⁹³ Tíz hónappal később azonban arról olvashatunk, hogy unokája nem fizette ki a megírt 100 forintot, ezért a ház

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ MNL HBML IV. A. 1011/a. 25. k. 344–345. 1702. április 27.

⁸⁹ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 211. 1698. február 28.

⁹⁰ Uo. 668. 1700. március 15.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo. 463. 1699. május 6.

⁹³ Uo. 475. 1699. május 16.

visszaszállt Feketénére, aki ezek után adta el azt a lányáéknak.⁹⁴ Az újdonsült háztulajdonosok azonban nem vehették birtokba rögtön az ingatlant, mert kellett érte indítaniuk, ugyanis abban egy Fekete István nevű rokon lakott, aki nem volt hajlandó kiköltözni – s aki az adásvételt is megtámadta – arra hivatkozva, hogy „*vér vagyok hozzá és fiúi ág, ne[m] tartozom kimenni*”.⁹⁵ A szenátorok a házaspár javára döntöttek, arról azonban már nincs további információnk, hogy az említett rokon eleget tett-e a határozatban foglaltaknak.⁹⁶

Mindenképpen kiemelendők azok az örökvallások is, amelyekben a magisztrátus egy kirekesztett, azaz a városból kizárt ház helyett adott – vagy adott el – másikat a lakosoknak. Ennek előzményét egy 1696. júniusi határozatban találjuk meg, miszerint a kis és a nagy tanács tagjai arról döntöttek, miután végigjárták a települést és annak pusztaságait, hogy a délnyugati részen beljebb kell hozni a város árkat, és a kívül maradó házakat – csakúgy, mint a városban lévő oláhok kunyhóit – le kell rombolni. „*A' kiknek házok kimaradtanak, azok[na]k más házak vagy telekek assignáltassanak [osztassanak ki] a' kerítésen belől, és a' megcsináltatás[an] a' város nékiek fa és vectura [fuvar] dolgából segítséggel legyen*”.⁹⁷ Ez volt a helyzet többek között Gergely Kováccsal is, aki feleségével úgy vett meg egy 30 forintra becsült házrészt a várostól, hogy a magisztrátus az összeg felét „*háza kirekesztésiért és elromlásáért*” elengedte.⁹⁸ Szabó György pedig ingyen kapott meg egy üres telekrészt „*kirekesztett háza helyett*”, de többeknél is említenek hasonló kirekesztett házakat.⁹⁹ A lakosok más miatt is kaphattak effajta kártérítést. Víg Mihály például „*egy város szolgáltyá[an] elveszett lova áraráért*” kapott meg egy fél telket, melynek értéke 20 forint volt.¹⁰⁰

Ahogy többek között a fenti kizárt és lerombolt házakat említő fassióknál, vagy például a kitiltott rebellis felesége, Varga Dávidné esetében is láthattuk, a vizsgált bejegyzések a város és a lakosság életének több részletét tartalmazzák, mint azt elsőre gondolnánk. Egy 1698. júliusi bejegyzésben például egy olyan szőlőről írnak, amelyet egykori tulajdonosai az „*1686. esztendőben fejek váltságában eladtanak volt*” 60 forintért.¹⁰¹ Nem kizárt, hogy ez a Caraffa-járás

⁹⁴ Uo. 652. 1700. március 4.; 668. 1700. március 15.

⁹⁵ Uo. 683. 1700. március 27. Az adásvétel megtámadásához l. uo. 668. 1700. március 15.

⁹⁶ Uo. Erős a gyanúnk, hogy elírásról van szó, és az említett rokon valójában azonos a korábban megnevezett unokával, Fekete Mihállyal. De természetesen nem kizárt, hogy egy másik rokonról van szó, akit valóban Fekete Istvánnak hívtak.

⁹⁷ MNL HBML IV. A. 1011/a. 23. k. 428–429. 1696. június 14.

⁹⁸ MNL HBML IV. A. 1011/a. 24. k. 759. 1700. július 8.

⁹⁹ Uo. 818. 1700. november 29. Kirekesztett házra l. még pl. uo. 687. 1700. március 29., 816. 1700. november 29.

¹⁰⁰ Uo. 831. 1700. december 18.

¹⁰¹ Uo. 276–277. 1698. július 7.

borzalmaival volt összefüggésben. A felső-magyarországi hadak fővezére, Antonio Caraffa ugyanis az említett évben kétszer is – 1685/86 telén, valamint 1686 őszén – igen nagy összegű sarcot vetett ki Debrecen lakosságára. Az első, fél évre kivetett 480 000 forintot a városvezetők nem tudták teljesen összeszedni, ezért a fővezér erőszakkal, kínzásokkal igyekezett behajtani a fennmaradó részt.¹⁰² A város korabeli jegyzője és kiváló diplomatája, a már említett Pósalaki János így írt az esetről: „A megkínzottak és a hóhéroltak közül, részint már a kínzók keze között, részben később, 14 férfi és nő halt meg, sokan pedig életük végéig munkára képtelen nyomorékok lettek. De mivel még így sem lehetett készpénzzel, arany- és ezüstművekkel a summát teljesíteni, más eszközökhöz folyamodtak. Elszedték és elvitték a gabonát, árpát, bort, posztót, barmot és mindenfélét.”¹⁰³ A második alkalommal pedig 60 000 rajnai forint behajtására került sor.¹⁰⁴

Összegzésként elmondható, hogy rendkívül értékes és izgalmas bejegyzésekről van szó, amelyek számos kutatási lehetőséget rejtenek magukban. Jelen tanulmányban csupán néhány érdekes vizsgálati szempont került bemutatásra, azonban ennél jóval szélesebb a skála. Azon túl például, hogy vizsgálhatjuk a bevallásokban szereplő ingatlanok fajtáit, értékét és helyét, az esetleges árváltozásokat, találunk e szövegekben adatokat házasságokra és egyéb rokoni kapcsolatokra, de a szomszédságokra is. Emellett, többek között vizsgálhatóak a bejegyzésekben szereplő ingóságok – például a különféle használati tárgyak vagy állatok – és azok értékei is. Mindezek mellett még számos érdekes információt rejtenek e források, melyeket olvasva jobban megismerhetjük a korabeli Debrecen világát és lakosainak mindennapjait.

¹⁰² Balogh István: A rendi állam várospolitikája. In. *Debrecen története. II.* Szerk. Rác István, Debrecen, 1981. 91–108. 94–95., Papp Klára: A szabad királyi városi cím megszerzésétől az országgyűlési becikkelyezésig. In. *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok.* Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás, Debrecen, 2011. 301–318. 302.

¹⁰³ Pósalaki 1987. 35.

¹⁰⁴ Papp 2011. 302–303. Pósalaki János szerint 1685 és 1687 között a Caraffának kifizetett összegek és a katonák által okozott károk elérték a két millió forintot. Balogh István a nyugtákat vizsgálva arra jutott, hogy ebből 700 000 forint az igazolható, de még ez is óriási összegnek számított a korszakban. Pósalaki 1987. 37. Vö. Balogh 1981. 96.

PAPP SÁNDOR

**KÉSZÜLŐDVE AZ INÁNCSI TALÁLKOZÓRA:
NAGY ANDRÁS LEVELE HOMONNAI DRUGETH BÁLINTNAK
ÉS A HAJDÚK ELŐTERJESZTÉSE (1607)***

Az alábbi forráskiadással olyan szövegek közzétételével szeretnék tisztelegni kedves „rokonomnak”, Papp Klárának, amelyek az ő tudományos érdeklődésének is a homlokterébe tartoznak. A Bocskai-felkelés évfordulója idején nagyon komoly szervezőkészséget mutatott, amelyet nagyszámú kiadott kötet is jelez. Mint a korszak szakértője opponensként részt vett az akadémiai doktori disszertációm védési eljárásában, hasznos tanácsait próbáltam beépíteni a Bocskai-kötetem szövegének véglegesítésekor. Ha megengedhetek magamnak annyi személyességet, úgy vélem, nagyrészt neki köszönhető az, hogy végül is Bocskai István török kapcsolataiból monográfiám született. A kutatásokat ugyan hosszasan dédelgetett tervem, az erdélyi fejedelmek szultáni beiktatásainak feldolgozása miatt mindenképpen el kellett végezmem, de arra, hogy a Bocskai-felkelésre vonatkozó kutatásokból, az elkészült anyagból egyszer egy monográfia születik, elsősorban az ő felkérései miatt megírt részeredményeim indítottak.

A Bocskai-felkelés egyik fontosabb hadtörténeti és társadalomtörténeti következménye az volt, hogy létrejött a Hajdúság néven nevezett politikai, igazgatási képződmény. Ennek létrejöttével az utóbbi időben szintén többször foglalkoztam.¹ Úgy vélem, hogy a kutatások közben felbukkanó dokumentumok némelyike értékes adatokat biztosít a kérdés jobb megértéséhez. Ezért az alábbiakban két iratot közlök, amelyekhez írt rövid bevezetővel történeti kontextusba kívánom

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat) munkája keretében jött létre. A kutatást egyfelől az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta a 20391-3/2018/FEKUSTRAT kódjelű projekttel: Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport. Köszönettel tartozom Fazekas István és Oross András bécsi levéltári delegátusoknak a bécsi kutatás során nyújtott segítségért.

¹ Papp Sándor: Hajdúk és törökök a tizenöt éves háború végén. In: *A hajdúváros Bőszörmény. Tanulmányok a hajdúk Bőszörménybe telepítésének 400. évfordulójára. A 2009. szeptember 12-i tudományos ülésanyag anyaga.* (Szerk. dr. Nyakas Miklós, Közszolgálati füzetek 5., Sorozatszerkesztő: Varjasi Imre) Hajdúböszörmény, 2010. 9–27.; Papp Sándor: *Török szövetség-Habsburg kiegyezés – A Bocskai-felkelés történetéhez.* Károli Könyvek– L’Harmattan Kiadó, Bp., 2014. 323–332.

helyezni őket. Ennek megírásához egy 2008-ban megjelent tanulmányomat vettem alapul, alaposan kiegészítve a források, különösen a hajdúk kérelemlevelének az elemzésével.²

A magyar történetírásban második hajdúfelkelésként³ ismert mozgalom nem a semmiből robbant be a kortársak életébe, a nyugtalanságnak hónapok óta kitapintható jelei voltak.⁴ Bocskai István haláláig nem oldódott meg a hajdúk letelepítésének kérdése, ugyanakkor hatalmas zsoldösszeg maradt kifizetetlen. Az elégedetlen hajdúk bár kétélű fegyvert jelentettek Bocskai utódai, Homonnai Drugeth Bálint⁵ és Báthory Gábor kezében, ugyanakkor a trónkövetelők számára gyorsan mozgósítható haderőt is képeztek. Úgy a kortársak, mint később a történetírás számára ismert volt, hogy a hajdúk kapcsolatban álltak az oszmán hatóságokkal, különösen Ali budai beglerbéggel. A tényleges viszonyrendszerre vonatkozik egy irat, amely szerint Nagy András és a többi hajdúkapitány az akkori nagyvezírhez, Kujudzsu Murádhhoz fordultak a telepítést megelőzőleg. Az eddig feltárt két szövegváltozatból kiderül, hogy Szolnok megye elpusztult falvait kérték a szultántól azzal a feltétellel, hogy adófizetés és egyéb szolgáltatás elengedése mellett ingyen, fizetés nélkül csatlakoznak a török sereghöz.⁶ Az okmány dátuma a kiadott példányon hiányos, az év megadása nélkül szeptember 22. Az általam ismert kiadatlan szövegváltozatban Anno 1015 szerepel, amit később 1605-re változtattak, nem értvén, hogy muzulmán évről van szó. A datálással kapcsolatban nem szabad elfelejteni, hogy a szöveg bevezetője szerint a hajdúk Murád pasa nagyvezírhez küldték a követeket. Mivel biztos adatok birtokában vagyunk arról, hogy 1608 tavaszán a hajdúk önálló követséget küldtek egészen Konstantinápolyig,⁷ nem tűnik lehetetlennek, hogy 1606 őszén is vállalkoztak hasonlóra. A nagyvezír ekkor még Belgrádban tartózkodott, tehát igazi nehézséget a tárgyalások felvétele nem

² Papp Sándor: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. = *Századok*, 142/4. 2008. 807–848. (Továbbiakban: Papp 2008.)

³ Marton Gellért Ernő: Báthory István és Bocskai István hadinépe: Kozákok és hajdúk hazájuk szolgálatában. In: *Jászok, kunok, husziták, hajdúk és kurucok. Katonáskodó elemek a magyar történelemben a középkortól az újkorig*. Szerk. Novák Ádám–Csizsar Imre, Hajdúnánás, 2016. (Hajdúnánás Város Polgármesteri Hivatala) 53–70.

⁴ A felkelés körülményeire lásd: Nyakas Miklós: A hajdúk letelepítése Bősörményben. *Hajdúsági közlemények* 13. Hajdúböszörmény, 1984. 8–9.

⁵ Borbély Zoltán: Homonnai Drugeth Bálint. = *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae: Sectio Historiae, Nova serie XLVII*. 2020. 101–120.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, (továbbiakban: MNL OL) R 315. Török iratok, Nr. 5.; Egy másik szövegváltozata: Szilágyi Sándor (Szerk.): *Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest, 1867. 46. (1606. 09. 20.) MHHS VIII.

⁷ Papp 2008. 841.

is jelenthetett. Valamikor szeptember-október fordulóján Ali pasa, Nyáry Pál és Czobor Mihály is Belgrádban járt.⁸ Az utazás pontos idejét nem ismerjük, de a levelek dátumai szerint szeptember 27. és október 13. között kellett megjárniuk az utat. Ali pasa már szeptember közepén jelezte, hogy Bocskai István hadainak zsoldfizetésére a nagyvezír-szerdár főkapidcsi basija (*baş kapıcı başı*) egy nagyobb összeget hozott.⁹ A gesztus mindenesetre megnyerő lehetett a hajdúság számára még akkor is, ha az összeg jóval kevesebb lett, mint várták. Illésházy István egy lényeges feszültségre hívta fel a figyelmet, amely a fizetetlen hajdúk és Bocskai között alakult ki. „Az hajdúságot penig, hogy alá [tehát Észak-Magyarországtól lejjebb – P. S.] nem viszi [Bocskai – P. S.], fél tőlük, hogy reá ne támadjanak fizetésekért, és azért hívatta gyűlésbe most az kapitányokat, hogy valami módot találhatna, hogy leszállítaná őket ... Czobor Mihály uramot az kegyelmed sógorát az pasával elbocsátottuk vala. Vagyon immár esztendeje, hogy az törökök 60 ezer aranyat ígértek az hajdúk fizetésére, azt hogy megadja azért volt az budai pasával az vezérhez, de nem adott többet neki 10 ezernél.”¹⁰ Az irat szerint a hajdúk nem elégedtek meg Bocskai István ígéretével, hanem olyan biztosítékot kívántak szerezni, amely a kialakuló „Hajdúság” valós urával erősítette meg a megszállt terület feletti jogaikat. A fentiek alapján egyáltalán nem lehet meglepődni, hogy maga Nagy András is mekkora jelentőséget tulajdonított annak, hogy törökök is bekapcsolódjanak minden hajdúkat érintő tárgyalásba.¹¹

Az első adatok arra nézve, hogy a hajdúság között nagy a nyugtalanság, Bosnyák Tamás füleki kapitánytól származnak még 1607 júliusából. A mozgalom központja Debrecen volt, s a török az első lépésektől kezdve biztatta őket. Nem véletlen, hogy októberben, amikor nyílt lázadás tört ki, az egyik követelés Homonnai királlyá választása lett, hiszen az adatok szerint már júliusban kapcsolatban volt a három tényező: A) a hajdúk, akik ettől a mozgalomtól várták a Bocskai által nekik adott ígérvények teljesülését, B) Homonnai, akit fegyveresen is támogattak volna a trónküzdelemben, és C) a törökök, akik a zsitvatoroki béke megerősítését, esetlegesen számukra kedvező módosítását kívánták elérni, s rákényszeríteni Prágát és Bécsét a szerződés végső ratifikálására.¹²

⁸ Gustav Bayerle: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 70–71. Nr. 55. Kádizáde Ali pasa Bocskai Istvánnak, Buda, 1606. 10. 3/13.

⁹ Bayerle 1991. 67. Nr. 50. Ali pasa Czobor Mihálynak, Buda, 1606. 09. 13.

¹⁰ Zsilinszky Mihály: *Gr. Illésházy István levelezése Thurzó Györggyel*. = *Történelmi Tár*, 1882. 426–427.

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: ÖStA HHSStA), Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 XI–XII) Konv. C. (1607. XI.), fol. 91. Szikszó, 1607. 12. 03.

¹² ÖStA HHSStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 152. (1607. január-augusztus) Konv. C. (1607. VI–VIII.), fol. 21, 36. Fülek, 1607. 07. 18 és 23. Bosnyák Tamás

Miskolczi Nagy András hajdúgenerális¹³ október elején személyesen tárgyalt Ali budai pasával, és a kassai királyi megbízottak szerint „*ott az hajdúk képében hívséges szolgálatát ajánlva az pasának, nagy jóakarattal látták és meg is ajándékozták, és így bocsátották vissza. Onnan megérkezve mindjárt pösögni keztek az hajdúk Debreczenben, az nagyságod (Rákóczi Zsigmond) birtoka alatt, és egynehány hajdú hadnagyok egyben ütötték magokat és zászlót is emeltek*”.¹⁴

Eleinte bizonytalanság volt, hogy pontosan miért is indult a mozgalom, a magyar előkelők véleménye azonban egységes volt velük szemben: akár fegyveresen is le akarták csendesíteni a felkelést.¹⁵ Nagy András és Elek János világosan kifejtették Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, hogy ők sem Magyarország, sem Erdély ellen nem készülnek, azonban elhatározták, hogy „*mi soha többé németet nem uralunk, hanem azt uraljuk, aki magyar fejedelemmé lépzen*”.¹⁶ A hajdúk céljaira azonban lassan fény derült, s a kassai királyi megbízottak, illetve Báthory Gábor, Rákóczi Zsigmond és környezetük egymást is informálták, ha megtudtak valamit. A legfontosabb hír, amely minden korabeli forrásban megtalálható volt, arról szólt, hogy a hajdúk Kassán „királyt” akartak választani. Homonnai, illetve Báthory személyét illetően felmerült a gyanú, hogy közülük van a történésekhez.¹⁷

A kortársak hasonlóan látták a viszonyokat, mint 1604 őszén, felrémlett a szemük előtt egy új, általános felkelés réme. A magyar előkelők véleménye tükröződik vissza Mátyás főherceg levelében, amelyet 1607. november 9-én küldött a császárnak. Az első kérdéskör, amit érintett, érthetően a hajdúk mozgalma volt, akik Kállót és más felső-magyarországi településeket akartak megszerezni. A főherceg a hajdúkapitányok és a budai pasa találkozójáról megtudta, hogy a pasa előtt késznek mutatkoztak némi segítség ellenében osztrák és morva tartományok ellen portyázni. Ali pasa magánál tartott közülük öt főt, majd az istállómasterét elküldte hozzájuk Szolnokra, hogy tanáccsal lássa el őket. Mindenben a pasa

füleki kapitány Kollonics Szigfridhez; Rác István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 63–71.

¹³ Nyakas Miklós: Nagy András hajdúgenerális. Biharnagybajom, 2008.

¹⁴ Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. (továbbiakban: EOE) V. Bp., 1879. 550–551. Nr. LXXX. Forgách Zsigmond és Dóczy András Rákóczi Zsigmondnak.

¹⁵ EOE V. 551–552. Nr. LXXXI. Ecsed, 1607. 10. 31. Báthory Gábor az erdélyi rendeknek.

¹⁶ Torma Károly: Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez. = Magyar Történelmi Tár 13. 1867. 13. Léta, 1607. 10. 31. Nagy András és Elek János Rédey Ferencnek. (Továbbiakban: Torma 1867.)

¹⁷ Komáromi András: Az 1607-iki hajdulázadás történetéhez. = Hadtörténelmi Közlemények, 4. 1891. 235–236. 1607. 11. 02. Rákóczi Zsigmond a kassai királyi biztosoknak; Torma 1867. 137–139. Percsen, 1607. 11. 09. Lónyai István Petki Jánosnak; Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. Pest, 1850. (Monumentae Historiae Hungarica Diplomataria) III. 234–236. Nr. 372.

keze munkálkodott, aki a hajdúkat a maga oldalára vonta. Hatalom volt a kezében, hogy Bocskai helyére azt állítson, akit ő akar.¹⁸ A főherceg véleménye a felvidéki területek átadására kirendelt kassai biztosok tevékenységéről is elítélő volt, mert határozatlannak látta őket. A nemesi felkelésre kiadták az utasítást, s arra is, hogy senki se kövesse a lázadókat. A levél kitért még a felső-magyarországi határvidéken lévő császári katonákra, akikkel szembe lehetne menni a gonosz lázadóknak. Ezentúl pedig ismét kérelmezte a császártól a törökökkel megkötött béke megerősítéséhez szükséges ajándékösszeg kiutalását.¹⁹ Mint a hajdúk előterjesztéséből láthatjuk, a zsitvatoroki béke ratifikálásának elmaradása, amely az ajándékok átadásával járt együtt, általános bizalmatlanságot keltett Rudolf császárral szemben.²⁰

November végére a korábbi gyanú alábbhagyott mind Homonnaival, mind Báthoryval szemben. A budai pasa szerepét tartotta mindenki meghatározónak. A helyzet közös fellépést sürgetett, amelyben mind Felső-Magyarország, mind Erdély és a Partium egy emberként kívánt részt venni. Ekkora egyetértés és együttműködés a régióban Bocskai István ideje óta nem volt.²¹ A kardcsörtetés mellett megszólalt egy józanabb hang is, Nyáry Pálé, aki elsőnek tett kísérletet a mozgalom békés lecsendesítésére. Miután megismerte a mozgalom céljait, érvekkel próbálta visszavonulásra bírni a lázadókat.²² Az eddig ismert tárgyalási anyag mind az ináncsi táborban lefolyt találkozó során, tehát 1607. december végén keletkezett.²³ Azok az iratok, amelyeket alább közzéteszek, az ináncsi találkozó előkészületei során jöttek létre. Nagy András levele Homonnai Drugeth Bálinthoz az ináncsi találkozóra menő hajdú megbízottak indulása előtt keletkezett. A hajdúk előterjesztése pedig egyfajta vitaanyag lehetett, amelyben összefoglalták mindazt, amit a maguk helyzetéről, a magyar nemzethez, a nemességhez való kapcsolatukról, a törökökről gondoltak. A két dokumentum, bár két eltérő

¹⁸ „seinen Stallmaister mit anderen fürnemen Türkhen auf Solnackh geschikht, und dahin auch der heyduggen fürnembste haubtleuth bescheiden lassen, und soll die practicen des Ali passa sein, weilen Er diese hayduggen auf seiner seitten, das er auch einen herrn gehrn hette, so sich anstattt, des Potschkay aufwerffen thete.” ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 152 (1607. január-augusztus) Konv. C. (1607. VI–VIII.), fol. 20–21. Bécs, 1607. 09. 11. Mátyás Főherceg II. Rudolfnak.

¹⁹ ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 152. (1607. január-augusztus) Konv. C. (1607. VI–VIII.), fol. 20–21. Bécs, 1607. 09. 11. Mátyás Főherceg II. Rudolfnak.

²⁰ ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 XI–XII) Konv. C. (1607. XI.), fol. 9–10. 1607. december 17.

²¹ EOE V. 554–555. Nr. LXXXIII. Kassa, 1607. 11. 09.

²² Komáromi 1891. 238–240. Jaszov, 1607. 11. 10. Nyáry Pál a hajdúknak.

²³ Majláth Béla: A hajdúk kibékítési kísérlete Ináncson. = Akadémiai Értekezések, X. 1882.

kézírásban maradt fent, stílusából kiindulva ugyanazon személy által kerülhetett megfogalmazásra.

Megállapítható, hogy a hajdúk posztulátuma két nagy témakört érint: A) A felkelés célja Rudolf császár trónfosztása és helyére az egy vérből és vallásból származó fejedelem megválasztása. B) A hajdúság letelepedésének kérdése.

A) A szövegben a hajdúk, a mögöttük meghúzódó protestáns prédikátorok, akik az írásbeliséget vitték, komoly büszkeséggel vallották, hogy ugyan alacsony sorsú emberek, mégis nagy tettekre méltók. A szövegből kisüt a protestáns hithez való ragaszkodás, és egyfajta premodern nemzeti érzés, amely világosan elkülöníti az egy *nemzethez* tartozókat és az idegeneket. Ebből a tételből vonja le a szerző a következtetést, hogy miért nem akarnak elfogadni maguknak idegen *nemzetből* való fejedelmet („*Azonképpen az idegen nemzetből való fejedelem, hogyesem jó akarattal, gondviseléssel az alatta valókhöz olyan nincsen, mint az maga nemzetéhez, nemcsak sok históriákból bizonyos, hanem az magunk példája is eléggé tanított bennünket.*”) Ezen kijelentés után nagyon határozott vélemény fogalmazódik meg kifejezetten a „német” uralkodó elismerése ellen, akin természetesen II. Rudolf császárt értették. Az elutasításának a nemzeti idegenség melletti legfontosabb oka, hogy a császár katolikus, vagyis *bálványozó*. A szövegnek olyan rétegei jelennek meg, amelyek már kifejezetten a korabeli politikai gondolkodás síkjait vetítik elénk. Bocskai felkelése idején emlegették sűrűn a kassai főkapitány, Belgoioso gróf templomfoglalását,²⁴ amelyre ez a szöveg is utal („*Az mint ez mind Begiojoza szolgája által való cselekedetekből, s mind pedig az bécsi végzésnek felbontásából (kirül artikulusokban emlékeztünk) megetszik.*”)

A „német” császártól való eltávolodás és az új, „nemzeti” fejedelemválasztás a hajdúk részéről egyfajta korai nemzet értelmezését mutatja. A téma korábbi, legismertebb kutatója, Szűcs Jenő is elfogadja, hogy a késő középkortól kezd kibontakozni valamilyen, az etnikai, nyelvi kapcsolaton túli csoporttudat, szolidaritás, amely átlép a rendi korlátokon. Sajnos a kora újkorra, különösen a 17. századra vonatkozóan nem folytatta a középkort érintő vizsgálatát.²⁵ Természetesen ebben az időben a mozgalmaknak vallási példák alapján kellett állniuk: A felkelt had magát az ország szabadságáért harcba induló sereget Isten népének tekintette. Az Ószövetségből való zsidó történelmi párhuzammal magukat is kiválasztottnak tartja. Ennek az előzményei messze visszavezetnek a középkorba, a magyar történelemben a parasztságnál 1456-ban, de még inkább 1514-ben is

²⁴ Juhász Krisztina: Bocskai István erdélyi országgyűlései. Bocskai Istvántól Rákóczi Ferencig. Tanulmányok a kora újkor magyar történelemből. = Belvedere Meridionale, 24/3. 2012. 6–15.

²⁵ Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. Társadalomtudományi Könyvtár. Különösen: 559–667.

kimutathatóak.²⁶ Ugyanezt a képet találjuk meg a hajdúk posztulátumában is. A hajdúk el akarták érni, hogy Homonnai Drugeth Bálint fejedelemmé való megválasztása útján biztosíthassák maguknak és családjaiknak a nyugodt életfeltételeket és fennmaradásukat. Ehhez a feltételhez körömszakadtáig ragaszkodtak, amely ha nem teljesül be, képesek voltak új felkelést kirobbantani és mindannyian meghalni érte. A hajdúk úgy látták, hogy ha a kérésüket nem teljesítik, akkor Magyarország Bulgária, Görögország és más (török által bekebelezett) államok sorsára fog jutni.²⁷

Nyáry Pál 1607 novemberében nem adott igazat a hajdúknak, a császárt érintő vádakat elutasította, hivatkozott a bécsi béke pontjaira, amelyeket nemcsak az uralkodó, de a szomszédos országok is megerősítettek. Az országos ügyek rendezését az összehívandó országgyűlésre utalta, ahol majd a megfelelő módon orvosolják. A személyes és csoportos sérelmeket mind megoldhatónak ítélte meg, de nem a felkelés, hanem a rendek intézkedése alapján. Még a követelt Kálló várát is, amelyet nem adtak át a hajdúknak, megszerezhetőnek ítélte, s felajánlotta a közvetítését. A békés kibontakozás feltétele azonban csak egy lehetett: azonnal tegyék le a fegyvert. Homonnai magyar fejedelemségéről azonban nem írt semmit.²⁸

Az ináncsi találkozáson a magyar rendeket maga Homonnai Drugeth Bálint képviselte a hajdúkkal szemben. Nehéz eldönteni, hogy mikor fejezte be végleg az erdélyi fejedelmi cím érdekében való cselszövéseit. A második hajdúfelkelés idején már nem ő, hanem a hajdúk akarták ráerőszakolni, hogy elfogadja Bocskai örökségét. Ezekben a napokban Kassán is bizonyosak voltak abban, hogy Homonnai nem működik együtt a „királyválasztó istentelen” emberekkel.²⁹ Mátyás főherceg, aki ismét megróttá bátyját, hogy miért nem reagál semmit a sürgető leveleire, szintén kiemelte: Homonnai már lemondott arról, hogy naggyá legyen.³⁰

Az ináncsi találkozó a fennmaradt dokumentumok alapján az alábbi ko-reográfia szerint ment végbe. Az előzetes egyeztetés során megállapodtak abban, hogy a rendek képviselői összeülnek a hajdúk megbízottjaival, megpróbálván

²⁶ Szűcs 1984. 570.; Szabadi István: Foktúi Máté református prédikátor In. Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária–Ulrich Attila, Debrecen, 2009. 277–283.

²⁷ ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 X–XII) Konv. C. (1607. XI.), fol. 9. Dátum nélkül.

²⁸ Komáromi 1891. 238–240. Jaszov, 1607. 11. 10. Nyáry Pál a hajdúknak.

²⁹ EOE V. 559–563. Nr. LXXXVI. Kassa, 1607. 11. 12. Forgách Zsigmond és Dóczy András Rákóczi Zsigmondnak. Ugyanezt írja Homonnai is Rákóczinak: Torma 1867. 141–142. Ungvár, 1607. 11. 13. Homonnai Rákóczi Zsigmondnak.

³⁰ ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 XI–XII) Konv. C. (1607. XI.), fol. 45–47. Bécs, 1607. 11. 16. Mátyás főherceg II. Rudolfnak.; Hatvani III. 236–239.

a legfontosabb kérdést, a hajdúk „leszállását”, vagyis a hadi állapotból a békés viszonyok közé való átállását levezényelni. Ez azzal járt, hogy biztosítani kellett a szállásterületeiket, a kapitányoknak a megkapott falvak birtoklását és a „leszálláshoz” szükséges összegek kifizetését, vagy annak megváltását. A Majláth Béla által kiadott iratok szerint valószínűleg mind a két fél artikulusokba foglalta a sérelmeit és a követeléseit. Valószínűleg mind a két fél írásban megfelelt az elé tárt pontokra, amelyet szintén írásban terjesztett a másik fél delegátusa elé. Ezek közül a hajdúk válaszát és a sérelmeinek felsorolását lehet olvasni a Szikszón 1607. december 28-án összeállított válaszra. A hajdúk összeállították a legfontosabb követeléseket 29-én, majd a sikertelen tárgyalás után néhány pontban a legfontosabb követeléseket, a „német fejedelem” elutasítását, ismét hangsúlyozták Homonnai megválasztását. Külön kiemelve azt, ami Nagy András alább közölt leveléből is kiviláglik: *„Mi a hatalmas [török] császár köntöséhez ragaszkodunk, ő utána indulunk.”*³¹

Ezzel szemben Homonnai beszédében a legfontosabbnak a béke megteremtését, a felkelés befejezését tartotta, elismerte, hogy a hajdúknak sok igazsága van, amelyek elrendezését azonban a Pozsonyba összehívott országgyűlésen kell törvény szerint rendezni. Nem fogadta el, hogy a császár felbontotta volna a bécsi békét, nem ismerte el, hogy az ország szabadsága és a vallási sérelmek a császárnak róhatók fel. Ahogy a hajdú posztulátumban látható, hogy magukat a nemességgel azonosan magyarnak tartják, Homonnai is, ha óvatosabban is, de elfogadja őket a nemzet részeként. A hajdúkat *„mint vitézeket, mint mieinknek és földijeinknek ékes vitéz fiait”* nevezi, akikkel ki kell egyezni a nemes országnak. Homonnainál is megtalálható a zsidó-magyar párhuzam, hiszen az országunk a béke helyreállítása után olyan lenne, mint a tejjel-mézzel folyó Kánaán.³² Ha röviden visszatérünk a hajdúk követeléseire, látható, hogy ők a helyzetükért, de általánosan Magyarország sanyarú sorsáért a „német” nemzetet és a császárt tartották felelősnek, a „nemes országot”, a főnemességet pedig azért, mert mindenben akadályozták azt, hogy a Bocskai által nekik ígért településeket megszerzhessék. Ebben a kérdésben az erdélyi fejedelem részéről a tárgyalásra küldött Sarmasághy Zsigmond beszéde nem bírt túl nagy jelentőséggel.³³

Nem bocsátkozva túlságosan mélyre a 17. század elejének politikai nyelvhasználatába, amelyről kiváló forráskiadások és elemzések születtek az elmúlt években,³⁴ hangsúlyoznunk kell, hogy a fentiekben emlegetett „nemzet” fogalom,

³¹ Majláth 1882. 16–24, 32.

³² Majláth 1882. 11–16.

³³ Majláth 1882. 30.

³⁴ Kármán Gábor–Zászkaliczky Márton: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Reciti, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2019.; Báthory Orsolya–Kármán Gá-

ha átalakulás alatt is állt már a tárgyalt időszakban, nem ekvivalens a modern értelmezéssel. A szövegből számomra a „nemzet” nem feltétlenül jelentett etnikai leszármazást, hanem inkább az országlakosok közösségét. Amikor a törökre kíván reflektálni, a „más nemzet” kifejezést használja, a hagyományos szociológiai „ők és mi” felosztás értelmében. Az országlakosok közé sorolja magukat, a sokfajta társadalmi és etnikai eredőből (délszláv, román) összeálló hajdúságot, akikre büszkén használja a „mi magyarok lévén” kifejezést.

B) Az alább olvasható hajdú posztulátum fellebbenti a fátylat arról, hogy a felkelés kirobbanásakor hol tartózkodtak a hajdúk. Az ináncsi találkozó idején a hajdúcsapatok átkeltek a Tiszán, és Szikszó körül táboroztak. A szövegből azonban biztosnak látszik, hogy éppen a szolnoki szandzsák területén húzódtak meg, ahonnan el kellett jönniük, mert a területet maguk is annyira felélték, hogy onnan nem lehetett már élelmezni magukat.³⁵ A hajdúk azt kérelmezték, hogy a Tisza két oldalán, töröktől nem hódolt vármegyékbe helyezték át őket: *„Hanem az mint ez estve is megizentük becsületes követi által, hogy az Tisza két felét rendelné nagyságtok, úgymint Sáros vármegyét, Zemplén, Ung, Ugocsa, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Külső-Szolnok vármegyéket.”* Néhány héttel később elkészült egy lista latin és magyar nyelven, amely mutatja, hogy annak ellenére, hogy hivatalos kiegyezés nem jött létre a felek között Ináncon, mégis a hajdúk egy részét valóban letelepítették Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok és Bihar vármegyékben.³⁶

bor–Zászkaliczky Márton: Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez. Reciti, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2019–2020.

³⁵ ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 XI–XII) Konv. C. (1607. XI.), fol. 9–10. 1607. december 17.

³⁶ A letelepítés az ideiglenes kiegyezés után Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok és Bihar vármegyékben valósult meg. ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 XI–XII) Konv. C. (1607. s.d.), fol. 14–15. magyar és latin lista az 1608. január és március között a hajdúság leszállításáról megyék és csapatok szerint; Nyakas Miklós: A hajdúk letelepítése Böszörményben. Hajdúböszörmény, 2010. Hajdúböszörmény Város Önkormányzata. 113–119.

MELLÉKLET

1607. 12. 03. Nagy András levele Homonnai Drugeth Bálintnak és a magyar uraknak, akikkel folytatni kívánja a tárgyalásokat, ha megjönnek a budai pasa követei

ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 XI–XII) Konv. C. (1607. XI.), fol. 91. Szikszó, 1607. december 3.

Címzés: Szolgálatomat írom nagyságtoknak és ti kegyelmeteknek, minekünk kegyelmes, jóakaró urainknak. Isten szerencséltesse nagyságtokat és ti kegyelme-teket minden dolgaiban!

Adák előnkben az nagyságtok és ti kegyelmetek minekünk Zakoly és Czo-maközy uraméktól izent dolgokat, melyet megértettünk mind kicsinytől fogván nagyig. Holott nagyságtok és ti kegyelmetek mitőlünk az kívánja, hogy mi az nagyságtok és ti kegyelmetek gyűlésére elmennéánk egy bizonyos helyre. Azért mi mind kicsintől fogván nagyig egyenlő akarattal eléggé meghántuk és forgattuk az nagyságtok és ti kegyelmetek minekünk izent dolgokat, az mely dolgokat ma-gunk fejével nem akarunk cselekedni, nem is akarunk addig nagyságtokkal és ti kegyelme-tekkel semmit végezni, az míg az hatalmas török császárnak fűkövetei nagyságtok közt, s mi közöttünk, kegyelmetek között nem lesznek. Ím írtunk az tekintetes, nagyságos vezér Ally pasának egy levelet, hogy ünagysága is bocsás-son vagy négy meghitt fűembereket az gyűlésre. Akarjuk mind kicsintől fogván nagyig, hogy az hatalmas török császárnak is legyenek bizonyos emberi jelen az gyűlésbe. Hallják azok is, mit végezzünk. Nagyságtok és ti kegyelmetek azon köz-ben, az míg megérkeznek az hatalmas vezértől az követek, addig nagyságtok és ti kegyelmetek találjon módot benne, holott legyen gyűlésünk, és addig nagyságod és nagyságtok és ti kegyelmetek egész országul, mind kicsintől fogván nagyig, küldjön bizonyos hitleveleket minekünk, s mi is küldünk nagyságtoknak és ti kegyelme-teknek hitlevelet, hogy az frigytaktáláskor se nagyságtok és ti kegyelme-tek között valami háborúság ne essék, se mi közöttünk. Bocsátottunk nagyság-tokhoz és ti kegyelmetekhez bizonyos meghitt követinket, kik által nagyságtok és ti kegyelmetek mind levelünk által, s mind penig szónk által, minden dolgok és akaratunk felől bőségesen megizentünk nagyságtoknak és ti kegyelmeteknek.

Ezen levélvivő meghitt, jóakaró, böcsületes uraink és keresztény atyánk-fiaitól szóval minden dolgok felől bőségesben megizentük nagyságtoknak és ti kegyelmeteknek. Ezzel tartsa Isten jó egészségben nagyságtokat és ti kegyelme-teket mind kicsintől fogván nagyig! Datum ex Zikzo decembris 3 die Anno 1607.

Nagyságtok és ti kegyelmetek jóakaró szolgálja az vezérekkel egyetemben mind kicsintől fogván nagyig. Nagy András Generális Kapitány.

Hajdúk előterjesztése

ÖStA HHStA, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 153. (1607 XI–XII) Konv. C. (1607. XI.), fol. 9–10. 1607. december 17.

Postulationes militum campestrium necessariae ac iustae.

Látván az szegény, megnyomorodott Magyarországnak nagy iszonyú romlását és az sok régtől fogva való hadak miatt való pusztulását, és körülöttünk való idegen nemzeteknek reánk föltátott torkokat, az kik álmétkodván csodálkoznak az magyar nemzetségnek és országnak nagy gondviseletlenségén, hogy minden rendek megvonták magokat, és csak ő magok hasznát keresvén az nagy veszedelmet reájok várják. Mely nagy változáson és romlásan nemhogy istenfélő keresztényeknek szívek nem fájna, de még körülöttünk lévő idegen nemzetek közt is némelyik szánakodik. Mivel penig hogy az Úristen bennünket föltámasztott, bizonyos okokból tudni illik, az kiket az artikulusokban³⁷ nagyságtoknak és ti kegyelmeteknek specifikáltunk. Az Úristen penig gyakorta az kicsinyek által nagy gondokat szokott véghez vinni. Azokáért (!) ezt kívánjuk nagyságtoktól és ti kegyelmetektől, hogy nemzetségünkől való fejedelem legyen, az penig oly légyen, az ki igaz keresztény szeretőjő, váltója és oltalmazója. Oka ez, mert mint-hogy akárki is az maga nemzet[é]hez vonson, inkább mint idegenhez.

Azonképpen az idegen nemzetből való fejedelem, hogy sem jó akarattal, sem gondviseléssel az alatta valókhöz olyannal nincsen, mint az maga nemzetéhez, nemcsak sok históriákból bizonyos, hanem az magunk példája is eléggé megtanított bennünket.

Ezután azt az német fejedelmet fejedelmünknek ösmerni nem akarjuk. Egy az, mert országunknak és nemzetünknek immár nem csak eccser (eccher= egyszer) violálta³⁸ meg, az mint ez bizonyosság nélkül nem szűkelkedik; más az, mert bálványozókért, minthogy hitünknek nem szeretőjő, azonképpen veszedelmünknek

³⁷ Feltehető, hogy az ináncsi találkozáson mind a két fél artikulusokba foglalta a sérelmeit, amelyet átadtak egymásnak. Ezekre írásban válaszolhattak, amelyek közül a hajdúk válasza és a rendi képviselők által támogatott pontok, majd pedig a hajdúk végső resolútiója Homonnai Drugeth Bálint fejedelemsége felől maradtak fenn. Majláth 1882. 15–32.

³⁸ rontotta

kívánója és keresője. Az mint ez mind Belgiojoza szolgája³⁹ által való cselekedésekből, s mind pedig az bécsi végzésnek felbontásából (kirúl az artikulusokban emlékeztünk) megtetszik. Mivelhogy pedig Homonnay Bálint urunkat, öngyságot arra minden Isten ajándékival másnál illendőbbnek és méltóságosnak ítéljük lenni, sőt az boldog emlékező és Istenben elnyugott Bocsakay (!) fejedelmünk is mindaz [9v] keresztényi hitnek tisztaságával, mind ezzel és okossággal, mind hazájokhoz és nemzetséghez való jó akarattal és szeretettel az ország gondviseléséhez aptiorbnak⁴⁰ és sagaciorbnak⁴¹ ítélte; egyebeknek, sőt az erdélyi fejedelemséget is ugyan testamentumában is neki hatta, kívánjuk nagyságtoktól és ti kegyelmetektől, sőt nagyságtokat és kegyelmeteket kérjük is, hogy öngysága helyett mást ne csak hogy ne válasszon, hanem heresével⁴² is azon legyen, hogy öngysága ettől az szent tisztól ne iszonyodjék, hanem nemzetségesnek és hazájának ilyen nagy szükségben és veszedelmes állapotjában fejedelmi tiszttel és hivattal is örömet szolgálni akar is. Mert nagyságtok és ti kegyelmetek abba bizonyos legyen, hogy mi ez mellül az szükséges és méltóságos kívánság mellől különben el nem állunk, hanem ha mind egy lábbig meghalunk. Nagyságtokat és kegyelmeteket kérjük is az élő Istenért, hogy tekintse meg az szegény Magyarországnak és nemzetnek ilyen elszenvedhetetlent nyomorúságát, és fájjon szíve rajta, hogy ilyen igen elhagyatott. És ha egyéb nem, avagy csak az hamar reájok következő veszedelem i[n]ditsa fel nagyságtokat és kegyelmeteket, elejét venni annak az iszonyú gonoszknak, aki mind lelkönknek, s mind testünknek és minden javainknak veszedelmével jár együtt. Ne gondoljon nagyságtok és kegyelmetek azokkal az képmutatókkal és bálványozókkal, az kik nem csak hogy vitatják ez a jó dolgot, de ugyan oka is az sok háborúságnak, akinek félő (ha így eleit nagyságtok és kegyelmetek nem veszi), hogy az Bolgár, Görög és több keresztyén nemzetségeknek táncsára ne fogattassunk.

Mi azért mind fejenként protestálunk, az élő Isten és nagyságtok s az nemes ország előtt, hogy ha mi veszedelem az magyar nemzetre és országra következik, ennél is nagyobb, mi okai nem leszünk, hanem nagyságtok és kegyelmetek. [10r]

Azonképpen nagyságtok és kegyelmetek ne legyen oly ítéletben felöllünk, hogy mi magyarok lévén az közönséges jót nem akartuk volna követni. Mert hogyha ennek előtte is az szerint, az mint nagyságod előnkbe proponála, megértettük volna az nagyságtok és ti kegyelmetök követeitől, magunkat ennyire nem fárasztottuk volna, nagyságtokat és kegyelmeteket ilyen sok bő beszéddel nem

³⁹ Giovanni Giacomo Barbiano di Belgiojoso grófja kassai főkapitány a Bocskai-felkelés kitörésekor.

⁴⁰ alkalmasabbnak

⁴¹ okosabbnak

⁴² haeres =örökös

búsítottuk volna. Látjuk azért, hogy nagyságtok immár és kegyelmetök méltó okot mutat ideig, avagy napig való leszállításunkra. Mely nagyságtok és ti kegyelmetök kívánságára ezképpen cedalunk,⁴³ nagyságtokkal és ti kegyelmetekkel együtt akarunk érteni mindenekben.

Megértettük az nagyságtok és kegyelmetek böcsületes követői (!) által, hogy ti nagyságtok és kegyelmetek azt kívánja tőlünk, hogy az mostani helyben való létünkben hadastól vesztegséggel lennénk. Mely nagyságtok és ti kegyelmetek kívánságára ily okot adunk: Nem lehetséges semmiképpen, mert mind az Tiszán által jövőnkben, mind peniglen alá jöttünkben azon az darab földön fordultunk meg. Ez hitlevél alatt is azon vagyunk egész hadastól, az darab föld penig az töröknek hódolt.⁴⁴ Ez ideig való ott létünkben is fölötte igen sajnálta, sőt az pasa sok leveleiben intett, hogy más helyt keressünk magunknak, mert úgymond „minekünk is minden praebendánk onnat járna.”⁴⁵ Teljességesen éhhez halóvá töttük azt a földet, úgy annyira, hogy tíz, avagy tizenkét falu is hogy nem szénát, de csak szalmát sem adhatna. Ez nagy ínséget penig, az török rajtok hálván, ezzel nem gondol, hanem övét ugyan megvérszi rajtok, mint az kisgyermek: Vagy vagyon, vagy nincs? Adj! [10v]

Másik oka penig ez: Mert az sok vizek előttek volna, sok szegény embernek veszedelmével, sok szegény nyomorult embereknek morhájának kárával kellene meglenni az éléshordásnak. Mostan is penig az szegénységben elég nagy ínség⁴⁶ vagyon.

Találtunk annak okáért rajta, hogy nagyságtok s kegyelmetök minket ne szagasson imide-amoda, kit nem is cselekedünk, nagyságtok s ti kegyelmetök megbocsásson. Hanem az mint ez estve is megizentük becsületes követi által, hogy az Tisza két felét rendelné nagyságtok, úgy mint Sáros vármegyét, Zemplén, Ung, Ugocsa, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Külső-Szolnok vármegyéket.⁴⁷ Ezek mellett, hogy Kálló várában is szabad legyen beszállanunk, úgy mint miénkben. Melyről nagyságtoktól és ti kegyelmetektől pecsétes levelet kívánunk, hogy bebocsássa-nak bennünket. Ezekről nagyságtoknak és ti kegyelmeteknek finalis resolutioját⁴⁸ kívánjuk, mert ezenkívül semerre nem megyünk.

⁴³ elfogadjuk, helyet adunk

⁴⁴ A szöveg arra utal, hogy a több példányból ismert dokumentum, amely szerint a hajdúk kérelmeztek a Szolnok környéki elpusztult falvakat szállásterületnek, s erről a török portától szerződéslevelet (hitlevél, ahdnáme) is kértek, ténylegesen megszületett. MNL OL R. 315. Török iratok, Nr. 5.; Egy másik szövegváltozata: Szilágyi Sándor: Rozsnyai Dávid az utolsó török deák történeti maradványai. Budapest, 1867. 46. (1606. 09. 20.); Nyakas 2010. 101–102.

⁴⁵ Az egri pasára vonatkozik, akinek a területéről volt szó.

⁴⁶ Az eredetiben finség vagy sinség, ami a szövegkörnyezetből csak ínség lehet.

⁴⁷ Ld. 36-os lábjegyzet; Nyakas, 2010. 113–119.

⁴⁸ végső döntését

PÓSÁN LÁSZLÓ

A NÉMET LOVAGREND RÉSZVÉTELE A TÖRÖK ELLENI HÁBORÚKBAN (16–18. SZÁZAD)

A pogányok, schismatikuskok és eretnekek elleni fegyveres küzdelmet, a kereszténység és a katolikus hit védelmét élethivatásként vállaló Német Lovagrenddel kapcsolatosan már a késő középkorban voltak próbálkozások arra, hogy bevonják a török elleni harcokba. Luxemburgi Zsigmond magyar király az Al-Dunánál a déli határok védelmét szerette volna rábízni a lovagokra.¹ A konstanzi zsinaton a lengyel küldöttség azt javasolta, hogy a Német Lovagrend hagyja el Poroszföldet (a mai Észak-Lengyelországot), és költözzön Ciprusra vagy Podóliába, hogy valóban az eredeti hivatását, a pogányok elleni harcot gyakorolhassa.² A Zsigmond kori, 1429 és 1435 közötti néhány esztendőől eltekintve azonban a lovagrend ténylegesen csak a kora újkorban kapcsolódott be a török elleni küzdelmekbe, akkor, amikor a helyzete úgy alakult, hogy erre rákényszerült. A Rend elveszítette

¹ Erich Joachim: König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn 1429–1432. = *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1912. 33. sz. 87–119.; Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Bp., 1984. 117.; Victor Montogna: Banatul românesca în prima jumătate a secolului XV. Epoca lui Sigismund de Luxemburg (1395–1438). In. *Banatul de altădată. Studii istorice*. Ed. Cornel Groșorean, Timișoara, 1944. 458–460.; László Pósan: Der Deutsche Orden im mittelalterlichen Ungarn. = *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2012. 17. sz. 123–136.; László Pósan: Nicolaus von Redewitz – ein Diplomat und Informant des Deutschen Ordens am Hof von Sigismund von Luxemburg. = *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2021. 26. sz. 109–137.; Pósan László: A Német Lovagrend szerepe Magyarország déli határainak védelmében (1429–1435). In. *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*. Szerk. Pósan László, Veszprémy László, Boda József, Isaszegi János. Bp., 2017. 263–292.; Harald Zimmermann: Europäische Politik und Türkenabwehr zur Zeit Sigismunds des Luxemburgers. In. Harald Zimmermann: *Siebenbürgen und seine Hospites Teutonici. Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. Festgabe zum 70. Geburtstag*. Hg. Konrad Gündisch. Köln–Weimar–Wien, 1996. 124–131. itt: 128–129.

² *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, Bd. II. Hg. Kurt Forstreuter, Hans Koeppen. Göttingen, 1961. Nr. 164.; László Pósan: Die politischen Bestrebungen und Ziele Polen-Litauens auf dem Konstanzer Konzil. In. *Der Deutsche Orden auf dem Konstanzer Konzil*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 84. Hg. Helmut Flachenecker. Würzburg, 2020. 89–105. itt: 98.

a Lengyelországgal vívott utolsó háborúját (1519–1521),³ s négy évvel később poroszországi állama is megszűnt. Az utolsó nagymester, Albrecht von Brandenburg-Ansbach lutheránus hitre tért, és mint világi herceg, valamint a lengyel korona vazallusa, Európa első protestáns fejedelme lett. Azok a lovagok, akik katolikusok és szerzetesek kívántak maradni, elhagyták Kelet-Poroszországot, és a Német-római Birodalom területére távoztak.⁴ Ott azonban újabb nehézségekkel kellett szembe nézniük. A német parasztháború során számos lovagrendi birtokot kifosztottak, feldúltak, a reformáció pedig maguknak az egyházi rendeknek a létét is megkérdőjelezte. A Német Lovagrend németországi birtokainak előljárója, Dietrich von Cleen németmester (Deutschmeister) minden igyekezete arra irányult, hogy megmentse a Rendet az összeomlástól. Ehhez csak egy olyan út tűnt járhatónak, amely valamilyen módon kapcsolódott a szervezet eredeti hivatásához, a pogányok elleni harchoz.

A NÉMET LOVAGREND A 16. SZÁZADI TÖRÖK ELLENI HARCOKBAN

A Németországba visszahúzódó Német Lovagrend számára anyagi források hiányában, feldúlt, jövedelmet nem hozó birtokokkal lehetetlennek tűnt, hogy ténylegesen hadakozzon a török ellen, ezért a Deutschmeister, Dietrich von Cleen a pápa és a császár által is támogatott elképzelésben látta a megoldást. Ez arról szólt, hogy a Német Lovagrendet és a Johannita Rendet egy közös szervezetbe kell összeolvasztani, és ezt az új lovagrendet a Balkánra kell telepíteni, hogy ott harcolhasson a törökökkel.⁵ A Habsburg uralkodók már a 15. század második felétől foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy a törökkel szemben a Birodalom délkeleti határainál szerzetes lovagrendeket is kellene alkalmazni. I. Miksa kezdeményezésére a császár, a pápa és a bíborosok részvételével 1493. szeptember 17-én megalakult a Szent György-testvériség, hogy anyagi támogatást nyújtson a III. Frigyes császár által 1468-ban, a török elleni háborúval összefüggésben alapított Szent György Lovagrendnek, amelynek Bécsújhely volt a székhelye. Ennek a társaságnak kellett volna finanszíroznia a Zágrábtól északnyugatra, Raun-ban

³ Pósan László: A „lovás háború”. A Német Lovagrend és Lengyelország közötti utolsó háború (1519–1521). In: *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. Pósan László, Veszprémy László. Bp., 2016. 127–145.

⁴ Udo Arnold: Vom Ordensland zum Herzogtum. Religiöse Überzeugung oder politisches Kalkül des Hochmeisters Albrecht von Brandenburg-Ansbach? = *Zapiski Historyczne*, 2017. 82. sz. 21–40.; Bernhart Jähni: Flucht vor der Reformation. Zum Schicksal der 1525 nicht beim Deutschen Orden in Preussen verbleibenden Ordensbrüder. In: *Glaubensflüchtlinge*. Hg. Joachim Bahleke. Berlin, 2008. 61–70.; Grischa Vercamer: Ein Hochmeister wird zum Herzog. Reaktionen und Schicksal der letzten Ordensbrüder in Preussen um das Jahr 1525. = *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2011. 16. sz. 213–240.

⁵ Klaus Militzer: *Die Geschichte des Deutschen Ordens*. Stuttgart, 2005. 184.

(Breznica) felépítendő lovagrendi vár építkezését, majd azt követően ott folyamatosan 2000–3000 katona fegyverben tartását.⁶ A Szent György Lovagrendhez és az őt támogató testvériséghez fűződő elképzelésekből azonban a gyakorlatban érdemben semmi sem lett. V. Károly császár öccse, Ferdinánd, más szereplőkkel, de hasonló tervvel állt elő. A johannitákat szerette volna felhasználni a Habsburg területek védelmére, mert a János-lovagok a 16. század második évtizedétől „hontalanná” váltak. 1522. december 22-én II. Szulejmán szultán félévi ostrom után elfoglalta a johanniták égei-tengeri birtokainak központját, Rodosz szigetét. A lovagok előbb a velencei fennhatóság alatt álló Krétára, majd Itáliába mentek, és a pápa illetve a császár segítségét kérték helyzetük rendezésére.⁷ Ferdinánd, mint Magyarország királya, felajánlotta a johannitáknak, hogy települjenek az Adria melletti határvidékre, és új nagymesteri székhelynek Vrna erődjét ajánlotta. Úgy vélte, hogy a dalmáciai kikötőkből folytatni tudják majd tengeri háborújukat a török ellen, s ezzel egyidejűleg a Habsburg tartományok délkeleti határait is védelmezik. 1525 után, amikor a Német Lovagrend is elveszítette uralmi területeinek tetemes részét, Ferdinánd elképzelésében a két „hontalan” katonai rend egybeolvasztása szerepelt, de ezt egyik érintett szervezet sem fogadta el. Annak ellenére, hogy a Deutschmeister ezt szorgalmazta volna, a Német Lovagrend tagjai visszautasították a johannitákkal létrehozandó uniót. Ugyanekkor a János-lovagok helyzete is kedvezőbbé vált, mert a Habsburgok nagy ellenfele, I. Ferenc francia király személyében egy új támogatójuk akadt, aki Nizza városát ajánlotta a johanniták új székhelyének.⁸ Végül 1530-ban egyfajta kompromisszumként a Szicíliai Királysághoz tartozó Málta lett a lovagok új otthona, amit V. Károly császárként és spanyol királyként adományozott nekik. Málta a Földközi-tenger fontos stratégiai pontja volt, ahonnan a johanniták tovább folytathatták tengeri harcukat az iszlám ellen. Málta mellett V. Károly az észak-afrikai Tripoliszt is nekik adta (1535).⁹

A császár a Német Lovagrend helyzetét szintén igyekezett elrendezni. 1527. december 6-án úgy rendelkezett, hogy a Dietrich von Cleen halála után hivatalba lépett új Deutschmeister, Walter von Cronberg egyúttal lássa el a nagymesteri

⁶ Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber: Maximilian I. und der St. Georgs-Orden. In: *Forschungen zur Landes- und Kirchengeschichte. Festschrift Helmut Melzer-Andelberg zum 65. Geburtstag*. Hg. Herwig Ebner. Graz, 1988. 543–554. itt: 544.

⁷ Elias Kollias: *Die Ritter von Rhodos. Der Palast und die Stadt*. Athen, 2004. 55–57.; Marjai Imre: *A kereszt és a kard lovagjai. A máltai lovagrend*. Bp., 1990. 56–65.

⁸ Robert Dauber: *Der Johanniter-Malteser Orden in Österreich und Mittel-Europa*, Bd. II. Privatdruck, 1998. 482.; Vladimir von Schnurbein: *Mercurino Gattinara, die Idee der Monarchia Universalis und ihre Wirkung auf die Politik Kaiser Karl V.* Wien, 2010. (Dissertation) 106.

⁹ Robert Dauber: Kaiser Karl V. und der Johanniter-Malteser Orden. In: *Der Kriegszug Kaiser Karls V. gegen Tunis. Kartons und Tapisserin*. Hg. Wilfried Seipel. Wien, 2000. 37–41.

tisztséget is. Ezzel egyértelművé tette, hogy Poroszország elvesztését követően a Birodalomban lévő rendtartományok előljáróját ismeri el a lovagrend vezetőjének.¹⁰ A Német Lovagrend, ha a johannitákkal való uniót nem is támogatta, a törökkel szembeni fegyveres harcra vonatkozó elvárásnak igyekezett eleget tenni, és az 1520-as évek végétől – még ha csak jelképesen is – de részt vett a törökökkel kapcsolatos katonai műveletekben. Bécs 1529. évi ostromakor például Ferdinánd király 1100 aranyforint értékben foglalt le a lovagrend osztrák rendtartományának előljárójától (Landkomtur) ezüsttárgyakat és pénzt.¹¹ Ugyanekkor (azaz Bécs ostromakor) a Rend nagykáptalana úgy döntött, hogy a heilbroni komtur vezetésével 100 főből álló lovasegységet állít ki Bécs megsegítésére.¹² Erre azonban nem került sor, mert a szultáni hadsereg hamar visszafordult. A speyeri püspök 1530. december 24-én kelt levele szerint a Német Lovagrend nagymestere, Walter von Cronberg a frankfurti káptalani gyűlésen a török elleni anyagi segítségnyújtásra tett ígéretet.¹³ Egy németalföldi nemes, Winand von Breill, aki 1531-ben lépett be a lovagrendbe, a következő évben, amikor a török ismét Bécs ellen támadt,¹⁴ személyesen ment el a török háborúba, ahonnan ép bőrrel haza is tért.¹⁵ 1530-ban V. Károly császár többször is megerősítette a német lovagok kiváltságait és birtokait a Birodalomban,¹⁶ és egyértelműen a Habsburg hatalom pártfogásába vette őket. 1535. január 7-én a Rend előljárója, Walter von Cronberg megtiltotta, hogy a lovagrend tagjai katonai szolgálatot vállaljanak idegen uralkodók zászlaja alatt akkor, ha a császár és a Birodalom éppen háborúban áll valakivel,¹⁷ a nyár folyamán, 1535. augusztus 8-án pedig V. Károly Brüsszelben a lovagok németalföldi kiváltságait erősítette meg.¹⁸ Ezeket három

¹⁰ *Die Urkunden des Deutschordens–Zentralarchiv in Wien. Regesten*, Bd. IV. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 60/IV. Hg. Udo Arnold. Weimar, 2018. (a továbbiakban: DOZA IV.) Nr. 4929.

¹¹ DOZA IV. Nr. 4987.

¹² Illéssy János: Törekvések a német lovagrend meghonosítására Magyarországon. = *Századok*, 1902. 36. sz. 233–248. itt: 239.

¹³ DOZA IV. Nr. 5020.

¹⁴ Bariska István: *Az 1532. évi török hadjárat történetéhez*. Szombathely–Kőszeg, 2007.

¹⁵ Jozef Mertens: Adel, Ritterorden und Militärdienst am Beispiel des Ballei Biesen im 16.–18. Jahrhundert. In: *Herrschaft, Netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 72. Hg. Klaus Militzer. Weimar, 2012. 159–176. itt: 172.

¹⁶ DOZA IV. Nr. 4998, 5003.

¹⁷ DOZA IV. Nr. 5131.

¹⁸ DOZA IV. Nr. 5158.

évvel később¹⁹, 1538-ban, majd a Birodalom egészére vonatkozóan 1541-ben²⁰ és 1544-ben újból megerősítette.²¹ A katolikus Német Lovagrend birtokaira és kiváltságaira vonatkozó császári megerősítések összefüggésben voltak a reformáció németországi térhódításával.²² Az 1542. évi török elleni hadjáratban Michling von Wolf-Schutzbar vezetésével ugyancsak volt néhány német lovagrendi résztvevő.²³ 1545-ben már felvetődött az a javaslat, hogy a lovagok vállaljanak folyamatosan szerepet a magyar határvárak valamelyikének finanszírozásában. Ilyen döntés ugyan nem született, de a Rend némi pénzzel mégis hozzájárult a védelmi kiadásokhoz, és a vesztfáliai rendtartomány 1549-ben 89 guldent ki is fizetett erre a célra.²⁴ A lovagrend ausztriai rendtartományának előljárója, Jobst Truchsess von Wetzhausen az uralkodó megbízásából zsoldosokat toborzott a törökkel szemben, Johann von Hohenlohe grófnak, a lovagrend kapfenburgi komturjának pedig a császár engedélyezte, hogy egy török háború esetén 100 lovasból álló katonai kontingenst vezessen.²⁵ A pogányok (azaz a törökök) elleni harc mellett az egyházi lovagrendek a katolikus hit minden ellenségével szembeni küzdelmet feladatuknak tekintettek, így az 1547. április 24-én a schmalkaldeni szövetség ellen vívott mühlbergi csatában Wolfgang Schutzbar gen. Milchling nagymester (1543–1566) vezetésével a Német Lovagrend 1500 zsoldossal a császár oldalán vett részt.²⁶ Az 1555. évi augsburgi vallásbéke²⁷ azonban e téren új helyzetet eredményezett, és a Német Lovagrendnek le kellett mondania az eretnekek (protes-

¹⁹ DOZA IV. Nr. 5232, 5233.

²⁰ DOZA IV. Nr. 5294, 5295.

²¹ DOZA IV. Nr. 5378.

²² Hajo Holborn: *Deutsche Geschichte in der Neuzeit, Bd. I: Das Zeitalter der Reformation und des Absolutismus (bis 1790)*. Frankfurt am Main, 1991. 206.

²³ Illéssy 1902. 239.

²⁴ Hans Jürgen Dorn: *Die Deutschordensballei Westfalen*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 26. Marburg, 1978. 115.; Johannes Voigt: *Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland*, Bd. II. Berlin, 1859. 224–226.

²⁵ *Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien, Abteilung Exercitium Militare* (a továbbiakban: DOZA Ex) 108/2.

²⁶ Bernhard Demel: Zur Reichspolitik des livländischen Ordenszweiges in den Jahren 1521 bis 1561/1562. = *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2015. 20. sz. 145–172. itt: 162.

²⁷ Az augsburgi vallásbékéről ld. *Der Augsburger Religionsfrieden. Seine Rezeption in den Territorien des Reiches*. Hg. Gerhard Graf, Günther Wartenberg, Christian Winter. Leipzig, 2006.; Axel Gotthard: *Der Augsburger Religionsfrieden*. Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Bd. 148. Münster, 2004.; Martin Heckel: Der Augsburger Religionsfriede. = *Juristen Zeitung*, 2005. 60. sz. 961–1016.; Lewis W. Spitz: Particularism and Peace Augsburg – 1555. = *Church History*, 1956. 25. sz. 110–126.

tánsok) elleni németországi harcról. Egyedül a török elleni küzdelem igazolhatta létét.

Az 1540-es évek elején a Magyar Királyság öt szultáni hadjárat (1526, 1529, 1532, 1541, 1543) és két évtizednyi belháborúknak köszönhetően három részre szakadt. A Habsburg uralom alá került részek védelme és megtartása az ausztriai és stájerországi Habsburg birtokok szempontjából és a Német-római Birodalom számára egyaránt alapvető fontosságú kérdéssé lépett elő.²⁸ A kor politikai közgondolkodásában pedig, a középkori császáreszmény²⁹ továbbéléseként, a török elleni küzdelmet és a kereszténység védelmét a császár és a Birodalom feladatként értelmezték.³⁰ A török háborúk finanszírozására szolgáló birodalmi adót, az ún. *Türkenpfenniget* vagy birodalmi török segélyt (*Reichstürkenhilfe*)³¹ az egyházi intézmények, így a szerzetesrendek is fizették. Egy 1545. április 13-án kelt levél tanúsága szerint a Német Lovagrend elbingeni, nürnbergi, ulmi, donauwörthi komtúrságai, valamint Frankföld rendtartomány ebben a naptári évben már befizette a birodalmi török segélyt.³² A Habsburg és az Oszmán hatalom kö-

²⁸ Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. 69.

²⁹ A középkori császáreszményről ld. Tilman Struve: *Kaisertum und Romgedanke in salischer Zeit*. = *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters*, 1988. 44. sz. 424–454.; Gottfried Koch: *Auf dem Wege zum Sacrum Imperium: Studien zur ideologischen Herrschaftsbegründung der deutschen Zentralgewalt im 11. und 12. Jahrhundert*. Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Bd. 20. Berlin, 1972.; Werner Goetz: *Translatio Imperii: Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und politischen Theorien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Tübingen, 1958.; Eckhard Müller-Mertens: *Imperium und Regnum im Verhältnis zwischen Wormser Konkordat und Goldener Bulle: Analyse und neue Sicht im Lichte der Konstitutionen*. = *Historische Zeitschrift*, 2007. 284. sz. 561–595. ; Pósnán László: *A pápaság és császárság küzdelmének politikai nyelve*. In. „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Miru György, Velkey Ferenc. Debrecen, 2013. 51–65.

³⁰ Karl Otmar von Aretin: *Das Heilige Römische Reich und die Türkenkriege*. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1987. 33 sz. 361–366. itt: 361.; Winfried Schulze: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München, 1978.; Alfred Kohler: *Karl V. 1500–1558. Eine Biographie*. München-Nördlingen, 2014. 96–97.

³¹ A birodalmi török segélyre ld. Peter Rauscher: *Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriege“ (1548–1593)*. In. *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 38. Hg. Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner, Peter Rauscher. München-Wien, 2003. 45–83.; Wolfgang Steglich: *Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V.* = *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1972. 7–55.; Winfried Schulze: *Imperial Taxes in the 16th Century*. In. *Economic Systems and State Finance*, Vol. II. Ed. Richard Bonney. Oxford, 1996. 261–279.

³² DOZA IV. Nr. 5414.

zött néhány esztendőnyi békét hozó drinápolyi megállapodást (1547. június 19.)³³ követő másfél évtizednyi (1551–1566) várvívásokkal járó várháborúk idején,³⁴ 1553-ban Bécsben ismét felmerült az az elképzelés, hogy a Német Lovagrend vegyen részt a magyar határvédelemben, és vegye át valamelyik határvár védelmét és fenntartási költségét.³⁵ 1556. december 20-án az alig három hónapja nagyváradi püspöknek kinevezett Forgách Ferenc és a királyi Magyarország számos főura a magyar rendek nevében a török elleni harcokhoz a Német Lovagrend nagymesterének támogatását is kérte. A kérelem elsősorban a lovagrend politikai támogatására, és nem katonai szerepvállalására vonatkozott. A regensburgi birodalmi gyűlésre küldendő magyar követek kérésének pártfogására, azok melletti kiállásra szerette volna megnyerni a lovagok támogatását, mert a nagymester katolikus birodalmi fejedelemnek minősült. 1529-től a birodalmi gyűléseken az egyházi fejedelmek között a salzburgi érsek után következett a rangsorban.³⁶ A regensburgi birodalmi gyűlésen (1556. július 13. – 1557. március 16.) a fő téma V. Károly lemondását követően az I. Ferdinándra szálló császári méltóság kérdése,³⁷ az augsburgi vallásbéke és ehhez kapcsolódóan a katolikus és protestáns felekezetek közötti viszony volt, és sokkal kisebb figyelem irányult a török jelentette fenyegetésre.³⁸ Ennek ellenére I. Ferdinánd követeként Forgách Ferenc váradi püspök elérte, hogy a birodalmi rendek megszavazzák 40 000 gyalogos és 8000 lovas katona kiállítását a törökkel szemben.³⁹ Azt, hogy ebben volt-e valamilyen szerepe a birodalmi gyűlésen résztvevő Német Lovagrend nagymesterének, nem tudjuk. Anyagi támogatást azonban a török elleni háborúhoz a lovagok a birodal-

³³ Török Pál: *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547. Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIV/12. Bp., 1930. 94–100.

³⁴ Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Bp., 1990. 101.; Pálffy 2010. 73.

³⁵ Hans Hubert Hofmann: *Der Staat des Deutschmeister. Studien zu einer Geschichte des Deutschen Ordens im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation*. München, 1964. 226–233.

³⁶ Marian Biskup: *Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland im Banne habsburgischer Politik in der zweiten Hälfte des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts*. In: Marian Biskup: *opera Minora. studia z dziejów Zakonu Krzyżackiego, Prus, Polski i krajów nadbałtyckich*. Toruń, 2002. 84–105. itt: 86.; Madis Maasing: *Die Reichstagsteilnahme des livländischen Deutschordenszweiges und seine Beziehungen mit dem Deutschen Zweig (ca. 1520–1560). = Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2021. 26. sz. 179–222. itt: 188.

³⁷ V. Károly lemondásáról legújabban ld. Tózsá-Rigó Attila: *Egy önkéntes „fogságba” vonulás története: V. Károly lemondásának és visszavonulásának körülményei*. In: *Száműzetés, fogság, szabadulás a középkori és kora újkori Európában*. Szerk. Bárány Attila, Pósnán László. Debrecen, 2021. 197–213.

³⁸ Erns Walter Zeeden: *Das Zeitalter der Glaubenskämpfe*. Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 9. München, 1973. 48.

³⁹ Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975. 223.; Kulcsár Péter: *Humanista történetírók*. Budapest, 1977. 792.

mi segélyen túl is adtak. 1562. december 4-én például ilyen célra 15 000 aranyforint összegű, két évre szóló, kamatmentes kölcsönt adtak I. Ferdinándnak.⁴⁰

1565-ben II. Miksa császár arra kérte a Német Lovagrendet, hogy térjen vissza eredeti hivatásához, a pogányok (azaz a törökök) elleni folyamatos, állandó fegyveres harchoz, ahogyan ezt Máltán a johannita lovagok is teszik. Ennek érdekében azt tervezte, hogy a magyar határvidékre telepíti a Rendet. Ez az elképzelés, hogy a Habsburg–török határvidék védelmére – középkori példákat követve – valamilyen egyházi lovagrendet kellene igénybe venni, most II. Miksa császár idején Lazarus Freiherr von Schwendi császári hadvezértől származott.⁴¹ A következő évben a lovagrend számos császári adományban részesült, hogy legyen miből finanszíroznia a tőle elvárt katonai szerepvállalást.⁴² A császári udvarból érkező ösztönzések hatására a Német Lovagrend nagykáptalana 1566. november 7-én Heilbronn-ban tartott ülésén úgy döntött, hogy a török segély mellett a saját költségén nyolc hónapra kiállít és felszerel 300 lovast, amihez – számítása szerint – 46 000 aranyforintra lesz szüksége. Gabriel Kreutzer osztrák Landkomtur és kijelölt utóda (koadjutor) e tisztségben, Leonhard Formentin a kiújult török háború és a pestis miatt kimentését kérte a káptalani ülésről.⁴³ A török elleni katonai fellépés melletti elkötelezettség bizonyosságául 1566 decemberében a gyorsan felállított lovagrendi katonai kontingens Frambich Bock von Lichtenberg és négy másik lovag (Robrecht von Malsen, Conrad de Horion, Johann von Zievel, Reinhard von Merode) vezetésével útra is kelt Magyarországra, hogy részt vegyen a török háborúban.⁴⁴ A hadba vonult lovagok, akik német nemesi családok sarjai voltak, tiszti rangban a császári hadseregbe betagolódva látták el szolgálatukat. A korabeli Európában mindenhol a hadseregekben a nemesi származás az előfeltételét jelentette a tiszti rendfokozatnak. 1567. október 29-én II. Miksa császár úgy rendelkezett, hogy a Német Lovagrendbe lépni szándékozóknek német felmenőkkel kell rendelkezniük és legkevesebb száz évre visszamenőleg igazolniuk kell nemesi származásukat.⁴⁵ Két nappal később az uralkodó a Birodalom

⁴⁰ DOZA IV. Nr. 5787.

⁴¹ Wilhelm Edler von Janko: *Lazarus Freiherr von Schwendi, oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilians II.* Wien, 1871. 54–55.; Wilhelm Erben: *Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze.* Wien, 1894. 7.; Vladimir von Schnurbein: *Die Bemühungen des Hauses Habsburg zur Ansiedlung von Ritterorden beim Aufbau der Militärgrenze. = Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit,* 2008. 12. sz. 36–52. itt: 42–43.

⁴² DOZA IV. Nr. 5863, 5865, 5866, 5867, 5868, 5869, 5870.

⁴³ DOZA IV. Nr. 5882.

⁴⁴ DOZA Ex 110/3.; Mertens 2012. 172.

⁴⁵ DOZA IV. Nr. 5905.

fontos segítőjének és támogatójának nevezte a lovagrendet,⁴⁶ 1568. február 5-én pedig megerősítette annak birtokait és privilégiumait.⁴⁷ A háborúhoz sok pénzre volt szükség, így még arra is sor került, hogy az 1569. február 3-án írt levelében II. Miksa azt kérte a nagymestertől, hogy az elhunyt osztrák Landkomtur, Gabriel Kreutzer hagyatékát kölcsönként egy évre felhasználhassa.⁴⁸ Lazarus Freiherr von Schwendi elképzeléséről, hogy a Német Lovagrendet igénybe lehetne venni a Habsburg–török határ valamelyik részének védelmére, az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen is szó esett, de döntés e kérdésben nem született.⁴⁹ Az 1576. évi regensburgi Reichstagot megelőzően von Schwendi egy memorandumban fejtette ki részletesen katonai javaslatait, köztük a Német Lovagrendre vonatkozó elképzeléseit is. Kanizsa, Győr vagy Pápa várát javasolta átadni a lovagoknak, de ehhez a magyar rendek jóváhagyását is szükségesnek tartotta. Úgy vélte, hogy az átengedett vár költségeihez való hozzájárulásként a lovagrend megkaphatná a török által elpusztított kolostorok birtokait is, függetlenül attól, hogy azok korábban melyik szerzetesrendé voltak.⁵⁰ Az 1576. évi birodalmi gyűlés a török elleni birodalmi segélyről ugyan nem tárgyalt, mert a fő figyelem Rudolf római királlyá (azaz trónörökössé) választására irányult,⁵¹ de a Német Lovagrend Magyarországra telepítésének tervéről így is gyakran szó esett, ám ennél több e kérdésben nem történt. Ebben minden bizonnyal nagy szerepe volt annak, hogy a császár megbetegedett, és személyesen nem tudott részt venni a tárgyalásokon (itt, Regensburgban is hunyt el).⁵² Az 1568. évi drinápolyi békét követő, két és fél évtizedig tartó „háborús békeévek” idején különösen felértékelődött a magyar határvidéken húzódó végvárrendszer szerepe és a fenntartásához szükséges költségek fontossága.⁵³ Ez magyarázta azt, miért foglalkoztak olyan sokat a korban von Schwendi elképzelésével, a Német Lovagrendnek átadandó magyarországi vár (vagy várak) kérdésével. A regensburgi birodalmi gyűlésen szóba hozott javaslattal, hogy a lovagrend települjön át a magyar–török határra, s ott védelmezze a kereszténységet (*vf die Frontier in Hungern zu desto mehrer Abwehrung des Thurckhischen Vheindts in die Christenheit*) a Rend káptalanja is foglalkozott 1577. január 19-én. A lovagrend jelen lévő tagjai elutasították annak a lehetőség-

⁴⁶ DOZA IV. Nr. 5906.

⁴⁷ DOZA IV. Nr. 5913.

⁴⁸ DOZA IV. Nr. 5952.

⁴⁹ Erben 1894. 7.

⁵⁰ Erben 1894. 12–13.

⁵¹ Hugo Heinrich Moritz: *Die Wahl Rudolfs II. Der Reichstag zu Regensburg, 1576 und die Freistellungsbewegung*. Marburg, 1895.

⁵² Schnurbein 2008. 44.

⁵³ Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995. 108. sz. 114–185. itt: 115.

gét, hogy Magyarországra vagy Horvátországba költözzenek, de ezzel együtt úgy döntöttek, hogy a török fenyegetés miatt az eddigiekhez képest erőteljesebben fognak részt venni az ellenük folyó harcokban.⁵⁴ Úgy tűnik, a bécsi udvar megelégedett ezzel a fejleménnyel, és a következő év elején, 1578. január 30-án II. Rudolf császár megerősítette a Német Lovagrend kiváltságait és birtokait.⁵⁵

A 16. századi török háborúk legfontosabb és legjelentősebb lovagrendi résztvevője II. Miksa császár utószülött fia, III. Miksa osztrák főherceg volt. Egyik testvére, Vencel a johannita lovagok sorába lépett be és Kasztília nagypriorja, másik testvére, Albrecht pedig Toledo püspöke lett.⁵⁶ Miksa főherceg 1584-ben lépett be a Német Lovagrendbe, és a következő évben már koadjutor, azaz a nagymester kijelölt utódja lett.⁵⁷ Az uralkodói dinasztiához tartozását és koadjutori tisztségét a Német Lovagrend helyzetének és tekintélyének megerősítésére igyekezett felhasználni, s mindehhez a török háború kínálta lehetőségeket próbálta kiaknázni. A pogányok elleni harc eszményét a lovagrend mindennapi gyakorlatává kívánta tenni, és erre Magyarországon, a határvidéken kínálkozott lehetőség.⁵⁸ A lengyel trónviszály miatt azonban a főherceg-koadjutornak a Német Lovagrenddel kapcsolatos terveit átmenetileg félre kellett tennie. Báthori István lengyel király halálát követően (1586) a Habsburgok harmadszor is megkísérelték megszerezni a lengyel trónt. Királyjelöltjük Miksa főherceg, a Német Lovagrend második legfontosabb tisztségviselője volt, de a választásnál alulmaradt III. Vasa Zsigmonddal szemben. Miksa (és a Habsburg-ház) katonai erővel igyekezett megszerezni a lengyel koronát, de 1588-ban a sziléziai Pitschennél vereséget szenvedett, és másfél évig Lengyelországban raboskodott.⁵⁹

1593-ban kitört a hosszú, tizenöt évig tartó Habsburg–török háború. Miksát, aki 1590-től a Német Lovagrend nagymestere lett, 1593-ban Stájerország kormányzásával bízták meg, és ezzel együtt az ő kezébe került az itteni határvédelem parancsnoki tisztsége is.⁶⁰ A nagykáptalantól azt kérte, hogy finanszírozza egy lovagrendi zászló alatt hadba vonuló, 200 lovasból és 100 gyalogusból álló katonai

⁵⁴ DOZA IV. Nr. 6136.; Hofmann 1964. 232, 269.

⁵⁵ DOZA IV. Nr. 6190.

⁵⁶ Schnurbein 2008. 48.

⁵⁷ Erben 1894. 541–543.

⁵⁸ Josef Hirn: *Erzherzog Maximilian der Deutschmeister, Regent von Tirol*, Bd. I. Innsbruck, 1915. 26.; Karl H. Lampe: *Die europäische Bedeutung des Deutschen Ordens. = Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 1951. 88. sz. 110–149. itt: 137–141.; Heinz Notflatscher: *Glaube, Reich und Dynastie. Maximilian der Deutschmeister. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 11. Marburg, 1987. 174.

⁵⁹ Hirn 1915. 26–28.; Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Bp., 1996. 53.; Voigt 1859. 256–258.

⁶⁰ Hirn 1915. 43.; Schnurbein 2008. 49.

egység kiállítását, a lovagoktól pedig azt, hogy személyesen ők maguk is minél nagyobb számban vonuljanak hadba. 1593. december 10-én a nagykáptalan a török elleni háború céljára összesen 32 000 aranyforint kölcsön felvételéről határozott.⁶¹ 1594 tavaszán Miksa nagymester ösztönzésére és felszólítására a Német Lovagrend 100 tagja vonult hadba, és maga a nagymester is a katonai egységgel tartott.⁶² A káptalan 1594. április 19-én Kölnben további 7066 forintot szavazott meg a felfogadott lovasok finanszírozására, és 12 000 tallért a török elleni hadjáratra indult lovagok kiadásaira.⁶³ Az 1594. évből fennmaradt zsoldjegyzék tanúsága szerint a Német Lovagrend valóban kiállította és a török elleni hadszíntérre küldte a 200 lovasból és 100 gyalogosból álló katonai kontingenst.⁶⁴ A 16–17. század fordulóján a császári hadseregben 400 gyalogos katona jelentett egy gyalogos zászlóaljzat, ami 100 hosszú pikával, pisztollyal és mellvérttel, 50 karddal, bárdal és pisztollyal, 50 pikával és 200 mellvérttel, törrel, muskétával felszerelt gyalogosból állt.⁶⁵ A gyalogosok havi fizetése általában 4 aranyforint volt.⁶⁶ A Német Lovagrend által kiállított 100 gyalogos havi zsoldja így 400 forintot tett ki. A lovasok esetében a zsold jóval magasabb, 18–20 forint volt havonta,⁶⁷ így az a 200 lovas, akiket a lovagok felfogadtak, havonta 3600–4000 forintba került. Az egész katonai egység zsoldja egy hónapra 4000–4400 forint volt. A Német Lovagrend káptalana már a háború kezdetén számolt a magas háborús költségekkel, és a hitelfelvétel mellett 1593-ban a velencei komturság eladása mellett döntött. A vevő, a velencei patriarcha 14 000 dukátot fizetett a városban lévő lovagrendi ingatlanokért.⁶⁸

⁶¹ DOZA IV. Nr. 6654, 6655, 6656.

⁶² Notflatscher 1987. 177.; Heinz Notflatscher: Ein Hochmeister und Erzherzog um 1600 als Grand-Tourist? Zur Mobilität Maximilians III. von Österreich. In: *Akkon – Venedig – Marienburg. Mobilität und Immobilität im Deutschen Orden*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 86. Hg. Hubert Houben, Weimar, 2022. 226–275. itt: 270.

⁶³ DOZA IV. Nr. 6677.

⁶⁴ DOZA Ex 111/5.

⁶⁵ Janko 1871. 211.; Zoltán Péter Bagi: The Organization of the Imperial Army in the Fifteen Years War. = *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged*, 2016. 12. sz. 168–180. itt: 173.

⁶⁶ Bagi Zoltán Péter: *A császári–királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Bp., 2011. 201–202.

⁶⁷ Bagi 2011. 209.

⁶⁸ Bernhard Demel: *1190–2010. 820 Jahre Deutscher Orden. Fünf Referate über eine lange Geschichte in Europa*. Wien, 2011. 129.; Johann Rainer: Zur Geschichte des Deutschordenspriorates Ss. Trinita in Venedig vornehmlich im 16. Jahrhundert. In: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*. Hg. Klemens Wieser. Bad Godesberg 1967. 357–370. itt: 360.; Deeleman 1903. 27.

A tizenöt éves háborúban részt vevő német lovagrendi lovagoknak csak egy részét ismerjük név szerint. Közülük sokan lelték halálukat Magyarországon vagy a magyar határokhoz közeli osztrák területeken. Sokan nem a csatateremen estek el, hanem különböző betegségek következtében haltak meg.⁶⁹ A Biesen rendtartományból hadba vonult lovagok közül Johann von Steenhuis 1584-ben lépett be a Rendbe, és 1594. október 6-án, útban Magyarország felé, Graz városában betegségben halt meg. Wilhelm von Schaesberg 1589-ben lett a Rend tagja, a hadjárat során ő is megbetegedett, ezért visszafordult, de 1594 májusában meghalt. Adam Spies von Bülllesheim lovag 1594 szeptemberében horvát földön, Zágrábban halt meg. Willem Stefaan von Lyndent 1594. augusztus 15-én a szlovéniai Beltiniciben hunyt el. Johann van der Blocquerie ugyancsak valamilyen betegségben halt meg Magyarországon. Werner von Binsfeld lovag az egyetlen, akiről biztosan tudjuk, hogy a harcmezőn esett el. Heinrich von Holtrop, Dietrich von Landsberg, Edmond Huyn von Amstenrade és Willem von Cortenbach lovagok viszont épségben tértek haza a török háborúból. A bieseni rendtartomány 1594-ben hadba vonult, s név szerint ismert 10 lovagjából tehát 6 halt meg és 4 tért vissza. A Német Lovagrend tagja volt Adolf von Schwarzenberg őrnagy is, aki az 1594. évi hadjáratban 2000 vallon lovasból álló hadtestet vezetett, de ő nem a bieseni rendtartományhoz tartozott. 1595-ben három újabb lovag érkezett Magyarországra a bieseni rendtartományból, közülük kettőnek a nevét ismerjük. Johann von Strijthagen, Heinrich von Dobbelsstein, és a harmadik, ismeretlen lovag közül senki sem tért haza, de nem tudjuk, hogy csatában vagy betegségben haltak meg. Mindhárman a vallon lovasoknak parancsoló Adolf von Schwarzenberg alatt szolgáltak.⁷⁰ A tizenöt éves háborúban hosszú éveken át katonáskodott Johann Friedrich von Herberstein lovag, aki 1595-ben kapitányi rangban szolgált, és a háború során az ezredesi rangig vitte. 1602-ben részt vett Székesfehérvár ostromában, de török fogságba esett. Isztambulba vitték, és ott halt meg 1604-ben.⁷¹ A török háborúban a Német Lovagrend a legmagasabb szinten képviseltette magát, mert abban személyesen a nagymester is részt vett, s nem is akármilyen minőségében: 1596-tól ő volt a magyarországi császári hadak főparancsnoka.⁷²

⁶⁹ Erben 1894. 570.

⁷⁰ Mertens 2012. 183–185.

⁷¹ Schnurbein 2008. 50–51.; Constantin von Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Bd. VIII. Artikel Herberstein. Wien, 1862.

⁷² Bernhard Demel: *Das Priesterseminar des Deutschen Ordens zu Mergentheim*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 12. Bonn–Bad Godesberg, 1972. 33.

A NÉMET LOVAGREND A 17. SZÁZADI TÖRÖK ELLENI HARCOKBAN

1606-ban a tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke⁷³ évében Miksa főherceg és nagymester új lovagrendi statútumokat dolgozott ki. A szabályzatok közé bekerült az, hogy aki felvételét kéri a Rendbe, köteles Magyarországon, vagy bárhol máshol, amit a Rend vezetése jóváhagyott, részt venni a török elleni harcokban.⁷⁴ Az új szabálynak megfelelően a Német Lovagrendbe újonnan belépett Johann Raitz von Freutz, annak ellenére, hogy a nagy török háború véget ért, 1608 elején mégis Magyarországra jött, és egy határvárban teljesített katonai szolgálatot. Ugyanígy tett 1611-ben Johann Wilhelm Elmpt, és 1612-ben Wilhelm Metternich zu Müllenark lovag is.⁷⁵ 1613. augusztus 23-án Mátyás, az új császár megerősítette a Német Lovagrend kiváltságait és birtokait.⁷⁶ Miksa főherceg hadvezéri és nagymesteri tevékenységének köszönhetően a 17. század elején jelentősen megnőtt a lovagrend presztízse. 1615. április 2-án Mátyás császár és Ferdinánd főherceg (a későbbi II. Ferdinánd császár) együttesen javasolta II. Károly belső-ausztriai főherceg negyedik fiának, Miksa Ernőnek a felvételét a Német Lovagrendbe.⁷⁷ Az újabb Habsburg-házi lovagot azonnal az osztrák rendtartomány előjárójává nevezték ki.⁷⁸

A törökkel kötött 1606. évi béke meglepően sokáig, fél évszázadig, 1660-ig tartott. A békének köszönhetően a magyar végvárakban beszűkültek a Német Lovagrend tagjai számára a katonai szolgálati lehetőségek. Ebben a helyzetben a lovagrend két lehetőséggel számolhatott. Az első egy régi terv felújítása volt, azaz átveszi valamelyik határmenti vár őrzését és fenntartását, ahol tagjai teljesíteni tudják katonai kötelezettségüket. A másik lehetőség az volt, hogy a német lovagok a Földközi-tengeren a velencei és pápai hadigályákon, vagy a johanniták

⁷³ Gustav Bayerle: The Compromise at Zsitvatorok. = *Archivum Ottomanicum*, 1980. 6. sz. 5–53.

⁷⁴ Udo Arnold: Regelentwicklung und Türkenkriege beim Deutschen Orden. In: *Die Regeln des Deutschen Ordens in Geschichte und Gegenwart*. Hg. Ewald Volgger. Lana, 1985. 130–135.; Demel 1972. 33.; Helmut Hartmann: Deutschordensritter in den Kriegen des 17. und 18. Jahrhunderts. In: *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumlér O. F. am 21. Oktober 1977*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 20. Hg. Udo Arnold. Marburg 1978. 228–249. itt: 229.; Hofmann 1964. 262.; Klaus Militzer: *Die Geschichte des Deutschen Ordens*. Stuttgart, 2005. 188.; Notflatscher 1987. 273–279.

⁷⁵ Mertens 2012. 185.

⁷⁶ *Die Urkunden des Deutschordens-Zentralarchivs in Wien*: Regesten, Bd. V. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 60/V. Hg. Udo Arnold. Weimar, 2019. (a továbbiakban: DOZA V.) Nr. 7165.

⁷⁷ DOZA V. Nr. 7212.

⁷⁸ *Habsburg lexikon*. Szerk. Brigitte Hamann. Bp., 1990. 349.

körében Máltán harcolnak a török ellen.⁷⁹ A Német Lovagrenden belül az 1625–1627 közötti években, amikor ezek a kérdések felmerültek, a többség véleménye az volt, hogy a Rend vezetése egy magyarországi végvár átvételét szorgalmazza a császárnál, mert a törökkel fennálló békeállapot miatt ez utóbbi olcsóbb és kevésbé kockázatos volt, mint a katonai szolgálat a mediterrán térségben. A döntésben talán annak is lehetett némi szerepe, hogy 1625-ben II. Ferdinánd császár kisebbik fia, Lipót Vilmos is belépett a Német Lovagrendbe.⁸⁰ A harminc éves háború azonban egy időre elterelte a figyelmet a magyar határvédelemben tervezett lovagrendi szerepvállalásról, lovagjai pedig a Habsburgok oldalán vonultak hadba. II. Ferdinánd 1625-ben és 1628-ban is megerősítette a Rend birtokait és privilégiumait.⁸¹ Adriaan von Cortenbach lovag 1630-ban Pomerániában halt meg valamilyen betegség következtében. Wallraf von Goltstein és Werner Anton Hatzfeldt és Weisweiler lovagok a lipcei csatában estek el 1631-ben. 1639-től Lipót Vilmos a Német Lovagrend nagymesterének koadjutora lett, és ugyanebben az évben a császári hadsereg főparancsnokának is kinevezték. 1640-ben kiűzte a svédeket Csehországból, majd Sziléziából. Katonai sikerei jelentősen emelték a lovagrend reputációját is. Johann Caspar von Stadion 1641-ben bekövetkezett halála után Lipót Vilmos átvette a nagymesteri tisztséget (1641. május 4.). A svédektől elszenvedett breitenfeldi vereség (1642) után lemondott a főparancsnokságról, és csak 1645-ben vállalta el újra, amikor Franciaország is belépett a háborúba.⁸² Kezdeményezésére a Német Lovagrend káptalana 1645. július 10-én saját ezred felállításáról döntött, amely 12 századból állt, és mindegyik század 100–100 főt számlált. A lovagrendi ezred a nagymester parancsnoksága alá tartozott, és abban kizárólag csak a Rend lovagjai tölthettek be tiszti beosztást.⁸³ A harminc éves háborúban tanúsított hűségéért és szolgálataiért III. Ferdinánd császár 1651. június 9-én a Német Lovagrendnek adományozta a bécsi Absberg kastélyt.⁸⁴ A Rend folyamatosan növekvő presztízse, tekintélye számos német nemesi család sarját ösztönözte az 1650-es években arra, hogy belépjen ebbe a szervezetbe. 1652. február 12-én például Franz Ernst von Karstet, császári ezredes tanúsította, hogy Georg Balthasar von Plätsch, a lovagrend tagja, teljesítette a szabályzatban előírt

⁷⁹ Arnold 1985. 129–130.; Mertens, 2012. 186.

⁸⁰ *Habsburg lexikon*, 1990. 247.

⁸¹ DOZA V. Nr. 7429, 7492.

⁸² *Habsburg lexikon*, 1990. 247.; Bernhard Demel: Leopold Wilhelm von Österreich (1642–1662). In: *Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190–1994*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 6. Hg. Udo Arnold. Marburg, 1998. 214–226.; Renate Schreiber: *Erzherzog Leopold Wilhelm. Bischof und Feldherr, Statthalter und Kunstsammler. Studien zu seiner Biographie*. Wien, 2001.

⁸³ Hartmann 1978. 230.; Hofmann 1964. 256–257.; Mertens 2012. 188.

⁸⁴ Deeleman 1903. 29.

három évi katonai szolgálatát, melynek során zászlósi rangra emelkedett.⁸⁵ Egoľff Ernst von Lützelburg bajor nemes 1656-ban lépett be a lovagrendbe.⁸⁶ Caspar Schenck von Nideggen zu Hillenraad 1653-ban lett a Német Lovagrend tagja, de katonai szolgálatát nem a császár zászlaja alatt, hanem a spanyol hadseregben teljesítette, mert az 1650-es években még béke volt a magyar–török határon.⁸⁷ Ez a béke természetesen csak Bécs és a Porta szempontjából volt igaz, mert a határok menti harcok, kisebb-nagyobb csetepaték soha nem szüneteltek. A hivatalos béke a mindennapokban azt jelentette, hogy pusztán a határvidék végvárainak katonasága között folytak az összecsapások, nem pedig a nagy hadseregek között.⁸⁸

Az Oszmán Birodalom figyelmét 1645-től a Velencével vívott háború kötötte le, ami Kréta birtoklásáért folyt. A török támadás a velencei uralom alatt álló sziget ellen 1645 júniusában kezdődött és 1669. szeptember 4-én, Candia (ma: Iraklio) város elfoglalásával ért véget.⁸⁹ A krétai háború mellett azonban 1658 nyaratól az erdélyi ügyek miatt a Habsburg–török viszony is kezdett kiéleződni, ami 1660-ban újabb háborúhoz vezetett.⁹⁰ Ilyen körülmények között a Német Lovagrend nagykáptalana 1662-ben, bécsi ülésén ismételten felvetette egy magyarországi végvár átvételének és fenntartásának tervét, és arról is döntött, hogy egy önálló lovagrendi ezredet állít fel, amely egy lovas és egy gyalogos egységből, összesen 600 főből áll.⁹¹ Létrehozását, megszervezését követően a lovagrendi egység Johann Caspar von Ampringen nagymester (1664–1684) pa-

⁸⁵ DOZA V. Nr. 7935.

⁸⁶ Friedrich W. Leitner: Aufschwör-, Amts- und Totenschilder in der Deutschordenskirche zu Friesach in Kärnten. = *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten*, 2005. 197–231. itt: 208.

⁸⁷ Mertens 2012. 200.

⁸⁸ Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Bp., 2002. 305.

⁸⁹ A krétai háborúról ld. Roger Charles Anderson: *Naval Wars in the Levante 1559–1853*. Liverpool, 1951. 121–132.; Thomas Freller: *Militärische Strategie und christliche Propaganda. Der Krieg um Kandia (1645 bis 1669) und der Padre Ottomano*. Berlin-Boston, 2017.; Wilhelm Kohlhaas: *Candia 1645–1669. Die Tragödie einer abendländischen Verteidigung mit dem Nachspiel Athen 1687*. Osnabrück, 1978.; Klaus-Peter Matschke: *Das Kreuz und der Halbmond. Die Geschichte der Türkenkriege*. Düsseldorf-Zürich, 2004. 368–375.; Kenneth Meyer Setton: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia, PA 1991. 110–115.; Dorothy M. Vaughan: *Europa and the Turk*. Liverpool, 1954. 256–259.

⁹⁰ B. Szabó János: *Erdély tragédiája 1657–1662*. Bp., 2019.; Ekkehard Eickhoff: *Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700)*. Bp., 2010. 5–210.; Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Bp., 1987. 88–89.; Matuz, 1990. 144–145.; Perjés 2002. 319–325.; Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Magyarok Európában II. Bp., 1990. 269–272.

⁹¹ DOZA Ex 115/2.; Bernhard Demel: Der Deutsche Orden seit 1525 – neue Aufgaben im Reich, in Österreich-Ungarn und seit 1929. = *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2001. 11. sz. 77–114. itt: 77.

rancsnoksága alatt a Ludwig Wilhelm von Baden örgróf vezette birodalmi sereg részeként 1664-ben részt vett a Magyarországon folyó török elleni harcokban, és a győztes szentgotthárdi ütközetben is. Ebben a csatában a birodalmi csapatok (kb. 8300 fő, ebből 6800 gyalogos és 1500 lovas) a derékhadat alkották, a bal szárnyat a Jean de Coligny-Saligny gróf vezette francia erők (kb. 5400 fő, ebből 3500 gyalogos és 1900 lovas), valamint a Wolfgang Julius Hohenlohe-Gleichen altábornagy parancsnoksága alá tartozó kb. 900 főnyi kontingens, amit a Rajnai Szövetség küldött. A jobb szárnyon a császári csapatok álltak (kb. 11 000 fő, 5000 gyalogos és 6000 lovas). A császári ezredeknek és az egész keresztény haderőnek Raimund Montecuccoli gróf volt a főparancsnoka.⁹² Az újabb török háborúban és a szentgotthárdi csatában a Német Lovagrend számos tagja vesztette életét. Johann Waldbott von Bassenheim lovag még a háború kezdetén, 1660-ban valamilyen lázbetegségben a tokaji táborban halt meg. Egolff Ernst von Lützelburg, a lovagrend lovassági kapitánya 1664-ben a császári erők felvonulása során Alsó-Ausztriában, Waidhofenben hunyt el, ugyancsak valamilyen betegség következtében. Damian Adolf von Orsbeck, császári főhadnagy, a Német Lovagrend saarburgi komturja, Kanizsa váránál esett el. Althausen Hauskomturja, Wilhelm Ferdinand Fauber von Randegg kapitány Csáktornyanál hunyt el, és a határhoz közeli lovagrendi rendháznál, Großsonntagban (Velika Nadelja) temették el.⁹³ Philipp von Wassenaar tot Warmond, franköldi lovag tíz nappal a szentgotthárdi csata előtt Győrnél megbetegedett és meghalt. A mülheimi rendházból Magyarországra jött Johann Heinrich von Eppe halálát szintén betegség okozta. Testvérét, Johann Adolf von Eppe lovagot, aki szintén részt vett a török hadjáratban, a következő évben dezertálás miatt kizárták a Német Lovagrendből, mert Győrnél önkényesen elhagyta a posztját, pedig azt semmilyen körülmény sem tette szükségessé.⁹⁴ Hendrik van Kerkom tot Haren, a lovagrendi ezred lovassági kapitánya a szentgotthárdi csatában esett el, ahogyan Philipp Wilhelm, Heinrich Franz von Kerckhem, Franz Ignaz von Leublfling és Wolfgang Christoph von Drandorf lovagok is.⁹⁵ Hendrik van Wassenaar tot Warmond, Berent van Oostrum tot Moersbergen és Ferdinand von Rolshausen zu Büttgenbach lovagok épségben tértek vissza Németországba a török háborúból.⁹⁶ Johann Jakob Freiherr von Prank, osztrák lovag, Möttling és Tscheneubl rendbirtokok előljárója, 1661-től

⁹² Kurt Peball: *Die Schlacht bei St. Gotthard–Morgersdorf 1664*. Militärische Schriftenreihe 1. Wien, 1964.; Ferenc Tóth: *Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne*. Paris, 2007.

⁹³ Hartmann 1978. 241.; Leitner 2005. 208.

⁹⁴ Dorn 1978. 181.

⁹⁵ Hartmann 1978. 241.

⁹⁶ Mertens 2012. 192–200.

1666. március 5-én bekövetkezett haláláig császári kapitányként a határvidéken, Karlstadt (Karlovac) várában szolgált.⁹⁷

1664. augusztus 10-én Vasváron az Oszmán és a Habsburg birodalom húsz évre szóló békét kötött egymással. Mindkettőnek szüksége volt a Magyarországon felszabaduló katonai erőre más frontokon. A török már 1645-től háborúban állt Velencével, I. Lipót császárnak pedig nyugatra kellett figyelnie, XIV. Lajos francia király lépéseire, mert a beteges IV. Fülöp spanyol király esetleges halála, és a francia uralkodó spanyol feleségének dél-németalföldi öröklése kérdése háborúval fenyegetett Bécs és Párizs között.⁹⁸ A vasvári békét követően a Német Lovagrend Magyarországon már csak mutatóban tudta gyakorolni hivatását, a török elleni fegyveres küzdelemre a Földközi-tenger térsége kínált lehetőséget. Hendrik van Wassenaar tot Warmond (aki 1663-ban lépett be a Rendbe) és Berent van Oostrum tot Moersbergen (ő 1664-ben lett a szervezet tagja) a szabályzatban előírt három éves katonai szolgálatból 1664-ben egy évet Magyarországon teljesített, a törökkel kötött béke miatt azonban 1665-ben Máltára utazott, hogy a johanniták zászlaja alatt hadakozzon. Bertram Wessel von Loe zu Wissen lovag 1667-ben szintén Máltára ment katonáskodni, majd onnan Krétára, hogy a török ellen ténylegesen harcolhasson. Ugyanígy tett Vincent Michael von Eynatten zu Neuerburg lovag is: 1667-ben Máltára, majd Krétára utazott.⁹⁹ 1668. március 3-án IX. Kelemen pápa levélben kért segítséget Johann Caspar von Ampringen nagymestertől a török által ostromlott Candia (Iraklio) megsegítésére.¹⁰⁰ A segítségkérésre a Német Lovagrend egy 200 fős katonai kontingenst állított ki, melyet 18 lovagrendi tiszt vezetett Krétára.¹⁰¹ Közöttük volt Ferdinand von Rolshausen zu Büttgenbach lovag is, aki 1664-ben részt vett a török elleni magyarországi hadjáratban,¹⁰² vagy Johann Wilhelm von Zocha, aki korábban Dalmáciában már állt velencei szolgálatban. A német területekről érkező lovagrendi egységhez csatlakoztak azok a lovagok is, akik Máltáról jöttek Krétára. Ahogyan korábban a magyarországi hadszíntéren, úgy Krétán is legalább annyian haltak meg betegségben, mint a csatatéren. Vinzenz Michael von Eynatten zu Neuerburg például 1669-ben lázban halt meg, Flörsheim rendház adminisztrátora, Wilhelm Wenne-

⁹⁷ Bernhard Demel: Die Bestände des „exercitium militare” und „militaria” im Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien. = *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 2001. 49. sz. 311–347. (a továbbiakban: Demel 2001 b) itt: 313.

⁹⁸ Papp Imre: *A Napkirály. XIV. Lajos élete és kora*. Bp., 1989. 161. René Pillorget: A klasszicizmus kora. In: *Franciaország története I.* Szerk. Georges Duby. Bp., 2005. 589–632. itt: 592–593.; Rudolf Vierhaus: *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus*. Göttingen, 1984. 154–155.

⁹⁹ Mertens 2012. 191, 200.

¹⁰⁰ DOZA V. Nr. 8461.

¹⁰¹ DOZA Ex 116/1.; Voigt 1859. 385–389.

¹⁰² Mertens 2012. 192.

mar von Neuhoff lovag pedig egy velencei ellentámadás során Euboa szigetén esett el 1668-ban.¹⁰³ Johann Wilhelm von Metzenhausen 1668-ban lépett be a lovagrendbe, s kötelező katonai szolgálati idejét Krétán igyekezett teljesíteni. A krétai harcok során egészen az alezredesi rangig emelkedett.¹⁰⁴ A hosszú krétai háború, és Candia három évig tartó ostroma végül 1669-ben a törökök győzelmével ért véget. Az ostrom során 30 985 keresztény vesztette életét (köztük 280 velencei patrícius) és 118 754 török. A huszonnégy évig tartó háború költsége Velence esetében elérte a 125 millió dukátot, ami az állam 25–30 évnyi bevételének felelt meg. A Német Lovagrend által küldött kontingens a végsőkig kitartott, és az utolsók között távozott Candiából.¹⁰⁵

Annak ellenére, hogy 1664-től béke volt a Habsburgok és a törökök között, a Német Lovagrend mégsem szakadt el Magyarországtól, mert Johann Caspar von Ampringen nagymestert a császár 1673. február 27-én kinevezte az ország kormányzójává. Hat évvel később, 1679-ben a saját kérésére felmentették e megbízatás alól.¹⁰⁶ Kormányzói munkáját német lovagrendi tagok is segítették, mint például Fersinand Alexander von Wrede vagy Johann Dietrich von Doornich lovagok.¹⁰⁷ A Porta támogatását élvező egyesült erdélyi és kuruc hadak támadását a Habsburg fennhatóság alá tartozó magyar területek ellen (1678) császári ellentámadás követte, amelyben a Német Lovagrend tagjai közül is többen részt vettek, mert azt a keresztény hitüket eláruló, törökbarát erők elleni igazságos harcnak tartották. Ambrosius Jozef van Horne lovag, császári főhadnagy például 1679-ben a saját költségén jött Magyarországra katonáskodni. Heinrich Theobald von Goltstein lovag 1679-ben a horvát területekhez közeli délnyugati határnál szolgált. Johann Hunold von Plettenberg lovag Magyarországon halt meg 1679. július 4-én.¹⁰⁸ Ugyanebben az évben, december 16-án lépett be a Német Lovagrendbe Ludwig Anton von Pfalz-Neuburg, I. Lipót császár sógora. Az uralkodói pártfogásnak köszönhetően koadjutor lett, majd Johann Caspar von Ampringen halála után átvette a nagymesteri tisztséget (1685–1694).¹⁰⁹ Hivatali ideje alatt újra kezdődtek a Habsburg–török háborúk. 1683-ban Kara Musztafa nagyvezír hatalmas sereggel vonult Magyarországra, majd július 14-én ostrom alá vette Bé-

¹⁰³ Hartmann 1978. 242.

¹⁰⁴ Leitner 2005. 210.

¹⁰⁵ Eickhoff 2010. 264–267.; Molly Greene: *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton, NJ. 2000, 110–113.; Matschke, 2004. 368–375.

¹⁰⁶ Deeleman 1903. 30.

¹⁰⁷ Dorn 1978. 181, 212.

¹⁰⁸ Mertens 2012. 201, 212.

¹⁰⁹ Deeleman 1903. 30.; Maria Lehner: *Ludwig Anton von Pfalz-Neuburg (1660–1694). Ordensoberhaupt – General – Bischof*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 48. Marburg, 1994. 51–69.

cset.¹¹⁰ A város védelmét irányító Ernst Rüdiger von Starhemberg tábornagy parancsnoksága alatt szolgált unokaöccse, a Német Lovagrend tagjai közé tartozó Guido von Starhemberg is, aki később számos ütközetben harcolt a török ellen. Figyelemre méltó katonai karriert futott be,¹¹¹ és egyike volt annak a közel kéttucat embernek, akik I. Lipót állandó levelezőpartnerei közé tartoztak.¹¹² Rajta kívül természetesen számos más német lovagrendi tag is részt vett Bécs védelmezésében, majd azt követően a további török elleni harcokban.¹¹³ Ludwig Anton von Pfalz-Neuburg, a nagymester koadjutora szintén harcolt az ostromlott Bécs felmentéséért vívott kahlenbergi csatában.¹¹⁴ A kahlenbergi vagy bécsi csata (1683. szeptember 12.) után a keresztény szövetségesek a török elleni háború folytatása mellett döntöttek. Szeptember második felében a császári sereg Lotharingiai Károly herceg, a lengyel hadak III. Jan Sobieski király, a német tartományok által kiállított csapatok pedig Miksa Emanuel választófejedelem parancsnoksága alatt Magyarországra vonultak. A keresztény haderőnek a német lovagrendi kontingens is része volt.¹¹⁵ Ezt egy 1683. szeptember 24-én kelt lovagrendi irat egyértelműen alátámasztja, mely szerint Edmund Gottfried Freiherr von Borholtz, bieseni Landkomtur helyett, aki ekkor Magyarországon tartózkodott, a testvére írta alá egy nemesnek a Német Lovagrendbe történő felvételével kapcsolatos okmányokat.¹¹⁶ A korábbi hadjáratokhoz hasonlóan a harctéri sérülések és halál mellett a katonákat legalább ugyanolyan mértékben fenyegették a különböző betegségek, járványok is. A Német Lovagrend Ruhr-vidékről származó, ekkor már 85 éves tagja, Ferdinand Alexander von Wrede lovag nem sokkal azután, hogy a sereg elhagyta Bécset, súlyosan megbetegedett, és Pozsonyban meghalt. Guido von Starhemberg Buda 1684. évi ostrománál súlyosan megsebesült, Johann Graf von Attems lovag pedig, aki századosi rangban volt, Pest elfoglalása-

¹¹⁰ Thomas M. Barker: *Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683*. Graz-Wien-Köln, 1982.; Ferdinand Opll: *Türken vor Wien – Die Belagerung von 1683*. = *Damals. Das Magazin für Geschichte*, 2019. 51. sz. 30–33.

¹¹¹ Alfred Ritter von Arneth: *Starhemberg, Guido Graf von*. In. *Allgemeine Deutsche Biographie* Bd. 35. Leipzig, 1893. 473–480.; Constantin von Wurzbach: *Starhemberg, Guido Graf*. In. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* Bd. 37. Wien, 1878. 202–208.

¹¹² Petr Mat’á–Stefán Siennel: *Die Privatkorrespondenzen Kaiser Leopold I*. In. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Hg. Josef Pauser, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer. Wien-München, 2004. 837–848. itt: 847.

¹¹³ Demel 2001. 78.

¹¹⁴ Deeleman 1903. 30.; Lehner 1994. 75–82.

¹¹⁵ Winfried Irgang: *Freudenthal als Herrschaft des Deutschen Ordens 1621–1725*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 25. Bonn-Bad Godesberg, 1971. 165.

¹¹⁶ *Die Urkunden des Deutschordens–Zentralarchivs in Wien: Regesten*, Bd. VI. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 60/VI. Hg. Udo Arnold. Weimar, 2020. (a továbbiakban: DOZA VI.) Nr. 8856.

kor vesztette életét.¹¹⁷ Lotharingiai Károly herceg, a keresztény had főparancsnoka ugyanis Pest elfoglalásával akarta biztosítani Buda ostromának előkészületeit.¹¹⁸ Buda ostrománál Ludwig Anton von Pfalz-Neuburg koadjutor is súlyosan megbetegedett, és visszatért Németországba.¹¹⁹ Johann Philipp von Hutten lovag, aki hadnagyként szolgált a császári hadseregben, 1685-ben Érsekújvár ostromakor vesztette életét.¹²⁰ A betegségéből felépült Ludwig Anton von Pfalz-Neuburg 1685. január 15-én átvette a nagymesteri tisztséget, fél évvel később pedig kinevezték császári altábornagynak (ekkor 25 éves volt). A következő év nyarán a testvérével együtt, Bécsen keresztül a magyarországi hadsereghez utazott, amelyik június 18-án újból ostrom alá vette Budát.¹²¹ Az ostrom során szerzett sérülésében halt meg Beat Ignaz Degelin von Wengen lovag, a lovagrendi kontingens kapitánya, akit Pesten temettek el.¹²² Buda visszafoglalásának (1686. szeptember 3.) hírért a Német Lovagrend nagymestere, a császár sógora vihette meg Bécsbe, aki ezt követően hamarosan vissza is tért a táborba, mert a török elleni háború tovább folytatódott. A tartóssá váló tábori, hadszíntéri körülményekre való tekintettel 1687. január 15-én XI. Ince pápa engedélyezte, hogy a nagymester egy hordozható tábori oltárt használjon imádkozásaihoz.¹²³ A nagyharsányi, vagy második mohácsi csataként emlegetett ütközetben (1687. augusztus 12.) szintén ott voltak a Német Lovagrend tagjai és fegyveresei. A frank birodalmi körzet lovasági parancsnoka, Johann Karl Wilderich von Frankenstein lovag életét is vesztette a harcban, Laibach komturja, Heinrich Theobald von Goltstein viszont, aki korábban már szolgált Magyarországon, szerencsésen túlélte az összecsapást.¹²⁴ A nagyharsányi ütközetben a nagymester mellett Guido von Starhemberg szintén részt vett, akit két évvel később a nisi csata (1689. szeptember 24.) után előléptettek vezérőrnagynak.¹²⁵ Az 1687. évi harcokban egy Heinrich Schenck von Nidegen nevű lovagrendi lovag is részt vett, és épségben tért haza.¹²⁶ 1687. szeptember

¹¹⁷ Hartmann 1978. 242.

¹¹⁸ Tóth Ferenc: *A hercegség nélküli herceg. Lotaringiai Károly (1643–1690)*. Pécs-Budapest, 2021. 109.

¹¹⁹ Lehner 1994. 86–88.

¹²⁰ Hartmann 1978. 242.

¹²¹ Deeleman 1903. 30.; Lehner 1994. 106–108.; Buda ostromához ld. Barta János: *Budavár visszavétele*. Bp., 1985.; Ferenc Szakály: *Hungaria eliberata. Die Rückeroberung von Buda im Jahr 1686 und Ungarns Befreiung von der Osmanenherrschaft (1683–1718)*. Bp, 1987.; Szakály 1990. 289.; Tóth 2021. 123–144.

¹²² Hartmann 1978. 242.

¹²³ DOZA VI. Nr. 8979.

¹²⁴ Hartmann 1978. 242.

¹²⁵ Arneth 1893. 473–480.; Wurzbach 1878. 202–208.

¹²⁶ Mertens 2012. 201.

végén az előrenyomuló császári haderővel tartó Ludwig Anton nagymester Szed környékén súlyosan megbetegedett, és el kellett hagynia a sereget.¹²⁷ A Német Lovagrend és a zászlaja alá tartozó ezred azonban továbbra is részt vett harcokban. Alfons Ferdinand von Hamel de Vierves lovagot, császári főtörzsőrmeester 1688-ban a Száva folyón történő átkeléskor kaszabolták le a janicsárok. A betegségek, járványok miatti veszteségek a korábbi időkhöz hasonlóan most is igen magasak voltak. Johann Rudolf von Riedheim würzburgi lovag, főtörzsőrmeester betegségben halt meg 1688-ban Mariborban (Marburg). Johann Christoph von Fechenbach, a frankföldi Ellingen rendházban a magyarországi hadjárat során összeszedett betegségbe halt bele 1691-ben. Guidobald Anastasius von Welsperg szintén betegségben halt meg 1692-ben Budán.¹²⁸ A veszfáliai Christoph Wolrad Vogt von Elspe lovag egy közelebbről nem ismert magyarországi településen ugyancsak betegség következtében hunyt el.¹²⁹ Dietrich Johann von Dornick zu Oefte lovagról csak annyit tudunk, hogy 1689-ben Magyarországon járt, katonaként szolgált a háborúban, de további sorsát homály fedi. Franz Emmerich von Reiffenberg lovag viszont épségben és egészségesen tért vissza a török fronttól Németországba.¹³⁰ A betegségéből felépült Ludwig Anton von Pfalz-Neuburg nagymester 1689 tavaszán tért vissza a sereghez, és XI. Ince pápa 1689. május 14-én írt levelében engedélyezte, hogy még két évig részt vegyen a török elleni háborúban, mert a nagymester a lovagrendi tisztségén kívül számos más egyházi méltóságot is betöltött: kanonok volt Kölnben és Lüttichben, továbbá prépost Ellwangenben.¹³¹ Két évvel később, 1691. augusztus 4-én a pápa ezt az engedélyt újabb két évvel meghosszabbította.¹³² Mindez azt jelentette, hogy a nagymester és a lovagrendi ezred folyamatosan részt vett a török háborúban. 1694. május 4-én azonban Ludwig Anton nagymester heves lázzal járó, rövid, de súlyos betegségben 34 éves korában elhunyt. Utódául két hónappal később testvérét, Szilézia eddigi főkapitányát, Franz Ludwig von Pfalz-Neuburgot választották (1694–1732), aki egyúttal Worms püspöke is volt.¹³³ A török elleni háború melletti elköteleződése talán még a bátyjánál is nagyobb volt. A Német Lovagrend mindeddig eseti jelleggel, egy-egy konkrét háborúhoz, hadjáratához kapcsolódóan állított ki, szerelt fel és finanszírozott bizonyos létszámú katonai kontingenst. 1695-ben

¹²⁷ Lehner 1994. 113–119.; Wolfgang Kaps: *Ludwig Anton von Pfalz-Neuburg (1660–1694)*. www.pfalzneuburg.de

¹²⁸ Hartmann 1978. 242–243.

¹²⁹ Anton Fahne: *Geschichte der westphälischen Geschlechter*. Köln, 1856. 152.

¹³⁰ Mertens 2012. 201.

¹³¹ DOZA VI. Nr. 9063.

¹³² DOZA VI. Nr. 9119, 9120.

¹³³ Deeleman 1903. 31.

azonban I. Lipót és Franz Ludwig nagymester (a császár sógora) között olyan megállapodás született, hogy a lovagrend a saját költségén felállít egy ezredet, amely állandó jelleggel, még békeidőben is az uralkodó szolgálatára fog állni. A következő év során létre is hozta ezt az ezredet, amely 2000 katonából állt. Az újonnan felállított, állandó lovagrendi ezredet Magyarországra, a török elleni háborúba vezényelték, ahol 1697. szeptember 11-én részt vett a zentai csatában.¹³⁴ Johann Wilhelm von Kesselstatt főhadnagy, a lovagrend ramersdorfi komturja a zentai csatában szerzett sebesülésébe halt bele (Szegeden temették el).¹³⁵ A zentai csatában aratott nagy győzelemben jelentős szerepet játszott Guido von Starhemberg lovag, osztrák tartományi komtur.¹³⁶ Ahogyan korábban, úgy most is az ezred tisztjei a Német Lovagrend tagjai közül kerültek ki.

A NÉMET LOVAGREND A 18. SZÁZADI TÖRÖK ELLENI HARCOKBAN

A hosszú török háborút lezáró karlócai békével (1699)¹³⁷ nem ért véget a Német Lovagrend tevékenysége és szerepvállalása Magyarországon. 1701. április 9-én Leopold Karl von Kollonitsch kalocsai érsek, a pozsonyi Magyar Kamara elnöke, a császár nevében kiadott egy pátenst, amely felhatalmazta a magyar katolikus egyházat, hogy azokat az egyházi javakat és kiváltságokat, amelyeket a török hódítás vagy a reformáció következtében veszített el, vissza igényelje.¹³⁸ Erre hivatkozva 1701 júniusában a Német Lovagrend bejelentette igényét a dél-erdélyi Barcaságra, amely II. András király idején, 1211 és 1225 között tartozott a fennhatósága alá, és elvesztéséhez még semmi köze sem volt a töröknek vagy a reformációnak.¹³⁹ Kollonitsch érsek támogatása és ösztönzése nélkül elképzel-

¹³⁴ Bernhard Demel: Der Deutsche Orden und das Regiment Hoch- und Deutschmeister von 1695 bis 1918. Überblick und neue Erkenntnisse. In: *300 Jahre Regiment „Hoch- und Deutschmeister“*. Beiträge zur österreichischen Militärgeschichte 1696–1996. Hg. Martin Senekowitsch. Wien, 1999. 13–36.

¹³⁵ Hartmann 1978. 243.; Mertens 2012. 201.

¹³⁶ Demel 2001. 78.

¹³⁷ A karlócai békéről ld. Mónika F. Molnár: Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich. In: *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mittelalters, Bd. 45. Hg. Arno Strohmeier, Norbert Spannenberger. Stuttgart, 2013. 197–220.

¹³⁸ Kiss József: *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején*. Bp., 1979. 48.

¹³⁹ A Német Lovagrend 13. századi barcasági földesuraságára vonatkozóan legújabbán ld. Zsolt Hunyadi: The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): recent reconsiderations. In: *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico incontri e scontri tra religioni, popoli e culture / Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Balticum. Begegnungen und Konfrontationen*

hetetlen lett volna a lovagrend Barcaságra vonatkozó igényének befogadása. A magyarországi török hatalom megszűnése és a karlócai béke után tehát ismét napirendre került a Német Lovagrend Magyarországra költöztetésének terve.¹⁴⁰ Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg nagymester (aki a karlócai békét követően visszatért Németországba) a Magyarországon maradt, s ekkor a török határokhoz közel, Erdélyben állomásozó lovagrendi ezred parancsnokát, Damian Hugo von Virmond grófot 1701. július 14-én azzal bízta meg, hogy járja körbe, vizsgálja meg, milyen fogadtatása lenne Erdélyben, s különösen a Barcaföldön, ha ez a terület a lovagrend földesúri fennhatósága alá kerülne. Virmond gróf fél éven át tartó helyszíni vizsgálódása azonban egyáltalán nem volt biztató, az elképzelés mindenhol határozott elutasításba ütközött. Kollonitsch érsek, aki pártfogolta a Német Lovagrend megtelepedését Magyarországon, ezt követően a Barcaság helyett a koronabirtokok közé tartozó, ám a török háborúban jelentős pusztításokat elszenvedett Jászkun Kerületet eladásra kínálta fel a nagymesternek, és azt javasolta, hogy a déli határ mentén a lovagrend lássa el két határvár, a Dráva melletti Eszék, és a Száva folyónál álló Brod védelmét. E két erődítmény fenntartására fordítson évente 25 000 forintot. A nagymester a határvárak fenntartását azzal a feltétellel vállalta volna, ha a szlavóniai kormányzósághoz tartozó területek, amelyek Guido von Starhemberg lovag, osztrák Landkomtur irányítása alá tartoztak, kizárólag a Német Lovagrendnek adóznak. Ilyen feltételek mellett a Haditanács visszautasította a két vár átengedését, de a nagymester a Jászkun Kerület megvételeitől egyáltalán nem zárkózott el. Az 1702. március 22-én megkötött adásvételi szerződés értelmében a lovagrend félmillió aranyforintért megvásárolta a kincstártól az eladásra felkínált jász és kun területeket (pontosabban csak 250 000 forintért, mert a vételár másik felét Kollonitsch érsek fizette ki).¹⁴¹ Ezt követően 1703-ban a nagymester megbízásából a lovagrend tagja, Heinrich von Kaganeck báró felmérte a megvásárolt birtokokat, melyek elidegenítése ellen

zwischen Religionen, Völker und Kulturen. Acta Theutonica 5. Hg. Hubert Houben, Kristjan Toomaspoeg. Galatina, 2008. 151–162.; László Pószán: Die königlichen Vorrechte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen (1211–1225). In: *Studies on the Military Order, Prussia and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of His Sixtieth Birthday / Beiträge zur Ritterordens-, Preußen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag.* Hg. Jürgen Sarnowsky, Krzysztof Kwiatkowski, Hubert Houben, László Pószán, Attila Bárány. Debrecen, 2020. 77–89.; László Pószán: Das Verhältnis zwischen dem Deutschen Orden und den siebenbürgischen Bischöfen im Burzenland (1211–1225). = *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2019. 24. sz. 39–90.

¹⁴⁰ József Kiss: Das erste Jahrzehnt des Deutschen Ritterordens in Ungarn (1702–1712). = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, 1984. 30. sz. 3–44. itt: 4.

¹⁴¹ Kiss 1979. 51.; László Pószán: Der letzte Versuch des Deutschen Ordens zur Rückkehr nach Ungarn (1702–1731). = *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica*, 2016. 21. sz. 171–188. itt: 175–176.

a magyar rendek erőteljesen tiltakoztak.¹⁴² Az 1703 májusában kirobbant Rákóczi-szabadságharc megakadályozta, hogy a Német Lovagrend birtokába vegye a jászkun területeket. A május 31-én kelt levelében Kaganeck báró arról számolt be a nagymesternek, hogy a jász és a kun vidékek népe a kurucokhoz csatlakozott.¹⁴³ A török háború idején Magyarországra érkezett lovagrendi ezredet most a kurucok ellen vezényelték. Annak fényében, hogy 1703. október 27-én Rákóczi jogtalanak, törvénytelennek minősítette a Jászkun Kerületek eladását, ez a parancs messzemenően találkozott a lovagok szándékával. Amikor 1705. szeptember 24-én Ludwig Herbewille generálist 25 000 főnyi sereggel Erdélybe küldték az ott állomásozó, Rabutin parancsnoksága alatti császári csapatok megerősítésére, a Wachtendenck báró vezette lovagrendi ezred is vele tartott. A következő év nyarán azonban a Német Lovagrend regimentjét Bécs védelmére visszahívták Magyarországról. Johann Christoph Reisweg ab Ehrenfeld személyében azonban Budán, amely mindvégig császári kézen maradt, a Rákóczi-szabadságharc alatt folyamatosan jelen volt a Német Lovagrend képviselője.¹⁴⁴

Nem sokkal a szabadságharcot lezáró szatmári béke (1711. április 29.) után, 1716-ban újabb háború kezdődött a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között,¹⁴⁵ és ebben a Német Lovagrend ezrede ismét részt vett. 1717. augusztus 16-án a Nándorfehérvárnál vívott csatában a császári hadsereg egyik szárnyát Johann Joseph Philipp von Harrach zu Rohrau lovag, a Rend ausztriai Landkomturja vezette.¹⁴⁶ Damian Kasimir von Dalberg főtörzsőrmester, a lovagrend tagja abba a sebesülésbe halt bele, amit ebben az ütközetben szerzett.¹⁴⁷ VI. Károly (magyar királyként III. Károly) török elleni háborújában harcolt Johann Joseph van der Noot és Anton Eusebius Truchsess von Wolfegg lovag is. Ez utóbbiról tudjuk, hogy a Péterváradnál (1716. augusztus 5.), Temesvárnál (1716. augusztus 26.) és Nándorfehérvárnál (1717. augusztus 16.) vívott ütközetek mindegyikében részt vett.¹⁴⁸ Mindketten szerencsésen túléltek a csatákat és a betegségeket, s ép-

¹⁴² Illéssy János: Kaganeck utinaplója a Jászságról 1703-ban. = *Nagy-Kunság*, 1902. XXII/31. sz. 1–2. és 1902. XXVII/32. sz. 1–3.

¹⁴³ Pósán 2016. 177.

¹⁴⁴ Kiss 1984. 38–41.

¹⁴⁵ Az 1716–1718 közötti török háborúról ld. József Zachar: Ungarn und die beiden Kriege Kaiser Karls VI. gegen das Osmanische Reich 1716–1718 und 1736–1739. = *Ungarn-Jahrbuch*, 1989. 17. sz. 53–69. itt: 56–64.; Papp Sándor: A pozsareváci békekötés és a magyarok. = *Aetas*, 2018. 33. sz. 5–19.; Varga J. János: Ismeretlen adalékok az 1716.évi pétervárad ütközetéhez. = *Századok*, 1994. 128. sz. 634–649.

¹⁴⁶ Demel 2001. 78.

¹⁴⁷ Hartmann 1978. 243.

¹⁴⁸ Mertens 2012. 201–202.

ségben tértek vissza a frontról, ahogyan Franz Karl Rump zum Crange lovag is, aki főtörzsörmesterként szolgált a seregben.¹⁴⁹

A császár újabb, 1736 és 1739 közötti török háborújában ismét ott voltak a Német Lovagrend tagjai és katonai kontingensei. A Rend 1300 főnyi egységet küldött a hadba,¹⁵⁰ majd 1738-ban a nagymester további 1000 gyalogost és 300 dragonyost küldött a frontra.¹⁵¹ Az előző, 1716–1718. évi háborúval összevetve most jóval többen vesztették életüket betegségek következtében, mint a csatatéren. Franz Josef Blarer von Wartensee lovag a szerbiai Bogaraza mellett,¹⁵² Guidobald von Thüheim gróf, a lovagrend öttingeni és donauwörthi komturja pedig Nándorfehérvárnál halt meg 1737-ben valamilyen súlyos köhögéssel és lázzal járó betegségben.¹⁵³ A hannoveri választófejedelemség lovassági kapitánya, Heinrich Albrecht von Reden, a Német Lovagrend lovagja, 1738-ban a hadjárat során szintén betegségben halt meg. Ugyancsak súlyos betegség okozta a halálát Ferdinand Wilhelm von Haxthausen osnabrücki komturnak, és Georg Franz von Gaugrebe loagnak is. Mindketten kapitányi rangban szolgáltak. A háborút követően, 1740-ben, a déli hadszíntérről hazatérőben, már magyar területen vitte el valamilyen kór Franz Karl von Plettenberg ezredes, a lovagrend rheinbergi komturját.¹⁵⁴ Johann Dietrich von Doornick lovag már Magyarországot is maga mögött hagyta, amikor Passauban magas lázzal járó betegségben elhunyt.¹⁵⁵ Ütközetben vagy csatában szerzett sebesülésben sokkal kevesebben vesztették életüket. Franz Jakob von Hallwill ezredes, a Német Lovagrend tagja, 1737. augusztus 4-én a banjalukai csatában esett el. A kapitányi rangban szolgáló Clamer Wilhelm von Campen lovag a sebesülésébe halt bele 1739-ben. De a Német Lovagrendnek olyan tagjai is voltak, akik épségben, egészségesen tértek vissza a háborúból, mint például Karl Dietrich von Aufsess lovag, vagy Clemens August von Plettenberg főhadnagy.¹⁵⁶

1781. április 6-án az új uralkodó, II. József „bécsi házi ezrednek” nyilvánította a Német Lovagrend által fenntartott ezredet, ami azt jelentette, hogy az eddigi

¹⁴⁹ Mertens 2012. 202.

¹⁵⁰ DOZA Ex 119/4.

¹⁵¹ DOZA Ex 119/5.

¹⁵² Hartmann 1978. 243.

¹⁵³ Josef Hopfenitz: *Kommende Oettingen Deutschen Ordens (1242–1805): Recht und Wirtschaft im territorialen Spannungsfeld*. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 33. Bonn, 1974. 260.

¹⁵⁴ Hartmann 1978. 243.

¹⁵⁵ Dorn 1978. 157.

¹⁵⁶ Mertens 1978. 202.

állomáshelyéről, Donauwörth-ből Bécsbe kellett költöznie.¹⁵⁷ A lovagrend történetében az utolsó török elleni fegyveres fellépés a Habsburg Birodalom 1788–1789-ben indított hadjáratához kapcsolódott, amelyben ismét részt vettek a Rend lovagjai, és ami ismét áldozatokat követelt tőlük. Lothar Franz von Bubenhofen vezérőrnagy, Virnsberg komturja például a horvát határvidéken, a török kézen lévő Cetin várának ostromakor kapott halálos sebet. Ludwig Friedrich von Stein lovag, császári főhadnagy az összecsapásokat, ütközeteket ugyan túlélte, de a frontról hazafelé Magyarországon megbetegedett, és Esztergom városában meg is halt.¹⁵⁸

Ha név szerint nem is ismerjük a Német Lovagrend mindegyik tagját, aki részt vett a török elleni háborúban, a források alapján meg lehet állapítani a létszámukat. 1618 és 1789 között a lovagrend 720 lovagja ment el hosszabb-rövidebb időre a török frontra, és alig a fele tért vissza.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Demel 1999. 13–26.

¹⁵⁸ Hartmann 1978. 244.

¹⁵⁹ Marian Biskup: Wendepunkte der Deutschordensgeschichte. In: *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. I. Hg. Udo Arnold. Marburg, 1986. 1–18. itt: 15.

PÜSKI LEVENTE

A HARCOS LEGITIMISTA POLITIKA ÚTJAI A HORTHY-KORSZAK MÁSODIK FELÉBEN: PALLAVICINI GYÖRGY

Bethlen Istvánnak a legitimista táborhoz fűződő viszonyát alapvetően meghatározta az 1925 végén kipattanó, majd a következő év első felében nagyszabású nemzetközi ügyé dagadó frankhamisítási botrány.¹ Ekkor a legitimisták radikális szárnya keményen szembefordult a miniszterelnökkel, sőt szívesen vette volna annak közeli bukását is. Válaszul a kormányfő és hívei az 1926 decemberében megtartott parlamenti képviselőválasztásokon mindent megtettek annak érdekében, hogy az említett irányzat képviselőit megbuktassák, köztük Pallavicini Györgyöt is.² A küzdelem sikerrel járt, bár annak nincs nyoma, hogy a választáson a somogyi örgróf esetében is olyan durva módszereket alkalmaztak volna, mint apósánál, ifj. Andrássy Gyulánál.

A kényszerű kudarc után Pallavicini a közélet egyéb területein próbált jelen lenni – átmenetileg. A világgazdasági válság kirobbanása következtében azonban számottevő átalakulás indult el a hazai politikai és társadalmi élet különböző területein, ami Pallavicinit is aktivitásra ösztönözte. 1930. október elején, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület esedékes gyűlésén elhangzott beszéde egyfajta kormánykritikát jelentett,³ majd 1931 közepére eljött a nyílt fellépés ideje. Bethlen kormánykörökben csak 1931. május 22-én tette egyértelművé, hogy idő előtti választások megtartását szeretné elérni,⁴ a közbeszédben azonban már tavasszal ott volt ennek a lehetősége. Egyes lapok április végétől számoltak azzal, hogy a

¹ Jelen írás egy korábbi tanulmány folytatása. Püski Levente: Egy harcos legitimista a Horthy-korszakból: Pallavicini György. In: *Történeti tanulmányok XVIII.* Szerk. Velkey Ferenc, Debrecen, 2010. 181–200.

² Kardos József: *Legitimizmus, legitimista politikusok a két világháború közötti Magyarországon.* Bp., 1998. 136. és 156.; Püski 2010. 196–197.

³ Itt azt állította, hogy a Nagyatádi-féle reformban érintett földbirtokosok semmilyen kártérítést nem kaptak az úgynevezett gyufakölcsönből. *MTI könyomatos, napi tudósítások*, 1930. október. 9. 21. <http://lib.hungaricana.hu> Letöltés ideje: 2021. 12.10.

⁴ Borsányi György: Válság és választás – 1931. In: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998.* Szerk. Földes György, Hubai László, Bp., 1999. 132.

somogyi ögróf fel fog lépni régi kerületében,⁵ ő azonban még hezitált, s a döntés csak május végére vált egyértelművé. Meghozatalában minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy a dombóvári körzet addigi képviselője, a Pallavicinit 1926 végén legyőző és helyi szinten erős beágyazottsággal bíró Éry Márton családi okok miatt a visszavonulás mellett döntött. Éry lépése kormánypárti körökben zavart és bizonytalanságot okozott. Először egy régi, és ismert emberük, Lukács György neve került szóba, aki mellett – nem hivatalos kormánytámogatóként – a Vitézi Szék ügyésze, Balogh Gábor is el akart indulni. A körülményeket felmérve Lukács visszalépett, s a helyére Bethlenék egyik valóban prominens emberüket, Kállay Miklós kereskedelemügyi minisztériumi államtitkárt állították. Egyfajta harmadik irányzatként a Bajcsy-Zsilinszky vezette Nemzeti Radikális Párt is bejelentkezett saját jelöltjével, Sándor Árpád budapesti ügyvéddel. A helyzet végül Kállay és Pallavicini személyére egyszerűsödött, mivel csak ők tudták a szükséges számú ajánlásokat megszerezni. Bár Sándor utóbb a közigazgatási apparátus nyomásával magyarázta a történeteket, kétséges, hogy két ilyen erős ellenfél mellett pusztán a hatósági erőszakot lehetne okolni a kudarcért. Balogh pedig az utolsó pillanatban Kállay javára visszalépett.

Annak ellenére, hogy a kortárs sajtó egy része a helyi közhangulatot ellenzéki beállítottságúnak ítélte meg,⁶ Kállay indítása azt jelezte, a kormányzat esélyt lát a sikerre, és nem is alaptalanul. A mandátum fontosságának alátámasztására kormányzati embert vetettek be a legitimista nagybirtokos ellenében, aki valóban agilisan, valamint konkrét gazdasági és szociális támogatásokat ígérve kampányolt. Pártvonalon igyekeztek széles körű háttérrel biztosítani a részére,⁷ a támogatására Dombóvárra érkező Pesthy Pál pártelnök pedig egyértelműen kijelentette, hogy Kállay megválasztása esetén ezt a mandátumot fogja megtartani.⁸ Végül érdemes hangsúlyozni, hogy az államtitkár számíthatott a helyi közigazgatási apparátus erőteljes támogatására is, melynek következtében utóbbiak akadályozták Pallavicini korteseinek tevékenységét, a legitimista jelölt pedig csak a kampány végén tarthatott nagygyűléseket.

A somogyi ögróf politikai habitusa a választási küzdelem során egyértelmű következetességet mutatott. Erőteljesen Bethlen-ellenes, de jobboldali politikusként lépett fel, aki önmagát „becsületes konzervatív”-ként határozta meg. Egyúttal kiállt a „törvényes magyar királyság” helyreállítása, valamint a titkos válasz-

⁵ Kis Ujság, 1931. április 2. 2.

⁶ Még a Magyar Távirati Iroda is olyan belső értékelést adott ki, miszerint Lukács visszalépése rossz visszhangot váltott ki a kerületben és Pallavicini tábora erős. *MTI könyomatos, bizalmas értesítések*, 1931. június 11. 334. <http://lib.hungaricana.hu> Letöltés ideje: 2021. 12.10.

⁷ A kampány részeként Virág Ferenc pécsi püspököt is megkörnyékezték, bár ennek hatása nem ismert. Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Bp. 1993. 46.

⁸ Budapesti Hírlap, 1931. június 18. 7.

tőjog megvalósítása mellett.⁹ Nagyobb feltűnést nem is annyira kortes-beszédei, hanem június közepén, a bécsi Neues Wiener Journal-nak adott interjúja váltott ki, melyben új gondolatként nyíltan síkra szállt az Ausztriával megvalósítandó valamiféle – pontosan nem részletezett – államszövetség mellett.¹⁰ Érvei szerint ez politikai téren segítené a régió stabilitását és erejét az esetleges külső nyomással szemben, Magyarországra nézve pedig közvetlen és komoly gazdasági/kereskedelmi előnyökkel járna.¹¹

A napilapokban ugyan eltérő adatok jelentek meg az ajánlások számát illetően, abban azonban mindenki egyetértett, hogy mindkét oldal jelentős táborral rendelkezik. A kiélezett és szoros küzdelemben végül Pallavicini a június végén lezajlott választáson a voksok 56,4%-ának elnyerésével győzött.¹² Bár a pontos részletek nem ismertek, néhány tanulság így is levonható. Mindenekelőtt nem volt egyértelmű területi elkülönülés, bár Pallavicini a községekben jobban szerepelt – melleleg szinte mindenhol –, de Dombóváron sem maradt alul látványosan.¹³ Sikere minden bizonnyal több tényező összhatásának köszönhető. Igaz, pártok nem álltak mögötte, de – jobb jelölt híján – számíthatott a baloldali ellenzéki érzelmű szavazókra, sőt egyes források szerint a helyi szociáldemokrata szervezetek is őt támogatták.¹⁴ Nagybirtokosként nem okozott számára gondot a kampány anyagi finanszírozása. A térségben régóta ismert személyiségként tekintettek rá, így a kortestevékenység korlátozása nem jelentett nagy hátrányt, ennél drasztikusabb beavatkozásra pedig a helyi hatóságok részéről nem került sor. A mosdói kastély és uradalom tulajdonosaként¹⁵ – mágnás mivoltával megtámogatva – valószínűsíthetően lehet, hogy számíthatott más földbirtokosok és – munkáltatóként, a nyílt szavazást kihasználva – alkalmazottaik támogatására. Ilyen eset egyébként konkrétan az Esterházy hercegi uradalommal összefüggésben merült fel és nem is alaptalanul.¹⁶ Jóllehet vélhetően kormányzati nyomásra Esterházy Pál utóbb

⁹ Magyarország, 1931. jún. 23. 6.

¹⁰ MTI könyomatos, lapszemle, 1931. június 15. 3. <http://lib.hungaricana.hu> Letöltés ideje: 2021. 12.10.; Nemzeti Újság, 1931. jún. 12. 3.

¹¹ A magyarországi legitimista vezetők külpolitikai nézeteire nézve: Fiziker Róbert: A legitimista gondolkodók és a nagyvilág. A Lajtán (és az Óperenciás tengeren is) túl.= *Múltunk*, 2013/3. 145–167.

¹² Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza. II. k. Bp.*, 2001. 87.

¹³ Kállay a városban 2132, míg ellenfele 1375 voksot kapott. Újság, 1931. június 30. 6.

¹⁴ Kis Újság, 1931. június 21. 4.

¹⁵ A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy Pallavicini lakhelye – Mosdós – a dombóvári körzet szomszédságában, de nem azon belül volt, hanem Somogy megyéhez és az igali körzethez tartozott.

¹⁶ Pallavicini dombóvári gyűlésén az Esterházy-uradalom gazdasági felügyelője mondott nyitó beszédet. MTI könyomatos, bizalmas értesítések, 1931. június 22. 358. <http://lib.hungaricana>.

olyan nyilatkozatot adott ki, miszerint nem kényszerítik munkásaikat, hogy bármelyik jelölt mellé álljanak.¹⁷

Pallavicini sikere – a Bethlen-tábor egyik prominens alakját győzte le, még hozzá nyílt szavazásos kerületben¹⁸ – jelentős sajtóvisszhangot váltott ki, részben ennek is köszönhető, hogy tevékenységét utóbb nagyobb figyelem kísérte annál, mint ami egy átlagos képviselőnél várható lett volna. Ezt fokozta, hogy személye rendre konfliktusokat generált, már a ciklus kezdetén is. A bizottsági helyek elosztásakor a pártonkívüliek blokkja a magas presztízsű külügyi bizottságba szánta őt. Az Egységes Párt ezt előbb elfogadta, majd utóbb visszakozott, s helyette a mentelmi és a földművelésügyibe juttatták be. Utóbbiakat azonban Pallavicini az előzetes megállapodás megsértésére hivatkozva nem fogadta el.¹⁹

Az, hogy a dombóvári kerület képviselője Bethlen-ellenes pozíciót fog elfoglalni, nem volt meglepő. Az előzmények ismeretében az már inkább, hogy a súlyos gazdasági helyzetre hivatkozva valamelyest visszafogta magát, ami megmutatkozott a rendeleti kormányzás kiszélesítéséről szóló törvényjavaslat vitájánál. 1931. július 29-i beszédében, miközben bírálta a kormány gazdaságpolitikáját, kész volt a javaslat egyes részeit akceptálni. Egyúttal külpolitikai kérdésekre is külön kitért, jelezve, hogy a külügyi bizottsági tagság egybeesett volna az ő érdeklődési területével. Utóbbi kapcsán egyébként beszédének legfeltűnőbb része a francia-olasz közeledés dicsérete, illetve a francia orientáció hiányának a számon kérése volt.²⁰ Talán erre a mérsékelt hangnemre válaszul Pallavicini bekerült tagként a kormány pénzügyi tevékenységét figyelemmel követő, frissen létrehozott országgyűlési 33-as bizottságba.²¹

Alapvetően új helyzetet teremtett az a tény, hogy 1931. augusztus második felében Bethlen lemondott és a helyét Károlyi Gyula foglalta el. A Károlyi-kormányal szemben a somogyi örgróf eleinte várakozó álláspontot foglalt el. Bár ellenzékiességét nem adta fel, de bízott abban, hogy az új miniszterelnök elhatárolódik elődjétől, s tevékenysége nem merül ki a válság következményeit elhárítani hivatott pénzügyi megszorítások keresztül vitelében.²² Az őszi folyamán részben

hu Letöltés ideje: 2021. 12.10.

¹⁷ 8 Órai Ujság, 1931. június 13. 1.; MTI könyvomas, lapszemle, 1931. június 12. 12. <http://lib.hungaricana.hu> Letöltés ideje: 2021. 12.10.

¹⁸ Kállay így sem maradt képviselői hely nélkül, pontosabban a bizonytalan kimenetelű küzdelem vállalásával is biztosra ment, mivel a kemecsei kerületben ellenjelölt nélkül mandátumhoz jutott.

¹⁹ Pesti Napló, 1931. július 21. 6. ; Az Est, 1931. július 24. 4.

²⁰ Képviselőházi napló, 1931–1935. I. k. 98–101.

²¹ Képviselőházi napló, 1931–1935. I. k. 334. A bizottságra nézve: Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Bp., 2015. 110.

²² Képviselőházi napló, 1931–1935. I. k. 408–410.

a 33-as bizottság ülésein, részben a sajtónak adott nyilatkozataiban megismételte, hogy új, a bethlenitől eltérő irányvonalat és egyéltelmű reformokat vár a kormányfőtől. Némi malíciával a szociáldemokrata Buchinger Manó úgy interpretálta ezt, hogy ma már a konzervatív főúr is rendszerváltozást sürget.²³ Az év végétől viszont valamelyest kritikusabb pozíciót foglalt el. Haszontalan intézményként értékelte a parlamenti 33-as bizottságot, dombóvári képviselői beszámolójában pedig többek között kijelentette, hogy Károlyi a „múlt embereinek” a foglya, utóbbiaknak pedig nincs helyük a közéletben.²⁴ 1932 elején azonban még tartott a bizalma Károlyi felé, s támadásainak összütését egyértelműen Bethlenre zúdította. Így például február 4-én, egy sürgős interpelláció keretében meglehetősen túlzó módon marasztalta el a bethleni külpolitikát, sürgetve egyúttal, hogy a magyar kormány Párizs felé erősítse kapcsolatait.²⁵ Bírálatainak egyfajta csúcspontjaként az Ujság február 11-i vezércikkében ismét hevesen támadta Bethlent, a fennálló politikai viszonyokat, illetve az „erőszakos és korrupt eszközökkel létrejött rendszer diktatúráját”.²⁶ Pallavicini bizalma végig megmaradt Károlyi felé, abban a reményben, hogy a szatmári gróf előbb-utóbb elkötelezi magát egy erőteljesebb reformpolitika, valamint egy szélesebb pártközi együttműködésre épülő, valamilyen nemzeti koncentrációs kormány létrehozása mellett.

Pallavicini kezdettől fogva együttműködésre törekedett a liberális-demokraták Rassay vezette szárnyával, pártonkívüli ellenzéki képviselőkkel és értelemszerűen az Ottó királyságát támogató politikusokkal. Valójában már az 1920-as évek végétől azok közzé tartozott, akik az Apponyi Alberténél erőteljesebb legitimista politikát szorgalmaztak.²⁷ Képviselőként azonban egyelőre a belpolitikai kérdéseket helyezte előtérbe, bár álláspontja felől nem hagyott kétséget. 1932. január 8-án a Magyar Nők Szent Korona Szövetségében elhangzott előadásában aktívabb politikát, az erők összefogását és egy legitimista párt létrehozását sürgette.²⁸ Nevét 1931 nyarán összefüggésbe hozták egy új, legitimista lap létrehozásának tervével.²⁹ 1932. június 10-én, a költségvetési törvényjavaslat kapcsán elmondott beszédében pedig régi – sértő és provokatív – stílusát idézve fejtegette a trón betöltése kapcsán a jogfolytonosság gondolatának egyedüli üdvöztető voltát.³⁰ Vé-

²³ Esti Kurir 1931. november 19. 1.

²⁴ Pesti Hírlap, 1931. december 22. 2.

²⁵ Képviselőházi napló, 1931–1935. I. k.

²⁶ Ujság, 1932. február 11. 1.

²⁷ Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In. *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác, Bp., 2009. 217.

²⁸ Nemzeti Ujság, 1932. január 9. 3.

²⁹ MNL OL Belügyminisztérium K 149 – 1931. 7. tétel. Szn. 5. 134.

³⁰ Az Ottón kívüli királyjelöltekre és esélyeikre vonatkozóan: Kerepeszki Róbert: „Túl sok jelölt egy összeomlott trónra...” – A két háború közötti magyar királykérdés megoldásának

gül egyik állítása, melyben futóbolondoknak nevezte a szabad királyválasztókat, utóbb széles körű tiltakozást váltott ki.³¹

Az 1932 szeptemberében megvalósuló kormányfőváltáskor először igyekezett visszafogottságot és némi megértést mutatni az új miniszterelnök Gömbös Gyula iránt. Mellesleg a kormányalakításkor a korabeli sajtó nagy része nem felejtette el kiemelni, hogy a dombóvári választáson a somogyi örgróf azt a Kállayt győzte le, aki Gömbös kormányában a földművelésügyi tárcát kapta. Pallavicini némi pozitív várakozással tekintett a nevezetes 95 pontos nemzeti munkaterv felé, ellenben annak a reményének adott hangot, hogy Gömbös nem fog „kalandos” külpolitikát követni, illetve ezen a téren elődje irányvonalát fogja folytatni.³²

Gömbös kormányra kerülését követően azonban meglehetősen hamar kiéleződött a viszony a kormányfő és a legitimista tábor között. Utóbbiak egy része az aktívabb ellenzéki politizálás útjára lépett, több okból kifolyólag. Mindenekelőtt egyfajta reakcióként arra, hogy Gömbössel egy nyíltan antilegitimista politikus került a miniszterelnöki bársonyszékbe. Érzékelhették továbbá az elsősorban Apponyi nevével fémjelezhető mérsékelt irányvonal lassú, de tartós népszerűség-, és pozícióvesztését. Végül a nemzetközi politikai életben zajló változásokat látva, s egyúttal irányukat erősen eltúlozva, arra a következtetésre jutottak, hogy az adott helyzetben a nyugati nagyhatalmak készek lennének valamiféle Habsburg restaurációt is elfogadni a kelet-közép európai térség stabilitásának erősítése érdekében. A gömbösi tábor válaszai persze nem maradtak el, sőt bizonyos fokig még kapóra is jött nekik a legitimista szervezkedés, mivel így konkrét tartalmat lehetett adni a kormányfő által oly sokat emlegetett „nemzeti öncélúság” fogalmának.³³

A küzdelem egyfajta nyitányaként 1932. november második felében a két legismertebb Habsburg-párti egyesület ünnepi gyűlését tüntető fiatalok zavarták meg.³⁴ A történeti szakirodalom 1933 tavaszára teszi a legitimista mozgalom érdemi felélénkülését, összefüggésben Apponyi február 7-én bekövetkező halálával.³⁵

alternatívái. In: *Történeti emlékezet és rendszerváltások. Hatalmi és politizálási alternatívák a 20. századi Magyarországon. Város és vidék.* Szerk. Barta Róbert–Csiszár Imre, Debrecen, 2020. 9–50.

³¹ Képviselőházi napló, 1931–1935. XI. k. 449.; Magyarország, 1932. június 29. 3.; Szabadság, 1932. júl. 3. 5.

³² Képviselőházi napló, 1931–1935. XI. k. 104–107.

³³ A gömbösi programra nézve. Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.* Bp.-Pécs, 2018. 288–295.

³⁴ Magyarország, 1932. november 21. 5. A két egyesület a Magyar Férfiak és a Magyar Nők Szent Korona Szövetsége volt.

³⁵ A legitimisták egyik oszlopos alakjának számító Csekonics Iván Apponyi halála után azonnal kijelentette, hogy vele „elmúlt a legitimista küzdelmek hőskora, itt az ideje, hogy reális utakra térjünk, reális eszközökkel dolgozzunk”. Kardos 1998. 169.

A legitimista politikusok ezt követően parlamenti felszólalásaikban rendszeresen támadták a Gömbös-kormány bel- és külpolitikáját. Június elején a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt bejelentette, hogy a királykérdés miatt nyílt ellenzéki pozícióba vonul, a hónap végén pedig – legalábbis formailag – sor került a Grieger Miklós vezette Nemzeti Legitimista Néppárt létrehozására.³⁶ 1934 elején, a fővárosi autonómiát megnyirbálni szándékozó törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásakor a legitimisták is támogatták a kormányellenes alkotmányvédő frontot, de aktivitásuk 1935-ig, a ciklus végéig kitartott.

A válaszok persze nem maradtak el. A kormányközeli Függetlenség napilap már 1933 március elején ellentámadással reagált.³⁷ A Néppárt szeptember-október folyamán több alföldi városban tartott egyfajta népszerűsítő kampányrendezvényeket, amelyeket azonban rendre tüntető fiatalok zavartak meg.³⁸ A jelenség tudatosságát és szervezettségét erősítette, hogy két vigadóbeli legitimista eseménynél is – az 1933. november 20-i Ottó-vacsorán és az 1934. április 10-i néppárti gyűlésen – hasonló ellendemonstrációra, illetve zavargásokra került sor.³⁹

Pallavicini természetesen nem maradt ki ebből a küzdelemből, sőt bizonyos fókig annak egyik élharcosává vált. Bár eleinte ő maga is szorgalmazta valamiféle pártalakulat létrehozását, a Néppártban érdemi szerepet nem vállalt. Háttértámogatóként elment egyes rendezvényeikre, s az sem zárható ki, hogy anyagilag is segítette őket, ennél többre azonban nem volt hajlandó. Mindez nem tekinthető véletlennek, hiszen az ő igazi terepét mégiscsak a törvényhozás plénuma, valamint – ahhoz kapcsolódva – a sajtónyilatkozatok és a dombóvári képviselői beszámolók jelentették.

Pallavicini már 1932 decemberében – egyelőre közvetetten címezve Gömbösnek – határozottan szembeszállt a fasizmus hazai átültetésével és elutasította az újfajta érdekképviselési rendszer bevezetését.⁴⁰ 1933 márciusában az állami kölcsönfelvételtől szóló javaslat vitájánál erőteljesen bírálta a kormányzat sajtópolitikáját,⁴¹ május 12-i költségvetési beszédében pedig erőteljes és átfogó támadást intézett a kormányzat felé. Ebben nyílt elhatárolódást sürgetett a hitlerizmustól és az anschlussától, továbbá az ősi alkotmány visszaállításáról, a trónfosztó törvény hatálytalansításának szükségességéről beszélt.⁴² Június végi interpellációjában a

³⁶ Gergely 1993. 10.

³⁷ Függetlenség, 1934. március 9. 1.

³⁸ Magyarország, 1933. szept. 26. 6.; Új nemzedék, 1933. okt. 17. 3.

³⁹ Magyarország, 1933. november 21. 5. és 1934. ápr. 11. 7.

⁴⁰ Többek között kijelentette: „A magyar alkotmányossággal és közszellemmel teljesen ellenkező gondolat az érdekképviselési rendszerrel való kísérletezés”. Népszava, 1932. december 7. 3.

⁴¹ Képviselőházi napló, 1931–1935. XIV. k. 227–228.

⁴² Képviselőházi napló, 1931–1935. XV. k. 304–307.

berlini út miatt támadta Gömböst, júliusban pedig arra hivatkozva utasította el a kormányzói jogkör kibővítéséről szóló javaslatot, hogy az alkalmas a diktatórikus hatalom megalapozására.⁴³ November 29-i interpellációjában már egyenesen azzal vádolta meg Gömböséket, hogy az októberi forradalom vívmányait emelik kormányprogrammá.⁴⁴ Drasztikus megfogalmazásaiból a későbbiekben sem engedett: 1934 márciusában fasiszta intervencionista politikusnak nevezte a miniszterelnököt.⁴⁵ 1934 április elején azután – vélhetően taktikai okokból – Horthy felé tett gesztust azzal, hogy a Pester Lloydban megjelent – melleleg nagy feltűnést keltő – cikkében burkoltan egyfajta békejobbot próbált nyújtani a kormányzónak.⁴⁶ 1934. április 10-én, a Néppárt Vigadó-béli nagygyűlésén a királykérdést állította középpontba olyan megfogalmazással, miszerint ideje versenyre kelni Ausztriával, abban, hogy ki csinálja meg előbb a restaurációt.⁴⁷ A képviselőház 1934 december 10-i ülésén pedig – a jelen lévő osztrák delegációnak is címezve szavait – ismét Berlint támadta, egyúttal rámutatva, hogy ő volt az első, aki az osztrákokkal való szorosabb együttműködést sürgette. A somogyi örgróf parlamenti és egyéb megnyilatkozásai koncepcionális szempontból jól behatárolható keretek között mozogtak és inkább hangvételükben és megfogalmazásukban mutattak egyedi jegyeket. A külpolitikában kiállt az olasz-osztrák-magyar együttműködés mellett, a német helyett pedig a franciabarát vonal megvalósítását szorgalmazta. Belpolitikai téren elutasította a fasizmus mindenfajta hazai adaptációját, illetve a Gömbös-kormány diktatórikus törekvéseit.

Bár a közélet egyéb területein is kész volt bizonyos szerepvállalásra, de többnyire ott is politikusként viselkedett, ami végül az évtized első felének egyik legnagyobb társadalmi botrányához vezetett. 1933. június végén az egyik legelőkelőbbnek számító társasági egyesület, a Park Club választmánya elutasította Kánya Kálmán külügyminiszter felvételi kérelmét. Bár az első reakció a csodálkozás és az érthetlenség volt, a kortársak részéről utóbb lényegében véve konszenzus alakult ki abban, hogy itt egy ügyesen megszervezett konspirációról volt szó és a nemleges döntés hátterében egyes legitimista politikusok – elsősorban Sigray és Pallavicini szervezkedése – állhatott.⁴⁸ A botrány erejét fokozta, hogy addig ilyen eset nem fordult elő aktív miniszterrel és az ügyben érintett arisztokraták maguk is megosztottak voltak, melynek következtében a Club vezetőségének két

⁴³ Képviselőházi napló, 1931–1935. XVII. k. 492–495.; 586–588.

⁴⁴ Képviselőházi napló, 1931–1935. XVIII. k. 335–338.

⁴⁵ Képviselőházi napló, 1931–1935. XXI. k. 21–24.

⁴⁶ Pester Lloyd 1934. április 1. 1.

⁴⁷ Képviselőházi napló, 1931–1935. XIV. k. 44–442.

⁴⁸ Az Est, 1933. június 20. 16.; Ujság, 1933. június 20. 3.; 8 Órai Ujság, 1933. jún. 23. 3. és 7.; Kis Ujság, 1933. jún. 21. 4.

mágnás tagja le is mondott posztjáról. Az akció háttérében egyébként nem annyira személyi, mint inkább politikai tényezők húzódtak meg. Valószínűsíthetően Pallavicini és társai a Németország felé való közeledésért ekkoriban nemcsak Gömböst, hanem Kánya Kálmán külügyminisztert is felelősnek tartották, s ezzel a nem túl elegáns oldalvágással akartak ütni egyet a kormánypolitikán.⁴⁹ Mellelleg utóbb felmerült annak lehetősége, hogy – egyfajta kárpótlásként – megismételt eljárás keretében Kányát felvegyék a tagok közzé, erre azonban csak évekkel később, 1937 márciusában került, sor.⁵⁰

Természetesen Pallavicini magatartása nem maradt következmények nélkül. A kormánypárt – visszavágásként a Park Club-incidensre – 1933. július elején az ellenzéki erőkkkel való egyeztetés nélkül kihagyta a somogyi örgróft a 33-as bizottságból, a következő év elején pedig ismételten elutasította a külügyi bizottságba történő beválasztását.⁵¹ A korábban már említett, 1934. április 10-i néppárti gyűlésen Pallavicini is felszólalt és vehemensen kormányellenes beszédében olyan kitétel is szerepelt, miszerint – magukra utalva – az „ő soraikban nincsenek hazaárulók, kémek és vezérkari tisztek”.⁵² Az ominózus mondat utóbb nagy vihart kavart, sőt mentelmi jogának felfüggesztésével bírósági eljárás indult ellene. A procedura 1934 decemberében Pallavicini meghátrálásával ért véget, aki bocsánatot kért, ebbe az ügyész is belenyugodott és az eljárás megszüntetését kérte.⁵³ Egy alkalommal még a párbaj lehetősége is szóba került a dombóvári képviselő és a miniszterelnök között, de utóbbinak végül más módon sikerült ütős választ adnia. Tanácsadói megtalálták egy még 1918. november közepén az Est lapnak adott nyilatkozatot, melyben a később forradalomellenességéről elhíresült örgróf homlokegyenest másképp beszélt. Egyebek mellett kijelentette: „Tényleg köztársaság vagyunk, a királyság megszűnt. A köztársaság a nemzet érdeke”.⁵⁴

⁴⁹ Kányának a Gömbös kormány első időszakában folytatott miniszteri tevékenységére nézve lásd: Tóth Imre: *Egy polgári arisztokrata Kánya Kálmán (1869–1945)*. Pécs–Bp., 2016. 128–135.

⁵⁰ Esti Kurir, 1937. márc. 24. 2.

⁵¹ Képviselőházi napló, 1931–1935. XVII. k. 606.; Magyar Hírlap, 1933. júl. 11. 4.; Esti Kurir, 1934. jan. 21. 8.

⁵² Uj-Somogy, 1934. április 15. A nagy napilapok egyébként – pártkötődéstől függetlenül – óvakodtak attól, hogy pontosan idézzék a dombóvári képviselő szavait.

⁵³ Pallavicini nyilatkozatot tett, miszerint „olyan kijelentést használtam, amely intencióm ellenére kijelentésemnek sértő jelleget adott.”, s hozzátette: távol állt tőle, hogy „szavaival a honvédség tisztikarát, vagy annak egy részét, vagy a miniszterelnököt „sértő kapcsolatban akartam volna aposztrofálni”. 8 Órai Ujság, 1934. dec. 1. 5.

⁵⁴ Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Bp., 2018. 237.

Bár a somogyi örgróf a legitimista tábor egyik markáns személyiségének számított, soha nem került szóba, hogy átvegye a mozgalom irányítását. Ezt a posztot Apponyi halála után előbb Károlyi József, majd Sigray Antal kapta meg, s nincs nyoma annak, hogy Pallavicini különösebben ambicionált volna egy ilyen vezetői szerepet. Az sem tartozott a reális alternatívák közé, hogy valamely párthoz csatlakozzon. A Nemzeti Legitimista Néppárt túlságosan összefonódott Grieger Miklós nevével, s ott kevés tér nyílt volna neki, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt ellenzékiége pedig túlságosan lanyhának tűnhetett a számára. Így maradt egyfajta laza kapcsolat más párton kívüli politikusok, valamint a Rassy-tábor felé és szorosabb együttműködés néhány legitimista arisztokratával. Az 1930-as évek első felében megszokott jelenség volt, hogy négy ismert mágnás politikus – Csekonics Iván, Esterházy Móric, Pallavicini György és Sigray Antal – rendszeresen egyeztető tanácskozásokat folytatott egymással.⁵⁵ Ugyanakkor felemásan alakult a viszonya Bethlen István felé. A Gömbös-kormány megalakulása után fokozatosan a kormányfő került támadásai középpontjába, s ezzel párhuzamosan gyengültek Bethlen-ellenes megnyilvánulásai, egymásra találásuk azonban nem következhetett be. Ennek részben pozícionális okai voltak, hiszen Bethlen 1935 elejéig, ha nem is feltétel nélkül, de a kormánytámogató oldalt erősítette. Részben persze programbeli különbségek is elválasztották őket. Pallavicini változatlanul elítélte az 1920-as években kialakult választási rendszert és a titkos választójog mellett állt ki, de a külpolitikai kérdéseket is bizonyos fokig eltérően ítélték meg. Amíg utóbbi következetesen szembefordult a németbarát iránnyal, és helyette a Párizs felé fordulást ajánlotta, addig Bethlen István, ha nem is egyoldalúan, de szükségesnek tartotta a német-magyar viszony erősítését.⁵⁶

1935 elején a miniszterelnöknek politikai okokból sikerült elérnie a képviselőház idő előtti feloszlatását és új választások kiírását,⁵⁷ s igen hamar világossá vált, hogy Gömbös nem pusztán valamiféle többség elérésére törekszik, hanem látványos győzelmet akar, olyat, amely csak periférikus szerepet kínál az ellenzéki irányzatoknak. Ez konkrétan azt jelentette, hogy a kormányzat a dombóvári kerületben is győzelemre tört, s ennek érdekében megfelelő ellenjelöltet találtak Rajniss Ferenc személyében. Rajniss az agilis, törtető, s végül a jobboldali radikalizmus táborában kikötő politikus típusát testesítette meg.⁵⁸ Eleinte a Kisgazdapártban próbált karriert csinálni, a választási kampányban már formailag

⁵⁵ Pesti Napló, 1933. november 17. 4.

⁵⁶ Bethlen nézeteire nézve: Romsics Ignác: *Bethlen István*. Bp., 1991. 254–261.

⁵⁷ Erre nézve lásd: Romsics 1991. 260–263.; Vonyó 2018. 409–421.

⁵⁸ Rajniss politikai pályájára nézve: *Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója*. Szerk. Sipos Péter, Bp., 2001.

egy értelmiségi tömörülés hivatalos jelöltjeként (Reformnemzedék) lépett fel, de egyértelmű kormánytámogatással. Ez egyfajta tudatos ködösítésnek is tekinthető, melynek célja az volt, hogy ne riassza el magától a helyi kisgazda szavazókat, főleg úgy, hogy az FKGP végül a kerületben nem tudott hivatalos jelöltet indítani.

A korabeli sajtó ismét nagy küzdelmet jósolt, enyhén a somogyi örgróf felé hajló végkimenetellel. Közben mindkét oldal igyekezett nagy neveket is mozgósítani: Rajniss mellett a részben hozzá hasonló hátterű politikus, Bornemissza Géza iparügyi miniszter, Pallavicini mellett pedig a kormányzó ismertén Gömbös-ellenes fivére, Horthy István állt ki.⁵⁹ A kormányzat a szokásos közigazgatási nyomással is megtámogatta emberét, míg ellenfele a térség nagybirtokosaira, főleg az Esterházy uradalomra számíthatott. Személy szerint Rajniss azonban igyekezett korrekt módon nyilatkozni ellenfeléről. Pallavicini végül a voksok 42,3%-át kapta,⁶⁰ ami csupán a tisztas helytálláshoz volt elegendő, s a korabeli sajtó némi meglepetéssel konstataálta vereségét. Kézenfekvő magyarázat lehetne a kormányzati nyomást a kudarc okaként felhozni, ám valószínűleg ennél többről lehetett szó. Erre utal, hogy az inkább ellenzéki kötődésű lapok sem ebbe az irányba vitték el értékelésüket. Az Est című lap egyenesen úgy látta, hogy voltak ugyan kisebb esetek a kampányban, de kirívó durvaság nem.⁶¹ Ellenben azt rendre kiemelték, hogy a helyi németiség Rajniss mellé állt, mint ahogyan hatott az a fenyegetés is, hogy a Pallavicinire szavazó birtokosok elveszítik védettségüket.⁶² Végül bizonyos taktikai tényezők is a kormányzat emberét segítették. Rajniss ügyesen tudta magát egyfajta reformer politikusként beállítani, míg Pallavicini nem tett érdemi erőfeszítéseket a kisgazdapárti szavazók megnyerésére. Utóbbival összefüggésben árulkodó tény, hogy Rajniss csak a szavazás után jelentette be hivatalosan az FKGP-ből történő kilépését.⁶³

Pallavicini persze nemcsak a dombóvári kerületben próbálkozott. Ugyanezen a választáson, Miskolcon a második helyet foglalta el a Nemzeti Legitimista Néppárt listáján, de a kapott szavazatok aránya (18%) alapján esély sem volt a mandátumszerzésre.⁶⁴ 1935 novemberében pedig a szentesi időközi választáson pártonkívüliként akart indulni, de a kellő számú ajánlás megszerzéséig sem jutott el. Mellesleg a szentesi esetenél utóbb sor került az eljárás megpeticionálására, a Közigazgatási Bíróság azonban kétszínű módon addig csavargatta a vizsgálatot, amíg végül kimondták: a választási biztos ugyan törvénysértő módon járt

⁵⁹ Magyarország, 1935. márc. 24. 6.

⁶⁰ Hubai 2001. II. k. 107.

⁶¹ Az Est, 1935. március 20. 3.

⁶² Magyarország, 1935. április 2. 7.; A védett birtokhoz: Vonyó 2018. 315.

⁶³ Budapesti hírlap, 1935. május 2. 6.

⁶⁴ Hubai 2001. II. k. 109.

el, ez azonban érdemben nem befolyásolta a szabályosnak tekinthető ajánlások számát.⁶⁵ Végeredményben tehát a dombóvári kudarc döntötte el, hogy Pallavicini – megfelelő terep híján – kiszorult a hivatalos politika világából. Ezt tovább erősítette, hogy a választások után jelentősen meglazult a kapcsolata a Grieger vezette párttal is.⁶⁶

A korszak neves közírója, Weis István a kor közállapotait értékelő munkájában, bírálólággal fejtette ki, hogy egyes mágnások mindenfajta felelősségtudat nélkül vetik magukat a politikába, azt csupán „idegizgató sport”-nak tekintve.⁶⁷ Pallavicini esetében ez a jellemzés semmiképp sem lehet helytálló, jóllehet valószínűsíthető, hogy Weis többek között rá gondolt. Az ugyan tagadhatatlan, hogy megnyilatkozásai rendre meggondolatlanok, sőt kifejezetten provokatívak voltak, ami persze nem új jelenség és már az 1920-as évek elejétől jellemezte a fellépéseit. Magatartása alapján helytállónak tűnik felesége jellemzése, aki szerint politikusként „nyugtalan és nyugtalanító” személyiség volt.⁶⁸ Azt már nehezebb eldönteni, hogy ez a habitus egyéni jellemvonás, vagy tudatosság – radikális eszközökkel lehet felhívni a közvélemény figyelmét – volt a részéről. Politikai tevékenysége során sem kiemelkedő szervezői, sem szónoki kvalitásokat nem mutatott. S ha mindehhez hozzávesszük említett megnyilvánulásait, akkor kijelenthető, hogy inkább valamiféle figyelemfelkeltő faltörő kos, mintsem egy mozgalom/szervezet vezetői szerepe illett hozzá.

Az viszont egyértelmű, hogy ideológiai-politikai téren nagyon is jól behatárolható és következetesen képviselt magatartás jellemezte. Olyan jobboldali, legitimista politikus volt, aki belpolitikai téren hajlott bizonyos reformokra – elsősorban a titkos választójog követelésével – de elhatárolta magát mindenfajta erőteljesebb társadalomátalakító programtól. Külpolitikai téren pedig a trón Ottó általi betöltésének előmozdításához igazította nézeteit, s így jutott el a markánsan náciellenes és franciabarátnak tekinthető irányvonalig. Mellesleg diplomáciai körökben is hasonlóan látták őt: 1935 tavaszán egyes francia lapok sajnálattal konstatálták választási kudarcát.⁶⁹ Maga Pallavicini egy évvel később adott interjújában az akkori jelen politikusi magatartásának ellenpéldájaként a századelő viszonyait jelölte meg egyfajta ideális állapotként. Eszméi összegzése kapcsán

⁶⁵ Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon. 1848–1948.* Bp., 1980. 44–448.

⁶⁶ Kardos 1998. 207–275.

⁶⁷ Weis István: *A mai magyar társadalom.* Bp., 1930. 140.

⁶⁸ Tyekvicska Árpád: *Írások a forradalomról.* Balassagyarmat, 2006. 78.

⁶⁹ MTI Könyvomas, napi tudósítások, 1935. április 3. 24. <http://lib.hungaricana.hu> Letöltés ideje: 2021. 12.10.

valamikor az 1930-as évek végén a vele készített interjúban azt emelte ki, hogy ő „öskonzervatív”, vagy liberális, de angliai értelemben.⁷⁰

A választási kudarcot magánéleti változások is kísérték. Ennek részletezésére jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt nincs mód, ezért csupán annyit jelzünk, hogy egzisztenciális helyzetében jelentős átalakulás következett be. Birtokai nagy részének, valamint mosdósi kastélyának eladására kényszerült. Ezzel párhuzamosan Budapestre költözött, több cég igazgatótanácsába is bekerült, de a legjelentősebbnek a Fanto Egyesült Magyar Ásványolajgyárak RT igazgatótanácsának elnöki tiszte bizonyult.⁷¹ Utóbbi pozíciójához minden bizonnyal nem valamiféle szaktudás, hanem a korszak egyik kiemelkedő nagytőkés-vállalkozójához, báró Ullmann Györgyhez fűződő kapcsolata segítette.⁷²

A képviselőházból történt kikerüléssel Pallavicini nem kívánt teljesen elszakadni az általa annyira kedvelt politika világtól, bár mozgásteret erősen leszűkült. Részt vett bizonyos legitimista, illetve tágabb ellenzéki rendezvényeken, s rendszeresen jelentek meg írásai, elsősorban Rassay Károly lapjában, az *Esti Kurirban*.⁷³ Politikai nézetei, pozíciója alapján látszólag nagy utat tett meg. A korszak elején főleg a keresztény-nemzeti gondolat melletti kiállásáról, ellenforradalmiságának hangoztatásáról, a Nagyatádi nevével fémjellezhető kiscgazda irányzat elleni küzdelméről volt ismert. Aztán hamar kiderült, hogy továbbra is alapvetően konzervatív eszmeiség jellemzi őt, ám markánsan képviselt legitimizmusa a bethleni konszolidáció elszánt kritikusrává tette. Az 1930-as években azután fokozatosan a szélsőjobb-, illetve a náciellenesség vált politikája sarokkövévé. 1938-ban kiadott röpiratát a korabeli sajtó egyértelműen így értelmezte,⁷⁴ de sajtómegnyilatkozásaiban is többnyire hasonló gondolatok köszöntek vissza: a szélsőséges lapok bírálata, az idegen minták másolásának, valamint a „szélkifogás” kormánypolitikájának elvetése, az antiszemita törvények elutasítása.

Az antifasiszta összefogás jegyében Pallavicini kész volt egyes politikusok átértékelésére is. Kánya Kálmánról már 1938 februárjában úgy nyilatkozott, hogy „jeles exponense a régi ballhausplatzi iskolának”.⁷⁵ 1939-ben a parlamenti választások kapcsán neve ismét szóba került jelöltként egyes kerületekben, de

⁷⁰ Kornitzer Béla: *Apák és fiúk*. Bp., 1940. II. k. 320.

⁷¹ Ásványolaj, 1937. június 16. 96.

⁷² A cég egy átszervezés következtében jött létre, amelyben kulcsszerepe volt a Magyar Általános Hitelbanknak. Pallavicini mellett Ullmann lett az alelnök. Mivel 1937 elején lezajló eseményről van szó, aligha lehet párhuzamba hozni a későbbi antiszemita törvényekkel, illetve a stróman-rendszerrel. A két család kapcsolatát megerősíti: Tyekvicska 2006. 79–81.

⁷³ L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945*. Bp., 1986. 88, 102, 151.

⁷⁴ Pallavicini György: *1918–1938*. Bp. 1938.: Új Magyarország, 1938. május 25. 1.; Szabadság, 1938. máj. 28. 3.

⁷⁵ Magyarország, 1938. febr. 27. 3.

belátta, az adott viszonyok között nincs reális esélye egy mandátum megszerzésének. Döntéséhez pedig a következő indoklást fűzte: „Elhatározásomat ugyanazok a megfontolások indokolták, mint amelyeket gróf Bethlen István sorolt fel választóihoz intézett és az egész ország közvéleményében nagy visszhangot keltő nyílt levelében”.⁷⁶ Óhatatlanul kínálkozik a párhuzam Bethlennel,⁷⁷ hiszen ekkoriban mindketten a történeti alkotmány védelmében, a diktatúrák elutasítása jegyében, egyúttal a századelő viszonyainak pozitív színben történő beállításával fordultak szembe a különböző jobboldali radikális reformelképzelésekkel. A párhuzam mellett azonban bizonyos különbségek is kimutathatóak közöttük. Pallavicini többnyire nyíltabban és erőteljesebben foglalt állást a legtöbb kérdésben (Németországhoz fűződő viszony, zsidóellenes törvények elutasítása stb.). Emellett az általa képviselt konzervativizmus egyes pontokon nagyobb nyitottságot mutatott egy polgári állam- és társadalmi berendezkedés irányába. Bár az általános választójognak aligha volt híve, a teljes titkosság megvalósításának annál inkább. 1939. február 13-án egy társasági vacsorán a Nemzeti Casinó nevében ő köszöntötte a felvidéki magyar kisebbségi politika egyik vezéralakját: Szüllő Gézát, s itt a szokásos gondolatokon túl új elemmel is előállt. Elismerte, „a föld ki fog kerülni azok kezéből, kik ma még annak tekintélyes részét bírják”, majd annak a reményének adott hangot, hogy ez a reform nem lesz parttalan és „a talaj” nem fog teljesen elveszni a fölbirtokos osztály lába alól.⁷⁸ Nézeteiből következően Pallavicini végül közel került a baloldali ellenzékhez pontosabban annak a Rassay-féle liberális szárnyához, bár hozzá kell tenni, hogy hasonló utat nemcsak ő, hanem több mágnás politikus is befutott.

A második világháború éveiben Pallavicini a náciellenes konzervatív tábor ismert, bár kevésbé befolyásos alakjának számított. Pozícióját valamelyest erősítette, s egyúttal a főnemesi társadalmon belüli megítélésének módosulását is jelezte, hogy 1942 végén az arisztokraták – mellesleg a másik neves legitimistával, Sigrayval együtt – beválasztották a felsőházba.⁷⁹ Ebbéli minőségében aktív szerepet vállalt 1943 elején az ellenzéki törvényhozók egyik akciójában, amely memorandumban kívánta a kormányzó figyelmét felhívni bizonyos lépések (harcoló alakulatok hazarendelése, az újvidéki atrocitásokért felelősek megbüntetése

⁷⁶ Magyar Nemzet, 1939. május 17. 5.

⁷⁷ Bethlenhez: Romsics Ignác: Bethlen István életpályája. In. *Gróf Bethlen István és kora*. Bp., 2014. 17.

⁷⁸ Magyar Nemzet 1939. február 14. 5.

⁷⁹ Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Bp., 2000. 136. A változást jól mutatta, hogy az 1937 végén lebonyolított felsőházi tagválasztáson még csak a Széchenyi György által összeállított, úgynevezett ellenzéki jelöltlistán szerepelt a neve és nem is került be a testületbe.

stb.) megtételére.⁸⁰ A második kamara azonban a háborús viszonyok között, a többnyire formalizált üléseivel kevésbé volt alkalmas arra, hogy megfelelő terepet kínáljon a legitimista örgrófnak.

1944. március 19-e után, a német megszállást követően magától értetődő volt, hogy – mellesleg két fiával együtt – csatlakozik a németellenes illegális mozgalomhoz.⁸¹ Ezt annál is inkább megtehetette, mivel idős kora, illetve betegsége miatt a Gestapo nem tartotta különösebben veszélyesnek és nem szorgalmazta a letartóztatását. Bár az elszántság nem hiányzott belőle – állítólag fel volt háborodva azon, hogy ő nem került a letartóztatandók listájára –, egészségi állapota, valamint az a tény, hogy komolyabb szervezet nem állt mögötte, behatárolta a mozgásterét. Legismertebb ténykedéseként az utókor azt őrizte meg, hogy egy ideig menedéket nyújtott Szakasits Árpád szociáldemokrata vezetőnek.⁸² A háború vége valószínűleg Budapesten érte, s egyéniségét látva minden bizonnyal aktívabb szerepet vállalt volna a hazai legitimista mozgalom újjászervezésében. 1946. január 9-én bekövetkezett halála ebben megakadályozta, pontosabban tevékenységét György fia próbálta folytatni, aki emiatt még ugyanezen évben szibériai munkatáborba került és ott is hunyt el 1948-ban.

⁸⁰ Romsics 1991. 288–289.; Tilkovszky Loránt: Ellenzéki törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén. = *Századok*, 1985/1. 152–222.

⁸¹ Ifjabb Pallavicini Györgyről és Antalról van szó. Tyekvicska 2006. 77–87.

⁸² Tyekvicska 2006. 87–91.

SIPOS GÁBOR

**A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE
ÉS AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KAPCSOLATÁRÓL**

Debreceni történészek 1990 előtt is kapcsolatban álltak erdélyi kollégáikkal, elsősorban egymás műveit tartották számon, a személyes kapcsolatok, főképpen az 1980-as években, sok akadályba ütköztek. A fordulat után azonban már szabadon vehettek részt egymás rendezvényein, és a kiadványcsere sem ütközött akadályba. Természetesnek vehetjük tehát, hogy 1990 őszén a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészkarra meghívta vendégtanárnak Egyed Ákost, a kolozsvári Történelmi Kutatóintézet tudományos főmunkatársát, aki 1994-ig tanított Debrecenben. Két kollégiumot is meghirdetett: *A dualizmus kori Erdély fejlődése* és *A székelyek története*, mondanunk sem kell, hogy az utóbbi volt népszerűbb a hallgatók körében. Az egyetem 1992-ben címzetes egyetemi tanárrá léptette elő.¹

1993. április 22–23-án Debrecen önkormányzata, a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézete tudományos konferenciát rendezett Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. évfordulója tiszteletére, az ünnepélyes tudományos eseményen az Erdélyi Múzeum-Egyesület képviselőjében Jakó Zsigmond elnök, Benkő Samu alelnök és Kiss András főtítkárral vett részt. E találkozás alkalmával együttműködési szerződést kötött a KLTE Történelmi Intézete és az EME, közös kutatási témákban állapodtak meg, mint például a Partium múltjának és jelenének kutatása történelmi, néprajzi, közegészségügyi szempontból. Ebbe a nagy témába tartozna Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék helytörténelmi lexikonjának anyaggyűjtése, a máramaroszi és a zilahi református kollégium történetének kutatása. A szerződést az EME június 1-én tartott elnökségi ülése Kiss András előterjesztése nyomán megtárgyalta és örömmel tudomásul vette, Jakó Zsigmond pedig leszögezte, hogy a debreceni KLTE Történelmi Intézetével való együttműködés ígéretes.²

Ennek az együttműködésnek megalapozásául szolgált az a baráti gesztus, amellyel a Kossuth Lajos Tudományegyetem mint jogi személy belépett az EME

¹ Egyed Ákos szíves levélbeli közlése, 2022. március 16.

² Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Irattára (a továbbiakban: EME Ir) 338/1993. sz. jegyzőkönyv, 3. pont.

pártoló tagjainak sorába, a döntést közlő levelet 1993. március 4-én Orosz István professzor, akkori oktatási rektorhelyettes írta alá. Pártoló tagként a KLTE „kiterjedt szakmai segítséget” ajánlott az EME tagjainak, szerény anyagi lehetőségeinek függvényében „egyéni posztgraduális képzésre erdélyi szakemberek fogadását, az Ady Akadémia keretében tanártovábbképzések és orvostovábbképzések szervezését, vendégelőadók biztosítását tudományos rendezvényekre, vendégoktatók fogadását” vállalta.³

Ady Endre Akadémia névvel indította el a civis városban 1990-ben Orosz István a határon túli magyar értelmiség nyári továbbképzését, ettől fogva minden évben megrendezték az igen sikeresnek bizonyult kurzust. Benkő Samu, az EME alelnöke, majd elnöke többször is tartott előadást Debrecenben, 1999 augusztusában Egyed Ákos – aki korábban is tartott a rendezvény keretében előadásokat – és Kiss András csatlakozott hozzá egy-egy előadással.⁴ A továbbképzés 15. évfordulójára kiadott, Orosz István szerkesztésében megjelent emlékkönyvben sorra kerültek tanulmányokat a Történelmi Intézet oktatói (ifj. Barta János, Papp Klára, Bárány Attila, Pósnán László és mások), Egyed Ákos képviselte az erdélyieket *Mikó Imre, mint történetíró* c. közleményével.⁵

Kolozsvárott rendezett EME-konferenciákon szívesen látott vendégként jelentek meg debreceni előadók, 1994. április 26-án például a Kossuth Lajos halálának százados évfordulója tiszteletére rendezett emlékülésen Kiss András bevezetője után Csetri Elek, Egyed Ákos, Imreh István és Benkő Samu mellett Orosz István tartott előadást *Az úrbéres föld tulajdonjogi helyzete Kossuth nézeteiben* címmel. Az ünnepi ülés előadásait külön kötetben jelentette meg az EME az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozat 219. számaként.⁶

A gyümölcsöző együttműködés jeleként értékelhetjük a Kossuth Lajos Tudományegyetem megtisztelő határozatát, amelynek értelmében 1998. szeptember 7-én díszdoktorrá avatták Benkő Samu művelődéstörténészt, az EME elnökét és Egyed Ákos történészt, a Múzeum-Egyesület 1. szakosztályának elnökét.⁷

Papp Klára tanárnő, 1976 óta a Történelmi Intézet oktatója, kezdettől fogva részt vett tanártársai mellett a kapcsolatok ápolásában, az 1990-es évek második felében új területre terjesztette ki az együttműködést, Kolozsvárott levéltári kutatásokba kezdett. A Csáky család történetének különféle vonatkozásaival ko-

³ EME Ir 142/1993, az EME elnökségének köszönőlevele ugyanezen a számon.

⁴ Eseménynaptár. *Erdélyi Múzeum* 2001. 3–4. sz. 187–195. Az előadások: Benkő Samu: Erdélyi magyar tudomány az utolsó 80 esztendőben – Egyed Ákos: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése, – Kiss András: Mindennapi élet a 16–18. századi Erdélyben.

⁵ *Magyarság és Európa – tegnap és ma*. Tanulmányok az Ady Endre Akadémia 15. évfordulójára. Szerk. Orosz István et alii, Debrecen, 2006. 249–260.

⁶ Eseménynaptár. *Erdélyi Múzeum* 1994. 3–4. sz. 117.

⁷ Eseménynaptár. *Erdélyi Múzeum* 1998. 3–4. sz. 297.

rábban is foglalkozott, ekkoriban viszont a család jóval kevésbé kutatott erdélyi ága felé fordult az érdeklődése. Az EME Levéltárában őrzött, ma a Kolozsvári Állami Levéltár kezelésében lévő Jósika hitbizományi levéltár anyagában kutattott igen sikeresen. Többszöri kolozsvári kutatóútja idején a Múzeum-Egyesület székházának vendégszobájában kapott szállást, és alkalomadtán Benkő Samu elnöki szobáját is használhatta délutáni vagy esti munkára.⁸ Évtizedes munkájának eredményeit több kötetben is összefoglalta, az egyik, *Az erdélyi Csákyak* az EME kiadásában jelent meg 2011-ben (Erdélyi Tudományos Füzetek 273, 444 lap).

Egyik doktoriskolai tanítványa, Jeney-Tóth Annamária szintén erdélyi témát választott, Kolozsvár város gazdag levéltárának kutatása nyomán készült el 2002-ben doktori értekezése *Iparos társadalom a 17. századi Kolozsváron (1600–1655)* címmel, amely aztán két év múlva nyomtatásban is megjelent az EME kiadásában (ETF 247). Jeney-Tóth Annamária 2009-ben a DE Történelmi Intézetének oktatója lett, kolozsvári kutatásait lendületesen folytatta, érdeklődése az erdélyi fejedelmi udvartartás története felé fordult, fő forrásként továbbra is a kolozsvári számadáskönyvek szolgáltak. Így született meg „...*Urunk udvarnépe*”: *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelem idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében* c. monográfiája, kiadására a Debreceni Egyetemi Kiadó vállalkozott 2012-ben.

Dáné Veronka, az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa a 2000-es évek elején szintén erdélyi témával jelentkezett a DE Történelmi Intézet doktoriskolájában, Papp tanárnő irányításával 2006-ban védte meg *Torda vármegye jegyzőkönyvei* c. doktori értekezését, amely az EME kiadásában jelent meg („*Az Ónagysága széki így deliberála.*” *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata.* 2006, ETF 259).

Itt kell megemlítenünk, hogy a fentebb felsorolt kolozsvári levéltári kutatásoknak fő támogatója, a kutatókat mindig hasznos tanácsokkal ellátó mentora Kiss András nyugalmazott főlevéltáros, az EME főtitkára majd alelnöke volt, aki több évtizedes levéltári munkájának tapasztalatait szívesen osztotta meg a kollégákkal. Kilencvenedik születésnapja közeledtével hálás debreceni történészek kezdeményezték egy ünnepi kötet összeállítását, amely „...*éltünk mi sokáig 'két hazában'...*”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére* címen 2012-ben jelent meg a Debreceni Egyetemi Kiadó gondozásában. Átadására az EME, a BBTE Magyar Történelmi Intézete és a DE Történelmi Intézete közös szervezésében 2012. október 4–5-én megvalósult *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok* című kolozsvári konferencia második

⁸ [https://hirek.unideb.hu/sites/default/files/2022-01/Benkő Samu művelődéstörténész.pdf](https://hirek.unideb.hu/sites/default/files/2022-01/Benkő_Samu_művelődéstörténész.pdf) (letöltés 2022. március 27.)

napján került sor. E konferencia megrendezéséhez egyébként jelentős mértékben járult hozzá a Történelmi Intézet TÁMOP-pályázata.⁹

Kölcsönös konferencia-részvételek tekintetében kiemelném a 2006. szeptember 14–15-én Debrecenben rendezett *A Bocskai felkelés mérlege: a bécsi és a zsitvatoroki béke* c. ünnepi rendezvényt, amelyen az erdélyiek közül Kiss András, Dáné Veronka és e sorok írója tartott előadást, a konferenciakötet még abban az évben megjelent, előzéklapján e tisztelegéssel: *Kötetünkkel köszöntjük a 90 éves Jakó Zsigmond professzort.*¹⁰

Három év múlva, 2009 novemberében az Erdélyi Múzeum-Egyesület ünnepelte alapításának másfél százados évfordulóját, a konferencián a debreceni kollégák képviselőjében Orosz István tartott előadást „*A történetírást az életoktatás színvonalára emelni*” *Mikó Imre a Magyar Történelmi Társulat élén* címmel. Tanulmánya más előadások körében az Erdélyi Múzeum 2009. 3–4. számában jelent meg.

2016. október 13-án Kolozsváron került sor Jakó Zsigmond centenáriumi megemlékezésére, az ünnepség a Házsongárdi temetőben Jakó Zsigmond sírjának koszorúzásával vette kezdetét, ezt délután az EME Jókai utcai előadótermében az ünnepi konferencia előadásai, majd könyvbemutató követte. A *Testimonio litterarum* c. emlékkönyvben Orosz István, Papp Klára és Dáné Veronka közölt tanulmányt. A következő napon a Bihar megyei Micskén az MTA BTK TTI, a KAB, az EME, a DETI és a helyi önkormányzat képviselői megkoszorúzták a Jakó professzor gyermek- és ifjúkorának helyszínéül szolgáló házon elhelyezett emléktáblát.¹¹

Benkő Samu művelődéstörténész, Egyesületünk volt elnöke, az MTA külső tagja 2018. február 25-én töltötte be 90. életévét. Születésnapjára EME-székházban tartották február 24-én a Kolozsvári Akadémiai Bizottsággal közös szervezésben, az ünnepeltet debreceni küldöttség is üdvözölte, ifj. Barta János és Papp Klára tolmácsolta kollégáik jókívánságait.

Egyed Ákos 90. születésnapját 2019 őszén, a Magyar Tudomány Napja Erdélyben c., évente megrendezett konferencia keretében ünnepelte meg a népes tudós közönség. A nagyszabású konferencia *Cselekvő arisztokraták* c. panelje keretében ifj. Barta János, Barta Róbert, Kerepeszki Róbert, Orosz István, Papp Klára, Püski Levente és Szabadi István tartott előadást. Papp Klára sorozatszerkesztő mutatta be *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása* c. kiadványt (Szerk. Papp Klára, Püski Levente, Novák Ádám. Debrecen, 2019).

⁹ <https://eda.eme.ro/handle/10598/31820> főtitkári jelentések, 2012. (letöltés 2022. március 28.)

¹⁰ „*Frigy és békesség legyen*”: *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária, (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója; 8.) Debrecen, 2006.

¹¹ <https://eda.eme.ro/handle/10598/31820> főtitkári jelentések, 2016. (letöltés 2022. március 28.)

E szükségképpen hiányos, időnként telefonkönyvinek tűnő felsorolás, amint az érintettek és a kötet köszöntöttje is igen jól tudja, valójában évtizedek óta élő, kedves baráti kapcsolatokat jelent a debreceni és a kolozsvári szakmabéliek között, aminek részleteire szívesen emlékezünk. Zárásként említeném a két legfrissebb eseményt: 2021 őszén Orosz István és ifj. Barta János köszöntésekor e sorok írója adhatta át a kolozsváriak üdvözlését, idén márciusban pedig az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlése tisztelettagjául választotta Papp Klára professzor asszonyt.

TÓTH ORSOLYA

**POZSONY ÉS AZ ÁRPÁD-HÁZI KIRÁLYOK
BÉL MÁTYÁS *NOTITIA HUNGARIAE NOVAE* CÍMŰ MUNKÁJÁBAN**

*Notitia Hungariae novae historico geographica*¹ című munkájával Bél Mátyás (1684–1749) új szintre emeli a magyarországi tudományos történetírást. A részint korábbi forrásokon, részint saját kutatásain alapuló információkat szisztematikus rendszerbe foglalva földrajzi régióként mutatja be Magyarország történetét, népeit, gazdasági és földrajzi viszonyait, közigazgatási rendszerét. E nagy ívű országleírásban fontos szerepet kap Pozsony városa, amelynek történelme rendkívüli részletességgel elevenedik meg előttünk. Az adatokban és forrásokban gazdag leírásból tanulmányomban azt a részt kívánom vizsgálni, amely az Árpád-házi királyok uralkodása alatti történésekkel foglalkozik. Arra keresem a választ, milyen források alapján dolgozta fel Bél a korszak eseményeit, és miféle mozzanatok játszottak szerinte meghatározó szerepet Pozsony fejlődéstörténetében a vizsgált időszakban.

Az ocsovai születésű Bél Mátyás evangélikus lelkész és tudós volt, korának elismert polihisztora, aki szerteágazó tudományos munkásságát Halléban folytatott egyetemi tanulmányaival alapozta meg. Külföldön szerzett tapasztalatai – a Magyarországgal kapcsolatos ismeretek hiánya – ösztönözték fő műve, a *Notitia Hungariae novae* megalkotására, amelynek első kötetét nagyjából húsz évnyi kutatómunka után, 1735-ben jelentette meg. Ezt aztán még további négy kötet követte, az általa összeállított anyag nagyobb része azonban kéziratban maradt és bizonyos részek el is veszték belőle.²

¹ Mathias Bel: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam; tertia, Cis-Tibiscanam; quarta, Trans-Tibiscanam: universim XLVIII. comitatibus designatam, expromit.* Tomus primus, Viennae Austriae, typis Johannis Petri van Ghelen, 1735 (a továbbiakban: *Notitia* 1735). A további még Bél életében megjelent kötetek: II–V, 1736–1749(?).

² A kéziratban maradt anyagok kiadására egészen napjainkig kellett várni, 2011 óta folyamatosan jelennek meg a *Notitia* korábban kiadatlan kötetei Tóth Gergely és kutatótársai áldozatos munkájának köszönhetően: Matthias Bel: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomi I–VI.* Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth; textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück, Zoltanus Gőzsy, Gregorius Tóth [et al.], Bp., 2011–2020. Bél Mátyás történetírói munkásságáról részletesebben lásd: Tóth

Bélnék bár nem volt szülővárosa Pozsony, de 1714-től haláláig itt élt, ezért saját városaként tekintett rá, ami a *Notitia* Pozsonyt bemutató fejezetéből is egyértelműen kiderül.³ A város történetének azt a szakaszát, amely az Árpád-házi uralkodók időszakára esik, 17 fejezetben (*Notitia* 1735, c. 3, 1–17§, p. 107–135) mutatja be a szerző, amely fejezetek közül az utolsó javarészt már a dinasztia kihalása utáni trónviszályokkal foglalkozik és csak nagyjából egynegyed részében olvashatunk olyan információkat, amelyek még III. Andráshoz kapcsolódnak.

Elég mindössze néhány oldalt elolvasni a vizsgált szövegegységből, hogy rögtön szembetűnjön az *aemulatio* Bonfinivel. Bél Mátyás munkája főszövegében nyolcszor hivatkozik a humanista történetíró *Rerum Ungaricarum decades* című művére, és hétszer találunk rá olyan hivatkozást a lábjegyzetekben, amelyek nem a főszövegbeli idézésekhez kapcsolódnak.⁴ Bizonyos megállapítások vagy események kapcsán egyetért Bonfinivel és helyt ad leírásainak: így például egyetért vele abban, hogy István király hozományként kapta meg Pozsony városát Gizella kezével együtt,⁵ továbbá Pozsony I. András alatti ostromának leírását és hozzá kapcsolódóan Zotmund híres hőstettét is átveszi tőle (c. 3, 3§, p. 110). Érdeemes összevetni az utóbb említett történetet leíró két szöveghelyet annak szemléltetésére, hogyan kezeli Bél forrását. Előbb egy olyan szövegrészt látunk, ahol gyakorlatilag szó szerint idézi Bonfini:

Rerum Ungaricarum decades, 2,2,238–242⁶:

*Dum naufraga universe classi vitia subigit, vix renandi ad suos spatium datur, ne illucescente die in facinore deprehenderetur. Hae non modo proprio onere, sed machinis etiam onuste secunda ac tertia hora diei imo desiderare **occeperre** (Bél: **occeperunt**); a (Bél: **ac**) principio pleraeque incautis adhuc nautis*

Gergely: Bél Mátyás, a történész. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Emőke (szerk.): *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Convivia Neolatina Hungarica 1. MTA BTK ITI, Bp., 2015, 157–167.

³ Gyakran utal a városra a *Pisonium nostrum, urbs nostra* kifejezésekkel és dicséri bátor lakosait.

⁴ Bél a *Rerum Ungaricarum decades* 1606-os hannoveri kiadását használta, hivatkozásait is ez alapján adja meg.

⁵ *Notitia* 1735, c. 3, 1§, p. 107–108: *Nunc inquirendum est, quam diu, eodem illo seculo, Pisonium insederint Hungari. Nam elisum e manibus eorum, ante fuisse, quam annus, post Christum natum, millesimus iniit, ex eo colligas, quod dotis nomine datum fuisse S. Stephano, memoret Bonfinius. Továbbá: c. 3, 2§, 108: *Magna, ex eo matrimonio, rebus Hungaricis facta est accessio. Praeterquam enim, quod gentes, mutuis hactenus bellis sibi infestae, penitus credebantur coaliturae, Pisonium, dotis loco cum Gysela, in potestatem Stephani concessit. Nolim repugnare iis, qui id, non tam dotem interpretantur, quam ius postliminii, quo Stephanus, ex nuptiarum occasione, urbem sibi adseruerit.**

⁶ Bél a saját szövegében nem adja meg a szöveghely adatait.

*demersae sunt. Hac igitur arte eluse Alemannorum vires **obsidioque (Bél: obsidio quoque)** soluta, quando ex oppidanis et centurionibus plerique quotidie facta eruptione in hostium castra seviebant. Ex his potissimi nominantur Maiothecus, Andreas, Vilungardus, Brosa et Martinus, qui magna sepe strage ex improviso hostes affecerant, quare in Alemanniam spe sua delusi rediere.*⁷

Látható, hogy mindössze három helyen mutatkozik eltérés, amelyből két esetben nincs értelmi különbség, egy helyen viszont igen, mert nem mindegy, hogy *a principio* vagy *ac principio*, de gyaníthatóan itt elírással van dolgunk. E szövegrészhez kapcsolódóan Bél megjegyzi, hogy az ostromról Thuróczi is beszámol, ő azonban a városból kitöréseket kezdeményező tisztek neveit némiképp másként tudja. Idézi is a hivatkozott történetíró, akinél a Maiotech, Endre, Vilungard, Vrosa és Martinus névalakok szerepelnek: a különbség valóban jelentéktelen, mivel jobbra a tulajdonnevek latin formában való használata, illetve a gyakori b-v mássalhangzócsere adja az eltérést, ugyanakkor ez a kommentár érzékelteti a történetíró igen aprólékos forrásfeltáró munkáját, amellyel a továbbiakban is gyakran szembesülhet az olvasó. Ugyancsak a 3. fejezet 3. paragrafusában, amikor Bél felvezeti a Zotmund tettehez vezető eseménysort, ismét Bonfinitől kölcsönöz. Ebben az esetben azonban már valamivel több eltérést tapasztalunk, ám elődjének hatása továbbra is vitathatatlan.

*Rerum Ungaricarum decades 2,2,232–236*⁸:

Henricus enim tertius Petri iniuriam et Ungarorum inconstantiam ac perfidiam ulturus coactis, undique copiis eo hanc expeditionem animo suscipit, ut aut Ungariam imperio Romano vectigalem faciat aut ad extremum usque ibi vires eludat. Imprimis adita Pannonia Pisonium obsidet, tormenta diversa moenibus admovet, turres erigit, commeatus inhibet. Classem etiam, quae secundo amne defluserat, a Danubii parte disponit, ut civitas undique oppugnari queat, castella in turrium speciem navibus imposita, ut hinc

⁷ A két szövegrész fordítása: „Míg az egész hajóhad romlását előkészítette, alig maradt ideje arra, hogy visszaússzon az övéihez, nehogy amikor világosodni kezd, rajtakapják orv tettén. A hajók részben a saját súlyuk miatt, részben mert hadigépekkel is meg voltak rakva, a nap második és harmadik órájában süllyedni kezdtek és a legtöbbjük már a lelegején elmerült a magukat addig biztonságban gondoló hajósokkal együtt. Tehát ezzel az eljárással kifogtak a németek erején és az ostrom is abbamaradt, mivel a városlakók és a centuriók nagy része mindennapos kitörésekkel tombolt az ellenség táborában. Közülük a legjelentősebbek: Maiothecus, Andreas, Vilungardus, Brosa és Martinus: ők gyakran váratlanul, nagy pusztítással gyengítették az ellenséget, amely ezért – reményeiben csalatkozva – visszatért Németországba.” (Az eredetileg latin nyelven írt szövegrészeket saját fordításomban közlöm.)

⁸ Bél hivatkozásában: 2,2, p. 199, 37.

oppidanos a moenibus arceant. Duobus haec mensibus undique oppugnatur, omnis tamen Teutonum eluditur opera.

Notitia 1735, c. 3, 3§, p. 109:

Henricus II. qui biennio ante Petrum regno exactum, in solio seposuerat, iniuriam eidem illatam, et Hungarorum inconstantiam ac perfidiam, verba sunt Bonfini, ulturus, coactis undique copiis, eo animo suscipit expeditionem, ut, aut Hungariam imperio Germanico vectigalem faciat, aut certe, gentis vires extrema clade accidat. Ergo, adita Pannonia, Pisonium obsidet, tormenta diversa moenibus admovet, turres erigit, commeatus inhibet. Classem etiam, quae secundo amne defluserat, a Danubii parte disponit, ut civitas undique oppugnari queat. Castella in turrium speciem navibus imposita, ut et hinc oppidani a moenibus arcerentur. In duos menses extracta oppugnatione nec quidquam adversus cives et qui in praesidio fuerunt profecerant Germani.

Elsőként az tünik szembe, hogy Bonfini III. Henrikről beszél, míg Bél a támadást II. Henriknek tulajdonítja: mint később látni fogjuk, másutt is előfordul a *Notitiában*, hogy a szerző forrásaitól eltérő számozást használ az uralkodók megnevezésére. További különbség, hogy az *imperium Romanum* helyett az *imperium Germanicum* kifejezést használja, illetve Bonfini tömör megfogalmazását: *Petri iniuriam* – az Orseolo Pétert ért jogtalanságra vonatkozóan, bővebben kifejti: *qui biennio...* etc. A továbbiakban viszont a két szöveg szinte teljesen megegyezik, csak az utolsó mondatban tér el a pozsonyi tudós forrásától, némiképp átfogalmazva mondandóját.

Ugyanehhez a történethez kapcsolódik I. András király fogadalma, aki azt a felajánlást tette Isten előtt, hogy amennyiben győzelemre segíti őt és seregeit, templomot és kolostort épít, amelyet Szent Ányos, Orléans egykori szentéletű püspöke védnöksége alá kíván helyezni. Ez az épületkomplexum nem más, mint a tihanyi apátság. Ezt az információt már Szentiványi Márton közlésére alapozza Bél,⁹ majd hozzáteszi: „Csodálkozom, hogy a történetírók nem említették meg a király esküvel tett fogadalmát, jöllehet arról gondosan megemlékeznek, hogy az

⁹ Szentiványi szövegét is szó szerint idézi: Martinus Szent-Ivany: *Summarium chronologiae regni Hungariae*, Synopsis III, ad annum ML, Tyrnaviae, 1697, p. 87 = *Notitia 1735*, c. 3, 3§, p. 110: *Andreas rex ad opem divinam confugit, Deo votum nuncupando, de templo ac coenobio, sub patrocínio divi Anniani Aurelianensis quondam antistitis sanctissimi, si hostem repelleret. Nec vana eius fuere vota, obsessorum enim repentina eruptione, mox castra hostium perturbantur, acies dissipantur, exercitus fere totus in fugam agitur, sicque obsidio urbis feliciter solvitur. Ita hoste pulso, rex Andreas, eodem anno statim votum exsolvit, Abbatiam Tyhaniensem, medio propemodum Balatonis lacu, saluberrimo caelo soloque et prospectu amoenissimo fundat, ac e fundamentis templum coenobiumque erigit.*

apátságot ezekben az időkben alapították.”¹⁰ E megállapítása után lábjegyzetben világossá teszi, hogy a történetírók alatt valójában Bonfinit és Thuróczit érti. Más helyeken is találkozunk hasonló megjegyzésekkel, amelyek azt sugallják, hogy Bél szinte valamiféle gyermeki örömet érzett, ha sikerült rátalálnia egy-egy olyan információra, amiről Bonfini nem tudott. Az idézés előbbieken látott módszerével él Salamon király és László herceg konfliktusának bemutatása során is: részben szó szerint idéz Bonfinitől, részben úgymond a tartalmát adja elő Bonfini elbeszélésének, de a tartalmi átvétel esetében is ugyanolyan mértékű hasonlóságot láthatunk, mint a fentebbi példában.

Bél többször kárhoztatja Bonfinit különböző indokok miatt, így például V. István és II. Přemysl Ottokár konfliktusa kapcsán azzal vádolja a humanistát, hogy túlságosan szűkszavú a magyar uralkodó hadi sikereit és viselt dolgait illetően¹¹: „itt ismét kárhoztatni kell Bonfini tömör fogalmazásmódját (*brevitas*), vagy nemtörődömségét (*negligentia*), mivel alig említ valamit III. Istvánról ezen egyetlen és kétes győzelmén kívül. Mi ezt a sokszor dicsért *Historia Ducum Styriae*-ből vettük át: 1. rész, p. 98.”¹² Bonfini kritikája már jóval Bél Mátyás előtt megjelent a magyar történetírásban, így Nadányi János és Otrókoci Fóris Ferenc is bírálta őt tévedései és a fabulák közé sorolandó történetei miatt.¹³

Az idézett szövegrészben Bél V. Istvánt III. Istvánként nevezi meg, korábban viszont, a 6. fejezetben beszél II. Géza fiáról, az általunk harmadikként jegyzett Istvánról, a 11. fejezetben pedig a *Decreta Regum Hungariae*-ből citálva egyértelműen leírja az ifjú király titulását: *Stephanus Quintus, filius Belae Quarti etc.* Ennek ellenére a következő fejezetet így kezdi: „*Mortuo tandem Belae patri, successit Stephanus III., vir eo fastigio, si quis alius, dignissimus.*” IV. Béla fiának nevét illetően tehát Bél nem jár el következetesen, valószínűleg arról lehet szó, hogy egyszer az uralkodók sorába számítja az ellenkirály IV. Istvánt (1163–1165), máskor viszont figyelmen kívül hagyja, aminek következtében kisebb értelmezési nehézségek keletkezhetnek a szöveg interpretációjakor.

Fentebb szóba került egy másik forrás, amelyet Bél nagyra értékel: a *Historia Ducum Styriae*¹⁴ című három kötetes munka, amelyet az osztrák jezsuita Peter

¹⁰ *Notitia* 1735, c. 3., 3§, p. 110.

¹¹ Bonfini 2. tizedének 8. könyvére hivatkozik.

¹² *Notitia* 1735, c. 3, 12§, p. 128 első jegyzete.

¹³ Bél és elődjei Bonfini kritikájáról részletesebben lásd: Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. = *Történelmi Szemle*, 55/4. 593–617, ahol a szerző így fogalmaz: „Részben az előkerült forrásművek hatására, részben a modern történettudományos módszerek és követelmények szellemében Bél kíméletlen kritikával számol le történetírásunk addigi két állócsillagával, Thuróczy és Bonfini művével.” (p. 11)

¹⁴ P. Schez (ed.): *Historia ducum Styriae, Graecii (Graz), literis Haeredum Widmanstadii, 1728.*

Schez (1691–1756) állított össze, és amelyre a szerző sokszor hivatkozik és bőségesen merít belőle. Innen veszi át azt is, hogy Ottokár anyósát, Magyarországi Annát, aki IV. Béla egyik lánya volt, Konstanciának nevezi. Ő az, aki apja halála után, a királyi kincstár több értékes ékszerét magához véve Ottokárhoz menekült, s ebből alakult ki az a konfliktus István és Ottokár között, amelynek körülményeit Bél szerint Bonfini – hanyagságból vagy túlságos tömörítésre törekvésében – elhallgatta. A *Historia Ducum Styriae* tévedése valószínűleg onnan ered, hogy I. Přemysl Ottokár felesége volt Konstancia, III. Béla királyunk lánya, s egyébként II. Přemysl Ottokár nagyanyja. Az osztrák krónikás bár nyilvánvalóan összekeverte az eseményekben szereplő személyeket, Bél arra nem tér ki, hogy szerinte tévedés-e az, amit forrása állít, ugyanakkor lábjegyzetben megállapítja, hogy Lazius, Bonfini és Thuróczi is Annának nevezi az asszonyt. Ez a példa is azt mutatja, hogy a külföldi szerzőkkel szemben jóval megengedőbb a pozsonyi tudós, mint a hazaiakkal. Bár itt most egy hibára irányítottuk a figyelmet, összességében azonban Bélnek az a felismerése, hogy a korszakra vonatkozó hazai forrásanyag szegényes volta miatt bizonyos események rekonstruálása csak külhoni kútfők bevonásával lehetséges, ezért törekedni kell azok minél alaposabb megismerésére, mindenképpen hasznos és előremutató.

Ha számba vesszük a Bél által hivatkozott forrásokat, a következő megállapítást tehetjük: a legtöbbször egyértelműen Bonfinihez fordul, vagy úgy, hogy az általa leírtakra alapítja saját mondandóját, vagy polemizál vele, illetve kiegészíti őt. Jó forrásanyagnak tekinti a saját korában friss irodalomnak számító *Historia ducum Styriae* című munkát, amelyre tízszer hivatkozik. Ezt követi hét előfordulással Timon Sámuel *Új időrendi összefoglalása*.¹⁵ Timonnal kapcsolatban Bél kiemeli, hogy ő volt az első, aki elkezdte kitölteni a magyar történetírásban mutatkozó hiátusokat.¹⁶ Ez a törekvés Bél munkájában is egyértelműen kimutatható, és talán nemcsak ebben követte Timont. Tudjuk, hogy a jezsuita tudós az elsők között ismerte fel az oklevelek szerepét és forrásértékét a történelmi események rekonstruálásában, s láthatólag Bél is hasonló jelentőséget tulajdonított nekik.¹⁷ Rendszerint büszkén mutatja be az általa fellelt, vagy másoktól hozzá eljutta-

¹⁵ Samuel Timon: *Synopsis Novae Chronologicae Regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae, Pars I. et Pars II. A nativitate Divi Stephani, Primi Regis Hungarorum Inchoata*. Tynaviae, typis Academicis per Georgium Andream Roden, 1714.

¹⁶ *Notitia* 1735, c. 3, 10§, p. 118, 21. jegyzet. Timon munkamódszeréről és forráskezeléséről bővebben lásd: Benei Bernadett: Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában. In: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Convivia Neolatina Hungarica 2. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2017, 53–60.

¹⁷ Az oklevelek gyűjtése és rendszerezése már az 1600-as évek második felében megindult, tudományos célokra való felhasználásuk elsősorban a jezsuitákhoz kötődött.

tott okleveleket, és hangsúlyozza, hogy ezek igen fontos kordokumentumok. Így például a 3. fejezet 10. paragrafusában a következőket írja: „Ezek után hatalmas hiátust hagytak a magyar történetírók, több mint tizenöt évnyi időt, mintha IV. Béla vagy a fia, István semmi említésre méltót nem tett volna. Azonban kezünkben vannak azok a nevezetes iratok, amelyek említést tesznek úgy az apa és a fia között akkoriban fellángoló háborúról, mint a békefeltételekről. Eszterházy Imre (a Szent Római Birodalom hercege), esztergomi érsek szokatlan jóságának tartozunk érte hálával, aki követi kutatásainkat, és gondja volt rá, hogy kegyesen közölje velünk mindazt, amit az oklevelekből megtudott. Szabad és méltányos tehát, hogy közbeiktassuk itt azokat a dolgokat, amelyek – miként később világosan jelezni fogjuk – mind a magyar, mind a pozsonyi történelemnek gazdagon kamatoznak majd.”¹⁸ Ezután közli a teljes szövegét két V. István által 1262-ben és 1263-ban kibocsátott oklevélnek, és a közlésüket a következő mondattal zárja le: „Eddig tart István hiteles oklevele, amelyet megosztottak velünk, s most ide lejegyeztük: több olyan dolgot is megtudhat az ember belőle, amelyekről a történetírók hallgatnak, s amelyeket érdemes lesz annál alaposabban megjegyezni, minél jobban vágyunk arra, hogy az ilyenfajta emlékekkel ne csupán megvilágítsuk, de meg is erősítsük a magyar történelem bizonytalan eseményeit.”¹⁹

Ha az eddigiekből nem lett volna egyértelmű, milyen fontosságot tulajdonít Bél az okleveleknek, akkor a következő paragrafussal még nagyobb nyomatókat ad ennek, ugyanis ebben a részben kommentárt is fűz a két közreadott dokumentumhoz. Elemzésében azt a két kérdést vizsgálja, mikortól viselhette V. István a királyi címet (itt nagyban támaszkodik Timon Sámuel megállapításaira), illetve, hogy István és Béla, konfliktusukat lezárandó, miért éppen Pozsonyt választották a békekötés helyszínéül. Ennek a békekötésnek a dokumentumai elvesztek, amit Bél rendkívül fájjal: „Bárcsak napvilágra hoznák lappangási helyükről az itt megkötött béke iratait – amennyiben fennmaradtak – azok, akik a birtokukban vannak és nagyon is jól tudják, mekkora hasznunkra van az oklevelek hitele a történelem esetében!”²⁰ Később pedig így folytatja: „... ha szétszórva a magyar történelem folyamában valamilyen hézagot találunk, azt az oklevelek alapján ki tudjuk tölteni, amennyiben akadnak olyanok, akik hajlandóak leporolni őket.”²¹ – ezzel hívva fel a figyelmet az áldozatos és alázatos kutatómunka jelentőségére.

Visszatérve a hivatkozott forrásokhoz: hatszor említi a Thuróczi-krónikát, amely Bonfini művéhez hasonlóan ambivalens megítélésű és általában együtt kerül említésre a *Rerum Ungaricarum decades*-szel. Megbízható munkának tartja

¹⁸ *Notitia* 1735, c. 3, 10§, p. 117.

¹⁹ *Notitia* 1735, c. 3, 10§, p. 124.

²⁰ *Notitia* 1735, c. 3, 11§, p. 126.

²¹ Uo.

Hieronymus Pez, bencés szerzetesnek és tudósnek, a melki apátság könyvtárosának *Scriptores rerum Austriacarum*²² címen összeállított forrásgyűjteményét, ennek 1721-ben megjelent első kötetét használja és ötször hivatkozik rá. Négy-szer említi a Zwettli Krónikát,²³ Lazius *Commentarii in genealogiam Austriacam* című művét²⁴ és Gerardus de Roo *Historiae Austriacae*²⁵ néven emlegetett munkáját. Három hivatkozása van Bohuslav Balbín *Epitoméjának*,²⁶ a további szerzők pedig egy-egy hivatkozás erejéig kerülnek szóba:

- Martin Kromer, *Polonia, sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Poloniae, Coloniae, apud Maternum Cholinum*, 1577.
- Nicolaus Isthvanfi Pannoni, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV, Coloniae Agrippinae, sumptibus Antonii Hierati*, 1622.
- Sigismundus Ferrarius, *De rebus Hungaricae provinciae Sac. Ordinis Praedicatorum partibus quatuor, et octo libris distributi commentarii*, Viennae Austriae, typis Matthaei Formicae, in Aula Coloniensi, 1637.
- Johann Ludwig Schönleben: *Carniolia antiqua et nova, sive annales sacro-profani inelyti Ducatus Carnioliae in duos tomos*, Labaci, typis Joannis Baptistae Mayr, 1681.
- Johannes Dubravius, *Historia Bohemica*, Francofurti, imprimebat Johannes Philippus Andreae, 1687.
- Martinus Szent-Ivany, *Summarium chronologiae Hungaricae, ex secunda parte III. decadis curiosiorum et selectiorum variarum scientiarum miscellaneorum*, Tyrnaviae, typis Academicis per Joannem Andream Hoermann, 1697.
- Vitus Arenbeckius, *Chronicon Austriacum*²⁷
- Anonymi Leobiensis *Chronicon*²⁸

²² Hieronymus Pez (ed.): *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini ...* tomus I. Lipsiae, sumptibus Joh. Frid. Gleditschii, 1721 (a továbbiakban: SRA).

²³ Anonymi Coenobitae *Zwetlicensis Chronicon ab anno Christi DCCCCXXVIII ad MCCCCLXXXVI*. In. SRA I., 972–1001.

²⁴ Wolfgang Lazius: *Commentariorum in genealogiam Austriacam libri duo*. Basileae, per Ioannem Oporinum et Nicolaum Episcopium, 1564.

²⁵ Gerardus de Roo: *Annales rerum belli domique ab Austriacis Habsburgicae gentis principibus, a Rudolpho primo, usque ad Carolum V. gestarum*. Oeniponti, excudebat Ioannes Agricola, 1592.

²⁶ Bohuslaus Balbinus: *Epitome historica rerum Bohemicarum*. Pragae, typis Universitatis Carolo-Ferdinandae per Joannem Nicolaum Hampel, 1677.

²⁷ Viti Arenbeckii *Chronicon Austriacum a fabulosis nostrae gentis primordiis usque ad tempora Friderici imperatoris vulgo III productum*. In. SRA I., 1166–1295.

²⁸ Anonymi Leobiensis *Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII*. In. SRA I., 751–972.

Az egyszer hivatkozott szerzők közül érdemes kiemelni Sigismundus Ferrariust, akitől Bél Mátyás szó szerint idézi Laszkarisz Mária azon levelét, amelyet a domonkos rendtartománynak küldött, hogy beszámoljon arról a csodáról, amely Johannes Teutonicus közbenjárására történt vele. Hozzá imádkozott ugyanis, hogy fia és férje kibéküljenek és a szent álmában megjelenve biztosította segítségéről, másnap pedig értesült arról, hogy fia letette a fegyvert és hajlandó engedelmeskedni atyjának.²⁹ Illetve kiemelhetjük még Martin Kromer lengyel történetíró 1577-es munkáját, amely nem kizárt, hogy mintaként szolgálhatott Bél Mátyás számára abban, milyen tematika szerint építse fel a saját vármegye leírásait. A felsorolásból jól látszik, hogy túlnyomó többségben vannak a külhoni kútfők, ami alátámasztja a szerző azon törekvését, hogy szélesebb perspektívából, a hazai történetírókétől eltérő szempontokat fegyelembé vevő források segítségével rekonstruálja a korabeli eseményeket.

A továbbiakban szót kell még ejtenünk arról, milyen témák mentén mutatja be a polihistor Pozsony Árpád-kori helyzetét. Először is, mint azt már említettük, elfogadja azt a vélekedést, miszerint a város Szent István házasságkötését követően került a magyarok fennhatósága alá. Az államalapító uralkodása alatt látványosan gyarapodott a város, ahogy ő látja „nem annyira kedvező fekvése, mint inkább az új és tiszteletre méltó rokonság köteléke miatt lett híres, s ezért a magyarok, s mellettük a németek is vetélkedve választották birtokaik székhelyévé.” Bél szerint a király bölcsessége leginkább abban mutatkozott meg, ahogyan az idegenek befogadásához viszonyult: a vendégek szívélyes befogadása és jól tartása volt a kulcsa a város felvirágzásának, s erre oktatta fiát is. A gyarapodást azonban hamar pusztulás követte: a következő nagyobb téma Pozsony ostroma (amelyet a szerző 1050-re datál) I. András idején, és hozzá kapcsolódóan Zotmund története és a tihanyi apátság alapítása, amelyekről korábban már szó esett. Újabb csapás, hogy a Géza és László elől menekülő Salamon király számára Pozsony szállást adott, s ezért László ostrom alá vette a várost. Hosszasan ecseteli III. Konrád és II. Henrik osztrák örgróf hadjáratát II. Géza ellen, Pozsony nehézségeit, elfoglalását, majd visszafoglalását, s végül az ifjú uralkodó sikerét.

²⁹ Erről a rendkívül érdekes történetről bővebben lehet majd olvasni egy másik, épp megjelenés alatt lévő tanulmányomban: *IV. Béla és fia, V. István konfliktusának bemutatása Bél Mátyás Notitia Hungariae novae... című munkájában*. In: Marsigli és kortársai. A barokk tudomány és Magyarország (konferenciakötet). Bp., megjelenés várható dátuma: 2022. december. További irodalom a témához: Rössler Mária Irén: *Magyar domonkosrendi példák és legendák* (Bölcsészdoktori értekezés). Kassa, Globus Könyvnyomda, 1927, 47–48; Györkös Attila: A "Méhék könyve" példázatainak magyar vonatkozásai, *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae* XXXVI. 2007. 39–47; 42–44; továbbá Uő., The Saint and His Finger: Dominican Legends and Exempla from Thirteenth Century Hungary. *Hungarian Historical Review* 5, no. 3, 2016. 536–556.

Annak igazolására, hogy a következő uralkodó, III. István jóindulattal viseltetett a város iránt egy általa kiadott nemeslevelet hoz fel, amelynek hiteles eredetijét egykor maga Bél is látta, sőt lemásolta. A hitelesség hangsúlyozása fontos számára: a korábban már említett, két teljes egészében közölt V. István által kibocsátott oklevél kapcsán is megjegyzi, hogy Török Ferenc, az esztergomi érsek kancelláriájának kiadmányozója (*expeditor*) hitelesítette az iratokat. A III. István-féle nemeslevélből csak részleteket közöl, amelyekből megtudjuk, hogy bizonyos várszolgálatot ellátó személyek hűségükért nemesi címben részesülnek, és bár nincs információja arról, hogy mi történt Pozsonnyal III. Béla, Imre és III. László uralkodása alatt, de egy másik, Imre által adományozott nemesítő levél miatt (amely, saját elmondása szerint, a birtokában van) meg van arról győződve, hogy bizonyosan gyarapodott a város és jól ment sora.

Tóth Gergely Bél országleírásáról szóló disszertációjában felveti annak a lehetőségét, hogy a szerző egyik mintája a *Notitia* megalkotása során talán Johann Andreas Bosius volt, majd a következőket mondja: „Bél gyakran a városok történetének leírásakor látszik alkalmazni Bosius egyik témáját, jelesül az államok «gyarapodásának és fogyatkozásának (*incrementa et decrementa*)» leírását.”³⁰ Majd hozzáfűzi, hogy az *incrementumok* kiváltságlevelekben manifesztálódnak, míg a *decrementumok* ostromok vagy tűzvészek idézik elő általában. Az előbb felsorolt néhány téma alapján, nem nehéz belátni, hogy ez a megállapítás tökéletesen érvényes Pozsony városára is. Az említett események ugyanis nem válogatás eredményeként kerültek be, hanem ebben a rendben követik egymást Szent Istvántól Imre királyig. Ezek adják a fő témákat és a többi uralkodó és történés legfeljebb egy-egy összekötő mondat szerepét kapja. Nyilván a szerző azokat a mozzanatokot mutatja be részletesebben, amelyekhez több forrás áll rendelkezésére, vagy ahol úgy érzi, újat tud mondani elődeihez képest, de biztosra vehetjük, hogy van valamiféle, a szerencse forgandóságát hangsúlyozó szándékoltság is a részéről abban, hogy éppen így tematizálja Pozsony Árpád-kori történetének ismertetését.

³⁰ Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése* (doktori disszertáció). ELTE BTK, Bp., 2007. 33.

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

**A PARTIUMTÓL MORVAORSZÁGIG
KELET-MAGYARORSZÁGI KERESKEDŐK SZEREPE
A NYUGATI IRÁNYÚ KERESKEDELEMBEN A 16. SZÁZAD VÉGÉN¹**

KUTATÁSI ELŐZMÉNY

A közelmúltban a Magyar Királyságnak a dunai térséghez kapcsolódó üzleti hálózatával foglalkoztam és részben ezt a kutatást folytatom napjainkban is. Ennek a hosszú távú tudományos munkának volt az egyik fontos része a 2016-ban a Debreceni Egyetem Doktori Iskolájába benyújtott habilitációs eljárás, melynek során nyújtott önzetlen és nélkülözhetetlen támogatásáért a kötet ünnepeltjének ezúton is szeretném hálás köszönetemet kifejezni.

A dunai térség vizsgálata során a magyar kereskedelemtörténeti források közül elsősorban a nyugati, északnyugati régiók harmincadhelyeinek az anyagát elemeztem. A közelmúltban – többek között a Papp Klárával folytatott, inspiratív konzultációk során – egyre inkább érlelődött bennem a gondolat, hogy érdemes nagyobb figyelmet szentelni annak, hogy a fent említett forrásokban milyen súlyllyal és milyen szerepben tűnnek fel kelet-magyarországi üzleti szereplők. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a rendelkezésre álló forrásokban hogyan jelennek meg a tágan értelmezett (észak)kelet-magyarországi városok és mezővárosok polgárai. A vizsgálat fókuszában a nagyszombati harmincad egy 1597-ből fennmaradt, töredékes forrása áll.

A FORRÁS, AZ 1597-ES NAGYSZOMBATI VÁMNAPLÓ-TÖREDÉK

Az 1597-es forrás kutatási értékéhez érdemes előljáróban áttekinteni, hogy a fent említett vámhelyeknek általában véve milyen az elemezhető forrásanyaga. A témához a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából a Magyar Kamara Archívuma E 210 elnevezésű állományát vizsgáltam.² A fond tulajdonképpen egy forrásgyűjtemény *Miscellania Tricesimalia* összefoglaló címmel. Elsőre rendkí-

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00622/21/2) támogatásával készült.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) E 210, Magyar Kamara Archívuma. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lukács Zsuzsanna, Bardóczy Gábor és Gyevnár Ákos barátainak, hogy segítséget nyújtottak a forrásfeltáró munka során.

vül ígéretesnek tűnik, ugyanis a repertórium szerint nem kevesebb, mint 190 harmincadhelynek a forrásanyagát tartalmazza. Ezeknek a vámhelyeknek a többsége a Kárpát-medence peremvidékén helyezkedett el, illetve az E 210-es állomány tartalmaz olyan forrásokat is, amelyek a Magyar Királyság határán kívül feküdtek (a Duna mentén például Bruck a.d. Leitha vagy Bécs). A részletes vizsgálat során sajnos hamar bebizonyosodott, hogy a valóban használható információs bázis sokkal szűkebb, mint azt az előzetes várakozások alapján remélni lehetett. A válogatási elv, amelynek alapján a források fennmaradtak és bekerültek a vizsgált gyűjteménybe, sajnos nem ismert. Az egyes iratok különböző időszakokból származnak és az esetek nagy többségében jellegüket tekintve sem egységesek. A legnagyobb probléma az, hogy csak elvétve fordul elő az anyagban folyamatos, legalább egy teljes év vámtételeit felölelő vámlista. Töredékes vámnaplókat viszonylag nagy számban foglal magába az állomány, ezekből azonban sokszor csak áttételesen következtethetünk a kereskedelmi forgalomra.

A fent említett levéltári állomány nem kevesebb, mint hetven esetben tartalmaz elemezhető adatsortokat a bevezetőben vázolt térség vizsgálatához az 1549–1748 közötti mintegy kétszáz évből. Ez a hetvenes adat bizakodásra adhat okot, azonban amint azt korábban említettem, csak elvétve akadnak teljes vámlisták, folyamatos adatsorral. A 16. század gazdasági rendszerét kutatva pedig további problémaként merül fel, hogy döntően a 17. századból maradtak fenn az említett források. Mindennek tekintetében nagy jelentőséggel bírnak azok a dokumentumok, amelyek a 16. századi forgalomról szolgálnak folyamatos adatsorral. Ebből a szempontból kiemelkedő egy 1567-es nagyszombati vámlista. A forrás szinte kivételes módon a teljes év export-forgalmára kiterjed. A vámnapló alapján felállított információs bázis kivételesen jó lehetőségeket biztosít az elemzés számára. Sajnos azonban kelet-magyarországi régiókból származó személyeket csak elvétve találunk ebben a forrásban. Az északkelet-magyarországi térségből egyedül néhány kassai kereskedő tűnik föl 1567-ben a nyugat-magyarországi vámhelyen. Emellett még egy helynév esetében valószínűsíthető egy zempléni település. A nagyszombati vámhelynek szerencsére van egy további kuriózuma, nevezetesen más évekből is maradtak fenn töredékes listák a nagyszombati harmincad forgalmáról, ezek az évek a következők: 1549, 1556–1557, 1574, 1593, 1594, 1595 és 1597. Az 1574-es töredékes forrásanyag is ígéretesnek tűnik, ennek elemzését a közeljövőben szeretném elvégezni.³ Az 1575-ös évből csak néhány rövid feljegyzés maradt fenn, azonban még ennek is van elemezhető tartalma, ugyanis nürnbergi és erdélyi kereskedőket említ, mégpedig jelentős vámösszegekkel.⁴

³ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. Nagyszombat f. 86r–90r.

⁴ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 93r.

Jelen tanulmányban tehát az 1597-es, töredékes vámnapló adatait fogom elemezni. A forrás sajnos nem öleli fel a teljes év forgalmát, július 5-től szeptember 21-ig szerepelnek benne az adatok, azonban mégis kijelenthető, hogy az Északnyugat-Magyarország és Morvaország közötti forgalomnak egy jelentős szegmenséről tudósít minket. A forrás további értéke, hogy bár viszonylag szűk időszakaszt fed le, mégis számos tágabb értelemben vett északkelet-magyarországi üzleti szereplő jelenik meg benne.

Nagyon gyakran megemlítik, hogy a magyar-morva határon átlépő kereskedők kelet-magyarországi társai már valamelyik keleti vámhelyen is áthaladtak. Ennek a háttérében az a jelenség állt, hogy az erdélyi területek, vagy a Hódoltság felől érkező kereskedők a Felső-Magyarország határán megfizetett vámösszegre kaptak egy tanúsítványt, amelynek fejében az ott lerótt összeget Nagyszombatnál már nem kellett még egyszer megfizetni. Ennek köszönhetően tehát kiemelt értékkel bír a kérdéses vámnapló.

AZ ELEMZÉS

A forrással szemben témánk szempontjából feltehető kérdések:

- Mely kelet-magyarországi települések lakosai jelennek meg a nyugat-magyarországi forrásban?
- Milyen árucsoportokkal kereskedtek ezek a gazdasági szereplők?
- Hogyan értékelhető az általuk bonyolított forgalom volumene és részese-dése a teljes forgalomból?
- Hogyan működtek a gyakorlatban a kereskedelmi társulások?
- Mit tudunk a felső-magyarországi harmincadhelyek hálózatáról?

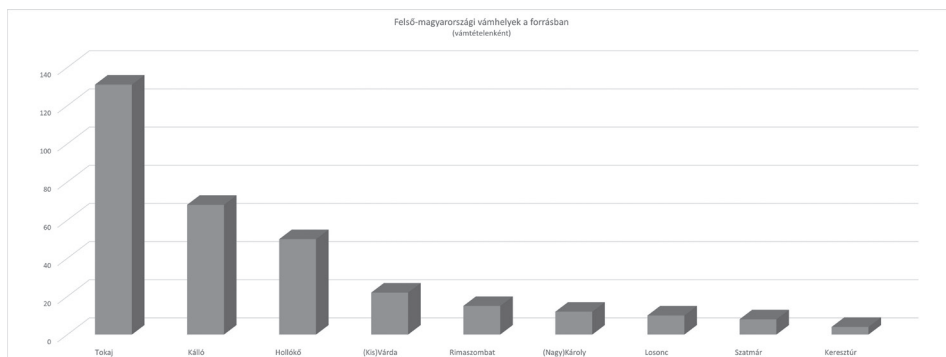
Az 1597-es vámnapló adatait SPSS-adatbázisban rögzítettem. Az információs bázis alapját a nagyszombati harmincadon megfizetett vámtételek képezték. A teljes anyag összesen 378 ilyen tételt tartalmaz. A kutatás számára vizsgálható fontosabb információ-csoportok: a kereskedő származása, az áru típusa, mennyisége, a vámérték, kereskedői társulások a nyugat- és kelet-magyarországiak között, a felső-magyarországi vámhelyek említése, valamint az időpontok, amikor áthaladtak a két vámhelyen. Az így kialakított adatbázis hozzávetőlegesen 3500 elemezhető információt foglal magában.

Felmerül annak a lehetősége, hogy a vámnaplót elsődlegesen azzal a céllal állították össze, hogy a keleti vámhelyeknél fizetett vámösszegek érvényesítését dokumentálják. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az 1597-ben keletkezett forrásban nem csak olyan személyek és vámtételek jelennek meg, amelyek a fent vázolt együttműködések keretében jöttek létre. A 378 tételből 56 olyan határátlépés mutatható ki, amikor egy nyugat-magyarországi, ezen belül

leginkább nagyszombati, kopcsányi (ma: Kopčany, Szlovákiában a cseh határnál), vágsellyei (ma: Šaľa, Szlovákia) vagy (moson)szentjánosi kereskedő keleti partner közreműködése nélkül vitt át árut, főként marhát Morvaországba. A keleti partner nélkül dolgozó nyugat-magyarországiak mellett néhány morvaországi és alsó-ausztriai kereskedő is egyedül kereskedett. Ezekben az esetekben tehát nem merült fel a Felső-Magyarország határán megfizetett vámösszegek érvényesítése.

Visszatérve a kelet- és nyugat-magyarországiak együttműködésére, számunkra azért is bír még kiemelt jelentőséggel ez az eljárás, mert az adatok segítségével fel tudjuk rajzolni azokat a vámhelyeket, amelyeknek központi szerepe volt a felső-magyarországi és a partiumi kereskedők üzleti stratégiájában. Ezek a vámhelyek az ország északkeleti térségében helyezkedtek el, azaz a 16. századi Felső-Magyarország harmincad-helyeiként funkcionáltak. Az említések száma szerint: Tokaj, Kálló, Hollókő, (Kis)Várda, Rimaszombat, (Nagy)Károly, Losonc, Szatmár, Keresztúr. Az ilyen jellegű információk nagy segítséget nyújthatnak abban is, hogy követni tudjuk a magyar agrártermékek útját a Kárpát-medencén belül.

1. sz. diagram

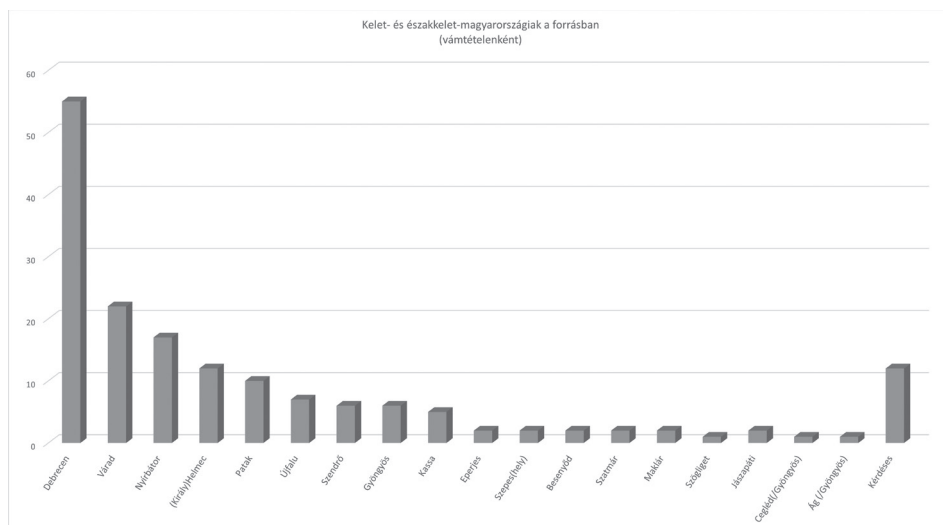
KELET-MAGYARORSZÁGIAK A NAGYSZOMBATI FORRÁSBAN

Előjáróban leszögezhető, hogy a tágan értelmezett kelet-magyarországiak körét három nagyobb csoportra lehet osztani. A vámtételek alapján a legjelentősebb csoportot Debrecen és Várad kereskedői alkotják. A második legnagyobb csoport a felső-magyarországiak köre, végül kisebb súllyal, de észak-alföldi települések tőzsérei is jelen vannak a vámnaplóban.

Mielőtt részletesen tárgyalnánk a címben szereplő üzleti szereplőket, érdemes néhány általános információt vázolni. A forrásban megjelenő személyek között – nem meglepő módon – a nagyszombatiak képezik a legnagyobb csoportot, 125 vámtétellel. A magyar-morva határvidékről a másik jelentős település még Kopcsány mezővárosa, melynek polgárai 34 vámtétellel szerepelnek a forrásban. Az északnyugat-magyarországi települések jelenléte a földrajzi elhelyezkedés folytán érthető. Fontos viszont, hogy a kelet-, északkelet-magyarországiak részeseése is jelentős.

A fent említett 378 vámtételnek közel a fele, 45%-a (170 vámtétel) a tárgyalt térségből származó kereskedőkhöz köthető. Ezen belül messze kiemelkedő a debreceniek súlya. Kelet-Magyarország legjelentősebb mezővárosának, Debrecennek a polgárai a nagyszombatiak után a második legnagyobb csoportot képezik a nyugat-magyarországi forrásban, 58 vámtétellel (26 debreceni személy). A Partiumból még a váradiai képeznek jelentős csoportot, 22 tétellel. A teljes anyag mintegy 24%-a, tehát a tételeknek közel a negyede felső-magyarországi és észak-alföldi kereskedőkhöz kapcsolható. Az említett kereskedők forrásbeli megjelenéséről az alábbi diagram tájékoztat.

2. sz. diagram

A vámnaplóban megjelenő áruajták között nyomasztó többségben van az élőállat. Ezek között is döntő többségében általános megnevezéssel marhát (240 alkalommal), tinót (130), borjút (13) illetve meddő tehenet (5) vittek át. Mindössze egy-egy alkalommal hajtottak ki bárányt és lovat. Az élőállat mellett kis számban

exportáltak még állatbőröket és viaszt. Összességében a július 5–szeptember 21. közötti időszakban 8253 marhát és 690 tinót hajtottak ki Morvaország irányába.

Érdemes kitérni arra, hogy ehhez képest a teljes évre kiterjedő, 1567-es vámnapló tanúsága szerint a forrás évében 4912 marhát és 281 fejős tehenet vittek ki.⁵ A harminc évvel későbbi forrás tehát jóval jelentősebb marhaexportot mutat. Hangsúlyozandó még, hogy 1597-ben a fent említett mintegy 8900 állatot mindössze 2,5 hónap alatt hajtották át Nagyszombatnál. A szignifikáns eltérést nagy valószínűséggel a kilencvenes évek háborús állapotaira lehet visszavezetni, ami minden bizonnyal jelentős konjunktúrát eredményezett.⁶ A képet viszont tovább árnyalja, hogy 1567-ben a marha mellett még jelentős mennyiségű juhállományt (2350 állat), illetve további 202 lovat vittek ki.⁷

Mindenesetre annyi biztosan megállapítható, hogy az (észak)kelet-magyarországiak 1597-ben – az általános árustruktúrához illeszkedve – kizárólag élőállattal, döntően marhával, kisebb részben tinókkal kereskedtek. Ennek általában volt egy bevett megoszlása, a fiatal állatok általában a „felnőtt” marháknak a tíz százalékát tették ki egy csordán belül.

A TÁRSULÁSOK MŰKÖDÉSE

A forrásból kibontakozó kereskedelmi forgalmat az esetek nagy többségében társulás keretében bonyolították le. A kelet- és felső-magyarországiak nem is jelennek meg önállóan a vámnaplóban. A kétfős társulások voltak a legjellemzőbbek. Emellett előfordultak még hármas, és ritkábban négyes társulások is. A marhakitvitelre szakosodott kereskedők úgy működtek együtt, hogy térben osztották meg egymás között a tevékenységet. A forrásban szereplő északkelet-magyarországiak és a nyugat-magyarországiak között úgy képzelhetjük el az együttműködést, hogy a kelet-magyarországiak és embereik az Alföld északi régióiból áthajtották az állatokat a keleti vámhelyeken, keresztülvitték őket Felső-Magyarországon és

⁵ Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni Nagy Lászlónak, aki eligazított a marhacsordák és a fejős tehenek gyakorlati kérdéskörében.

⁶ A közép-európai térségben, a 16–17. század fordulóján jelentős változásokat eredményezett az elhúzódó hadi helyzet. Az általános kereskedelmi forgalom viszont a tizenöt éves, vagy másként hosszú török háború második szakaszáig (1603/1604-ig) nem vagy legalábbis számottevő mértékben nem változott. Annál erőteljesebb volt a visszaesés a Bocskai, majd a Bethlen vezette Habsburg-ellenes harcok idején. Gecsényi Lajos: Bécsi kereskedők memorandum a keletnyugati kereskedelemről (1615). In: *Miscellanea Fontium Historiae Europaeae. Emlékönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Szerk. Kalmár János. Bp., 1997. 79–88. 80.

⁷ Az 1567-es adatokhoz Tózsza-Rigó Attila: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc, 2014. 275.

Alsó-Magyarország egy részén, majd – nagy valószínűséggel – a Vág térségében átvette tőlük a nyugati kereskedő az árut és onnan ő hajtotta tovább Nagyszombat, illetve Morvaország irányába.⁸ Ismerünk ettől eltérő eljárásokat is (ld. később a pataki Bocskai Benedek esetét).

A szűkebb kereskedelemtörténeti információk mellett más vizsgálatok is kivitelezhetők a vámnapló segítségével. A keleti és a nyugati vámolás időpontjából fontos közlekedéstörténeti adalékok is kiszámíthatók, azaz viszonylag pontos információkat nyerünk arról, hogy mennyi időbe telt, amíg egy kereskedő az áruival az említett keleti vámhelyektől eljutott a Magyar Királyság északnyugati térségébe. Ebben a tekintetben kézenfekvő módon a legrövidebb időszakot érdemes megcéloznunk.

Pusztán az eltelt időt figyelembe véve, két szendrői, a később részletesen tárgyalt Olasz Éliás és Nagy Pál a „csúcstartók”, ők ugyanis 68 marhával mindössze 11 nap alatt tették meg a Rimaszombat–Nagyszombat távolságot.⁹ A legnagyobb tényleges – kis képzavarral – „menetteljesítményt” mégis Tokaj és Nagyszombat között lehet kimutatni. Az ezen az útvonalon eltöltött legrövidebb idő: szeptember 7–szeptember 21. közöttre esett. Két ilyen esetet ismerünk: a váradi Boros Jánosnak és/vagy embereinek (a kopcsányi Babos Györggyel társulva) 14 nap alatt sikerült megtenni az említett távolságot 139 marhával és 13 tinóval, illetve ugyanennek a kopcsányi marhakereskedőnek egy váradi társa, Kis János hatvan marhát és öt tinót hajtott át Tokajnál, amely állatokkal szintén két héttel később értek a nagyszombati vámphoz.¹⁰ Mindez – figyelembe véve a nagyszámú állatot és főként azoknak az ellátási igényeit (legeltetés, itatás) – igen szép teljesítményként értékelhető.¹¹ Tokajtól ez lényegesen hosszabb út volt, mint Rimaszombattól, azaz a tiszai átkelőtől napi átlagban legalább 25–30 km-t kellett megtenni az állatokkal ahhoz, hogy két héten belül Nagyszombat térségébe érjenek.

A marhahajtással eltöltött átlagos idő egyébként három, vagy inkább négy hét volt. A leghosszabb időszakok érdekes módon a Hollókő–Nagyszombat útvona-

⁸ Gecsényi Lajos szíves szóbeli közlése nyomán. Bár az együttműködés általában úgy működött, hogy a kelet-magyarországiak nem mentek el a nyugati határig, mégis tudunk olyan kereskedőről a korszakban, aki morva, sőt délnémet kereskedőkkel is kapcsolatban volt. Ismert a Pozsonyban is gyakran előforduló Hans Rot ulmi/augsburgi kereskedő, aki kiterjedt magyar kapcsolatokkal rendelkezett. A magyarországi adóslevelek szerint Rot 1548–1551 között egy Kovács András nevű pataki polgárral is kapcsolatban állt. Ezekben az ügyekben Rot faktora, a közép-európai üzleti hálózat jelentős figurája Cristof Link járt el. Gecsényi Lajos: Városi és mezővárosi polgárok adóslevelei a 16–17. századból. = *Lymbus*, 2010. 31–42. (Továbbiakban: Gecsényi 2010.) 33.

⁹ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 123v.

¹⁰ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 134v.

¹¹ A fenti megállapításhoz hozzátehetjük, hogy a modern térkép-plattformok, illetve applikációk az említett távolság gyalogos megtételét 72 órára becsülik. Hangsúlyozandó azonban, hogy

lon mutathatók ki. Egy komáromi tózsér február 3-án haladt át Hollókőnél, s az állatokat csak július 20-án vámolták el a nyugati harmincadon. Egy gyöngyösi kereskedő pedig több mint 110 marhával április 10-én ment át Hollókőnél, s az állatokat közel öt hónappal később, szeptember 1-én hajtotta át nagyszombati társa Morvaország irányába.

A KELET-MAGYARORSZÁGI KÖZPONT, A DEBRECENIEK

A „Főnix városának” az 1540-es évektől egy rendkívül komplex helyzettel kellett szembenéznie. Mohács után Szapolyai János, később Török Bálint szerezte meg Debrecent, majd az utóbbi család kihalása után az erdélyi fejedelmek lettek a város földesurai mindaddig, míg a 17. század végén Erdély is Habsburg tartománynyá nem lett.¹² Közismert tény, hogy Debrecen nem csak az erdélyi fejedelmeknek adózott, hanem gyakran a kettős, ritkábban a hármas adózás sávjába esett, azaz ha rövid időszakokban is, de a Magyar Királyság felé is adózott.¹³

A városnak a földrajzi elhelyezkedése azonban nem csak hátrányokat rejtett magában a korszakban. A város kereskedői messzemenőkig kihasználták Debrecen geostratégiai helyzetét. A város ugyanis annak a tágan értelmezett alföldi régió-együttesnek volt a legjelentősebb mezővárosa, amely kulcsszerepet játszott a marhatenyésztésben. Utóbbi gazdasági tevékenység a termelési alapját képezte a nyugati irányú marhakivitelnek, amely a Magyar Királyság exportjának messze a legfontosabb szegmense volt a kora újkorban. A tőkeerős debreceni kereskedők nagy mennyiségben tudták felvásárolni az Alföldön tenyésztett állatokat. Az alföldi régiók mellett aktív kapcsolatokat tartottak fenn a felső-magyarországi és az erdélyi üzleti partnerekkel is.¹⁴

Amint azt korábban említettem, a debrecenieké a forrásban a második legnagyobb csoport, 58 vámtétellel (15,3%). Ez az adat 26 debrecenihez köthető. Az árustruktúrában nincs eltérés az általános mutatóktól. A debreceniek kizárólag élő állattal mentek át a vámon, ezen belül pedig túlnyomó többségben marháról (30 tétel), illetve tinóról (28 tétel) tudósítanak a harmincadosok.

mindezt a mai útviszonyokra és – értelemszerűen – állatok nélkül számítva.

¹² Orosz István: *A főnix és a bárány városa*. Debrecen, 2015. 29.

¹³ Oborni Teréz szíves szóbeli közlése alapján.

¹⁴ A debreceni üzleti elit egy része – főként az 1557-es katonai események, valamint az 1562-es átmeneti török megszállás után, valamint Schwendi csapatainak 1565-ös dűlása után – maga is áttelepült Felső-Magyarországra, döntő részben Kassára. A későbbiekben ezek a debreceniek részben innen koordinálták üzleteiket, amelyekben ki tudták használni továbbra is érvényes debreceni polgárjogukat. Bessenyei József: *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után. Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében*. Miskolc – Budapest 2007. 36., 39–40. Mindez tovább erősítette a transzregionális kereskedelemben képviselt szerepüket.

A továbbiakban érdemes még részletesen megvizsgálni, hogy kik voltak a legjelentősebb debreceniek, illetve hogy milyen forgalmat bonyolítottak. A legtöbbször Kádas Mátyás (hat tétel) fordul elő a forrásban. Összesen hárman szerepelnek Kádas vezetéknevvel, sajnos azonban a rokonsági fok nem tisztázható közöttük. Kádas Mátyás egy állandó partnerrel, a nagyszombati Szondi Mátyással dolgozott. Együttműködésük keretében jelentős állatállományt, 458 marhát és 44 tinót exportáltak Morvaország irányába.¹⁵ Kádas minden esetben Tokajnál lépett Felső-Magyarországra. A másik két Kádas közül Mihály a kopcsányi Mészáros Györggyel társulva 120 állatot hajtott nyugat felé.¹⁶ Kádas Mihálynak más kapcsolatát is ismerjük a térségben. A források szerint kapcsolatban volt a nyugat-magyarországi üzleti hálózat középponti figurájával, a pozsonyi Valt Preusszal is.¹⁷ Fontos megemlítenem, hogy Nyírbátorból is megjelenik egy Kádas Mihály a forrásban. A két név nagy valószínűséggel ugyanazt a személyt takarja (ld. a nyírbátoriaknál). A debreceni Kádas Balázs a Mihályéhoz hasonló forgalmat bonyolított. Őt inkább a társulási forma miatt érdemes megemlíteni. Amint arra korábban már kitértem, ritkábban a négyes társulás is előfordult. Kádas épp egy ilyenben vett részt, mikor is a szintén debreceni Nagy Baltázzal és Pető Mihállal, valamint a nagyszombati Fejérvári Istvánnal közösen 144 állat kivitelét bonyolították le.¹⁸

Nagyobb számú vámtétellel (4–4) még Nagy Gál Mátyás és Varga Balázs jelenik meg az alföldi városból. Mindkettőhöz jelentős állatállomány is kapcsolható. Nagy Gál nagyszombati partnerével, Szócs Gáspárral 382 marhát, illetve 37 tinót hajtott ki nyugatra.¹⁹ Varga Balázs hasonló méretű állatállománnyal dolgozott. Az ő partnerei között is megtaláljuk Szócsöt, 110 állatot exportáltak közösen.²⁰ Varga másik üzletfele az egyik legjelentősebb nagyszombati kereskedő-vállalkozó Kerekes András volt, akivel 222 állatot vittek ki nyugatra.²¹ Kerekes nevéhez az egész forrásban messze a legnagyobb számú, 59 vámtétel köthető.

Az összes debreceni tevékenységének tárgyalása szétfeszítené a tanulmány terjedelmi kereteit, így itt most csak azokra térek még ki, akik száznál több áll-

¹⁵ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 122r.

¹⁶ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 134r.

¹⁷ Tózsza-Rigó 2014. 160.

¹⁸ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 132v.

¹⁹ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 131r–v. Sajnos nem tudjuk, hogy Szócsnek volt-e valamilyen rokonsági kapcsolata a 16. század második felének jelentős szereplőjével, Szócs Mihállal. Utóbbi eredetileg pesti polgár volt, majd Váradra, illetve később Pozsonyba menekült. Innen Nagyszombatba települt át. Az 1567-es nagyszombati vámnapló már következetesen nagyszombati polgárként jelöli meg. Tózsza-Rigó 2014. 99.

²⁰ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 123v.

²¹ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 124r–v.

latot hajtottak nyugat felé. Az továbbra is látszik, hogy Kerekes egyértelműen középponti funkciót töltött be a debreceniek üzleti hálózatában. Az eddigiekhez hasonló volumennel dolgozott Bagoly Bálint és Duskás István. Mindketten Kerekessel társultak és 200–200 marhát, valamint 20–20 tinót exportáltak.²² Duskás kiterjedt kapcsolati hálózatot tartott fenn mind nyugati, mind keleti irányban. A nagyszombatiak mellett voltak hitelügyletei váradi és igloui polgárokkal is.²³ Két debreceni, Szilágyi András és Szőlez (/Szőlész) György 241 marhát és 24 tinót hajtott ki Kerekessel közösen.²⁴ A jelentősebb forgalmat bonyolító debreceniek közül megemlíthető még három civispolgár a partnerével (zárójelben a kivitt állatok mennyisége): Mészáros János – Fejérvári István (170, 17), Nagy János – Kerekes András (169, 19), Szegedi János – Bodary András (nagyszombati) (146, 14), Király András, Kerekes András (140, 14). A leggyakoribb eljárás az volt, amikor 100 marhát és 10 tinót hajtottak nyugat felé. Ezekben az esetekben is egy kivételével Kerekes volt a debreceni kereskedő partnere: Dörözdi Mihály – Kerekes András (100, 10), Geszteredi György – Szócs Gáspár (100, 10), Nagy Demeter – Kerekes András (100, 10), Németi Péter *literatus* – Kerekes András (110). Végül pedig két debreceni Torma Miklós–Szabó György és Kerekes társulását említhetjük még, melynek keretében 124 állatot hajtottak ki Morvaországba. A forrásban szereplő összes debreceni személyt az alábbi táblázat foglalja össze, a nevük mellett szereplő vámtételekkel:

1. sz. táblázat

A nagyszombati forrásban megjelenő debreceniek

Név	Vámtételek száma
Bagoly Bálint	2
Compó(/Czompo) György	1
Decsi Bálint	2
Dörözdi Mihály	2
Duskás István	2
Geszteredi György	2
Kádas Balázs	2
Kádas Mátyás	6
Kádas Mihály	2
Király András	2

²² MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 124v, 133r.

²³ Gecsényi 2010. 33.

²⁴ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 130r.

Kis András	1
Mészáros János	2
Nagy Baltazár	2
Nagy Demeter	2
Nagy Gál Mátyás	4
Nagy János	2
Németi Péter <i>literatus</i>	2
Pető Mihály	2
Sármány János	2
Szabó György	2
Szegedi János	2
Szilágyi András	2
Szőlez(/Szőlész) György	2
Torma Miklós	2
Ugroni Ambrus	2
Varga Balázs	4

Amennyiben a debreceniek által forgalmazott mennyiséget szeretnénk összegezni, úgy megállapítható, hogy 3286 marhát és 318 tinót hajtottak át két és fél hónap alatt valamelyik felső-magyarországi harmincadon. Ez a két adat a forrásban szereplő teljes állatállománynak a 39,8%, illetve 46%-át teszi ki. Ennek alapján tehát a debrecenieknek a vámtételeknél említett arányokhoz képest is jóval jelentősebb szerepet tulajdoníthatunk. Érdemes azonban figyelembe venni, hogy ezt az állatállományt kereskedelmi társulások keretében hajtották nyugat felé. A leggyakoribb a kétszereplős társulás volt, de láthattunk hármas, illetve négyes társulást is. Ez a két utóbbi társulás-típus tehát minden esetben úgy „állt össze”, hogy egy nyugat-magyarországi társult két vagy három debrecenivel. Amennyiben ezeket az információkat figyelembe vesszük, feltételezve, hogy a társulások keretében egyenlő módon részesedtek a kereskedők, úgy a debreceniekre eső állatállomány jelentős mértékben „lefelé” módosul. Az itt vázolt számítási elv alapján 1734,5 marha/fő és 168 tinó/fő jut a debreceniekre. A teljes állatexportnak még ennek fényében is több, mint ötöde, mintegy 21%-a köthető a debreceni kereskedőkhöz. Amennyiben feltételezzük, hogy a hármas, vagy négyes társulások is úgy működtek, hogy a debreceniek a vámösszeg felét kifizették a keleti vámhelynél, a másik felét pedig egy személyben a nagyszombati, vagy kopcsányi kereskedő róttá le a nyugati harmincadnál, a debreceniek részesedése a forgalomban akkor is csak minimálisan módosul lefelé, 20,1%-ra.

A vizsgált csoportnál az is jellemző volt, hogy több debreceni azonos időben jelent meg a vámhelyeknél, azaz a tiszántúliak nagy valószínűséggel összehangolták a közlekedést. Ez teljes mértékben érthető, hiszen így nem csak a szállítás rizikófaktorait csökkentették, hanem a költségeket is mérsékelni tudták, leginkább a munkaerő (hajtók) racionalizálásával. Ez az együttműködési forma is bevett szokás volt a korszak társulásaiban.

A gyakorlati működéshez meg lehet még jegyezni, hogy a debreceniek leggyakrabban a tokaji (28) és a kállói (20) vámhelyet használták. Ezek mellett ritkábban Várdánál (6), Szatmárnál (2) és Károlynál (2) vitték át áruikat.

VÁRADIÁK

A partiumi mezőváros kereskedő-polgárai a tiszántúliakhoz hasonlóan jól ki tudták használni Várad kedvező elhelyezkedését. A püspöki városnak már a korábbi évtizedekben is számos központi funkciója volt.²⁵ A váradiak körét egy jövőbeni tanulmányban fogom részletesen elemezni. Így itt csak néhány információra térek ki. Korábban már említettem, hogy a váradiak 22 vámtétellel vannak jelen a forrásban. Árustruktúrájuk megegyezik a debreceniekénel tapasztaltakkal. Amint arra Papp Klára rámutatott, a két város között a fejedelemség időszakában egy sajátos együttműködés, illetve egymásrautaltság alakult ki. Az együttműködés az üzleti hálózat szintjén is kimutatható, a váradiak közvetítették az erdélyi árukat az alföldi régiók felé, illetve a váradi és a debreceni kereskedők gyakran hiteleztek egymásnak.²⁶

Papp Klára megállapításait áttételesen a vizsgált vámnapló információi is alátámasztják. Több alkalommal is előfordult ugyanis, hogy a váradiak és a debreceniek egyazon nagyszombatival társultak. Ez önmagában még nem jelentené azt, hogy a tiszántúli és a partiumi kereskedők együttműködtek, ismert azonban két olyan eset is, amikor nagyszombati kereskedő egy időpontban vitt át a nyugati harmincadon egy nagyobb csordát, melynek egy részét debreceni, egy másik részét pedig váradi polgárok „szállították be” neki. Az egyik ilyen középponti személyiség a nagyszombati Szondi Mátyás volt, akinek a korábban említett Kádas Mátyás volt az egyik partnere, a másik pedig a váradi Fazekas Ferenc. A két kelet-magyarországi mindössze néhány nap különbséggel haladt át a tokaji vámnál. Ebből logikusan arra következtethetünk, hogy a felső- és alsó-magyarországi

²⁵ Oborni Teréz: Várad, Erdély kapuja... (Bevezető gondolatok Nagyvárad fejedelemség kori történetéről). In. *Várad, Erdély kapuja... Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. Tanulmányok Biharország történetéről*. 2. Szerk. Oborni Teréz, Nagyvárad, 2015. 5–18. 5.

²⁶ Papp Klára: Debrecen és Várad kapcsolatai a kora újkorban. In. *„Őrizzük Váradot...” Nagyvárad és Bihar megye története a kora újkorban. Tanulmányok Biharország történetéről* 4. Szerk. Oborni Teréz, Nagyvárad, 2017. 33–54, 35, 45–48.

út során nagy valószínűséggel összehangolták tevékenységüket. A másik ilyen eset, amelyből áttételesen debreceniek és váradiak együttműködésére következtethetünk, amikor a nagyszombati Fejérvári István szeptember 1-én 133 állatot hajtott ki Morvaországba. A marhák nagyobb részét a váradi Vadasi Tamás, míg kisebb részüket a debreceni Decsi Bálint vitte el Alsó-Magyarországra. Vadasi július 25-én vámoltatta el az állatait Tokajnál, míg Decsi öt nappal később haladt át a marhákkal Kállónál.²⁷

NYÍRBÁTORIAK

A felső-magyarországi mezővárosok közül a legnagyobb gyakorisággal Nyírbátor (17 tétel), (Király)Helme (12), Patak (10) és Szendrő (6) képviselteti magát. A nyírbátoriak közül a leggyakrabban Bak György névvel találkozunk. Bak legfontosabb partnere a kopcsányi Babos György volt. Babosról érdemes megjegyezni, hogy a forrás szerint a nyugati határszél egyik legjelentősebb kereskedő figurája volt ebben az időszakban, neve már az 1567-es forrásokban is feltűnik. Kiterjedt üzleti hálózatot tartott fenn, a bátoriak mellett társult még többek között patakiakkal, váradiakkal, újfaluasiakkal és ceglédiekkel. Babos és a bátori Bak György szeptember elején összesen 152 állatot vitt ki Magyarországról.²⁸ Társulásukban időnként még egy Vasvári Pál nevű nyírbátori is részt vett. Baknak egy másik kopcsányival, Mészáros Györggyel is volt közös ügylete, melynek keretében hatvan marhát hajtottak át a Magyar Királyság északi régióin.²⁹ Bak minden esetben Kállónál vitte át Felső-Magyarországra az állatokat.

A kopcsányi Babos György további nyírbátori partnerei voltak még a négy tételben szereplő Szőcs Tamás és annak társa, Péczeli Lőrinc. Ők hárman, augusztus elején 166 állatot hajtottak északnyugati irányba.³⁰ Szőcsnek volt még egy szeredi (ma: *Sered'*, *Szlovákia*, Nyitra és Nagyszombat között) partnere is, akivel 110 állat exportját bonyolították le.³¹ Szőcs és Péczeli Kállónál és Várdánál fizették meg keleten a vámot.

A kereskedelmi volumen szempontjából említhető még a nyírbátori Kádas Mihály (*Michael Kadas de Nyrbator*), aki a kopcsányi Mészáros Györggyel társult és 84 állatot hajtottak át az ország északi területein. Amint azt korábban említettem, egy debreceni Kádas Mihály (*Michael Kadas Döbröczeniensis*) is szerepel a

²⁷ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 132r.

²⁸ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 132v.

²⁹ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 132v.

³⁰ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 126v.

³¹ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 127r.

forrásban. Mivel mindkét személynek ugyanaz a Mészáros az üzletfele, így arra következtethetünk, hogy azonos név mögött ugyanaz a személy állhatott.

HELMECIEK

A 16. századi háborús állapotok folytán (Király)helmecc többször is jelentős népességcsökkenést élt meg. A lakosok többsége mezőgazdasági tevékenységből tartotta fenn magát, ugyanakkor a mezőváros gazdaságában jelentős szerepet töltött be a kézművesség és a kereskedelem is. A helmecciek kereskedelmi tevékenységéről viszont – források hiányában – alig tudunk valamit.³² Mindennek fényében az elemzett nagyszombati vámlistának kiemelt értéke van.

A helmecciek közül Gallosz Lukács és Török János fejtette ki a legjelentősebb tevékenységet. Gallosz és Török egy Gothán Pál nevű nagyszombati kereskedővel társulva augusztus 24-én 143 marhát és 14 tinót vittek ki. Az állatok után 114 forint vámot fizettek Nagyszombatnál.³³ A két helmecci két-két alkalommal Kál-lónál, illetve Károlynál hozta be az állatokat Felső-Magyarországra. Az említett Gothán jó kapcsolatokat ápolt a felső-magyarországi mezővárosok polgáraival. Két másik helmeccivel is társult. Nevezetesen Kerek János és Vas Benedek tőzsérekkel 73 marhát és tíz tinót vittek ki szeptemberben Morvaországba. Kerek és Vas a másik két helmeccitől eltérően, mind a négy alkalommal, konzekvensen a várdai harmincadnál lépte át Felső-Magyarország határát.³⁴

PATAKIAK

A térség harmadik legjelentősebb mezővárosi csoportját a patakiak képezik. A patakiaknak az árustruktúrája megegyezik a fent vázolt általános arányokkal. Az áru mennyiségében azonban már jelentős különbséget mutatnak a helmecciekkel és a bátoriakkal szemben. A pataki kereskedőknél ugyanis általában alacsony állatszám (20–25 db) szerepel a forrásban. Az egyetlen, aki nagyobb mennyiséggel ment át a harmincadon, Kusztodi Mátyás volt, aki egy hosszúfalusi tőzsérrel társulva 96 ökröt és kilenc tinót hajtott nyugat felé, június 1-én a tokaji vámon keresztül.³⁵ Július 14-én már a rimaszombati vámnál látjuk, ahol 26 marhát hajtott át.³⁶

³² Kónya Péter: *Királyhelmecc története*. Eperjes, 2013. 129.

³³ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 130v.

³⁴ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 133v.

³⁵ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 129v.

³⁶ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 127v–128r.

Egy másik pataki, Bocskai Benedek a korábban már többször említett kopcsányival, Babos Györggyel társult. Az együttműködés érdekessége, hogy Bocskai rövid időn belül két keleti vámnál is feltűnik. Június 8-án még Tokajnál kelt át a Babosnak hajtott 23 marhával, majd két héttel később, június 21-én Hollókőnél tűnik fel, mindössze öt állattal.³⁷ Amint azt a társulások gyakorlati működésénél említettem, Bocskai esetében egy sajátos gyakorlatot látunk a társulások működésére. A pataki tőzsér a Vág völgyénél jóval korábban átadhatta az állatokat kopcsányi partnerének, mivel a fent említett két hét alatt nem járhatta meg háromszor a Tokaj-Nagyszombat távolságot, illetve az is elképzelhető, hogy ő maga nem tartott a csordákkal, vagy legalábbis az első szállítmánnyal.

A patakiak közül említhető még Csobánka György és Zsámboki István, akik külön-külön társultak a korábban említett nagyszombattal, Gothán Pállal. Érdekességképpen megemlíthető, hogy bár Gothán szeptember 1-én vámolta el Nagyszombatnál a patakiaktól átvett állatokat, a két pataki mégis nagyon eltérő időben és vámhelyen lépett Felső-Magyarországra. Zsámboki még tavasszal, április végén Rimaszombatnál ment át, míg Csobánka július 26-án Tokajnál lépte át Felső-Magyarország határát.

EGY KIS MEZŐVÁROS „NAGY” TŐZSÉRE(I), A SZENDRŐI OLASZ ÉLIÁS

A fent említett mezővárosiak közül érdemes még kitérni a szendrőiekre. Az abaújiak mindössze hat alkalommal fordulnak elő a forrásban, ebből öt tétel egy bizonyos Olasz Éliás nevű szendrőihez köthető. Olasz még nyár elején egy másik szendrőivel, Nagy Pállal valamint a nagyszombati Demjén Bálinttal társulva 68 marhát hajtott nyugat felé.³⁸ Az igazán nagy üzletet azonban a középponti funkciójú nagyszombati kereskedő-vállalkozóval, Kerekes Andrással bonyolította. Olasz és Kerekes az együttműködés eredményeként augusztus közepén összesen 325 ökröt és 31 tinót vitt ki.³⁹ Ezzel tulajdonképpen a legjelentősebb forgalom a felső-magyarországi mezővárosiak közül Olasz Éliás nevéhez köthető, sőt ezzel a debreceniek többségét is „megelőzte”. Olasz az állatokkal minden esetben Tokajnál kelt át.

Az itt vizsgált négy felső-magyarországi mezőváros polgárai összesen 1362 marhát és 122 tinót vittek át a keleti vámhelyeken. Ez nagyjából a teljes forgalom 17%-át jelentené. Amennyiben a debrecenieknél alkalmazott pontosítást elvégezzük, úgy természetesen itt is lefelé módosul a felső-magyarországiak részesedése

³⁷ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 129r.

³⁸ MNL OL E 210. fasc. 90. 102. t. f. 123v.

³⁹ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 128r.

a forgalomból. A hármas társulás főként a szendrőiek és a bátoriak esetében volt jellemző. Így a valós részesedésüket a teljes forgalom 9–10%-ára tehetjük.

KASSA ÉS EPERJES

A felső-magyarországiak közül alacsony számban a kassaiak és az eperjesiek is megjelennek (öt, illetve két tétellel). A kassaiak közül három polgár tűnik fel a forrásban. Mertő Gáspár a nagyszombati Kerekessel társult, kiemelkedő számú állat, összesen 310 marha és 30 tinó kivételére. Mertő Tokajnál hajtotta át az állatokat.⁴⁰ Két további kassai említhető még: Szondi Miklós és Laczkó István, akik viszonylag alacsony állatszámmal szerepelnek.

A két eperjesi tétel egy érdekes személyt takar. Csertő Tamás szerepel eperjesiként, illetve pontosabban a nevénel a „*de Halas nunc Eperjensis*” kitétel olvasható. Csertőnél tehát kettős származást tüntettek fel (ld. még később a gyöngyösiéknél). Eredetileg nagy valószínűséggel halasi lehetett, aki éppen üzleti kapcsolatainak köszönhetően szerezte meg az eperjesi polgárjogot. Csertő egyébként a kopcsányi Mohos Györggyel társult és az együttműködés keretében 50 marhát és öt tinót vitt át Losoncnál.⁴¹ Felmerülhet a kérdés, hogy a felső-magyarországi szabad királyi városok polgárai miért csak ilyen kis részesedéssel jelennek meg a forrásban. Mindez annak fényében még érdekesebb, hogy azt gondolhatnánk, hogy ezek a polgárok, főként pedig a kassaiak voltak a legtökeesebb üzleti szereplők. Ennek megválaszolására még további forrásfeltárás szükséges, elsőre azonban megkockáztatható, hogy mivel a kassaiak, vagy a bártfaiak elsősorban a borkivitelre specializálódtak, így kisebb szerepet vállaltak a nyugati irányú marhaexportban.⁴²

AZ ÉSZAK-ALFÖLD LEGJELENTŐSEBB VÁROSA A FORRÁSBAN: GYÖNGYÖS

Amint az a 2. sz. diagramon is látszott, gyöngyösiak is szerepelnek a forrásban. Bár a mezőváros a Hódoltságához tartozott, a gyöngyösi kereskedők egyik jelentős tevékenységi térsége Felső-Magyarország volt. A debreceniek mellett – Oborni Teréz szemléletes megfogalmazását követve – a gyöngyösiéknél is jól érzékelhető egyfajta kétlakiság.⁴³ A kettős polgárjogra ebben a csoportban is ta-

⁴⁰ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 127r.

⁴¹ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 122v.

⁴² Tózsza-Rigó Attila: A Magyar Királyság borkereskedelme a 16. század második felében. In. „*Vina bibant homines, animantia cetera fontes*”. *Tanulmányok a magyar bor történetéből*. Szerk. Pósnán László–Tózsza-Rigó Attila, 50–63. 58.

⁴³ Oborni Teréznek tartozom hálás köszönettel, hogy felhívta a figyelmem erre a fogalmi lehetőségre.

lálunk példát, egy bizonyos Pap Mihálynál említi a forrás, hogy Ceglédnek és Gyöngyösnek is polgára volt. („*nunc Giongiosiensis*”).⁴⁴ Egy másik esetben pedig egy ági tőzsér rendelkezett gyöngyösi polgárjoggal.⁴⁵ A gyöngyösiiek egyébként leggyakrabban (öt tétel) a már korábban említett kereskedő-vállalkozóval, Kerekes Andrással társultak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Zárasképpen kijelenthető, hogy a kelet- és északkelet-magyarországi kereskedők a 16. század végén kulcsszerepet játszottak az észak-alföldi régiókból kiinduló, Felső- és Alsó-Magyarországon keresztülhúzódó kereskedelmi forgalomban. Közöttük is a legjelentősebb forgalmat a debreceniek bonyolították. A fő kereskedelmi cikkük az élőállat volt és a nyugat-magyarországiakkal kialakított társulások keretében számottevő exportot menedzseltek, amelyből minden bizonnyal jelentős hasznuk származott. A profit pedig nagyban hozzájárult a tiszántúli, partiumi és felső-magyarországi mezővárosiak tőkekoncentrációjához.

⁴⁴ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 129r.

⁴⁵ MNL OL E 210. Fasc. 90. 102. t. f. 124v.

TÖRÖK PÉTER

KOVÁCS JANCSI TITKOS KÜLDETÉSE(I)
EGY KÉM VALLOMÁSA, AVAGY EGY NAGYOTMONDÓ FIÚ
ESETE AZ IGAZSÁGGAL*

1706 decemberében a kuruc katonák egy kémeket fogtak, aki Gyulaháza felé igyekezett. A foglyot azonnal az ecsedi várba vitték, majd december 15-én Nagykárolyba szállították, ahol Orosz Pál, Szemere László és Krucsay János előtt tett részletes vallomást.¹ A vádlott szavai sok embert gyanúba keverték, megrágalmazva hűségeseinek vélt katonákat és városi tisztviselőket.

Dolgozatunkban Kovács Jancsi vallomásain keresztül próbálunk néhány adalékot hozzáilleszteni a szabolcsi hajdúvárosok és a Rákóczi-szabadságharc történetéhez, megragadva azon részeket, amelyek napjainkig még nem kerültek a kutatók látóterébe. A szabolcsi hajdúvárosok szerepén túl a térségben zajló harci cselekményekről és talán a mindennapi élethelyzetekről is többet megtudhatunk egy nagyotmondó fiatalember történetéből.

Kovács Jancsi saját elmondása szerint 26 év körüli, vámospércsi lakos, aki a szintén azon a településen élő Pinyege Istvánt² szolgálta, mielőtt két alkalommal

* A tanulmány az NKA Magyar Génius Program Ideiglenes Kollégiuma által támogatott „*A berettyóújfalui járás Bihar vármegye egykori történetiségének feldolgozására interdiszciplináris kutatás, tanulmányok, monográfia, konferencia megvalósítására.*” című, 650132/00014 azonosítószámú pályázat keretében készült.

¹ Kovács Jancsi vallomása két példányban maradt fent, amelyek piszkozat és tisztázat kapcsolatban állnak egymással. A piszkozat nem tartalmazza a teljes szöveget, az utolsó oldalak hiányozhatnak az iratról. A tisztázatnak gondolt példány 21 kérdéses íve a piszkozatban foglaltaktól némileg eltér, a kérdésekben kisebb, a válaszokban néhol jelentősebb kiegészítéssel, átírással. Tanulmányunkban a teljesnek tekinthető tanúvallomást használjuk forrásként, ezen irat pontjaira hivatkozunk a lábjegyzetekben. A piszkozat levéltár jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Emigrációba vitt rész (továbbiakban MNL OL G 15), Katonai vonatkozású levelek (A továbbiakban Capsula A1 Fasc. 4.) 87–90. A tisztázat levéltári jelzete: MNL OL II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Munkácson maradt rész, Katonai iratok (továbbiakban G 16 I. 2. d.) Nr. 219. 1–8.

² Pinyege István nevével számos formában találkozhatunk a források szövegében (Pinege, Pinige, Penige, Pinyige stb.). A hajdúvárosi iratokban többségében a Pinege vezetéknevű szerepel, amelyet Nyakas Miklós is rögzített a hajdúságról szóló adattárban. Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdútisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény, 2001. 249. Feltételezésünk szerint

is kémkedésre adta volna a fejét. A Nagykárolyban tett vallomása szerint először a bihari sáncok felverésekor³ – ahol zsoldos hajdúként szolgált – esett a császári katonaság fogságába, akik Aradon tartották lakat alatt három hónapig. Akkoriban az a hír járta, hogy maga Rabutin is Aradon tartózkodik, bár a tanúvallomást tevő saját szemével nem látta a tábornokot. A rabságban tartott fatenst 1704 tavaszán bízták meg azzal a feladattal, hogy keljen útra egy levéllel, amelyet Bay Lászlónak Munkácson kellett átadnia.⁴ Amennyiben Bay nem tartózkodik a várban, akkor helyettesének, Gondának⁵ adja át a küldeményt. Arról Kovács Jancsi mélyen hallgatott, hogy milyen körülmények között lett fogvatartottból küldönc, miként tudták rábírní a császáriak a kémkedésre.

Történetét tovább folytatva a kém előadta, hogy Bay Lászlót nem találta Munkácson, ezért – ahogy meghagyták neki – Gondának adta át a levelet. Mindközben visszatért Bay László – akit középkorú, közepes termetű, piros, kövér embernek írt le a fatens - Munkácsra, aki Gondával – a fatens szerint Gonda kisdéd termetű, hosszú hajú személy – és a kémmel helyettese házában találkozott, ahol közösen olvasták el a Rabutin által küldött sorokat. Kovács Jancsi saját elmondása szerint hatodnapig tartózkodott Munkácson, ahol Gonda házában húzta meg magát. Jól tartotta Gonda és mindenhova magával vitte, de azt nem engedte, hogy bárkivel szót váltson, még a ház körüli cseléddel sem. A visszaútra Gonda három ezüstforintot adott a küldöncnek, akit lóháton vitt ki a várból és távolabb engedte útjára válaszevél nélkül, de azt kérve Kovács Jancsitól, hogy a következő választ adja át a tábornoknak: „*Mondd meg Rabutinnak: én mostan is azaz ember vagyok, aki azelőtt voltam.*” A kém, aki jól végezte dolgát, elindult visszafelé Munkácsról, átkelt a Tiszán, majd Vámospércsen betért egykori gazdájához – akihez az odaúton is beköszönt –, Pinyege Istvánhoz. Pinyegének már korábban elárulta utazásának célját, aki mind korábban, mind visszatértekor helyeselte szolgálja cselekedetét és ismételten helyet adott neki portáján. Egészen 1706 nyaráig Vámospércsen tartózkodott, hitére vallotta, hogy nem tért vissza a

a családnév alapját a Szabolcs vármegyei Penyige település neve képezte, ennek némileg módosult alakja maradt fent Pinyege István nevében.

³ Itt feltehetően az 1704. január 7-i eseményekre gondolt Kovács. Gottreich László: A bihari nép harca 1703–1704-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* II. (új) évf. (1955) 3–4. sz. 92–133. 120–122.

⁴ Bay László, ludányi. 1703. okt. 24. Bercsényi lovasezredének parancsnoka. Később önálló lesz az ezred, majd 1705 nyarán Nyúzó Mihály parancsnoksága alá kerül. 1705. márc. 19/ápr. 18.: munkácsi vicekapitány, 1711-ig a vár kapitulációjáig. Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. Bp., 2005. 51.

⁵ A tanúvallomások szövege minden esetben csak a vezetéknevet adja meg Bay László helyettesénél. Más, ide vonatkozó forrásban sem találtunk olyan adatot, amely elősegítené Gonda beazonosítását.

császáriakhoz, nem adta át Gonda üzenetét Rabutinnak. Két év után döntött úgy, hogy beáll katonának és a Komlóssy Sándor⁶ vezette gyalogos ezredbe került szolgálatra. Saját elmondása szerint hamar megunta a sáncásást és elszökött, ismételen visszaszaladt Vámospércsre, Pinyege István házához.

A második titkos útjával kapcsolatban a vádlott kijelentette, hogy nem önszántából vállalta a küldetést, a szerencsétlen körülmények okozták ismét a vesztét. Miután visszazökött a katonaságtól Pinyege Istvánhoz Vámospércsre, a hadi események rosszul alakultak a hajdúvárosok szempontjából. Rabutin Erdélyből kitörve ostrom alá fogta Kassát, majd annak sikertelensége után Tokajon át Debrecenbe vonult téli szállásra.⁷ A debreceniek már október 19-én elhagyták a várost, a császári csapatok pedig október végén érték el a hajdúvárosok közül Polgárt.⁸ A császári és kuruc csapatok mondhatni farkasszemet néztek egymással, hiszen Károlyi ezalatt Böszörménynél táborozott.⁹

A császáriak elfoglalták Debrecent, és a hajdúvárosok közül néhányat előretolt helyőrségként használva erősítették meg a környék védelmét: „...*az ellenség Debreczenben legyen, és alkalmas nyugalommal tölti idejét, mivel Szoboszlón is az templom kerítésében kétszáz németet hagyott, és az mint az rabok referálják, Váradra is ötszáz lovast küldött, melyre nem kétlem, ha csak módját feltalálja, léssen gondja Kegyelmednek.*”¹⁰

Debrecen mellett a hajdúvárosiak is elhagyták településeiket, de Pinyege István Kovács Jancsit hátra hagyta azzal, hogy vigyázzon a vagyonra, nehogy

⁶ Komlóssy Sándor 1650-ben született, 1683-ban gyalog hadnagy Thököly udvarában. 1702-ben cs. kapitány Gombos Imre lovasezredében. 1703. májusában Szatmár vármegyei szolgabíró. 1704. júl. 25. ezreskapitány. 1706. június 21. Kajdi seregének commendánsa. 1706 július 16. óbester. 1710 augusztusában kővári commendáns, Heckenast Gusztáv–Mészáros Kálmán 2005. 242.

⁷ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp., 2004. 321–323.

⁸ Dobozi István levele Károlyi Sándornak. 1706. október 25. Majtény. Közölve: Balogh István: *Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703–1709*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 14. Debrecen, 1986. 44. (Továbbiakban: Dobozi levelei)

⁹ „Úgy hozták hírit: már Polgár körül látszottak ma az tüzek; az szököttek is azt mondják: az Tisza mellett akar menni Budának.” Bercsényi Miklós levele Károlyi Sándornak. Dobsza, 1706. október 23. Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz 1703–1711. Közli: Thaly Kálmán. *Rákóczi Tár II. k.* Pest, 1868. 187–188. (továbbiakban: RT); „Rabutin Kassának elhagyásával által költöztvén Tokajnál a Tiszán, actu masérozik a túlsó részen lefelé, úgyhogy ma volt megállapodása Polgár táján.” Bercsényi Miklós levele Pekry Lőrincnek. Köröm, 1706. október 28. RT II. 188–190.; „...a német...tegnap pediglen Polgár táján meg is állapotott,” Bercsényi Miklós levele Károlyi Sándornak. Köröm, 1706. október 29. RT II. 190–191.; Károlyi Sándor levele Berthóti Ferencnek. Böszörmény, 1706. november 13. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Thaly Kálmán gyűjteménye. Fol. Hung. 1389. V/a. k. fol. 197.

¹⁰ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Rozsnyó, 1706. december 14. *A Nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Sajtó alá rendezte: Géresi Kálmán, V. k. Bp., 1897. 576–577.

a menekülők elvigyének valamit, vagy kárt okozzanak. A vádlott maradt Vámospércsen, őrizte a gazdája birtokát és vagyonát, amikor bagaméri Nagy Istók, nagylétai Létai Mihály és (nyír)adonyi Kis Ferenc nevű legények meglátogatták és elcsalták Debrecenbe azzal a felkiáltással, hogy „*valami vasat s más egyet mást talán kaphatnak*”.¹¹ Bosszúságukra összetalálkoztak négy debreceni emberrel, akik hangosan szidalmazták őket, hogy mit akarnak itt prédálni, rabolni. Már elhagyni készültek a várost az egyik kapun, amikor egy másikon a rácok bejöttek Debrecenbe és az a négy helyi lakos egyből rájuk uszította az ellenséget, akik ott helyben fogságba is vetették a négy csavargót.¹² Öt napig voltak fogságban, amikor megkezdődött a vallatásuk, ami gyorsan véget is ért, mert a nevére a császári katonák felismerték, hogy őt küldték annak idején Aradról Munkácsra. Rabutin elé vitték, aki megkérdezte tőle, hogy a korábbi feladatát teljesítette-e és miért nem tért vissza hozzá a munkácsiak válaszával. A vádlott elmondása szerint a tábornok kérdéseire adott válaszain Rabutin – aki éppen köszvénye miatt feküdt – jót kacagott és jól tartotta a foglyot. 1706. december 5-én, vasárnap, ugyanazzal a megbízatással indult útnak, mint 1704 tavaszán: vigyen el egy levelet Munkácsra Bay Lászlónak. Amennyiben Bay László nem tartózkodik Munkácson, akkor adja a levelet Gonda kezébe. 3–4 hetet kapott, hogy a feladatot végrehajtsa, ösztönzéseképp komoly jutalmat ígértek számára, ha hamarabb megjárja az utat és a választ Debrecenbe visszahozza. Kovács Jancsi két nap alatt ért Munkácsra, de ott csak Gondát találta, aki vendégül látta, majd a sáncok javítására állította be, de megfizette minden napját, amit munkával töltött, ellenben most sem engedték meg, hogy a cselédekkel beszélgessen. Amikor Gonda elengedte, a következő üzenete a tábornoknak: „*mondd meg Rabutinnak, most is az az ember vagyok, az ki azelőtt. Csináltatják ugyan az sáncot, de azzal semmit ne gondoljon*.”¹³ Futárságáért Munkácson nem kapott fizetséget, de még elindulása előtt adtak neki két máriást, illetve azt az ígéretet, hogy amennyiben gyorsan megjárja a küldetését, bőségesen megjutalmazzák. 1706. december 11-én indult vissza Munkácsról, az

¹¹ MNL OL G 16 I. 2. d. Nr. 219. 12. pont

¹² A gyanakvás nem volt alaptalan a debreceniek részéről, a hajdúvárosi szomszédok nem egyszer kihasználták a debreceniek menekülését és rendszeren kifosztották az elhagyott várost: „Úgy az gonosz szomszédoktól, hajdúvárosiaktól elpraedaltattott javacskáinknak felkeresésének útját-módját s abban leendő grátiáját alázatosan kívánnók. Ugyanis az mi az ellenségtől és magunk vitézlő fiaitól megmaradott, ők azt teljességgel, míg a város népe hazaszállott, elseperték és takarították”. Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Debrecen, 1707. február 23. Dobozi levelei 47. A főbíró még később is felemlgette sérelmét, javasolva egy kis hadba hívást a hajdúk számára: „Amint gyanakszunk, a szomszéd hajdú városbeli fiak cselekszik. Talán megpihentenek volna már egyszer. Ha Nagyságodnak tetszenék, méltóztassék hadra hívatni őket.” Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Debrecen, 1707. március 8. Dobozi levelei 47–48.

¹³ MNL OL G 16 I. 2. d. Nr. 219. 17. pont

aranyosi révnél¹⁴ kelt át a Tiszán, amikor december 13-án Gyulaháza felé menet a kuruc katonák fogságába esett.

A vádlott kiegészítés gyanánt még beszámolt arról a szóbeszédről – amit az aranyosi révnél hallott –, hogy a debreceniek egy kocsi aranyat küldtek Rabutinak. Elmondta még, hogy a leveleket mindkét alkalommal a bocskorába rejtve vitte be Munkácsra, valamint Gonda háza a palánkon belül, jobbkéz felől található. Egy nagy, zsindeyes ház, ahol korábban a mészárosok vágták le az állatokat. A felvett vallomást Orosz Pál,¹⁵ Szemere László¹⁶ és Krucsay János¹⁷ hitelesítették, akik még néhány megjegyzést fűztek az elhangzottakhoz: véleményük szerint a kém azért járt Munkácson, hogy a folyamatban lévő erődítési munkálatokat vegye szemügyre és arról tájékoztassa a császáriakat. Példaként a Gondának tulajdonított üzenetet hozták fel: „*mond meg Rabutinak: csináljuk ugyan mi az sáncot, de ha elkészül is – s ámbár még kétannyi nagyságú, s erős-ségű legyen is – csak jöjjön, készre jó mindenkor.*”¹⁸

A vádlott több alkalommal elismételte a kijelentéseit és hitére esküdve jelentette ki, hogy az igazat mondja. Ennek némileg ellentmondhatott az a tanú, aki szintén megjelent a kihallgatáson. Veres János,¹⁹ aki ebben az időben főhadnagy-

¹⁴ Révaranyos, napjainkban Aranyosapáti része (ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

¹⁵ Orosz Pál, csicseri. Az egykori thökölyánus tiszt 1703. július végén csatlakozott Debrecenben Rákóczihoz. 1703. szeptember 2-án, mint „Tiszán innét lévő lovas és gyalog hadak fő directora” bukkan fel a forrásokban, majd somlyói főkapitány, az erdélyi hadműveletek irányítója. 1704. február 6-án nevezik ki generális főstrázsamesternek. Heckenast Gusztáv–Mészáros Kálmán 2005. 319.

¹⁶ A Zemplén vármegyei szemerei Szemere László 1706 májusában vette át a szabolcsi hajdúvárosok főkapitányi tisztségét Buday Istvántól, illetve a városok lovasezredének vezetését. Szemere László pályafutására lásd: Török Péter: Egy zempléni nemes a szabolcsi hajdúvárosok élén: Szemere László. In: Mészáros Kálmán–Seres István–Török Péter: *A fejedelem szolgálatában: életrajzi és családtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Budapest, 2018. 102–113. és Török Péter: *A szabolcsi hajdúvárosok szerepe a Rákóczi-szabadságharcban*. PhD disszertáció. Debrecen, 2019. 110–123.

¹⁷ Krucsay János, nádí. Szabolcs vármegye jegyzője, majd 1704 tavaszán már Nádaskay György lovasezredének főhadnagya, 1706. január 2-án az ezred vicecolonellusa, majd júniustól megkapja a lovasezred irányítását. Heckenast Gusztáv–Mészáros Kálmán 2005. 253.

¹⁸ MNL OL G 16 I. 2. d. Nr. 219. 8.

¹⁹ Veres János az egyik meghatározó személyisége Vámospércsnek, akinek a neve már 1698-ban felbukkan a városi forrásokban. 1698–99-ben a város (fő)hadnagya, majd 1700-ban nótáriusként említik, illetve a szenátorok között írják be a jegyzőkönyvbe. 1701. május 25. és 1703. április 24. között ismét a város (fő)hadnagya. A szabadságharc végéig szolgál a seregben, majd a szatmári békét követően újra Vámospércs hadnagya lesz. A városi tisztségviselésre lásd: MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Vámospércs község városi jegyzőkönyve 1694–1712 (továbbiakban HBML V. 501.a 1. köt.). p. 200, 202, 211, 242, 258, 297, 387, 594, valamint Török Péter: *A szabolcsi hajdúvárosok archontológiai adattára 1703–1711*. = *Új Nézőpont*, 2017. 1. sz. 67–87. 84. A katonai szerepvállalását illetően lásd: Mészáros Kálmán: A „nagy”

ként szolgált a hajdúvárosi ezredben – korábban pedig Vámospércs hadnagya-ként találkozhatunk vele a forrásokban – másodmagával azt állította, hogy ismeri ezt a Kovács Jancsit, aki: „...*Vámospércsen hol szolgarendű, hol egyéb formában egy ideig lakván attyostul mindenkoron mind atyja, mind fia – tudniillik ezen kém – afféle kóborlók és csavargók voltak s jóban nem foglalták magokat.*”²⁰ A kém szavahihetőségének megkérdőjelezése előrevetítette, hogy az ügy ezzel még nem zárult le, az elhangzott súlyos vádak sok embert gyanúba keverték, ami további vizsgálódásra sarkallta a kuruc katonai vezetést.

Kovács Jancsit ezt követően átszállították Munkácsra és 1707. január 6-án Csanádi István²¹ hadbíró rögzítette a válaszokat.²² Csanádi ugyanarra a huszonegy kérdésre kereste a választ, amelyekre már Nagykárolyban is felelt a vádlott. Válaszainak egy részéhez ragaszkodott Kovács Jancsi, de több alkalommal módosította feleletét, ezzel új megvilágításba helyezve korábbi vallomását és állításait.

Azon kérdésre, hogy hány alkalommal folytatott kémtevékenységet, az előző vallomásban azt felelte, hogy kétszer: egyszer 1704 tavaszán, majd 1706 decemberében. Csanádi keze alatt már módosította korábbi kijelentését és csak az első utat ismerte be, amikor Aradról küldték Munkácsra. Kovács tovább folytatta módosított vallomását: miután átadta a levelet Bay Lászlónak, Gondától két libertást kapott érte. Azt követően, hogy eljött Munkácsról, már nem ment vissza Aradra, hanem Komlóssy Sándor ezredébe állt be, ahol Dorka hadnagysága alatt a második tizedben szolgált. A módosított vallomás szövegében a vonatkozó pontra adott cáfolat is megjelent, tételesen szétzúzva Kovács Jancsi kijelentéseit. A vizsgálat által feltárt anomáliák, eltérések szinte minden pontban kimutatták, hogy a vádlott valótlanúságot állított az általa meggyanúsított személyekről. Bay László a vádlott által megadott időszakban nem tartózkodott Munkácson, akit – Gondával egyetemben – a szembesítések alkalmával fel sem ismert, illetve vallomását módosítva már azt mondta, hogy nem is találkozott velük. Nem ismerte fel Nagy János hajdút sem, aki állítása szerint kikísérte a várból, valamint Gondának sem volt olyan lova, amit Kovács Jancsi leírt, és nem is ott lakott, amit a vádlott megjelölt. A vallatást végzők ekkor rákérdeztek, hogy miért mondott ilyeneket, ha nem vétkes abban, amivel vádolják. Kovács Jancsi a következőt felelte, rámutatva lábaira: „...*egy Istenem, egy lelkem, azokat sem láttam az kikre vallottam, csak*

Hajdúvárosok tiszti- és altiszti kara a Rákóczi-szabadságharc alakulataiban. In: *A Tiszántúli Történeti Társaság Közleményei*, 6. Debrecen, 2010. 5–47. 47.

²⁰ MNL OL G 16 I. 2. d. Nr. 219. 8.

²¹ Csanádi István. 1703. december 2. előtt csatlakozik Rákóczihoz. 1706. április 12-én ezereskapitány Heves vármegyében. 1708-ban hadbíró Károlyi hadtesténél. Heckenast Gusztáv–Mészáros Kálmán 2005. 96.

²² MNL OL G 16. I. 2. d Nr. 219. 9–10.

*híreket halottam: de minthogy vallattattak velem és veretettenek, kénteleníttem vallani.*²³

Jól látható, hogy a két tanúvallomás alapján nem lehetett árulással vádolni a fogvatartott által megnevezett személyeket, ettől függetlenül Pinyege Istvánt felrendelték Munkácsra, hogy tisztázzák a viszonyt, amely közte és Kovács Jancsi között fennállt. 1706. január 10-én Vay Ádám udvari kapitány és társai előtt jelent meg Pinyege, akiről megtudhattuk, hogy 35 év körüli, felesége és gyermeke van, illetve atyafiai éltek Vámospércsen, ahol korábban vicehadnagyságot viselt.²⁴ Kovács Jancsival kapcsolatban azt tudta elmondani, hogy egy pálcázástól mentette meg, mit lopásért róttak ki rá.²⁵ 1706 Bőjtelő hava végén vagy Bőjtmás hava elején kezdte a szolgálatot nála és egészen júniusig dolgozott, de Úrnapja után pár nappal megszökött, amikor Pinyege testvérével a (nyír)ábrányi erdőbe küldték. A gazdája erről semmit sem tudott, mert ő akkor Debrecenben vagy Bagamérban tartózkodott. Később Pinyege öccse arról számolt be, hogy a híresztelések szerint Komlóssy Sándor seregéhez csatlakozott a szökevény, de ők azóta nem látták és nem is találkoztak vele, amit az egész város bizonyítani tud. Arra pedig nem felelhet, hogy amikor a város elszaladt a császáriak elől, akkor járt-e Vámospércsen Kovács Jancsi. A megbízottak afelől is tudakozódtak, hogy miután szolgálója elszökött, milyen lépéseket tett a kézre kerítésére, hiszen még az ő felelőssége alatt állt a kiváltott személy. Pinyege elmondása szerint kerestette mind Komlóssy seregében, mind Mónay Pál²⁶ által Debrecenben, és amikor tudomására jutott, hogy egy Mester Miklós nevű ember lakodalmában látták Bagaméron, oda maga ment el, de egyik helyen sem lelték fel a szolgálót. Pinyegét szembesítették Veres János és társa állításával, miszerint korábban Vámospércsen lakott Kovács Jancsi és az apja. A tanú erre csupán azt felelte, hogy ő és az egész város sem emlékszik

²³ MNL OL G 16 I. 2. d. Nr. 219. 10.

²⁴ MNL OL G 16 I. 2. d. Nr. 215 5–8. Pinyege Istvánról más források alapján a következőt tudhatjuk meg: 1700 szeptemberében az esküdtek között találkozhatunk a nevével. MNL HBML V. 501/a. 1. köt. 258.; Az 1702-ben lezajlott összeírás során a proprietariusok csoportjában található meg a nevét. MNL HBML A Hajdúkerület Közgyűlésének iratai, Hajdúösszeírások. IV. 502.d. 1. köt. 21.; 1703-ban és 1704-ben borbíróként tevékenykedik. Török 2017. 82. 1705-ben és 1706-ban peres ügyekben érintett. MNL HBML IV. 501/a 1. köt. p. 451. és 460. 1706. április 1-én esküdtként szerepel a városi jegyzőkönyvben. Török 2017. 83. A szóban forgó időpontig nem találtuk nyomták a forrásokban, hogy Pinyege István vicehadnagyságot viselt volna.

²⁵ A vámospércsi jegyzőkönyvben számtalan jogesettel találkozunk, a város közössége aktívnak mondható vélt vagy valós sérelmeinek rendezésében. Ahogy korábban említettük, Pinyege István nevével két alkalommal találkoztunk, mint pereskedés résztvevője, de a szóban forgó esetre nem sikerült rábukkannunk kutatásunk során.

²⁶ Mónay Pált már 1677-ben Thököly főtisztjeként tartották számon. 1703-ban a debreceni kuruc szervezkedés vezetője. 1705. április 5.: tábori strázsamester, főstrázsamester. 1707. május 7.: (nagy)kunsági vicekapitány. Heckenast Gusztáv–Mészáros Kálmán 2005. 291.

Kovácsékra, talán nagyon régen élhettek ott, de erről semmit sem tud mondani. A Pinyege István által tett vallomás is tartogatott egy kis önellenmondást, némileg furcsa, hogy kiváltana egy vadidegent a büntetés alól, akit korábban sohasem látott, beenged egy lopásért elítélt embert a birtokára, továbbá a felkutatásra tett erőfeszítések sem tűnnek teljes mértékben meggyőzőnek, igaz, zavaros idők, zavaros helyzeteket szülnek. Talán tekinthetünk úgy ezekre a „vallomásokra”, hogy féligazságokat közölnek az olvasóval: Kovács Jancsi – ahogy Vámospércs korábbi hadnagya állította – egy csavargó, helyét nem lelő család tagja, akitől távol állt az igen kemény, nehéz fizikai munka és a könnyebb utat választva kóborolt, tekergett és követett el kisebb-nagyobb bűncselekményeket, amelyekért néhányszor meglakolt. Azt az állítást is igaznak tarthatjuk, hogy ha egy rövid ideig is, de szolgált Komlóssy ezredében, ezt még Pinyege is így tudta. Ez a szolgálat nem lehetett hosszú, 1706 júniusától valamikor őszig tarthatott. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a katonaságtól elszökött Kovács Jancsi visszasomfordált Vámospércsre, de ott nem talált senkit, mivel az átvonuló császári csapatok miatt a hajdúvárosiak elfutottak. Ebből kifolyólag találhatták ott más kétes hírű egyéneket, akik becsábhíthaták Debrecenbe, amit nem kellett kétszer mondani a kétszeres szökevénynek. Balszerencsájukra fosztogatás közben belefutottak a császári csapatokba, akik fogságba vetették a rablókat. Az sem zárható ki, hogy Kovács Jancsit 1706 decemberében kémkedni küldték Munkácsra, természetesen nem levéllel, csak megfigyelés céljából, ahol be is állhatott a sáncot építők közé. A szerencséje a Tiszán átkelve fogyott el, amikor Gyulaháza közelében kuruc őrzőparthoz szaladt és nem tudott felelni a nekiszegezett kérdésekre. 1707. január 16-án Szemere László érdeklődött Károlyi Sándornál, hogy Pinyege Istvánnal kapcsolatban számíthat-e felettese kegyességére, esetleg a fogságba esett kém újabb vallomására várnak.²⁷

Kovács Jancsi további sorsáról nem állnak rendelkezésünkre források, nem bukkan fel újból más ügyek kapcsán sem a neve. Pinyege Istvánt sem marasztalhatták el nagyon, 1707–1708-ban katonaként kerül a látóköreinkbe,²⁸ később a vá-

²⁷ Szemere László levele Károlyi Sándornak. Nagykálló, 1707. január 16. MNL OL, Károlyi család nemzetségi levéltára, Károlyi család, Acta publica, Missiles. (A továbbiakban P 396 1.) No. 3278. A Károlyi család missilis anyaga és a mustrakönyvek digitális formában elérhető: *Acta Rákócziána – A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai*. Szerk. Laczlavik György Készítették: Avar Anton, Laczlavik György, Mészáros Kálmán. A mustrakönyveket feldolgozta: Mészáros Kálmán. Fotók: Czikkelyné Nagy Erika. DVD-ROM. Bp., 2011.

²⁸ 1706: még csak zsoldosokat fizet: A hajdúvárosok összeírása. MNL OL P 396 1. Mustrakönyvek (továbbiakban Ser. III.) 1706. március 21. 635. Az 1707. évi összeírásban már katonaként szerepel, illetve az 1708 májusában készült mustrajegyzékben is megtalálhatjuk a nevét, mint Pinyege István, aki a tizedik (vámospércsi) kompániában szolgál. Érdemes megjegyeznünk, hogy a mustralistában 28 esztendő, házasemberként szerepel, szemben az egy évvel korábban tett vallomásával, amelyben 35 évesnek vallotta magát. A mustrajegyzék: MNL OL P 396 1. Ser. III. 1708. május 110.; Pinyege István 1707-ben 8¼ dika után fizetett, amellyel a tehetősebb gazdák közé sorolhatjuk. Összehasonlításképp, Veres János 5¼ dika után adózott, hozzáátve

ros irataiban találkozhatunk a nevével.²⁹ Talán ez a kis történet rávilágíthat arra, hogy minden fegyveres konfliktus magában hordozza az árulást és a kémkedést. A hétköznapi emberek pedig csak túl akarják élni a háborút, főleg olyan térségekben, ahol sűrűn forog a hadiszerencse, eltűnik a mindennapok biztonságérzete és nem lehet tudni, hogy mit hoz a holnap.

azt, hogy itt hat 16 év feletti személy után számítottak adóalapot. A dikajegyzék: MNL OL Rákóczi szabadságharc levéltára, Katonai iratok. Hadiadóra vonatkozó iratok. G 28. V. 2. d. 1707. évi Conscriptio dicalis fol. 337v–338r.

²⁹ 1711. március 15-i bejegyzés: a „közönséges gazdaemberek” csoportjában található meg Pinyege István nevét. MNL HBML IV. 502/a. 1. köt. p. 605.

ULRICH ATTILA

EGY TESTVÉRPÁR KÜLÖN UTAKON

(Jósa Miklós szabolcsi másodalispán, jószágkormányzó,
hegyaljai inspektor (*1639 –†1687)
és Páter Jósa István egri kanonok, patai esperes,
tállyai plébános, hegyaljai rablóvezér († 1679) rövid életútja)

A németeszögyéni Jósa család első olyan leszármazottja, akinek nevét bővebben megőrizte a történelem, az emlékezés lapjai, Jósa Miklós volt. 1657-ben már a Szabolcs vármegyei nemesi ülnökök között találjuk,¹ 1685-től kezdve pedig haláláig, a vármegye alispáni tisztét töltötte be. Ez a tisztsége kiegészült a megyei hadbiztosi címével, és ebből a pozíciójából eredően állandó kapcsolatban állt a régiót felügyelő Antonio Caraffával. Az adott politikai színtér mellett – amely a Rákóczi család hű familiárisává és követőjévé tette – fontos gazdasági teendőket is ellátott: I. Rákóczi Ferenc, majd Zrínyi Ilona ecsedi udvarbírája és hegyaljai inspektora volt. Tevékenységének fontosságát jelzi, hogy a hatalmas kiterjedésű ecsedi domínium, illetve a jelentős hasznot hozó hegyaljai uradalmak irányítása és ellenőrzése nagy gazdasági felelősséggel járt, és ilyen tisztség viselésével csak feltétel nélkül hűséges és hozzáértő embereket bíztak meg.²

Az általunk feltárt levelezése arról tanúskodik, hogy Jósa Miklós hűen szolgált a Rákóczi-házat, de magát Thököly Imrét is. Az ecsedi uradalomban főleg birtokügyekkel, illetve a Hegyalján felmerülő gazdasági kérdésekkel foglalkozott, és pozíciójánál fogva a politikai életben is mind fontosabb szerepet vitt. Báthory Zsófia, majd Zrínyi Ilona ecsedi uradalmában az udvarbíró tisztet 1676-tól látta el hosszabb ideig. Szerepe volt abban, hogy sikerült megőriznie Nyírbátor mezővárosának privilégiumait, a városi rendtartást a birtokosok akaratával megegyezően betartatta. Tisztársaival, Nagy Pállal és István deákkal együtt, a privilégizált mezővárosi lakosság helyzetének romlásához vezető nemesi beköltözés ellen hajtották végre Báthory Zsófia és Zrínyi Ilona parancsát, miszerint „Az

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza (a továbbiakban: MNL SzSzBML) IV. 1/a. Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla) (1550–1848) 12. k. 23. f. 1657.

² Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) MNL Neo Registrata Acta E 148. Fasc. 770. No. 42. 1678. Ecsed, 1678. augusztus 15.; uo. Fasc. 265. No. 13. Báthory Zsófia levele udvarbíráinak, akik között találjuk Jósa Miklóst is. MNL OL MNL OL E 156a. (Registrata) (Továbbiakban: U et C) 59/6.

Nemessek ... városunkban való lakását megh nem engedjük, mert az olyan visszavonástól semmi jó nem szokott következni....”³

A hegyaljai irányítási struktúrában betöltött fontos szerepét mutatja Thököly Imre 1682. szeptember 10-én írt válaszevele, amelyben Jósának egy korábban, augusztus 30-án kelt levelére válaszolt. A levél tartalmából világossá válik Jósa Miklós szerepének fontossága a hegyaljai városok irányításában. Thököly többek között ezeket írta: „Az ott való dolgokrul kglmed Tudossitását meghértettük. Hogy az Hegyallya annyival is inkább meg maradhasson, s – job vigyázással való securitasban vighez mehessen, ott a Tájon levő Lakossoknak az felülést meghengedtük, és per hic et nunc a Táborra valo jövéseket nem kívánnyuk, hanem helyben maradván legyenek jó vigyázattal. Az Tokaiaknak is meghírtuk, hogy mihez alkalmaztassák magokat.”⁴ Az általános jellegű ügyek mellett Jósa Miklósnak kellett foglalkoznia a mindennapokban a birtok ügyeinek intézésével is. A kamara által lefoglalt javak körüli tennivalók, azok további értékesítése is feladatai közé tartozott, de kiemelnénk azt, hogy jelentős tevékenységet fejtett ki a szőlőművelés folyamatosságának megőrzésében is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Thököly-féle kuruc szervezkedés, és fegyveres harc ezen az észak-keleti vidéken folyt, ami ugyanakkor a hegyaljai szőlőművelés akadozását idézte elő. Ennek kivédésében, főleg a hegyaljai nemességnek a nemesi felkelés alóli felmentésében, jelentős szerepe volt az 1682-es évben Jósa Miklósnak is. Amint Thököly fejedelemnek írta: „az Hegylajai lakosoknak...Nemességbüil állván, ha mivel kéntelenitettek elmenni a Taborra, ugy altallyában az Szőlök nagy periculumra jutnak...”. Thököly Imre ezért megerősítette a hegyaljai nemességnek a felkeléstől való távolmaradását.⁵ Természetesen pozíciójánál fogva, saját érdekeit is érvényesítette. 1679 körül Homonnay Zsigmond két szőlőt vett Erdőbényén egy idős asszonytól és Jósa Miklóst kérte meg, hogy saját költségén műveltesse azokat. Mivel Homonnay nem támogatta a Thököly-felkelést, ezért a Szepesi Kamara – köztük e szőlőkkel – lefoglalta birtokait. Jósa Miklós panaszában elmondta, hogy ebben az 1682-es évben is 36 Ft-ot költött saját pénzéből a művelésre. Kérte a fejedelmet, hogy a szőlőt leszüretelhesse és annak termését, másfél hordó bort magának megtarthassa.⁶ Fontos szerepkörét tanúsítja az a levél is, amelyben Zrínyi Ilona parancsából megengedte a bodrogkeresztúri lakosoknak a

³ MNL E 148 265/3, Borsi, 1676. február 9.

⁴ MNL OL G 3A Thököly-szabadságharc levéltára, Thököly szepesi kamarájának iratai 1676–1685 mikrofilmen: MNL OL Filmtár X 10872 Nagysorozat X 47. 5282. doboz. Thököly Imrének Fülekről írt levele.

⁵ MNL OL Filmtár 5282. doboz Sárospatak, 1682. október 19.

⁶ MNL OL Filmtár 5282. doboz. Sárospatak, 1682. október 27.

dézsma megváltását.⁷ A sárospataki uradalom officiálisainak kimutatásából pedig kiderült, hogy 1683-ban – a katonai vezetést vállaló Hegyemegi Ferenc kapitány mellett –, a gazdasági irányítás vezetője Jósa Miklós volt. Neki volt a legmagasabb fizetése, évi 200 Ft, ezen felül asztali költségére 50 Ft-ot kapott. Sajnos a forrásban éppen Jósa Miklós többi juttatása nem szerepel részletezve, az összeíró csupán annyit jegyzett meg, hogy „*Ezen kívül több is a mint Eö Kgleme Conventiojabul ki tetszik*”.⁸

Tisztségét és gazdasági szerepét kihasználva, a család történetében ő az első jelentősebb birtokszerző, amit nemcsak a Szabolcs vármegyei birtokok, hanem hegyaljai szőlők vétele is igazol. Mi sem bizonyítja jobban az előbb elmondottakat annál, hogy 1682-ben testvére Borbála elzálogosította neki a Jósa testvérek osztálya után járó leány negyedét. 1671-ben két köből gabonát, két akó bort és egy mázsa húst fizetett a nemesi hadiadóban, valamint később, két lovas katonát kellett kiállítania.⁹ A kuruc mozgalom kitörésekor, ő is fegyvert fogott, később azonban a Rákócziak uradalmi alkalmazottai közé lépett. Annyi bizonyos, hogy 1671. július 6-án Lipót császár elrendelte a leleszi konventnek, hogy derítsék ki, mi volt Jósa Miklós szerepe a majtényi német sáncok felégetésében. „Azon Eszt. Leopold Császár, és Király Szathmár Varossával közlette levelét, mellyet Rákóczy Özvegyének iratott: hogy a fia Rákóczi Ferenc, és az ő Tisztye Jósa Miklós a Szatmáriakat (a német helyőrséget) sanyargatják kívánván: hogy a Fejedelem Asszony a fiat tartoztassa az ilyen cselekedetekül...”¹⁰

A Jósa családban a mai napig él az a legenda, hogy Miklós ígéretes karrierjének az Antonio Caraffával való nézeteltérése, és egyéb meg nem határozható, de minden bizonnyal politikai okok (Zrínyi Ilona feltétlen híve volt) vetettek véget, s hogy Karaffa kivégeztette nemzeti érzésű ösüket. Erről írt Jósa Jolán is az 1934-ben megjelent könyvében,¹¹ amelyben többek között említést tett egy zászlóról, a nyírbátori minorita templom egyik oltára mellett. Acél Róbert minorita atya beszámolója szerint a zászló egyik oldalán arany koronával és babérkoszorúval díszített Jósa címer volt látható, a babérkoszorúban latin írás: „Gros. Dn. Nicolaus Josa de Németh Szögyen inc. Com. Szabolch vicecomes p. Rebel. Occ. D.

⁷ Ulrich Attila: *A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Tokaj, Várostörténeti tanulmányok IV.* Tokaj, 2003. (a továbbiakban: Ulrich 2003.) 39.

⁸ MNL OL G 2 (A Thököly-szabadságharc levéltára, - Thököly Imre iratai (1670–1699)) Filmtár 49602. d.

⁹ SzSzBM IV. 1/a. Fasc. 103. No. 12., 1685.

¹⁰ *Szatmár Vármegye Esmertetése I. rész.* Írta és kiadta: Szirmai Szirmay Antal, Budán 1899-ben. 171. Az eset 1670-ben történt.

¹¹ Jósa Jolán: Dr. Jósa András (1834–1918) és elődei. Ludvig István könyvnyomdája Miskolcon, 1934. (a továbbiakban: Jósa 1934.) 16.

5:7, A. 1687. Aetat. 48”. A szöveg magyar megfelelője – Jósa Jolán könyve szerint – a következő: „Németszógyéni Jósa Miklós Úr Szabolcs vármegye alispánja lázadás miatt kivégeztetett 1687. 7. hó 5. napján, életének 48-dik évében”.¹² Jósa Jolán ugyanis a „p. Rebell. Occ.” latin rövidítést „propter *rebellionem occissus est*” (lázaság miatt kivégeztetett) kifejezéssel oldotta fel. Innen tehát a mai napig élő legenda! Nem zárhatjuk ki ennek valóságtartalmát, bár úgy gondoljuk, hogy a feloldás téves. Jósa Miklós, mint a Rákóczi-ház tisztviselője magas rangot töltött be, Thököly oldalán állt, sőt alispánként Caraffával is kapcsolatban került. Lehetséges, hogy Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségének bukása után, Jósa Miklósról is birtokainak elkobzása várt volna. Ritka volt azonban a felségárulásért való kivégzés ebben a korban, a gyanúba keveredetteket inkább birtokuktól szabadították meg, mintsem életüktől. (A Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése után csak a legfőbb vezetőket végezték ki, a gyanúba kevert több száz személyt pedig vagyonekrobzásra ítélték.) Ettől függetlenül persze más okok is lehettek, amelyek Miklóst rebellióba sodorhatták. Caraffának pedig ezekben (1686–1687) az években zajlottak Magyarországon „elhíresült” ügyei. Az eperjesi és a debreceni polgárok voltak a szenvedő alanyai hírhedt kegyetlenségének és kapzsiságának. Kutatásaink azonban feltártak egy olyan tényt, ami ellentmond a zászlófelirat fenti feloldásának. A dátum pontos, az ok viszont ettől profánabb: az alispánt és kíséretét Vaján „rablók” támadták meg, súlyosan megsebesítették, aki később belehalt sérüléseibe.

Jósa Miklós alispánt tehát 1687-ben Vaján ölték meg, erről Szabolcs vármegye protokollumaiban találtunk pontos leírást. 1688. április 29-én Kisvárdán tartott nemesi közgyűlés tisztújító széke, Varatkay Ferenc alispán mellé, néhai Jósa Miklós helyére - „*aki gonoszság miatt halt meg*” - négy jelölt közül választott, és végül Apagyi Györgyöt jelölték ki a posztra.¹³ Később, ez év június 4-én, szintén a kisvárdai várban tartott megyei közgyűlésen tárgyalták az alispán gyilkosának perét. Felperesként Apagyi György alispán képviselte a megyét, Ungvári György ellenében, a vádat Megyeri Tamás prokurátor adta elő. A szöveg szerint Jósa Miklóst 1687-ben Vaján ellenséges támadás érte, karddal „borzasztó módon” megsebesítették, „sebesülésétől félholtá vált, alig-alig lélegzett”, lováról leesett. A gonosztevőket elfogták, és a perben az alperesre, mint gyilkosra a törvény szerinti büntetést kérték. Az 1688. június 2-án Vaján lezajlott tanúkihallgatás dokumentuma szerint, tíz helybélit kérdeztek meg az alispán megölésével kapcsolatban. A kérdés így szólt: „Tudgya-latta-e, hallotta-e? az Tanú az el mult felső Esztendőben üdvezült Josa Miklós Úr itt Vaján kicsudak öltek megh nevezet szerent Suba Janko sogora Unghvary nevü kinek Feleseghe Dorogon lakik

¹² Jósa 1934. 9, 16.

¹³ MNL SzSzBML IV. 1/a. Protocolla 15. k. 15. f.

jelent volt-e azon Tolvajokkal és vagta vagy lüte-e?”¹⁴ A megkérdezettek nagy többsége csak hallotta az esetet, és legtöbbször csak „Suba Jankóra” emlékezett. Abban azonban megegyeztek, hogy az alispánt egyszerűen „levágták”. A vallomások közül Fancsik Tamásé volt a legmegbízhatóbb. A kérdésre ezt vallotta: „Tudgya bizonyosan s latta szemmel, hogy Josa Miklos Úr megh öletése alkalmazosságával Unghvári Gyurka az Tolvajok közt volt és megszolitotta ezen Fatenst mondván ki ne jüjj Eördög Teremtette Kenyeres mert majd megh lüllek...”. Rajta kívül még hárman voltak szemtanúk az esetről: Szins András és Kulcsár András, mindketten Vay Ábrahám jobbágysai, valamint Búzás András, Ibrányi László jobbágya. Szins látta a „tolvajokat”, köztük felismerte Subát, és megjegyezte még egy szöke szegénylegényt is, akinek nevét azonban nem tudta. Kulcsár András látta az esetet, viszont senkit nem ismert fel a támadók közül. Búzás is Suba Jankót ismerte fel, hallotta, hogy „sibongottak”, de Ungvárit ő sem látta a tolvajok között. Bebizonyosodott tehát, hogy Josa Miklós alispánt egy kóborló csapat ölte meg, az is valószínű, hogy „vadásztak” rá. Mivel a csapat megérkezésekor Josa a Vay kastélyban tartózkodott, látni nem láthatták, de tudták, hogy bent van, ezért valószínű előbbi feltételezésünk. Gyilkosai – mivel Ungváriak a felesége (hajdú)dorogi lakos volt –, úgy gondoljuk szabad hajdúk voltak, akik a vidék kirablásából, marhatolvajlásból, illetve a kereskedők kifosztásából tartották fent magukat.

Számunkra az elmondott vallomások alapján nem derült ki egyértelműen, hogy Ungvári volt-e a gyilkos, de higgyünk a korabeli szemtanúknak, és elbeszéléseknek. A Szabolcs vármegyei protokollumok tartalmazzák a per végkimenedelét is. A meghozott ítélet szerint bebizonyosodott, hogy Ungvári György volt a gyilkosa Josa Miklósnak; a gyilkost ezután a törvény szerint kínzásnak vetették alá, jobb kezét levágták, és megcsönkítettan karóba húzták.¹⁵ Josa Miklós sebesülése után majdnem egy hónapig haldoklott, és a zászlón említett napon hunyta le örökre a szemét. Az utókor, mint alispánnak és a nagyhatalmú Rákóczi-család familiárisának állított ily módon emléket!

PÁTER JÓSA (JÓSA ISTVÁN) EGRI KANONOK, PATAI ESPERES, TÁLLYAI PLÉBÁNOS, HEGYALJAI RABLÓVEZÉR († 1679)

Miklós szabolcsi alispán testvére István papi pályára lépett. A római katolikus vallású család fiatalabbik fiúgyermeké nem rendelkezett ugyan a papi hivatáshoz kellő szerénységgel és állhatatossággal, de az egyházi ranglétrán magasra emelkedett. Az Egri Káptalan kanonoka volt, valamint patai esperes (1678–1679),

¹⁴ MNL SzSzBML IV. 1/a. Fasc. 106. No. 77. 1688.

¹⁵ MNL SZSZBML IV. 1/a. Protocolla 15. k. 25–27. A szöveg regesztájáért néhai Henszel Ágota levéltárosnak tartozunk köszönettel.

emellett ő volt a Tállya mezővárosához tartozó parókiák plébánosa is (1662–1679).¹⁶ Jezsuitaként aktív részese volt a Magyar Királyságban ekkor előretörő rekatolizációs folyamatnak, akit a református – evangélikus hiten lévők átterítésével is megbíztak. Ezt eperjesi szerepvállalása bizonyítja az ott élő, főleg evangélikus népesség „megtérítésében”.¹⁷ Az 1670-es évek politikai küzdelmei azonban gyökeresen megváltoztatták sorsát.

Sok fejtörést okozott a 17. századi forrásokban csak „Jósa Páter”-ként emlegetett személy beazonosítása. A források egybevetésével vált bizonyítottá, hogy Jósa Páter egyértelműen Miklós öccse volt. 1673-ban a két testvér birtokszerződésben megegyezett egymással, ennek következtében Miklós átvette István öccse Bihar, Szabolcs és Szatmár vármegyékben lévő birtokait, valamint a pircsei udvarházát.¹⁸ Az iratban pontosan felsorolták Páter Jósának birtokait: Bihar vármegyében Érkeserűn jobbágya és egy pusztá telke, Szabolcs vármegyében Piricsén udvarháza, jobbágyai és pusztá telke, Pilisen, Fülöpön, Bélteken és Nyírmihálydiban a neki jutott részek, Szatmár megyében Rohodon és Penészleken jobbágyai és pusztá telkei voltak. Továbbá Érkeserűn 13 jobbágya, Piricsén 6 jobbágya illetve az udvarházhoz tartozó épületek, „füves kertjek, szántók és irtványok” valamint egy kovácsműhely, Pilisen két telek és „Székelyné pusztája” nevű udvarházhelye, szántóföldek és kaszálók, Mihályfalván egy nemesi telke, Fülöpön „nyíl szerinti része”, Rohodon négy, Penészleken három jobbágya.

A sokat emlegetett Jósa Páter a tokaj-hegyaljai régió meghatározó, hírhedt személyisége lett, aki embereivel a tokaji várból, vagy a Hegyaljáról indult portyázni Thököly hadaival, vagy egyszerűen csak „magánvállalkozásban”. Tetteit sok forrás megőrizte, és az is bizonyossá vált, hogy az előbb „labanc” érzületű katolikus pap, az 1670-es évek végére vált kuruccá.¹⁹

Páter Jósa István – mint láttuk – nem volt mindig ilyen harcos lelkületű, rabló-fosztogató egyházi. Papi pályája szépen ívelt fölfelé, az okos, és jó családból való férfiú előtt nagy jövő állhatott. A kor legjobb oktatásában részesült – valószínűleg a kassai jezsuitáknál –, hitbuzgóságához semmi kétség nem fért. Divald Kornél „Sáros vármegye szövött emlékei” című művében, Jósa Jolán talált egy

¹⁶ MNL Heves Megyei Levéltára, Eger (a továbbiakban: MNL HML) XII. 1. Egri káptalan hiteleshelyi levéltára (1280–1854) 76. d.

¹⁷ Kónya Péter: *Az eperjesi vértörvényszék 1687*. Eperjes–Budapest, 1994. 28.

¹⁸ MNL HML XII. 1/59. No. 20. 1673. július 13.

¹⁹ Az 1670-es évek közepén még a hegyaljai szőlőhegyre portyázó kuruc csapatok ellen harcolt. Lásd pl. MNL Szepesi Kamara számvevősége, Számvevőségi iratok E 705. 4. csomó, II/2. vagy MNL BAZML, Sátoraljaújhegyi fióklevéltára (a továbbiakban: MNL BAZML) Zemplén megyei Levéltár, IV.1001/a Közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek, IV.1001/b. Fasc. 194. No. 299., 1675. április 20. – Ennek megerősítésére és Jósa István megölésének helyére lásd Nagy Iván: *Levelek a Krasznahorkai Andrásyakhhoz*. II. közlemény. = *Történelmi Tár*, 1885. 376–377.

érdekes bejegyzést. Egy 1666-ban készített, hímzett kehelytakaróról van szó, az akkori szinnyelipóci (ma Lipovce, Szlovákia) templom egykori díszéről. A kehelytakaró vörös selyemből készült, arra pedig Jósa István bölcsészeti értekezéseinek tételeit nyomatták. A szerző művét Szelepcsényi György hercegprímásnak ajánlotta.²⁰ Ki gondolta volna, hogy e jámbor jezsuita pár év leforgása alatt felfordítja egész Hegyalját? Bizonyosan nemzeti érzülete vitte odáig, hogy a Wesselényi-összeesküvést követő megtorlást, a fenyegető létbizonytalanságot nem nézte tétlenül. A választott úton már nem az ima magasztossága, hanem a kard törvénye vezette. A meghasonlást tettek követték; jó Péterünk megszokva a rablás ízét, korának „ismert” alakjává vált. Olyannyira, hogy az első magyar színjátékban, az „Actio Curiosa”-ban is megőrizték nevét! Az első magyar történelmi vígjáték „második beszédében” a két főszereplő Borsequius és Gaude között a következő párbeszéd játszódik le: „Borsequius: Ha Jósa elmehetett, miért nem én? Gaude: Csakhogy bizony Jósa, s te? Tudod-é, hogy nagyobbat f.nghatik az oroszleány (sic!) mint a bika?...Itten van ám az, hogy a nyúl űzi az agarat.”²¹ A kis jelenetben arról volt szó ugyanis, hogy Borsequius kurucnak akart állni, és olyan hírnévre vágyott, mint az említett Jósa István.

A híres-hírhedt prédikátorról megemlékezett a 19. századi magyar irodalom egyik nagy regényírója Jókai Mór is. *A lőcsei fehér asszony* című, valóságos történeten alapuló történelmi regényének több részében is felfedezhetjük Jósa István alakját. Amint azt Jókai írta: „A híres Józsa (sic!) István prédikátort, a kurucok hatalmas vezérét, akit a labancok elfogtak, s Kassán fogva tartottak, ő [Géczy Zsigmond – U. A.] szabadítá ki vakmerő furfangossággal a börtönéből, s akkor e népvézérrel együtt megrohanta a bányavárosokat, s azokból a császáriaknak tömérdek ezüstjét, aranyát szekérszámra elzsákmányolta. Rövid időn aztán Józsa István árulóvá lett, elpártolt a híveivel együtt a királyiakhoz; Géczy Zsigmondot ez sem hozta zavarba megmaradt híveivel utána ment a hűtlen jóbarátnak, s azt Tállya körül utolérve, megtámadta, seregét szétverte, őt magát megölte, a sok ezüst, arany kincset elrejté valahová, úgy, hogy azt meg nem tudta senki.”²²

HOGY KEZDŐDHESETT KURUC-LABANC ÉLETE? VALAHOGY ÍGY...

Sombár kassai jezsuita panasolta el feljebbvalóinak, hogy „Jósa lelkesz, akit tejj hatalommal küldtünk Erdélybe, lovai hátrahagyásával tőlünk megszökött”.²³ Jósa

²⁰ Jósa 1934. 25.

²¹ Jósa 1934. 25. Eredeti közlése: Actio Curiosa. Magyar történelmi vígjáték 1678-ból. A báró Palocsay-levéltárból kikerült egykorú kéziratból. Közli Thaly Kálmán. (Toldalékul Kőszeghy Pál Elbeszélő-költményéhez.) = *Történelmi Tár*; 1894. 328.

²² Jókai Mór: *A lőcsei fehér asszony*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1961. 411, 438.

²³ Jósa 1934. 24.

Jolán fordítása kissé pontatlannak bizonyult, illetve kiegészítésre szorul. Sombár (Sambár) kassai jezsuita pap 1676. május 17-én Kassáról, báró Majthényi Jánosnak írt levele utóiratában említette Jósa nevét. A szöveg szerint, a jezsuita atya nemcsak lovait hagyta hátra, hanem szolgálait és minden más „dolgát” is.²⁴

Az 1670-es évek forrásaiban Páter Jósa Istvánnak már harcos személyisége tárul elénk, nézzünk meg egy válogatást közülük.

1676. október 25-én, Horváth János írta Tokajból: „...mais csataja volt Pater Josa Uramnak kurucokkal a Liskai hegyen, egyet levagott benne a töbi elszadlalt a sűrű gazon...”.

Draheim Lipót Vilmos a Szepesi Kamara tejhatalmú prefektusa, 1676. június 11-én tudósított Tokajból: „...Tegnap ide érkeztünk In (Isten) engedelmeiből Tokajban, de hogy Tallyan ebédet ettünk hirtelen az Rebellisek oda fele jöven mys Pater Josa Urammal ki mentünk őket kergetni...”²⁵

Kazinczy Péter és Nagy János 1675-ben arról számoltak be, hogy Jósa Páter az embereivel járja Tokaj-Hegyalját, védi a szőlőket, és már a hírére is odébb állnak a rablócsapatok: „...Ide aki valamire való ember el felemlert es nem hogy az gyülesre de meg csak szőlő hegyekre sem mer ki menni, ehez képest csak nyögve kell el mulatnunk nekünk is az köz jóra rendelt gyülest. Immár bár csak azon gyalogok volnánk közöttünk, hogy ilyenkor veledgedgyütt securitasunk lehetne az gyülesben való menetelre. Nem tudom mert nem kelle azon kesz fegyveres 60 jó gyalogot eddig is megfogadni. Páter Jósa uram által kik most is éjjel nappal proprio instincta az Hegyeket itten közel járnak s mihelyt érzik őket ottan el tekerednek az Hegyaljárul. Ezt látjuk, hogy jobban járnak mint tanult vitézek, mar lassa a nemes vármegye, ha mégis meg nem gyültek odafenn, talán nem kellene ezeket megvetni. Ezeknek árnyekaban mivelhetik meg is a szőlőket”²⁶

Jósa István tehát mindent megtett a Hegyalja védelme érdekében. A másik éne azonban egy gyökeresen más Jósát mutatott. Acsády Ignác írta: „...1679 májusában Jósa páter egy vakmerő kis csapattal felverte ugyan Selmecezt, de a megbízhatatlan fosztogató csakhamar a labancokhoz pártolt, mire a kurucok rálestek és október 22-én megölték...” Bánczi Márton 1679. október 30-án a következő levelet küldte Krasznahorkára: „Az pater Jósa uram halálát tudom eddig Kglld bizonyosan megértette; mondják, hogy Fekete Jankó Salánczival együtt Tallyán az templom kerítése előtt harmincad magával vágták le pater Jósa uramat. Camarae praefectus uram is ez szerint írja Kassáru...”²⁷

²⁴ Monumenta. Emlékek a Majthényi, Kesselleőkeői és Berencsi Majthényi Bárók és Urak családai Levéltárából 1451–1728. Közli: Szerémi. = *Történelmi Tár*, 1897. 279.p.

²⁵ MNL E 705. 4. cs.

²⁶ MNL BAZML IV. 2001/a. Fasc. 194. No. 299., Sárospatak, 1675. április 20.

²⁷ MNL E 705. 4 cs.

Néhány adat a labanc-kuruc Jósa-vezér tetteiről: 1679-ben Szikszónál súlyos vereséget mért a császári seregekre. Április 22-én Selmecebányára tört, ahonnan nagy mennyiségű aranyat és ezüstöt zsákmányolt, a várost felgyújtotta.²⁸ Adatot találtunk arra is, hogy Páter Jósa István később hajlandónak mutatkozott a selmecebányai rablás templomi kincseinek váltságdíj ellenében történő visszaszolgáltatására. 1676-ban lovas és gyalogos embereivel rajtaütött Jármay Andrásné bogdányi kúriáján.²⁹ Öntörvényűségére jellemző példa, hogy a boldogkői hegyen lévő dézsmás szőlője után nem volt hajlandó adózni, a behajtó tisztek kénytelenek voltak panasszal feljebbvalójukhoz fordulni.³⁰

1679. május 12-én, egy Szalánccról írt levelében egyszerűen csak a „a magyar szabadságért fegyverkező végbeli hadak főkapitánya” titulussal illette magát. E levelében egyértelművé tette fellépésének okát: a rablások, fosztogatások megszüntetése, és megtorlása volt a feladata. Ez esetben nem önkényesen cselekedett, megbízói a kuruc mozgalom vezetői és támogatói voltak. „Adom tudtára mindenkinek, az kiket illet, hogy mi kegyelmes urunktól a méltóságos erdélyi fejedelemtől és fő generális széki Teleki Mihály úrtól a végre küldettem ki, hogy a végbeli lovas és gyalogos hadakra szorgalmatos gondot viseljek, a jó hadi regulában s rendtartásban őket neveljem, az gonosztevőket úgy mint marhahajtókat, sütőgetőket, sarczoltatókat, kóborlókat érdemek szerént megbüntessem...”³¹

Tetteiből kitűnt, hogy nemcsak a régió védelmét tekintette feladatának, hanem magánvagyonának gyarapítását is. Rablásainak “eredményét”, a sarcot Tokajban, és főleg a jobb védelmi lehetőséggel rendelkező Boldogkő várában tartotta.³² Az adatokból az látszik nyilvánvalónak, hogy Boldogkő vára lehetett Jósa Páter egyik fontos tartózkodási helye, amire a korábban említett itteni szőlőbirtoka is utal.

Már jóval Jósa Páter halála után, a Szepesi Kamara kísérletet tett összerablott javai sorsának felkutatására – természetesen eredménytelenül. A megkérdezett tanúk csak abban voltak biztosak, hogy kincseit sógora, Bagossy László vitte el a várból. Testvére, Miklós is meg szerette volna szerezni a vagyont, aki még Krasznahorka várába is elment, ahol rátalált Szőgyéni Ferencre, akinél 700 Ft értékű

²⁸ MNL SzSzBmL IV. 1/a. Fasc. 119. No. 109.; Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest, Apolló 1896. (a továbbiakban Borovszky, Abaúj-Torna), 13., Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye*. 365.; Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmecebánya szabad királyi város*. Budapest, Országos Monográfiai Társaság, 113.

²⁹ SzSzBmL IV. 1/a. Fasc. 119. No. 109.

³⁰ MNL OL E 705. 4 cs. Boldogkő, 1676. október 23.

³¹ Vegyes közlések. A Lomniczi Berzeviczy-levéltárból. = *Történelmi Tár*, 1899, 376–377. illetve Jósa 1934. 23.

³² MNL OL E 705. 4. cs. II/2. 1676. október 23.

arany volt még Jósa Páter kincseiből, és „ezen felül való resutatis jussát ... cedálta”.³³ Az egyik tanú, Újfalussy György vallomása szerint a Jósa kincsek a héczei templomban voltak. Jászai László szerint Jósa Páternek 725 Ft-ja volt, amit egy lengyel embertől zsákmányoltak. Iglódi Mihály gyöngyökről tudott, amit a “debreceni prédából” szereztek. Szenczy György pedig azt hallotta a Pátertől, amikor az Tokajból portyára indult, hogy körmöci aranyak voltak nála, aminek darabját 5 Ft-ért váltotta fel.

Páter Jósa István halálának körülményeiről keveset lehet tudni. A források két verziót is elénk tártak. Az egyik szerint 1679. október 1-én sikerült Würben gróf csapatainak elfogniuk a kuruc-labanc vezért; más források szerint viszont Gönc-Ruszkán, de valószínűbb, hogy Tállyán fejeztették le. Az ítélet végrehajtását valószínűsíti, hogy a kamara ebben az évben kobozta el megmaradt birtokait.³⁴ Páter Jósa István javai 1682 elején még a Szepesi Kamara tulajdonában voltak, mivel nem voltak utódai, valószínűleg eladásra kerültek.

Egy testvérpár, két különböző életút egy olyan, a magyar történelemben fontos, ám zavaros időkből, amely megmutatja a középnemesi ifjak előtt álló „karrier-lehetőségeket”. A két életút is rávilágít arra, hogy több száz évvel ezelőtt is mindenki saját szerencséje, tehetsége és vérmérséklete alapján érhetett el különféle pozíciókat, lehetett alispán, esperes, kuruc és labanc egyaránt! E két rövid életút talán hozzá járul e korszak lehetőségeinek jobb megértéséhez is.

³³ MNL HML XII. 1. 78 d. No. 364, 1683.

³⁴ MNL U et C 98/26, 1670–1681 között elkobzott javak összeírása, megye és személy szerint. Uo. 66/18, Elfogására lásd Borovszky, Abaúj-Torna, 118.

A KASSAI FÜRDŐS-CHIRURGUS VISZÁLY

1707. június 30-án Kassa szabad királyi városának főbírója levelet intézett Bercsényi Miklóshoz.¹ A város ekkor már három éve a kurucok kezén volt, elfoglalását egyéves ostromzár előzte meg, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc négy éve tartott és csak két hét múlt el az ónodi országgyűlés határozatainak megfogalmazása után, amelyek közül a Habsburg-ház trónfosztása az elsők között szerepelt. Az addig Érsekújvár főkapitányának tisztségét magáénak tudó Bercsényi is új szerepkört kapott: fejedelmi helytartóvá lépett elő.² Közelgett Arad ostroma, a lakosság a rézpénz értéktelensége miatt zúgolódott, azonban Szentmartoni János főbíró levelének tárgyát mégsem az országos események képezték. Írása sokkal inkább a város egyik belügyét érintette, és a kázus fontossága kiérződik levelének soraiból: „Mivel pedig hujus professionis, aki mind az praesidiaria militiák, mind úri és némely rendeknek, mind pedig szegény városunk lakosinak kiváltképpen, ha valami contagio (kitől az Isten őrizzen bennünket) származna, tudja szolgálni, oly értelmes és arra alkalmas ember itten nincsen, azon kívül, ha ő kegyelmednek itten el kellene bontakozni, (...) szegény városunk fürdőházának is notabilis kárára volna.” A szabadságharc eseményei közepette Szentmartoni tehát fürdő-sük megtartása miatt fejezte ki aggodalmát.

A főbíró levelének voltak előzményei. Bercsényi Miklós felkereste a város akkori balneatorát, azaz fürdősét, Günther Józsefet és ajánlatot tett az intézményvezetőnek, hogy tudniillik tábori orvosává fogadná őt. Mivel Günther a szabad

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) X 10867 Használati mikrofilmek C sorozat MFC 95 Archiv mesta Kosice (Kassa Város Levéltára) Collectio Schwarzenbachiana-R tekerccszám (továbbiakban tek.) X 1073 (továbbiakban X 1073 Coll. Schwarz.) sorszám (továbbiakban Nro.) 12705.

² Bercsényi Miklós 1696 és 1698 között felső-magyarországi főhadbiztosként működött, emellett 1691-től Ung vármegye főispánja is volt. II. Rákóczi Ferencel szoros kapcsolatot ápolt, a szabadságharc kitörésétől vezető szerepet töltött be a mozgalomban, amelynek bukása után maga is emigrációba kényszerült. Jó barátjához, II. Rákóczi Ferenchez hasonlóan Törökországban talált menedéket, ahol haláláig élt. Bercsényi életrajzi adataira lásd: Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* Bp., 2005. 57–58.; Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc.* Bp., 1976. 507.

királyi város alkalmazásában állt, a város vezetőinek jóváhagyása nélkül posztját nem hagyhatta el, ezért 1707 nyarának elején relatiót intézett a város tanácsához, részletezve benne helyzetét. Hogy Günther szívesen állt volna Bercsényi szolgálatába, azt Szentmartoni levelének szófordulatából tudhatjuk: „(...) méltóságos Generális uram maga bizonyos és netalán continuas szolgálatjára applicáltatni kívánná, és azon végre, hogy magát a táborra nagyságodhoz conferálná, eziránt parancsolatját is vette volna [Günther József].”

Szentmartoni érvei felsorolása után (Günther vezeti a város fürdőházát, nem lenne alkalmas ember a helyére, sőt, még családi állapotát is argumentumként használja fel, „gyermekes ember lévén”) kéri Bercsényit, fontolja meg kérését és ne „adigálja continuitás szolgálatára” Kassa balneatorát.

A röviden bemutatott levél tartalma igen érdekes betekintést enged szabad királyi városunk működtetésébe, amely működtetés jelen esetben a higiéniai állapotokra, egészségügyi intézményekre nyit ablakot. Az említett Günther József fürdős esete azért is figyelemre méltó, mert, bár Szentmartoni főbíró elismerően ír róla, személyét nélkülözhetetlennek ítélve, nem minden forrás emlékezik meg róla hasonló színben. Levelek tanúskodnak jogtalan „beavatkozásairól”, így törvénysértéseiről, más céhbellekkel való konfrontációiról. Emellett, valóban igaz, hogy ne lett volna más fürdős Günther személye helyett? Tanulmányunk Günther személyén és tevékenységén keresztül kívánja bemutatni a 18. század eleji Kassa borbély (seborvos)-fürdős-chirurgus³ céheinek viszályait és azok gyökereit.

FORRÁSOK ISMERTETÉSE

Günther József ténykedésének és viszályainak részletezése előtt a felhasznált forrásokra szükséges kitérni. A tanulmány szerzője a Rákóczi család regéci uradalmát, illetőleg annak kapcsolatait érintő kutatása során találkozott Kassa Város Levéltárának anyagával.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának mikrofilmgyűjteményében őrzött, X 1073 jelzettel jelölt, C 95 1–3. tekerccszámú forrásanyagon belül Thököly Imre levelei, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc iratai, így például Kassa kapitulációja, illetve az ahhoz tartozó tanácskozások, delegációk iratai, a Szepesi Kamara által Kassa városvezetésének küldött utasítások, továbbá annak iparát érintő dokumentumok is megtalálhatóak. Esetünkben azonban a *Tabularium metropolitanae civitatis Cassoviensis* megnevezésű fond a meghatározó, mivel ezen belül kaptak besorolást a Günthert, illetve a fürdős-chirurgus céhet érintő anyagok.

³ A korabeli iratokban a chirurgus szó más írásmódját, a kirurgust is használták, gyakran egyazon iratban felváltva. A következetesség végett tanulmányunkban a szó eredeti, latin változatát használjuk.

Az általunk feldolgozásra kiválasztott iratok száma kilenc. Feltehetjük a kérdést, hogy ilyen kevés irat tükrében mennyiben dolgozható fel a 18. század első évtizedét jellemző borbély (seborvos)-fürdős-chirurgus viszály? Véleményünk szerint a viszonylagos forráshiány ellenére a kérdés mélyrehatóan vizsgálható, amelyre az elérhető iratok (Günther József pere) részletessége adja a lehetőséget. Következésképp jelen írás a Kassa Város Levéltárának a *Tabularium metropolitanae civitatis Cassoviensis* fondján belül megtalálható néhány peres iratból, így egy kétéves periódust lefedő mikrotörténeti szituációból próbálja meg levezetni a korabeli feszültségeket.

Természetesen nem csak Kassa Város Levéltárának ezen irataiból lehet tájékozódni szabad királyi városunk egészségügyet érintő tömörüléseiről, céheiről. A Kassa Város Levéltárában őrzött céhes iratok terjedelmes anyagot fednek le. A *Cehalia* fond⁴ 36 ipartestület dokumentumait foglalja magába, amelyek közül a legrégebbiek a 14–15. századra tehetőek. Az iratok négy csoportba oszthatóak: kiváltságlevelek; céhkönyvek; limitációk; céhes legények igazolásai.⁵

A borbély (seborvos), fürdős és sebész céhek egyes iratai azonban nem csak a szlovák, hanem a Magyar Nemzeti Levéltárban is megtalálhatóak. Abban az esetben ugyanis, ha egy-egy céhlevelet a városi tanács módosított, azt másolatban elküldték a Helytartótanácsnak is. Így az *Acta mechanica* állagban a pozsonyi, vagy körmöcbányai sebészcéhek iratai mellett a kassai borbélyok módosított levele is megtalálható.⁶

Ezen rövid áttekintésből is látható, hogy terjedelmes levéltári iratanyag áll rendelkezésünkre egykori szabad királyi városunk ipari egyesületeinek vizsgálata tekintetében. A borbély és sebészcéhek kutatása azért is lenne kardinális, mivel ezek részletesebb feltérképezése, működésük, szabályzatuk leírása eddig nem történt meg. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az említett céheket és azok képviselőit a történetírók figyelmen kívül hagyták volna, már csak azért sem, mert ezek a céhek igen fontos szerepet tölthettek be a város polgárainak életében. A kassai fürdős, chirurgus és borbély-seborvos ipari tömörülések rövidebb jellemzése, tevékenységi körének leírása, egyes mesterek említése számos munkában megjelenik. Ezek közül talán Molnár Béla, illetőleg Magyar-Kossa Gyula

⁴ Archiv Mesta Kosice (továbbiakban AMK) Cehalia

⁵ Dóka Klára: Céhiratok Kassa Város Levéltárában. = *Levéltári Szemle*, 2008/1. 10–14. A további szlovákiai céhes segédletekre lásd: Novák Veronika: Céhes iratok a szlovákiai levéltárakban. In. *Céhládától az adatbázisig. Új utak és eredmények az ipartörténet kutatásában - A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai* 26. Szerk. Márkusné Vörös Hajnalka, Veszprém, 2012. 25–38.

⁶ MNL OL C 25 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, *Acta mechanica* (továbbiakban C 25 *Acta mechanica*), Kassa v. N. 1/2., 15., N. 5., 14. A Magyar Nemzeti Levéltárban elérhető céhes iratok segédletére lásd: Trostovszky Gabriella: *Céhiratok a Magyar Országos Levéltárban: Magyarországi kormányhatóságok 1. rész: Céhprivilegiumok: Tematikus mutató*. Bp., 1996.

munkáit érdemes kiemelni.⁷ Mindketten megemlékeznek az általunk is vizsgált Günther Józsefről, de a céhtörténetbe, a céhek működésébe nem, vagy csak felületesen mennek bele.

Ezen vizsgálati témák feltérképezésére a fentebb vázolt levéltári gyűjtemények, így a céhes iratok és mellettük a városkönyvek nyújthatnak segítséget. E kutatás eredményei egy későbbi tanulmány témáját fogják képezni.

ELŐZMÉNYEK

Felső-Magyarország területe több meghatározó várost is magába foglalt, gondoljunk csak Bártfára, Eperjesre vagy Kisszebenre. Mindezek közül azonban nagyobb jelentőség tulajdonítható Kassa városának. Kiemelkedő szerepét – amely már a középkortól kezdve tapasztalható – földrajzi helyzetének köszönhetette és köszönheti mind a mai napig. Kassa a hegy- és síkvidék találkozásánál, a már jól ismert vásárvonalon fekszik, amely a térségi árucserre szempontjából fontos. Ennél azonban még lényegesebb, hogy a település a Lengyelországba futó kereskedelmi út mentén feküdt, ennél fogva adottságai megvoltak ahhoz, hogy nem csupán a régió bel-, hanem a külkereskedelmi központjává is váljon. Kiemelkedő helyzetével pedig a város élni is tudott. 1347-től szabad királyi városi ranggal rendelkezett a település, amely kiváltság érintette a vásártartási jogot is.⁸ Mindez kedvező feltételeket teremtett arra, hogy egyre több iparos telepedjen meg itt, hozzájárulva Kassa városának további fejlődéséhez és növekedéséhez. E fejlődés természetesen nem független a politikai változásoktól és a városvezetés sikeres kezdeményezéseitől.

Utóbbiak közé tartozik a Pentapolis. Ismeretes a felvidéki városok együttműködése, amely együttműködés a piacok, a kereskedelem védelmét is jelentette – a vidéki kisiparosok kárára. A Kassa, Eperjes, Bártfa, Késmárk és Kisszeben között létrejött ötvárosi szövetség eleinte ugyancsak az alapító városok kézműiparát szabályozta, s dolgozott ki azokra egységes rendet, azonban ez a rendszabály hamar meghatározóvá vált egész Felső-Magyarországon. A 16–18. század volt a céhek fénykora, amikor a városokban, mezővárosokban sorra alakultak a helyi műveseket tömörítő szervezetek. Ezek rendre Kassa céheihez fordultak, hogy csatlakozva hozzájuk használhassák szabályzataikat, és így fiókcéheket hoztak létre szerte Felső-Magyarországon. Ezek alapításában Kassa városa is nagyban érdekelt volt, mivel a Pentapolis céhszövetsége privilégiummal rendelkezett a

⁷ Molnár Béla: *Kassa orvosi története*. Kassa, 1944.; Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből I–V*. Bp., 1931.

⁸ Blazovich László: A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek. In. *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv 1*. Szerk. Á. Varga László, Bp., 2006. 79.

céhek közti jogszolgáltatásban, peres ügyek intézésében, ennél fogva tulajdonképpen bírósági funkciót is betöltött.⁹

Természetesen nem csak az említett, Kassához köthető fiókcéhek szaporodtak meg, hanem a városon belül is egyre több iparos testület jött létre. Legelőször a szücsök kaptak céhlevelet 1307-ben, majd 1514-ben már 19 testületet tartottak nyilván. Ezek között találkozhatunk a már jelzett szücsökkel, tímárokkal, szíjgyártókkal, és a településről nem hiányozhattak a vargák sem. Három évvel később a városvezetés a céhek működését felülvizsgálta, amely vizsgálat eredményéből tudhatjuk, hogy a településen kiemelt fontosságúnak tekintették a kovács, takács, szabó és varga céheket. A vasiparhoz kapcsolódó további testületek 1566-ra jelennek meg Kassán; ekkor már lakatosokat és rézműveseket is nyilvántartottak. A felvázolt céhes gyarapodást az általunk vizsgált időszakra számszerűsíteni is tudjuk: a 18. század elejére 49 céh működött a városban.¹⁰

A városfejlődés nem csupán a gazdaságot érintette, a fentebb említett kedvező körülmények a népességszámra is pozitív hatással voltak, sőt, tulajdonképpen a fejlődés e nélkül elképzelhetetlen lett volna. A gazdasági és társadalmi fejlődés így kéz a kézben járt. Bár a lakosságszám növekedése nem volt olyan kiugró, mint Pozsony, vagy Buda esetében, Kassa népessége a 18. század közepére a becslések szerint elérte az 5700 főt.¹¹ Ekkora lakosság városfalak közé szorítva azonban a különböző betegségek melegágyát jelenti. Ennek megakadályozására már az ókori Rómában is egészségügyi intézkedéseket rendeltek el, csatornarendszert, fürdőket építettek, a középkorban ispotályok alakultak, a koraujkorban pedig rendeleteket hoztak a közterek tisztántartására is. Xenodochium Kassán is működött, és a már általunk fentebb is említett, Kassa Város Levéltárában megtalálható koraujkori iratok alapján, szervezett igazgatási, sőt fenntartási rendszerrel rendelkezett. Ez saját vagyon formájában jelentkezett, amely jelen esetben nem csupán készpénzt, hanem birtokokat is jelentett. Kassa ispotálya a Hegyalján – többek között Tállyán – rendelkezett szőlőterületekkel, az innen származó bor egy részét pénzzé téve biztosította az intézmény lakóinak – betegeknek és időseknek, vagy, ahogy a dokumentumok általánosan nevezik őket „szegényeknek” – ellátását.¹²

⁹ Gyulai Éva: A kassai és Abauj vármegyei szabócéhek a 16–19. században. In. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 45*. Szerk. Veres László–Viga Gyula, Miskolc, 2006. 182.

¹⁰ Dóka 2008. 9.

¹¹ Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában 1*. Bp., 1881. 198. Dienes Dénes úgy becsülte, a 16. század közepén Kassa városának lélekszáma alig érte el a 2500 főt. Dienes Dénes: A történelmi Tiszáninneni Református Egyházkerület a 16. században I. = *Historia Ecclesiastica*, 2011/1. 13.

¹² MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12325.; 12378.; 12351. A kassai ispotály működési rendje egyáltalán nem számított kirívónak, a soproni intézmény is hasonló rendtartást mondhatott magáénak. Mindkét xenodochium bevételeit és kiadásait az adott ispotálymester kezelte, amely bevételek részben az intézmény gazdálkodásából származtak. S bár Kassa

A városi lakosság életminőségét célzó intézkedések, illetve ezáltal a közegészségügy aligha lett volna fenntartható egészségügyi személyzet nélkül. Ennek kapcsán első helyen említhetnénk az orvosokat. Korabeli elnevezésük leginkább orvosdoktor, vagy physicus volt. Orvosdoktorokat a városok alkalmaztak, működésükért a településtől kapták fizetésüket. András kassai orvos 1531-ben éves fizetéseként 80 magyar forint, 1 hordó bor szerepelt, de szintén a város biztosította számára a lakást, illetve a tűzifát. 1688-ban Kassa emelt a korábbi fizetségen, már 100 forintot, 6 köböl búzát, szintén 6 köböl gabonát, 1 hordó bort és 2 hordó lőrét vihetett haza a város rendes physicusa.¹³ Szerződése szerint kötelessége volt ellátni a város lakosságát, amibe beletartozott a betegekkel való kapcsolattartás is.¹⁴ Az orvosdoktorok képesítésüket egyetemeken szerezték és személyüket nagy tisztelet övezte. Azonban, ha a mai és a 17–18. századi orvosi tevékenységet összevetnénk, csak kevés hasonlóságot találunk, ugyanis a physicusok működése kimerült a tanácsadásban. Egyetemen megszerzett tudásukat csak arra használták, hogy felvilágosítsák a beteget, milyen flastrumot, vagyis kenőcsöt használjon, és milyen gyógymód szükségeltetik a gyógyuláshoz, ugyanis mint tanult emberek, lealacsonyítónak érezték a fizikai valójában vett gyógyítást.¹⁵ De hova

magisztrátusa is felügyelte a helyi ispotály működését (erre lásd MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12378.), Sopron városa külön statútumokat is hozott, továbbá a város kasszájából évente meghatározott összeget fordítottak az ispotály költségeinek fedezésére is. A nyugat-magyarországi város egészségügyi intézménye egy további forrásból is pénzhez juthatott – megszokott volt, hogy a polgárok végrendeleteikben – vagyoni helyzetüknek megfelelően – kisebb-nagyobb összeget hagytak az ispotályra. Kincses Katalin Mária: Természeti környezet, ökológiai háttér és gyógyítás Sopronban a kora újkorban. = *Debreceni Szemle*, 2000/4. 534–542. Jelen gyakorlat Kassa polgáraitól sem volt idegen. „Mi, alább subscribált személyek recognoscáljuk tenore praesentium, hogy tekintetes és nagyságos Kohári Judit asszony önagysága pénzéből praefectus Erős Gábor uram őkegyelme által Istenünkhöz és az kassai ispotálybeli szegénységre tekintvén, az melyet is Nemes Kassa Városa interest adván 27 Februarii már említett praefectus uramtól őkegyelmétől vettük fel ispotálybeli szegénységnek tisztjei negyvennyolc magyar forintokat (...).” MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12774.

¹³ Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből III.* Bp., 1931. 155., 428. Magyary-Kossa összefoglalásából több kassai orvos nevét is ismerjük: 1481-ben egy Péter nevű személy töltötte be ezt a tiszteletet, 1531-ben András, majd 14 évvel később Steinensis Kristófot találjuk a város orvosaként, 1574-ben pedig egy Zebedeus nevű személyt. 1612-ben Marcy András a cím betöltője, aki szolgálataiért házhelyet is kapott Kassán Rákóczi Györgytől. A 17. század utolsó évtizedében pedig Schirmer János volt Kassa orvosa. Magyary-Kossa 1931. 102, 169, 227, 320, 440.

¹⁴ Kincses 2000. 529.

¹⁵ Korbuly György: Egészségügyi állapotok. In. *Magyar renaissance – Magyar művelődéstörténet 2.* Szerk. Domanovszky Sándor, Bp., 1939. 372. Ezen gyakorlat kialakulása középkori előzményekre vezethető vissza. Az orvoslás legelőször kolostorokban jelent meg, ahol a tudós szerzetesek különböző gyógyító beavatkozásokat végeztek, értve ezalatt akár kisebb műtétit

fordulhattak azok a betegek, akiknek eltört az egyik végtagjuk, fekély kínoztatta őket, vagy valamilyen sebészeti beavatkozásra volt szükségük? Ebben az esetben a páciens más, helybéli orvoslásban szerepet vállaló személyeket kereshetett fel: a borbélyokat, a fürdősöket, vagy a chirurgusokat.

Ezt annál is inkább megtehetette, mivel már 1557-re létrejött a kassai seborvosokat tömörítő céh. Hasonlóan a takács, tímár vagy gombkötő mesterséget űző egyesületekhez, a borbélycéh is már igen hamar fiókcéheket hozott létre, jobban mondva, hozzájárult ahhoz, hogy rendszabálya átvételével hozzá tartozó egységesülések jöjjenek létre. Legelőször – 1577-ben – a tokaji mesterek alapították meg céhüket, majd 1583-ban a sárospataki borbélyok is hasonlóan tettek.¹⁶ Mivel a kassai borbélyok eredeti működési szabályzata elveszett, így csak a fiókcéhek másolatai alapján lehet azt rekonstruálni. Hogy megértsük és jobban átlássuk a kassai borbélyok foglalkozását, a sárospataki céh alapszabályaiból a fontosabbakat összegezzük.

A céh tagja csak polgársággal rendelkező személy lehetett, aki előzőleg kitanulta a mesterséget és vándorútját is kellően tudta igazolni. A céhbe való belépés feltétele ismeretes már korábról, tulajdonképpen más egyesületek szabályait lehet a borbélyok esetében is felfedezni: perselypénz, a céh megvendéglése. A testület karácsony előtt két héttel köteles volt összeülni, amikor két új céhmestert választottak. Gyűlésre, persze, nem évente egyszer került sor, ennél jóval többször találkoztak Kassa borbélyai, ez kéthetenként történt, amikor megvitatták a céhet érintő ügyeket és befizették a pénzt a céhlárába. A szabályzat szerint az így összegyűlt pénzt többek között a szegények és az ispotály megsegítésére kellett

beavatkozásokat is. A szerzetesek ilyen irányú tevékenységének az 1279. évi budai zsinat vetett véget, amely eltiltotta őket az említett sebészi beavatkozásoktól. Fazekas Árpád: A borbélyorvosról a fodrászig. = *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1984/1–4. 101. A zsinaton hozott intézkedés hatása pedig életre hívta a világi orvosok, illetve egyéb egészségügyi szakemberek iránti igényt. Bár a 16. században Demkó Kálmán szerint minden város maga gondoskodott rendes orvosainak képzéséről (ami azt jelentette, hogy külföldi, német egyetemeken taníttatták őket, így Kassai Jánost a század elején Tübingenben és Páduában), orvos még a 17. században is kevés volt. Demkó Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*. Bp., 1890. 102–105. A 18. században külföldön tanult orvosok névsorára és a magyar orvostudományi kar megalapítására lásd Demkó ide vonatkozó fejezetét. Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Bp., 1894. 420–484.

¹⁶ Szlatky Mária: Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból. = *Magyar Könyvszemle*, 1980/1–4. 145. „(...) kérvén minket illendőképén azon, hogy nyújtanánk ebből hozzájuk engedelmiünket és akaratunkat, hogy ő kegyelmek bizonyos attyokfiait szabad és királyi városban Kassára felbocsátanánk és hozhatnák alá újonnan az ott való becsületes borbély céhnek jó rendtartásáról való leveleknek folyását, mind az szerént, az mint eleitől fogván volt, s mind peniglen azután az mennyiben renováltatott, hogy az itt való ezé az kassai czével mindenekben egyetértvén, élhetnének jó és szép rendtartással (...).” Zoványi Jenő: *A Sárospataki borbélycéh rendszabályai*. = *Történelmi Tár*, 1891. 148.

felajánlaniuk. A 60 artikulusból álló rendszabály legnagyobb része a mestereket és legényeiket érintő kötelességekről szól, amely magába foglalja a városi fegyveres szolgálatot, céhszolgálatot, halottszállítást is, illetve korlátozásokról is szép számmal értesülünk. Rendelkezik a káromkodásról, bűnelkövetésről, paráználkodásról, becsületsértésről, más borbélyok betegeinek kezeléséről, de azt is megtudhatjuk, hogy a borbélyok nem végezhetek fejmosást „gatyában”. A büntetés viasz, vagy készpénzbefizetést jelentett. Ezek mind érdekes adalékok a borbélycéhek életére vonatkozóan, azonban tanulmányunk szempontjából a borbélyok tevékenységi körét konkrétan leíró 2., 32. és 42. cikkelyek a fontosabbak. „Szükség továbbá, hogy az borbély-mesterré leendő jó erkölcsű, jámbor életű és az borbély mesterségben jól tanított és forgott legyen, hogy meg tudjon orvosolni olyan nyavalyákat, melyeknek gyógyítása az ő mesterségéhez illik, azaz tudjon sebeket és fakadékokat gyógyítani, tudjon fogat kivonnia, tudjon szépen eret vágnia, tudjon megtört csontokat öszveforrasztania, tudjon kimenyült tagokat helyére állatnia, tudjon kelevényeket és külömb-külobbféle daganatokat meggyógyítania, tudjon kenő íreket jól csinálnia (...)” Vagyis a kor borbélyja egyben volt bőrgyógyász, sebész, fogorvos és fodrász. Kötelességeik közé tartozott ugyanis a fejmosás/hajmosás is, amelynek díjazása felnőtteknél négy, gyermekeknél két dénár volt. A városi tisztségviselők a szolgáltatások terén elsőbbséget élveztek. A borbély üzlete jól fel volt szerelve különböző „műszerekkel”: borotva, olló, fésű, vízkő, olajkő (tulajdonképpen olajjal megkent fenőkő borotva élezéséhez) egyaránt rendelkezésre állt.¹⁷

A FÜRDŐS, AKI BORBÉLY; A BORBÉLY, AKI NEM FÜRDŐS

A 18. század első éveiben a kassai borbélyok már meglehetősen elégedetlenek voltak és még a városvezetésnél is zúgolódtak. Nyugtalanáguk nem megbecsülésük hiányára, vagy céhük pénzügyeire, netán belső viszályra vezethető vissza, hanem munkájuk akadályoztatására.

1704. december elsején a borbély céh vezetése úgy döntött, közvetlenül problémájuk forrásához fordulnak, így levelet írtak a szintén Kassán működő fürdős-chirurgus céhnek. Írásuk nem a teljes céhnek szólt, csupán a „fürdős uraknak”. Bár konkrét személyt nem említenek, más forrásokból tudhatjuk, hogy az általánosítás alatt Günther József fürdős társ-céhmestert (is) értették. A borbélyok ellenvetésük tárgyát tételesen felsorolják levelükben, amit érdemes szó szerint idézni. „(...) a borbély céh maga privilégiumának és mesterségének nagy sérelmével látván megírt fürdős uraimékat szokott helyeken, úgy, mint fürdőház, kiről borbély mesterséget tulajdon és illető dolgában, úgy, mint házoknál, avagy

¹⁷ Zoványi 1891. 148–155.

szállásokon és házonként indifferenter való *borotválásokban, sebkötésekben, köpölözésekben*¹⁸ és ezekhez hasonló dolgokban magukat egyenlíteni (...)”¹⁹

Emlékezzünk vissza, hogy a kassai alapján készült, sárospataki borbély céhlevél milyen tevékenységeket sorol fel, és érthetővé válik a borbélyok elégedetlensége. A fürdősök gyakorlatilag az ő mesterségüket próbálták üzni, még annak ellenére is, hogy a fürdős urak is tisztában voltak vele, szabályokba ütközik cselekedetük. Sőt, a balneator céh tagjai nem először végeztek sebgyógyítást és borotválást, tulajdonképpen egy több évre visszamenő konfliktusról van szó, ez világosan kiderül a borbélyok leveléből. „(...) az elmúlt esztendőben említett borbély céh maga privilégiumának és mesterségének nagy sérelmét látván (...)”, továbbá „(...) melyeknek [mármint illegális tevékenységeknek] megzabolázására felül megírt becsületes borbély céh sok rendben és csaknem minden esztendőben, jól lehet, a tekintetes, nemes magistratus előtt kegyes instantiákat tett, de az időnek akkorbéli mostohasága miatt meg nem gátolhatta említett fürdős uraiméknak munkájukat.”²⁰ De mi alapján igyekeztek a fürdősök saját tevékenységi körüket más céh kárára kibővíteni? A kérdés megválaszolására a fürdők történetére kell kitérnünk.

A középkortól a fürdők higiéniai központoknak számítottak, ahova az emberek nem csak tisztálkodni jártak, hanem a koraujkorban már gyógyulni is. A nemeség tagjai előszeretettel keresték fel Magyarország termálvizeit, ahol reményeik, s hitük szerint a köszvényük is gyógyult. A fürdőknek természetesen nagy hagyománya van, említettük már ennek ókori gyökereit: a római kultúra révén magyar területeken is meghonosodott a fürdőzés. A létesítményben dolgozó hazai mesterek céhbe való szerveződése azonban valamelyest lemaradásban volt a nyugati „kollégákhoz” képest. Franciaországban már 1372-ben szervezetbe tömörülnek a fürdős mesterek, hogy érdekeiket, mesterségüket védjék.²¹ Takáts Sándor szerint Magyarország területén a 16. századra tehető,²² de gyakran előfordult – ahogy külföldön is –, hogy a fürdősök a borbélyokkal, vagy a seborvosokkal alapítottak céhet, így például Günther József is a fürdős-seborvos céh mestere volt.

A középkorban városainkban sorra alakultak a közfürdők, amelyek a város tulajdonát képezték. Ezek alapítása ösztönzőleg hatott a magyar fürdős céhek létrejöttére, azonban hozzá kell tennünk, hogy a városi fürdő kiváltság volt. Csupán nagyobb településeink kaptak engedélyt arra, hogy területükön ilyen higiéniai

¹⁸ A szerző kiemelése.

¹⁹ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12156.

²⁰ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12156.

²¹ Demkó 1894. 152.

²² Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Bp., 1961. 81.

intézményt létesítsenek. Olyannyira privilegium volt ez, hogy a városok kiváltságleveleiben is megjelenik a fürdőtartás engedélyezése.

Szabad királyi városaink több fürdővel is rendelkeztek, amelyek közül az egyik mindig városi fürdő volt. Vegyük első példának Sopron városát. A nyugat-magyarországi településen a 16. században két balneum volt, így a már említett városi és a Balfi fürdő, de a város legrégebbi fürdője a források szerint már az 1200-as években is állt. Az építmény 1438-ig működött.²³ Kiszében is rendelkezett fürdővel, az ottani intézmény felépítése Casher Márton bírósága idején, 1481-re fejeződött be.²⁴

Kassa szabad királyi városának polgárai már a 14. században is igénybe vehették a balneum szolgáltatásait. 1399-ben új fürdő létesítéséről egyeztetett a városvezetés, ami arra enged következtetni, hogy korábban is volt fürdő a városban. Az említett egyeztetés eredménye a Békás fürdő megépítése lett.²⁵ Ez minden bizonnyal a városfalon kívül létesülhetett, egy 1856-os térképen a „Béka szugoly” utca elnevezése az egykori fürdő emlékét őrizheti.²⁶ A 15. század elején épült fel a következő fürdő, amely a Forgách utcában kapott helyet. Ez ugyan elég korán leégett – egészen pontosan 1556-ban –, ám még abban az évben újból fel is építették. 1612-re a városi fürdők száma tovább gyarapodott, ekkorra már működött a Bankó fürdő is, amelynek az általunk vizsgált időszakban Pintér József volt a fürdőmestere.²⁷ A városi fürdő sem a városfalon belül kapott helyet, hanem a Hernád mellé építették fel, elhelyezkedését az említett 1856-ban készült térkép jól szemlélteti. A folytonosság azóta is fennáll, jelenleg Kassa uszodája ugyanazon a helyen működik, mint ahol a korábbi városi fürdő.

Üzemeltetésére Kassa két módot választhatott: vagy bérbe adta, vagy pedig fürdőmestert vett a város alkalmazásába, akire a működtetést rábízhatta. Véleményünk szerint Günther József ezen utóbbi kategória keretében végezte munkáját, ugyanis a városi tanács 1707-es levelében „kinek is a város fürdős háza concredáltatott” szerepelt. A Güntherhez betérők különböző lehetőségek közül választhattak, amit 1698 után egy szebb, tágasabb környezetben tehettek meg, ugyanis felújítási munkálatokat végeztek az épületben.²⁸ Volt gőzfürdő, meleg- és hidegvizes fürdő, szappanos fürdő, amelyek közben a vendégek vesszőkkel csap-

²³ Kincses Katalin: A soproni fürdők a kora újkorban. = *Aetas*, 1997/1. 19.

²⁴ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štatny archív v Prešove (A Szlovák Köztársaság Belügyminisztériuma, Eperjesi Állami Levéltár), Magistrat Sabinov 1446–1922 I–II. 97. Liber Annalum regiae liberae civitatis Cibiniensis in Hungariae anno 1430. fol. 11r.

²⁵ Magyary-Kossa 1931. 72.

²⁶ MNL OL S 12 Térképtár, Helytartótanácsi térképek, Div. X. In tubis mapparum, No. 29/1. Kassa

²⁷ Magyary-Kossa 1931. 72.

²⁸ Magyary-Kossa 1931. 72.

kodták magukat a vérkeringés serkentéséért. Körülöttük fürdős személyzet, inas és legény járt, volt külön vízfordó, s olyan is, aki a betérők ruháit őrizte.

De a városi fürdő vendégei nem csak mint egészségügyi szolgáltatást vehették igénybe a fürdést, hanem más is várta őket. A fürdősök ugyanúgy végeztek hajmosást, hajvágást, borotválást, köpölyözést és érvágást, mint a borbélyok. Ezeket a szolgáltatásokat a mesterek külön helyiségekben végezték. Hogyan lehetséges ez?

A magyarázat ebben az esetben is a szerzetesekig nyúlik vissza: a budai zsinat határozata szerint a szerzetesek nem végezhetek többé beavatkozásokat, ami életre hívta az alternatív utakat. A fürdőben, mint egészségügyi központban már ezt megelőzőleg is végeztek hajnyírást, borotválást, a fürdősök tevékenysége így egyszerűen kiegészült további egészségügyi feladatokkal, olyanokkal, amelyek kisebb sebészi beavatkozásoknak feleltek meg. Később, ahogy a fürdősök céhe, és tagjaik száma nőtt, úgy differenciálódott a szakma, ami a borbélyok kiválásához, s önálló borbélycéhek megalakulásához vezetett.²⁹ A kiválás nem volt hatással a fürdősök borbély-tevékenységire, sőt, a 17. században még meg is erősödött az irántuk való kereslet, de előbb egy hanyatlás következett. A 16. század során Magyarországon egyre több fürdő zárta be kapuit, mivel a lakosság egyre kevésbé látogatta őket, és a városi magisztrátus is több bezárása mellett döntött. Az ok a járványok terjedésében keresendő, mivel úgy gondolták, a fürdők azok kiindulási helyei, vagy legalábbis biztosan nem járulnak hozzá megállításukhoz. Végül ez abban az ellentmondásos helyzetben csúcsosodott ki, miszerint a betegségek megelőzéséhez mindenképpen szükséges az alapvető higiénia fenntartása, így a fürdősök ismét keresetté váltak.

A fentebbiek alapján elmondhatjuk, hogy a borbély ugyanazokat a feladatokat látta el, mint a fürdős. Céheik működési rendje, az inas, legény fogadási ideje, a vándorút, de még a vizsga részei is megegyeztek. A mesterjelöltnek számot kellett adnia sebészi ismereteiről a ficam, törés, sebeket illetően, s tudni kellett különböző kenőcsöket elkészíteni.³⁰

Borbély volt-e Günther József? – tehetjük fel a kérdést. A válasz, igen és nem is. Való igaz, hogy jelentős átfedés van a két mesterség között, de vannak különbségek. A borbély nem füröszthetett, továbbá I. Lipót 1699-ben keletkezett sza-

²⁹ Simon Katalin: *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)*. Doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2011. 25.

³⁰ Mivel a fürdősöknek ugyanazon flastrumok elkészítését kellett ismerni és tudni, mint a borbélyoknak, utóbbiak kézikönyvében található „receptek” megfelelőek szemléltetés gyanánt. Volt „Nagy érlelő flastrum”, „Fehér deakórium”, „Fekete deakórium”, „Sárga és Vörös flastrum” stb. Ezek leírására lásd: Szlatky 1980. 142–143.

bályzata alapján még egy válaszvonal képződött a fürdősök és borbélyok között: a köpölyözés jogát teljes egészében a fürdősöknek engedte át.³¹

Viszont, ha minden joga megvolt Günther Józsefnek ezen feladatok elvégzésére, miből eredt a kassai borbélycéh kifogása? Levelükből kiolvasható, hogy volt szabályozás a két céh között a foglalkozási kereteket illetően. „(...) [a borbély céh] kívánja, hogy ezután semmi úton-módon (mint ekkor szokták, a fürdő ház és ahhoz tartozó szokott napokon kívül) házoknál, avagy szállásokon és házanként való borotválástól, köpölyözésektől, sebek kötésétől, s egyéb borbély mesterséget illető állapotoktól supersedeáljanak.”³² Vagyis Günther ellen nem az volt a kifogás, hogy borbély feladatokat látott el, s nem is az, hogy ezt a fürdőn kívül tette – hiszen a fürdősöket, csak úgy, mint a borbélyokat házhoz is hívhatták – hanem az, hogy mindezt olyan napokon tette, amikor az nem volt megengedett. Hogy melyek voltak ezek a napok, az sajnos a forrásokból nem derült ki. Günther József fürdősmester mindenestre nem hagyta annyiban a dolgot, az ellene és társai ellen benyújtott panasz miatt maga is pennát ragadott.

Levelét, amelyben leírta viszályát és saját kifogásait, Redler Gáspárnak, a lőcsei fürdős-chirurgus céh tagjának címezte. Redler fürdősmester ezt követően beszámolt minderről a lőcsei céhnek, amely 1704. december 18-án irányozott elő további vizsgálatot az ügyben. A lőcsei céh 1705. február 16-ára tűzte ki a gyűlés időpontját, amelyen Günther József ügyét vitatták meg. A kassai fürdős nem táplálhatott túl nagy reményeket tárgyalását illetően, mivel már a december 18-i iratban is megállapítják: Günthernek egyáltalán nem állt jogában a megadott napokon kívül orvoslást végezni a fürdőház falain kívül.³³ Ám túl nagy büntetést nem kaphatott, mesterségétől pedig egészen biztosan nem fosztották meg, tekintve, hogy 1707-ben is ő a fürdős, a retorzió kimerülhetett a figyelmeztetésben és bírságban.

Günther József kassai balneatorként miért fordult a lőcsei Redlerhez? Ennek magyarázata abban keresendő, hogy a kassai fürdős-chirurgus céh is tulajdonképpen egy fiókcéh volt, hasonlóan a sárospataki borbélyok egyesületéhez. Fürdős mesterséget űző személy nem volt sok a magyar területeken (aminek oka egyrészt az volt, hogy csak a városok rendelkeztek balneummal, a városi tanács sem engedett több mestert felfogadni a kelleténél), és az ott dolgozó mestereknek a céhbe szerveződés is problémát jelentett, ezért a fürdősök közös céhbe tömörültek a seborvosokkal, a chirurgusokkal, és főcéheket hoztak létre. Erre szintén a kevés számú, s szétszórtan élő mester miatt volt szükség. A főcéh így felügyelte és szabályozta a fiókcéhek munkáját, vagyis a városainkban dolgozó fürdősök

³¹ Kincses 1997. 28.

³² MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12156.

³³ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12234.

jogai felett örködött. Három ilyen intézményről beszélhetünk, amelyek a 15–16. század fordulóján jöhettek létre. Ezek a pozsonyi, a besztercebányai és a lőcsei. A főcéhek alá tartozó régiók meghatározottak voltak, és gyakorlatilag felosztották egymás között Felső- és Alsó-Magyarország területeit, amelynek keretében Lőcse vezetése alá kerültek a Szepesség városai.³⁴ Így történhetett, hogy a lőcsei fürdős-seborvos céh intésben részesítette Günther Józsefet.

A főcéh egyéb, kassai ügyekbe való beleszólására más forrásunk is akad. Günther József tárgyalása előtt nem sokkal a lőcsei intézmény ismét gyűlést tartott, ezúttal január 26-án. A tagok összehívásának indoka új mestercímek, ezáltal tagságok odaítélése volt. A két jelölt Mentzel Kristóf és Ertzel Erhard voltak.³⁵ Kinevezésüket mindketten megkapták, sőt Besztercebánya ajánlást is nyújtott be Ertzel érdekében,³⁶ akinek sikerült jelentős karriert befutnia. Az 1705-ben megkapott tagságát követően a céh társmasterévé választották, ezt a címet 1719-re már bizonyosan birtokolta.³⁷ 1732-ben mint inspector vett részt Kassa új patikájának vizsgálatában. Erre azért volt szükség, mert a régi patikára sok panasz érkezett annak gyógyszerei minőségét illetően, amelyek többségéről a vizsgálat során bebizonyosodott, hogy rosszak és régiek. Ezek helyébe a városvezetés Bécsből hozott rendes gyógyszereket. A város patikájának leltározásában orvosok vettek részt, s bár Ertzel nem volt orvos, mint a fürdős-seborvos céh mestere, jártas volt a különböző gyógmódokban és ismerte, ismernie kellett a gyógyszereket, kenőcsöket is. Ezen ismeretei miatt került kapcsolatba a katonasággal. Három évvel később ugyanis mint törzssebész állít ki bizonyítványt. Emellett természetesen városi munkáját sem hagyta abba, egészen 1749-ben bekövetkezett haláláig ő volt Kassa egyik balneatora. A perek azonban az ő életéből sem hiányozhattak. Halála előtt nem sokkal néhai fürdőstársa, Morhard Conrad lánya ellen nyújt be keresetet, akinek a város a Forgách utcai fürdőt odaítélte. Az ezt megelőző évben pedig magával Kassával pereskedett. Ezt az indokolta, hogy Ertzel bérlőként saját pénzen újította fel a fürdőt, azonban szerinte ez a város kötelessége lett volna. A költségeket nem térítették neki vissza. A per eredményeként azonban 2200 forintot kapott a várostól.³⁸

³⁴ V.ö. Schwarz Ignác: A fürdők történetéhez Magyarországon. = *Századok*, 1891. 283–284.

³⁵ „(...) praetitulatas dominationes vestras officiose requireremus, quatenus chyrurgicae professioni audictis concivibus suis, nominanter Christophoro Mentzel et Erhardo Ertzel de autoritate sua magistruali committere dignentur.” – írják róluk az iratban. MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12385.

³⁶ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12405.

³⁷ Molnár 1944. 241.

³⁸ Molnár 1944. 219., 241.; Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből IV.* Bp., 1940. 89–90. Megjegyzendő, hogy Kassa Város Levéltárában található egy további irat, amely szintén egy Ertzel nevét őrzi, ő Ertzel Rozina. Neve egy 1705.

Nem csak Ertzel végzett felújítási munkálatokat a fürdőn, Günther József is hasonlóan cselekedett, bár ő inkább kényszerből: 1706-ban a városi fürdőt megromgálta egy „bomba”. A robbanás nagy kárt okozott a fürdőben, több helyiség beomlott, a szomszéd házak is megsérültek, csak úgy, mint a fürdőt ellátó infrastruktúra. A károkról készült jelentés és a felújítási teendőket listázó jelentés november 13-án készült el. A károk szemléltetésére álljon itt néhány pont a relációból. „Az Jeney házának felső contignációjában lévő boltozat negyed részébe leomlott a bomba miatt.; Seminatián felül való szomszédságban lévő közcsatorna a bombának impensa miatt öszve rontott. Új csatorna kívántatik.; A Jeney háza felénél két kémény félig meddig le van ugyan golyóbissal löve.; Három hét előtt be kell fedni sindellyel, szarufák és petzek megvannak.; Jóllehet, vadnak sindelyek, akik leveretennek, de nem lesznek elégségesek az (...) cooperimentumire.”³⁹

A FÜRDŐS, A BORBÉLY ÉS A SEBORVOS

Günther József balneatort az 1700-as évek első éveiben nem csak a borbélyok céhével való viszály, illetve fürdőjének rendbehozása foglalta le, hanem a saját céhtársaival való perlekedés is. Günthernek természetesen nem más fürdősökkel volt problémája, hanem a orvosokkal. Illetve a seborvosoknak Güntherrel, mivel a fürdős ismételtelen olyan tevékenységbe fogott, amihez nem lett volna joga. A orvosok 1704. december 5-én papírra vetett panaszuk szerint sebgyógyítást végzett a helyi aranyműves inasán.⁴⁰ Az ez ügyben hozott elmarasztaló ítéletet 1707-ben vizsgálták felül Pongrácz András hadi commissáriusnak az utasítása nyomán. A revideálás oka a korábbi jogegyenlőtlenség volt.⁴¹ Mi az oka annak, hogy Günther közvetlenül a borbélyokkal való összetűzés után újabb haragosokat szerzett, ráadásul ugyanolyan körülményekből kiindulva.

Ahogy fentebb már említettük a fürdősök és borbélyok kapcsán, a nem orvosi minőségű egészségügyi foglalkozásokat a budai zsinat keltette életre. Azonban van egy fontos különbség, melyet ki kell emelnünk: ellentétben a fürdősökkel és borbélyokkal a seborvosok csak később tömörültek céhbe. Kezdetben szabadon végezték munkájukat, szervezett képzés és szabályok nélkül, és vagy vándor orvosként, vagy tábori sebészként, felcserként keresték kenyerüket. Törést, ficamot kezeltek, elfertőződött sebeket gyógyítottak és eret is vágtak e vándor gyógyítók. Ebből is látszik, hogy nagyméretű átfedés tapasztalható a fürdősök és

augusztus 26-án készült iratban szerepel a fürdőház jogtalan tulajdonlása miatt. Az azonban, hogy milyen kapcsolat volt közte és Ertzel Erhard között, nem derül ki a forrásból. MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12350.

³⁹ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12441.

⁴⁰ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12174.

⁴¹ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12705.

borbélyok (seborvosok) között. Ez az átfedés lehetőséget adott arra, hogy közös céheket hozzanak létre, lásd a már említett fürdős-chirurgus főcéheket. A seborvosokat érintő céhszabályozás is ugyanolyan volt. Ettől kezdve a jelöltek már céhes kereteken belül tanulták a szakmát, illetve annak fortélyait, gyógymódjait, majd vándorútra menve tovább gyarapították tudásukat. A vizsga esetében is feltűnő ez a hasonlóság: a jövődöbéli seborvosnak pontosan kellett tudni, milyen betegségre milyen kenőcs való, s hogy kell azt elkészíteni. Épp ahogy a fürdősök esetében.⁴²

Ha ilyen mértékű átfedések mutatkoznak a három szakma között, akkor nem lehetséges, hogy a seborvos fürdős és borbély, illetve a fürdős és borbély seborvos is egyben? Mint arra már fentebb, Günther esetében is rámutattunk, a fürdős jobban kitént a köpölyözés és fürdetés kiváltságával a másik két mesterség közül. Ellenben a borbély és chirurgus között sokkal nagyobb hasonlóság mutatkozik. A kérdés már csak azért is aktuális, mert a debreceni borbély cég 1583-as rendszabályában a következő olvasható: „(...) az önnön magok és az egész Debrecen Várossát lakozó sebgyógyítóknak, avagy, mint közönségesen híjuk, borbélyoknak.”⁴³ A 16–17. században tehát a borbélyok és a seborvosok ugyanazok voltak. Ez azonban nem mindenhol volt így. A Günther József és chirurgusok közti vita is rámutat: Kassán a borbély nem volt a seborvos szinonimája. Ezt a különböző elnevezések mellett a különböző perindokok is bizonyítják. Míg a borbélyok a hajnyírás és sebgyógyítás, addig a chirurgusok utóbbi miatt szólaltak fel. Ilyen évszázados távlatból természetesen nem könnyű megállapítani, hogy a források borbélyról, seborvosról vagy fürdősről szólnak-e, vagy esetleg mindegyikről egyszerre.

Az esetek nagy többségében ugyanis nem beszélhetünk kizárólagosságról. Voltak fürdősök, akik sebészek is voltak, és fordítva – erre jó példa Ertzel Erhard esete, aki, mint seborvos lépett be a cégbe, de fürdősi teendőket is ellátott –, de voltak borbélysebészek is, illetve olyan fürdősök, akik borbélysebészek is voltak. Kassa 1533-ból származó iratai három ilyen személyt is említenek. Márton és György fürdősmestereket, illetve a borbély Konrádot, akik a várostól 5 forintot kaptak a sebesültek gyógyításáért. 1577-ben pedig a borbélysebészekre bízta a város az egyik bástya gondozását.⁴⁴

A szakmák tehát nem cizelláltak, az átfedés megadja a lehetőséget a „halmozásra”, igaz, hogy a chirurgus fürdős, a borbély sebész, a fürdős borbély és mindennek ellenkezője is. Ez kuszaság, amit látunk a 15–18. századok között, egy hosszú folyamat közepére nyit ablakot. Egy olyan folyamatéra, amely során

⁴² Simon 2011. 24–35.

⁴³ Takács Béla: A debreceni sebgyógyító cég története. In. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, Szerk. Dankó Imre, Debrecen, 1981. 132.

⁴⁴ Magyary-Kossa 1931. 142.

egyre jobban kikristályosodott a szakmák közötti elkülönülés, a tevékenységek szétválasztása, illetve privilegizálása. Ma már furcsának, sőt egyenesen bizarrnak hatna, ha betérve fodrászunkhoz, az hajvágás előtt/után a törött lábunkat kezelné. Hogy ez ma már nincs így, az leginkább a megváltozott tanulási folyamatnak és szabályozásoknak köszönhető.

Míg a hivatalos orvosokon kívül minden egészségügyi szakember a céhben kapott képeztést a 18. század első feléig, addig a 19. században, de már a 18. végén is külön sebésztanfolyamok, iskolák indultak. Fazekas Árpád szerint a 18. század közepén már érezhető ez a változás, s ekkor már a seborvosokat sebészeti iskolákban oktatják, míg a borbélyok és fürdősök továbbra is céhes keretek között tanulták a szakmát.⁴⁵

Ennek is megvoltak az előzményei. 1752-től a vármegyének kötelessége volt seborvost tartani és annak fizetést biztosítani, ami a chirurgusok hiányára utal. A szakma borbélyágtól való elválását, kiforrását segítette elő az 1761-es határozat, amelyben a vizsgák megváltoztatásával valóban az orvosi sebészet felé tolódott el a mesterség. Míg korábban a fürdősökhez és borbélyokhoz hasonlóan a seborvosnak is a kenőcsök elkészítéséből kellett vizsgázni, addig 1761-től már az anatómián és gyakorlati gyógyításon volt a hangsúly. A szakma fejlődésére mutató lehetőség volt Mária Terézia 1769-es rendelete, amelyben orvosi kar létrehozását irányozta elő a Nagyszombati Egyetemen. Az önálló sebészszakos megalkotására 5 évet kellett várni, hogy aztán 1774-ben a seborvosok is egyetemeken képezhessék magukat, csak úgy, mint a századokon át tisztelt, de gyakorlati gyógyítást nem végző orvosok.⁴⁶

Visszatérve kiinduló dokumentumunkhoz, miért szerette volna Bercsényi Günther Józsefet táborára vinni 1707-ben? Az elmondottak és a különböző foglalkozások bemutatása alapján, aligha gőzfürdőzésre való igénye miatt. Günther maga is értett a sebgyógyításhoz, borbélyi munkákhoz, sérülések ellátásához. Ezen tudásra a katonai táborokban pedig mindig nagy szükség volt. Emlékezzünk, Ertzel Erhard szolgált is felcserként! Bercsényi más fürdőt, esetleg chirurgust is magával vihetett volna, de neki Güntherre esett a választása. Ebben minden bizonnyal a balneator szakértelme vezette, s ez a szakértelem volt az, amelynek elengedését Kassa városa sem engedhette meg magának, „hisz oly értelmes és ama alkalmas ember itten nincsen.”⁴⁷

⁴⁵ Fazekas 1984. 102.

⁴⁶ Simon 2011. 49–50., 56–57.

⁴⁷ MNL OL X 10867 C95 X1073 Coll. Schwarz. Nro. 12156.

A KÖTET SZERZŐI

BARTA JÁNOS	professor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen
BÁRÁNY ATTILA	tanszékvezető egyetemi tanár, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetője, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
BOGDÁNDI ZSOLT	történész, Erdélyi Múzeum Egyesület (EME) Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár/Cluj; az EME főtítkára
BUZA JÁNOS	ny. egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Kommunikáció és Szociológia Intézet, Szociológia és Társadalompolitika Tanszék, Budapest
CSATÁRY GYÖRGY	tanszékvezető, főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem és Társadalomtudományi Tanszék, Beregszász
DRASKÓCZY ISTVÁN	professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történeti Intézet, Budapest
EGYED ÁKOS	ny. tudományos főmunkatárs, c. egyetemi tanár, Kolozsvári Történeti Intézet, Kolozsvár/Cluj, az Erdélyi-Múzeum Egyesület korábbi elnöke, az MTA külső tagja
EGYED EMESE	professzor, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Magyar Irodalomtudományi Intézet
FÜREDER BALÁZS	egyetemi docens, Kodolányi János Egyetem, Fenntartható Gazdasági Intézet, Turizmus Tanszék
GÁLFI EMŐKE	történész, EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár/Cluj

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
KÓNYA ANNAMÁRIA	egyetemi adjunktus, Eperjesi Egyetem Történelmi Intézet, Eperjes/Prešov
KÓNYA PÉTER	egyetemi tanár, rektor, Eperjesi Egyetem Történelmi Intézet Eperjes/Prešov
KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA	főlevéltáros, igazgató, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza
OBORNI TERÉZ	tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Kora újkori Osztály, osztályvezető, Budapest
OROSZ ISTVÁN	akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen
PAPP RITA	történész, PhD, Debrecen
PAPP SÁNDOR	tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet, iskolavezető, Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged
PÁL JUDIT	professzor, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Történelem és Filozófia Intézete, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet, Középkor-, Újkortörténet, Levéltár- és Könyvtártudományi Tanszék; egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem; az MTA külső tagja
PÁLFFY GÉZA	tudományos tanácsadó, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
PÓSÁN LÁSZLÓ	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi Intézet, Debrecen

PÜSKI LEVENTE	tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
SIPOS GÁBOR	ny. főlevéltáros, Erdélyi Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár; professor emeritus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár/Cluj, Történelem és Filozófia Intézete, Kolozsvári Magyar Történelmi Intézet, Középkor-, Újkortörténet, Levéltár-és Könyvtártudományi Tanszék, az MTA külső tagja
TÓTH ORSOLYA	habilitált egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
TÓZSA-RIGÓ ATTILA	egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, Miskolc
TÖRÖK PÉTER	múzeumvezető, Bihari Múzeum, Berettyóújfalu
ULRICH ATTILA	történész-numizmatikus, Nyíregyháza
VERES TÜNDE	programtitkár, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen; levéltáros, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza

Speculum Historiae Debreceniense

(Sorozatszerkesztő: Papp Klára)

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*. Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Papp Klára, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.
17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.
18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.

19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.
21. *Orosz István*: A FŐNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. Debrecen, 2015.
22. A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE. Szerk. *Püski Levente és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2015.
23. KATOLIKUS ÚJJÁSZÜLETÉS DEBRECENBEN. Szerk. *Orosz István és Papp Klára*, Debrecen, 2015.
24. *Papp Imre*: AGRÁR- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGRÓL. Szerk. *Bárány Attila, Györkös Attila és Jakab Melinda*, Debrecen, 2016.
25. MENEKÜLTEK, MIGRÁNSOK, ÚJ HAZÁT KERESŐK. Szerk. *Papp Klára és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2016.
26. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI-KÖZÉLETI KAPCSOLATAI ÉS SZEREPVÁLLALÁSA. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente és Novák Ádám*, Debrecen, 2019.
27. FÖLDVÁRY LÁSZLÓ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADINAPLÓJA. Szerk. *Barta Róbert és Takács Bálint*, Debrecen, 2020.
28. *Anssi Halmesvirta*: A SZABADSÁG KESKENY ÖSVÉNYE. BIBÓ ISTVÁN KÖZÖSSÉGI MORALIZMUSA. Fordította: *Barta Máté*. Debrecen, 2020.
29. KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, AGRÁRIUM. TANULMÁNYOK IFJ. BARTA JÁNOS 80. SZÜLETÉS-NAPJÁRA. Szerk. *Papp Klára, Bárány Attila, Kerepeszki Róbert, Pallai László*, Debrecen, 2020.
30. *Orosz István*: TANULMÁNYOK AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGÁRÓL. Debrecen, 2020.
31. *Barta Róbert*: A MAGYARSÁG VONZÁSÁBAN. VÁLOGATÁS CARLILE AYLNER MACARTNEY ÍRÁSAIBÓL ÉS BESZÉDEIBŐL. Debrecen, 2021.
32. *Ifj. Barta János*: „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” III. Adattár Zemplén Megye 18. századvégi történetéhez II. Zemplén megye 1800. évi összeírása. Debrecen, 2020.
33. *Veres Tünde*: A REGÉCI URADALOM GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A RÁKÓCZI CSALÁD BIRTOKLÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN (1646–1711). Debrecen, 2021.

